พาลาวตารมัญชรี

คัมภีร์อธิบายพาลาวตาร

สนธิกัณฑ์ – นามกัณฑ์ เล่ม ๑

พระธรรมกิตติ รจนา

พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสบำเพ็ญกุศลมรณกาลครบ ๑ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๖ กรกฎาคม ๒๕๕๖

พาลาวตารมัญชรี

คัมภีร์อธิบายพาลาวตาร

สนธิกัณฑ์ - นามกัณฑ์ เล่ม ๑

พระธรรมกิตติ รจนา

พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสบำเพ็ญกุศลมรณกาลครบ ๑ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๖ กรกฎาคม ๒๕๕๖

พาลาวตารมัญชรี

สนธิกัณฑ์ – นามกัณฑ์ เล่ม ๑

แปลและอธิบาย พระคันธสาราภิวงศ์
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 999999999999

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสบำเพ็ญกุศลมรณกาลครบ ๑ ปี
พระธัมมานันทมหาเถระ ธรรมาจริยะ อัครมหาบัณฑิต
วันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๕๕๖

พิมพ์ครั้งที่ ๑ ๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
พระคันธสาราภิวงศ์

พิมพ์ที่ **ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์**
๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ถ.กำนันแม้น แขวงบางขุนเทียน
เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์. ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔ โทรสาร. ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔
Email. doramon1914@yahoo.com

คำอนุโมทนา

ศาสนาต่างๆ ในโลกนี้ล้วนจารึกคำสอนของศาสดาด้วยภาษาที่ใช้ประจำศาสนานั้น ศาสนาพุทธใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการจารึกพระพุทธพจน์ เมื่อใดก็ตามที่ภาษาบาลีสาบสูญ เมื่อนั้นคงเป็นเวลาที่ศาสนาพุทธดับสูญไปเช่นกัน ในประเพณีการสืบทอดศาสนาด้วยการบวช ทั้งที่เป็นสามเณรและพระภิกษุเพื่อเป็นศาสนทายาทนั้น ต้องผ่านขั้นตอนการเปล่งเสียงอย่างถูกต้องตามภาษาบาลี แม้ผู้ที่จะปฏิญาณตนเป็นชาวพุทธก็ต้องกล่าวประโยคว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เป็นต้น จึงจะนับว่าเข้าถึงพระไตรรัตน์เป็นที่พึ่ง

ภาษาบาลีมีข้อความที่สุขุมลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ ยากนักที่ผู้คนทั่วไปจะเข้าใจได้เพียงอ่านจากคำแปล เช่นเดียวกับที่คนทั่วไปไม่อาจเข้าใจความในข้อกฎหมายได้ลึกซึ้งเท่ากับนักกฎหมาย ดังนั้น ตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้ข้าพเจ้าจึงอุทิศเวลาให้กับการสอนภาษาบาลีเป็นหลัก เมื่อข้าพเจ้าชราภาพลง พระคันธสาราภิวงศ์ศิษย์ของข้าพเจ้าได้ช่วยสืบทอดการศึกษาบาลีใหญ่จนถึงปัจจุบัน ท่านรูปนี้ได้เดินทางไปสืบพระศาสนาที่ประเทศเมียนม่าร์เป็นเวลา ๑๐ ปีโดยสำเร็จการศึกษาชั้นธรรมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคของไทย) จากสถาบันของรัฐบาลพม่าและสมาคมเอกชนเจติยังคณะ ทั้งได้รับพระราชทานเสาเสมาธรรมจักร สาขาการแต่งหนังสือพระพุทธศาสนา และปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใน พ.ศ. ๒๕๕๐

อนึ่ง พระคันธสาราภิวงศ์ได้ร่วมกับคณะศิษย์วัดท่ามะโอริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ เพื่อแปลและอธิบายคัมภีร์ที่สำคัญทางศาสนา ทั้งนี้เพื่อเป็นพุทธบูชาและสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา ข้าพเจ้าขอชื่นชมอนุโมทนาผลงานและความอุตสาหะของคณะแปลคัมภีร์เป็นอย่างยิ่ง เพราะงานแปลคัมภีร์ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในบาลีใหญ่ ภาษาสันสกฤต และพระอภิธรรม อีกทั้งยังต้องมีความประณีตในการแปลและอธิบายให้สอดคล้องเป็นแนวเดียวกันทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ความยากลำบากในการแปลคัมภีร์ทั้งหลายนี้เป็นที่เข้าใจกันเพียงในกลุ่มนักวิชาการ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

วิทฺวา เอว วิชานาติ วิทฺวชฺชนปริสฺสมํ
น หิ วญฺฌา วิชานาติ ครุํ ปสวเวทนํ.

"บัณฑิตย่อมรู้เห็นความเหนื่อยยากของบัณฑิต โดยแท้จริงแล้ว หญิงหมันย่อมไม่รู้ถึงความทุกข์อย่างใหญ่หลวงในการคลอดบุตรได้เลย"

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญา ที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทะมหาเถระ

(พระธัมมานันทะมหาเถระ)

อัครมหาบัณฑิต

เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

ตุลาคม ๒๕๕๐

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้นในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญอันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตรที่ต้องช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่กล่าวอย่างนี้เพราะว่างานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกาของพระคันธสาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น เวลานั้นเรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่งคือฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๔-๒๔๗๐ (คือ หลังจากรัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์ออกมาเพียง ๑,๐๐๐ ชุดแล้วก็ใช้กันมา จนมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทยที่พิมพ์ให้ครบชุดครั้งแรกคือฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ ซึ่งกว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริงก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ. ๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ.๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเราแต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเปราะใช้ลำบากต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวัง นอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าโค้งงอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้นแม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฏฐกถาเพียง

ตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปลซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์นานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อย คือ มีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมพิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ที่ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนาจึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมาย และต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศโดยใช่เหตุทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งใฝ่ธรรม ใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมตัวกันขึ้นหรือตั้งกันขึ้นเองดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชนที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัททศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่า ได้ชูประทีปแห่งการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครู อาจารย์ผู้รู้บาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับ

ความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคันธสาราภิวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหูชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

เตโชพเลน มหตา รตนตฺตยสฺส

โลกตฺตยํ สมธิคจฺฉติ เยน โมกฺขํ

รกฺขา น จตฺถิ จ สมา รตนตฺตยสฺส

ตสฺมา สทา ภชถ ตํ รตนตฺตยํ โภ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๓

"ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัยซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษม ด้วยเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ ด้วยเหตุนั้น เชิญท่านทั้งหลายซ่องเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์"

คำนำ

ทุกภาษาในโลกล้วนมีหลักภาษาแสดงระเบียบทางภาษาของตน ภาษาบาลีก็มีไวยากรณ์เป็นหลักภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ไว้ให้ดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน เพราะช่วยให้อนุชนเข้าใจภาษาบาลีที่ใช้จารึกในพระไตรปิฎก ภาษาบาลีนั้นถือว่าเป็นภาษาที่สำคัญของชาวพุทธ ถ้าภาษานี้สาบสูญไป ศาสนาพุทธก็จะพลอยสาบสูญไปด้วย จะเห็นได้ว่า เมื่อไม่มีการออกเสียงภาษาบาลีอย่างถูกต้องในการบวชสามเณรและอุปสมบท ศาสนทายาทก็จะสาบสูญไป หรือเมื่อไม่มีการเปล่งวาจาเข้าถึงไตรสรณคมน์ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ เป็นต้น ก็จะไม่มีชาวพุทธปรากฏอยู่ในโลก

คัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีสูตรหรือกฎข้อบังคับเพื่อประกอบรูปศัพท์เป็นเอกเทศ มี ๔ ฉบับ คือ

๑. กัจจายนไวยากรณ์	มี	๖๗๓	สูตร
๒. โมคคัลลานไวยากรณ์	มี	๑,๑๓๗	สูตร
๓. สัททนีติปกรณ์	มี	๑,๓๔๗	สูตร
๔. สัททสังคหะ	มี	๔,๐๐๐	สูตร

คัมภีร์ไวยากรณ์ทั้ง ๔ คัมภีร์เหล่านั้นมีองค์ประกอบสำคัญ ๓ เรื่อง คือ

๑. สูตร	กฎหรือข้อบังคับให้ปฏิบัติตาม
๒. วุตติ	คำอธิบาย
๓. อุทาหรณ์	ตัวอย่าง

จึงได้ชื่อว่า ไวยากรณ์ใหญ่ หรือ มหาไวยากรณ์ ส่วนไวยากรณ์น้อยเป็นตำราที่เขียนด้วยภาษาบาลีบ้าง ด้วยภาษาท้องถิ่นบ้าง แสดงกฎไวยากรณ์โดยไม่มีสูตรเป็นเอกเทศ

นอกจากนั้น มีบางคัมภีร์นำสูตรของกัจจายนะไวยากรณ์มาลำดับใหม่เพื่อให้ศึกษาง่ายขึ้น เช่น ปทรูปสิทธิปกรณ์ คัมภีร์นี้เป็นไวยากรณ์ที่ใช้กัจจายนสูตรทั้งหมด และอธิบาย

ความในสูตรต่างๆ โดยละเอียด จัดเป็นไวยากรณ์ที่ศึกษาง่าย แต่มีเนื้อหาสาระมาก ผู้ที่มีเวลาเรียนน้อยไม่อาจทรงจำทั้งคัมภีร์ได้ ดังนั้น *ท่านพระธรรมกิตติ* จึงรจนา *คัมภีร์พาลาวตาร* เพื่อให้เยาวชนศึกษาและทรงจำง่าย โดยมีลำดับสูตรคล้ายคลึงกับปทรูปสิทธิปกรณ์ ท่านจึงตั้งชื่อคัมภีร์นี้ว่า *พาลาวตาร* แปลว่า “คัมภีร์ที่เป็นเหตุให้เยาวชนข้ามมหาสมุทรที่เปรียบดังคัมภีร์ไวยากรณ์”

ท่านพระธรรมกิตติผู้รจนาได้เลือกเฉพาะกัจจายนสูตรที่สำคัญในการประกอบรูปศัพท์ จึงตัดกัจจายนสูตรหลายสิบสูตรออกไปเพื่อย่อคัมภีร์ และได้อธิบายความในสูตรต่างๆ โดยย่อ นอกจากนั้น ในปริจเฉทหนึ่งๆ ก็มีการเรียงลำดับข้อความตามขั้นตอนที่เหมาะสม โดยไม่เรียงตามกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ เช่น

๑. ในสนธิกัณฑ์ท่านแสดงชื่อมีอักษร, สระ, รัสสะ, ทีฆะ และพยัญชนะเป็นต้นก่อน แล้วจึงแสดงวิธีเชื่อมคำตามลำดับ คือ สรสนธิ (การเชื่อมสระ), พยัญชนสนธิ (การเชื่อมพยัญชนะ), นิคคหีตสนธิ (การเชื่อมนิคคหิต), และโวมิสสกสนธิ (การเชื่อมผสม)

๒. ในสมาสกัณฑ์ท่านได้แสดงกรรมธารยสมาสที่เข้าใจได้ง่ายก่อน จากนั้นจึงแสดงอัพยยีภาวสมาสที่เข้าใจยากไว้ท้ายสุด

๓. ท่านแสดงการกกัณฑ์ที่ลึกซึ้งเข้าใจยากไว้เป็นปริจเฉทสุดท้ายของคัมภีร์

ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงได้รับการยกย่องจากนักปราชญ์ตั้งแต่โบราณกาลเป็นต้นมา และเป็นหลักสูตรเรียนไวยากรณ์ของเยาวชนที่ประเทศลังกาและประเทศพม่า โดยประเทศพม่านิยมเรียนคัมภีร์นี้ในรัฐมอญ ได้แก่ วัดต่องปอก เมืองมองลำไย เป็นต้น ตั้งแต่สมัยโบราณเป็นต้นมาจวบจนถึงปัจจุบัน

คัมภีร์นี้มีมากกว่า ๔ ภาณวารตามที่ท่านกล่าวไว้ในนิคมของคัมภีร์ ประกอบด้วยปริจเฉท ๗ ตอน คือ

๑. สนธิกัณฑ์ ว่าด้วยการเชื่อมคำโดยไม่ลบวิภัตตินาม

๒. นามกัณฑ์ ว่าด้วยการกระจายคำนามที่ทำหน้าที่ต่างๆ ในประโยค

---

๑ ภาณวาร คือ วาระแห่งการสวด และ ๑ ภาณวาร หมายถึง วาระแห่งการสวด ๑ จบ ซึ่งได้แก่คาถา ๒๕๐ บท นับได้ ๘,๐๐๐ พยางค์ต่อ ๑ ภาณวาร

๓. สมาสกัณฑ์ ว่าด้วยการเชื่อมคำนามสองบทขึ้นไปให้เป็นบทเดียว โดยลบวิภัตตินาม

๔. ตัทธิตกัณฑ์ ว่าด้วยการลงปัจจัยท้ายคำนามเพื่อการสร้างคำใหม่

๕. อาขยาตกัณฑ์ ว่าด้วยคำกริยาที่ลงวิภัตติอาขยาต

๖. กิตก์กัณฑ์ ว่าด้วยคำกริยาที่ลงกิตก์ปัจจัย

๗. การกกัณฑ์ ว่าด้วยหน้าที่ของวิภัตตินาม

คัมภีร์นี้ไม่ปรากฏหลักฐานปรากฏโดยตรงในนิคมคาถาว่า ท่านผู้ใดรจนาไว้และรจนาในสมัยใด ทำให้ไม่ทราบชื่อผู้รจนา และเวลาที่การแต่งขึ้นอย่างแน่นอน แต่อย่างไรก็ตาม โบราณาจารย์ชาวสิงหลได้กล่าวกันต่อๆ มาว่า คัมภีร์นี้รจนาโดยพระธรรมกิตติ ท่านเป็นพระนิกายมหาวิหาร พำนักอยู่ที่วัดกัลยาณี ใกล้เมืองเสขัณฑเสละ มณฑลมายา แถบภาคกลางของประเทศลังกา ท่านเป็นพระสังฆราชปกครองคณะสงฆ์ลังกาในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๒ (พ.ศ. ๑๗๗๙-๑๘๑๑) ตำราพม่าบางฉบับกล่าวว่า ท่านเป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙)

ท่านพระธรรมกิตติได้รับคำอาราธนาจากพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ จึงรจนาเพิ่มเติมความในคัมภีร์มหาวงศ์ ปริจเฉทที่ ๓๘ คาถาที่ท่านแต่งมีทั้งหมด ๕๙ คาถา นอกจากนั้น ท่านยังได้รับอาราธนาจากเสนาบดีชื่อ ปรากรม ผู้ช่วยกู้บัลลังก์แก่พระนางลีลาวดีเป็นครั้งที่ ๓ ใน พ.ศ. ๑๗๕๔ จึงประพันธ์คัมภีร์ทาฐาวังสะโดยแปลจากพงศาวดารสิงหล จัดเป็นวรรณกรรมประเภทร้อยกรองเกี่ยวกับประวัติของพระเขี้ยวแก้ว ประกอบด้วยคาถาที่ไพเราะสละสลวยเพียบพร้อมด้วยรสคำและรสความ ๔๑๕ บท ส่วนใหญ่เป็นคาถาที่มีพยางค์เกิน ๘ พยางค์มีวังสัฏฐคาถาเป็นต้น ปัจจุบันคัมภีร์เหล่านั้นได้รับการตรวจชำระเป็นอย่างดีจากฉบับใบลานพม่าและเทียบเคียงกับฉบับสิงหล จัดพิมพ์ขึ้นโดยท่านพระกุมาระ อัครมหาบัณฑิต รองอธิการบดีมหาวิทยาสงฆ์ย่างกุ้ง ใน พ.ศ. ๒๕๕๒

อนึ่ง หนังสือปิฏกัตต่อตะมาย (ข้อ ๓๓๑) กล่าวว่า ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของพระสารีบุตรเถระ ผู้รจนาคัมภีร์สารัตถทีปนีเป็นต้นในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ ข้อความนี้สอดคล้องกับคำลงท้ายของคัมภีร์ ๗ บท (คาถา ๔๐๙-๑๕) ที่กล่าวว่า

โย จนฺทโคมิรจิเต วรสทฺทสตฺเถ
ฏีกํ ปสตฺถมกริตฺถ จ ปญฺจิกาย
พุทฺธปฺปภาวชนนึ จ อกา สมนฺต-
ปาสาทิกาย วินยฏฺฐกถาย ฏีกํ.

“พระเถระใดรจนาฎีกาของคัมภีร์ปัญจิกาแห่งไวยากรณ์อันดีเลิศ [ชื่อจานทรไวยากรณ์] ที่ท่านจันทรโคมินประพันธ์ไว้ และฎีกาของอรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา อันก่อให้เกิดปัญญาเชี่ยวชาญ”

องฺคุตฺตราคมวรฏฺฐกถาย ฏีกํ
สมฺโมหวิพฺภมวิฆาตกรึ อกาสิ
อตฺถาย สํยมิคณสฺส ปธานิกสฺส
คนฺถํ อกา วินยสงฺคหนามเธยฺยํ.

“ท่านรจนาฎีกาของอรรถกถาอังคุตตรนิกายอันงามเลิศ ซึ่งทำการขจัดความสับสนหลงผิด และประพันธ์อรรถกถาชื่อ วินยสังคหะ เพื่อประโยชน์แก่หมู่พระวินัยธรผู้เพียรปฏิบัติ”

สนฺตินฺทฺริยสฺส ปฏิปตฺติปรายณสฺส
สลฺเลขวุตฺตินิรตสฺส สมาหิตสฺส
อปฺปิจฺฉตาทิคุณโยควิภูสนสฺส
สมฺพุทฺธสาสนมโหทยการณสฺส.

สพฺเพสุ จาจริยตํ ปรมํ คตสฺส
สตฺเถสุ สพฺพสมยนฺตรโกวิทสฺส
สิสฺเสน สาริตนุชสฺส มหาทิสามิ-
ปาทสฺส ตสฺส วิมลนฺวยสมฺภวสฺส.

“ท่านชื่อว่าพระสารีบุตรมหาสามิปาทะ มีอินทรีย์สงบ มุ่งการปฏิบัติรื่นรมย์ในความประพฤติขัดเกลากิเลส มีจิตมั่นคง ประดับด้วยหมู่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น ส่งเสริมความเจริญรุ่งเรืองอันใหญ่หลวงแก่ศาสนา

ของพระสัมพุทธเจ้า บรรลุความเป็นอาจารย์ผู้ยอดเยี่ยมของชนทั้งปวง แตกฉานลัทธิอื่นทั้งหมดในคัมภีร์ทั้งหลาย เกิดจากวงศ์อันหมดจด”

สุทฺธนฺวเยน กรุณาทิคุโณทเยน
ตกฺกาคมาทิกุสเลน วิสารเทน
สพฺพตฺถ ปตฺถฏสุธากรรํสิชาล-
สงฺกาสกิตฺติวิสเรน ปริกฺขเกน.

สทฺธาธเนน สขิเลน จ ธมฺมกิตฺติ-
นาเมน ราชครุนาจริเยน เอโส
โสตุปฺปสาทชนโน ชินทนฺตธาตุ-
วํโส กโต นิขิลทสฺสิปภาวทีโป.

“อาจารย์ผู้เป็นพระราชครูนามว่าพระธรรมกิตติ ผู้เป็นศิษย์ของท่าน มีวงศ์อันหมดจด เจริญด้วยคุณมีกรุณาเป็นต้น เชี่ยวชาญองอาจในคัมภีร์ตรรกะและปริยัติธรรมเป็นต้น ทรงปัญญามีเกียรติคุณแผ่ไปประดุจข่ายรัศมีแห่งทิวากรที่ซ่านไปทุกหนแห่ง มีศรัทธาเป็นทรัพย์ อ่อนโยน ได้ประพันธ์วงศ์แห่งพระทันตธาตุของพระชินเจ้านี้ ที่ก่อให้เกิดความเลื่อมใสแก่ผู้ฟัง อันประกาศอานุภาพของพระพุทธเจ้าผู้รู้เห็นธรรมทั้งปวง”

ธมฺโม ปวตฺตตุ จิราย มุนิสฺสรสฺส
ธมฺเม ฐิตา วสุมตีปตโย ภวนฺตุ
กาเล ปวสฺสตุ ฆโน นิขิลา ปชาปิ
อญฺโญญฺญเมตฺติปฏิลาภสุขํ ลภนฺตุ.

“ขอธรรมของพระจอมมุนีจงดำเนินไปตลอดกาลนาน ขอพระราชาทั้งหลายจงดำรงอยู่ในธรรม ขอฝนจงตกตามฤดูกาล แม้เหล่าสัตว์ทั้งปวงจงประสบสุขที่ได้รับด้วยเมตตาต่อกัน”

ท่านพระธรรมกิตติได้แต่งคัมภีร์นี้ขึ้นก่อนสัททนีติปกรณ์ เรื่องนี้ทราบได้จากข้อความ

ของสัททนีติปกรณ์ที่คัดค้านความเห็นของคัมภีร์นี้ไว้โดยใช้ศัพท์ว่า อาจริยา (อาจารย์ทั้งหลาย) กล่าวคือ ในสัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา (สูตร ๑๖๐) กล่าวว่า

ตถา “สา อิตฺถี, โสตฺถี”ติ อาการสฺส โอการตฺตมิจฺฉนฺติ. มยํ ปน “สา อิตฺถี”ติ อตฺถวนฺตํ โสตฺถีติ ปทํ น ปสฺสาม. “สุนฺทริตฺถี”ติ อตฺถวนฺตเมว โสตฺถีติ ปทํ ปสฺสาม. อตฺรายํ ปาฬิ “น จาปิ โสตฺถิ ภตฺตารํ, อิสฺสาจาเรน มญฺญตี”ติ. ตตฺรายํ สํหิตาปทจฺเฉโท “สุอิตฺถิ, โสตฺถี”ติ.[๑]

“นอกจากนั้น อาจารย์ทั้งหลายปรารถนาการแปลง อา อักษร เป็น โอ อักษร ในตัวอย่างว่า สา + อิตฺถี = โสตฺถี แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นบทว่า โสตฺถี ที่มีความหมายว่า หญิงนั้น ข้าพเจ้าเห็นบทว่า โสตฺถี ที่มีความหมายว่า หญิงผู้ดีงาม เท่านั้น มีพระบาลีนี้ในเรื่องนี้ว่า น จาปิ โสตฺถิ ภตฺตารํ, อิสฺสาจาเรน มญฺญติ (และหญิงที่ดีงามย่อมไม่สำคัญสามีด้วยความประพฤติริษยา) การตัดบทสนธิในคำนั้นมีอย่างนี้ว่า สุ อิตฺถี = โสตฺถี”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า โสตฺถี ควรตัดบทเป็น สุ + อิตฺถี (หญิงที่ดีงาม) จึงจะสอดคล้องกับอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า น จาปิ โสตฺถิ ภตฺตารํ, อิสฺสาจาเรน มญฺญติ (และหญิงที่ดีงามย่อมไม่สำคัญสามีด้วยความประพฤติริษยา) แต่พาลาวตารแสดงการตัดบทเป็น สา อิตฺถี (หญิงนั้น) ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตารว่า

ปรโลเป อาการสฺส โอ. โสตฺถี.[๒]

“เมื่อการลบสระหลัง [อันท่านกระทำแล้ว] แปลง อา อักษร เป็น โอ เช่น โสตฺถี [สา + อิตฺถี] (หญิงนั้น)”

การที่สัททนีติปกรณ์กล่าวแย้งความเห็นของพาลาวตารไว้ ก็แสดงว่าสัททนีติปกรณ์แต่งหลังคัมภีร์นี้ เพราะความเห็นที่กล่าวถึงรูปว่า สา อิตฺถี = โสตฺถี พบในคัมภีร์นี้เท่านั้น

นอกจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ยังกล่าวถึงการแปลงนิคคหิตเป็น เอ เช่น สุเข = สุขํ, ทุกฺเข = ทุกฺขํ และการแปลงสระ โอ เป็น เอ เช่น ชีเว = ชีโว โดยคล้อยตาม

---

๑ นีติ.สุตฺต. สูตร ๑๖๐

๒ พา. สูตร ๔๒

ข้อความในคัมภีร์นี้ กล่าวคือ ในคัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่า

พินฺทุโน โอการสฺส จ เอ. สุเข, ทุกฺเข, ชีเว.[๑]

“แปลงนิคคหิตและ โอ อักษร เป็น เอ เช่น สุเข [สุขํ] (ความสุข), ทุกฺเข [ทุกฺขํ] (ความทุกข์), ชีเว [ชีโว] (สัตว์)”

แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๐) ก็ตั้งสูตรว่า สุตฺเต สุขฺจฺจารณตฺถมกฺขรโลโป วิปรีตตา จ (ลบอักษรและสับเสียงเพื่อการออกเสียงได้สละสลวยในพระบาลี) และแสดงอุทาหรณ์ของ สุเข, ทุกฺเข, ชีเว ไว้เช่นเดียวกัน

คัมภีร์พาลาวตารนี้มีอธิบายเป็นภาษาบาลี ๒ ฉบับ คือ

๑. ฉบับฎีกาเก่า ชื่อว่า สารัตถสังคหา

รจนาโดยพระพุทธโฆษ ท่านเป็นพระภิกษุชาวพม่า มีฉายาเดิมว่า พระอุตตมมงคล พำนักอยู่ที่เมืองมะโยเตด (อภินวปุระ) ท่านเป็นที่เคารพนับถือของเจ้าเมืองมะโยเตด ไม่มีหลักฐานปรากฏชัดว่าคัมภีร์นี้รจนาในสมัยใด คัมภีร์นี้มีลักษณะพิเศษคือ ท่านผู้รจนาเป็นผู้นิยมมติของคัมภีร์นยาสะและโมคคัลลานไวยากรณ์ จึงไม่เห็นด้วยกับกฎไวยากรณ์ที่ขัดแย้งกับมติของคัมภีร์เหล่านั้นในปทรูปสิทธิปกรณ์

๒. ฉบับฎีกาใหม่ ชื่อว่า สุโพธิกา

รจนาโดยพระสุมังคละ ท่านเป็นพระภิกษุชาวสิงหล สังกัดสยามนิกาย (นิกายที่ภิกษุชาวไทยไปสืบพระศาสนาที่ประเทศลังกา) ท่านเกิดวันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๕ พำนักอยู่ที่วัดวิชโชทัย เมืองโคลัมโบ ภายหลังสำนักเรียนแห่งนี้ได้รับสถาปนาเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ใน พ.ศ. ๒๕๐๓ มีชื่อว่า วิชโชทยปริเวณะ[๒] ปัจจุบันมีรูปหล่อเหมือนรูปจริงที่ทำขึ้นจากทองเหลืองของท่านที่ด้านหน้าของมหาวิทยาลัยสงฆ์แห่งนี้ และมีคำจารึกว่า

วิชฺโชทยปริเวณสฺส อาทิกตฺตา หิกฺกทฺทุคามโช สิริสุมงฺคลนายกมหาเถโร.

“พระสิริสุมังคลนายกมหาเถระผู้สถาปนาวิชโชทยปริเวณะ ผู้เกิดที่หมู่บ้านหิกกัททุ”

---

๑ พา. สูตร ๔๒

๒ คำว่า ปริเวณะ หมายถึง สำนักเรียนปริยัติธรรม

พาลาวตารฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ทั้งสองฉบับนี้จัดพิมพ์รวมเล่มไว้ในหนังสือ ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา สัมพันธจินตา สัมพันธจินตาฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตารนิสสัย ๗ คัมภีร์ โรงพิมพ์ธนวดี จัดพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๕๑๐ ตามฉบับที่ตรวจชำระโดยพระอัคคธัมมาภิวงศ์ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดอภยาราม มันดเลย์ ที่ได้ตรวจชำระจากฉบับสิงหลและฉบับใบลานของพม่า

ท่านพระสุมังคละได้รับคำอาราธนาจากพระโสภิตะ เจ้าอาวาสวัดบุปผาราม จึงรจนาคัมภีร์ฎีกานี้ขึ้นโดยแปลคัมภีร์อธิบายพาลาวตารเป็นภาษาสิงหลฉบับแรกสุดชื่อ กัลยาณิ เป็นภาษาบาลี คัมภีร์ดังกล่าวแต่งโดยท่านพระธรรมกิตติที่ ๒ ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านพระธรรมกิตติผู้รจนาพาลาวตาร นอกจากนั้นแล้ว ท่านพระสุมังคละยังอาศัยคัมภีร์อธิบายพาลาวตารอีกหลายฉบับที่โบราณาจารย์ชาวสิงหลแต่งไว้ และอาศัยไวยากรณ์บาลีสันสกฤตอีกมากมายเป็นหลักฐานในการอธิบายความของคัมภีร์นี้

กฎไวยากรณ์บางอย่างท่านได้สอบถามเทียบเคียงกับนักปราชญ์หลายท่าน แล้วสรุปกฎไวยากรณ์ที่ได้เห็นพ้องต้องกัน ในฐานะเช่นนี้ท่านใช้คำพหูพจน์ว่า อยํ อมฺหากํ ขนฺติ (นี้เป็นความเห็นของเราทั้งหลาย) ในบางแห่งก็เป็นความเห็นส่วนตัวที่ท่านได้บัญญัติโดยคล้อยตามพระพุทธพจน์ ในฐานะเช่นนี้ ท่านใช้คำเอกพจน์ว่า อยํ เม ขนฺติ (นี้เป็นความเห็นของเรา) คัมภีร์นี้มีลักษณะพิเศษคือ ท่านผู้รจนาเป็นผู้นิยมความเห็นของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่สอดคล้องกับพาลาวตาร จึงกล่าวแย้งข้อความของคัมภีร์นยาสะและโมคคัลลานไวยากรณ์ในที่บางแห่ง

ผลงานของท่านพระสุมังคละยังมีปรากฏอีกคัมภีร์หนึ่ง คือ ท่านรจนาเพิ่มเติมความในคัมภีร์มหาวงศ์ ตั้งแต่ปริทเฉทที่ ๙๙-๑๐๑ ปริจเฉทเหล่านี้ได้ลำดับเรื่องราวที่ชาวต่างชาติเข้ามารุกรานลังกา จนกระทั่งสิ้นราชวงศ์กษัตริย์สิงหฬใน พ.ศ. ๒๓๕๘ เมื่อประเทศนี้ได้ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ คาถาที่ท่านแต่งมีทั้งหมดเกือบ ๑ พันบท

คัมภีร์พาลาวตารนี้มีคำอธิบายเป็นภาษาพม่า ๔ ฉบับ คือ

๑. ฉบับนิสสัยเก่า เป็นฉบับแปลยกศัพท์โดยสังเขป คัมภีร์นี้ไม่ปรากฏชื่อและสถานที่อยู่ของผู้แต่ง จึงไม่อาจทราบชื่อผู้แต่งและสถานที่แต่งโดยละเอียด ฉบับนี้มี ๑๒๖ หน้า จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์ธนวดี มันดเลย์ พ.ศ. ๒๕๑๐

๒. ฉบับนิสสัยใหม่ เป็นคัมภีร์แปลและอธิบายพาลาวตารโดยสังเขป รจนาโดย

ท่านอาจารย์เวฬุวัน วัดเวฬุวัน จังหวัดโจงปะยอ ประเทศสหภาพพม่า เมื่อเดือน ๖ พ.ศ. ๒๔๙๗ ท่านมรณภาพเมื่ออายุ ๗๕ พรรษา ๓๕ ในวันขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๗ พ.ศ. ๒๔๙๙ ฉบับนี้มี ๒๔๘ หน้า จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์ปิฏกัต ย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๕๐๑

๓. ฉบับนิสสัยสังเขป เป็นคัมภีร์แปลยกศัพท์โดยย่อ โดยปริวรรตมาจากคัมภีร์แปลภาษาสิงหลฉบับวัดกัลยาณิ รจนาโดยท่านพระจักกปาละ อดีตเจ้าอาวาสวัดต่องปอก (วัดทางขึ้นเขา) จังหวัดมองลำไย ชาวพม่ามักเรียกว่า ต่องปอกสยาดอ (พระอาจารย์วัดต่องปอก) ท่านได้รับสมณศักดิ์ อัครมหาบัณฑิต เกิดในวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๔๒๑ ณ จังหวัดมะยินกวน มรณภาพในวันแรม ๓ ค่ำ เดือน ๘ พ.ศ. ๒๔๙๗ ฉบับนี้มี ๒ เล่ม เล่ม ๑ มี ๑๑๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๑๐๑ หน้า จัดพิมพ์ไว้ท้ายฉบับพาลาวตารคัณฐิทั้งสองเล่ม โดยโรงพิมพ์กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา ย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๕๑๖

๔. ฉบับพาลาวตารคัณฐิ เป็นคัมภีร์อธิบายพาลาวตารโดยพิสดารรจนาโดยพระจักกปาละผู้แต่งนิสสัยสังเขป คัมภีร์นี้มีชื่อเต็มว่า *พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ* ในคำนำของคัมภีร์กล่าวว่า ท่านผู้แต่งอาศัยฉบับแปลและอธิบายภาษาสิงหลหลายฉบับ คือ

- ฉบับวัดกัลยาณิ
- ฉบับโอกันทโปละ
- ฉบับพาลาวตารสุคัณฐิสาระ
- ฉบับพาลาวตารปุจฉาวิสัชชนา
- ฉบับพาลาวตารสังคหะ
- ฉบับพาลาวตารสุตตนิเทศ

รวมทั้งได้อาศัยฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ของพาลาวตาร พร้อมทั้งเทียบเคียงกับคำอธิบายในปทรูปสิทธิปกรณ์ สัททนีติปกรณ์ โมคคัลลานไวยากรณ์ ไวยากรณ์สันสกฤต และไวยากรณ์ปรากฤต ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงได้รับการยกย่องจากนักวิชาการเป็นอย่างสูง ฉบับนี้มี ๒ เล่ม เล่ม ๑ มี ๓๙๗ หน้า เล่ม ๒ มี ๒๕๘ หน้า จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา ย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๕๑๖

หลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ ธรรมาจริยะ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอเล็งเห็นความสำคัญของคัมภีร์พาลาวตาร จึงสอนคัมภีร์นี้ที่วัดท่ามะโอใน พ.ศ. ๒๕๒๑ โดยใช้

เวลาสอน ๘ เดือน ผู้แปลเห็นว่า คัมภีร์นี้เป็นตำราเรียนง่ายและไม่ละเอียดมากเหมือนปทรูป-สิทธิปกรณ์ เหมาะกับนักศึกษาที่เริ่มเรียนภาษาบาลี จึงแปลและอธิบายคัมภีร์นี้โดยอาศัยนิสสัยพม่า ฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ของพาลาวตาร พร้อมทั้งไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตอย่างครบถ้วน อีกทั้งได้สอดแทรกข้อวินิจฉัยและข้อคิดวิจารณ์เกี่ยวกับหลักภาษาตามความเห็นของผู้แปลไว้ในที่ต่างๆ ตามสมควร

ไวยากรณ์เป็นศาสตร์สำคัญต่อการเข้าใจหลักภาษา เป็นหนึ่งในวิชาพื้นฐานของพระไตร-ปิฎก ๔ วิชา คือ

๑. ไวยากรณ์

วิชาภาษาว่าด้วยรูปคำและระเบียบในการประกอบรูปคำให้เป็นประโยค นิยมเรียนปทรูปสิทธิปกรณ์เป็นหลัก ใช้เวลาเรียนประมาณ ๒ ปี โดยเฉลี่ยต้องเรียน ๒ รอบจึงจะเข้าใจชัดเจน หรือถ้าเรียนพาลาวตารก็ใช้เวลาเรียน ๑ ปี

๒. นิฆัณฑุ หรือโกศะ

วิชาว่าด้วยนามศัพท์ (นาม) และเพศทางไวยากรณ์ประจำศัพท์ (ลิงฺค) นิยมท่องจำคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาเป็นหลัก ใช้เวลาท่องจำประมาณ ๒ ปี

๓. ฉันทศาสตร์

วิชาว่าด้วยการวางครุลหุในกวีนิพนธ์ นิยมเรียนวุตโตทยปกรณ์เป็นหลัก ใช้เวลาเรียนประมาณ ๓ เดือนหลังเรียนปทรูปสิทธิปกรณ์จบแล้วหนึ่งรอบ

๔. อลังการศาสตร์

วิชาว่าด้วยรสคำและรสความเพื่อประดับคำให้ไพเราะสละสลวย เหมาะเจาะด้วยเสียงและความหมาย นิยมเรียนคัมภีร์สุโพธาลังการเป็นหลัก ใช้เวลาเรียนประมาณ ๖ เดือนหลังเรียนวุตโตทยปกรณ์จบแล้ว

คัมภีร์ทั้ง ๔ เหล่านี้มีอุปการะเกื้อกูลต่อการศึกษาพระไตรปิฎกเป็นอย่างมาก เปรียบได้กับเวทางคศาสตร์ คือ วิชาประกอบการศึกษาพระเวท ๖ อย่างมีไวยากรณ์เป็นต้นซึ่งเกื้อกูลต่อการศึกษาพระเวทในฝ่ายพราหมณ์เช่นกัน หลวงพ่อวัดท่ามะโอได้กล่าวเปรียบว่า

“พระไตรปิฎกนั้นลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ เหมือนป่าใหญ่ที่อันตรายมีสัตว์ร้ายรอบด้าน บุคคลผู้เข้าไปสู่ป่าใหญ่คือพระไตรปิฎกต้องเพียบพร้อมด้วยอาวุธป้องกันตัวคือคัมภีร์ทั้ง ๔ เหล่านี้ จึงจะสามารถเดินผ่านป่าใหญ่โดยสวัสดิภาพได้”

แม้คัมภีร์สุโพธาลังการก็แสดงถึงความสำคัญของคัมภีร์เหล่านี้ว่า

โย สทฺทสตฺถกุสโล กุสโล นิฆณฺฑุ-
ฉนฺโทอลงฺกติสุ นิจฺจกตาภิโยโค
โสยํ กวิตฺตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขฺย-
โมคยฺห วินฺทติ หิ กิตฺติ'มมนฺทรูปํ.[๑]

“ชนผู้ฉลาดในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฉลาดในนิฆัณฑุศาสตร์ ฉันทศาสตร์ และอลังการศาสตร์ กระทำความเพียรเป็นนิจศีล แม้เขาจะบกพร่องจากความเป็นกวี ก็หยั่งลงสู่ความนับในหมู่กวี ย่อมจะประสบเกียรติคุณหาน้อยไม่”

มีคาถาประพันธ์บทหนึ่งกล่าวว่า

อเวยฺยากรโณ ตฺวนฺโธ พธิโร โกสวชฺชิโต
สาหิจฺจรหิโต ปงฺคุ มูโค ฉนฺทวิวชฺชิโต.[๒]

“ผู้ไม่รู้ไวยากรณ์ เหมือนคนบอด ผู้เว้นจากคัมภีร์โกศะ เหมือนคนหนวก ผู้เว้นจากอลังการศาสตร์ เหมือนคนง่อยเปลี้ย ผู้เว้นจากคัมภีร์ฉันท์ เหมือน

๑ สุโพธา. คาถา ๑๖๓

๒ คาถานี้มาจากคัมภีร์กวิทัปปณนีติ (ปัณฑิตกัณฑ์ คาถา ๓๐) แต่งโดยท่านพระเกลาสะ มีข้อความในบาทที่ ๔ ว่า มูโค ตกฺกวิวชฺชิโต (ผู้เว้นจากตรรกศาสตร์ เหมือนคนใบ้) แต่หลวงพ่อวัดท่ามะโอเปลี่ยนจากตรรกศาสตร์เป็นคัมภีร์ฉันท์เพื่อให้ครบ ๔ คัมภีร์อันเป็นวิชาพื้นฐานของพระไตรปิฎก ความจริงแล้วในคัมภีร์กวิทัปปณนีติข้างต้น ท่านผู้แต่งกล่าวว่านำมาจากคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสัย ฉบับต่องปอก (หน้า ๗๖) แต่ผู้แปลเข้าใจว่าคัมภีร์ดังกล่าวคงจะนำมาจากตำราสันสกฤตอีกทอดหนึ่ง เพราะท่านอ้างคาถาไว้โดยไม่ได้ระบุว่าเป็นรจนาคาถา คือ คาถาที่ท่านแต่งเอง ดังนั้น จึงเป็นคาถาที่นำมาจากตำราสันสกฤต ขอฝากให้ผู้รู้สืบค้นเพื่อเป็นหลักฐานทางวิชาการต่อไป

คนใบ้”

ผู้ที่ต้องการศึกษาคัมภีร์ทั้ง ๔ ดังกล่าวให้แตกฉานต้องใช้เวลาอย่างน้อย ๕ ปี จึงจะประสบความสำเร็จขั้นพื้นฐานอย่างบริบูรณ์ หัวใจสำคัญที่หลวงพ่อใช้สอนลูกศิษย์เสมอๆ มี ๓ ข้อ คือ

๑. อย่าตีกรอบความรู้ด้วยการสอบ

นักเรียนที่มุ่งจะเรียนเพื่อให้สอบได้ มักตีกรอบตัวเองว่ารู้เพียงใดจึงจะสอบได้ แต่ผู้ที่ต้องการความแตกฉานจริงๆ ต้องสนใจเรียนรู้กฎทุกๆ อย่างที่ครูสอน เพื่อความเข้าใจอย่างชัดเจน ไม่ใช่เรียนรู้เพียงเพื่อให้สอบผ่านเท่านั้น (ตามปกติหลวงพ่อจะไม่สนับสนุนการสอบบาลีสนามหลวงไทย แต่ถ้านักเรียนประสงค์จะสอบ ท่านก็ไม่ห้าม เพียงแต่แนะนำให้เรียนไวยากรณ์จนเก่งแล้วจึงสอบ นักเรียนก็จะไม่ต้องเตรียมตัวอ่านหนังสือสอบมากนัก เพราะเข้าใจหลักภาษาดีอยู่แล้ว จะทำให้ทำข้อสอบได้ง่ายขึ้น)

๒. รู้จักพัฒนาองค์ความรู้

นักเรียนต้องนำความเข้าใจที่ได้รับจากครูสอนไปต่อยอดด้วยการอ่านเนื้อหาเรื่องนั้นๆ จากคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง ไม่ใช่รับจากครูสอนเท่านั้น ตามสุภาษิตพม่ากล่าวว่า “บอกคืบรู้ศอก บอกศอกรู้วา” และสอดคล้องกับถ้อยคำของโบราณาจารย์ว่า

อาจริยา ปาทมาทตฺเต ปาทํ สิสฺโส สชานนา
ปาทํ สพฺรหฺมจารีหิ ปาทํ กาลกฺกเมน จ.[๑]

“ศิษย์ย่อมเรียนรู้ศิลปะส่วนหนึ่งจากครู ส่วนหนึ่งด้วยความเข้าใจของตน ส่วนหนึ่งจากเพื่อนร่วมชั้น และส่วนหนึ่งตามกาลเวลา (ประสบการณ์)”

---

๑ คาถาข้างต้นพบในคัมภีร์สันสกฤตชื่ออาปัสตัมพธรรมสูตร (หน้า ๔๗) ดังข้อความในต้นฉบับภาษาสันสกฤตว่า

อาจารฺยาตฺ ปาทมาทตฺเต ปาทํ ศิษฺยะ สฺวเมธยา
ปาทํ สพฺรหฺมจาริภฺยะ ปาทํ กาลกฺรเมณ จ.

๓. นำไปใช้จริงให้ได้

นักเรียนต้องรู้จักสังเกตคำศัพท์และหลักภาษา ที่เกี่ยวข้องในเวลาอ่านตำราบาลีจริง เช่น อรรถกถาธรรมบท โดยนำกฏไวยากรณ์ทุกอย่างที่เรียนรู้จากคัมภีร์มาใช้จริงให้ได้ จึงจะนับว่าแตกฉานอย่างแท้จริง เพราะถ้าเรียนไวยากรณ์แล้วนำไปใช้จริงไม่ได้ ก็จะเสียเวลาเปล่าๆ

หลวงพ่อเห็นว่า องค์ความรู้ทางการศึกษาต้องได้รับการพัฒนาต่อยอดขึ้นไปเรื่อยๆ ดังนั้น ศิษย์จึงต้องรู้จักพัฒนาตนให้เก่งกว่าครู จึงจะถือว่าองค์ความรู้ไม่เสื่อมถอยหรือหยุดนิ่ง แต่ได้รับการพัฒนาให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น ถ้าศิษย์คิดว่าเก่งไปกว่าครูไม่ได้ อาจทำให้เขาขาดโอกาสในการพัฒนาศักยภาพของตนอย่างน่าเสียดาย

ผู้แปลขออนุโมทนาขอบคุณ คุณอุดมพร สิรสุทธิ ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิดทั้งหมดและจัดทำดรรชนีในหนังสือเล่มนี้ พร้อมทั้งขอขอบคุณกุศลเจตนาของ พระมหาพิเชฏฐ์ กนฺตสีโล (ป.ธ. ๙) ที่ช่วยตรวจแก้คำผิดเพิ่มเติม

ขออนุโมทนากุศลจิตท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับไว้เป็นสมบัติในบวร-พระพุทธศาสนา พร้อมด้วยเจ้าภาพท่านอื่นๆ ที่ร่วมจัดพิมพ์ในครั้งนี้ ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกัน จงมีความสุขสวัสดี และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

หวังว่าคัมภีร์พาลาวตารมัญชรี ฉบับแปลและอธิบายพาลาวตาร ที่ออกมาสู่บรรณ-พิภพในครั้งนี้ จะอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษา เพื่อผลิตศาสนทายาทผู้รอบรู้หลักภาษาบาลี หากมีข้อบกพร่องใดอันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แปลหรือเนื่องด้วยกระบวนการพิมพ์ ผู้แปลขอน้อมรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

พระคันธสาราภิวงศ์

(พระคันธสาราภิวงศ์)

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

www.wattamaoh.org

tamaoh24@gmail.com

สจฺจํ ปุนปิ สจฺจนฺติ ภุชมุกฺขิปฺป วุจฺจเต

สกตฺโถ นตฺถิ นตฺเถว ปรสฺสตฺถมกุพฺพโต.

สารตฺถวิลาสินี. หน้า ๑๐

"บุคคลอาจชูแขนขึ้นกล่าวว่า เป็นความจริงแน่นอน ประโยชน์ของตนย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่กระทำประโยชน์เพื่อผู้อื่นโดยแท้"

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎกซึ่งบุรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้องก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาจารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ดังนั้น การแปลและอธิบายคัมภีร์สำคัญทางศาสนาจึงเป็นศาสนกิจที่สำคัญมาก ทางวัดท่ามะโอได้ดำเนินการแปลคัมภีร์ครบ ๙ เล่มมีเนตติปกรณ์เป็นต้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘ - ๒๕๕๔ บัดนี้ จะดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์อีก ๑๒ เล่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๖๐

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา

- เพื่อสร้างศาสนทายาทที่เพียบพร้อมทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ อันจะเป็นผู้สืบทอดพระศาสนาสืบไป

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่ และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรมจะร่วมกันดำเนินงานเพื่อให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ) เป็นประธานที่ปรึกษา โดยมีคณะกรรมการแปล ดังนี้

- พระคันธสาราภิวงศ์ (ธรรมาจริยะ, ป.ธ. ๙)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต (ป.ธ. ๗)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ. ๙)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ป.ธ. ๕)
- อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ. ๙)
- อาจารย์บุญถนอม นพโสภณ (ป.ธ. ๗)

คณะกรรมการฝ่ายอุปถัมภ์ มีดังนี้

- คุณปราณี รัตนกูล
- คุณช่อพิภพ โอสถานุเคราะห์
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์
- คุณดรุณี โตสมภาค
- คุณปรางค์มาศ นิติธรรม
- คุณประสิทธิ์ศักดิ์ กลิ่นสุนทร
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน
- คุณสุกาญจนา ลิมปิสวัสดิ์
- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์
- คุณอรอาภา โรจนภาณุกร

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๖ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๖๐

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ทำให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง
- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ทำให้สัทธรรมปฏิรูปเสื่อมสูญไป

- ได้มรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- ได้ศาสนทายาทที่เพียบพร้อมด้วยปริยัติและปฏิบัติในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญในการแปลและอธิบายในโครงการ ๑๒ คัมภีร์ คือ

๑. พาลาวตาร เป็นตำราเรียนบาลีใหญ่ที่เข้าใจได้ง่าย และไม่พิสดารมากนัก มี ๑๒๖ หน้า

๒. กังขาวิตรณี คัมภีร์อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของภิกษุและภิกษุณี มี ๔๑๔ หน้า

๓. สัมโมหวิโนทนี คัมภีร์อธิบายวิภังค์ของพระอภิธรรมปิฎก มี ๕๗๒ หน้า

๔. ปัญจปกรณ์ คัมภีร์อธิบายกถาวัตถุเป็นต้น ๕ คัมภีร์ของพระอภิธรรม-ปิฎก มี ๕๗๖ หน้า

๕. ปฏิสัมภิทามรรค คัมภีร์อธิบายวิปัสสนาญาณ ๑๖ และแนวทางในการบรรลุปฏิ-สัมภิทาญาณ ท่านพระสารีบุตรภาษิตไว้ นับเข้าในพระสุตตันต-ปิฎก สาวกภาษิต มี ๔๕๔ หน้า

๖. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๑) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๔๐๑ หน้า

๗. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๒) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๓๗๖ หน้า

๘. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา มี ๔๐๒ หน้า

๙. วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑) มี ๔๑๓ หน้า

๑๐. วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒) มี ๔๐๓ หน้า

๑๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑) มี ๕๑๕ หน้า

๑๒. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒) มี ๕๙๑ หน้า

สาธุ ปโกปิตสฺสาปิ
มโน นายาติ วิกฺริยํ
น หิ ตาปยิตุํ สกฺกา
สาครมฺโภ ติณุกฺกยา.

หิโตปเทศ

"จิตของสัตบุรุษ แม้ถูกรบกวนก็มั่นคงไม่เปลี่ยนแปลง ดังเช่นน้ำในสาครจะถูกเผาให้เหือดแห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่"

กถามุขํ

๑. **พา**ธปฺปโห'ยํ สทฺธมฺโม
ลาติ สาธูติ สมฺมตํ
วหนฺโต โลกสาธุตฺตํ
ตารเย ภวสาครา.

๒. ปรมฺปราภโต เวโท ยาวชฺช ปาลิโต ยถา
เวทงฺคานีติ ขฺยาเตหิ ฉหิ สตฺเถหิ นามโต.

๓. ตเถว สมฺมาสมฺพุทฺธ- สาสนํ ปริปาลิตํ
สทฺเทน นิฆณฺฑุนา ฉนฺโท- สตฺเถน เกฏุเภน จ.

๔. เตสุ กจฺจายนํ นาม สุภํ จิรตรนฺตนํ
วณฺณนาลงฺกตํ มา'ว ตารกาปริวาริโต.

๕. ตํ นิสฺสาย กโต พาลา- วตาโร ธมฺมกิตฺตินา
เถเรน สุฏฺฐุ กตฺวาน ปโพธํ พาลพุทฺธิยา.

๖. ลงฺกามรมฺมรฏฺเฐสุ ธาริโต จานุสิกฺขิโต
ปุรา ปภุติ ยาวชฺช- กาลา'ยํ หิตมาวหํ.

๗. อตฺถพฺยาขฺยา กตา ตสฺส สาธิปฺปายา สนิจฺฉยา
ปุรา มรมฺมภาสาย ปุพฺพเกหฺยตฺถวิญฺญุภิ.

๘. นาราเธนฺติ หิตํ ยสฺมา สฺยามรฏฺฐนิวาสินํ
เตน ปฏิจฺจ ตา จญฺญา ปาฬิสกฺกตวณฺณนา
นวพฺยาขฺยา สุโพธา เม สฺยามภาสาย กยฺยเต.

คนฺธสาราภิวํโส

กถามุข

๑. พระสัทธรรมนี้กำจัดทุกข์[ในสังสารวัฏ] ได้รับการสมมติว่าเป็นพระธรรมอันดีเลิศ ขอพระสัทธรรมจงนำประโยชน์ที่ดีงามแก่ชาวโลก ยังชาวโลกให้ข้ามมหาสมุทรคือภพ

๒. พระเวทที่พราหมณ์สืบทอดกันต่อๆ มา ได้รับพิทักษ์ให้ดำรงอยู่ตราบเท่าปัจจุบันนี้ ด้วยคัมภีร์ ๖ ประเภทที่ปรากฏโดยชื่อว่า เวทางคศาสตร์ ฉันใด

๓. ศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้รับการพิทักษ์ให้ดำรงอยู่ตราบเท่าปัจจุบันนี้ ด้วยคัมภีร์ ๔ ประเภท คือ ไวยากรณ์ นิฆัณฑุ ฉันโทปกรณ์ และอลังการ ฉันนั้น

๔. ในบรรดา ๔ คัมภีร์เหล่านี้ กัจจายนไวยากรณ์เป็นตำราไวยากรณ์ที่งดงาม รจนาขึ้นนาน[กว่าคัมภีร์อื่น] ประดับด้วยคัมภีร์ขยายความ เปรียบดังดวงเดือนที่หมู่ดาราห้อมล้อม

๕. พระธรรมกิตติเถระได้อาศัยคัมภีร์กัจจายนะนั้น กระทำให้เข้าใจกัจจายนไวยากรณ์โดยง่าย จึงรจนาคัมภีร์พาลาวตาร เพื่อความรู้ของเยาวชน

๖. คัมภีร์นี้ก่อให้เกิดประโยชน์[แก่นักศึกษา] ได้รับการท่องจำและศึกษาต่อๆ กันมาในประเทศลังกาและพม่า จำเดิมแต่โบราณกาลตราบเท่าปัจจุบันนี้

๗. คัมภีร์อธิบายเนื้อความของพาลาวตารนั้น อันเพียบพร้อมด้วยคำอธิบาย และข้อวินิจฉัย ผู้รู้เนื้อความรุ่นก่อนได้ประพันธ์ไว้เป็นภาษาพม่าในกาลก่อน

๘. คัมภีร์เหล่านั้นไม่ให้สำเร็จประโยชน์แก่ประชาชนชาวสยาม ดังนั้น ข้าพเจ้าอาศัยคัมภีร์อธิบายเหล่านั้นและคัมภีร์อธิบายอื่นทั้งภาษาบาลีและสันสกฤตแล้ว จะประพันธ์คัมภีร์อธิบายฉบับใหม่ที่เข้าใจง่ายเป็นภาษาไทย

พระคันธสาราภิวงศ์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	วินยปิฏก มหาวิภงฺคปาลิ
วิ.ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก ภิกฺขุนีวิภงฺคปาลิ
วิ.ม.	วินยปิฏก มหาวคฺคปาลิ
วิ.จู.	วินยปิฏก จูฬวคฺคปาลิ
วิ.ป.	วินยปิฏก ปริวารวคฺคปาลิ

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺคปาลิ
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาลิ
ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺคปาลิ
ม.มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาสปาลิ
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาสปาลิ
ม.อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสปาลิ
สํ.ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺคปาลิ
สํ.นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺคปาลิ
สํ.ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺคปาลิ
สํ.สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺคปาลิ
สํ.ม.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺคปาลิ
องฺ.เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ.ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาตปาลิ

องฺ.ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาตปาลิ
องฺ.จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาตปาลิ
องฺ.ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาตปาลิ
องฺ.ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาตปาลิ
องฺ.สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาตปาลิ
องฺ.อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาตปาลิ
องฺ.นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาตปาลิ
องฺ.ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาตปาลิ
องฺ.เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาตปาลิ
ขุ.ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐปาลิ
ขุ.ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทปาลิ
ขุ.อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทานปาลิ
ขุ.อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตกปาลิ
ขุ.สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาตปาลิ
ขุ.วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุปาลิ
ขุ.เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุปาลิ
ขุ.เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถาปาลิ
ขุ.เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถาปาลิ
ขุ.ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกปาลิ
ขุ.ม.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทสปาลิ
ขุ.จู.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทสปาลิ
ขุ.ป.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺคปาลิ
ขุ.อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทานปาลิ
ขุ.พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํสปาลิ
ขุ.จริยา.	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฏกปาลิ

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีปาลิ
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺคปาลิ
อภิ.ธา.	อภิธมฺมปิฏก ธาตุกถาปาลิ
อภิ.ปุ.	อภิธมฺมปิฏก ปุคฺคลปญฺญตฺติปาลิ
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฏก กถาวตฺถุปาลิ
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฏก ยมกปาลิ
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐานปาลิ

ปกรณวิเสส

เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
เปฏโก.	เปฏโกปเทสปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหปกรณ
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ
มหาวํส	มหาวํสตารปกรณ

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ.	สมนฺตปาสาทิกา มหาวิภงฺคอฏฺฐกถา
วิ.ภิกฺขุนี.อ.	สมนฺตปาสาทิกา ภิกฺขุนีวิภงฺคอฏฺฐกถา
วิ.ม.อ.	สมนฺตปาสาทิกา มหาวคฺคอฏฺฐกถา
วิ.จู.อ.	สมนฺตปาสาทิกา จูฬวคฺคอฏฺฐกถา
วิ.ป.อ.	สมนฺตปาสาทิกา ปริวารวคฺคอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี สีลกฺขนฺธวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี มหาวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี ปาฏิกวคฺคอฏฺฐกถา
ม.มู.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสูทนี มูลปณฺณาสอฏฺฐกถา

ม.ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสูทนี มชฺฌิมปณฺณาสอฏฺจกถา
ม.อุ.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสูทนี อุปริปณฺณาสอฏฺจกถา
สํ.ส.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี สคาถวคฺคอฏฺจกถา
สํ.นิ.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี นิทานวคฺคอฏฺจกถา
สํ.ข.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี ขนฺธวคฺคอฏฺจกถา
สํ.สฬา.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี สฬายตนวคฺคอฏฺจกถา
สํ.ม.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี มหาวคฺคอฏฺจกถา
องฺ.เอกก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี เอกกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.ทุก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ทุกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.ติก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ติกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.จตุกฺก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี จตุกฺกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.ปญฺจก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ปญฺจกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.ฉกฺก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ฉกฺกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.สตฺตก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี สตฺตกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.อฏฺจก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี อฏฺจกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.นวก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี นวกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.ทสก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ทสกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.เอกาทสก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี เอกาทสกนิปาตอฏฺจกถา
ขุ.ขุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา ขุทฺทกปาจอฏฺจกถา
ขุ.ธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทอฏฺจกถา
ขุ.อุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อุทานอฏฺจกถา
ขุ.อิติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อิติวุตฺตกอฏฺจกถา
ขุ.สุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา สุตฺตนิปาตอฏฺจกถา
ขุ.วิ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี วิมานวตฺถุอฏฺจกถา
ขุ.เป.อ.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุอฏฺจกถา
ขุ.เถร.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรคาถาอฏฺจกถา

ขุ.เถรี.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรีคาถาอฏฺฐกถา
ขุ.ชา.อ.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกอฏฺฐกถา
ขุ.ม.อ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปชฺโชติกา มหานิทฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.จู.อ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปชฺโชติกา จูฬนิทฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.ป.อ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปกาสินี ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺฐกถา
ขุ.อป.อ.	ขุทฺทกนิกาย วิสุทฺธชนวิลาสินี อปทานอฏฺฐกถา
ขุ.พุทฺธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย มธุรตฺถวิลาสินี พุทฺธวํสอฏฺฐกถา
ขุ.จริยา.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี จริยาปิฏกอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.อ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถา
อภิ.วิ.อ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺค สมฺโมหวิโนทนีอฏฺฐกถา
อภิ.ธา.อ.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ ธาตุกถาอฏฺฐกถา
อภิ.ปุ.อ.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ ปุคฺคลปญฺญตฺติอฏฺฐกถา
อภิ.ก.อ.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ กถาวตฺถุอฏฺฐกถา
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ ยมกอฏฺฐกถา
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ ปฏฺฐานอฏฺฐกถา

ปกรณวิเสส

มิลินฺท.อ.	มิลินฺทปญฺหอฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห
เนตฺติ.อ.	เนตฺติอฏฺฐกถา
อภิ.วตาร.	อภิธมฺมาวตาร
จตุภาณ.อ.	สารตฺถสมุจฺจย จตุภาณวารอฏฺฐกถา
สจฺจสงฺเขป	สจฺจสงฺเขป

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฏีกา	วชิรพุทฺธิฏีกา
สารตฺถ.ฏีกา	สารตฺถทีปนีฏีกา

วิมติ.ฏีกา	วิมติวิโนทนีฏีกา
กงฺขา.ฏีกา	กงฺขาวิตรณีปุราณฏีกา
กงฺขา.อภินวฏีกา	วินยตฺถมญฺชูสา กงฺขาวิตรณีอภินวฏีกา
วินย.ฏีกา	วินยาลงฺการฏีกา
วิ.ฏีกา	วินยวินิจฺฉยฏีกา
อุตฺตร.ฏีกา	อุตฺตรวินิจฺฉยฏีกา
ขุทฺท.ฏีกา	ขุทฺทสิกฺขาปุราณฏีกา
ขุทฺท.อภินวฏีกา	ขุทฺทสิกฺขาอภินวฏีกา
มูล.ฏีกา	มูลสิกฺขาปุราณฏีกา

ฏีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.ฏีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สีลกฺขนฺธวคฺคฏีกา
ที.สี.อภินวฏีกา	ทีฆนิกาย สาธุวิลาสินี สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฏีกา
ที.ม.ฏีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มหาวคฺคฏีกา
ที.ปา.ฏีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี ปาฏิกวคฺคฏีกา
ม.มู.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มูลปณฺณาสฏีกา
ม.ม.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มชฺฌิมปณฺณาสฏีกา
ม.อุ.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี อุปริปณฺณาสฏีกา
สํ.ส.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สคาถวคฺคฏีกา
สํ.นิ.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี นิทานวคฺคฏีกา
สํ.ข.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี ขนฺธวคฺคฏีกา
สํ.สฬา.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สฬายตนวคฺคฏีกา
สํ.ม.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มหาวคฺคฏีกา
องฺ.เอกก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาตฏีกา
องฺ.ทุก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาตฏีกา
องฺ.ติก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาตฏีกา
องฺ.จตุกฺก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาตฏีกา

องฺ.ปญฺจก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาตฏีกา
องฺ.ฉกฺก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาตฏีกา
องฺ.สตฺตก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาตฏีกา
องฺ.อฏฺจก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺจกนิปาตฏีกา
องฺ.นวก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาตฏีกา
องฺ.ทสก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาตฏีกา
องฺ.เอกาทสก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาตฏีกา
ขุ.ธ.ฏีกา	ธมฺมปทมหาฏีกา
ขุ.ธ.ฏีกา	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทฏีกา

ฏีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.มูลฏีกา	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีมูลฏีกา
อภิ.วิ.มูลฏีกา	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺคมูลฏีกา
อภิ.ปญฺจ.มูลฏีกา	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณมูลฏีกา
อภิ.สงฺ.อนุฏีกา	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีอนุฏีกา
อภิ.วิ.อนุฏีกา	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺคอนุฏีกา
อภิ.ปญฺจ.อนุฏีกา	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณอนุฏีกา
ม.ฏีกา	มณิทีปฏีกา
มธุ.ฏีกา	มธุสารตฺถทีปนีฏีกา

ฏีกาปกรณวิเสส

มิลินฺท.ฏีกา	มธุรตฺถปกาสินี มิลินฺทปญฺหฏีกา
วิสุทฺธิ.มหาฏีกา	ปรมตฺถมญฺชูสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา
สงฺคห.ฏีกา	อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา
วิภาวินี.	อภิธมฺมตฺถวิภาวินี
สงฺเขป.ฏีกา	สงฺเขปวณฺณนาฏีกา
มณิสาร.ฏีกา	มณิสารมญฺชูสาฏีกา
สงฺคห.ทีปนี	อภิธมฺมตฺถสงฺคหทีปนี

วิภาวินี.โยชนา	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฏีกา อตฺถโยชนา
ปรมตฺถ.ฏีกา	ปรมตฺถทีปนี อภิธมฺมตฺถสงฺคหมหาฏีกา
ปริ.ฏีกา	ปริตฺตฏีกา
นม.ฏีกา	นมกฺการฏีกา

คัมภีร์สัททาวิเสส

กจฺ	กจฺจายนเวยฺยากรณ
โมคฺ.	โมคฺคลฺลานเวยฺยากรณ
รูป.	ปทรูปสิทฺธิปกรณ
นีติ.ปท.	สทฺทนีติปกรณ ปทมาลา
นีติ.ธาตุ.	สทฺทนีติปกรณ ธาตุมาลา
นีติ.สุตฺต.	สทฺทนีติปกรณ สุตฺตมาลา
พา.	พาลาวตาร
อภิธาน.	อภิธานปฺปทีปิกา
อภิธาน.ฏีกา	อภิธานปฺปทีปิกาฏีกา
อภิธาน.สูจิ	อภิธานปฺปทีปิกาสูจิ
นิรุตฺติ.	นิรุตฺติทีปนี
วุตฺโต.	วุตฺโตทยฉนฺโทปกรณ
สุโพธา.	สุโพธาลงฺการ
คนฺถา.	คนฺถาภรณ
เภทจินฺตา.	สทฺทตฺถเภทจินฺตา
สมฺพนฺธ.	สมฺพนฺธจินฺตา
ชาลินี.	สทฺทสารตฺถชาลินี

กัจจายนสูตร

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

---

๑. สนฺธิกปฺป สนฺธิกณฺฑ

๑ :* ๑. อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต.

๒ : ๒. อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ.

๓ : ๓. ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺฐ.

๔ : ๔. ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา.

๕ : ๕. อญฺเญ ทีฆา.

๖ : ๘. เสสา พฺยญฺชนา.

๗ : ๙. วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา.

๘ : ๑๐. อํ อิติ นิคฺคหีตํ.

๙ : ๑๑. ปรสมญฺญา ปโยเค.

๑๐ : ๑๒. ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย.

๑๑ : ๑๔. นเย ปรํ ยุตฺเต.

อิติ สนฺธิกปฺเป ปฐโม กณฺโฑ.

๑๒ : ๑๓. สรา สเร โลปํ.

๑๓ : ๑๕. วา ปโร อสรูปา.

๑๔ : ๑๖. กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต.

๑๕ : ๑๗. ทีฆํ.

๑๖ : ๑๘. ปุพฺโพ จ.

๑๗ : ๑๙. ยเมทนฺตสฺสาเทโส.

๑๘ : ๒๐. วโมทุทนฺตานํ.

๑๙ : ๒๒. สพฺโพ จํ ติ.

๒๐ : ๒๗. โท ธสฺส จ.

๒๑ : ๒๑. อิวณฺโณ ยํ นวา.

๒๒ : ๒๘. เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส.

อิติ สนฺธิกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๒๓ : ๓๖. สรา ปกติ พฺยญฺชเน.

๒๔ : ๓๕. สเร กฺวจิ.

๒๕ : ๓๗. ทีฆํ.

๒๖ : ๓๘. รสฺสํ.

๒๗ : ๓๙. โลปญฺจ ตตฺรากาโร.

๒๘ : ๔๐. ปร เทฺวภาโว ฐาเน.

๒๙ : ๔๒. วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา.

อิติ สนฺธิกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๓๐ : ๕๘. อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหีตํ.

๓๑ : ๔๙. วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.

๓๒ : ๕๐. เอเห ญํ.

๓๓ : ๕๑. ส เย จ.

๓๔ : ๕๒. มทา สเร.

๓๕ : ๓๔. ยวมทนตรลา จาคมา.

๓๖ : ๔๗. กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน.

---

* เลขแถวหน้าเป็นลำดับสูตร : เลขแถวหลังเป็นลำดับสูตรในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ

๓๗ : ๕๗. นิคฺคหีตญฺจ.
๓๘ : ๕๓. กฺวจิ โลปํ.
๓๙ : ๕๔. พฺยญฺชเน จ.
๔๐ : ๕๕. ปโร วา สโร.
๔๑ : ๕๖. พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค.
อิติ สนฺธิกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.
๔๒ : ๓๒. โค สเร ปุถสฺสาคโม กฺวจิ.
๔๓ : ๓๓. ปาสฺส จนฺโต รสฺโส.
๔๔ : ๒๔. อพฺโภ อภิ.
๔๕ : ๒๕. อชฺโฌ อธิ.
๔๖ : ๒๖. เต น วา อิวณฺเณ.
๔๗ : ๒๓. อติสฺส จนฺตสฺส.
๔๘ : ๔๓. กฺวจิ ปฏิ ปติสฺส.
๔๙ : ๔๔. ปุถสฺสุ พฺยญฺชเน.
๕๐ : ๔๕. โอ อวสฺส.
๕๑ : ๕๙. อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต.
อิติ สนฺธิกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.
สนฺธิสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๒. นามกปฺป นามกณฺฑ

๕๒ : ๖๐. ชินวจนยุตฺตํ หิ.
๕๓ : ๖๑. ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต.
๕๔ : ๖๒. ตโต จ วิภตฺติโย.
๕๕ : ๖๓. สิ โย อํ โย นา หิ ส นํ สฺมา หิ ส นํ สฺมึ สุ.
๕๖ : ๖๔. ตทนุปโรเธน.
๕๗ : ๗๑. อาลปเน สิ คสญฺโญ.
๕๘ : ๒๙. อิวณฺณุวณฺณา ฌลา.
๕๙ : ๑๘๒. เต อิตฺถิขฺยา โป.
๖๐ : ๑๗๗. อา โฆ.
๖๑ : ๘๖. สาคโม เส.
๖๒ : ๒๐๖. สํสาเสฺวกวจเนสุ จ.
๖๓ : ๒๑๗. เอติมาสมิ.
๖๔ : ๒๑๖. ตสฺสา วา.
๖๕ : ๒๑๕. ตโต สสฺส สฺสาย.
๖๖ : ๒๐๕. โฆ รสฺสํ.
๖๗ : ๒๒๙. โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ.
๖๘ : ๑๘๔. อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา.
๖๙ : ๑๘๖. อาทิโต โอ จ.
๗๐ : ๓๐. ฌลานมิยุวา สเร วา.
๗๑ : ๕๐๕. ยวการา จ.
๗๒ : ๑๘๕. ปสญฺญสฺส จ.
๗๓ : ๑๗๔. คาว เส.
๗๔ : ๑๖๙. โยสุ จ.
๗๕ : ๑๗๐. อวํมฺหิ จ.
๗๖ : ๑๗๑. อาวสฺสุ วา.
๗๗ : ๑๗๕. ตโต นมํ ปติมฺหาลุตฺเต จ สมาเส.
๗๘ : ๓๑. โอ สเร จ.
๗๙ : ๔๖. ตพฺพิปรีตูปปเท พฺยญฺชเน จ.
๘๐ : ๑๗๓. โคณ นํมฺหิ วา.
๘๑ : ๑๗๒. สุหินาสุ จ.
๘๒ : ๑๔๙. อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ.
๘๓ : ๖๗. สรโลโป'มาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ.
๘๔ : ๑๔๔. อโฆ รสฺส'เมกวจนโยสฺวปิ จ.
๘๕ : ๑๕๐. น สิสฺมิ'มนปุํสกานิ.
๘๖ : ๒๒๗. อุภาทิโต นมินฺนํ.
๘๗ : ๒๓๑. อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ.
๘๘ : ๑๔๗. โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ.

๘๙ : ๘๗. สุนํหิสุ จ.

๙๐ : ๒๕๒. ปญฺจาทีน'มตฺตํ.

๙๑ : ๑๙๔. ปติสฺสินีมฺหิ.

๙๒ : ๑๐๐. นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ.

๙๓ : ๑๐๖. สพฺพสฺส วา อํเสสุ.

๙๔ : ๑๐๕. สิมฺหิ วา.

๙๕ : ๑๔๕. อคฺคิสฺสินิ.

๙๖ : ๑๔๘. โยสฺว'กตรสฺโส โฌ.

๙๗ : ๑๕๖. เวโวสุ โล จ.

๙๘ : ๑๘๙. มาตุลาทีน'มานตฺตมี'กาเร.

๙๙ : ๘๑. สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา.

๑๐๐ : ๒๑๔. น ติเมหิ กตากาเรหิ.

๑๐๑ : ๘๐. สุหิสฺว'กาโร เอ.

๑๐๒ : ๒๐๒. สพฺพนามานํ นํมฺหิ จ.

๑๐๓ : ๗๙. อโต เนน.

๑๐๔ : ๖๖. โส.

๑๐๕ : ๐. โส วา.

๑๐๖ : ๓๑๓. ทีโฆเรหิ.

๑๐๗ : ๖๙. สพฺพโยนีน'มาเอ.

๑๐๘ : ๙๐. สฺมาสฺมึนํ วา.

๑๐๙ : ๓๐๔. อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ.

๑๑๐ : ๒๐๑. ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ.

๑๑๑ : ๑๗๙. ฆโต นาทีนํ.

๑๑๒ : ๑๘๓. ปโต ยา.

๑๑๓ : ๑๓๒. สขโต คสฺเส วา.

๑๑๔ : ๑๗๘. ฆเต จ.

๑๑๕ : ๑๘๑. น อมฺมาทิโต.

๑๑๖ : ๑๕๗. อกตรสฺสา ลโต ยฺวา'ลปนสฺส
เววโว.

๑๑๗ : ๑๒๔. ฌลโต สสฺส โน วา.

๑๑๘ : ๑๔๖. ฆปโต จ โยนํ โลโป.

๑๑๙ : ๑๕๕. ลโต โวกาโร จ.

อิติ นามกปฺเป ปจโม กณฺโฑ.

๑๒๐ : ๒๔๓. อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส.

๑๒๑ : ๒๓๓. มยํ โยมฺหิ ปจเม.

๑๒๒ : ๙๙. นฺตุสฺส นฺโต.

๑๒๓ : ๑๐๓. นฺตสฺส เส วา.

๑๒๔ : ๙๘. อา สิมฺหิ.

๑๒๕ : ๑๙๘. อํ นปุํสเก.

๑๒๖ : ๑๐๑. อวณฺณา จ เค.

๑๒๗ : ๑๐๒. โตติตา สสฺมึนาสุ.

๑๒๘ : ๑๐๔. นํมฺหิ ตํ วา.

๑๒๙ : ๒๒๒. อิมสฺสิท'มํสิสุ นปุํสเก.

๑๓๐ : ๒๒๕. อมุสฺสา'ทุํ.

๑๓๑ : ๐. อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขฺยํ.

๑๓๒ : ๒๒๘. โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จ.

๑๓๓ : ๒๓๐. ติจตุนฺนํ ติสฺโสจตสฺโสตโยจตฺตาโร-
ตีณิจตฺตาริ.

๑๓๔ : ๒๕๑. ปญฺจาทีน'มกาโร.

๑๓๕ : ๑๑๘. ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส.

๑๓๖ : ๑๑๙. รญฺญํ นํมฺหิ วา.

๑๓๗ : ๑๑๖. นามฺหิ รญฺญา วา.

๑๓๘ : ๑๒๑. สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินิ.

๑๓๙ : ๒๔๕. ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ.

๑๔๐ : ๒๓๒. ตฺวมหํ สิมฺหิ จ.

๑๔๑ : ๒๔๑. ตวมม เส.

๑๔๒ : ๒๔๒. ตุยฺหํมยฺหญฺจ.

๑๔๓ : ๒๓๕. ตํม'มํมฺหิ.

๑๔๔ : ๒๓๔. ตวํมมญฺจ นวา.
๑๔๕ : ๒๓๘. นามฺหิ ตยามยา.
๑๔๖ : ๒๓๖. ตุมฺหสฺส ตุวํตฺว’มํมฺหิ.
๑๔๗ : ๒๔๖. ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โววโน.
๑๔๘ : ๒๔๗. เตเมกวจเนสุ จ.
๑๔๙ : ๒๔๘. น อํมฺหิ.
๑๕๐ : ๒๔๙. วา ตติเย จ.
๑๕๑ : ๒๕๐. พหุวจเนสุ โววโน.
๑๕๒ : ๑๓๖. ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ.
๑๕๓ : ๑๓๘. อ’มาลปเนกวจเน.
๑๕๔ : ๐. สมาเส จ วิภาสา.
๑๕๕ : ๑๓๗. โยสฺวา’โน.
๑๕๖ : ๑๔๒. อาเน สฺมึมฺหิ วา.
๑๕๗ : ๑๔๐. หิวิภตฺติมฺหิ จ.
๑๕๘ : ๑๔๓. สุสฺมิ’มา วา.
๑๕๙ : ๑๓๙. อุ นามฺหิ จ.
๑๖๐ : ๑๙๗. อ กมฺมนฺตสฺส จ.

อิติ นามกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๑๖๑ : ๒๔๔. ตุมฺหมฺเหหิ น’มากํ.
๑๖๒ : ๒๓๗. วา ยฺวปฺปจโม.
๑๖๓ : ๒๔๐. สสฺสํ.
๑๖๔ : ๒๐๐. สพฺพนามการเต ปจโม.
๑๖๕ : ๒๐๘. ทฺวนฺทฏฺฐา วา.
๑๖๖ : ๒๐๙. นาญฺญํ สพฺพนามิกํ.
๑๖๗ : ๒๑๐. พหุพฺพีหิมฺหิ จ.
๑๖๘ : ๒๐๓. สพฺพโต นํ สํสานํ.
๑๖๙ : ๑๑๗. ราชสฺส ราชุ สุนํหิสุ จ.
๑๗๐ : ๒๒๐. สพฺพสฺสิมสฺเส วา.
๑๗๑ : ๒๑๙. อนิมิ นามฺหิ จ.
๑๗๒ : ๒๑๘. อนปุํสกสฺสายํ สิมฺหิ.
๑๗๓ : ๒๒๓. อมุสฺส โม สํ.
๑๗๔ : ๒๑๑. เอตเตสํ โต.
๑๗๕ : ๒๑๒. ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ.
๑๗๖ : ๒๑๓. สสฺมาสฺมึสํสาสฺว’ตฺตํ.
๑๗๗ : ๒๒๑. อิมสทฺทสฺส จ.
๑๗๘ : ๒๒๔. สพฺพโต โก.
๑๗๙ : ๒๐๔. ฆปโต สฺมึสานํ สํสา.
๑๘๐ : ๒๐๗. เนตาหิ สฺมิ’มายยา.
๑๘๑ : ๙๕. มโนคณาทิโต สฺมึนาน’มิอา.
๑๘๒ : ๙๗. สสฺส โจ.
๑๘๓ : ๔๘. เอเตสโม โลเป.
๑๘๔ : ๙๖. ส สเร วาคโม.
๑๘๕ : ๑๑๒. สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพ จนฺเต.
๑๘๖ : ๑๐๗. สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ.
๑๘๗ : ๑๐๘. เสเสสุ นฺตุว.
๑๘๘ : ๑๕๕. พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อมานํ.
๑๘๙ : ๑๑๓. สฺยา จ.
๑๙๐ : ๑๑๔. โยน’มาโน.
๑๙๑ : ๑๓๐. สขโต จาโยโน.
๑๙๒ : ๑๓๕. สฺมิเม.
๑๙๓ : ๑๒๒. พฺรหฺมโต คสฺส จ.
๑๙๔ : ๑๓๑. สขนฺตสฺสิ โนนานํเสสุ.
๑๙๕ : ๑๓๔. อาโร หิมฺหิ วา.
๑๙๖ : ๑๓๓. สุนมํสุ วา.
๑๙๗ : ๑๒๕. พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นิ.
๑๙๘ : ๑๒๓. อุตฺตํ สนาสุ.
๑๙๙ : ๑๕๘. สตฺถุปิตาทีน’มา สิสฺมึ สิโลโป จ.
๒๐๐ : ๑๕๙. อญฺเญสฺ’วารตฺตํ.

๒๐๑ : ๑๖๓. วา นํมฺหิ.
๒๐๒ : ๑๖๔. สตฺถุนตฺตญฺจ.
๒๐๓ : ๑๖๒. อุ สสฺมึ สโลโป จ.
๒๐๔ : ๑๖๗. สกมนฺธาตาทีนญฺจ.
๒๐๕ : ๑๖๐. ตโต โยน'โม ตุ.
๒๐๖ : ๑๖๕. ตโต สฺมิ'มิ.
๒๐๗ : ๑๖๑. นา อา.
๒๐๘ : ๑๖๖. อาโร รสฺส'มิกาเร.
๒๐๙ : ๑๖๘. ปิตาทีน'มสิมฺหิ.
๒๑๐ : ๒๓๙. ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา.

อิติ นามกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๒๑๑ : ๑๒๖. อตฺตนฺโต หิสฺมิ'มนตฺตํ.
๒๑๒ : ๑๒๙. ตโต สฺมึ นิ.
๒๑๓ : ๑๒๗. สสฺส โน.
๒๑๔ : ๑๒๘. สฺมา นา.
๒๑๕ : ๑๔๑. ฌลโต จ.
๒๑๖ : ๑๘๐. ฆปโต สฺมึ ยํ วา.
๒๑๗ : ๑๙๙. โยนํ นิ นปุํสเกหิ.
๒๑๘ : ๑๙๖. อโต นิจฺจํ.
๒๑๙ : ๑๙๕. สึ.
๒๒๐ : ๗๔. เสสโต โลปํ คสิปิ.
๒๒๑ : ๒๘๒. สพฺพาส'มาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ.
๒๒๒ : ๓๒๗. ปุมสฺส ลิงฺคาทีสุ สมาเสสุ.
๒๒๓ : ๑๘๘. อํ ย'มีโต ปสญฺญโต.
๒๒๔ : ๑๕๓. นํ ฌโต กตรสฺสา.
๒๒๕ : ๑๕๑. โยนํ โน.
๒๒๖ : ๑๕๔. สฺมึ นิ.
๒๒๗ : ๒๗๐. กิสฺส ก เว จ.
๒๒๘ : ๒๗๒. กุ หึหํสุ จ.
๒๒๙ : ๒๒๖. เสเสสุ จ.
๒๓๐ : ๒๖๒. ตฺรโตเถสุ จ.
๒๓๑ : ๒๖๓. สพฺพสฺเส'ตสฺสากาโร วา.
๒๓๒ : ๒๖๗. ตฺเร นิจฺจํ.
๒๓๓ : ๒๖๔. เอ โตเถสุ จ.
๒๓๔ : ๒๖๕. อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ.
๒๓๕ : ๒๘๑. อ ธุนามฺหิ จ.
๒๓๖ : ๒๘๐. เอต รหิมฺหิ.
๒๓๗ : ๑๗๖. อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย.
๒๓๘ : ๑๘๗. นทาทิโต วา อี.
๒๓๙ : ๑๙๐. ณว-ณิก-เณยฺย-ณ-นฺตูหิ.
๒๔๐ : ๑๙๓. ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี.
๒๔๑ : ๑๙๑. นฺตุสฺส ต'มีกาเร.
๒๔๒ : ๑๙๒. ภวโต โภโต.
๒๔๓ : ๑๑๐. โภ เค ตุ.
๒๔๔ : ๗๒. อการปิตาทฺยนฺตาน'มา.
๒๔๕ : ๑๕๒. ฌลปา รสฺสํ.
๒๔๖ : ๗๓. อากาโร วา.

อิติ นามกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

๒๔๗ : ๒๖๑. ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย.
๒๔๘ : ๒๖๐. กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ.
๒๔๙ : ๒๖๖. ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ.
๒๕๐ : ๒๖๘. สพฺพโต ธิ.
๒๕๑ : ๒๖๙. กิสฺมา โว.
๒๕๒ : ๒๗๑. หึหํหิญฺจนํ.
๒๕๓ : ๒๗๓. ตมฺหา จ.
๒๕๔ : ๒๗๔. อิมสฺมา หธา จ.
๒๕๕ : ๒๗๕. ยโต หึ.

๒๕๖ : ๐. กาเล.

๒๕๗ : ๒๗๖. กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ.

๒๕๘ : ๒๗๘. ตมฺหา ทานิ จ.

๒๕๙ : ๒๗๙. อิมสฺมา รหิธุนา จ.

๒๖๐ : ๒๗๗. สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา.

๒๖๑ : ๓๖๙. อวณฺโณ เย โลปญฺจ.

๒๖๒ : ๓๙๑. วุฑฺฒสฺส โช อิยิฏฺเฐสุ.

๒๖๓ : ๓๙๒. ปสตฺถสฺส โส จ.

๒๖๔ : ๓๙๓. อนฺติกสฺส เนโท.

๒๖๕ : ๓๙๔. พาฬฺหสฺส สาโธ.

๒๖๖ : ๓๙๕. อปฺปสฺส กณฺ.

๒๖๗ : ๓๙๖. ยุวานญฺจ.

๒๖๘ : ๓๙๗. วนฺตุมนฺตุวีนญฺจ โลโป.

๒๖๙ : ๔๑. ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ.

๒๗๐ : ๑๒๐. อมฺห ตุมฺห นฺตุ ราช พฺรหฺมตฺต สข สตฺถ ปิตาทีหิ สฺมา นาว.

อิติ นามกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

นามสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๓. นามกปฺป การกกณฺฑ

๒๗๑ : ๘๘ (๓๐๘). ยสฺมา'ทเปติ ภย'มาทตฺเต วา ต'ทปาทานํ.

๒๗๒ : ๓๐๙. ธาตุนามานมุปสคฺคโยคาทีสฺวปิ จ.

๒๗๓ : ๓๑๐. รกฺขณตฺถาน'มิจฺฉิตํ.

๒๗๔ : ๓๑๑. เยน วา'ทสฺสนํ.

๒๗๕ : ๓๑๒. ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน-ตฺวาโลป-ทิสาโยค-วิภตฺตารปฺปโยค-สุทฺธปฺ-ปโมจน-เหตุ-วิวิตฺตปฺปมาณปุพฺพ-โยค-พนฺธน-คุณวจน-ปญฺห-กถน-โถกากตฺตูสุ จ.

๒๗๖ : ๘๔ (๓๐๒). ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา ตํ สมฺปทานํ.

๒๗๗ : ๓๐๓. สิลาฆ-หนุ-ฐา-สป-ธาร-ปิห-กุธ-ทุหิสฺโสสูย-ราธิกฺข-ปจฺจาสุณ-อนุปติคิณ-ปุพฺพกตฺตา-โรจนตฺถ-ตทตฺถ-ตุมตฺถาลมตฺถ-มญฺญา-นาทรปฺปาณินิ คตฺยตฺถกมฺมนิ อาสีสตฺถ-สมฺมุติ-ภิยฺย-สตฺตมฺ-ยตฺเถสุ จ.

๒๗๘ : ๙๓ (๓๒๐). โย'ธาโร ต'โมกาสํ.

๒๗๙ : ๘๒ (๒๙๒). เยน วา กยิรเต ตํ กรณํ.

๒๘๐ : ๗๕ (๒๘๕). ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ.

๒๘๑ : ๗๗ (๒๙๔). โย กโรติ ส กตฺตา.

๒๘๒ : ๒๙๕. โย กาเรติ ส เหตุ.

๒๘๓ : ๙๑ (๓๑๖). ยสฺส วา ปริคฺคโห ตํ สามี.

๒๘๔ : ๖๕ (๒๘๓). ลิงฺคตฺเถ ปฐมา.

๒๘๕ : ๗๐. อาลปเน จ.

๒๘๖ : ๘๓ (๒๙๑). กรเณ ตติยา.

๒๘๗ : ๒๙๖. สหาทิโยเค จ.

๒๘๘ : ๗๘ (๒๙๓). กตฺตริ จ.

๒๘๙ : ๒๙๗. เหตฺวตฺเถ จ.

๒๙๐ : ๒๙๘. สตฺตมฺยตฺเถ จ.

๒๙๑ : ๒๙๙. เยนงฺควิกาโร.

๒๙๒ : ๓๐๐. วิเสสเน จ.

๒๙๓ : ๘๕ (๓๐๑). สมฺปทาเน จตุตฺถี.

๒๙๔ : ๓๐๕. นโมโยคาทีสฺวปิ จ.

๒๙๕ : ๘๙ (๓๐๗). อปาทาเน ปญฺจมี.

๒๙๖ : ๓๑๔. การณตฺเถ จ.

๒๙๗ : ๗๖ (๒๘๔). กมฺมตฺเถ ทุติยา.

๒๙๘ : ๒๘๗. กาลทฺธาน'มจฺจนฺตสํโยเค.

๒๙๙ : ๒๘๘. กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต.

๓๐๐ : ๒๘๖. คติพุทฺธิภุชปจหรกรสยาทีนํ การิเต วา.

๓๐๑ : ๙๒ (๓๑๕). สามิสฺมึ ฉฏฺฐี.

๓๐๒ : ๙๔ (๓๑๙). โอกาเส สตฺตมี.

๓๐๓ : ๓๒๑. สามิสฺสราธิปติ-ทายาท-สกฺขิ-ปติภู-ปสูต-กุสเลหิ จ.

๓๐๔ : ๓๒๒. นิทฺธารเณ จ.

๓๐๕ : ๓๒๓. อนาทเร จ.

๓๐๖ : ๒๘๙. กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐีนมตฺเถ.

๓๐๗ : ๒๙๐. ตติยาสตฺตมีนญฺจ.

๓๐๘ : ๓๑๗. ฉฏฺฐี จ.

๓๐๙ : ๓๑๘. ทุติยาปญฺจมีนญฺจ.

๓๑๐ : ๓๒๔. กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี.

๓๑๑ : ๓๒๕. สมฺปทาเน จ.

๓๑๒ : ๓๒๖. ปญฺจมฺยตฺเถ จ.

๓๑๓ : ๓๒๗. กาลภาเวสุ จ.

๓๑๔ : ๓๒๘. อุปธฺยาธิกิสฺสรวจเน.

๓๑๕ : ๓๒๙. มณฺฑิตุสฺสุกฺเกสุ ตติยา จ.

อิติ นามกปฺเป การกกปฺโป ฉฏฺโฐ กณฺโฑ.

การกสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๔. นามกปฺป สมาสกณฺฑ

๓๑๖ : ๓๓๑. นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ.

๓๑๗ : ๓๓๒. เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.

๓๑๘ : ๓๓๓. ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส.

๓๑๙ : ๓๓๐. อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว.

๓๒๐ : ๓๓๕. โส นปุํสกลิงฺโค.

๓๒๑ : ๓๔๙. ทิคุสฺเส'กตฺตํ.

๓๒๒ : ๓๕๙. ตถา ทฺวนฺเท ปาณิ-ตูริย-โยคฺค-เสนงฺค-ขุทฺทชนฺตุก-วิวิธ-วิรุทฺธ-วิสภาคตฺถาทีนญฺจ.

๓๒๓ : ๓๖๐. วิภาสา รุกฺข-ติณ-ปสุ-ธน-ธญฺญ-ชนปทาทีนญฺจ.

๓๒๔ : ๓๓๙. ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย.

๓๒๕ : ๓๔๘. สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ.

๓๒๖ : ๓๔๑. อุเภ ตปฺปุริสา.

๓๒๗ : ๓๕๑. อมาทโย ปรปเทภิ.

๓๒๘ : ๓๕๒. อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ.

๓๒๙ : ๓๕๗. นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท.

๓๓๐ : ๓๔๐. มหตํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท.

๓๓๑ : ๓๕๓. อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ.

๓๓๒ : ๓๔๓. กมฺมธารยสญฺเญ จ.

๓๓๓ : ๓๔๔. อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส.

๓๓๔ : ๓๔๕. สเร อนฺ.

๓๓๕ : ๓๔๖. กทฺ กุสฺส.

๓๓๖ : ๓๔๗. กาปฺปตฺเถสุ จ.

๓๓๗ : ๓๕๐. กฺวจิ สมาสนฺตคตาน'มการนฺโต.

๓๓๘ : ๓๕๖. นทิมฺหา จ.

๓๓๙ : ๓๕๘. ชายาย ตุทํชานิ ปติมฺหิ.

๓๔๐ : ๓๕๕. ธนุมฺหา จ.

๓๔๑ : ๓๓๖. อํ วิภตฺตีน'มการนฺตา อพฺยยีภาวา.

๓๔๒ : ๓๓๗. สโร รสฺโส นปุํสเก.

๓๔๓ : ๓๓๘. อญฺญสฺมา โลโป จ.

อิติ นามกปฺเป สมาสกปฺโป สตฺตโม กณฺโฑ.

สมาสสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๕. นามกปฺป ตทฺธิตกณฺฑ

๓๔๔ : ๓๖๑. วา ณ'ปจฺเจ.

๓๔๕ : ๓๖๖. ณายนณาน วจฺฉาทิโต.

๓๔๖ : ๓๖๗. เณยฺโย กตฺติกาทีหิ.

๓๔๗ : ๓๖๘. อโต ณิ วา.

๓๔๘ : ๓๗๑. ณโว'ปคฺวาทีหิ.

๓๔๙ : ๓๗๒. เณร วิธวาทิโต.

๓๕๐ : ๓๗๓. เยน วา สํสฏฺฐํ ตรติ จรติ วหติ ณิโก.

๓๕๑ : ๓๗๔. ตมธีเต เตนกตาทิ-สนฺนิธาน-นิโยค-สิปฺป-ภณฺฑ-ชีวิกตฺเถสุ จ.

๓๕๒ : ๓๗๖. ณ ราคา ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ.

๓๕๓ : ๓๗๘. ชาตาทีน'มิมิยา จ.

๓๕๔ : ๓๗๙. สมูหตฺเถ กณฺณา

๓๕๕ : ๓๘๐. คามชนพนฺธุสหายาทีหิ ตา.

๓๕๖ : ๓๘๑. ตทสฺส ฐานมิโย จ.

๓๕๗ : ๓๘๒. อุปมตฺถายิตตฺตํ.

๓๕๘ : ๓๘๓. ตนฺนิสฺสิตตฺเถ โล.

๓๕๙ : ๓๘๔. อาลุ ตพฺพหุเล.

๓๖๐ : ๓๘๗. ณฺย-ตฺต-ตา ภาเว ตุ.

๓๖๑ : ๓๘๘. ณ วิสมาทีหิ.

๓๖๒ : ๓๘๙. รมณียาทิโต กณฺ.

๓๖๓ : ๓๙๐. วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา.

๓๖๔ : ๓๙๘. ตทสฺสตฺถีติ วี จ.

๓๖๕ : ๓๙๙. ตปาทิโต สี.

๓๖๖ : ๔๐๐. ทณฺฑาทิโต อิกอี.

๓๖๗ : ๔๐๑. มธฺวาทิโต โร.

๓๖๘ : ๔๐๒. คุณาทิโต วนฺตุ.

๓๖๙ : ๔๐๓. สตฺยาทีหิ มนฺตุ.

๓๗๐ : ๔๐๕. สทฺธาทิโต ณ.

๓๗๑ : ๔๐๔. อายุสฺสุการาส มนฺตุมฺหิ.

๓๗๒ : ๓๘๕. ตปฺปกติวจเน มโย.

๓๗๓ : ๔๐๖. สงฺขฺยาปูรเณ โม.

๓๗๔ : ๔๐๘. ส ฉสฺส วา.

๓๗๕ : ๔๑๒. เอกาทิโต ทสสฺสี.

๓๗๖ : ๒๕๗. ทเส โส นิจฺจญฺจ.

๓๗๗ : ๐. อนฺเต นิคฺคหีตญฺจ.

๓๗๘ : ๔๑๔. ติ จ.

๓๗๙ : ๒๕๘. ล ทรานํ.

๓๘๐ : ๒๕๕. วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ.

๓๘๑ : ๒๕๔. เอกาทิโต ทสฺส ร สงฺขฺยาเน.

๓๘๒ : ๒๕๙. อฏฺฐาทิโต จ.

๓๘๓ : ๒๕๓. เทฺวกฏฺฐาน'มากาโร วา.

๓๘๔ : ๔๐๗. จตุจฺเฉหิ ถฐา.

๓๘๕ : ๔๐๙. ทฺวิตีหิ ติโย.

๓๘๖ : ๔๑๐. ติเย ทุตาปิ จ.

๓๘๗ : ๔๑๑. เตส'มฑฺฒูปปเทน อฑฺฒุฑฺฒ-ทิวฑฺฒ-ทิยฑฺฒฑฺฒติยา.

๓๘๘ : ๖๘. สรูปาน'เมกเสสฺวสกึ.

๓๘๙ : ๔๑๓. คณเน ทสสฺส ทฺวิ-ติ-จตุ-ปญฺจ-ฉ-สตฺต-อฏฺฐ-นวกานํ วี-ติ-จตฺตาร-ปญฺญา-ฉ-สตฺตาส-นวา โยสุ โยนญฺจีสมาสํ ฐิริตีตฺติ.

๓๙๐ : ๒๕๖. จตูปปทสฺส โลโป ตุ'ตฺตรปทาทิ-จสฺส จุโจปิ นวา.

๓๙๑ : ๔๒๓. ย'ทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

๓๙๒ : ๔๑๘. ทฺวาทิโต โก'เนกตฺเถ จ.

๓๙๓ : ๔๑๕. ทสทสกํ สตํ ทสกานํ สตํ สหสฺสญฺจ โยมฺหิ.

๓๙๔ : ๔๑๖. ยาว ตทฺตฺตริ ทสคฺณิตญฺจ.

๓๙๕ : ๔๑๗. สกนาเมหิ.

๓๙๖ : ๓๖๓. เตสํ โณ โลปํ.

๓๙๗ : ๔๒๐. วิภาเค ธา จ.

๓๙๘ : ๔๒๑. สพฺพนาเมหิ ปการวจเน ตุ ถา.

๓๙๙ : ๔๒๒. กิมิเมหิ ถํ.

๔๐๐ : ๓๖๔. วุทฺธาทิสรสฺส วา'สํโยคนฺตสฺส สเณ จ.

๔๐๑ : ๓๗๕. มา ยูน'มาคโม ฐาเน.

๔๐๒ : ๓๗๗. อาตฺตญฺจ.

๔๐๓ : ๓๕๔. กฺวจา'ทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ.

๔๐๔ : ๓๗๐. เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตา-เทสา จ.

๔๐๕ : ๓๖๕. อยุวณฺณานญฺจา'โย วุทฺธี.

อิติ นามกปฺเป ตทฺธิตกปฺโป อฏฺฐโม กณฺโฑ.

ตทฺธิตสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๖. อาขฺยาตกปฺป อาขฺยาตกณฺฑ

๔๐๖ : ๔๒๙. อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตีนํ ฉ ปรสฺส-ปทานิ.

๔๐๗ : ๔๓๙. ปราณฺยตฺตโนปทานิ.

๔๐๘ : ๔๓๑. เทฺว เทฺว ปฐมมชฺฌิมุตฺตมปุริสา.

๔๐๙ : ๔๔๑. สพฺเพส'เมกาภิธาเน ปโร ปุริโส.

๔๑๐ : ๔๓๒. นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิ ตุลฺยาธิ-กรเณ ปฐโม.

๔๑๑ : ๔๓๖. ตุมฺเห มชฺฌิโม.

๔๑๒ : ๔๓๗. อมฺเห อุตฺตโม.

๔๑๓ : ๔๒๗. กาเล.

๔๑๔ : ๔๒๘. วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน.

๔๑๕ : ๔๕๑. อาณตฺยาสิฏฺเฐ'นุตฺตกาเล ปญฺจมี.

๔๑๖ : ๔๕๔. อนุมติปริกปฺปตฺเถสุ สตฺตมี.

๔๑๗ : ๔๖๐. อปจฺจกฺเข ปโรกฺขาตีเต.

๔๑๘ : ๔๕๖. หิยฺโยปภุติ ปจฺจกฺเข หิยฺยตฺตนี.

๔๑๙ : ๔๖๙. สมีเปชฺชตนี.

๔๒๐ : ๔๗๑. มาโยเค สพฺพกาเล จ.

๔๒๑ : ๔๗๓. อนาคเต ภวิสฺสนฺตี.

๔๒๒ : ๔๗๕. กฺริยาติปนฺเนตีเต กาลาติปตฺติ.

๔๒๓ : ๔๒๖. วตฺตมานา ติ อนฺติ สิ ถ มิ ม, เต อนฺเต เส วฺเห เอ มฺเห.

๔๒๔ : ๔๕๐. ปญฺจมี ตุ อนฺตุ หิ ถ มิ ม, ตํ อนฺตํ สฺสุ วฺโห เอ อามเส.

๔๒๕ : ๔๕๓. สตฺตมี เอยฺย เอยฺยุํ เอยฺยาสิ เอยฺยาถ เอยฺยามิ เอยฺยาม, เอถ เอรํ เอโถ เอยฺยาวฺโห เอยฺยํ เอยฺยามฺเห.

๔๒๖ : ๔๕๙. ปโรกฺขา อ อุ เอ ตฺถ อํ มฺห, ตฺถ เร ตฺโถ วฺโห อึ มฺเห.

๔๒๗ : ๔๕๕. หิยฺยตฺตนี อา อู โอ ตฺถ อํ มฺหา, ตฺถ ตฺถุํ เส วฺหํ อึ มฺหเส.

๔๒๘ : ๔๖๘. อชฺชตนี อี อุํ โอ ตฺถ อึ มฺหา, อา อู เส วฺหํ อํ (อ) มฺเห.

๔๒๙ : ๔๗๒. ภวิสฺสนฺตี สฺสติ สฺสนฺติ สฺสสิ สฺสถ สฺสามิ สฺสาม, สฺสเต สฺสนฺเต สฺสเส สฺสวฺเห สฺสํ สฺสามฺเห.

๔๓๐ : ๔๗๔. กาลาติปตฺติ สฺสา สฺสํสุ สฺเส สฺสถ สฺสํ สฺสามฺหา, สฺสถ สฺสิสุ สฺสเส สฺสวฺเห สฺสึ สฺสามฺหเส.

๔๓๑ : ๔๕๘. หิยฺยตฺตนีสตฺตมีปญฺจมีวตฺตมานา สพฺพธาตุกํ.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ปจโม กณฺโฑ.

๔๓๒ : ๓๖๒. ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา.

๔๓๓ : ๕๒๘. ติช-คุป-กิต-มาเนหิ ขฉสา วา.

๔๓๔ : ๕๓๔. ภุช-ฆส-หร-สุปาทีหิ ตุมิจฺฉตฺเถสุ.

๔๓๕ : ๕๓๖. อาย นามโต กตฺตูปมานาทาจาเร.

๔๓๖ : ๕๓๗. อียูปมานา จ.

๔๓๗ : ๕๓๘. นามมฺหาตฺติจฺฉตฺเถ.

๔๓๘ : ๕๔๐. ธาตูหิ เณ-ณย-ณาเป-ณาปยา การิตานิ เหตฺวตฺเถ.

๔๓๙ : ๕๓๙. ธาตุรูเป นามสฺมา ณโย จ.

๔๔๐ : ๔๔๕. ภาวกมฺเมสุ โย.

๔๔๑ : ๔๔๗. ตสฺส จวคฺค-ยการ-วการตฺตํ สธาตฺวนฺตสฺส.

๔๔๒ : ๔๔๘. อิวณฺณาคโม วา.

๔๔๓ : ๔๔๙. ปุพฺพรูปญฺจ.

๔๔๔ : ๕๑๑. ตถา กตฺตริ จ.

๔๔๕ : ๔๓๓. ภูวาทิโต อ.

๔๔๖ : ๕๐๙. รุธาทิโต นิคฺคหีต ปุพฺพญฺจ.

๔๔๗ : ๕๑๐. ทิวาทิโต โย.

๔๔๘ : ๕๑๒. สฺวาทิโต ณุณาอุณา จ.

๔๔๙ : ๕๑๓. กิยาทิโต นา.

๔๕๐ : ๕๑๗. คหาทิโต ปฺป-ณฺหา.

๔๕๑ : ๕๒๐. ตนาทิโต โอยิรา.

๔๕๒ : ๕๒๕. จุราทิโต เณณยา.

๔๕๓ : ๔๔๔. อตฺตโนปทานิ ภาเว จ กมฺมนิ.

๔๕๔ : ๔๔๐. กตฺตริ จ.

๔๕๕ : ๕๓๐. ธาตุปฺปจฺจเยหิ วิภตฺติโย.

๔๕๖ : ๔๓๐. กตฺตริ ปรสฺสปทํ.

๔๕๗ : ๔๒๔. ภูวาทโย ธาตโว.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๔๕๘ : ๔๖๑. กฺวจาทิวณฺณาน'เมกสฺสรานํ เทฺวภาโว.

๔๕๙ : ๔๖๒. ปุพฺโพ'พฺภาโส.

๔๖๐ : ๕๐๖. รสฺโส.

๔๖๑ : ๔๖๔. ทุติยจตุตฺถานํ ปจมตติยา.

๔๖๒ : ๔๖๗. กวคฺคสฺส จวคฺโค.

๔๖๓ : ๕๓๒. มานกิตานํ วตตฺตํ วา.

๔๖๔ : ๕๐๔. หสฺส โช.

๔๖๕ : ๔๖๓. อนฺตสฺสิ'วณฺณากาโร วา.

๔๖๖ : ๔๘๙. นิคฺคหีตญฺจ.

๔๖๗ : ๕๓๓. ตโต ปามานานํ วามํ เสสุ.

๔๖๘ : ๔๙๒. ฐา ติฏฺโฐ.

๔๖๙ : ๔๙๔. ปา ปิโพ.

๔๗๐ : ๕๑๔. ญาสฺส ชาชํนา.

๔๗๑ : ๔๘๓. ทิสสฺส ปสฺส-ทิสฺส-ทกฺขา วา.

๔๗๒ : ๕๓๑. พฺยญฺชนนฺตสฺส โจ ฉปฺปจฺจเยสุ จ.

๔๗๓ : ๕๒๙. โก เข จ.

๔๗๔ : ๕๓๕. หรสฺส คี เส.

๔๗๕ : ๔๖๕. พฺรูภูน'มาหภูวา ปโรกฺขายํ.

๔๗๖ : ๔๔๒. คมิสฺส'นฺโต จฺโฉ วา สพฺพาสุ.

๔๗๗ : ๔๗๙. วจสฺสชฺชตนิมฺหิ มกาโร โอ.

๔๗๘ : ๔๓๘. อกาโร ทีฆํ หิมิเมสุ.

๔๗๙ : ๔๕๒. หิ โลปํ วา.

๔๘๐ : ๔๙๐. โหติสฺส'เรโหเห ภวิสฺสนฺติมฺหิ สฺสสฺส จ.

๔๘๑ : ๕๒๔. กรสฺส สปฺปจฺจยสฺส กาโห.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๔๘๒ : ๕๐๘. ทาทนฺตสฺสํ มิเมสุ.

๔๘๓ : ๕๒๗. อสํโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต.
๔๘๔ : ๕๔๒. ฆฏาทีนํ วา.
๔๘๕ : ๔๓๔. อญฺเญสุ จ.
๔๘๖ : ๕๔๓. คุหทุสานํ ทีฆํ.
๔๘๗ : ๔๗๘. วจ-วส-วหาทีน'มุกาโร วสฺส เย.
๔๘๘ : ๔๘๑. หวิปริยโย โล วา.
๔๘๙ : ๕๑๙. คหสฺส เฆ ปฺเป.
๔๙๐ : ๕๑๘. หโลโป ณฺหามฺหิ.
๔๙๑ : ๕๒๓. กรสฺส กาสตฺต'มชฺชตนิมฺหิ.
๔๙๒ : ๔๙๙. อสสฺมา มิมานํ มฺหิ-มฺหานฺตโลโป จ.
๔๙๓ : ๔๙๘. ถสฺส ตฺถตฺตํ.
๔๙๔ : ๔๙๕. ติสฺส ตฺถิตฺตํ.
๔๙๕ : ๕๐๐. ตุสฺส ตฺถุตฺตํ.
๔๙๖ : ๔๙๗. สิมฺหิ จ.
๔๙๗ : ๔๗๗. ลภสฺมา อีอึนํ ตฺถ-ตฺถํ.
๔๙๘ : ๔๘๐. กุสสฺมา ที จฺฉิ.
๔๙๙ : ๕๐๗. ทาธาตุสฺส ทชฺชํ.
๕๐๐ : ๔๘๖. วทสฺส วชฺชํ.
๕๐๑ : ๔๔๓. คมิสฺส ฆมฺมํ.
๕๐๒ : ๔๙๓. ยมฺหิ ทาธามาจาหาปามหมถาทีน'มี.
๕๐๓ : ๔๘๕. ยชสฺสา'ทิสฺสิ.
๕๐๔ : ๔๗๐. สพฺพโต อุํ อึสุ.
๕๐๕ : ๔๘๒. ชรมรานํ ชีรชียฺยมียฺยา วา.
๕๐๖ : ๔๙๖. สพฺพตฺถา'สสฺสา'ทิโลโป จ.
๕๐๗ : ๕๐๑. อสพฺพธาตุเก ภู.
๕๐๘ : ๕๑๕. เอยฺยสฺส ญาโต อิยาญา.
๕๐๙ : ๕๑๖. นาสฺส โลโป ยการตฺตํ.
๕๑๐ : ๔๘๗. โลปญฺเจตฺต'มกาโร.
๕๑๑ : ๕๒๑. อุตฺต'โมกาโร.
๕๑๒ : ๕๒๒. กรสฺสา'กาโร จ.
๕๑๓ : ๔๓๕. โอ อว สเร.
๕๑๔ : ๔๙๑. เอ อย.
๕๑๕ : ๕๔๑. เต อาวายา การิเต.
๕๑๖ : ๔๖๖. อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ.
๕๑๗ : ๔๘๘. กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺปจฺจยานํ ทีฆ-วิปรีตาเทสโลปาคมา จ.
๕๑๘ : ๔๔๖. อตฺตโนปทานิ ปรสฺสปทตฺตํ.
๕๑๙ : ๔๕๗. อการาคโม หิยฺยตฺตนี-อชฺชตนี-กาลาติปตฺตีสุ.
๕๒๐ : ๕๐๒. พฺรูโต อี ติมฺหิ.
๕๒๑ : ๔๒๕. ธาตุสฺส'นฺโต โลโป'เนกสฺสรสฺส.
๕๒๒ : ๔๗๖. อิสุยมูนม'นฺโต จฺโฉ วา.
๕๒๓ : ๕๒๖. การิตานํ โณ โลปํ.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

อาขฺยาตสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๗. กิพฺพิธานกปฺป กิพฺพิธานกณฺฑ

๕๒๔ : ๕๖๑. ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ.
๕๒๕ : ๕๖๕. สญฺญาย'ม นุ.
๕๒๖ : ๕๖๗. ปุเร ททา จ อึ.
๕๒๗ : ๕๖๘. สพฺพโต ณฺวุ-ตฺวา-วี วา.
๕๒๘ : ๕๗๗. วิส-รุช-ปทาทิโต ณ.
๕๒๙ : ๕๘๐. ภาเว จ.
๕๓๐ : ๕๘๔. กฺวิ จ.
๕๓๑ : ๕๘๙. ธราทีหิ รมฺโม.
๕๓๒ : ๕๙๐. ตสฺสีลาทีสุ ณี-ตฺวา-วี จ.

๕๓๓ : ๕๙๑. สทฺท-กุธ-จล-มณฺฑตฺถ-รุจาทีหิ ยุ.
๕๓๔ : ๕๙๒. ปาราทิคมิมฺหา รู.
๕๓๕ : ๕๙๓. ภิกฺขาทิโต จ.
๕๓๖ : ๕๙๔. หนตฺยาทีนํ ณุโก.
๕๓๗ : ๕๖๖. นุ นิคฺคหีตํ ปทนฺเต.
๕๓๘ : ๕๙๕. สํหนญฺญาย วา โร โฆ.
๕๓๙ : ๕๕๘. รมฺหิ รนฺโต ราทิ โน.
๕๔๐ : ๕๔๕. ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา.
๕๔๑ : ๕๕๒. ณฺโย จ.
๕๔๒ : ๕๕๗. กรมฺหา ริจฺจ.
๕๔๓ : ๕๕๕. ภูโตพฺพ.
๕๔๔ : ๕๕๖. วท-มท-คมุ-ยุช-ครหาการาทีหิ ชฺช-มฺม-คฺค-ยฺเหยฺยาคาโร วา.
๕๔๕ : ๕๔๘. เต กิจฺจา
๕๔๖ : ๕๖๒. อญฺเญ กิตฺ.
๕๔๗ : ๕๙๖. นนฺทาทีหิ ยุ.
๕๔๘ : ๕๙๗. กตฺตุกรณปเทเสสุ จ.
๕๔๙ : ๕๕๐. รหาทิโต ณ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ปฐโม กณฺโฑ.

๕๕๐ : ๕๔๖. ณาทโย เตกาลิกา.
๕๕๑ : ๕๙๘. สญฺญายํ ทาธาโต อิ.
๕๕๒ : ๖๐๙. ติ กิจฺจาสิฏฺเฐ.
๕๕๓ : ๕๙๙. อิตฺถิย'มติยโว วา.
๕๕๔ : ๖๐๑. กรโต ริริย.
๕๕๕ : ๖๑๒. อตีเต ต-ตวนฺตุ-ตาวี.
๕๕๖ : ๖๒๒. ภาวกมฺเมสุ ต.
๕๕๗ : ๖๐๖. พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริ.
๕๕๘ : ๖๐๒. ชิโต อิน สพฺพตฺถ.
๕๕๙ : ๖๐๓. สุปโต จ.
๕๖๐ : ๖๐๔. อีสํทุสูหิ ข.
๕๖๑ : ๖๓๖. อิจฺฉตฺเถสุ สมานกตฺตุเกสุ ตเวตุํ วา.
๕๖๒ : ๖๓๘. อรหสกฺกาทีสุ จ.
๕๖๓ : ๖๓๙. ปตฺตวจเน อลมตฺเถสุ จ.
๕๖๔ : ๖๔๐. ปุพฺพกาเล'กกตฺตุกานํ ตุน-ตฺวาน-ตฺวา วา.
๕๖๕ : ๖๔๖. วตฺตมาเน มานนฺตา.
๕๖๖ : ๕๗๔. สาสาทีหิ รตฺถุ.
๕๖๗ : ๕๗๕. ปาทิโต ริตุ.
๕๖๘ : ๕๗๖. มานาทีหิ ราตุ.
๕๖๙ : ๖๑๐. อาคมา ตุโก.
๕๗๐ : ๖๑๑. ภพฺเพ อิก.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๕๗๑ : ๖๒๔. ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.
๕๗๒ : ๖๒๕. สาส-ทิสโต ตสฺส ริฏฺโฐ จ.
๕๗๓ : ๖๒๖. สาทิ-สนฺต-ปุจฺฉ-ภนฺช-หํสาทีหิ ฏฺโฐ.
๕๗๔ : ๖๑๓. วสโต อุตฺถ.
๕๗๕ : ๖๑๔. วสฺส วา วุ.
๕๗๖ : ๖๐๗. ธฒภเหหิ ธฒา จ.
๕๗๗ : ๖๒๘. ภนฺชโต คฺโค จ.
๕๗๘ : ๕๖๐. ภุชาทีน'มนฺโต โน ทฺวิ จ.
๕๗๙ : ๖๒๙. วจ วา วุ.
๕๘๐ : ๖๓๐. คุปาทีนญฺจ.
๕๘๑ : ๖๑๖. ตราทีหิ อิณฺโณ.
๕๘๒ : ๖๓๑. ภิทาทิโต อินฺน-อนฺน-อีณา วา.
๕๘๓ : ๖๑๗. สุส-ปจ-สกโต กฺข-กฺกา จ.

๕๘๔ : ๖๑๘. ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ.

๕๘๕ : ๖๑๙. ชนาทีน'มา ติมฺหิ จ.

๕๘๖ : ๖๐๐. คม-ขน-หน-รมาทีน'มนฺโต.

๕๘๗ : ๖๓๒. รกาโร จ.

๕๘๘ : ๖๒๐. ฐาปาน'มิอี จ.

๕๘๙ : ๖๒๑. หนฺเตหิ โห หสฺส โฬ วา อทหนหานํ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๕๙๐ : ๕๗๙. ณมฺหิ รนฺชสฺส โช ภาวกรเณสุ.

๕๙๑ : ๕๔๔. หนสฺส ฆาโต.

๕๙๒ : ๕๐๓. วโธ วา สพฺพตฺถ.

๕๙๓ : ๕๖๔. อาการนฺตาน'มาโย.

๕๙๔ : ๕๘๒. ปุร-สมฺุป-ปรีหิ กโรติสฺส ขขรา วา ตปจฺจเยสุ จ.

๕๙๕ : ๖๓๗. ตเวตุนาทีสุ กา.

๕๙๖ : ๕๕๑. คม-ขน-หนาทีนํ ตุํตพฺพาทีสุ น.

๕๙๗ : ๖๔๑. สพฺเพหิ ตุนาทีนํ โย.

๕๙๘ : ๖๔๓. จนนฺเตหิ รจฺจํ.

๕๙๙ : ๖๔๔. ทิสา สฺวาน-สฺวา'นฺตโลโป จ.

๖๐๐ : ๖๔๕. มหทเภหิ มฺม-ยฺห-ชฺช-พฺภ-ทฺธา จ.

๖๐๑ : ๓๓๔. ตทฺธิต-สมาส-กิตกา นามํวา'ตเวตุนาทีสุ จ.

๖๐๒ : ๖. ทุมฺหิ ครุ.ห

๖๐๓ : ๗. ทีโฆ จ.

๖๐๔ : ๖๘๔. อกฺขเรหิ การ.

๖๐๕ : ๕๔๗. ยถาคมมิกาโร.

๖๐๖ : ๖๔๒. ทธนฺตโต โย กฺวจิ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

๖๐๗ : ๕๗๘. นิคฺคหีต สํโยคาทิ โน.

๖๐๘ : ๖๒๓. สพฺพตฺถ เค คี.

๖๐๙ : ๔๘๔. สทสฺส สีทตฺตํ.

๖๑๐ : ๖๒๗. ยชสฺส สรสฺสิ ฏฺเจ.

๖๑๑ : ๖๐๘. หจตุตฺถาน'มนฺตานํ โท เธ.

๖๑๒ : ๖๑๕. โฑ ฒกาเร.

๖๑๓ : ๕๘๓. คหสฺส ฆร เณ วา.

๖๑๔ : ๕๘๑. ทหสฺส โท ฬํ.

๖๑๕ : ๕๘๖. ธาตฺวนฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ.

๖๑๖ : ๕๘๗. วิทนฺเต อู.

๖๑๗ : ๖๓๓. นมกราน'มนฺตานํ นิยุตฺตตมฺหิ.

๖๑๘ : ๕๗๑. น กคตฺตํ จชา ณฺวุมฺหิ.

๖๑๙ : ๕๗๓. กรสฺส จ ตตฺตํ ตุสฺมึ.

๖๒๐ : ๕๔๙. ตุํ-ตุน-ตพฺเพสุ วา.

๖๒๑ : ๕๕๓. การิตํ วิย ณานุพนฺโธ.

๖๒๒ : ๕๗๐. อนกา ยุ-ณฺวูนํ.

๖๒๓ : ๕๕๔. กคา จชานํ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

กิพฺพิธานสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๘. กิพฺพิธานกปฺป อุณาทิกณฺฑ

๖๒๔ : ๕๖๓. กตฺตริ กิตฺ.

๖๒๕ : ๖๐๕. ภาวกมฺเมสุ กิจฺจ-กฺต-ขตฺถา.

๖๒๖ : ๖๓๔. กมฺมนิ ทุติยายํ กฺโต.

๖๒๗ : ๖๕๒. ขฺยาทีหิ มนฺ ม จ โต วา.

๖๒๘ : ๖๕๓. สมาทีหิ ถมา.

๖๒๙ : ๕๖๙. คหสฺสุ'ปธสฺเส วา.

๖๓๐ : ๖๕๔. มสฺสฺส สุสฺส จฺฉร-จฺเฉรา.

๖๓๑ : ๖๕๕. อาปุพฺพจรสฺส จ.

๖๓๒ : ๖๕๖. อล-กล-สเลหิ ลยา.

๖๓๓ : ๖๕๗. ยาณลาณา.

๖๓๔ : ๖๕๘. มถิสฺส ถสฺส โล จ.

๖๓๕ : ๕๕๙. เปสาติสคฺคปตฺตกาเลสุ กิจฺจา.

๖๓๖ : ๖๕๙. อวสฺสกาธมิเณสุ ณี จ.

๖๓๗ : ๐. อรหสกฺกาทีหิ ตุํ.

๖๓๘ : ๖๖๐. วชาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปจฺจนฺเต.

๖๓๙ : ๕๘๕. กฺวิโลโป จ.

๖๔๐ : ๐. สจชานํ กคา ณานุพนฺเธ.

๖๔๑ : ๕๗๒. นุทาทีหิ ยุณฺวูน'มนานนากานนกา
สการิเตหิ จ.

๖๔๒ : ๕๘๘. อิยตมกิเอสาน'มนฺตสฺสโร ทีฆํ
กฺวจิ ทิสสฺส คุณํ โท รํ สกฺขี จ.

๖๔๓ : ๖๓๕. ภฺยาทีหิ มติพุธิปูชาทีหิ จ กฺโต.

๖๔๔ : ๖๖๑. เวปุ-สี-ทว-วมุ-กุ-ทา-ภู-หฺวาทีหิ
ถุตฺติมณิมา นิพฺพตฺเต.

๖๔๕ : ๖๖๒. อกฺโกเส นมฺหานิ.

๖๔๖ : ๔๑๙. เอกาทิโต สกิสฺส กฺขตฺตุํ.

๖๔๗ : ๖๖๓. สุนสฺสุนสฺโส'ณวานุวานูนุนขุนานา.

๖๔๘ : ๖๖๔. ตรุณสฺส สุสุ จ.

๖๔๙ : ๖๖๕. ยุวสฺสุวสฺสุวุวานุนูนา.

๖๕๐ : ๖๕๑. กาเล วตฺตมานาตีเต ณฺวาทโย.

๖๕๑ : ๖๔๗. ภวิสฺสติ คมาทีหิ ณีฆิณฺ.

๖๕๒ : ๖๔๘. กิริยายํ ณฺวุตโว.

๖๕๓ : ๓๐๖. ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถี.

๖๕๔ : ๖๔๙. กมฺมนิ โณ.

๖๕๕ : ๖๕๐. เสเส สฺสํ-นฺตุ-มานานา.

๖๕๖ : ๖๖๖. ฉทาทีหิ ต-ตฺรณฺ.

๖๕๗ : ๖๖๗. วทาทีหิ ณิตฺโต คเณ.

๖๕๘ : ๖๖๘. มิทาทีหิ ตฺติติโย.

๖๕๙ : ๖๖๙. อุสุรนฺชทํสานํ ทํสสฺส ทฑฺโฒ ฒจา
จ.

๖๖๐ : ๖๗๐. สูวุสาน'มูวุสาน'มโต โถ จ.

๖๖๑ : ๖๗๑. รนฺชุทาทีหิ ธทิทฺทกิรา กฺวจิ ชทโลโป
จ.

๖๖๒ : ๖๗๒. ปฏิโต หิสฺส เหรณฺ-หีรณฺ.

๖๖๓ : ๖๗๓. กฑฺยาทีหิ โก.

๖๖๔ : ๖๗๔. ขาทามคมานํ ขนฺธนฺธคนฺธา.

๖๖๕ : ๖๗๕. ปฏาทีหฺยลํ.

๖๖๖ : ๖๗๖. ปุถสฺส ปุถุปถา'โม วา.

๖๖๗ : ๖๗๗. สสฺวาทีหิ ตุทโว.

๖๖๘ : ๖๗๘. จฺยาทีหิ อีวโร.

๖๖๙ : ๖๗๙. มุนาทีหิ จิ.

๖๗๐ : ๖๘๐. วิทาทีหฺ'ยูโร.

๖๗๑ : ๖๘๑. หนาทีหิ ณุนุตโว.

๖๗๒ : ๖๘๒. กุฏาทีหิ โฐ.

๖๗๓ : ๖๘๓. มนุ-ปูร-สุณาทีหิ อุสฺสนุสิสา.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป อุณาทิกปฺโป ฉฏฺโฐ กณฺโฑ.

อุณาทิสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

กจฺจายนสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

สุตฺตสงฺคหคาถา

สนฺธิมฺหิ เอกปญฺญาสํ   นามมฺหิ ทฺวิสตํ ภเว
อฏฺฐารสาธิกญฺเจว   การเก ปญฺจตาลีสํ.
สมาเส อฏฺฐวีสญฺจ   ทฺวาสฏฺฐิ ตทฺธิเต มตํ
อฏฺฐารสสตาขฺยาเต   กิเต สุตฺตสตํ ภเว.
อุณาทิมฺหิ จ ปญฺญาสํ   สุตฺตเมตํ ปกาสิตํ
กจฺจายเนน เถเรน   ติโลกติลเกตุนา.

(การิกา คาถา ๕๑-๕๒)

สารบัญ

พาลาวตารมัญชรี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คันถารัมภะ
คำเริ่มต้นแห่งคัมภีร์

พุทฺธํ ติธาภิวนฺทิตฺวา พุทฺธมฺพุชวิโลจนํ
พาลาวตารํ ภาสิสฺสํ พาลานํ พุทฺธิวุทฺธิยา.

"ข้าพเจ้าขออภิวาทพระพุทธเจ้าผู้มีพระเนตร[งาม]ดุจบัวบานด้วยทวาร ๓ จักกล่าวคัมภีร์นามว่า พาลาวตาร เพื่อความเจริญแห่งความรู้ของเยาวชน"

คำว่า ติธาภิวนฺทิตฺวา ตัดบทเป็น ติธา + อภิวนฺทิตฺวา คำว่า ติธา แปลตามศัพท์ว่า "โดยอย่าง ๓" คือ โดยทวาร ๓ นั่นเอง

คำว่า อภิวนฺทิตฺวา แปลตามศัพท์ว่า "ไหว้แล้วโดยพิเศษ" คือ ไหว้ด้วยความเคารพเลื่อมใสอย่างแท้จริง ปราศจากความต้องการลาภ ยศ สรรเสริญ หรือไหว้ด้วยความกลัวเป็นต้น

คำว่า พุทฺธมฺพุชวิโลจน ประกอบรูปศัพท์มาจาก พุทฺธ (แย้มบานแล้ว) + อมฺพุช (ดอกบัว) + วิโลจน (จักษุ)

คำว่า พาลาวตารํ เป็นนามศัพท์ คือ ศัพท์ระบุถึงชื่อ ฉะนั้น จึงแปลว่า "คัมภีร์ชื่อพาลาวตาร" ไม่แปลว่า พาลาวตาร โดยตรง

คำว่า พาลาวตาร ตัดบทได้เป็น พาล (เยาวชน) + อวตาร (เหตุ/ที่ข้าม) แปลตามศัพท์ว่า "คัมภีร์เป็นเหตุหรือเป็นที่ข้ามมหาสมุทร" คือ คัมภีร์ไวยากรณ์ของเยาวชน หมายความว่า คัมภีร์ที่ทำให้เยาวชนข้ามมหาสมุทรคือคัมภีร์ไวยากรณ์ได้นั่นเอง มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อวตรนฺติ เอเตน เอตฺถ วาติ อวตาโร.

(อว บทหน้า + ตร ธาตุ = ข้าม + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ)

- พาลานํ อวตาโร พาลาวตาโร (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า พาล มีความหมาย ๒ อย่าง คือ เยาวชน และคนไม่มีปัญญา (คนเขลาหรือคนพาล) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

พาโล ตีสฺวาทิวยสา สมงฺคินิ อปณฺฑิเต.[๑]

"พาล ศัพท์ เมื่อเป็นไปในไตรลิงค์ ย่อมเป็นไปในบุคคลที่ถึงพร้อมด้วยปฐมวัย (ตั้งแต่เกิดถึง ๓๓ ปี) และผู้ไม่มีปัญญา"

คัมถารัมภะ คือ การเริ่มต้นคัมภีร์ ในที่นี้ท่านแสดงปณามะ คือ การนอบน้อมต่อบุคคลที่เคารพและปฏิญญาคือการรับรองว่าจะรจนาคัมภีร์

ปณาม คือ กึ่งคาถาแรกว่า

พุทฺธํ ติธาภิวนฺทิตฺวา พุทฺธมฺพุชวิโลจนํ

"ข้าพเจ้าขออภิวาทพระพุทธเจ้าผู้มีพระเนตร[งาม]ดุจบัวบานด้วยทวาร ๓"

ปฏิญญา คือ กึ่งคาถาหลังว่า

พาลาวตารํ ภาสิสฺสํ พาลานํ พุทฺธิวุทฺธิยา

"จักกล่าวคัมภีร์นามว่า พาลาวตาร เพื่อความเจริญแห่งความรู้ของเยาวชน"

การนอบน้อมพระพุทธเจ้าของท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ มีประโยชน์เพื่อขจัดอุปสรรคอันตราย ที่อาจเกิดขึ้นในระหว่างประพันธ์คัมภีร์ หมายความว่า บุคคลย่อมชำระจิตของตนให้ผ่องใสด้วยการนอบน้อมพระรัตนตรัย ในขณะที่เกิดมหากุศลจิตนั้น ปัญญาที่มีกระแสจิตอันผ่องใสเป็นที่ตั้งย่อมจะสามารถชักนำการแต่งคัมภีร์ให้สำเร็จตามต้องการได้ เพราะมีความชัดเจนแก่กล้า นอกจากนั้น กรรมชั่วที่บุคคลได้เคยสั่งสมไว้ในภพก่อน ก็ไม่อาจขัดขวางการแต่งคัมภีร์ได้ เพราะขาดปัจจัยที่เกื้อหนุน ทั้งนี้เพราะมหากุศลที่เกิดในขณะนอบน้อมพระรัตนตรัยย่อมจะทำหน้าที่อุปถัมภ์กรรมดีที่เคยได้ทำมาก่อน และขัดขวางกรรมชั่วในอดีต คำอธิบายนี้กล่าวตามฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณี (หน้า ๑๒๘)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๓-๔) อธิบายเรื่องนี้ตามข้อความข้างต้นว่า

"การนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นกระแสห้วงบุญอันใหญ่หลวงที่ยังกิริยานอบน้อมให้สำเร็จ เป็นไปทุกๆ [ชวนจิต] ๗ ขณะตลอดหลายแสนโกฏิครั้ง กระแสบุญนั้นเป็นบุญไพศาลมีอานุภาพมาก มีผลมาก มีอานิสงส์มาก เพราะเจริญในนาบุญอันสูงสุดมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น และพระอนุรุทธาจารย์ได้อบรมบ่มไว้

ด้วยคุณ คือ ฉันทะ ศรัทธา และปัญญาอันใหญ่หลวง บุญอันไพศาลนั้นดำรงอยู่ในความถึงพร้อมด้วยความเพียร กำจัดเหตุวิบัติในภายนอก เป็นเหตุให้ได้รับสมบัติ กระทำความเจริญแก่ธาตุ[ทั้ง ๔] ที่ดำรงอยู่ในร่างกายอันเกิดจากอุตุ จิต และอาหารอันประณีต สนับสนุนชนกกรรมที่ได้รับโอกาสตั้งแต่ปฏิสนธิกาล อีกทั้งให้โอกาสแก่กุศลอื่นที่ยังไม่ได้โอกาส

ลำดับนั้น กระแสรูปนามอันเกิดจากบุญทั้งสองที่ได้รับกำลังสนับสนุนและได้โอกาส[ส่งผล] มีกำลังยิ่งนัก ดำเนินไปต่อเนื่องดั่งแม่น้ำใหญ่สองสายในกระแสจิตของพระอนุรุทธาจารย์ ทำให้อุปสรรคคือโรคเป็นต้นที่เป็นผลไม่ดีไม่มีโอกาสเกิดขึ้นในกระแสจิตของพระเถระที่เต็มเปี่ยมด้วยผลดี ดังนั้น อกุศลกรรมอันจะทำลายผลดีและก่อให้เกิดผลไม่ดีจึงถูกกำจัดไป เพราะกุศลกรรมและอกุศลกรรมย่อมไม่ส่งผลเมื่อไม่มีโอกาสให้ผล

ด้วยเหตุนั้น ธรรมอันเป็นผลดีมีอายุและวรรณะ เป็นต้น จึงดำรงอยู่ในฝ่ายเจริญในกระแสจิตจวบจนกระทั่งเวลาแต่งคัมภีร์สำเร็จ หรือแม้ที่สุดแห่งอายุกัป ดังพระพุทธวจนะว่า

อภิวาทนสีลิสฺส นิจฺจํ วุฑฺฒาปจายิโน
จตฺตาโร ธมฺมา วฑฺฒนฺติ อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ.[๒]

‘ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้นอบน้อม [ต่อพระรัตนตรัย] และอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เป็นนิตย์’”

คัมภีร์นี้มี ๗ ปริจเฉท คือ

๑. สนธิกัณฑ์	ว่าด้วยการเชื่อมคำโดยไม่ลบวิภัตตินามในระหว่างบททั้งสอง
๒. นามกัณฑ์	ว่าด้วยการกระจายคำนามที่ทำหน้าที่ต่างๆ ในประโยค
๓. สมาสกัณฑ์	ว่าด้วยการเชื่อมคำนามให้เป็นบทเดียวโดยลบวิภัตตินาม
๔. ตัทธิตกัณฑ์	ว่าด้วยการลงปัจจัยท้ายคำนามและคำกริยาเพื่อสร้างคำใหม่
๕. อาขยาตกัณฑ์	ว่าด้วยคำกริยาที่ลงวิภัตติอาขยาตท้ายธาตุ
๖. กิตก์กัณฑ์	ว่าด้วยคำกริยาที่ลงกิตก์ปัจจัยท้ายธาตุ
๗. การกกัณฑ์	ว่าด้วยหน้าที่ของวิภัตตินาม

สนธิ คือ การเอาศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาเชื่อมเสียงให้กลมกลืนกันตามหลักไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เช่น พจน + อนุกรม เป็น พจนานุกรม, ราช + อุปถัมภ์ เป็น ราชูปถัมภ์

ในคัมภีร์นี้ สนธิกัณฑ์มี ๕ หมวดคือ

๑. สัญญา	การตั้งชื่อ
๒. สรสนธิ	การเชื่อมสระ

๓. พยัญชนสนธิ การเชื่อมพยัญชนะ

๔. นิคคหีตสนธิ การเชื่อมนิคคหิต

๕. โวมิสสกสนธิ การเชื่อมผสม

---

๑. สนธิกัณฑ์

กัณฑ์ว่าด้วยการเชื่อมคำ

สัญญา

[๑ : ๒] อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ.

[เสียงทั้งหลาย]มี อ เป็นเสียงแรก ๔๑ เสียง ชื่อว่า อักษรที่กล่าวถึงในสูตรก่อน

วณฺณา อ.เสียง ท. *อาทโย* อันมี อ เป็นเบื้องต้น *เอกจตฺตาลีสํ* ๔๑ เสียง *อกฺขรา อปิ* ชื่อว่า อักษรที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน

คำว่า อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ นี้เรียกว่า สูตร แปลว่า "คำแสดงอรรถ" หมายถึง กฎ หรือ ข้อกำหนดที่บังคับให้ต้องมีการปฏิบัติตาม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺถํ สูเจตีติ สุตฺตํ = คำแสดงเนื้อความ ชื่อว่า สูตร

(สูจ ธาตุ (แสดง) + ต ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ)

สูตรนี้มี ๔ บท คือ อกฺขรา, อปิ, อาทโย และ เอกจตฺตาลีสํ แม้ท่านผู้แต่งจะไม่ได้ยกบทประธานมาแสดงให้เห็นชัดเจนก็ต้องเพิ่มคำว่า วณฺณา เข้ามา เพราะ วณฺณ และ การ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ อกฺขร ศัพท์

สูตรนี้ว่าด้วยการตั้งชื่อเสียง ๔๑ เสียง คือ อ อา ฯลฯ ฬ อํ ว่า เสียงเหล่านั้น ชื่อว่า อักษร จึงชื่อว่า สัญญาสูตร คือ สูตรตั้งชื่อ

อักษร คือ เสียงพูดที่สื่อความหมาย ส่วนตัวหนังสือที่บัญญัติใช้อยู่นี้เป็นตัวแทนของเสียงพูด ในภาษาบาลีมีอักษร ๔๑ เสียง คือ อ อา ฯลฯ ฬ อํ เสียงเหล่านี้ชื่อว่าอักษรที่กล่าวถึงในสูตรก่อน คือ ในสูตรแรกว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต

สูตรว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต นั้นเป็นสูตรๆ แรกในคัมภีร์กัจจายนะ มีความหมายว่า บุคคลรู้ความหมายได้ด้วยอักษร (เสียง) ทั้งนี้เพราะเสียงเป็นเครื่องสื่อภาษา ถ้าผู้พูดไม่พูด ผู้ฟังก็ไม่สามารถรู้ความหมายได้เลย ท่านพระธรรมกิตติเห็นว่าสูตรนี้ไม่มีความสำคัญนัก เนื่องจากไม่ได้แสดงกฎไวยากรณ์เหมือนสูตรอื่นๆ ท่านจึงไม่กล่าวถึงสูตรนี้ในคัมภีร์นี้

คำว่า อกฺขราปิ (อกฺขรา + อปิ) ในที่นี้ อปิ อุปสรรคทำหน้าที่มองหาความหมายที่ได้กล่าวแล้วในสูตรก่อน เรียกว่า อเปกฺขา (มองหา) จึงแปลว่า “ที่กล่าวถึงในสูตรก่อน”

โดยทั่วไปแล้ว อปิ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า ยกย่อง (สมฺภาวนา) หรือตำหนิ (ครหา) แปลว่า “แม้” ส่วนที่ใช้ในความหมายว่า รวบรวม (สมุจฺจย) แปลว่า “บ้าง, ด้วย” แต่ความหมายว่า อเปกฺขา นี้ ไม่มีคำแปลโดยตรงในภาษาไทย นิสสัยพม่าก็แปลไว้ต่างกัน คือ

๑. กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๒) และกัจจายนสุตตัตถคัณฐิ (สูตร ๒)
แปลว่า “ที่กล่าวถึงในสูตรก่อน”

๒. พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ (เล่ม ๑ หน้า ๒๖๑) และปทรูปสิทธิคัณฐิ (หน้า ๒๘)
แปลว่า “ด้วย” โดยคำว่า อกฺขรา อปิ แปลว่า “ชื่อว่าอักษรด้วย”

สูตรนี้จึงแปลตามมติที่สองว่า [เสียงทั้งหลาย] มี อ เป็นเสียงแรก ๔๑ เสียง ชื่อว่า อักษร แม้ปทรูปสิทธินิสสัยเก่า ฉบับพม่า ก็แปล อปิ ศัพท์ว่า “ด้วย” เหมือนกัน

พาลาวตารคัณฐิและปทรูปสิทธิคัณฐิเหล่านี้ แปลไว้ตามคำแปลของฉบับสิงหล เพราะในคัมภีร์ทั้งสองอิงอาศัยฉบับแปลภาษาสิงหลเป็นหลัก จึงเข้าใจได้ว่าโบราณาจารย์สิงหลได้แปลไว้เช่นนี้ แต่คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะและกัจจายนสุตตัตถคัณฐิเห็นว่าควรแปลใหม่เพื่อให้เข้าใจง่าย จึงนำเสนอคำแปลที่ต่างไปจากคำแปลของฉบับสิงหลและฉบับพม่าเก่า

คำว่า อักษร มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. ไม่สิ้นไป คือ ใช้เขียนใช้พูดโดยไม่หมดสิ้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขรนฺติ ขียนฺตีติ ขรา, น ขรา อกฺขรา = เสียงที่ไม่สิ้นไป ชื่อว่า อักษร
(ขร ธาตุใช้ในความหมายว่า สิ้นไป)

๒. ไม่วิบัติ คือ เป็นบัญญัติที่ชาวโลกสมมุติขึ้น ไม่แปรปรวนด้วยความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเหมือนจิต, เจตสิก หรือรูปที่เป็นสภาวปรมัตถ์ ตัวอย่างเช่น แม้คนจะเสียชีวิตไปแล้ว เสียงพูดคือชื่อหรือโคตรของเขายังดำรงอยู่ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขรนฺติ วินสฺสนฺตีติ ขรา, น ขรา อกฺขรา = เสียงที่ไม่วิบัติ ชื่อว่า อักษร
(ขร ธาตุใช้ในความหมายว่า วิบัติ)

๓. ไม่แข็งกระด้าง คือ เหมาะสมกับความหมายทุกอย่างเหมือนทองคำเหลวที่นำไปหลอมใส่เบ้าเพื่อประกอบเป็นเครื่องประดับต่างๆ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขรนฺตีติ ขรา, น ขรา อกฺขรา = เสียงที่ไม่แข็งกระด้าง ชื่อว่า อักษร

๔. ไม่หวั่นไหว คือ สามารถระบุความหมายที่มุ่งสื่อถึงได้อย่างชัดเจน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขรนฺติ จลนฺตีติ ขรา, น ขรา อกฺขรา = เสียงที่ไม่หวั่นไหว ชื่อว่า อักษร

ภาษาบาลีมีชื่อดั้งเดิมว่า ภาษามคธ หรือ มาคธภาษา สมัยพุทธกาลเป็นภาษาที่ใช้ในแคว้นมคธ ที่จริงแล้ว คำว่า ปาฬิ มีใช้เป็นครั้งแรกในคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ เช่น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า ปาฬิยํ (ในพระบาลี) ซึ่งหมายถึงพระไตรปิฎก ต่อมาชื่อบาลีได้กลายเป็นชื่อของภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎก จึงเรียกว่าภาษาบาลี คือ “ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์” กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีว่า

- พุทฺธวจนํ ปาเลตีติ ปาฬิ = ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ ชื่อว่า บาฬี

(ปา ธาตุ (รักษา) + ฬิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลงด้วยสูตรว่า ปาโต ฬิ (ลง ฬิ ปัจจัยท้าย ปา ธาตุ) ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๒๒๘)

- อตฺถํ ปาเลตีติ ปาฬิ, ลสฺส ฬตฺตํ = พระพุทธพจน์ที่รักษาเนื้อความ ชื่อว่า บาฬี

(แปลง ล เป็น ฬ ปา ธาตุ (รักษา) + ลิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ <ธาตุมาลา หน้า ๔๕๒>)

แม้คำว่า ปาฬิ จะมีรูปเป็น ฬ ตามคำอธิบายของคัมภีร์ทั้งสองนั้นแต่มีความหมายต่างกัน โดยโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่าเป็นภาษา แต่สัททนีติปกรณ์กล่าวว่าเป็นพระพุทธพจน์

อนึ่ง คำว่า ปาฬิ มีความหมาย ๓ ประการ กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๕๓) ว่า

๑. พระพุทธพจน์, ปริยัติธรรม (ปาฬิธมฺม) เช่น ปาฬิยา อตฺถมุปปริกฺขนฺติ (ย่อมใคร่ครวญเนื้อความของพระบาลี)

๒. ขอบสระ, เขื่อน (ตฬากปาฬิ) เช่น มหโต ตฬากสฺส ปาฬิ (ขอบของสระน้ำใหญ่)

๓. ลำดับ, แถว, แนว (ปนฺติ) เช่น ปาฬิยา นิสีทึสุ (นั่งตามลำดับ), ปาฬิการโก ภิกฺขุ (ภิกษุผู้จัดลำดับ)

แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาก็กล่าวถึง ปาฬิ ศัพท์ว่า

เสตุมฺหิ ตนฺติปนฺตีสุ นาริยํ ปาฬิ กถฺยเต.[๓]

“ปาฬิ ศัพท์ กล่าวไว้ในอิตถีลิงค์ ในความหมายว่า เขื่อน, พระพุทธพจน์และลำดับ”

จะเห็นได้ว่า โมคคัลลานไวยากรณ์ สัททนีติปกรณ์ และอภิธานัปปทีปิกา กล่าวไว้เหมือนกันว่า ปาฬิ ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระพุทธพจน์ หรือภาษาบาลี มีรูปเป็น ฬ อย่างเดียว แต่ความหมายสุดท้ายว่า ลำดับ พบเป็นรูปว่า ปาลิ และ ปาลี ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (สูตร ๑๙๘) ว่า อลฺลฺยาทโย (อลฺลิ ศัพท์เป็นต้นย่อมสำเร็จ[ด้วย ลิ ปัจจัย]) ดังข้อความว่า ปาเลติ รกฺขตีติ ปาลิ, งีมฺหิ ปาลี, ปนฺติ (สิ่งที่รักษาไว้ชื่อว่า ปาลิ เมื่อลง งี ปัจจัย [อี อิตถีปัจจัย] ได้รูปว่า ปาลี หมายถึง ลำดับ)

นอกจากนั้น คำว่า ปาฬิ ที่แปลว่า "พระบาลี, พระพุทธพจน์" ยังมีความหมายอีก ๒ ประการ ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๕๓) ว่า

๑. สิ่งที่เหมือนขอบสระ = ปาฬิ วิยาติ ปาฬิ (ปาฬิ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

๒. ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด = ปกฏฺฐานํ วจนปฺปพนฺธานํ อาฬีติ ปาฬิ.

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ปกฏฺฐ ศัพท์ + อาฬิ ศัพท์ แปลง ปกฏฺฐ เป็น ป)

ความหมายสุดท้ายว่า "ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด" นั้นกล่าวไว้ตามข้อความที่ปรากฏในฎีกาของมูลปัณณาสก์และอังคุตตรนิกายว่า

ปกฏฺฐานํ อุกฺกฏฺฐานํ สีลาทิอตฺถานํ โพธนโต สภาวนิรุตฺติวเสน พุทฺธาทีหิ ภาสิตตฺตา จ ปกฏฺฐานํ วจนปฺปพนฺธานํ อาฬีติ ปาฬิ, ปริยตฺติธมฺโม.[๔]

"ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด เพราะแสดงเนื้อความมีศีลเป็นต้น อันยิ่งยวด คือ ยอดเยี่ยม และเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าเป็นต้น ตรัสไว้ด้วยความเป็นสภาวนิรุตติ (ภาษาที่กล่าวตามธรรมชาติตั้งแต่ต้นกัปเป็นต้นมา) ชื่อว่า ปาฬิ คือ ปริยัติธรรม"

ปกฏฺฐานญฺหิ วจนปฺปพนฺธานํ อาฬิเยว ปาฬีติ วุจฺจติ.[๕]

"โดยแท้จริงแล้ว ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวดนั่นแหละ ชื่อว่า บาฬี"

แม้ศัพท์เดิมจะมีรูปว่า ปาฬิ แต่อักษร ฬ และ ล อาจจะใช้แทนกันได้ ปัจจุบันจึงใช้เป็น ปาลิ หรือภาษาบาลีนั้นเอง แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาดูจากข้อความในคัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์และอภิธานัปปทีปิกาที่แต่ง ณ ประเทศลังกาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และสัททนีติปกรณ์ที่แต่งในสมัยพุกามในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงเข้าใจว่าโบราณาจารย์สมัยก่อนนิยมเขียนเป็นรูปว่า ปาฬิ

ปราชญ์ตะวันตกนิยมใช้เป็นรูปว่า ปาลิ โดยมีความเห็นหลากหลาย กล่าวโดยสรุปมีรากศัพท์ ๓ อย่าง คือ

๑. มาจากศัพท์บาลีว่า ปาฏลิ = ปาลิ (ลบ ฏ อักษร) หมายถึง ภาษาของชาวปาฏลีบุตร

๒. มาจากศัพท์สันสกฤตว่า ปงฺกฺติ = ปกฺติ = ปิภิ = ปณฺฑิ = ปิลิ = ปาลิ หรือ ปงฺกฺติ = ปตฺติ = ปฏฺฏิ = ปลฺลิ = ปาลิ หมายถึง ลำดับของพระพุทธพจน์

๓. มาจากศัพท์บาลีว่า ปริยาย = ปลิยาย = ปาลิยาย = ปาลิ หมายถึง เทศนาอันเป็นพระพุทธพจน์

ตามความหมายสุดท้าย คำว่า ปาลิ มาจาก ปริยาย (เทศนา) พบในคำว่า ธมฺมปริยาย (ธรรมเทศนา) ในมัชฌิมนิกาย มธุปิณฑิกสูตรว่า

ตสฺมาติห ตฺวํ อานนฺท อิมํ ธมฺมปริยายํ มธุปิณฺฑิกปริยาโยเตฺวว นํ ธาเรหี”ติ.[๖]

“อานนท์ เพราะเหตุนั้น เธอจงทรงจำว่า ธรรมเทศนานี้ชื่อมธุปิณฑิกเทศนา”

อนึ่ง ผู้ที่กล่าวว่า คำว่า ปาลิ มาจาก ธมฺมปริยาย ยังอ้างคำที่คล้ายคลึงกันในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า ธํมปลิยาย อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเข้าใจว่า คำบาลีบางศัพท์มักนิยมใช้เป็นมุทธชอักษรมากกว่าทันตชอักษรเป็นส่วนใหญ่ ถึงแม้ว่าสันสกฤตจะใช้เป็นทันตชอักษรก็ตาม ตัวอย่างเช่น คำว่า โจฬ (ผ้า) ในภาษาบาลีใช้เป็นมุทธชอักษร แต่สันสกฤตใช้เป็นทันตชอักษรว่า โจล ในวรรณกรรมบาลีจึงมีรูปว่า ปริกฺขารโจฬ (ผ้าบริขาร) ไม่พบเป็นรูปว่า ปริกฺขารโจล ดังนั้น คำว่า ปาฬิ จึงควรมีรูปเป็น ฬ มุทธชอักษรตามข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้น ขอเปรียบเทียบตัวอย่างอื่นดังต่อไปนี้

	อฑฺฒ	อรฺทฺธ	
	วฑฺฒ	วฤทฺธ	
	วุฑฺฒ	วฤทฺธ	
	วฑฺฒิ	วฤทฺธิ	
	ปฏิปตฺติ	ปฺรติปตฺติ	
	ปฐม	ปฺรถม	
บาลี	อฏฺฐกถา	อรฺถกถา	**สันสกฤต**
	สงฺขตฏฺฐ	สํสฺกฤตารฺถ	
	อุฏฺฐาน	อุตฺถาน	
	วุฏฺฐาน	อุตฺถาน	
	โวฏฺฐปน	วฺยวสฺถาปน	
	คณฺฐ	คฺรนฺถ	
	คณฺฐิ	คฺรนฺถิ	

บาลี	นิคณฺจ	นิคฺรนฺถ	สันสกฤต
	มาณว	มานว	

ภาษาบาลีนั้นชื่อว่า ตันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน จัดเป็นภาษาที่ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาเหมือนภาษาอื่นๆ เพราะเป็นภาษาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แม้โลกได้ถูกทำลายไปแล้วด้วยไฟบรรลัยกัลป์ น้ำบรรลัยกัลป์ หรือลมบรรลัยกัลป์ ก็ยังคงอยู่ในเทวโลกและพรหมโลก ต่อมาพรหมมากินง้วนดินในเวลาที่โลกตั้งขึ้นใหม่ ก็จะเป็นคนต้นกัปที่เป็นเผ่าพันธุ์ของมนุษยชาติต่อไป ดังข้อความที่ตรัสไว้ในทีฆนิกาย อัคคัญญสูตร

ในสมัยพุทธกาลยังมีอีกภาษาหนึ่งที่คล้ายกับภาษามคธ มีชื่อว่า มาคธี เป็นภาษาของชาวบ้านทั่วไปที่ไม่ได้รับการศึกษา ไม่มีไวยากรณ์กำกับ ไม่มีแบบแผนอย่างถูกต้อง จะเห็นได้ว่า คำสอนของศาสดา ๖ คนในสมัยพุทธกาล คือ ปูรณกัสสปะ มักขลิโคสาล อชิตเกสกัมพล ปกุธกัจจายนะ นิครนถ์นาฏบุตร และสญชัยเพลัฏฐบุตร เป็นภาษามาคธีที่ไม่ถูกไวยากรณ์ เช่นคำว่า ทฺวาสฏฺฐิ ปฏิปทา (ปฏิปทา ๖๒) ถูกใช้เป็น ทฺวฏฺฐิ ปฏิปทา หรือคำว่า สุขํ ทุกฺขํ ถูกใช้เป็นสัตตมีวิภัตติว่า สุเข ทุกฺเข เป็นต้น ต่อมาภายหลังพุทธปรินิพพาน ภาษามาคธีเป็นที่นิยมใช้อย่างแพร่หลายมากกว่าเดิม จะเห็นได้ว่า ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกที่พบทางเหนือและตะวันออกของราชอาณาจักรในรัชสมัยของพระองค์ได้ใช้ภาษามาคธีเป็นหลัก

ภาษามาคธีนี้นับอยู่ในภาษาปรากฤต ซึ่งบาลีใช้เป็น ปากต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปกติยา ภวํ ปากตํ = ภาษาที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ชื่อว่า ปากตะ

คือ เป็นภาษาที่วิวัฒน์ขึ้นตามธรรมชาติโดยเป็นภาษาท้องถิ่นของชาวบ้าน แยกประเภทออกไปตามท้องถิ่นนั้นๆ มีอยู่ด้วยกันหลายชนิด แต่ที่สำคัญมี ๔ อย่าง คือ

๑. มาคธี (Magadhi Prakrit) เป็นภาษาปรากฤตท้องถิ่นแคว้นมคธ ทางตะวันออกเฉียงใต้ของชมพูทวีป

๒. อรรธมาคธี (Ardha Magadhi Prakrit) เป็นภาษาปรากฤตท้องถิ่นเหมือนมาคธี ใช้บันทึกคำสอนของศาสนาเชนซึ่งเป็นศาสนาร่วมสมัยกับพระพุทธศาสนา

๓. เศารเสนี (Sauraseni Prakrit) เป็นปรากฤตท้องถิ่นแคว้นสุรเสนะหรือแคว้นมถุรา ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของชมพูทวีป

๔. มหาราษฏรี (Maharashatri Prakrit) เป็นปรากฤตท้องถิ่นแคว้นมหาราษฏร์ ค่อนไปทางทิศตะวันตกของชมพูทวีป

ภาษาปรากฤตเหล่านี้อุบัติขึ้นจากภาษาพระเวทในเวลาอันใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤต ที่จริงแล้ว ภาษาปรากฤตก็คือภาษาสันสกฤตแบบพระเวท (Vedic Sanskrit or Old Indo - Aryan) ที่ได้

วิวัฒน์พัฒนามาเป็นภาษาใหม่ มีชื่อเรียกรวมๆ ว่า ภาษาปรากฤต ทั้งนี้เป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดังนั้น พราหมณาจารย์ซึ่งเป็นผู้พิทักษ์รักษาและสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรม ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระเวทจึงเล็งเห็นว่าจะเกิดการสับสนและปะปนกันขึ้นระหว่างภาษาสันสกฤตแบบพระเวท และภาษาสันสกฤตที่ได้แปรรูปไปเป็นภาษาปรากฤต จึงได้จัดการวางรูปแบบของภาษาสันสกฤตแบบเดิมให้รัดกุม และเป็นแบบฉบับมากยิ่งขึ้น ผลที่ได้รับก็คือเกิดภาษาสันสกฤตแบบฉบับ (Classical Sanskrit) ขึ้น ซึ่งมีอายุสืบมาจนถึงปัจจุบัน

ภาษาปรากฤตนี้ตรงกันข้ามกับคำว่า สันสกฤต ซึ่งแปลว่า "ภาษาที่ตกแต่งดีแล้ว" งดงามมีหลักมีเกณฑ์ บาลีใช้เป็น สกฺกต หรือ สงฺขต อนึ่ง ในคำนำปทานุกรมพระไตรปิฎกพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๗) กล่าวว่า ภาษาปรากฤตแบ่งออกเป็น ๗ อย่าง คือ ภาษาปรากฤตล้วนๆ เศารเสนี มาคธี อรรธมาคธี ไปศาจี จูลิกาไปศาจี และอัปภรังศะ

คัมภีร์สรัสวดีกัณฐาภรณะกล่าวยกย่องภาษาสันสกฤตและดูหมิ่นภาษาอื่นว่า

เทวาทฺยาะ สํสฺกฤตํ ปฺราหุะ *ปฺรากฤตํ กินฺนราทยะ*
ไปศาจาทฺยํ ปิศาจาทฺยา *มาคธํ หีนชาตยะ.*

เทวาที สกฺกตํ ปาหุ ปากตํ กินฺนราทโย
เปสาจาทึ ปิสาจาที มาคธํ หีนชาตโย.[๗]

"เทวดาเป็นต้น พูดภาษาสันสกฤต กินนรเป็นต้น พูดภาษาปรากฤต ปีศาจเป็นต้น พูดภาษาไปศาจี ส่วนชนชั้นต่ำพูดภาษามคธ"

ในยุคที่กวีเฟื่องฟูในประเทศอินเดีย ภาษาที่ใช้ในวรรณคดีมี ๖ ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฤต อัปภรังศะ ไปศาจี มาคธี และเศารเสนี บุคคลผู้สามารถแต่งกวีด้วยภาษาทั้ง ๖ อย่างเหล่านี้มีชื่อเรียกว่า กวิราชะ (จอมกวี), ฉัพภาสาปรมิสสระ (ผู้เชี่ยวชาญ ๖ ภาษา) หรือวาจิสสระ (ผู้ยิ่งใหญ่ในถ้อยคำ)

ภาษาไปศาจีก็คือภาษาปรากฤตที่ถูกกลุ่มอารยันที่ใช้ภาษาสันสกฤตดูหมิ่นโดยตั้งชื่อว่า ไปศาจี คือ ภาษาผี ภาษาปีศาจ ส่วนอัปภรังศะ คือ ภาษาที่ผันแปรหรือเปลี่ยนรูปไป เกิดขึ้นในคริสต์ศักราชที่ ๖๐๐ ถึงคริสต์ศักราชที่ ๑๐๐๐ ภาษานี้มีหลายรูปแบบตามถิ่นที่ใช้ และเป็นที่มาของภาษาอินเดียที่ใช้กันในปัจจุบัน (ยกเว้นสันสกฤต ทมิฬ กัณณาท เตลุคู ละมะละยาลัม)

คัมภีร์ไวยากรณ์ประกอบด้วยองค์ประกอบ ๓ ส่วน คือ

๑. สูตร คือ กฎข้อบังคับ เช่นคำว่า อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ

๒. วุตติ คือ คำอธิบายสูตร เช่นคำว่า อกฺขราปิ อการาทโย เอกจตฺตาลีสํ สุตฺตนฺโต-ปการา

๓. อุทาหรณ์ คือ ตัวอย่าง เช่นคำว่า ตํ ยถา. อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ, ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห ฬ อํ อิติ.

ท่านพระธรรมกิตติประสงค์จะแสดงวุตติของสูตรนี้ จึงกล่าววุตติของสูตรนี้ต่อไป

อกฺขราปิ อการาทโย เอกจตฺตาลีสํ สุตฺตนฺโตปการา.

เสียงทั้งหลายอันมี อ อักษรเป็นเสียงแรก ๔๑ เสียง อันเกื้อกูลแก่พระพุทธพจน์ชื่อว่า อักษรที่กล่าวถึงในสูตรก่อน

หลักการอธิบายความชื่อว่า สังวัณณนา เป็นวิธีอธิบายศัพท์บ้าง ความหมายบ้าง หรือทั้งศัพท์และความหมายบ้าง ตามสมควร หลักการอธิบายสั้นๆ ว่า "เปลี่ยนตัวไหน ไขตัวนั้น" ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงอธิบายสูตรนี้ว่า

- คำว่า อกฺขราปาทโย ตัดบทเป็น อกฺขรา + อปิ + อาทโย และคำว่า อาทโย ก็ตัดบทเป็น อ + อาทโย ไม่ใช่มาจาก อาทโย ศัพท์ล้วนๆ เพราะอธิบายด้วยคำว่า อกฺขราปิ อการาทโย

- คำว่า สุตฺตนฺโตปการา (อันเกื้อกูลแก่พระพุทธพจน์) อธิบายว่า เสียงเหล่านี้ช่วยทำให้เข้าใจพระพุทธพจน์ได้ คำนี้ติดตามมาจากสูตรแรกของนามกัณฑ์ว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั่นเทียว) แต่เปลี่ยนคำว่า ชินวจนยุตฺตํ เป็น สุตฺตนฺโตปการา

โมคคัลลานไวยากรณ์เห็นว่า คำว่า อาทโย ที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ เป็นคำที่คลุมเครือไม่ชัดเจน ท่านจึงตั้งสูตรให้ชัดเจนว่า ออาทโย ติตาลีส วณฺณา (เสียง ๔๓ เสียงมี อ เป็นต้น ชื่อว่า วัณณะ) ที่จริงแล้ว เสียง ๔๑ เสียงที่พบในกัจจายนไวยากรณ์ ท่านกล่าวไว้ตามอักษรที่ใช้แทนเสียงว่ามี ๔๑ อย่างเท่านั้น ส่วนเสียง ๔๓ เสียงตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ท่านกล่าวไว้ตามเสียงพูดจริงๆ ที่มีอยู่ ๔๓ เสียง โดยเพิ่มเสียงสั้นของสระ เอ และสระ โอ ที่มีสังโยคอยู่ท้าย ทำให้ออกเสียงสั้นลงเล็กน้อยเป็นเสียงว่า เอะ, โอะ เช่น เอตฺถ, โอฏฺโฐ เป็นต้น

อาทิ ศัพท์มีความหมายที่คล้ายคลึงกัน ๒ ประการ คือ

๑. มริยาทะ (เขตแดน) คือ สื่อถึงความเป็นเบื้องแรกของสิ่งนั้นๆ แปลว่า "เป็นเบื้องต้น, เป็นเบื้องแรก" เช่น

- อาทโย (มีเสียง อ เป็นเบื้องต้น, มีเสียง อ เป็นเสียงแรก) หมายถึง เป็นเบื้องแรกของเสียงอื่นอีก ๔๐ เสียงที่เหลือ

๒. ปการะ (ลักษณะเหมือนกัน) คือ สิ่งอื่นๆ ที่มีลักษณะเหมือนกันซึ่งละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ แปลว่า "เป็นต้น" เช่น

- เณยฺโย กตฺติกาทีหิ (ลง เณยฺย ปัจจัยท้าย กตฺติกา ศัพท์เป็นต้น) อาทิ ศัพท์ ใน กตฺติกาทีหิ ระบุถึงศัพท์อิตถีลิงค์ที่ลง เณยฺย ปัจจัยเหมือนกับ กตฺติกา ศัพท์ มีคำว่า วินตา และ โรหิณี เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์นยาสะกล่าวว่า อาทิ ศัพท์ใน อาทโย (อ + อาทโย) ใช้ในความหมายว่า มริยาทะ แต่ปทรูปสิทธิฎีกากลับกล่าวว่าใช้ในความหมายว่า ปการะ ท่านผู้แต่งปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่ เห็นว่า ข้อความจากปทรูปสิทธิฎีกาคงจะผิดพลาดอันเกิดมาจากการคัดลอกใบลานผิดต่อๆ กันมา

คำว่า สุตฺตนฺโตปการา อธิบายความว่า เสียง อ เป็นต้นเหล่านี้เป็นอุปการะแก่พระพุทธพจน์ คำว่า สุตฺต, สุตฺตนฺต โดยทั่วไประบุถึงพระสูตร แต่ในที่บางแห่งก็เป็นคำกลางๆ ที่หมายถึงพระพุทธพจน์ ในที่นี้จึงแปลว่า “พระพุทธพจน์”

ในที่นี้ท่านประกอบใช้ สุตฺตนฺโตปการา เพื่อห้ามเสียงสระและพยัญชนะ ๘ เสียงที่พบในภาษาสันสกฤตอันไม่เกื้อกูลแก่พระพุทธพจน์ คือ ฤ ฤๅ ฦ ฦๅ ไอ เอา ศ และ ษ (เสียง ศ ออกเสียงเหมือน sh ในภาษาอังกฤษ ส่วนเสียง ษ ก็คือ sh แต่มีเสียง หฺ กล้ำอยู่ด้วย)

คำว่า วุตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุตฺตตฺถํ วจติ วิวรตีติ วุตฺติ = คำอธิบายความหมายของสูตร ชื่อว่า วุตติ

มี ๓ อย่าง คือ

๑. สุตตวุตติ คำอธิบายที่เป็นคำของสูตร ในสูตรนี้ คือ อกฺขราปิ อการาทโย เอกจตฺตาลีสํ

๒. อนุวัตตนวุตติ คำอธิบายที่ตามมาจากสูตรก่อน คือ สุตฺตนฺโตปการา

๓. ปักขิปนวุตติ คำอธิบายที่ท่านเพิ่มเติมเข้ามาเพื่อให้ความชัดเจน ไม่มีในสูตรโดยตรง

คำว่า เอกจตฺตาลีสํ เป็นคำจำกัดจำนวนว่าอักษรมี ๔๑ เสียงเท่านั้น เรียกว่า คณนปริจฺเฉท (เครื่องกำหนดจำนวน) คำนี้เป็นคำที่ห้ามสระและพยัญชนะในภาษาสันสกฤต เช่น สระ เอา, สระ ไอ และพยัญชนะ ศ, ษ เป็นต้น

ตํ ยถา.

อักษรเหล่านั้น คืออะไร

อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ, ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห ฬ อํ อิติ.

[อักษรเหล่านั้น] คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ

ก ข ค ฆ ง จ ฉ ช ฌ ญ ฏ ฐ ฑ ฒ ณ

ต ถ ท ธ น ป ผ พ ภ ม ย ร ล ว ส ห ฬ อํ

รูปสระล้วนๆ คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ

รูปสระที่ประกอบใช้ร่วมกับพยัญชนะ คือ -า ิ -ี -ุ -ู เ- โ-

รูปสระที่ผสมกับพยัญชนะ คือ ก กา กิ กี กุ กู เก โอ (สระ อ นั้นแฝงอยู่ใน ก ถ้าเป็นพยัญชนะล้วนๆ ที่ไม่มีสระ ให้เขียนเป็น กฺ)

คำว่า ตํ ยถา อ อา ฯลฯ อํ อิติ แสดงตัวอย่างของเสียง ๔๑ เสียง

ประโยคว่า ตํ ยถา เป็นประโยคปุจฉา (คำถาม) ส่วนประโยคว่า อ อา ฯลฯ อํ อิติ เป็นประโยควิสัชชนา (คำตอบ) ท่านนิยมประกอบใช้ ตํ ยถา เพื่อระบุจำนวนของสิ่งที่กล่าวไว้ในประโยคก่อน ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาว่า

ตํ ยถาติ เต กตเมติ สามญฺเญน วุตฺตานํ สรูปปุจฺฉา.[๘]

“บทว่า ตํ ยถา เป็นคำถามจำนวนของอักษรที่กล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า อักษรเหล่านั้นคืออะไร”

ตํ ยถาติ อุทาหรณนิทสฺสเน นิปาโต.[๙]

“บทว่า ตํ ยถา เป็นนิบาตในการแสดงตัวอย่าง”

ตํ ยถาติ สรูปปุจฺฉา. เต กตเมตฺยตฺโถ.[๑๐]

“บทว่า ตํ ยถา เป็นคำถามจำนวน หมายความว่า อักษรเหล่านั้นคืออะไร”

[๒ : ๓] ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺจ.

ในบรรดาอักษรเหล่านั้น อักษร ๘ เสียง มี โอ เป็นที่สุด ชื่อว่า สระ

ตตฺถ อกฺขเรสุ ในบรรดาอักษร ท. เหล่านั้น *อกฺขรา* อ.อักษร ท. *โอทนฺตา* อันมี โอ เป็นที่สุด *อฏฺจ* ๘ เสียง *สรา* ชื่อว่า สระ ฯ

สูตรนี้มี ๔ บท คือ ตตฺถ, โอทนฺตา, สรา และ อฏฺจ เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งชื่ออักษร ๘ เสียง อันได้แก่ อ, อา, อิ, อี, อุ, อู, เอ และ โอ ว่าชื่อ สระ ในบรรดาสูตร ๔ ประเภท คือ

๑. สัญญาสูตร สูตรตั้งชื่อ เช่น อักษร สระ รัสสะ ทีฆะ พยัญชนะ เป็นต้น

๒. วิธิสูตร สูตรประกอบรูปศัพท์ เช่น ลบสระ แปลงสระ เป็นต้น

๓. ปริภาสาสูตร สูตรแสดงกฎทั่วไป เป็นเครื่องสังเกตซึ่งความหมายครอบคลุมเนื้อหาของคัมภีร์ทั้งหมด เช่น สูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมตั้งไว้คล้อยตามพระชินพจน์) ซึ่งแสดงการตั้งลิงค์และธาตุไว้ตามสมควรแก่พระชินพจน์

๔. อธิการสูตร สูตรติดตามไปปรากฏในสูตรอื่น เช่นสูตรว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดคล้อยตามแก่พระชินพจน์นั่นเทียว) ซึ่งติดตามไปตลอดทั้งคัมภีร์ เพื่อให้สูตร วุตติ และอุทาหรณ์ทั้งหมดที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์คล้อยตามพระชินพจน์

สูตรว่า อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ เป็นประโยคสังเขปที่แสดงเนื้อความโดยย่อ ส่วนสูตรต่อมา คือ ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺจ ฯเปฯ อํ อิติ นิคฺคหีตํ เป็นประโยควิตถาระที่ขยายความโดยจำแนกอักษรเป็นชื่อต่างๆ คือ สระ, รัสสะ, ทีฆะ, พยัญชนะ, วรรค, นิคคหิต

ความจริงแล้ว คำว่า ตตฺถ ตามหลักภาษาเรียกว่า นิทธารณะ คือ กลุ่มที่จะแยกส่วนออกมาแจกแจงทีละอย่าง อาจารย์กัจจายนะไม่กล่าวสูตรนี้เป็นว่า โอทนฺตา สรา อฏฺจ แต่ประกอบใช้ ตตฺถ ศัพท์ เพื่อชี้ให้เห็นว่าข้อความต่อไปนี้จะเป็นการแจกแจงอักษร ๔๑ เสียงเป็นทีละอย่าง คือ สระ ๘ เสียง รัสสสระ ๓ เสียง ทีฆสระ ๕ เสียง ดังนี้เป็นต้น การประกอบใช้ ตตฺถ ในต้นประโยคนี้เป็นธรรมเนียมอย่างหนึ่งของการแต่งประโยคบาลี มีประโยชน์เพื่อแสดงว่าท่านต้องการจะแจกแจงเรื่องใดเรื่องหนึ่งทีละอย่าง ประโยคที่ประกอบด้วย ตตฺถ เช่นนี้เรียกว่า ประโยควิตถาระ คือ แสดงการขยายความ

คำว่า อฏฺจ เป็นคำจำกัดจำนวนว่า สระมี ๘ เสียง เท่านั้น เรียกว่า คณนปริจฺเฉท (เครื่องกำหนดจำนวน) ท่านประกอบไว้เพื่อห้ามสระ เอา และสระ ไอ เป็นต้นในภาษาสันสกฤต

คำว่า ตตฺโถทนฺตา ตัดบทเป็น ตตฺถ และ โออนฺตา ลง ทฺ อักษรเป็นอาคมท้าย โอ จึงมีรูปว่า โอทนฺตา สาเหตุที่ลง ทฺ เป็นอาคมนี้ ก็เนื่องจากสันสกฤตใช้เป็น โอตฺ แล้วแปลง ตฺ เป็น ทฺ ในที่มีสระ

อยู่หลัง จึงมีรูปว่า โอทนฺต เหมือนบาลี เมื่อสันสกฤตมีรูปว่า โอทนฺต เช่นนี้ ในบาลีจึงต้องลง ทฺ อาคม เท่านั้น ไม่ลงอาคมอื่น คือ ยฺ, วฺ, มฺ เป็นต้น เพราะทั้งสองภาษานี้ใกล้เคียงกัน

ตตฺถ อกฺขเรสุ โอการนฺตา อฏฺ จ สรา นาม.

ในบรรดาอักษรเหล่านั้น อักษร ๘ เสียงมี โอ อักษรเป็นที่สุด ชื่อว่า สระ

ในวุตติของสูตรนี้ คำว่า อกฺขเรสุ เป็นอนุวัตตนวุตติ แสดงตัวโยกของสรรพนามบทว่า ตตฺถ เนื่องจากคำว่า อกฺขเรสุ ติดตามมาสู่สูตรนี้โดยความเป็นวิเสสนะของคำว่า ตตฺถ และเปลี่ยนวิภัตติจาก ปฐมาวิภัตติว่า อกฺขรา ในสูตร อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ เป็นสัตตมีวิภัตติว่า อกฺขเรสุ ศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรก่อนนี้ สามารถเปลี่ยนจากวิภัตติเดิมไปเป็นวิภัตติอื่นได้เพื่อให้เหมาะสมกับความหมายของสูตรถัดไป ดังมีปริภาสาคือกฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม.[๑๑]

“การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ”

คำว่า อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม (การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ) หมายความว่า เปลี่ยนวิภัตติให้เหมาะสมกับเนื้อความตามฐานะนั้นๆ ความจริงแล้ว คำนี้เป็นกฎทั่วไปที่ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤต โดยมีรูปว่า

อรฺถวศาทฺ วิภกฺติรฺวิปริณามะ.[๑๒]

“การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ”

อรฺถวศาทฺ วิภกฺติรฺวิปริณาโม ภวิษฺยติ.[๑๓]

“การเปลี่ยนวิภัตติจักมีได้ตามอำนาจของเนื้อความ”

กฎข้อนี้มีใช้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอีกด้วย ขอยกตัวอย่างจากกังขาวิตรณีและฎีกาใหม่ว่า

ภาสตีติ “เอวํ กโรมา”ติ อมฺเหหิ สทฺธึ ภาสติ.[๑๔]

“คำว่า ภาสติ (จึงกล่าวกับพวกข้าพเจ้า) หมายความว่า จึงกล่าวกับพวกข้าพเจ้าว่าพวกเราจะทำอย่างนี้”

ภาสตีติ เอตฺถ “โน”ติ อิทํ วิภตฺติวิปริณาเมน ยุชฺชติ. เตนาห “เอวํ กโรมาติ อมฺเหหิ สทฺธึ ภาสตี”ติ.[๑๕]

“ในปาฐะว่า ภาสติ นั้น คำว่า โน นี้ ย่อมประกอบด้วยการเปลี่ยนวิภัตติ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ กโรมาติ อมฺเหหิ สทฺธึ ภาสติ”

ข้อนี้หมายความว่า ในสองประโยคว่า ชานาติ โน, ภาสติ (เธอทราบ[ความต้องการและความชอบใจ]ของพวกข้าพเจ้า จึงกล่าวกับพวกข้าพเจ้า) คำว่า โน จากประโยคหน้าว่า ชานาติ โน ได้ติดตามมาสู่ประโยคหลังว่า ภาสติ โดยเปลี่ยนจากรูปฉัฏฐีวิภัตติว่า โน เป็นรูปตติยาวิภัตติว่า อมฺเหหิ

คำว่า โอการนฺตา ในวุตติ แม้จะต่างจากคำว่า โอทนฺตา ในสูตร ก็ถือว่าเป็นสุตตวุตติ เพราะมีคำหมายเหมือนกัน ดังมีปริภาสาว่า เอกเทสวิกตํ อนญฺญํว (คำที่เปลี่ยนแปลงเพียงบางส่วนเป็นเหมือนไม่ใช่คำอื่น) ในวุตตินี้ท่านเพิ่ม การ ศัพท์เพื่อระบุความเป็น โอ อักษร เนื่องจากคำว่า การ แปลว่า อักษร (แต่ในบางที่ก็แปลว่า ศัพท์ เช่น จกาโร = จ ศัพท์, วากาโร = วา ศัพท์)

คำว่า สรา นาม (ชื่อว่า สระ) ท่านประกอบใช้ นาม ศัพท์เพื่อระบุว่า สรา ศัพท์เป็นนามศัพท์ คือ ศัพท์ที่ระบุถึงชื่อ ดังนั้น คำว่า สรา ในสูตร จึงแปลว่า "ชื่อว่าสระ" ไม่แปลว่า "เป็นสระ"

พึงทราบชื่อและข้อความอันเป็นที่ตั้งของชื่อเป็นต้น ๔ ประเภท คือ

๑. สัญญี เนื้อความอันเป็นที่ตั้งของชื่อ หมายถึง บุคคลหรือสิ่งของ (ทัพพะ) อย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นรูปธรรม เช่น อักษร ๘ เสียงกล่าวไว้ด้วยบทว่า อฏฺฐ (อกฺขรา) ส่วน โอทนฺตา เป็นวิเสสนะ

๒. สัญญีบท บทแสดงสัญญี เช่น คำว่า อกฺขรา ที่ติดตามมาจากสูตรก่อน

๓. สัญญา ชื่อที่บุคคลเรียกขานกันอันดำรงอยู่ในทัพพะ เช่น เสียงสระ

๔. สัญญาบท บทแสดงสัญญา เช่น คำว่า สรา

สญฺญีติ วุจฺจเต ทพฺพํ สญฺญาติ ตสฺส โวหาโร
สญฺญี สญฺญา สทา เภทา สญฺญา นาม น นสฺสติ.[๑๖]

"ทัพพะ (รูปธรรม) กล่าวว่าชื่อสัญญี ชื่อเรียกของทัพพะนั้นชื่อว่า สัญญา
สัญญีและสัญญาต่างกันทุกเมื่อ ขึ้นชื่อว่า สัญญา ย่อมไม่พินาศไป"

คำว่า สระ มีความหมาย ๔ นัย คือ

๑. อักษรที่เป็นไปเองโดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะ คือ ออกเสียงว่า อ อา ได้โดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะใดๆ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปรํ อนิสฺสาย สรนฺติ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ สรา = อักษรที่เป็นไปได้ไม่ต้องอาศัยพยัญชนะอื่นชื่อว่า สระ (สร ธาตุ = คติจินฺตายํ (ไป, คิด) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. อักษรที่ยังพยัญชนะให้เป็นไป คือ ทำให้พยัญชนะออกเสียงได้ เพราะพยัญชนะมีเพียงกึ่งมาตรา ออกเสียงไม่ได้ ต้องอาศัยรัสสสระที่มี ๑ มาตรา หรือทีฆสระที่มี ๒ มาตราจึงจะออกเสียงได้ เช่น ก (กฺ + อ) กา (กฺ + อา) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺยญฺชเน สาเรนฺตีติ สรา = อักษรที่ยังพยัญชนะให้เป็นไป ชื่อว่า สระ

(สร ธาตุ = คติจินฺตายํ (ไป, คิด) + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

๓. อักษรที่ถูกออกเสียงได้เอง มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สทฺทียนฺตีติ สรา = อักษรที่ถูกออกเสียง[ได้เอง] ชื่อว่า สระ

(สทฺท ธาตุ = สทฺทกรเณ (ส่งเสียง) + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ แปลง ทฺท เป็น ร)

๔. อักษรที่รุ่งโรจน์เอง คือ เป็นที่อาศัยของพยัญชนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ราชนฺตีติ สรา = อักษรที่รุ่งโรจน์ ชื่อว่า สระ

(ราช ธาตุ = ทิตฺติยํ (รุ่งโรจน์) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง ราช เป็น สร)

สรนฺตญฺญ'มนิสฺสาย พฺยญฺชนานิ ชเนนฺติ วา
สทฺทียนฺติ วา สยํ วา ราชนฺตีติ สรา มตา.[๑๗]

"อักษรเหล่าใดย่อมเป็นไป[เอง] ไม่อาศัยพยัญชนะอื่น, ยังพยัญชนะทั้งหลายให้เป็นไป, ย่อมถูกออกเสียง[เอง] หรือย่อมรุ่งโรจน์เอง เพราะเหตุนั้น บัณฑิตรู้อักษรเหล่านั้นว่าชื่อว่า สระ"

คำว่า สรนฺตญฺญ'มนิสฺสาย ตัดบทเป็น สรนฺติ + อญฺญํ + อนิสฺสาย

ตตฺเถติ วตฺตเต.

บทว่า ตตฺถ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

คำว่า ตตฺเถติ ตัดบทเป็น ตตฺถ + อิติ คัมภีร์พาลาวตารมักแปลงสระ อิ หลังเป็น เอ ดังคำว่า เจติ = จ + อิติ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์มักลบสระ อิ หลังแล้วทำทีฆะสระ อ ข้างหน้าเป็นรูปว่า ตตฺถาติ, จาติ รูปคำตามปทรูปสิทธิปกรณ์เป็นแบบบาลีที่พบในพระไตรปิฎก ส่วนรูปคำของพาลาวตารเป็นแบบสันสกฤต เพราะสันสกฤตให้รวมสระ อ ข้างหน้ากับสระ อิ ข้างหลังเป็น เอ วิธีใช้ของพาลาวตารนี้มีมาตั้งแต่ยุคของคัมภีร์นยาสะหรือมุขมัตตทีปนี คือ คัมภีร์ที่แสดงพอเป็นแนวทาง ซึ่งแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒

คำว่า ตตฺเถติ วตฺตเต แสดงอธิการนัย คือ นัยที่ติดตามมาจากสูตรหน้า ในคัมภีร์พาลาวตารใช้ศัพท์ ๓ ประเภทเพื่อแสดงอธิการนัยนี้ คือ

๑. วตฺตเต (ย่อมตามมา) เป็นบทอาขยาตที่ใช้ในฐานะที่ติดตามได้ ๒-๓ สูตร

๒. เอว (ย่อมตามมา) เป็นบทนิบาตที่ใช้ในฐานะที่ติดตามได้ ๒-๓ สูตร

๓. อธิกาโร (เป็นศัพท์ตามมา) เป็นบทนามที่ใช้ในฐานะที่ติดตามได้มากกว่า ๔ สูตรขึ้นไปจนกระทั่งจบปริจเฉทนั้นๆ

ในปทรูปสิทธิปกรณ์ใช้เพียง ๒ อย่าง คือ

๑. วตฺตเต หรือในที่บางแห่งก็ใช้เป็น อนุวตฺตเต

๒. อธิกาโร ไม่ใช้ เอว ศัพท์เพื่อแสดงการตามมาจากสูตรก่อน

อธิการนัย คือ การตามมาปรากฏในสูตรหนึ่งจากสูตรที่กล่าวไว้ก่อนหรือสูตรที่จะกล่าวต่อไป มี ๓ ประการ คือ

๑. ยถานุปุพพิกะ การตามไปตามลำดับ กล่าวคือ นำบทในสูตรไปเติมในสูตรต่อมาที่ติดกันโดยไม่ข้ามลำดับสูตร ในบางแห่งเรียกว่า นทีโสตะ คือ การไหลของสายน้ำ

๒. มัณฑูกคติกะ การดำเนินอย่างกบ กล่าวคือ นำบทในสูตรต้นกระโดดไปเติมในสูตรหลังๆ ข้ามสูตรอื่นๆ ไป ๒-๓ สูตร

๓. สีหคติกะ การดำเนินอย่างราชสีห์ กล่าวคือ นำบทในสูตรที่ยังมาไม่ถึงมาย้อนเติมในสูตรข้างหน้า หรือนำบทจากสูตรข้างหน้าไปเติมในสูตรข้างหลัง โดยกระทำอย่างการดำเนินของราชสีห์ที่เอี้ยวคอแลดูข้างหน้าและข้างหลัง (มักใช้ในกรณีนำบทในสูตรที่ยังมาไม่ถึงมาย้อนเติมในสูตรข้างหน้า)

คัมภีร์นยาสะกล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ติวิธา หิ อธิการา ยถานุปุพฺพิกา มณฺฑูกคติกา สีหคติกา จ. ตตฺถ ยถานุปุพฺพิกา ยถาปฏิปาฏิ-

วเสน วตฺตนฺติ. มณฺฑูกคติกา ปน อุปฺปติตฺวา อุปฺปติตฺวา คจฺฉนฺติ. เอวํ วตฺตนฺติ. สีหคติกา ปน ยถา สีหา มิคราชาโน เอกสฺมึ ฐาเน นิสินฺนา ปุพฺพาปรํ อนุวิโลเกนฺติ, เอวํ มชฺเฌ ฐิตา ปุพฺพาปรมนุวตฺตนฺติ.[๑๘]

"โดยแท้จริงแล้ว การติดตามมี ๓ ประการ คือ ยถานุปุพพิกะ มัณฑูกคติกะ และสีหคติกะ ในบรรดาการติดตามทั้งสามนั้น ยถานุปุพพิกะย่อมตามมาตามลำดับสูตร มัณฑูกคติกะย่อมตามมาเหมือนกบกระโดดไป ส่วนสีหคติกะย่อมตั้งอยู่ในท่ามกลางแล้วตามมาสูตรข้างหน้าและข้างหลังเหมือนกับพญามฤคราชสีห์ที่หมอบอยู่ ณ ที่แห่งหนึ่ง ย่อมเหลียวดูข้างหน้าและข้างหลังได้"

คัมภีร์มุคธโพธฎีกากล่าวเป็นคาถาว่า

สีหาวโลกิตาขฺโย จ　　มณฺฑูกปฺลุติเรว จ
คงฺคาโสโตริว ขฺยาตา　　อธิการา ตโย มตา
อากงฺขายนฺตุ สพฺเพส-　　มนุวตฺติ ปเร ภเว.[๑๙]

"อธิการนัยมี ๓ ประเภทปรากฏว่าเหมือนราชสีห์เหลียวดู เหมือนกบกระโดด และเหมือนกระแสน้ำ อนึ่ง เมื่อมีความปรารถนา การตามมาแห่งศัพท์ทั้งหมดจากสูตรหน้าไปสูตรหลังย่อมมีได้"

[๓ : ๔] ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระ ๓ เสียง อันมีระยะสั้น ชื่อว่า รัสสะ

ตตฺถ สเรสุ ในบรรดาสระ ท. เหล่านั้น *สรา* อ.สระ ท. *ตโย* สามเสียง *ลหุมตฺตา* ที่มีระยะสั้น *รสฺสา* ชื่อว่า รัสสะ ฯ

สูตรนี้มี ๓ บท คือ ลหุมตฺตา, ตโย และ รสฺสา เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งชื่อสระ ๓ เสียงอันได้แก่ อ, อิ และ อุ ที่มีระยะสั้นว่าชื่อ รัสสะ

คำว่า ตตฺถ ในสูตรว่า ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺฐ หมายถึง อักษร เพราะ อกฺขรา ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ แต่คำว่า ตตฺถ ในสูตรนี้ หมายถึง สระ เพราะ สรา ศัพท์ตามมาจากสูตรก่อนว่า ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺฐ อย่างไรก็ตาม ถ้าเป็นบทที่ตามมาเพียงสูตรเดียว ท่านผู้แต่งมักไม่ระบุไว้โดยตรงว่า วตฺตเต หรือ เอว เพราะเป็นที่เข้าใจกันได้ว่า บทจากประโยคหน้าอาจติดตามไปสู่ประโยคหลังได้ด้วยอธิการนัย คือ นัยที่ตามมาจากประโยคหน้า

ตตฺถ สเรสุ ลหุมตฺตา อ อิ อุ อิติ ตโย รสฺสา.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระทั้งหลาย ๓ เสียง คือ อ อิ อุ อันมีระยะสั้น ชื่อว่า รัสสะ

ในวุตติข้างต้นมีการเพิ่มคำจากสูตร เพื่อแสดงว่า

๑. คำว่า ตตฺถ ตามมาจากสูตรว่า ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺจ

๒. คำว่า สเรสุ ตามมาจากสูตรดังกล่าว แต่เปลี่ยนจาก สรา เป็น สเรสุ เพื่อให้สอดคล้องกับบทที่ลงสัตตมีวิภัตติว่า ตตฺถ

๓. คำว่า อ อิ อุ เป็นตัวอย่างของสระ ๓ เสียง ซึ่งตามหลักภาษาเรียกว่า อภิเธยยัตถะ คือ เนื้อความที่ศัพท์สื่อถึงว่าคืออะไร เป็นองค์ธรรมหรือจำนวนที่ศัพท์แจกแจงออกมานั่นเอง

ประโยคข้างต้นว่า ตตฺถ สเรสุ ลหุมตฺตา อ อิ อุ อิติ ตโย รสฺสา นั้นมีใจความว่า ตโย [สรา] รสฺสา (สระ ๓ เสียงชื่อว่า รัสสะ) ในประโยคเช่นนี้ต้องเพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า โหนฺติ (ย่อมเป็น) เข้ามาแปล เพราะถือว่ามีประธาน ๒ ศัพท์ คือ สรา และ รสฺสา ดังเช่นประโยคว่า ทารโก สามเณโร โหติ (เด็กเป็นสามเณร) บทประธานดังกล่าวคือบทที่ลงปฐมาวิภัตติเหมือนกัน ต่างกันที่บทแรกเป็นปกติกัตตา คือ กัตตาปกติ ส่วนบทหลังเป็นวิกติกัตตา คือ กัตตาที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม หรืออาจจะเรียกชื่อได้ว่าบทแรกชื่อว่า สามัญญกัตตา คือ กัตตาสามัญทั่วไป ส่วนบทหลังชื่อว่า วิเสสกัตตา คือ กัตตาที่พิเศษไปจากเดิม

ในประโยคที่มีประธานเพียงศัพท์เดียว เช่น ทารโก คาเม โหติ (เด็กมีอยู่ในหมู่บ้าน) บทว่า โหติ แปลว่า "ย่อมมี" ไม่แปลว่า "ย่อมเป็น" เพราะมีประธานเพียงศัพท์เดียวเท่านั้น

คำว่า ลหุมตฺตา (มีระยะสั้น) หมายความว่า สระล้วนๆ ที่มีระยะสั้น คือ อ อิ อุ หรือสระที่ประกอบด้วยพยัญชนะเป็นรูปว่า ก กิ กุ ชื่อว่า รัสสสระ ระยะสั้นดังกล่าวนี้เทียบได้กับสายฟ้าแลบ, การลืมตา, การหลับตา, การดีดนิ้ว หรือการพลิกมือที่วางไว้บนเข่า

รัสสสระล้วนๆ คือ อ อิ อุ มี ๑ มาตรา ส่วนรัสสสระที่มีพยัญชนะประกอบร่วมคือ ก กิ กุ ก็มีเสียง ๑ มาตราเช่นกัน ส่วนในฉันทลักษณ์กล่าวว่า รัสสสระที่มีพยัญชนะประกอบร่วมจัดว่ามี ๑ มาตราครึ่ง อย่างไรก็ตาม เสียงทั้ง ๒ ชนิดเหล่านี้มีเสียงสั้นเหมือนกัน ท่านจึงกล่าวว่า ลหุมตฺตา (มีระยะไว) ไม่กล่าวว่า เอกมตฺตา (มีมาตราเดียว) เพื่อให้ครอบคลุมถึงรัสสสระที่มีพยัญชนะประกอบร่วมดังกล่าว

เอกมตฺโต ภเว รสฺโส ทฺวิมตฺโต ทีฆ อุจฺจเต
ติมตฺโต ตุ ปฺลุโต เญยฺโย พฺยญฺชนญฺจฑฺฒมตฺตกํ.[๒๐]

"รัสสสระมี ๑ มาตรา ทีฆสระกล่าวว่ามี ๒ มาตรา ส่วนปลุตะพึงทราบว่ามี ๓ มาตรา อนึ่ง พยัญชนะมีกึ่งมาตรา"

หนังสือคู่มือกัจจายนไวยากรณ์กล่าวถึงมาตราเหล่านั้นโดยเทียบกับเสียงร้องของสัตว์ว่า

จาตโก เอกมตฺตกํ ทฺวิมตฺตํ วายโส วเท
ติมตฺตํ ตุ สิขี พฺรูยํ นกุโล จฑฺฒมตฺตกํ.[๒๑]

"นกนางแอ่นร้องเสียง ๑ มาตรา การ้องเสียง ๒ มาตรา นกยูงร้องเสียง ๓ มาตรา พังพอนร้องเสียงกึ่งมาตรา"

คำว่า ปฺลุต คือ เสียงที่ยาวกว่าทีฆสระ เป็นเสียงที่ยาวที่สุดในการเปล่งเสียง นิยมใช้ในเวลาที่ร้องเรียกจากที่ไกล, ขับร้อง หรือคร่ำครวญรำพัน เสียงปลุตะนั้นไม่มีการกล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์โดยตรง

ดังคัมภีร์การิกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

ทูรโต อวฺหาเน คีเต ตเถว โรทเนปิ จ
ปฺลุตา ติมตฺติกา วุตฺตา สพฺเพ เต เนตฺถ คยฺหเร.[๒๒]

"เสียงปลุตะกล่าวว่ามี ๓ มาตรา ย่อมมีได้ในการร้องเรียกจากที่ไกล, ในการขับร้อง นอกจากนั้น ในการคร่ำครวญรำพันอีกด้วย เสียงปลุตะทั้งหมดนั้นไม่ถูกกล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์นี้"

เหตุที่ท่านพระกัจจายนะมิได้กล่าวถึงเสียงปลุตะไว้คงเป็นเพราะเป็นเสียงที่ไม่สมควรแก่พระภิกษุ แม้ในเวลาเทศน์ก็ไม่อาจใช้เสียงปลุตะได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า

น ภิกฺขเว อายตเกน คีตสฺสเรน ธมฺโม คายิตพฺโพ. โย คาเยยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.[๒๓]

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่ควรขับร้องธรรมด้วยเสียงขับยาว รูปใดขับร้อง ต้องอาบัติทุกกฏ"

เสียงปลุตะดังกล่าวนี้นับเข้าในเสียงทีฆสระที่ยาวมากซึ่งเรียกว่า อติทีฆะ

ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

น ภิกฺขเว อายตเกนาติ เอตฺถ อายตโก นาม ตํ ตํ วตฺตํ ภินฺทิตฺวา อกฺขรานิ วินาเสตฺวา ปวตฺโต. ธมฺเม ปน สุตฺตนฺตวตฺตํ นาม อตฺถิ, ชาตกวตฺตํ นาม อตฺถิ, คาถาวตฺตํ นาม อตฺถิ, ตํ วินาเสตฺวา อติทีฆํ กาตุํ น วฏฺฏติ.[๒๔]

"ในคำว่า น ภิกฺขเว อายตเกน (ภิกษุไม่ควรขับร้องธรรมด้วยเสียงขับยาว) นี้ เสียงขับที่ดำเนินไปทำลายวัตร (ธรรมเนียมออกเสียง) นั้นๆ ทำอักขระให้เสีย ชื่อว่า เสียงขับยาว ส่วนในธรรม วัตรสำหรับสุตตันตะก็มี วัตรสำหรับชาดกก็มี วัตรสำหรับคาถาก็มี การยังวัตรนั้นให้เสีย ทำเสียงให้ยาวเกินไปไม่ควร"

ในภาษาสันสกฤตถือว่าสระทุกเสียงประกอบด้วยเสียงสูง เสียงกลาง และเสียงต่ำ เช่น คำว่า สมุทฺท อาจออกเสียงเป็นเสียงสูงว่า สะมุดทะ หรือออกเสียงเป็นเสียงต่ำว่า สะหมุดทะ ก็ได้

นอกจากนั้น คำว่า ทฬฺห ให้ออกเสียงเป็น ทัลหะ ไม่ออกเสียงกล้ำว่า ทัลละหะ เพราะ ห อักษรไม่อนุญาตให้ออกเสียงกล้ำได้เหมือน ย, ร, ล และ ว เช่น

กตฺวา	=	กัตตฺวา	คนฺตฺวา	=	คันตฺวา
อนฺเวติ	=	อันฺเวติ	จิตฺร	=	จิตฺตฺร
กลฺยาณ	=	กัลฺยาณ			

อักษร ย, ร, ล และ ว เหล่านี้ ชื่อว่า อันตัฏฐา คือ อักษรที่อยู่ในท่ามกลางวรรคและอวรรคอย่างไรก็ตาม ตัวอย่างของ ล ที่ซ้อนอยู่หลังไม่มีตัวอย่างในภาษาบาลี

คำว่า รัสสสระ คือ สระเสียงสั้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รสฺเสน วตฺตพฺพา รสฺสา = สระที่ควรกล่าวด้วยกาลอันสั้น ชื่อว่า รัสสะ
  (รสฺส ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน วตฺตพฺพ ตัทธิต)
- รสฺเส นิยุตฺตา รสฺสา = สระที่ประกอบในกาลอันสั้น ชื่อว่า รัสสะ
  (รสฺส ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)
- รสฺโส เอเตสํ อตฺถีติ รสฺสา = สระที่มีกาลอันสั้น ชื่อว่า รัสสะ
  (รสฺส ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- รสียนฺติ อุจฺจารียนฺตีติ รสฺสา = สระที่ถูกกล่าว[ด้วยเสียงสั้น] ชื่อว่า รัสสะ
  (รส ธาตุ (อุจฺจารเณ = ส่งเสียง) + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

รสฺสกาเล นิยุตฺตาติ รสฺเสน วุจฺจเรติ วา
รสียนฺตุจฺจารียนฺติ รสฺสาติ อภิลกฺขิตา.[๒๕]

"สระที่ประกอบในกาลอันสั้น, ถูกกล่าวด้วยกาลอันสั้นหรือถูกกล่าว[ด้วยเสียงสั้น] ท่านกำหนดว่าชื่อรัสสะ"

รูปวิเคราะห์ที่กล่าวไว้ว่า รสฺเสน วุจฺจเร และ รสียนฺตุจฺจารียนฺติ มีความหมายเหมือนกัน แต่ท่านกล่าวไว้ ๒ นัยเพื่อแยกรากศัพท์ให้ต่างกันเท่านั้น]

[๔ : ๕] อญฺเญ ทีฆา.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระอื่นจากรัสสสระ ชื่อว่า ทีฆะ

ตตฺถ สเรสุ ในบรรดาสระ ท. เหล่านั้น *สรา* อ.สระ ท. *อญฺเญ* เหล่าอื่น *รสฺเสหิ* จาก รัสสสระ ท. *ทีฆา* ชื่อว่า ทีฆะ ฯ

ตตฺถ สเรสุ รสฺเสหญฺเญ ทีฆา.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระทั้งหลายอื่นจากรัสสสระ ชื่อว่า ทีฆะ

สูตรนี้มี ๒ บท คือ อญฺเญ และ ทีฆา เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งชื่อสระ ๕ เสียงอันได้แก่ อา, อี, อู, เอ และ โอ อื่นจากรัสสะว่าชื่อ ทีฆะ

คำแปลของสูตรและวุตติข้างต้นมีความหมายเหมือนกัน เพราะวุตติได้อธิบายสูตรให้ทราบว่า

๑. คำว่า ตตฺถ และ สรา ตามมาจากสูตรว่า ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺฐ โดยเปลี่ยนจากปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ว่า สรา เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติ พหูพจน์ว่า สเรสุ เพื่อให้เข้ากับบทนิทธารณะว่า ตตฺถ

๒. คำว่า รสฺสา ตามมาจากสูตรว่า ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา โดยเปลี่ยนจากปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ว่า รสฺสา เป็นบทอปาทานว่า รสฺเสหิ

อนึ่ง อญฺญ ศัพท์เป็นศัพท์ที่มองหาอปาทาน คือ บทที่ลงปัญจมีวิภัตติ จึงต้องเพิ่มบทดังกล่าวเป็นปาฐเสสะ คือ บทที่เหลือจากบทที่กล่าวไว้โดยตรง จะทำให้ได้ความหมายสมบูรณ์ มิฉะนั้นจะก่อให้เกิดความสงสัยว่า อื่นจากอะไร แม้คำว่า เสส, อวเสส (เหลือ) ก็เป็นศัพท์ที่มองหาอปาทานเช่นเดียวกัน

คำว่า ทีฆสระ คือ สระเสียงยาว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทีเฆน วตฺตพฺพา ทีฆา = สระที่ควรกล่าวด้วยกาลอันยาว ชื่อว่า ทีฆะ
  (ทีฆ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน วตฺตพฺพ ตัทธิต)
- ทีเฆ นิยุตฺตา ทีฆา = สระที่ประกอบในกาลอันยาว ชื่อว่า ทีฆะ
  (ทีฆ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)
- ทีโฆ เอเตสํ อตฺถีติ ทีฆา = สระที่มีกาลอันยาว ชื่อว่า ทีฆะ
  (ทีฆ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- ฐานํ ทรนฺติ วิทาเลนฺตีติ ทีฆา = สระที่[คล้ายจะ]ทำลายฐาน ชื่อว่า ทีฆะ
  (ทร ธาตุ (วิทารเณ = ทำลาย) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลงสระ อ ใน ท เป็น อี และแปลง รฺ เป็น ฆฺ)

ทีฆกาเล นิยุตฺตาติ ทีเฆน วุจฺจเรติ วา
ฐานํ ทรนฺติ วิทาเลนฺติ ทีฆาติ อภิลกฺขิตา.[๒๖]

"สระที่ประกอบในกาลอันยาว, ถูกกล่าวด้วยกาลอันยาว หรือ[คล้ายจะ]ทำลายฐาน ท่านกำหนดว่าชื่อทีฆสระ"

สํโยคโต ปุพฺเพ เอ-โอ รสฺสา อิโวจฺจนฺเต.

เอ โอ ที่อยู่ข้างหน้าพยัญชนะสังโยค อันท่านย่อมออกเสียงคล้ายรัสสสระ

คัมภีร์พาลาวตารฉบับสิงหลและฉบับพม่าทุกฉบับมี กฺวจิ ศัพท์ในท้ายประโยค แต่พาลาวตาร-คัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๑) กล่าวว่า ฉบับแปลสิงหลไม่มีคำนี้ แม้พาลาวตารฎีกาใหม่ก็ไม่ได้อธิบายคำนี้ไว้เช่นเดียวกัน ดังนั้น จึงถือว่าเกินมา ท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้นสันนิษฐานว่า คำว่า กฺวจิ คงจะเกินมาตามปาฐะที่พบในปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่ท่านเห็นว่าไม่ควรจะมี เพราะในโมคคัลลานไวยากรณ์ก็ไม่มีศัพท์นี้เช่นกัน

ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

เตสุ เอะโอะ สํโยคโต ปุพฺพาว ทิสฺสนฺติ.[๒๗]

"ในบรรดาสระเหล่านั้น เอ และ โอ ย่อมปรากฏอยู่หน้าพยัญชนะสังโยคเท่านั้น"

อนนฺตรา พฺยญฺชนา สํโยโค.

พยัญชนะทั้งหลายอันไม่มีระหว่างคั่น [คือต่อเนื่องกันไม่มีสระคั่น] ชื่อว่า สังโยค

เอตฺถ เสยฺโย โอฏฺโฐ โสตฺถิ.

[เช่น]

เอตฺถ	(ในที่นี้)	เสยฺโย	(ประเสริฐกว่า)
โอฏฺโฐ	(ปาก)	โสตฺถิ	(ความสวัสดี)

สังโยค คือ พยัญชนะ ๒ ตัวหรือ ๓ ตัวที่ประกอบร่วมกันโดยไม่มีสระคั่น ได้แก่ ตฺถ ใน เอตฺถ, ยฺโย ใน เสยฺโย, ฏฺโฐ ใน โอฏฺโฐ, ตฺถิ ใน โสตฺถิ ตัวอย่างเหล่านี้ ทีฆสระ ๒ ตัว คือ เอ โอ ที่อยู่เบื้องหน้าพยัญชนะสังโยคเหล่านั้น จะออกเสียงเป็นทีฆสระคือสองมาตราไม่ได้ แต่ต้องออกเสียงคล้ายรัสสสระ คือออกเสียง ๑ มาตราครึ่ง โดยมีพยัญชนะสังโยคที่ซ้อนอยู่หลังเป็นเสียงกล้ำ ความหมายก็คือ อ่านว่า เอตฺ-ถ, เสยฺ-โย, โอฏฺ-โฐ, โสตฺ-ถิ เสียง เอ ที่คล้ายรัสสะนี้ก็คือเสียงสระ "เอะ" ส่วนเสียง โอ ที่คล้ายรัสสะก็คือ

เสียง “โอะ” ดังที่โมคคัลลานไวยากรณ์ (อธิบายสูตรที่ ๒) กล่าวว่า สระมี ๑๐ เสียง คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ เอะ โอ โอะ

กัจจายนสุตตัตถฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒) อธิบายเติมว่า มติของโมคคัลลานไวยากรณ์นี้เน้นเสียงสระที่มีได้ทั้งหมด แต่มติของกัจจายนไวยากรณ์เน้นการเขียนสะกดอักษร เพราะเสียง เอะ และ โอะ มีเพียงเสียงพูด ไม่มีการเขียนเช่นนี้แต่อย่างใด

อนึ่ง ในปัจจุบันมีหลายๆ ท่านออกเสียงคำว่า เสยฺโย ว่า สยฺโย การออกเสียงเช่นนี้คล้อยตามรูปศัพท์ในภาษาสันสกฤต เนื่องจากในภาษาสันสกฤตมีรูปว่า สยฺโย ไม่มีรูปว่า เสยฺโย นอกจากนั้น สระ ไอ ในภาษาสันสกฤตถือว่าเป็นทีฆสระ ไม่เหมือนกับสระ ไอ ในภาษาไทยที่ถือว่าเป็นรัสสสระ ส่วนสระ อาย จึงเป็นทีฆสระ ดังนั้น คำว่า เสยฺโย จึงอ่านตามที่เขียนไว้นี้ เพราะเสียงว่า เส ยาวกว่าเสียงว่า เสยฺ เสียงว่า เสยฺ จึงเป็นทีฆะที่ออกเสียงสั้นลงกว่าเดิมเล็กน้อย

[๕ : ๘] เสสา พฺยญฺชนา.

อักษรทั้งหลายที่เหลือ[จากสระ] ชื่อว่าพยัญชนะ

อกฺขรา อ.อักษร ท. *เสสา* ที่เหลือ *พฺยญฺชนา* ชื่อว่า พยัญชนะ ฯ

สูตรนี้ว่าด้วยการตั้งชื่ออักษร ๓๓ ตัว คือ ก ข ฯลฯ ฬ อํ ว่า อักษรเหล่านั้น ชื่อว่า พยัญชนะ

ในสูตรมิได้ระบุโดยตรงว่าอักษรที่เหลือจากอักษรประเภทใดชื่อว่า พยัญชนะ แต่ท่านกล่าวถึงเรื่องของสระแล้วในสูตร ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺฐ ดังนั้น บทอปาทานของ เสสา ก็คือ สเรหิ โดยให้ สร ศัพท์ตามมาจากสูตรข้างต้น แต่เปลี่ยนจาก โย ปฐมาวิภัตติเป็น หิ ปัญจมีวิภัตติ ทั้งนี้เพราะ เสส (เหลือ), อญฺญ (อื่น), อิตร (นอกนี้) เป็นศัพท์ที่มองหาอปาทานว่า เหลือจากอะไร อื่นจากอะไร หรือนอกจากอะไร การอนุญาตให้บทอื่นตามมาจากประโยคต้นนี้ เรียกว่า อธิการนัย (นัยที่ตามมา) ท่านนิยมใช้อธิการนัยเพื่อย่อคำ โดยละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้

สเร จเปตฺวา เสสา กาทโย นิคฺคหีตนฺตา พฺยญฺชนา.

อักษรทั้งหลายที่เหลือ คือ มี ก เป็นเสียงแรก มีนิคคหิตเป็นที่สุด ยกเว้นสระทั้งหลายชื่อว่า พยัญชนะ

คำว่า สเร จเปตฺวา นั้นแสดงอปาทานของ เสสา ว่า ให้เพิ่มปาฐเสสะ (บทที่เหลือ) เข้ามาว่า สเรหิ ในที่นี้ท่านอาจใช้เป็น สเรหิ โดยตรงก็ได้ แต่ใช้เป็น สเร จเปตฺวา เพื่อแสดงคำไวพจน์ของ สเรหิ ว่า อาจใช้ สเร จเปตฺวา แทน สเรหิ ก็ได้ ดังนั้น บทที่ประกอบด้วย เสส, อญฺญ และ อิตร จึงอาจประกอบใช้เป็นปัญจมีวิภัตติ หรือใช้ จเปตฺวา เข้ามาแทนก็ได้เหมือนกัน

คำว่า กาทโย นิคฺคหีตนฺตา (มี ก เป็นเสียงแรก มีนิคคหิตเป็นที่สุด) กล่าวเพื่อแสดงถึงจำนวนของพยัญชนะว่า คือ ก เป็นต้น จนถึงนิคคหิต การแสดงเช่นนี้ชื่อว่า อภิเธยยัตถะ (เนื้อความที่ศัพท์แสดงเป็นองค์ธรรมหรือจำนวนที่ศัพท์สื่อถึงนั่นเอง

คำว่า พยญฺชน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺถํ พฺยญฺชยนฺตีติ พฺยญฺชนา = อักษรที่แสดงเนื้อความ ชื่อว่า พยัญชนะ

หมายความว่า สระล้วนๆ ที่ไม่มีพยัญชนะประกอบร่วม จะแสดงความหมายไม่ได้ ต้องมีพยัญชนะจึงจะมีความหมาย เช่น ถ้ากล่าวว่า ไอ-ไอ-อา ผู้ฟังจะไม่รู้ความหมาย แต่เมื่อกล่าวโดยประกอบพยัญชนะว่า ไป-ไหน-มา ผู้ฟังจึงสามารถรู้ความหมายได้ด้วยพยัญชนะเหล่านั้น คัมภีร์สัททนีติ (สุตตมาลา

สูตรที่ ๖) อธิบายว่า พยัญชนะสามารถแสดงความหมายของสระทีละพยางค์ในบทเดียว เช่น ธี (ปัญญา), ภู (แผ่นดิน), โค (วัว) หรือแสดงความหมายของสระหลายพยางค์ในบทเดียว เช่น พุทฺโธ (พระพุทธเจ้า), ภควา (พระผู้มีพระภาค)

เย อตฺถํ พฺยญฺชยนฺตีติ สรํ ชเนนฺติ วา ปน
สเร อนุคจฺฉนฺตีติ พฺยญฺชนาติ ปวุจฺจเร.[๒๘]

"อักษรเหล่าใด แสดงเนื้อความให้ปรากฏ, ยังสระให้เกิดขึ้น หรือไปตามสระ ท่านเรียกอักษรเหล่านั้นว่าชื่อพยัญชนะ"

คำว่า พฺยญฺชน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. อักษรที่แสดงเนื้อความให้ปรากฏ = เย อตฺถํ พฺยญฺชยนฺตีติ พฺยญฺชนา.

(วิ บทหน้า + อญฺช ธาตุ = ไป, ทำให้ปรากฏ + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. อักษรที่ยังสระให้เกิดขึ้น = สรํ ชเนนฺตีติ พฺยญฺชนา.

(วิ บทหน้า + ชน ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง วิ เป็น พฺยญฺ ด้วยนิรุตตินัย คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่ต้องใช้สูตรทางไวยากรณ์กำกับ)

คือ พยัญชนะเป็นอักษรที่ไม่อาจประกอบใช้อย่างโดดๆ ได้ ต้องมีสระประกอบร่วมด้วย จึงจะสามารถออกเสียงได้ ทั้งนี้เพราะพยัญชนะมีเสียงเพียงครึ่งมาตราเท่านั้น ดังนั้น เมื่อประกอบใช้พยัญชนะก็ต้องประกอบสระไปพร้อมกัน พยัญชนะจึงเหมือนกับเป็นอักษรที่ยังสระให้เกิดขึ้นร่วมกับตน

๓. อักษรที่ไปตามสระ (คือ เป็นไปโดยอาศัยสระ) = สเร อนุคจฺฉนฺตีติ พฺยญฺชนา.

(วิ บทหน้า + คมุ ธาตุ = ไป + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง วิ เป็น พฺยญฺ)

แม้สระบางเสียงก็แสดงความหมายได้ เช่น อ ศัพท์ที่แปลงมาจาก น นิบาต แสดงความหมายปฏิเสธ แต่สระเหล่านั้นไม่ได้ชื่อว่า พยัญชนะ เพราะชื่อว่าพยัญชนะปรากฏในอักขระ ๓๓ เสียงเหล่านี้ และเพราะเสียง อ เป็นต้นได้ชื่อเฉพาะว่าสระแล้ว จึงไม่เรียกเสียง อ เป็นต้นว่าพยัญชนะ ข้อนี้เหมือนกับคำว่า อสฺโส (ม้า) ปรากฏในม้า โดยมีความหมายว่า "สัตว์ไปเร็ว" ไม่ปรากฏในวัวเป็นต้น เพราะปรากฏในม้าอย่างเดียว และเพราะวัวเป็นต้นได้ชื่อเฉพาะว่า โค แล้ว จึงไม่เรียกสัตว์อื่นว่า อสฺโส

ดังคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะว่า

สรา ปน กิญฺจาปิ อตฺถํ พฺยญฺชยนฺติ. ปฏิลทฺธวิเสสนามตฺตา ปน พฺยญฺชนนฺติ อิธ น คหิตาติ ทฏฺฐพฺพา. ยถา ปน อาสุคมนตฺตา อสฺโสติ วุตฺเต กิญฺจาปิ ควาทโย อาสุ คจฺฉนฺติ, ปฏิลทฺธวิเสสนามตฺตา ปน น ตพฺโพหารํ ลภนฺติ, เอวมิธาปิ ทฏฺฐพฺพํ.[๒๙]

"อนึ่ง แม้สระก็แสดงเนื้อความให้ปรากฏได้ แต่พึงทราบว่าไม่เรียกว่าเป็นพยัญชนะในที่นี้ เพราะ

ได้รับชื่อเฉพาะแล้ว อุปมาว่าเมื่อกล่าวว่า อสฺโส เพราะเป็นสัตว์ไปเร็ว แม้วัวเป็นต้นก็ไปเร็ว แต่ไม่ได้รับชื่อเรียกเช่นนั้น เพราะได้รับชื่อเฉพาะแล้ว ฉันใด พึงทราบฉันนั้นแม้ในเรื่องนี้”

[๖ : ๙] วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา.

พยัญชนะที่มี ม อักษรเป็นที่สุด ชื่อว่า วรรค โดยกลุ่มละ ๕ เสียง

พฺยญฺชนา อ.พยัญชนะ ท. *มนฺตา* อันมี ม อักษรเป็นที่สุด *วคฺคา* ชื่อว่า วรรค *ปญฺจ-ปญฺจโส* โดยกลุ่มละ ๕ ๆ ฯ

สูตรนี้ว่าด้วยการตั้งชื่อพยัญชนะ ๒๕ ตัว คือ ก ข ค ฆ ง ฯลฯ ป ผ พ ภ ม ชื่อว่า วรรค

คำว่า วคฺคา สัมพันธ์เป็น สัญญา นามะ ลิงคัตถะ บทที่แสดงสัญญาดังกล่าวนี้ อาจประกอบไว้ท้ายประโยคหรือต้นประโยคก็ได้ ดังเช่นในสูตรนี้ได้ประกอบไว้ต้นประโยค ส่วนในสูตรว่า อญฺเญ ทีฆา เป็นต้น ท่านประกอบไว้ท้ายประโยค ในที่บางแห่งก็ประกอบไว้กลางประโยค เช่น ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺฐ แต่มีใช้น้อยมาก

มีข้อสังเกตประการหนึ่ง คือ ประโยคตุลยัตถะ - ลิงคัตถะ ในคัมภีร์อรรถกถามักประกอบบทที่แสดงตุลยัตถะไว้หน้าลิงคัตถะ แต่ในพระบาลีมักประกอบบทที่แสดงลิงคัตถะไว้หน้าตุลยัตถะ เพราะฉะนั้นแม้บทที่เป็นสัญญาซึ่งนับเข้าในตุลยัตถะจึงอาจอยู่หน้าประโยคได้ตามวิธีการใช้ทั่วไปในพระบาลี

พฺยญฺชนานํ กาทโย มการนฺตา ปญฺจปญฺจโส อกฺขรวนฺโต วคฺคา.

ในบรรดาพยัญชนะทั้งหลาย พยัญชนะทั้งหลายที่มีอักษรโดยกลุ่มละ ๕ เสียง มี ก เป็นเสียงแรก มี ม อักษรเป็นที่สุด ชื่อว่า วรรค

คำว่า พฺยญฺชนานํ ลง นํ วิภัตติในอรรถนิทธารณะ (กลุ่มที่จะพึงแยกส่วนออกมา) บทที่มีอรรถนิทธารณะดังกล่าวนี้ ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติหรือสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะด้วยสูตรว่า นิทฺธารเณ จ (เมื่อปรากฏอรรถนิทธารณะและอื่นๆ ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ) ในภาษาไทยแปลว่า “บรรดา” หรือ “ในบรรดา” ถ้าลงสัตตมีวิภัตติก็มีรูปว่า พฺยญฺชเนสุ แทน พฺยญฺชนานํ แต่ท่านใช้เป็นฉัฏฐีวิภัตติเพื่อให้ได้เสียง อา ใน นา ของ นานํ จึงจะสอดคล้องกับเสียง อา ในคำต่อไปว่า กา, กา, ตา, คา เพราะในคำต่อไปไม่มีเสียง เอ เลย จะเห็นว่าการใช้คำทุกคำของคัมภีร์นี้และวรรณกรรมบาลีอื่นๆ มีเหตุผลและความละเอียดอ่อนในการประกอบคำด้วยความพิถีพิถัน จึงเรียกว่า จุณฺณิย คือ ร้อยแก้ว เหมือนการเอาแก้วที่งดงามมาร้อยไว้เป็นพวงเส้นเดียว

วรรค คือ พยัญชนะที่เป็นกลุ่มตามฐานที่เกิดเสียง เนื่องจากพยัญชนะที่มีฐานเดียวกันแบ่งออกเป็น ๕ กลุ่ม วรรคจึงมี ๕ ประเภท คือ

๑. กวรรค คือ กลุ่ม ก อักษร มี ๕ ตัว คือ ก ข ค ฆ ง เกิดที่คอ (กัณฐฐาน)

๒. จวรรค คือ กลุ่ม จ อักษร มี ๕ ตัว คือ จ ฉ ช ฌ ญ เกิดที่เพดาน (ตาลุฐาน)

๓. ฏวรรค คือ กลุ่ม ฏ อักษร มี ๕ ตัว คือ ฏ ฐ ฑ ฒ ณ เกิดที่ปุ่มเหงือก (มุทธฐาน)

๔. ตวรรค คือ กลุ่ม ต อักษร มี ๕ ตัว คือ ต ถ ท ธ น เกิดที่ฟัน (ทันตฐาน)

๕. ปวรรค คือ กลุ่ม ป อักษร มี ๕ ตัว คือ ป ผ พ ภ ม เกิดที่ริมฝีปาก (โอฏฐฐาน)

ตารางแสดงวรรคทั้ง ๕ ตามเสียงสิถิลเป็นต้น

	อโฆสะ		**โฆสะ**		
ฐาน	**สิถิล**	**ธนิต**	**สิถิล**	**ธนิต**	**วิมุตตะ**
กัณฐฐาน	ก	ข	ค	ฆ	ง
ตาลุฐาน	จ	ฉ	ช	ฌ	ญ
มุทธฐาน	ฏ	ฐ	ฑ	ฒ	ณ
ทันตฐาน	ต	ถ	ท	ธ	น
โอฏฐฐาน	ป	ผ	พ	ภ	ม

วิธีออกเสียงพยัญชนะ มีดังต่อไปนี้

อักษร **ก** ออกเสียงเป็น ก ตามปกติ เหมือนเสียง K ตามอักษรโรมันที่ใช้เขียนบาลี

อักษร **ข** ออกเสียงเหมือน Kh ตามอักษรโรมัน ซึ่งก็คือเสียง ค ในภาษาไทย เสียง ข นี้เกิดฐานเดียวกันกับ ก จึงควรมีเสียงคล้ายกัน ต่างกันที่ ก เป็นสิถิล (เสียงอ่อน) ส่วน ข เป็นธนิต (เสียงแข็ง) ซึ่งก็คือ ก ที่ซ้อน ห ซึ่งเกิดที่อุรฐานเข้ามาเป็นรูปว่า กฺห อันได้แก่เสียง ค ในภาษาไทยนั้นเอง (ตามอักษรโรมัน Kh ก็คือ กฺห นั่นแหละ)

อักษร **ค** ออกเสียงเหมือน G ตามอักษรโรมัน ซึ่งก็คือเสียง ก ที่เปิดปากให้กว้างขึ้นกว่าเดิมให้มากที่สุด เพราะเสียง ค เป็นโฆสะ คือ เสียงก้อง เป็นเสียงที่ต้องเปิดปากเต็มที่

อักษร **ฆ** ออกเสียงเหมือน Gh แต่มี หฺ เข้ามาซ้อนอีก เพราะเป็นทั้งโฆสะและธนิต

อักษร **ง** ออกเสียงทางปากร้อยละ ๕๐ และทางจมูกร้อยละ ๕๐ เหมือน Ng ตามอักษรโรมัน

อักษร **จ** ออกเสียงเหมือน C ตามอักษโรมัน

อักษร **ฉ** ออกเสียงเหมือน Ch ตามอักษรโรมัน ซึ่งก็คือ จฺห เพราะ ฉ เป็นธนิตที่เหมือนมีเสียง หฺ กล้ำอยู่เพื่อให้ออกเสียงจากอก

อักษร **ช** ออกเสียงเหมือน J ตามอักษรโรมัน

อักษร **ฌ** ออกเสียงเหมือน Jh ตามอักษรโรมัน ซึ่งก็คือเสียง ชฺห

อักษร **ญ** ออกเสียงคล้าย ย แต่มีเสียงออกทางปากและจมูกอย่างละครึ่ง ออกเสียงเหมือน Ny ตามอักษรโรมัน

อักษร **ฏ** ออกเสียงคล้าย ต แต่ให้วางลิ้นที่เพดานฟันบน แล้วดันลิ้นพูดออกมา เหมือน T ตามอักษรโรมัน

อักษร **ฐ** ออกเสียงคล้าย ท ในภาษาไทย แต่ให้วางลิ้นที่เพดานฟันบน แล้วดันลิ้นพูดออกมา และมีเสียงที่เกิดจากอกอีกด้วย ซึ่งก็คือเสียง ฏฺห นั่นเอง

อักษร **ฑ** ออกเสียงคล้าย ด ในภาษาไทย แต่ให้วางลิ้นที่เพดานฟันบน แล้วดันลิ้นพูดออกมา

อักษร **ฒ** ออกเสียงคล้าย ธ แต่ให้วางลิ้นที่เพดานฟันบน แล้วดันลิ้นพูดออกมา และมีเสียงที่เกิดจากอกอีกด้วย ซึ่งก็คือเสียง ฑฺห นั่นเอง

อักษร **ณ** ออกเสียงคล้าย น แต่ให้วางลิ้นที่เพดานฟันบน แล้วดันลิ้นพูดออกมา มีเสียงจมูกร้อยละ ๕๐ เหมือน N ตามอักษรโรมัน

อักษร **ต** ออกเสียงเหมือน Th ในภาษาอังกฤษ เช่น this, that โดยวางลิ้นที่ฟันหน้าด้านใน แล้วดันลิ้นพูดออกมา

อักษร **ถ** ออกเสียงเหมือน ท ในภาษาไทย แต่ให้วางลิ้นที่ฟันหน้าด้านใน แล้วดันลิ้นพูดออกมา

อักษร **ท** ออกเสียงเหมือน ด ในภาษาไทย เหมือน D ตามอักษรโรมัน โดยให้วางลิ้นที่ฟันหน้าด้านใน แล้วดันลิ้นพูดออกมา

อักษร **ธ** ออกเสียงเหมือน ทฺห โดยวางลิ้นที่ฟันหน้าด้านใน แล้วดันลิ้นพูดออกมา เหมือน Dh ตามอักษรโรมัน

อักษร **น** ออกเสียงคล้าย ณ แต่วางลิ้นที่ฟันหน้าด้านใน แล้วดันลิ้นพูดออกมา มีเสียงจมูกร้อยละ ๕๐ เหมือน N ตามอักษรโรมัน

อักษร **ป** ออกเสียงเหมือน P ตามอักษรโรมัน โดยเม้มริมฝีปากแล้วปล่อยลมออกแรงๆ

อักษร **ผ** ออกเสียงเหมือน พ ในภาษาไทย เหมือน Ph ตามโรมัน

อักษร **พ** ออกเสียงเหมือน บ ในภาษาไทย เหมือน B ตามอักษรโรมัน

อักษร **ภ** ออกเสียงเหมือน พฺห ในภาษาไทย เหมือน Bh ตามอักษรโรมัน

อักษร **ม** ออกเสียงเหมือน M ตามอักษรโรมัน โดยเม้มริมฝีปากแล้วปล่อยลมออกแรงๆ มีเสียงจมูกร้อยละ ๕๐

ส่วนการออกเสียง อ วรรค แบ่งออกเป็นโฆสะ ๖ เสียง คือ ย, ร, ล, ว, ห และ ฬ ส่วนเสียง ส เป็นอโฆสะ พึงทราบวิธีออกเสียงดังนี้

อักษร **ย** ออกเสียงตามปกติ เหมือน Y ตามอักษรโรมัน

อักษร **ร** ออกเสียงตามปกติ โดยกระดกลิ้นเล็กน้อย เหมือน R ตามอักษรโรมัน

อักษร **ล** ออกเสียงคล้าย ร แต่วางลิ้นที่ล่างฟันบน แล้วดันลิ้นพูดออกมา เหมือน L ตามอักษรโรมัน

อักษร **ว** ออกเสียงเหมือน V ตามอักษรโรมัน โดยใช้ฟันบนกระทบกับริมฝีปากล่าง

อักษร **ส** ออกเสียงตามปกติ เหมือน S ตามอักษรโรมัน (ศ ออกเสียงเป็น ชฺยะ คล้ายกับเสียง sh ในภาษาอังกฤษ ส่วน ษ ก็ออกเสียงคล้ายกับ Sh แต่มีเสียง หฺ เพิ่มเข้ามาอีก)

อักษร **ห** ออกเสียงตามปกติ เหมือน H ตามอักษรโรมัน แม้เสียง ฮ ก็คือเสียง ห นั่นเอง แต่ออกเสียงต่ำลง เพราะเสียงสระทั้งหมดมี ๓ เสียง คือ เสียงสูง (อุทาตฺต) เสียงต่ำ (อนุทาตฺต) และเสียงกลาง (สฺวริต) ดังคำว่า สมุทฺท อ่านเป็นเสียงสูงว่า สะมุททะ หรืออ่านเป็นเสียงต่ำว่า สะหมุททะ ก็ได้

อักษร **ฬ** ออกเสียงคล้ายกับ ล แต่วางลิ้นที่ปุ่มเหงือก (โคนฟัน) แล้วดันลิ้นพูดออกมา

อักษร **อํ** ออกเสียงทางจมูก แต่พยัญชนะตัวนี้ต้องประกอบร่วมกับสระ ๓ เสียง คือ สระ อ, สระ อิ และสระ อุ ดังนั้น จึงออกเสียงทางจมูกร้อยละ ๘๐ ร่วมกับคอร้อยละ ๒๐ เมื่อออกเสียงสระ อ, ออกเสียงทางจมูกร้อยละ ๘๐ ร่วมกับเพดานร้อยละ ๒๐ เมื่อออกเสียงสระ อิ และออกเสียงทางจมูกร้อยละ ๘๐ ร่วมกับปากร้อยละ ๒๐ เมื่อออกเสียงสระ อุ

คำว่า กวคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- [อาทฺยกฺขรภูเตน] เกน อุปลกฺขิโต วคฺโค กวคฺโค = กลุ่มอักษรที่ถูกกำหนดด้วย ก อักษร[ที่เป็นอักษรตัวแรก] ชื่อว่า กวรรค

คำว่า จวคฺค เป็นต้น ก็มีวิเคราะห์ตามนัยนี้

คำว่า วคฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- อักษรที่เป็นไปโดยกลุ่มละห้าเสียง = ปญฺจปญฺจวิภาเคน วคฺคนฺติ ปวตฺตนฺตีติ วคฺคา.

  (วคฺค ธาตุ = เป็นไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- อักษรอันท่านรู้โดยความหมายว่าเป็นกลุ่ม = สมูหฏฺเฐน วคฺคียนฺติ คมียนฺตีติ วคฺคา.

  (วคฺค ธาตุ = รู้ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ดังหลักฐานในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะว่า

ปญฺจปญฺจวิภาเคน วคฺคนฺติ เย ปวตฺตนฺติ
วคฺคียนฺติ คมียนฺติ สมูหฏฺเฐน วา วคฺคา.[๓๐]

"อักษรเหล่าใดย่อมเป็นไปโดยกลุ่มละห้าเสียง เหตุนั้น อักษรเหล่านั้น ชื่อว่า วรรค อีกอย่างหนึ่ง อักษรเหล่าใดอันท่านรู้โดยความหมายว่าเป็นกลุ่ม เหตุนั้น อักษรเหล่านั้น ชื่อว่า วรรค"

อีกอย่างหนึ่ง อาจถือว่า วคฺค ศัพท์เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ โดยแยกรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ ตามที่ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๙) กล่าวว่า วคฺโคติ สมูโห (หมู่ ชื่อว่า วรรค) หมายความว่า วรรค คือ กลุ่มอักษรฐานเดียวกันกันที่จำแนกตามคอ เพดาน ปุ่มเหงือก ฟัน และริมฝีปาก ส่วนอักษร ๘ เสียง คือ ย ร ล ว ส ห ฬ และ อํ เกิดต่างฐานกันจึงรวมเป็นกลุ่มไม่ได้ เรียกว่า อ วรรค คือ ไม่ใช่กลุ่ม ตามความเห็นนี้ถือว่า วคฺค ศัพท์เป็นรุฬหีนาม คือ นามศัพท์ที่ปรากฏทางโลกในความหมายอย่างใดอย่างหนึ่งโดยแยกศัพท์รากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้

อนึ่ง ศัพท์ที่ตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ในภาษาบาลี มี ๖ ประเภท กล่าวไว้ในคัมภีร์วินยาลังการว่า

รุฬฺหีขฺยาตํ นิปาตญฺจุ- ปสคฺคาลปนํ ตถา
สพฺพนามิกเมเตสุ น กโต วิคฺคโห ฉสุ.[๓๑]

"รูปวิเคราะห์ในศัพท์ ๖ ประเภทเหล่านี้ คือ รุฬหีศัพท์ (ศัพท์ที่กล่าวตามใจ โดยไม่มีเนื้อความตามศัพท์ เช่นคำว่า ติสฺโส <นายติสสะ> เป็นต้น) อาขยาต นิบาต อุปสรรค อาลปนะ และสรรพนาม บุคคลกระทำไม่ได้"

อย่างไรก็ตาม การที่ท่านกล่าวว่าบทอุปสรรคและนิบาตไม่มีรูปวิเคราะห์ ก็เพราะว่าไวยากรณ์บาลีไม่แสดงรูปวิเคราะห์ของบททั้งสองนั้นไว้ แต่ในพจนานุกรมสันสกฤต เช่น คัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ เป็นต้น พบรูปวิเคราะห์ของบททั้งสองประเภทนั้น

พยัญชนะ ๘ ตัว คือ ย ร ล ว ส ห ฬ และ อํ ชื่อว่า **อวรรค** คือ พยัญชนะที่ไม่เป็นกลุ่ม เพราะเกิดในฐานต่างกัน คือ

- ย อักษรเกิดที่เพดาน (ตาลุฐาน)
- ร อักษรเกิดที่ปุ่มเหงือก (มุทธฐาน)
- ล อักษรเกิดที่ฟัน (ทันตฐาน)
- ว อักษรเกิดที่ฟันและริมฝีปาก (ทันตฐานและโอฏฐฐาน)

- ส อักษรเกิดที่ฟัน (ทันตฐาน)
- ห อักษรเกิดที่คอ (กัณฐฐาน)
- ฬ อักษรเกิดที่ปุ่มเหงือก (มุทธฐาน)
- นิคคหิตเกิดที่จมูก (นาสิกาฐาน)

ท่านพระกัจจายนะผู้รจนากัจจายนไวยากรณ์ได้ตั้งชื่อพยัญชนะ ๘ ตัวมี ย เป็นต้นว่า พยัญชนะเหล่านั้น ชื่อว่า อวรรค ด้วยสูตรนี้โดยอ้อม ข้อความที่ทราบได้โดยอ้อมเช่นนี้ เรียกว่า อวุตตสิทธินัย คือ วิธีที่สำเร็จได้โดยไม่มีกล่าวไว้โดยตรง

ตโต อญฺเญ อวคฺคาติ อวุตฺตสิทฺธิ ญายเต
วคฺคสญฺญิกสุตฺเตน อวคฺคาปิ กถียเร.[๓๒]

“บัณฑิตทราบความสำเร็จ[แห่งเนื้อความ]ที่ไม่มีกล่าวไว้[โดยตรง]ว่า พยัญชนะอื่นจากวรรคพยัญชนะนั้น ชื่อว่า อวรรค แม้ท่านพระกัจจายนะได้กล่าวอวรรคไว้[โดยอ้อม]ด้วยสูตรที่ตั้งชื่อวรรค”

พระกัจจายนะมิได้ตั้งสูตรว่า ตโต อญฺเญ อวคฺคา (พยัญชนะอื่นจากวรรคพยัญชนะนั้น ชื่อว่า อวรรค) ต่อจากสูตรว่า วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา เพราะรู้ได้โดยอ้อมว่าพยัญชนะที่ไม่อยู่ในกลุ่มก็ชื่อว่า พยัญชนะไม่ใช่กลุ่ม หรืออวรรคนั้นเอง ข้อนี้ไม่เหมือนกับการตั้งชื่อพยัญชนะด้วยสูตรว่า เสสา พฺยญฺชนา ถ้าพระกัจจายนะประสงค์จะใช้ชื่อว่า อสระ แทนพยัญชนะ ก็ไม่จำเป็นต้องตั้งสูตรข้างต้นไว้ เพราะ อ เป็นอักษรที่ใช้สำหรับปฏิเสธได้อยู่แล้ว

คำว่า ปญฺจปญฺจโส ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปญฺจปญฺจ ศัพท์ + โส ปัจจัย ลง โส ปัจจัยในอรรถว่า วิภาคะ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า วิภาเค ธา จ หรือลง โส ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทสฺสตฺถีติ วี จ คำนี้มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- โดยกลุ่มละ ๕ เสียง = ปญฺจปญฺจวิภาเคนาติ ปญฺจปญฺจโส.
- มีอักษรกลุ่มละ ๕ เสียง = ปญฺจปญฺจ เอเตสมตฺถีติ ปญฺจปญฺจโส.

ส่วน ปญฺจปญฺจ ไม่ใช่บททวันทสมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจ จ ปญฺจ จ ปญฺจปญฺจ (๕ กับ ๕ ชื่อว่า ปัญจปัญจะ) เพราะ ๕ บวกกับ ๕ ก็เท่ากับ ๑๐ แต่คำนี้เป็นคุณวิจฉา คือ คำซ้ำที่กล่าวถึงคุณลักษณะเป็นหลัก ดังเช่น คำว่า คาโม คาโม รมณีโย (หมู่บ้านทุกๆ แห่งน่ารื่นรมย์) ดังนั้น จึงลง โย วิภัตติและประกอบรูปศัพท์เป็น ปญฺจ แล้ว ให้ซ้อน ปญฺจ เป็น ปญฺจปญฺจ ด้วยมหาสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้]) ดังคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๑๐๖) กล่าวว่า

ยทาทินา วิจฺฉายํ รุกฺขมิจฺจสฺส สวิภตฺติสฺส ทฺวิตฺตํ. เอวํ สพฺพตฺถ วิจฺฉายํ ทฺวิตฺตํ.[๓๓]

“ซ้อนบทว่า รุกฺขํ นั้นพร้อมกับวิภัตติในวิจฉาด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้น การซ้อนพึงมีได้ในวิจฉาในบททั้งหมดอย่างนี้”

วคฺคานํ ปรม-ทุติยา โส จาโฆสา,

อักษรที่ ๑ และที่ ๒ ของวรรคทั้งหลาย และ ส ชื่อว่า อโฆสะ

ฬนฺตาญฺเญ โฆสา.

อักษรทั้งหลายเหล่าอื่นนอกนี้ อันมี ฬ เป็นที่สุด ชื่อว่า โฆสะ

พยัญชนะ ๓๓ ตัวเหล่านั้น แบ่งออกเป็น ๒ ประเภทตามเสียง คือ

๑. อโฆสะ คือ พยัญชนะเสียงไม่ก้อง ได้แก่
- อักษรตัวที่ ๑ ของวรรค (ก จ ฏ ต ป)
- อักษรตัวที่ ๒ ของวรรค (ข ฉ ฐ ถ ผ)

๒. โฆสะ คือ พยัญชนะเสียงก้อง ได้แก่
- อักษรตัวที่ ๓ ของวรรค (ค ช ฑ ท พ)
- อักษรตัวที่ ๔ ของวรรค (ฆ ฌ ฒ ธ ภ)
- อักษรตัวที่ ๕ ของวรรค (ง ญ ณ น ม)
- อักษรอวรรค ๖ ตัว (ย ร ล ว ห ฬ)

นอกจากนี้ พยัญชนะยังมี ๒ ประเภท คือ

๑. สิถิล คือ พยัญชนะเสียงหย่อนหรือเบา ได้แก่
- อักษรตัวที่ ๑ ของวรรค
- อักษรตัวที่ ๓ ของวรรค

๒. ธนิต คือ พยัญชนะเสียงแข็งหรือหนัก ได้แก่
- อักษรตัวที่ ๒ ของวรรค
- อักษรตัวที่ ๔ ของวรรค

โฆสะเป็นพยัญชนะที่ผู้พูดต้องเปิดปากให้กว้างแล้วเปล่งเสียงออกมา เป็นอักษรที่ออกเสียงตามปรกติ ไม่กระแทกเสียง จึงเรียกว่า สภาวสิทฺธ (เสียงที่สำเร็จตามปรกติ) ส่วนธนิตเป็นพยัญชนะที่ผู้พูดต้องเปล่งเสียงออกมาให้เกิดจากอก มีเสียง หฺ เกิดร่วมด้วย จึงเรียกว่า ปโยคสิทฺธ (เสียงที่สำเร็จด้วยความพยายาม)

เช่น ข ออกเสียงเป็น กฺห ในอักษรโรมันจึงเขียนว่า kha ส่วนเสียง ค ที่เป็นโฆสะมีเสียงคล้าย ก ที่เปิดปากกว้าง เพราะเป็นสิถิลเหมือน ก ฉะนั้น เสียง ค จึงต้องมีเสียงคล้าย ก ในอักษรโรมันเขียนว่า ga คล้ายกับ ก ที่เขียนว่า ka

---

[๗ : ๑๑] ปรสมญฺญา ปโยเค.

เมื่อมีการประกอบใช้ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็พึงประกอบได้

ปโยเค ครั้นเมื่อการประกอบใช้ *สติ* มีอยู่ *ปรสมญฺญา* อ.ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่น ท. *ยุชฺชนฺเต* อันท่าน ย่อมประกอบได้ ฯ

โฆสาโฆสสญฺญา จ ปรสมญฺญา ปโยเคติ สงฺคหิตา.

อนึ่ง ชื่อว่า โฆสะและอโฆสะ อันท่านนับเข้าแล้วด้วยสูตรว่า ปรสมญฺญา ปโยเค (เมื่อมีการประกอบใช้ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็พึงประกอบได้)

เอวํ ลิงฺค-สพฺพนาม-ปท-อุปสคฺค-นิปาต-ตทฺธิต-อาขฺยาต-กมฺมปฺปวจนียาทิสญฺญา จ.

และชื่อว่า ลิงค์, สรรพนาม, บท, อุปสรรค, นิบาต, ตัทธิต, อาขยาต และกัมมัปปวจนียะเป็นต้น [อันท่านนับเข้าแล้ว]เหมือนอย่างนี้

คำว่า เอวํ (เหมือนอย่างนี้) ระบุถึงสูตรว่า ปรสมญฺญา ปโยเค เพราะบทว่า เอวํ เป็นบทที่ลงตติยาวิภัตติแล้วลบไป เหมือนคำว่า ปรสมญฺญา ปโยเคติ (สุตฺเตน) ที่ประกอบด้วยตติยาวิภัตติเหมือนกัน ในที่นี้ท่านเปลี่ยนบทประธานจากคำว่า โฆสาโฆสสญฺญา เป็น ลิงฺค ฯเปฯ กมฺมปฺปวจนียาทิสญฺญา เท่านั้น นอกจากนี้ พึงเพิ่มกิริยาคุมพากย์ของประโยคนี้เป็น สงฺคหิตา โดยให้ตามมาจากประโยคก่อน

คำว่า โฆส โดยทั่วไปเป็นชื่อของเสียง คือ แปลว่า "เสียง" ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๒๘) กล่าวถึงคำไวพจน์ของเสียงว่ามี ๑๖ ศัพท์ คือ รว, นินาท, นินท เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ฆุสียเต สทฺทียเตติ โฆโส = เสียงที่ถูกเปล่งออก ชื่อว่า โฆสะ

  (ฆุส ธาตุ <สทฺเท = ส่งเสียง> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

แต่ในที่นี้มีรูปวิเคราะห์อีกทอดหนึ่งว่า

- โฆโส เอเตสมตฺถีติ โฆสา = เสียงมีอยู่แก่พยัญชนะเหล่านี้ เหตุนั้น พยัญชนะเหล่านั้นชื่อว่า โฆสะ หมายถึง พยัญชนะที่มีเสียงก้อง ตามนัยนี้ให้ลง ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตท้าย โฆส ศัพท์ในความหมายว่า อติสยะ (ยิ่ง)

ส่วนคำว่า อโฆส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น โฆสา อโฆสา = พยัญชนะที่ไม่ใช่โฆสะ ชื่อว่า อโฆสะ

ชื่อว่า โฆสะและอโฆสะ เป็นชื่อที่ไม่มีสูตรตั้งชื่อโดยตรง ต่างจากชื่อที่มีสูตรตั้งชื่อโดยตรง คือ

อักษร, สระ หรือรัสสะ เป็นต้น ชื่อทั้งสองนี้และชื่ออื่นๆ คือ ลิงค์, สรรพนาม, บท เป็นต้น ที่ท่านจะกล่าวถึงในสูตรของคัมภีร์ไวยากรณ์ เป็นชื่อรวมที่ท่านพระกัจจายนะตั้งไว้ด้วยสูตรว่า ปรสมญฺญา ปโยเค สูตรนี้มีความหมายว่าครั้นเมื่อการประกอบใช้ มีอยู่ ชื่อจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตอื่น อันบุคคลย่อมประกอบได้ คือ ท่านจะไม่กล่าวสูตรที่ตั้งชื่อโฆสะ, อโฆสะเป็นต้นโดยเฉพาะ แต่จะรวมตั้งชื่อคำเหล่านั้นด้วยสูตรเพียงสูตรเดียวว่า ปรสมญฺญา ปโยเค นี้

โดยสรุปชื่อในคัมภีร์กัจจายนะมี ๒ ประเภท คือ

๑. สกสมัญญา คือ ชื่อของตน ได้แก่ อกฺขร, สร, รสฺส, ทีฆ, พฺยญฺชน, วคฺค, นิคฺคหีต ที่ท่านพระกัจจายนได้ตั้งสูตรระบุไว้

๒. ปรสมัญญา คือ ชื่อจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตอื่น ได้แก่ โฆส, อโฆส, ลิงฺค, ปท, สพฺพนาม, อุปสคฺค, นิปาต, ตทฺธิต, อาขฺยาต, กมฺมปฺปวจนีย เป็นต้น ที่ท่านพระกัจจายนะผู้รจนานำมาจากไวยากรณ์สันสกฤต

คำว่า ปรสมญฺญา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปรสฺมึ สมญฺญา ปรสมญฺญา = ชื่อในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตอื่น ชื่อว่า ปรสมัญญา

อีกอย่างหนึ่ง ว่า

- ปเรสํ สมญฺญา ปรสมญฺญา = ชื่อของนักไวยากรณ์สันสกฤตอื่น ชื่อว่า ปรสมัญญา

คัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตในที่นี้ คือ คัมภีร์ปาณินิและคัมภีร์กาตันตระซึ่งเป็นที่อิงอาศัยของคัมภีร์กัจจายนะ เป็นต้น และส่วนนักไวยากรณ์สันสกฤตอื่น คือ ฤษีปาณินิผู้รจนาคัมภีร์ปาณินิ และท่านทุรคสิงหะพร้อมด้วยท่านศรรววรรมันผู้รจนาคัมภีร์กาตันตระ เป็นต้น

[๘ : ๑๐] อํ อิติ นิคฺคหีตํ.

พินฺทุ คือ อํ ชื่อว่า นิคคหิต

พินฺทุ อ.พินทุ *อํอิติ* คือ อํ *นิคฺคหีตํ* ชื่อว่า นิคคหิต ฯ

สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร ว่าด้วยการตั้งชื่อพยัญชนะตัวสุดท้ายอันเป็นพินทุ คือ จุดที่ประกอบกับสระมีรูปว่า ํ ว่าชื่อ นิคคหิต

อิติ ศัพท์แปลว่า “คือ” ใช้ในความหมายว่า นิทัสสนะ (แสดง) คือ แสดงถึงพินทุที่อยู่ติดกับสระ อ ถ้าพระกัจจายนะตั้งสูตรว่า อํ นิคฺคหีตํ ก็จะมีความหมายว่า อํ ชื่อว่า นิคคหิต โดยที่พินทุและสระ อ ทั้งสองอย่างชื่อว่านิคคหิต แต่เมื่อท่านประกอบใช้ อิติ ศัพท์ทำให้เพิ่มคำว่า พินฺทุ (จุด) เข้ามาแปล ส่งผลให้พินทุอย่างเดียวชื่อว่านิคคหิต ส่วนสระ อ ใน อํ มีประโยชน์เพื่อให้ออกเสียงได้สะดวกเท่านั้น

หลักการออกเสียงนิคคหิต คือ การข่มฐานกรณ์จากนั้นออกเสียงให้มีเสียงผ่านปากออกมาเพียงเล็กน้อยไม่เกินร้อยละ ๒๐ ส่วนเสียงอีกร้อยละ ๘๐ ออกผ่านจมูก การที่ต้องมีเสียงออกทางปากเล็กน้อยก็เพราะว่านิคคหิตอาศัยรัสสสระ จึงต้องมีเสียงของสระ อ, อิ และ อุ ที่เกิดขึ้นทางคอ, เพดาน และปากอีกด้วย แต่ถ้าออกเสียงผ่านคอโดยไม่มีเสียงจมูกเหมือนที่นิยมออกกันในปัจจุบัน ก็นับว่าออกเสียงนิคคหิตไม่ถูกต้อง

คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐) อธิบายเพิ่มเติมว่า นิคคหิตเป็นอักษรที่ต้องออกเสียงโดยข่มฐานกรณ์ ดังคัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๕๕๒) กล่าวว่า

“นิคฺคหิตนฺ”ติ ยํ กรณานิ นิคฺคเหตฺวา อวิสฺสชฺเชตฺวา อวิวเฏน มุเขน สานุนาสิกํ กตฺวา วตฺตพฺพํ.[๓๔]

“อักษรที่บุคคลข่มฐานกรณ์ ไม่ปล่อยออกแล้ว ออกเสียงกระทำให้คล้อยตามจมูกด้วยปากที่ไม่เปิดกว้าง ชื่อว่า นิคคหิต”

ในเรื่องนี้บางท่านอธิบายว่าต้องปิดปากออกเสียงจึงจะเป็นนิคคหิต แต่ท่านผู้แต่งได้กล่าวแย้งว่า อักษรที่ปิดปากออกเสียงก็คือ ม อักษร เช่น พุทฺธมฺ สรณมฺ เพราะ ม อักษรเป็นโอฏฐชอักษร ฐานและกรณ์ของ ม อักษรก็คือริมฝีปาก ส่วนปยตนะก็คือผุฏฐะอันเป็นการกระทบฐานกรณ์ชัดเจน ส่วนนิคคหิตมีฐานและกรณ์คือจมูก ส่วนปยตนะนับเข้าในวิวฏะที่เป็นการเปิดคอ ดังนั้น จึงควรออกเสียงนิคคหิตด้วยการเปิดปากเล็กน้อยไม่กว้างนัก และทำให้เสียงขึ้นจมูก จึงจะถูกต้องตามหลักภาษา

อํ อิติ อการโต ปรํ โย พินฺทุ สูยติ, ตํ นิคฺคหีตํ นาม.

พินทุใด อันท่านย่อมได้ยินว่า อํ ข้างหลัง อ อักษร พินทุนั้น ชื่อว่า นิคคหิต

การประกอบใช้ ย และ ต ศัพท์เป็นรูปว่า โย พินฺทุ, ตํ มีประโยชน์เพื่อให้เข้าใจความได้ง่ายเพราะแยกไว้เป็นสองประโยค แต่วิธีใช้เช่นนี้เป็นความเข้าใจง่ายของคนที่คุ้นเคยกับวิธีใช้ในภาษาบาลี ถ้าเป็นคนไทยหรือคนพม่า การประกอบใช้ ย และ ต ศัพท์ ยิ่งทำให้เข้าใจยากยิ่งขึ้น ดังนั้น ผู้ที่ศึกษาภาษาบาลีจึงควรทำความเข้าใจถึงวิธีใช้บางอย่างในภาษานี้ที่อาจจะไม่สอดคล้องกับภาษาแม่ของเราให้ถ่องแท้ ก็จะทำให้เข้าใจหลักการใช้ภาษาบาลีได้ชัดเจนขึ้น

นิคคหิต คือ พินทุหรือจุดที่ได้ยินหลังจากออกเสียงว่า อ แล้ว หมายความว่า ในการออกเสียงนิคคหิตนั้น ต้องเปล่งเสียงสระ อ ก่อน แล้วจึงออกเสียงนิคคหิตให้เกิดที่จมูกต่อมา

นิคคหิตไม่เพียงอาศัยสระ อ เท่านั้น แต่ยังอาศัยสระ อิ และสระ อุ อีกด้วย เพราะสระที่อาศัยของนิคคหิตมีเพียงรัสสสระ ๓ ตัวเท่านั้น เช่น คำว่า หํ, มึ, หุํ ในอุทาหรณ์อปทานว่า อหํ เกวฏฺฏคามสฺมึ อหุํ เกวฏฺฏทารโก (เราได้เป็นเด็กชาวประมงที่หมู่บ้านของชาวประมง) เนื่องจาก สระ อ เป็นรัสสสระเสียงแรก ท่านพระกัจจายนะจึงตั้งสูตรว่า อํ อิติ นิคฺคหีตํ ไม่ตั้งสูตรว่า อึ อิติ นิคฺคหีตํ หรือ อุํ อิติ นิคฺคหีตํ

คำว่า โย ประกอบใช้เป็นปุงลิงค์ตามคำว่า พินฺทุ ส่วนคำว่า ตํ ประกอบใช้เป็นนปุงสกลิงค์ตาม นิคฺคหีตํ โดยเป็นวิเสสนะของ พินฺทุ เช่นเดียวกัน (พินฺทุ เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์) โดยทั่วไป บทวิเสสยะของ ย และ ต ต้องเป็นบทเดียวกันที่มีลิงค์เหมือนกัน แต่ในที่นี้ประกอบ ย ศัพท์เป็นปุงลิงค์ตาม พินฺทุ และ ต ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ตาม นิคฺคหีตํ ดังข้อความในคัมภีร์ขุททสิกขาว่า

จาโค โย ภิกฺขุภาวสฺส สา ปาราชิกเทสนา
ยถาวุตฺเตน วุฏฺฐานํ ครุกาปตฺติเทสนา.[๓๕]

"การสละภาวะของภิกษุใดมีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติปาราชิก
การออก[จากอาบัติ]ตามวิธีที่กล่าวไว้แล้ว เป็นการแสดงครุกาบัติ [คือ สังฆาทิเสส]"

จะเห็นได้ว่า ในคาถาข้างต้น ย ศัพท์หมายถึงบทปุงลิงค์ คือ จาโค แต่ ต ศัพท์หมายถึงบทอิตถีลิงค์ คือ เทสนา การใช้ลิงค์ต่างกันเช่นนี้ขึ้นอยู่กับลิงค์ของบทหลังที่ประกอบกับ ต ศัพท์ โดย ต ศัพท์มักคล้อยตามลิงค์ของบทหลังที่เป็นวิกติกัตตาในประโยค ต ดังนั้น ในที่นี้จึงประกอบใช้เป็น สา ไม่ใช้เป็น โส และเพื่อให้หมายถึง จาโค ที่กล่าวไว้ในประโยคต้นว่า จาโค โย จึงต้องเพิ่มบทตัพภาวะเข้ามาประกอบร่วมกับ จาค เป็น จาคชาติ เพื่อเปลี่ยนให้เป็นอิตถีลิงค์ตาม เทสนา ดังคำอธิบายในขุททสิกขาฎีกาใหม่ว่า

"โย"ติ วุตฺตตฺตา "โส"ติ วตฺตุํ ยุตฺตํ, ตถาปิ สพฺพาทีหิ วุตฺตสฺส วา ลิงฺคมาทิยเต วกฺขมานสฺส วาติ วกฺขมานเทสนาเปกฺขาย "สา"ติ วุตฺตํ.[๓๖]

"ท่านควรกล่าวว่า โส เพราะได้กล่าวว่า โย แต่ลิงค์ของบทที่ถูกสรรพนามมี สพฺพ เป็นต้นกล่าวไว้ หรือจะกล่าว ย่อมถูกถือเอาได้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สา โดยมองหา เทสนา ที่จักกล่าว"

ขุททสิกขานิสสัยกล่าวสรุปความในเรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำว่า

วุตฺตสฺส วกฺขมานสฺส สพฺพาทิ ลิงฺค'มาทิยิ
วุตฺตสฺส สมาเส วากฺเย อภิธมฺโม จ โส อิติ
อิตเร วกฺขมานสฺส โย จาโค สาว เทสนา.[๓๗]

"สรรพนามมี สพฺพ เป็นต้น ถือเอาลิงค์ของเนื้อความที่ถูกกล่าวมาแล้วหรือจักกล่าว สรรพนามดังกล่าวถือเอาลิงค์ของเนื้อความที่ถูกกล่าวมาแล้วในพากย์ที่เป็นสมาส [คือ รูปวิเคราะห์] เช่น อภิธมฺโม จ โส [ปิฏกญฺจาติ อภิธมฺมปิฏกํ] (ทั้งอภิธรรมนั้นก็เป็นปิฎก จึงชื่อว่า อภิธรรมปิฎก) หรือถือเอาลิงค์ของเนื้อความที่จักกล่าวในพากย์อื่นจากสมาส เช่น โย จาโค สาว เทสนา (การสละภาวะของภิกษุใดมีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติปาราชิก)"

อนึ่ง ตัวอย่างอื่นที่พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อื่นๆ เช่น

ยา ปน อาชีวเหตุปญฺญตฺตานํ ฉนฺนํ สิกฺขาปทานํ วีติกฺกมสฺส "กุหนา ลปนา เนมิตฺติกตา นิปฺเปสิกตา ลาเภน ลาภํ นิชิคีสนตา"ติ เอวมาทีนญฺจ ปาปธมฺมานํ วเสน ปวตฺตา มิจฺฉาชีวา **วิรติ**, **อิทํ** อาชีวปาริสุทฺธิสีลํ.[๓๘]

"อนึ่ง การวิรัติ (งดเว้น) จากมิจฉาอาชีพอันใดซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ ประการที่ทรงบัญญัติไว้เพราะมีอาชีวะเป็นเหตุ และด้วยอำนาจแห่งบาปธรรมทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ

- 'การหลอกลวง
- การพูดเลาะเล็ม
- การกระทำนิมิต
- การด่าแช่ง
- การแสวงหาลาภด้วยลาภ'

นี้จัดเป็นอาชีวปาริสุทธิศีล"

คำว่า อิทํ ในพากย์นี้หมายถึงบทอิตถีลิงค์ว่า วิรติ แต่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตาม สีลํ จึงควรเพิ่มปาฐเสสะว่า วิรติชาตํ โดยประกอบ ชาต ศัพท์ที่เป็นตัพภาวศัพท์ คือ ศัพท์ที่มีเนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น เพื่อเปลี่ยนลิงค์ให้สอดคล้องกับ สีลํ

ยา ตสฺมา สพฺพปฺปการาปิ มิจฺฉาชีวา **วิรติ**, **อิทํ** อาชีวปาริสุทฺธิสีลํ.[๓๙]

"การงดเว้นจากมิจฉาอาชีพแม้ทุกๆ ประการนั้น อันใด อันนี้ชื่อว่า อาชีวปาริสุทธิศีล"

คำว่า อิทํ ในพากย์นี้หมายถึงบทอิตถีลิงค์ว่า วิรติ แต่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตาม สีลํ จึงควรเพิ่มปาฐเสสะว่า วิรติชาตํ

ยานิ วา **สิกฺขาปทานิ** ขุทฺทานุขุทฺทกานีติ วุตฺตานิ, **อิทํ** อาภิสมาจาริกสีลํ.[๔๐]

“อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบทเหล่าใดที่ตรัสไว้ว่าเป็นสิกขาบทเล็กน้อย สิกขาบทนี้จัดเป็นอาภิสมาจาริกศีล”

คำว่า อิทํ ในพากย์นี้หมายถึงบทนปุงสกลิงค์ พหูพจน์ว่า สิกฺขาปทานิ แต่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ ตาม สีลํ จึงควรเพิ่มปาฐเสสะว่า สิกฺขาปทสีลํ (ศีลคือสิกขาบท) เพื่อให้เป็นเอกพจน์ตรงกับ สีลํ

อเสวนา จ พาลานํ ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา
ปูชา จ ปูชนียานํ **เอตํ** มงฺคลมุตฺตมํ.[๔๑]

“การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต และการบูชาคนที่ควรบูชา กรรมทั้งสามอย่างนี้เป็นมงคลอันสูงสุด”

คำว่า เอตํ นั้นเป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า ติวิธกมฺมํ (กรรมทั้งสามอย่าง) มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตาม มงฺคลํ ไม่มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ตาม อเสวนา, เสวนา และ ปูชา

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถามีหลักฐานที่สรรพนามข้างต้นอาจมีลิงค์ต่างกับบทหลังได้ เช่น

วิปฺปนฏฺฐา นาวา ปน ยํ ยํ อุทกปฺปเทสํ ผริตฺวา ฐิตา โหติ, สฺวาสฺสา ฐานํ.[๔๒]

“ส่วนเรือที่วิบัติไปย่อมดำรงอยู่แผ่ไปสู่สถานที่มีน้ำใด ๆ สถานที่นั้นเป็นที่ตั้งของเรือนั้น” (หมายความว่า ถ้าภิกษุขโมยเรือที่เสียหายแล่นไปไม่ได้ โดยยกเรือจากสถานที่มีน้ำอยู่ ต้องอาบัติปาราชิก เพราะทำให้เคลื่อนจากน้ำอันเป็นที่ตั้งของเรือ)

จะเห็นได้ว่า คำว่า สฺวาสฺสา ตัดบทเป็น โส + อสฺสา โดย โส เป็นวิเสสนะของ อุทกปฺปเทโส ซึ่งมาจากประโยคหน้าว่า ยํ ยํ อุทกปฺปเทสํ

คำว่า นิคฺคหีต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รสฺสสรํ นิสฺสาย คยฺหติ อุจฺจารียตีติ นิคฺคหีตํ = พินทุใดอาศัยรัสสสระออกเสียง เหตุนั้น พินทุนั้นชื่อว่า นิคคหิต (พินทุอาศัยรัสสสระออกเสียง)

(นิ บทหน้า + คห ธาตุ <อุปาทาเน = ถือเอา> + ต ปัจจัย)

ตามปกติเมื่อลง อิ อาคมหน้า ต ปัจจัยแล้วไม่นิยมทีฆะ อิ เป็น อี โดยมีรูปว่า คหิต (คห ธาตุ + ต ปัจจัย) แต่รูปนี้เป็นรูปพิเศษที่ทีฆะ อิ เป็น อี โดยคล้อยตามศัพท์สันสกฤตว่า นิคฤหีต ดังสาธกในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาว่า

อเนกตฺถตฺตา ธาตูนมุจฺจารณตฺโถเปตฺถ คณฺหาตีติ นิปุพฺพา ตโต กมฺมนิ กฺตปฺปจฺจเย ฌิมฺหิ ปาทิสมาเส ทีเฆ จ รูปํ ทสฺเสนฺโต รสฺสาติอาทิมาห.[๔๓]

"บทว่า คณฺหาติ ในที่นี้มีอรรถว่า ออกเสียง เพราะธาตุมีอรรถมาก ดังนั้นจึงกล่าวว่า รสฺสา เป็นต้นเพื่อแสดงรูปในเมื่อลง กฺต ปัจจัย (ต ปัจจัย) ท้าย คห ธาตุที่มี นิ อยู่หน้าในกรรมสาธนะนั้น พร้อมทั้งลง ณิ อาคม (อิ อาคม) เชื่อมเป็นปาทิสมาส (ปาทิบุรพบท กรรมธารยสมาส) และทีฆะแล้ว"

ความจริงแล้ว ในสันสกฤตให้ทีฆะ อิ อาคมท้าย คห ธาตุเป็น อี เพราะวิภัตติปัจจัยอื่นจาก ปโรกขาวิภัตติ (ลิฏ วิภัตติ) ข้อความนี้มีในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๗ ปาทะ ๓ สูตร ๓๗) เช่น คฺรหีตา, คฺรหีตุํ, คฺรหีตวฺยํ แต่ในบาลีให้แปลง อิ เป็น เอ โดยมีรูปเป็น คเหตฺวา, คเหตุํ, คเหตฺวา, คเหตพฺพํ ส่วนรูปที่ลง ต ปัจจัยให้คง อิ ไว้เป็นรูปว่า คหิต

โดยทั่วไป คห ธาตุใช้ในความหมายว่า ถือเอา แต่ในบทนี้ใช้ในความหมายว่า สวด, ออกเสียง ท่านจึงอธิบาย คยฺหติ ว่า อุจฺจารียติ ดังนั้น บททั้งสองจึงต้องแปลควบกัน จะแปลแยกกันไม่ได้ เพราะไม่ใช่คำอธิบายความหมายของธาตุ แต่เป็นการแสดงความหมายของธาตุโดยตรง

ส่วนใหญ่บทอาขยาตสองบทที่ประกอบร่วมกันในรูปวิเคราะห์มักแปลควบกันไป โดยคำหลังเป็นคำแปลของคำหน้า มีบางแห่งเท่านั้นที่คำหลังใช้อธิบายความหมายของคำหน้า พึงใช้การสังเกตว่า ถ้าธาตุของบทอาขยาตทั้งสองมีอรรถเหมือนกัน ก็ถือว่าเป็นการแสดงความหมายของธาตุโดยตรง แต่ถ้าธาตุของบทอาขยาตเหล่านั้นมีอรรถต่างกัน ก็จัดเป็นการอธิบายความหมายของธาตุ

ตัวอย่างคำหลังใช้เป็นคำแปลของคำหน้า เช่น ฆุสียเต สทฺทียเตติ โฆโส (เสียงที่ถูกเปล่งออกชื่อว่า โฆสะ) คำว่า โฆส นั้นประกอบรูปศัพท์มาจาก ฆุส ธาตุ ใช้ในความหมายว่า สทฺเท = ส่งเสียง แม้คำว่า สทฺทียเต ก็ประกอบรูปศัพท์มาจาก สทฺท ธาตุ ใช้ในความหมายว่า สทฺเท = ส่งเสียง ดังนั้นจึงถือว่า สทฺทียเต เป็นบทที่แสดงความหมายของ ฆุสียเต ให้ปรากฏชัดเจน เพราะ สทฺท ธาตุนิยมใช้มากกว่า ฆุส ธาตุ หรือตัวอย่างว่า สรนฺติ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ สรา (อักษรที่เป็นไป[เอง] ชื่อว่า สระ) ก็เช่นเดียวกัน คือ คจฺฉนฺติ อธิบาย สรนฺติ ว่า สร ธาตุใช้ในความหมายว่า คติมฺหิ และ ปวตฺตนฺติ อธิบาย คจฺฉนฺติ ว่า คมุ ธาตุใช้ในความหมายว่า ปวตฺตเน (เป็นไป) เพราะธาตุที่มีอรรถว่า ไป ย่อมมีอรรถแฝงตามสมควร คือ รู้, เป็นไป, ถึง ดังคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะกล่าวว่า

เย คตฺยตฺถา เต พุทฺธฺยตฺถา ปวตฺติ-ปาปุณตฺถกา.[๔๔]

"ธาตุเหล่าใดมีอรรถคติ ธาตุเหล่านั้นมีอรรถว่า รู้ และมีอรรถว่า เป็นไป, ถึง"

อนึ่ง การที่จะรู้ความหมายของธาตุได้นั้น ต้องท่องคัมภีร์ธาตุกกมะ คือ ลำดับธาตุ หรือศึกษาจากคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะหรือสัททนีติ ธาตุมาลา ก็จะทำให้เข้าใจความหมายของธาตุได้ชัดเจน

อย่างไรก็ตาม ความหมายของธาตุที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ธาตุนั้น เป็นอรรถที่นิยมใช้เป็นส่วนใหญ่ จึงอาจมีข้อยกเว้นเกี่ยวกับเรื่องนี้ในที่บางแห่ง เช่น ในตัวอย่างว่า รสฺสสรํ นิสฺสาย คยฺหติ อุจฺจารียตีติ

นิคฺคหีตํ (พินทุใดอาศัยรัสสสระออกเสียง เหตุนั้น พินทุนั้น ชื่อว่า นิคคหิต = พินทุที่อาศัยรัสสสระออกเสียง) คัมภีร์ธาตุทุกฉบับกล่าวว่า คห ธาตุใช้ในความหมายว่า คหเณ (ถือเอา) แต่ในที่นี้ท่านอธิบายเป็น อุจฺจารียติ จึงถือว่า คห ธาตุใช้ในความหมายว่า อุจฺจารเณ (ออกเสียง)

พินฺทุ จูฬามณาการโร นิคฺคหีตนฺติ วุจฺจเต
เกวลสฺสาปฺปโยคตฺตา อกาโร สนฺนิธียเต.

"ท่านเรียกพินทุอันมีสัณฐานเหมือนดังแก้วมณีที่ยอด[แห่งมงกุฏ]ว่า นิคคหิต อ อักษรอันท่านย่อมประกอบไว้ในที่ใกล้[แห่งพินทุ] เพราะพินทุล้วนๆ ประกอบใช้ไม่ได้"

คาถานี้แสดงลักษณะของนิคคหิตว่าเป็นจุดที่คล้ายแก้วมณีที่ยอดมงกุฏ แก้วมณีนั้นอาศัยมงกุฏฉันใด นิคคหิตก็อาศัยรัสสสระ ฉันนั้น เพราะเป็นพยัญชนะที่ออกเสียงตามลำพังไม่ได้

คำว่า จูฬามณาการโร มาจาก จูฬา (ยอด) + มณิ (แก้วมณี) + อาการโร (สัณฐาน)

คำว่า สนฺนิธียเต มาจาก สํ (ในที่ใกล้) + นิธียเต (ประกอบไว้, ตั้งไว้) <นิธียเต = นิ บทหน้า + ธา ธาตุ (ธารเณ = ทรงไว้) + ย ปัจจัย + เต วิภัตติในกรรมวาจก>

เมื่อท่านได้อธิบายนิคคหิตแล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงฐาน คือ สถานที่เกิดเสียง จึงได้กล่าวข้อความดังต่อไปนี้

อ-กวคฺค-หา กณฺฐชา.

สระ อ วัณณะ, พยัญชนะ ก วรรค และ ห ชื่อว่า กัณฐชอักษร ([อักษร]เกิดที่คอ)

ในคำว่า อ-กวคฺค-หา คำว่า อ เป็นสมาสที่ลบ อา อักษรหลัง มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อ จ อา จ อ = สระ อ และ อา ชื่อว่า อะ

ดังนั้น จึงหมายถึงสระ อ วัณณะ มิใช่หมายถึงสระ อ อย่างเดียว ตามนัยนี้เรียกว่า ปุพพ-วิรูเปกเสส คือ การลบศัพท์ต่างกันให้เหลือศัพท์ต้น

คำว่า กณฺฐช มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กํ สีสํ ติฏฺฐติ เอตฺถาติ กณฺโฐ = ที่ตั้งของศีรษะ, คอ

(ก บทหน้า <แปลว่า "ศีรษะ" ท่านจึงกล่าว สีสํ ต่อจาก กํ เพื่ออธิบายความหมาย> +

จา ธาตุ คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป, ตั้งอยู่ + กฺวิ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- กณฺเฐ ชายนฺตีติ กณฺฐชา = อักษรเกิดที่คอ

อีกอย่างหนึ่ง - กณฺฐโต ชายนฺตีติ กณฺฐชา = อักษรเกิดจากคอ

(กณฺฐ บทหน้า + จา ธาตุ + กฺวิ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะหรืออปาทานสาธนะ)

อิ-จวคฺค-ยา ตาลุชา.

สระ อิ วัณณะ, พยัญชนะ จ วรรค และ ย ชื่อว่า ตาลุชอักษร ([อักษร]เกิดที่เพดาน)

อุ-ปวคฺคา โอฏฺฐชา.

สระ อุ วัณณะ และพยัญชนะ ป วรรค ชื่อว่า โอฏฐชอักษร ([อักษร]เกิดที่ริมฝีปาก)

ฏวคฺค-ร-ฬา มุทฺธชา.

พยัญชนะ ฏ วรรค, ร และ ฬ ชื่อว่า มุทธชอักษร ([อักษร]เกิดที่ปุ่มเหงือก)

ตวคฺค-ล-สา ทนฺตชา.

พยัญชนะ ต วรรค, ล และ ส ชื่อว่า ทันตชอักษร ([อักษร]เกิดที่ฟัน)

เอ กณฺฐ-ตาลุโช.

สระ เอ ชื่อว่า กัณฐตาลุชอักษร ([อักษร]เกิดที่คอและเพดาน)

โอ กณฺโฐฏฺฐโช.

สระ โอ ชื่อว่า กัณโฐฏฐชอักษร ([อักษร]เกิดที่คอและริมฝีปาก)

โว ทนฺโตฏฺฐโช.

ว พยัญชนะ ชื่อว่า ทันโตฏฐชอักษร ([อักษร]เกิดที่ฟันและริมฝีปาก)

นอกจากนั้น ในปทรูปสิทธิปกรณ์ยังกล่าวถึงพยัญชนะ ๕ เสียง คือ ง ญ ณ น ม ว่าเกิดที่ฐานของตน และเกิดที่นาสิกาฐานอีกด้วย

อนึ่ง เสียง ห ที่ซ้อนกับพยัญชนะ ๑๐ เสียง คือ งฺห ญฺห ณฺห นฺห มฺห ยฺห รฺห ลฺห วฺห ฬฺห เป็นอักษรเกิดที่อุรฐานตามมติของคัมภีร์ปาณินียศึกษา หรือเกิดที่กัณฐฐานก็ได้ เช่น คำว่า อมฺห ถ้าออกเสียงว่า อัมหมะ โดยมี ห เป็นตัวกล้ำ ก็เป็นการออกเสียง ห ที่อุรฐาน หรือถ้าออกเสียงตามปกติ ว่า

อัมหะ โดยมี ม เป็นตัวกล้ำ ก็เป็นการออกเสียง ห ที่กัณฐฐาน การออกเสียงตามมติของคัมภีร์ปาณินีย-ศึกษาข้างต้นเป็นวิธีการออกเสียงของชาวพม่าในปัจจุบัน แต่การออกเสียงตามมติหลังเป็นวิธีการออกเสียงของชาวอินเดีย พม่า ไทย ในปัจจุบัน

ฐานที่ท่านแสดงในคัมภีร์นี้ คล้อยตามมติของคัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตรที่ ๒) ที่แสดงฐาน ๖ คือ

๑. กัณฐะ (คอ)	มี	๘ ตัว	คือ	สระ อ วัณณะ, ก วรรค และ ห อักษร
๒. ตาลุ (เพดาน)	มี	๘ ตัว	คือ	สระ อิ วัณณะ, จ วรรค และ ย อักษร
๓. มุทธะ (ปุ่มเหงือก)	มี	๗ ตัว	คือ	ฏ วรรค, ร อักษร และ ฬ อักษร
๔. ทันตะ (ฟัน)	มี	๗ ตัว	คือ	ต วรรค, ล อักษร และ ส อักษร
๕. โอฏฐะ (ริมฝีปาก)	มี	๗ ตัว	คือ	สระ อุ วัณณะ และ ป วรรค
๖. นาสิกา (จมูก)	มี	๑ ตัว	คือ	นิคคหิต

นอกจากนั้น มีฐาน ๒ ฐานที่เกิดของอักษร คือ

๑. กัณฐตาลุ (คอและเพดาน)	คือ	เอ	อักษร
๒. กัณฐโอฏฐะ (คอและริมฝีปาก)	คือ	โอ	อักษร
๓. ทันตโอฏฐะ (ฟันและริมฝีปาก)	คือ	ว	อักษร

สญฺญา

จบชื่อ

ผู้ที่ศึกษาคัมภีร์พาลาวตารนี้ควรเปรียบเทียบกับปทรูปสิทธิปกรณ์อีกด้วย จะทำให้เข้าใจกระจ่างมากขึ้น เพราะคัมภีร์นี้เป็นตำราที่สรุปใจความจากปทรูปสิทธิปกรณ์อีกทอดหนึ่ง นอกจากนั้น การศึกษาทุกศาสตร์วิชานั้น ต้องอาศัยความเพียรในการค้นคว้าและสังเกตเพิ่มเติมของผู้ศึกษาเป็นหลักสำคัญ ทั้งนี้เพราะผู้สอนไม่อาจสอนทุกเรื่องในหัวข้อหนึ่งๆ ได้ ผู้เรียนต้องรู้จักค้นคว้าหาความรู้จากตำราเล่มอื่น และสังเกตวิธีใช้ พร้อมทั้งหาเหตุผลในการใช้โดยละเอียดจึงจะทำให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น

สรสนธิ

การเชื่อมสระ

โลก อคฺโค อิตฺยสฺมึ-

ในอุทาหรณ์[ที่ตัดบท]นี้ คือ โลก อคฺโค [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

ในประโยคข้างต้นพึงเพิ่มปาฐเสสะ คือ บทที่เหลือจากบทที่กล่าวไว้โดยตรงว่า สรสนฺธิ มยา วุจฺจเต (ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ) เพื่อให้ได้ความบริบูรณ์

[๙ : ๑๒] ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย.

ปุคฺคโล อ.บุคคล *ปุพฺพํ* ยังพยัญชนะตัวหน้า *วิโยชเย* พึงให้แยกออก *สเรน* จากสระ *กตฺวา* กระทำ *อโธฐิตํ* ให้ตั้งอยู่ในเบื้องล่าง *อสฺสรํ* ให้ไม่มีสระ ฯ

ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเยติ ปุพฺพพฺยญฺชนํ สรโต ปุถกฺกาตพฺพํ.

พยัญชนะข้างหน้าสระ อันบุคคลพึงกระทำเฉพาะ[คือแยกออก]จากสระ ด้วยสูตรว่า ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย (พึงแยกพยัญชนะข้างหน้าออกจากสระ ทำให้ตั้งอยู่ข้างหน้าโดยไม่มีสระ)

สูตรนี้มี ๕ บท คือ ปุพฺพํ, อโธฐิตํ, อสฺสรํ, สเรน และ วิโยชเย เป็นปริภาสาสูตรที่เรียกว่า วิธยังคปริภาสา (ปริภาสาสูตรที่เป็นองค์ของวิธี) อันเป็นการแยกพยัญชนะออกจากสระในที่เข้าสนธิทั้งหมด ทั้งในสนธิกัณฑ์และนามกัณฑ์เป็นต้น เช่น โลก + อคฺโค แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ กฺ ออกจากสระ อ เพื่อกระทำการลบด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ ต่อไป

คำว่า ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ ตัดบทเป็น ปุพฺพํ + อโธฐิตํ + อสฺสรํ แปลงนิคคหิตใน ปุพฺพํ และ อโธฐิตํ เป็น มฺ อักษร แล้วนำ มฺ ไปประกอบกับสระหลัง

คำว่า วิโยชเย สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ยุช ธาตุ (โยเค = ประกอบ) + ณย ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ แปลตามศัพท์ว่า “พึงให้ไม่ประกอบ” เพราะ วิ อุปสรรคใช้ในอรรถปฏิเสธ หมายถึง พึงแยกออกนั่นเอง

คำว่า ปุพฺพํ (พยัญชนะข้างหน้า) คือ พยัญชนะตัวสุดท้ายของคำหน้าในสนธิ พยัญชนะที่แยกนี้

เป็นพยัญชนะประเภทปราสยพยัญชนะเท่านั้น กล่าวคือ พยัญชนะมี ๒ จำพวก คือ

๑. ปุพพาสยพยัญชนะ พยัญชนะที่อาศัยสระที่อยู่ข้างหน้า คือ นิคคหิต มีรูปว่า “อ ํ” เพราะนิคคหิตเป็นอักษรที่ออกเสียงหลังจากออกเสียงสระแล้ว เช่น อํ, อึ, อุํ ผู้กล่าวต้องออกเสียงสระทางคอ เพดาน และปุ่มเหงือกเสียก่อน แล้วค่อยให้เสียงผ่านจมูกขึ้นไปเป็นเสียงนิคคหิต ไม่ออกเสียงนิคคหิตก่อนจะออกเสียงสระเหล่านั้น

๒. ปราสยพยัญชนะ พยัญชนะที่อาศัยสระที่อยู่ข้างหลัง คือ พยัญชนะ ๓๒ เสียง เว้นนิคคหิต เช่น ก = กฺ + อ เป็นต้น แม้จะออกเสียง กฺ และ อ ไปพร้อมกัน แต่มีเสียง อ เป็นหลักมากกว่าเสียง กฺ จะเห็นได้ว่าแม้จะไม่มีพยัญชนะเหล่านั้น บุคคลก็ออกเสียงสระได้ หรือเช่นเสียงว่า เสียง ป ต้องกระทบริมฝีปากก่อนแล้วจึงเปล่งเสียงออกมา แม้เสียงพยัญชนะจะออกมาพร้อมๆ กับสระก็ตาม แต่มีการขยับฐานของพยัญชนะก่อนจะเปล่งเสียงสระ ดังนั้น กฺ เป็นต้นจึงถือว่าอาศัยสระที่อยู่หลัง

คำว่า อโธจิตํ แปลตามศัพท์ว่า “ตั้งอยู่ภายใต้” นั่นก็คือ การตั้งอยู่ข้างหน้า ท่านถือว่าสิ่งที่ผ่านมาแล้วเป็นข้างล่าง สิ่งที่ยังไม่ผ่านมาเป็นข้างบน เหมือนการขึ้นต้นไม้ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า รุกขารุฬหนัย คือ นัยเหมือนการขึ้นต้นไม้ ดังนั้น จึงมักกล่าวถึงสิ่งที่ผ่านมาแล้วว่า อโธ หรือ เหฏฺฐา (ในภายใต้) และกล่าวถึงสิ่งที่จะกล่าวต่อไปว่า อุปริ (ในเบื้องบน)

คำว่า สรโต เป็นกาโกโลกนนัย คือ นัยที่เหมือนการแลดูของกา กล่าวคือ กามักดูอาหารไปด้วยดูรอบข้างว่ามีอันตรายหรือไม่ไปด้วย ฉันใด วิธีที่แปลสองครั้งโดยเข้าสัมพันธ์กับศัพท์สองศัพท์ ชื่อว่ากาโกโลกนนัย ในที่นี้คือ ศัพท์ว่า สรโต เป็นอปาทานใน ปุพฺพ ของ ปุพฺพพฺยญฺชนํ และเป็นอปาทานของ ปุถกฺกาตพฺพํ อีกด้วย จึงจัดเป็นกาโกโลกนนัย

[๑๐ : ๑๓] สรา สเร โลปํ.

สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในที่สระ[อยู่หลัง]

สรา อ.สระ ท. *ปปฺโปนฺติ* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *สเร* ในที่สระ ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร โลปวิธิ คือ ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลัง เช่น โลก + อคฺโค แยกพยัญชนะหน้า คือ กฺ ออกจากสระ อ ด้วยสูตรว่า ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย แล้วลบสระ อ หน้าในที่สระอยู่หลังคือ อ ของ อคฺโค ด้วยสูตรนี้

อนึ่ง วิธิสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์ มี ๘ อย่าง คือ

๑. โลปวิธิ : ลบ	๒. อาเทสวิธิ : อาเทศ
๓. อาคมวิธิ : ลงอาคม	๔. ทีฆวิธิ : ทำทีฆะ
๕. รัสสวิธิ : ทำรัสสะ	๖. ปฏิเสธวิธิ : ปฏิเสธ
๗. วิภัตติวิธิ : ลงวิภัตติ	๘. ปัจจยวิธิ : ลงปัจจัย

มีข้อความกล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะว่า

โลปาเทโส อาคโม จ ทีโฆ รสฺโส นิเสธโก
วิภตฺติ ปจฺจโย จาติ วิธิสุตฺตานิ อฏฺฐธา.[๔๕]

"วิธิสูตรมี ๘ อย่าง คือ การลบ อาเทศ ลงอาคม ทำทีฆะ ทำรัสสะ ปฏิเสธ ลงวิภัตติ และลงปัจจัย"

ในสูตรนี้ไม่มีกริยาคุมพากย์ แต่บทประธานคือ สรา ลงปฐมาวิภัตติและบทกรรมคือ โลปํ ลงทุติยาวิภัตติ จึงควรจะเพิ่มกริยาคุมพากย์ที่เป็นกัตตุวาจกอันมองหากรรมว่า ปปฺโปนฺติ (ย่อมถึง) ดังที่จะกล่าวไว้ในวุตติของสูตรนี้ต่อไป คำนี้มีคำไวพจน์อีกคำหนึ่งว่า ปาปุณนฺติ แต่ว่ายาวเกินไป ท่านจึงใช้เป็น ปปฺโปนฺติ และยังมีคำไวพจน์อีกคำหนึ่ง คือ ยนฺติ แต่คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า ปปฺโปนฺติ ในวุตติของสูตรนี้เพียงครั้งเดียว หลังจากนั้นจึงกล่าวถึงรูปว่า ยนฺติ เพราะเป็นคำสั้นที่สุด

ส่วนใหญ่ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา มักเพิ่มกริยาคุมพากย์โดยประกอบใช้ ภู ธาตุ, อส ธาตุ, หู ธาตุ หรือ กร ธาตุ ซึ่งมีความหมายว่า "กระทำ, มี, เป็น" เข้ามาแปลในที่ไม่มีกริยาคุมพากย์โดยตรง แต่ในคัมภีร์ไวยากรณ์มักเพิ่มบทเอกพจน์ว่า ปปฺโปติ หรือบทพหูพจน์ว่า ปปฺโปนฺติ เข้ามา ถือว่าเป็นคัมภีร์ที่เกี่ยวกับหลักภาษา จึงมีวิธีใช้ต่างจากวรรณกรรมบาลีอื่นๆ

อนึ่ง แม้ท่านพระกัจจายนะจะกล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า สเร (ในที่สระอยู่หลัง) ท่านก็หมายถึงสระทุกเสียง เพราะการไม่ระบุไว้โดยตรงก็เป็นการอนุญาตให้หมายเอาทุกอย่างโดยอ้อม (ดู สูตร ๔๓)

อนนฺตเร สเร ปเร สรา โลปํ ปปฺโปนฺติ.

สระทั้งหลายย่อมถึงซึ่งการลบ ในที่สระอยู่หลังอันไม่มีระหว่าง

ในวุตติข้างต้น ท่านอธิบายความ ๓ อย่าง คือ

๑. คำว่า ปปฺโปนฺติ แสดงว่า ให้เพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า ปปฺโปนฺติ มาแปลร่วมกับบทประธานว่า สรา

๒. คำว่า อนนฺตเร (อันไม่มีระหว่าง) แสดงว่า คำว่า สเร ในสูตร เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติในโอปสิเลสิกาธาระหรือโอปสิเลสิโกกาสะ คือ อาธาระ (ที่ตั้ง) อันแนบชิดกัน โดยสระหน้าและสระหลังอยู่ติดกัน ไม่มีพยัญชนะคั่นอยู่ในระหว่าง ท่านจะกล่าวถึงเรื่องนี้ต่อไป

๓. คำว่า ปเร (อยู่หลัง) แสดงว่า สระอันเป็นเหตุให้สามารถลบสระหน้าได้นี้ เป็นสระหลังเท่านั้นไม่ใช่สระหน้า เพราะสระหน้าเป็นอักษรที่จะถูกลบ

อนึ่ง ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า คำว่า สเร ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิมิตตะ แปลว่า "ในเพราะสระ" แต่คัมภีร์นี้ถือว่าลงในอรรถโอปสิเลสิกาธาระจึงแปลว่า "ในที่สระอยู่หลัง"

ในการอ่านวุตติของสูตร ผู้ศึกษาต้องสังเกตว่าท่านผู้แต่งเพิ่มบทใดเข้ามา แสดงว่าท่านต้องการอธิบายข้อความเพิ่มเติมจากข้อความในสูตรที่กล่าวไว้โดยตรง บางอย่างก็อธิบายศัพท์ บางอย่างก็อธิบายอรรถ บางอย่างก็อธิบายทั้งศัพท์และอรรถตามสมควร ดังคำพังเพยพม่าว่า "เปลี่ยนตัวไหน ไขตัวนั้น"

คำว่า โลป มีรูปวิเคราะห์ภาวสาธนะว่า

- ลุปฺปเต โลโป หรือ ลุปนํ โลโป = การลบ ชื่อว่า โลปะ

แต่คัมภีร์พาลาตารคัณฐิแสดงรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะว่า

- ลุปฺยเตติ โลโป = อักษรที่ถูกลบ ชื่อว่า โลปะ

แล้วแสดงรูปวิเคราะห์สมาสที่ลบ ภาว ศัพท์ต่อมาว่า

- โลปสฺส ภาโว โลโป = ความเป็นอักษรที่ถูกลบ ชื่อว่า โลปะ (การลบ)

ความเห็นว่า โลป ศัพท์มีรูปเป็นกรรมสาธนะนี้สอดคล้องกันกับสูตรของโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๖) ว่า สโร โลโป สเร (สระเป็นอักษรที่ถูกลบ ในที่สระ[อยู่หลัง])

บทต่างๆ ในสูตรนี้จำแนกตามหน้าที่ออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. การี ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ ได้แก่ บทว่า สรา (สระทั้งหลาย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรณํ กาโร, กาโร อสฺส อตฺถีติ การี = สระและพยัญชนะที่มีการกระทำเปลี่ยนแปลงมีการลบและอาเทศเป็นต้น

๒. การิยะ　การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ ได้แก่ บทว่า โลปํ (การลบ) โดยมีรูปวิเคราะห์ภาวสาธนะว่า

- กรียเต การิยํ = การกระทำการลบและอาเทศเป็นต้น ชื่อว่า การิยะ

หรือมีรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะว่า

- กรียเตติ การิยํ = บทที่บุคคลพึงกระทำการลบและอาเทศเป็นต้น ชื่อว่า การิยะ

๓. นิมิตตะ　เหตุ ได้แก่ บทว่า สเร (ในเพราะสระ)

๔. วิเสสนะ　คำขยายของการี การิยะ และนิมิตตะทั้งสามนั้น

ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

อนิฏฺฐิตํ ปทํ การี　　นิฏฺฐิตํ การิยํ ภเว
ตสฺส เหตุ นิมิตฺตนฺตุ　　ตพฺเภทกํ วิเสสนํ.[๙]

"บทที่ยังไม่สิ้นสุด (ยังมิได้เปลี่ยนแปลง) ชื่อว่า การี
บทที่เปลี่ยนแปลงรูปสำเร็จไปแล้ว ชื่อว่า การิยะ
เหตุของการเปลี่ยนแปลงนั้น ชื่อว่า นิมิตตะ
บทที่จำแนก (ขยาย) บททั้งสามนั้น ชื่อว่า วิเสสนะ"

บทที่จำแนกตามหน้าที่เหล่านี้กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เป็นองค์ของสูตรทั้งหมดในคัมภีร์ไวยากรณ์ อย่างไรก็ตาม ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่กล่าวว่า คำว่า สเร เป็นนิมิตตะ แต่ตามมติของพาลาวตารและโมคคัลลานไวยากรณ์ คำว่า สเร เป็นโอปสิเลสิกาธาระ ดังที่จะกล่าวต่อไป จึงเปลี่ยนจากนิมิตตะเป็นอาธาระ ตามความเห็นของคัมภีร์ทั้งสองเหล่านี้

[๑๑ : ๑๔] นเย ปรํ ยุตฺเต.

นเย ปรํ ยุตฺเตติ อสฺสโร พฺยญฺชโน ปรกฺขรํ เนตพฺโพ.

พยัญชนะอันไม่มีสระ อันบุคคลพึงนำไปสู่อักษรตัวหลัง ด้วยสูตรว่า นเย ปรํ ยุตฺเต (พึงนำพยัญชนะอันไม่มีสระไปสู่อักษรตัวหลัง ในที่สมควร)

ปุคฺคโล อ.บุคคล *นเย* พึงนำไป *พฺยญฺชนํ* ซึ่งพยัญชนะ *อสฺสรํ* อันไม่มีสระ *ปรํ* สู่อักษรตัวหลัง *ฐาเน* ในฐานะ *ยุตฺเต* อันควร ฯ

ปทรูปสิทธิปกรณ์ถือว่า คำว่า อโธจิตํ และ อสฺสรํ ตามมาจากสูตรว่า ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย ดังนั้น ในคำแปลของสูตร นเย ปรํ ยุตฺเต จึงต้องเพิ่มปาฐเสสะว่า อโธจิตํ และ อสฺสรํ เข้ามา แต่พาลาวตารถือว่า คำว่า อสฺสรํ ตามมาเท่านั้น ส่วนคำว่า อโธจิตํ ไม่ได้ตามมา เพราะท่านเห็นว่าไม่จำเป็น ดังนั้น ในคำแปลสูตร นเย ปรํ ยุตฺเต จึงไม่มีคำแปลของ อโธจิตํ

สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตรที่เรียกว่า วิธยังคปริภาสาสูตร (ปริภาสาสูตรที่เป็นองค์ของวิธี) อันเป็นการนำพยัญชนะข้างหน้าไปประกอบกับอักษรข้างหลัง เช่น โลก + อคฺโค แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ กฺ ออกจากสระ อ (โลกฺ อ + อคฺโค) ด้วยสูตรว่า ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย, ลบสระ อ หน้าในที่สระ อ ของ อคฺโค อยู่หลัง (โลกฺ + อคฺโค) ด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ แล้วนำ กฺ ไปประกอบกับสระ อ ของ อคฺโค เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น โลกคฺโค

การแสดงวิธีสนธิหรือการเชื่อมบทด้วยการแยกพยัญชนะออกจากสระ การลบสระ และการนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังนี้ ท่านกล่าวไว้สำหรับผู้ที่ไม่มีความรู้ทางภาษาเพื่อให้เข้าใจถึงการเชื่อมคำในภาษาบาลีอย่างชัดเจน แม้กฎไวยากรณ์อื่นๆ ก็มีประโยชน์เพื่อให้เข้าใจหลักภาษาเช่นเดียวกัน ดังนั้น นักปราชญ์สมัยก่อนจึงแต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ที่ประกอบด้วยสูตร วุตติ และอุทาหรณ์ขึ้นมา

ดังคำอธิบายในคัมภีร์กัจจายนสาระว่า

อนาทิรยมาโลโก สทฺทาโขฺย ยสฺส นปฺผุโฏ
พฺยญฺชฺยเต ตสฺส สตฺเถน ทีโปว คติยาวุโต.[๔๗]

“แสงประทีปคือศัพท์อันไม่มีเบื้องต้นนี้ ไม่ปรากฏแก่บุคคลใด คัมภีร์ไวยากรณ์[เป็นเหมือนดั่ง]เปิดเผยแสงประทีปนี้ให้ปรากฏดุจเปิดโคมประทีปที่ถูกปิดคลุมไว้ เพื่อยังบุคคลนั้นให้เข้าใจ[กฎไวยากรณ์]”

อนึ่ง พยัญชนะที่นำมาประกอบกับสระหลังด้วยสูตรนี้ มี ๔ ประเภท คือ

๑. พยัญชนะที่ถูกแยกสระออกไปก่อน

๒. พยัญชนะที่เป็นอาคม

๓. พยัญชนะที่สุดวรรค

๔. พยัญชนะที่ซ้อนเข้ามา

ในประโยคว่า อสฺสโร พฺยญฺชโน ปรกฺขรํ เนตพฺโพ (พยัญชนะอันไม่มีสระ อันบุคคลพึงนำไปสู่อักษรตัวหลัง) มีกริยาคุมพากย์ คือ เนตพฺโพ และมีบทกรรม ๒ บท คือ

๑. ปธานกรรม กรรมหลักที่เกี่ยวกับกริยาคุมพากย์โดยตรง คือ พฺยญฺชโน (พยัญชนะ) เพราะพยัญชนะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงนำไป

๒. อปธานกรรม กรรมรองที่ไม่เกี่ยวกับกริยาคุมพากย์โดยตรง คือ ปรกฺขรํ (อักษรตัวหลัง) เพราะไม่ใช่สิ่งที่พึงนำไป

โดยเหตุที่ นี ธาตุใน เนตพฺโพ (นี ธาตุ + ตพฺพ ปัจจัย) เป็นธาตุสองกรรม และกริยาคุมพากย์ต้องกล่าวถึงปธานกรรมเป็นหลัก ซึ่งในที่นี้ คือ พฺยญฺชโน ดังนั้นจึงต้องลงปฐมาวิภัตติท้าย พฺยญฺชโน ที่เป็นอภิหิตกรรม ส่วนอปธานกรรมต้องประกอบด้วยทุติยาวิภัตติเพื่อแสดงอรรถกรรมให้ปรากฏ อุทาหรณ์ คือ อชปาเลน อโช คามํ นียเต (แพะอันคนเลี้ยงแพะนำไปสู่หมู่บ้าน) คำว่า อโช เป็นปธานกรรม จึงลงปฐมาวิภัตติเป็นอภิหิตกรรม ส่วน คามํ เป็นอปธานกรรม จึงลงทุติยาวิภัตติเป็นอนภิหิตกรรม

โลกคฺโค.

เช่น

โลกคฺโค	[โลก + อคฺโค]	(บุคคลผู้เลิศในโลก)

การประกอบรูปศัพท์ โลกคฺโค

ศัพท์เดิมเป็น โลก กับ อคฺโค

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (โลกฺ -ะ + อคฺโค)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (โลกฺ + อคฺโค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (โลกฺ ⟶ อคฺโค)

สำเร็จรูปเป็น โลกคฺโค

สเรตฺยสฺมึ โอปสิเลสิโกกาสสตฺตมี.

สัตตมีวิภัตติในบทนี้ว่า สเร เป็นสัตตมีวิภัตติที่ลงในโอปสิเลสิโกกาสะ (ที่ตั้งอันแนบชิด)

คำว่า โอปสิเลสิโกกาสะ คือ ที่ตั้งอันแนบชิด เช่น อาสเน นิสินฺโน สงฺโฆ (พระสงฆ์นั่งแล้วบนอาสนะ) บทว่า อาสเน เป็นที่แนบชิดของกิริยา “นั่ง” แห่งพระสงฆ์ จึงเรียกว่า โอปสิเลสิโกกาสะ (ที่ตั้งอันแนบชิด) แม้อุทาหรณ์อื่นก็เช่นเดียวกัน คือ

- ถาลิยํ โอทนํ ปจติ (หุงข้าวในหม้อ) - ฆเฏสุ อุทกํ อตฺถิ (มีน้ำในหม้อทั้งหลาย)
- ทูเร ฐิโต (ยืนอยู่ในที่ไกล) - สมีเป ฐิโต (ยืนอยู่ในที่ใกล้)

คำว่า โอปสิเลสิก ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุปสิเลส ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุปสิเลสนํ อลฺลียนํ อุปสิเลโส = การแนบชิด[ของกิริยา] ชื่อว่า อุปสิเลสะ
- อุปสิเลโส ยตฺถ อตฺถีติ โอปสิเลสิโก = ที่ตั้งอันมีการแนบชิด[ของกิริยา] ชื่อว่า โอปสิเลสิกะ

ในคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๔) กล่าวไว้ว่า ไวยากรณ์สันสกฤตอันเป็นที่อาศัยของโมคคัลลานไวยากรณ์ชื่อว่าจานทรไวยากรณ์ และคัมภีร์พาลาวโพธนะที่เป็นไวยากรณ์ฉบับย่อของจานทร-ไวยากรณ์ รวมไปถึงโมคคัลลานไวยากรณ์ และปทสาธนะ ก็กล่าวไว้เป็นสมานฉันท์ว่า ให้ลงสัตตมีวิภัตติในโอปสิเลสิโกกาสะ ไม่มีไวยากรณ์สันสกฤตเล่มใดอนุญาตให้ลงสัตตมีวิภัตติในนิมิตตสัตตมี ดังเช่น คำว่า กุญฺชโร ทนฺเตสุ หญฺญเต (ช้างย่อมถูกฆ่าในเพราะงา) ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นยาสะและปทรูปสิทธิปกรณ์ ดังนั้น มติที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พาลาวตารจึงสอดคล้องกับไวยากรณ์สันสกฤต

คำแปลของโอปสิเลสิโกกาสะในฉบับนี้ จะแปลว่า “ในที่” เช่น สเร (ในที่สระ[อยู่หลัง]), พฺยญฺชเน (ในที่พยัญชนะ[อยู่หลัง]) ถ้าแปลยกศัพท์จะแปลว่า *สเร* ในที่สระ, *พฺยญฺชเน* ในที่พยัญชนะ โดยแปลตามพาลาวตารคัณฐิที่แปลตามภาษาสิงหลอีกทอดหนึ่งว่า “ในที่อยู่หลัง” ส่วนบาลีมหาไวยากรณ์ของ ศ.พิเศษ ร.ต.ท. แสง มนวิทูร แปลจากภาษาฮินดีว่า “เมื่อลง” หรือ “ถ้ามี...ไซร้” ดังคำแปลของสูตรดังต่อไปนี้

- สุหิสฺวสฺเส (เมื่อลงวิภัติ สุ และ หิ ให้เอา อ ที่สุดแห่งนามเป็น เอ)
- สโร โลโป สเร (ถ้าหนปลายสระมีสระไซร้ ให้ลบสระตัวหน้านั้นๆ เสีย)

ตโต วณฺณกาลพฺยวธาเน การิยํ น โหติ.

ดังนั้น วิธี[สนธิ]ย่อมไม่มีในการคั่นของอักษรและเวลา

บทว่า ตโต (ดังนั้น) หมายถึง เพราะเหตุที่สัตตมีวิภัตติในบทนี้ว่า สเร เป็นสัตตมีวิภัตติที่ลงในโอปสิเลสิโกกาสะ (ที่ตั้งอันแนบชิด) ดังนั้น เมื่อมีอักษรหรือเวลาคั่นอยู่ระหว่างสระหน้ากับสระหลัง จึงทำการลบสระหน้าไม่ได้ด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ

บทว่า ตโต เป็นวิเสสนะของบทวิเสสยะที่เป็นปาฐเสสะว่า โอปสิเลสิโกกาสสตฺตมิภาวา (เพราะความเป็นสัตตมีวิภัตติที่ลงในโอปสิเลสิโกกาสะ) โดยเพิ่ม ภาว ศัพท์เข้ามาประกอบร่วม และลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติเพื่อให้สอดคล้องกับ ตโต

ประโยคที่ประกอบด้วยบทแสดงเหตุ คือ ตโต, ตสฺมา, เตน หรือ ตสฺมา การณา, เตน การณา เป็นต้น ชื่อว่า ประโยคผละ คือ ประโยคแสดงผล

ส่วนประโยคต้นชื่อว่า ประโยคการณะ คือ ประโยคแสดงเหตุ หากเข้าใจการแยกประโยคเช่นนี้จะทำให้เชื่อมโยงเนื้อหาว่าเป็นเหตุหรือผลได้ดีขึ้น ทำให้เข้าใจตำรามากขึ้น ไม่เพียงแต่แปลได้อย่างเดียว แต่ยังอาจตีความได้ถูกต้องชัดเจนอีกด้วย

ยถา "มํ อหาสี"ติ "ปมาทมนุยุญฺชนฺตี"ตฺยาทิคาถายํ "ชนา อปฺปมาทนฺ"ติ จ.

เช่น คำว่า มํ อหาสิ และคำว่า ชนา อปฺปมาทํ ในคาถาว่า ปมาทมนุยุญฺชนฺติ เป็นต้น

ในกรณีที่มีอักษรคั่นหรือมีเวลาหยุดจังหวะออกเสียงคั่น สระหลังไม่สามารถมีอิทธิพลให้ลบสระหน้าได้ เนื่องจากมีอักษรและเวลามาคั่นดังกล่าว เช่น

- วัณณพยวธานะ (การคั่นของอักษร) เช่น มํ อหาสิ อักษรคือนิคคหิตใน มํ คั่นระหว่าง อ ใน ม กับ อ ใน อหาสิ จึงลบสระ อ ข้างหน้าแล้วประกอบ มฺ กับสระหลังเป็นรูปว่า มหาสิ ไม่ได้

- กาลพยวธานะ (การคั่นของเวลา) หมายถึง ช่วงจังหวะหยุดออกเสียงในระหว่างปลายบาทที่ ๒ กับต้นบาทที่ ๓ เช่น

ปมาทมนุยุญฺชนฺติ พาลา ทุมฺเมธิโน ชนา
อปฺปมาทญฺจ เมธาวี ธนํ เสฏฺฐํว รกฺขติ.[๔๘]

"คนพาลทรามปัญญา มักมัวประมาทเสีย ส่วนคนฉลาด ย่อมรักษาความไม่ประมาท เหมือนรักษาทรัพย์อันประเสริฐ"

คำว่า ชนา ในปลายบาทที่ ๒ กับ อ ในต้นบาทที่ ๓ จะเข้าสนธิเป็นรูปว่า ชนปฺปมาทํ โดยลบสระ อา ใน นา แล้วนำ นฺ ไปประกอบกับสระ อ ใน อปฺปมาทํ ไม่ได้ เพราะท่ามกลางบาทที่ ๒ กับต้นบาทที่ ๓ มียติคือจังหวะหยุดในการออกเสียง ท่านจึงห้ามการเข้าสนธิในฐานะเช่นนี้

แม้ท่านจะอนุญาตการเพิ่มสนธิในระหว่างบาทคาถาที่ ๑ กับที่ ๒ และบาทคาถาที่ ๓ กับที่ ๔ ไว้โดยอ้อม เพราะกล่าวปฏิเสธเพียงระหว่างบาทที่ ๒ กับที่ ๓ แต่สัททนีติปกรณ์ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า การทำสนธิและสมาสในระหว่างบาทที่ ๑ กับที่ ๒ และบาทคาถาที่ ๓ กับที่ ๔ พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเท่านั้น ไม่พบในพระบาลีจะเห็นได้ว่าในพระบาลีไม่มีวิธีเหล่านั้นในบาทดังกล่าวเลย ที่เป็นเช่นนี้ก็

เป็นเพราะว่าถ้าทำสนธิหรือสมาสระหว่างบาท ผู้ฟังอาจไม่เข้าใจความหมายชัดเจน จึงไม่ทำวิธีเหล่านั้นไว้

เอวํ สพฺพสนฺธีสุ.

[พึงทราบ]เหมือนอย่างนี้ในสนธิทั้งหมด

อนนฺตรํ ปรสฺส สรสฺส โลปํ วกฺขติ.

[ท่านพระกัจจายนะ]จักกล่าวการลบแห่งสระหลังในสูตรถัดไป

คำว่า อนนฺตรํ เป็นวิเสสนะของ สุตฺตํ ที่เพิ่มเข้ามา บทที่เพิ่มเข้ามาแปล โดยเป็นที่รู้กันทั่วไป เช่นนี้เรียกว่า ปาฐเสสะ คือ บทที่เหลือจากบทที่กล่าวไว้โดยตรง นอกจากนั้นแล้ว ทุติยาวิภัตติใน อนนฺตรํ และ สุตฺตํ ก็ลงในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า ตติยาสตฺตมีนญฺจ (ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง) ดังคำว่า ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา (นุ่งแล้วในเวลาเช้า) เอกํ สมยํ ภควา (ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค)

ท่านประกอบใช้ อนนฺตรํ ไม่ใช้เป็น อนนฺตเร เพราะ อํ วิภัตติปรากฏในอรรถสัตตมีวิภัตติ ดังคำว่า เอกํ สมยํ และเพื่อให้รับเสียง อํ ใน โลปํ การประกอบรูปศัพท์เพื่อให้มีเสียงคล้องจองรับกันเช่นนี้ตามหลักอลังการเรียกว่า สมตาคุณ คือ ความสม่ำเสมอคล้องจองของเสียง

คำว่า วกฺขติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน) + สฺสติ วิภัตติ แปลง สฺส เป็น ข แล้วแปลง จฺ เป็น กฺ

ตสฺมาเนน ปุพฺพสฺส โลโป ญายติ.

ฉะนั้น จึงรู้การลบแห่งสระหน้าด้วยสูตรนี้

แม้พระกัจจายนะจะไม่ตั้งสูตรเพื่อชี้ให้เห็นชัดเจนว่า สตฺตมิยํ ปุพฺพสฺส (วิธีของสระหน้าย่อมมีในที่มีสัตตมีวิภัตติ) และ ปญฺจมิยํ ปรสฺส (วิธีของสระหลังย่อมมีในที่มีปัญจมีวิภัตติ) แต่การที่ท่านกล่าวถึงการลบสระหลังด้วยสูตรถัดไปว่า วา ปโร อสรูปา ก็เป็นการแสดงโดยอ้อมว่า สูตรว่า สรา สเร โลปํ นี้กล่าวถึงการลบสระหน้าอย่างเดียว ไม่เกี่ยวกับการลบสระหลัง

เตเนว สตฺตมีนิทฺทิฏฺฐสฺส ปรตาปิ คมฺยเต.

เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว จึงรู้การอยู่ท้ายของศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยสัตตมีวิภัตติอีกด้วย

ศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยปัญจมีวิภัตติ ต้องเกี่ยวกับการลบสระหลังเท่านั้นโดยอวุตตสิทธินัย คือ วิธีที่สำเร็จโดยไม่ต้องกล่าวไว้โดยตรง หรืออัตถาปันนนัย คือ วิธีที่เข้าถึงได้โดยเนื้อความ ดังนั้น จึงทราบข้อความอีกอย่างหนึ่งโดยตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวมาแล้วว่า ปญฺจมีนิทฺทิฏฺฐสฺส ปุพฺพตาปิ คมฺยเต (แม้การอยู่ข้างหน้าของศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยปัญจมีวิภัตติ บุคคลย่อมรู้ได้)

สเรตฺยธิกาโร.

ศัพท์ว่า สเร เป็นศัพท์ตามมา

คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๖) แสดงรูปวิเคราะห์ของ อธิการ ศัพท์ว่า

- อธิกรียติ อุปริสุตฺเตสุ อาจริเยหิ โยชียติ สมฺพนฺธียตีติ วา อธิกาโร = ศัพท์อันอาจารย์ประกอบไว้ในสูตรต่อไป หรือเกี่ยวเนื่องในสูตรต่อไป ชื่อว่า อธิการะ (อธิ บทหน้า + กร ธาตุ ในความหมายว่า ประกอบ หรือเกี่ยวเนื่อง + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ด้วยเหตุนี้ คำว่า อธิกรียติ จึงแปลควบคู่ไปกับ โยชียติ และ สมฺพนฺธียติ เพราะบททั้งสองเป็นศัพท์แสดงอรรถของ อธิกรียติ

ปน อิเม, ปน อิเมตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ปน อิเม, ปน อิเม [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

สรา โลปํ อิเตฺวว.

สองบทว่า สเร โลปํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๒ : ๑๕] วา ปโร อสรูปา

สระหลังย่อมถึงการลบท้ายสระ[หน้า]อันมีเสียงไม่เสมอกันตามสมควร

สโร อ.สระ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *สรมฺหา* จากสระ *อสรูปา* อันมีเสียงไม่เสมอกัน *ปปฺโปติ* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *วา* ตามสมควร ฯ

อสมานรูปา สรมฺหา ปโร สโร วา ลุปฺยเต.

สระหลังจากสระ[หน้า]อันมีเสียงไม่เสมอกัน ย่อมถูกลบตามสมควร

ในสูตรมีกริยาคุมพากย์เป็นกัตตุวาจกว่า โลปํ ปปฺโปติ โดยติดตามมาจากสูตรหน้าว่า สรา สเร โลปํ เพราะคำว่า ปโร (สโร) เป็นกัตตาของ ปปฺโปติ แต่ในวุตติอธิบายเป็นกรรมวาจกว่า ลุปฺยเต (ย่อมถูกลบ) เพื่อย่อคำ และอาจใช้กรรมวาจกอธิบายกัตตุวาจก หรือใช้กัตตุวาจกอธิบายกรรมวาจกก็ได้ ดังที่พบเห็นทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ แต่โดยทั่วไปมักใช้คำอธิบายที่เป็นวาจกตรงกันเป็นส่วนใหญ่ การที่ท่านแสดงวาจกให้ต่างกันในที่นี้ ก็คงเพื่อให้เนื้อความต่างกันไปบ้าง โดยข้อความว่า “ย่อมถึงการลบ” เป็น

“ย่อมถูกลบ” มิฉะนั้นแล้ว ข้อความในสูตรกับวุตติก็คงเหมือนกันทั้งหมด

คำว่า อสรูป ในสูตร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมานํ รูปํ เอตสฺสาติ สรูโป, น สรูโป อสรูโป.

คำว่า รูป ในที่นี้ใช้ในความหมาย ๓ ประการ คือ สภาพ, เสียง และรูป จึงแปลคำนี้ได้ว่า

๑. “สระที่มีสภาพไม่เสมอกัน” ดังข้อความในปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๑๒) ว่า

- สมานํ รูปํ สภาโว เอเตสนฺติ สรูปา = สระที่มีสภาพเสมอกัน ชื่อว่า สรูปะ

๒. “สระที่มีเสียงไม่เสมอกัน” ดังข้อความในนยาสฎีกา (คำอธิบายสูตร ๑๓) ว่า

- สมานํ รูปนฺติ สมานํ สุตีตฺยตฺโถ = คำว่า สมานํ รูปํ แปลว่า เสียงเสมอกัน

และข้อความในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘) ว่า

สรูปาติ สมานสุติโน, อสรูปาติ อสมานสุติโน. เอตฺถ จ รูปสทฺเทน สุติ วุตฺตา.[๙๙]

“คำว่า สรูปา แปลว่า ‘มีเสียงเสมอกัน’ คำว่า อสรูปา แปลว่า ‘มีเสียงไม่เสมอกัน’ อนึ่ง ในเรื่องนี้ เสียงถูกกล่าวไว้ด้วย รูป ศัพท์”

๓. “สระที่มีรูปไม่เสมอกัน” มตินี้พบในพาลาวตารคัณฐิ ที่กล่าวตามคัมภีร์พยาขยาของสิงหล ซึ่งเห็นว่า รูป ศัพท์มีความหมายว่า รูป, สัณฐาน (สณฺฐานวาจก)

ดังนั้น อสรูปสระ จึงจำแนกเป็น

๑. ท้ายสระ อ วัณณะ หมายถึง สระ ๖ เสียงอื่นจากสระ อ วัณณะ เพราะเกิดคนละฐานกัน

๒. ท้ายสระ อิ วัณณะ หมายถึง สระ ๖ เสียงอื่นจากสระ อิ วัณณะ เพราะเกิดคนละฐานกัน

๓. ท้ายสระ อุ วัณณะ หมายถึง สระ ๖ เสียงอื่นจากสระ อุ วัณณะ เพราะเกิดคนละฐานกัน

๔. ท้ายสระ เอ หมายถึง สระ ๘ เสียง เพราะเกิดคนละฐานกัน และไม่มีสระใดที่เกิดฐานเดียวกับสระ เอ

๕. ท้ายสระ โอ หมายถึง สระ ๘ เสียง และไม่มีสระใดที่เกิดฐานเดียวกับสระ โอ

อนึ่ง วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสา คือ การกล่าวพิเศษโดยคล้อยตามอุทาหรณ์ที่กำหนดไว้[ในพระบาลี] มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ววตฺถิตสฺส อนุโรเธน วิภาสา ววตฺถิตวิภาสา (มัชเฌโลปีตัปปุริสสมาส)

แบ่งออกเป็น ๓ วิธี คือ

๑. นิจจวิธิ วิธีอันแน่นอน กล่าวคือ ต้องปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์ที่ระบุไว้ (คือตามสูตรนี้) เพียงอย่างเดียว ในกรณีสูตรเข้าสนธิตามสูตร วา ปโร อสรูปา นี้ เมื่อใช้วิธีนี้แล้วจะปฏิบัติเป็นอย่างอื่นอีกไม่ได้ เช่น จกฺขุ + อินฺทฺริยํ = จกฺขุนฺทฺริยํ (อินทรีย์คือจักษุ) ต้องเข้าสนธิตามแบบนี้ ในพระไตรปิฎก

ปรากฏรูปนี้เพียงอย่างเดียว ไม่มีรูปที่ลบสระหน้าแล้วเข้าสนธิเป็น จกฺขินฺทฺริยํ

๒. อนิจจวิธิ วิธีอันไม่แน่นอน กล่าวคือ จะปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์นี้ก็ได้ ไม่ปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์นี้ก็ได้ ถูกต้องทั้งสองอย่าง เช่น ตามสูตร วา ปโร อสรูปา นี้ ถ้าอุทาหรณ์ใดให้ใช้อนิจจวิธินี้ จะเข้าสนธิตามสูตรนี้ หรือจะไม่เข้าสนธิตามสูตรนี้ก็ได้ เช่น ปน + อิเม = ปนิเม หรือ ปน อิเม ก็ได้

๓. อสันตวิธิ วิธีอันไม่ปรากฏในสูตร กล่าวคือ ปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์อย่างอื่นที่มิได้ระบุไว้ในสูตร เช่น สทฺธา + อินฺทฺริยํ มีองค์ที่จะเข้าสนธิตามสูตร วา ปโร อสรูปา นี้ ปรากฏพร้อมอยู่แล้ว เพราะสระหน้าและสระหลังมีเสียงไม่เสมอกัน แต่ก็ไม่เข้าสนธิตามกฎนี้ กลับไปเข้าสนธิตามกฎอื่น คือ เข้าสนธิด้วยสูตร สรา สเร โลปํ ได้รูปว่า สทฺธินฺทฺริยํ ดังนี้เป็นต้น

วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสา คัมภีร์นิสสัยพม่าทุกฉบับ และพาลาวตารคัณฐิที่แปลจากพยาขยาของสิงหล แปลว่า "บ้าง" เหมือนกับอรรถวิกัปปนะ ทำให้เข้าใจว่าโบราณาจารย์แปลไว้เป็นแบบเดียวกันทั้งหมด ข้อนี้คงจะเป็นเพราะว่า วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสา ไม่มีใช้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา แต่มีปรากฏในคัมภีร์กาตันตระซึ่งเป็นที่อาศัยของกัจจายนไวยากรณ์ ท่านจึงไม่คิดหาคำแปลใหม่ของศัพท์นี้ แต่อย่างไรก็ตาม เพื่อให้อรรถนี้ต่างจากอรรถวิกัปปนะ ในฉบับแปลนี้จึงขอแปลว่า "ตามสมควร" เหมือนกับ ยถารหํ ศัพท์

ปนเม, ปนิเม

[เช่น]

ปนเม ปนิเม	[ปน + อิเม]	ก็[ชนทั้งหลาย]เหล่านี้

อุทาหรณ์ว่า ปนเม เป็นตัวอย่างของวิธีที่ลบสระหลังด้วยสูตรนี้

อุทาหรณ์ว่า ปนิเม ทำการลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น

การประกอบรูปศัพท์ ปนเม

ศัพท์เดิมเป็น ปน กับ อิเม

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ปนฺ -ะ + อิเม)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า "วา ปโร อสรูปา" (ปนฺ อ + เม)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ปนฺ ⟶ อ เม)

สำเร็จรูปเป็น ปนเม

การประกอบรูปศัพท์ ปนิเม

ศัพท์เดิมเป็น ปน กับ อิเม

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปนฺ -ะ + อิเม)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (ปนฺ + อิเม)

แม้ควรลบสระหลังท้ายสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสรูปา” ก็ไม่ต้องลบ เพราะ วา ศัพท์ในสูตรนี้ห้ามไว้

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ปนฺ ⟶ อิเม)

สำเร็จรูปเป็น ปนิเม

พนฺธุสฺส อิว, น อุเปตีติธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ พนฺธุสฺส อิว, น อุเปติ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการสนธิแห่งสระ]

[๑๓ : ๑๖] กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต.

เมื่อสระหน้าถูกลบแล้ว สระหลัง [คือ อิ และ อุ] ย่อมถึงความเป็นสระอสวัณณะ[คือ เอ โอ] ในบางแห่ง

สเร ครั้นเมื่อสระ *ลุตฺเต* ถูกลบแล้ว *สโร* อ.สระ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *ยาติ* ย่อมถึง *อสวณฺณํ* ซึ่งความเป็นอสวัณณะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

คำว่า กฺวจาสวณฺณํ ตัดบทเป็น กฺวจิ + อสวณฺณํ

คำว่า อสวณฺณํ (ความเป็นอสวัณณะ) โดยลบ ภาว ศัพท์ท้าย อสวณฺณภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อสวณฺณสฺส ภาโว อสวณฺโณ = ความเป็นอสวัณณะ ชื่อว่า อสวัณณะ

ปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตให้ศัพท์ว่า อิวณฺณ ตามมาจากสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา และ อุ ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า วโมทุทนฺตานํ ด้วยมัณฑูกคตินัย (วิธีเหมือนกบกระโดด) โดยย้อนตามมาสู่สูตรต้นๆ แต่คัมภีร์พาลาวตารเห็นว่าให้คำว่า ปโร ตามมาจาก วา ปโร อสรูปา และ สโร ตามมาจากสูตรว่า สรา สเร โลปํ ก็เพียงพอแล้ว ไม่ต้องไปเสียเวลาอธิบายเรื่องการตามมาของศัพท์ เพราะท่านผู้แต่งเห็นว่า การแปลงสระ อิ เป็น เอ และแปลงสระ อุ เป็น โอ นั้นมีได้เพราะฐานใกล้กัน จึงไม่จำเป็นต้องอนุญาตให้ศัพท์จากสูตรหลังตามมาสู่สูตรต้น

บทกริยาคุมพากย์ของสูตรว่า กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต คือ ยาติ (ย่อมถึง) ตามมติของคัมภีร์นี้ที่นิยมใช้คำสั้นๆ แต่ในปทรูปสิทธิปกรณ์ใช้เป็น ปปฺโปติ ซึ่งมีความหมายเหมือนกัน บทกริยาคุมพากย์ดังกล่าวจัดเป็นปักขิปนวุตติ คือ วุตติที่เพิ่มเข้ามาโดยไม่มีในสูตรหรือศัพท์ที่ตามมาจากสูตรอื่น การเพิ่ม ยาติ หรือ ปปฺโปติ เข้ามาประกอบร่วมในพากย์ที่มีบทกรรม คือ อสวณฺณํ (ความเป็นอสวัณณะ) เป็นต้นในที่นี้ เป็นธรรมเนียมของคัมภีร์ไวยากรณ์ แต่การเพิ่มดังกล่าวไม่มีปรากฏใช้จริงในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ดังในภิกขุปาติโมกข์ สังฆาทิเสส สิกขาบทที่ ๕ มีบทกรรมว่า อิตฺถิยา วา ปุริสมตึ ปุริสสฺส วา อิตฺถิมตึ ([บอก]ความประสงค์ของชายแก่หญิงก็ตาม [บอก]ความประสงค์ของหญิงแก่ชายก็ตาม) คัมภีร์อรรถกถาให้เพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า อาโรเจยฺย (พึงบอก) เข้ามาแปลร่วมกัน ดังข้อความในคัมภีร์กังขาวิตรณีว่า

ปุริสสฺส วา อิตฺถิมตินฺติ อิตฺถิยา วา ตสฺสา มาตาปิตาทีหิ วา เปสิโต อิตฺถิยา มตึ อธิปฺปายํ ปุริสสฺส อาโรเจยฺยาติ อตฺโถ.[๕๐]

"คำว่า ปุริสสฺส วา อิตฺถิมตี (บอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย) หมายความว่า ภิกษุถูกส่งไปโดยหญิงหรือมารดาบิดาเป็นต้นของหญิงนั้น บอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย"

นอกจากนั้น ถ้าเป็นประโยคที่ไม่มีกรรม เช่น อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ เป็นต้น ก็ให้เพิ่มบทเอกพจน์ว่า โหติ หรือบทพหูพจน์ว่า โหนฺติ เข้ามาคุมพากย์ตามสมควรแก่ประธานในประโยคว่าเป็นเอกพจน์หรือพหูพจน์

สเร ลุตฺเต ปรสรสฺส กฺวจิ อสวณฺโณ โหตีติ อิ-อุ อิจฺเจเตสํ ฐานาสนฺนา เอ-โอ.

เมื่อสระ[หน้า]ถูกลบแล้ว ความเป็นอสวัณณะ [คือ เอ, โอ] แห่งสระหลัง ย่อมมีในบางแห่ง เอ อักษร และ โอ อักษรอันมีฐานะใกล้กันแห่งสระเหล่านี้ คือ อิ และ อุ ย่อมมี ด้วยสูตรนี้

ประโยคว่า สเร ลุตฺเต ฯเปฯ เอ-โอ มีสองประโยคที่ติดต่อกัน โดยมี อิติ คั่นอยู่ นิสสัยพม่าทั่วไปและพาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๖๖) แปล อิติ ศัพท์นั้นว่า อิมินา สุตฺเตน (ด้วยสูตรนี้) แต่พาลาวตารนิสสัยใหม่แปลว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) ถือว่าถูกต้องทั้งสองอย่าง โดยคำแปลแรกเป็นการแสดงคำสรุปความในวุตติ ส่วนคำแปลหลังแสดงผลของการกล่าวสูตรนี้ว่ามีผลทางไวยากรณ์อย่างไร

ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ท่านให้ลบสระ อ วัณณะที่อยู่ข้างหน้าเท่านั้น จึงแปลง อิ วัณณะ (สระ อิ, อี) เป็น เอ และแปลง อุ เป็น โอ แต่คัมภีร์พาลาวตารมิได้ระบุถึงสระหน้าไว้ เพราะในวุตติท่านกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า สเร ลุตฺเต (เมื่อสระถูกลบแล้ว) จึงอาจแปลงเป็น เอ และ โอ ได้เมื่อลบสระอื่นจากสระ อ วัณณะ เช่น

- ลบสระ อิ หน้า แปลง อิ เป็น เอ เช่น อเตว = อติ + อิว (อย่างยิ่ง)
- ลบสระ อิ หน้า แปลง อุ เป็น โอ เช่น โวทกํ = วิ + อุทกํ (ไม่มีน้ำ)
- ลบสระ อี หน้า แปลง อุ เป็น โอ เช่น ภาคีรโถทกํ [ภาคีรถี + อุทกํ] (น้ำในแม่น้ำคงคา)

แม้จะมีการลบสระ อิ และ อี ข้างหน้าแล้วจึงแปลงสระหลังเป็น เอ และ โอ แต่ตัวอย่างที่ลบสระ อ วัณณะข้างหน้านั้นมีใช้เป็นส่วนมาก ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้โดยเยภุยยนัย คือ นัยที่ใช้เป็นส่วนใหญ่ เช่น

พนฺธุสฺเสว	=	พนฺธุสฺส + อิว	(ลบสระ อ หน้า แปลง อิ เป็น เอ)
ชิเนริตํ	=	ชิน + อีริตํ	(ลบสระ อ หน้า แปลง อี เป็น เอ)
ยเถจฺฉํ	=	ยถา + อิจฺฉํ	(ลบสระ อา หน้า แปลง อิ เป็น เอ)
ยเถริตํ	=	ยถา + อีริตํ	(ลบสระ อา หน้า แปลง อี เป็น เอ)
โนเปติ	=	น + อุเปติ	(ลบสระ อ หน้า แปลง อุ เป็น โอ)

วาโมรู = วาม + อูรู (ลบสระ อ หน้า แปลง อู เป็น โอ)

ยโถทเก = ยถา + อุทเก (ลบสระ อา หน้า แปลง อุ เป็น โอ)

นาโสรู = นาสา + อูรู (ลบสระ อา หน้า แปลง อู เป็น โอ)

ส่วนอุทาหรณ์ว่า ปจฺโจรสฺมึ = ปติ + อุรสฺมึ (ในเฉพาะอก) ไม่มีการลบสระหน้า แต่แปลงสระ อุ เป็น โอ ด้วยโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า กฺวจาสวณฺณํ ในสูตรว่า กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต แล้วแปลง ติ เป็น จ หลังจากนั้นจึงซ้อน จ เป็น จฺจ

อนึ่ง คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗) อธิบายเพิ่มเติมว่า มติของปทรูปสิทธิปกรณ์นั้นท่านอธิบายตามสันสกฤต กล่าวคือ สันสกฤตถือว่า

- ให้รวมสระ อ วัณณะข้างหน้าเข้ากับสระ อิ วัณณะข้างหลัง เป็น เอ (อ + อิ ⟶ เอ)
- ให้รวมสระ อ วัณณะข้างหน้าเข้ากับสระ อุ วัณณะข้างหลัง เป็น โอ (อ + อุ ⟶ โอ)

การรวมสระให้มีรูปเป็นสระ เอ และ โอ เช่นนี้ มีชื่อว่า คุณะ คือ การเพิ่มเสียงให้ยาวขึ้น เพราะสระ เอ และ โอ เป็นเสียงยาวที่เกิดจากการรวมสระดังกล่าว จึงชื่อว่า คุณสระ

นอกจากนั้น ในฎีกาใหม่ยังถือว่า สระ อิ และ อุ ที่กล่าวไว้ในวุตติของสูตรนี้ หมายถึงสระ อิ วัณณะ และสระ อุ วัณณะด้วยวิธีปุพพสรูเปกเสสที่กล่าวในสูตร อํอิติ นิคฺคหีตํ แต่ท่านผู้แต่งพาลาวตารเขียนย่อๆ ไว้ว่าเป็น อิ อุ เท่านั้น ดังจะเห็นได้ว่า โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๙) กล่าวถึงการแปลงสระ อิ วัณณะ เป็น เอ และสระ อุ วัณณะเป็น โอ ด้วยสูตรว่า ยุวณฺณานเมโอ ลุตฺตา (แปลงสระ อิ วัณณะที่อยู่หลังสระหน้าที่ถูกลบแล้ว เป็น เอ และแปลงสระ อุ วัณณะเป็น โอ) ดังอุทาหรณ์ว่า ชิเนริตํ = ชิน + อีริตํ, กรโภรู = กรภ + อูรู, วาโมรู = วาม + อูรู เป็นต้น

ท่านให้แปลงสระ อิ เป็น เอ และ อุ เป็น โอ เพราะสระแต่ละคู่นี้มีฐานใกล้เคียงกัน กล่าวคือ

- สระ อิ เกิดที่ตาลุฐาน
- สระ เอ เกิดที่กัณฐฐานและตาลุฐาน
- สระ อุ เกิดที่โอฏฐฐาน
- สระ โอ เกิดที่กัณฐฐานและโอฏฐฐาน

สระ เอ และสระ โอ ได้ชื่อว่า อสวัณณะ เพราะสระทั้งสองนี้ไม่มีสระเสียงสั้นมาเป็นคู่ ท่านจึงเรียกว่า อสวัณณะ คือ สระที่ไม่มีฐานเสมอกัน หมายความว่า สระจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สรูปะ สระมีเสียงเสมอกัน กล่าวคือ ต่างกันที่ความสั้นยาวเท่านั้น เช่น

อ, อา + อ, อา อิ, อี + อิ, อี อุ, อู + อุ, อู

๒. อสรูปะ สระมีเสียงไม่เสมอกัน เช่น

อ, อา + อิ, อี อุ, อู, เอ, โอ

อิ, อี + อ, อา อุ, อู, เอ, โอ

อุ, อู + อ, อา อิ, อี, เอ, โอ

๓. อสวัณณะ สระที่ไม่มีฐานเสมอกัน กล่าวคือ ไม่มีสระเสมอกันกับตนเป็นคู่ ได้แก่ เอ และ โอ ซึ่งไม่มีเสียงสั้นเป็นคู่

ในปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงรูปวิเคราะห์ของ อสวณฺณ ว่า

- นตฺถิ สวณฺณา เอเตสนฺติ อสวณฺณา, เอกาโรการา = ฐานอันเสมอกันย่อมไม่มีแก่สระเหล่านี้ เหตุนั้น สระเหล่านั้นชื่อว่า อสวัณณะ หมายความว่า สระที่ไม่มีฐานเสมอกัน คือ เอ และ โอ อักษร

(ตามนัยนี้คำว่า วณฺณ แปลว่า "ฐาน")

อนึ่ง แม้ว่าบทสำเร็จของ อสวณฺณา จะมีรูปเป็นพหูพจน์ดังกล่าว เพราะหมายถึงสระ ๒ เสียง คือ สระ เอ และสระ โอ แต่ในสูตรใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า อสวณฺณํ ทั้งนี้เพราะลบ ภาว ศัพท์ไป โดยมีรูปวิเคราะห์ต่อมาอีกว่า อสวณฺณานํ ภาโว อสวณฺณํ โดยทั่วไป ภาว ศัพท์หรือศัพท์ที่แสดงกิริยาอาการมักประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์เท่านั้นโดยชาตยาเปกขนัย คือ นัยที่มองหาประเภทเดียวกัน เพราะถือว่าแม้บุคคลผู้เป็นที่ตั้งของกิริยาอาการจะมีมากมาย แต่ก็มีกิริยาอาการอย่างเดียวกัน เช่น ฐานํ (การยืน), คมนํ (การเดิน), นิสชฺชา (การนั่ง), สยนํ (การนอน) เป็นต้น

คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๗) แสดงรูปวิเคราะห์ อสวณฺณ ไว้ ๒ ประการ โดย วณฺณ ศัพท์มีความหมายตามปกติว่า อักษร ดังนั้น คำว่า อสวณฺณ จึงแปลว่า "สระที่ไม่มีอักษรที่เสมอกันโดยฐาน"

๑. - สมาโน วณฺโณ สวณฺโณ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- นตฺถิ สวณฺโณ เอเตสนฺติ อสวณฺณา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

๒. - สมาโน วณฺโณ เอเตสนฺติ สวณฺณา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- น สวณฺณา อสวณฺณา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

พนฺธุสฺเสว, โนเปติ

เช่น

พนฺธุสฺเสว	[พนฺธุสฺส + อิว]	(เหมือน[การสมาคม]ของญาติ)
โนเปติ	[น + อุเปติ]	(ย่อมไม่เข้าถึง)

อุทาหรณ์ว่า พนฺธุสฺเสว เป็นตัวอย่างของการลบสระหน้าคือ อ ใน ส แล้วแปลงสระ อิ ใน อิว เป็น เอ

อุทาหรณ์ว่า โนเปติ เป็นตัวอย่างของการลบสระหน้าคือ อ ใน น แล้วแปลงสระ อุ ใน อุเปติ เป็น โอ

คำว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) มีวิธีใช้ต่างกับ วา ศัพท์ กล่าวคือ วา ศัพท์ใช้ในกรณีที่มี ๒ รูปในอุทาหรณ์เดียว เช่น ยสฺสทานิ = ยสฺส + อิทานิ รูปเหล่านี้ปรากฏใช้ทั้งสองอย่าง ส่วนคำว่า พนฺธุสฺเสว และ โนเปติ มีรูปเดียวเท่านั้น ท่านจึงประกอบใช้ กฺวจิ ศัพท์ที่แปลว่า "ในบางแห่ง" ซึ่งหมายความถึงบางแห่งที่มีจำนวนน้อย ดังคำอธิบายในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

ตตฺถ กฺวจิสทฺโท นานาปโยคํ ทสฺเสติ. วาสทฺโท เอกปโยคสฺส นานารูปํ ทสฺเสติ.[๕๑]

"ในเรื่องนั้น กฺวจิ ศัพท์แสดงอุทาหรณ์หลายอย่าง ส่วน วา ศัพท์แสดงรูปหลากหลายของอุทาหรณ์เดียว"

การประกอบรูปศัพท์ พนฺธุสฺเสว

ศัพท์เดิมเป็น พนฺธุสฺส กับ อิว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (พนฺธุสฺสฺ -ะ + อิว)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" (พนฺธุสฺสฺ + อิว)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้แปลง อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต" (พนฺธุสฺสฺ + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (พนฺธุสฺสฺ ⟶ เอว)

สำเร็จรูปเป็น พนฺธุสฺเสว

ตตฺร อยํ, ยานิ อิธ, พหุ อุปการํ, สทฺธา อิธ, ตถา อุปมนฺเตฺยตสฺมึ-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ ตตฺร อยํ, ยานิ อิธ, พหุ อุปการํ, สทฺธา อิธ, ตถา อุปมํ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

แม้ท่านผู้แต่งควรใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า ตถา อุปมนฺเตฺยเตสุ (ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ตตฺร อยํ ฯเปฯ ตถา อุปมํ) แต่กลับใช้เป็นเอกพจน์ว่า ตถา อุปมนฺเตฺยตสฺมึ โดยชาตยาเปกขนัย เพราะถือว่าเป็นตัวอย่างของสูตรนี้เหมือนกัน

[๑๔ : ๑๗] ทีฆํ.

เมื่อลบสระหน้าแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง

สเร ครั้นเมื่อสระ ลุตฺเต ถูกลบแล้ว สโร อ.สระ ปโร อันเป็นเบื้องหลัง ยาติ ย่อมถึง ทีฆํ ซึ่งความเป็นทีฆะ กฺวจิ ในบางแห่ง ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ทีฆวิธิ คือ ทีฆะสระหลังในเมื่อลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ แล้ว กล่าวคือ ทีฆะ อ เป็น อา, อิ เป็น อี และ อุ เป็น อู ตามสระฐานะเดียวกัน เช่น ตตฺร + อยํ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ รฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ หน้าในที่สระอยู่หลังคือ อ ของ อยํ, ทีฆะสระหลังคือ อ ของ อยํ เป็น อา ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ รฺ ไปประกอบกับสระ อา ของ อายํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตตฺรายํ

กฎไวยากรณ์ทั่วไป ข้อความที่เป็นการี (ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์) การิยะ (การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ เช่น การลบหรือแปลงอักษร) และนิมิตตะ (เหตุของการเปลี่ยนแปลง) ในสูตรหลัง มักห้ามการีเป็นต้นในสูตรก่อน ถ้าไม่มีการกล่าวซ้ำ ข้อความจากสูตรก่อนอาจตามมาสูตรหลังได้ แต่ถ้ามีการกล่าวซ้ำก็เป็นการห้ามข้อความจากสูตรก่อน เช่น ในสูตรว่า ทีฆํ (เมื่อลบสระ[หน้า]แล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง) ท่านกล่าวการิยะ คือ ทีฆํ ไว้แทน อสวณฺณํ ในสูตรก่อน ดังนั้น บทการี คือ ปโร สโร และบทนิมิตตะ คือ สเร ลุตฺเต จึงตามมาจากสูตรก่อนได้ แม้คำว่า สเร ลุตฺเต จะเป็นบทลักขณะ แต่ในบางแห่งอาจใช้บทลักขณะแทนบทแสดงเหตุได้เช่นเดียวกัน จึงนับบทลักขณะในบทแสดงเหตุหรือนิมิตตะ ส่วนคำว่า ยาติ ก็เป็นปักขิปนวุตติที่เพิ่มเข้ามาเหมือนที่เพิ่มในสูตรก่อนว่า กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต ดังหลักฐานในคัมภีร์สุตตนิเทศว่า

การินา หญฺญเต การี	การิยํ การิเยน จ
นิมิตฺตํ ตุ นิมิตฺเตน	ตสฺเสสมนุวตฺตเต.[๕๒]

"บทการีย่อมเบียดเบียนบทการี บทการิยะย่อมเบียดเบียนบทการิยะ บทนิมิตตะย่อมเบียดเบียนบทนิมิตตะ บทที่เหลือจากนั้นย่อมตามมา"

สเร ลุตฺเต ปโร สโร กฺวจิ ฐานาสนฺนํ ทีฆํ ยาติ.

เมื่อสระ[หน้า]ถูกลบแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นทีฆะอันใกล้กันโดยฐานในบางแห่ง

ตตฺรายํ, ยานีธ, พหูปการํ, สทฺธีธ, ตถูปมํ.

เช่น

ตตฺรายํ	[ตตฺร + อยํ]	(ปาริสุทฺธิศีล ๔ ข้อนี้ [เป็นเบื้องต้น]ในการได้รับความปีติปราโมทย์นั้น)
ยานีธ	[ยานิ + อิธ]	([เทวดา]เหล่าใดในที่นี้)
พหูปการํ	[พหุ + อุปการํ]	(มีอุปการะมาก)
สทฺธีธ	[สทฺธา + อิธ]	(ศรัทธา[เป็นทรัพย์]ในโลกนี้)
ตถูปมํ	[ตถา + อุปมํ]	(เหมือนอย่างนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ ตตฺรายํ

ศัพท์เดิมเป็น ตตฺร กับ อยํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ตตฺรฺ -ะ + อยํ)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" (ตตฺรฺ + อยํ)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทีฆะสระหลังด้วยสูตรว่า "ทีฆํ" (ตตฺรฺ + อายํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ตตฺรฺ ⟶ อายํ)

สำเร็จรูปเป็น ตตฺรายํ

กึสุ อิเธตฺยตฺร-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ กึสุ อิธ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

คัมภีร์พาลาวตารนิยมประกอบสนธิคล้ายคัมภีร์นยาสะ โดยลบสระหน้าแล้วแปลงสระหลังเป็น เอ ดังคำว่า อิเธตฺยตฺร (อิธ + อิติ + อตฺร) การประกอบรูปศัพท์ในลักษณะนี้มีความคล้ายคลึงกับศัพท์สันสกฤตที่นิยมใช้รูปอย่างนี้ โดยรวมสระ อ หน้ากับสระ อิ หลังเป็น เอ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ไม่นิยมการประกอบรูปศัพท์ดังกล่าว ท่านนิยมลบสระหน้าแล้วทำทีฆะสระหลังเป็นรูปว่า อิธาตฺยตฺร รูปศัพท์แบบนี้ถือว่าเป็นแบบบาลีแท้ เพราะนิยมใช้ในศัพท์บาลีทั่วไป

[๑๕ : ๑๘] ปุพฺโพ จ.

เมื่อลบสระหลังแล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง

สเร ครั้นเมื่อสระ *ลุตฺเต* ถูกลบแล้ว *สโร* อ.สระ *ปุพฺโพ* อันเป็นเบื้องหน้า *ยาติ* ย่อมถึง *ทีฆํ* ซึ่งความเป็นทีฆะ *กฺว*จิ ในบางแห่ง ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ทีฆวิธิ คือ ทีฆะสระหน้าในเมื่อลบสระหลังด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา แล้ว เช่น กึสุ + อิธ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ สฺ ออกจากสระ อุ, ลบสระหลังคือ อิ ของ อิธ, ทีฆะสระหน้าคือ อุ ของ สุ เป็น อู ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ สฺ ไปประกอบกับสระ อิ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น กึสูธ

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ โดยดึง ลุตฺต ศัพท์ จากสูตร กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต และดึง ทีฆ ศัพท์จากสูตร ทีฆํ มาไว้ในสูตรนี้ และไม่ให้ติดตามไปสู่สูตรต่อไป คือสูตรว่า ยเมทนฺตสฺสาเทโส จ ศัพท์ประเภทนี้ไม่แปลว่า “ด้วย, และ” เหมือน จ ศัพท์โดยทั่วไป โดยไม่ต้องแปลใดๆ ทั้งสิ้น เรื่องนี้พบในคัมภีร์นิสสัยพม่าเป็นส่วนใหญ่ อนึ่ง การดึงของอนุกัฑฒนะในสูตรไวยากรณ์ เป็นเหมือนการดึงมามัดไว้ไม่ให้ติดตามต่อไปได้ ถ้าท่านไม่กล่าวถึงอนุกัฑฒนะ แม้ศัพท์จากสูตรหน้าก็อาจติดตามไปสูตรต่อไปได้ด้วยอธิการนัย แต่อาจติดตามไปสองหรือสามสูตรก็ได้ ท่านจึงกล่าวถึงอนุกัฑฒนะเพื่อห้ามอธิการนัยดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิแปล จ ศัพท์ว่า “ด้วย” โดยหมายถึงอรรถอนุกัฑฒนะนั้น ตามความเห็นนี้แปลสูตรได้ว่า เมื่อลบสระ[หลัง]แล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่งด้วย และแปลยกศัพท์ว่า *สเร* ครั้นเมื่อสระ *ลุตฺเต* ถูกลบแล้ว *สโร* อ.สระ *ปุพฺโพ* จ อันเป็นเบื้องหน้า ด้วย *ยาติ* ย่อมถึง *ทีฆํ* ซึ่งความเป็นทีฆะ *กฺว*จิ ในบางแห่ง ฯ แต่การแปล จ ศัพท์ว่า “ด้วย” อาจทำให้สับสนกับอรรถสมุจจยะของ จ ศัพท์ที่ใช้ทั่วไป ในที่นี้จึงไม่แปล จ ศัพท์ตามคัมภีร์นิสสัยโดยมาก

สเร ลุตฺเต ปุพฺโพ กฺวจิ ทีฆํ ยาติ.

เมื่อลบสระ[หลัง]แล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง

ในฉบับพม่าทุกฉบับพบรูปว่า จานาสนฺนํ แต่พาลาวตารคัณฐิเห็นว่าไม่ควรมี เพราะท่านผู้แต่งได้กล่าวไว้ในสูตรก่อนแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องพูดซ้ำอีก

นอกจากนั้น ในวุตติของสูตรนี้ ฉบับพม่าและสิงหลทุกฉบับมีรูปที่ประกอบด้วย จ ศัพท์ว่า ปุพฺโพ จ แต่ที่จริงแล้วควรมีรูปว่า ปุพฺโพ เหมือนในวุตติของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่มิได้กล่าวถึง จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะไว้ในวุตติ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

กึสูธ.

เช่น

กึสูธ	[กึสุ + อิธ]	(อะไร[เป็นทรัพย์]ในโลกนี้)

การประกอบรูปศัพท์ กึสูธ

ศัพท์เดิมเป็น กึสุ กับ อิธ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (กึสฺ ุ + อิธ)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสรูปา” (กึสฺ ุ + ธ)

เมื่อลบสระหลังแล้วให้ทีฆะสระหน้าด้วยสูตรว่า “ปุพฺโพ จ” (กึสฺ ู + ธ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (กึสฺ ⟶ ู ธ)

สำเร็จรูปเป็น กึสูธ

เต อชฺช, เต อหนฺเตตฺถ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ เต อชฺช, เต อหํ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

[๑๖ : ๑๙] ยเมทนฺตสฺสาเทโส.

แปลง เอ ที่อยู่ท้ายบท เป็น ย ในที่สระอยู่หลัง ในบางแห่ง

อาเทโส อ.อาเทศ *โย* คือ ย อักษร *เอทนฺตสฺส* แห่ง เอ อันเป็นที่สุด *โหติ* ย่อมมี *สเร* ในที่สระ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

สเร ปเร อนฺตสฺส เอการสฺส กฺวจิ โย อาเทโส โหติ.

แปลง เอ อักษรซึ่งเป็นที่สุดของบทเป็น ย อักษร ในที่สระอยู่หลังในบางแห่ง

สูตรนี้ตัดบทเป็น โย + เออนฺตสฺส + อาเทโส ตามมติของพาลาวตาร เพราะท่านกล่าวไว้ในวุตติว่า โย อาเทโส (อาเทศคือ ย อักษร) ในพาลาวตารฎีกาเก่า (หน้า ๒๗) แสดงการประกอบรูปศัพท์ว่าให้ลง ม อักษรเป็นอาคมด้วยสูตรว่า ยวมทนตรลา จาคมา แล้วลบ โอ อักษรและลง อ เป็นอาคมด้วยสูตรว่า โลปญฺจ ตตฺรากาโร ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์ชาดกว่า ยเมตํ ปริชปฺปสิ ซึ่งตัดบทเป็น โย + เอตํ

สูตรนี้มี ๓ บท คือ โย + เอทนฺตสฺส + อาเทโส เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง เอ เป็น ยฺ ในที่สระอยู่หลัง เช่น เต + อชฺช แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ตฺ ออกจากสระ เอ, แปลง เอ เป็น ยฺ ในที่สระอยู่หลังคือ อ ของ อชฺช ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ยฺ ไปประกอบกับสระ อ ของ อชฺช เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตฺยชฺช

ความจริงแล้ว การแปลงสระ เอ เป็น ย ด้วยสูตรนี้ เป็นเพียง ย พยัญชนะล้วนๆ (ยฺ) เท่านั้น ไม่มีสระ อ ประกอบร่วม เพราะเป็นการแปลงในที่สระอยู่หลัง พยัญชนะที่แปลงมานี้จึงไม่จำเป็นต้องมีสระร่วมด้วย แม้ในการแปลงสระ อิ วัณณะ เป็น ย เป็นต้น, การลงอักษรเป็นอาคม หรือการแปลงนิคคหิตเป็น ม, ท เป็นต้นในที่สระอยู่หลัง ก็ไม่มีสระประกอบร่วมกับพยัญชนะที่แปลงมานั้น แต่อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ได้ประกอบสระไว้ร่วมกับพยัญชนะเหล่านั้น เพื่อให้ออกเสียงง่าย ยกเว้นกรณีที่ต้องการจะแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ ก็จะระบุถึงพยัญชนะที่ไม่มีสระประกอบร่วม

คำว่า เอทนฺตสฺส มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๘) ว่า

- อนฺโต จ โส เอ จาติ เอทนฺโต = เอ อันเป็นที่สุด

เมื่อควรกล่าวว่า อนฺตเอ ให้สลับบทหน้าและบทหลังเป็น เออนฺต แล้วลง ท อักษรเป็นอาคม จึงสำเร็จรูปว่า เอทนฺต

แม้ในวุตติของสูตรนี้จะกล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า สเร ปเร (ในที่สระอยู่หลัง) แต่ในปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่าหมายถึงสระ อ เท่านั้น อย่างไรก็ตาม พบอุทาหรณ์ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๔๓) เตเมปพฺพตฺยาทีนเมสุส โย วินา เยกาเรน (แปลงสระ เอ ของ เต, เม และ ปพฺพเต เป็นต้นเป็น ย เว้น เย อักษร) เป็นต้น ที่หมายเอาสระ อา ได้บ้างตามอุทาหรณ์ เช่น ปพฺพตฺยาทีนํ = ปพฺพเต + อาทีนํ

ตฺยชฺช.

เช่น

ตฺยชฺช	[เต + อชฺช]	(ในวันนี้อันท่าน)

การประกอบรูปศัพท์ ตฺยชฺช

ศัพท์เดิมเป็น เต กับ อชฺช

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ตฺ เ- + อชฺช)

แปลง เอ เป็น ยฺ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "ยเมทนฺตสฺสาเทโส" (ตฺยฺ + อชฺช)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ตฺยฺ ⟶ อชฺช)

สำเร็จรูปเป็น ตฺยชฺช

[๑๗ : ๓๗] ทีฆํ.

ทีฆนฺติ พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ ทีโฆ.

การทีฆะในที่พยัญชนะอยู่หลังย่อมมีในบางที่ด้วยสูตรว่า ทีฆํ (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นทีฆะ ในที่พยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง)

สรา อ.สระ ท. *ยนฺติ* ย่อมถึง *ทีฆํ* ซึ่งความเป็นทีฆะ *พฺยญฺชเน* ในที่พยัญชนะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

ในตัวอย่างว่า ตฺยาหํ (เต + อหํ) ท่านให้ทำทีฆะสระ อ ของบทหลัง ในเพราะพยัญชนะคือ ห อักษรเป็นต้นเบื้องหลัง

อนึ่ง สูตรว่า ทีฆํ มี ๒ สูตร คือ สูตรหนึ่งอยู่ในสรสนธิ ทำหน้าที่อนุญาตการทำทีฆะเมื่อลบสระหน้าแล้วด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ อีกสูตรหนึ่งอยู่ในพยัญชนสนธิ อนุญาตให้ทำทีฆะสระหน้าในที่พยัญชนะอยู่หลัง (ดู ปทรูปสิทธิปกรณ์ สูตร ๓๗)

ตฺยาหํ.

เช่น

ตฺยาหํ	[เต + อหํ]	ข้าพระองค์[เป็นโอรส]ของพระองค์

การประกอบรูปศัพท์ ตฺยาหํ

ศัพท์เดิมเป็น เต กับ อหํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตฺ เ- + อหํ)

แปลง เอ เป็น ยฺ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “ยเมทนฺตสฺสาเทโส” (ตฺยฺ + อหํ)

ทีฆะ อ เป็น อา ในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “ทีฆํ” (ตฺยฺ + อาหํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ตฺยฺ ⟶ อาหํ)

สำเร็จรูปเป็น ตฺยาหํ

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

เนตฺถ

บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการแปลงเป็น ย ในตัวอย่างว่า เนตฺถ [เน + เอตฺถ] บุคคลเหล่านั้นในที่นี้

ท่านกล่าวย่อ ๆ ว่า เนตฺถ แต่ในประโยคต้องเพิ่มบาลีเข้ามาว่า กฺวจีติ ปทํ เนตฺถาติ อุทาหรเณ ยการาเทสปฏิเสธนตฺถํ (บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธอาเทศคือ ย อักษรในตัวอย่างว่า เนตฺถ) ส่วนในพาลาวตารคัณฐิแปลตามสิงหลว่า เนตฺถาติ อุทาหรเณ ยาเทสาภาววิญฺญาปนตฺถํ (มีประโยชน์เพื่อให้รู้ความไม่มีการแปลงเป็น ย ในตัวอย่างว่า เนตฺถ)

ข้อนี้หมายความว่า ตัวอย่างว่า เนตฺถ นั้น แม้สระ เอ มีอยู่ในบทหน้า และมีสระอยู่ท้าย คือ เอ ใน เอตฺถ ก็ไม่แปลง เอ เป็น ยฺ แล้วมีรูปสำเร็จเป็น นฺยตฺถ เหตุที่ไม่แปลงเป็น ยฺ ในตัวอย่างนี้ ก็คงเป็นเพราะทำให้เข้าใจความหมายได้ยากนั่นเอง เพราะหากมีรูปว่า นฺยตฺถ อาจทำให้เข้าใจผิดว่าตัดบทเป็น นิ + อตฺถ ก็ได้ ดังจะเห็นได้ว่า ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑๙) อนุญาตให้แปลง เอ เป็น ย ได้ในเฉพาะ เอ ของ เม, เต และ เย ศัพท์เท่านั้น เช่น

อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม	[เม + อยํ]	(ธรรมอันเราบรรลุแล้วนี้)
ปุตฺโต ตฺยาหํ	[เต + อหํ]	(หม่อมฉันเป็นบุตรของพระองค์)
ตฺยาสฺส ปหีนา	[เต + อสฺส]	(ธรรมเหล่านั้นอันบุคคลนั้นละได้แล้ว)
ปพฺพตฺยาหํ	[ปพฺพเต + อหํ]	(ข้าพเจ้าอยู่บนภูเขา)
ยฺยาสฺส	[เย + อสฺส]	(ธรรมเหล่าใดอันบุคคลนั้น[ละแล้ว])

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๓๐) กล่าวว่า ให้แปลง เอ ของ เต, เม, ปพฺพเต และ เย ศัพท์ ๔ ศัพท์เท่านั้น ที่แปลงเป็น ย ได้ด้วยสูตรนี้ โดยแยก เต และ ปพฺพเต เป็นสองศัพท์ เช่น ตฺยาหํ, มฺยายํ, ปพฺพตฺยาหํ และ ยฺยาสฺส ส่วนสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ปฏิเสธ เย ศัพท์โดยกล่าวว่า ไม่มีตัวอย่างว่า ยฺยาสฺส ในพระบาลี

คำว่า อาเทส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑๙)

- อักษรที่ถูกแสดงไว้ในตำแหน่งของอาเทสี = อาเทสิฏฺฐาเน อาทิสฺสตีติ อาเทโส.

(อา บทหน้า + ทิสี ธาตุ <อุจฺจารเณ = กล่าว> + ณ ปัจจัย อา อุปสรรคมีความหมายตามธาตุว่า กล่าว)

หมายความว่า อักษรที่ถูกเปลี่ยนแปลงเรียกว่า อาเทสี (อาเทโส อสฺส อตฺถีติ อาเทสี = อักษรที่มีการเปลี่ยนแปลง) ส่วนอักษรตัวใหม่ที่เข้ามาแทนที่เรียกว่า อาเทศ ในที่นี้ สระ เอ ที่อยู่ท้ายบทเป็น อาเทสี ส่วน ย เป็น อาเทศ

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๓๒)

- อักษรที่ถูกกล่าวไว้ข่มฐานีหรืออาเทสี = ฐานินํ อาเทสึ วา อามทฺทิย ทิสฺสติ อุจฺจารียตีติ อาเทโส (อา บทหน้า + ทิสี ธาตุ <อุจฺจารเณ = กล่าว> + ณ ปัจจัย อุปสรรคคือ อา มีความหมายว่า ข่ม)

หมายความว่า อาเทศเป็นอักษรที่ใช้แทนที่ฐานีหรืออาเทสี จึงเหมือนกับการข่มฐานีหรืออาเทสีไว้นั่นเอง (ฐานี = อาเทสี = การิยี = การี คือ อักษรที่ถูกเปลี่ยนแปลง, ฐานะ = อาเทสะ = การิยะ คือ อักษรตัวใหม่ที่เข้ามาแทนที่)

โส อสฺส, อนุ เอตีเตฺยตฺถ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ โส อสฺส, อนุ เอติ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

[๑๘ : ๒๐] วโมทุทนฺตานํ.

แปลง โอ และ อุ ที่อยู่ท้ายบทเป็น ว ในที่สระอยู่หลัง ในบางแห่ง

วํ อ. ว อาเทศ *โอทุทนฺตานํ* แห่ง โอ และ อุ อันเป็นที่สุด ท. *โหติ* ย่อมมี *สเร* ในที่สระ *กฺว*จิ ในบางแห่ง ฯ

สูตรนี้มี ๒ บท คือ วํ + โอทุทนฺตานํ เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง โอ และ อุ ที่อยู่ท้ายบทเป็น วฺ ในเพราะสระหลัง เช่น โส + อสฺส แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ สฺ ออกจากสระ โอ, แปลงสระ โอ ของ โส เป็น วฺ ในเพราะสระ อ ของ อสฺส ด้วยสูตรนี้ จากนั้นจึงนำ วฺ ไปประกอบกับสระ อ ของ อสฺส เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น สฺวสฺส

คำว่า วโมทุทนฺตานํ ตัดบทเป็น วํ + โออุอนฺตานํ แปลงนิคคหิตใน วํ เป็น มฺ และลง ทฺ อาคม ท้าย โอ และ อุ ดังที่กล่าวไว้แล้วใน โอทนฺต ศัพท์ในสูตรว่า ตฺโถทนฺตา สรา อฏฺฐ อนึ่ง เวลาอ่านบทนี้ ให้ตัดเป็น ๒ วรรค คือ ว-โมทุทนฺตานํ หรือ ๓ วรรคว่า ว-โมทุ-ทนฺตานํ ทั้งนี้เพราะนิคคหิตที่แปลงเป็น ม, ท หรือ ย พร้อมทั้งอาคมทั้งหมดต้องอ่านติดกับบทหลัง โดยถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของบทหลัง จะอ่านว่า วโม-ทุทนฺตานํ ไม่ได้ ถือว่าผิดหลักยติภังค์ คือ การหยุดเสียง ตามหลักอลังการ

คำว่า โอทุทนฺต มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๘) ว่า

- โอ จ อุ จ โอทุ, อนฺตา จ เต โอทุ เจติ โอทุทนฺตา.

ให้สลับบทหน้าคือ อนฺต มาไว้ในบทหลัง จึงมีรูปเป็น โอทุทนฺต

คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๓๓) กล่าวว่า คัมภีร์นิสสัยพม่าหลายฉบับแปล อนฺต ใน โอทุทนฺต ว่า "ส่วนหนึ่ง" ดังนั้น คำว่า โอทุทนฺต จึงแปลว่า "โอ และ อุ อันเป็นส่วนหนึ่ง[ของบท]" แต่ความหมายข้างต้นนั้นไม่ถูกต้อง เพราะ อนฺต ศัพท์ควรใช้ในความหมายว่า "ที่สุด" เพราะสระ โอ และ อุ ที่ไม่ใช่ที่สุดของบทไม่อาจแปลงเป็น อุ ด้วยสูตรนี้ได้ เช่น

สวนียํ [สุ + อนียํ] (พึงฟัง)

(สุ ธาตุ + อนีย ปัจจัย พฤทธิ์ อุ ใน สุ เป็น โอ แล้วแปลง โอ เป็น อว)

วิรวนฺติ [วิ รุ + อนฺติ] (ย่อมร้อง)

(วิ บทหน้า + รุ ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ พฤทธิ์ อุ เป็น โอ แล้วแปลงเป็น อว)

ทั้งสองอุทาหรณ์นี้ เสียง อุ มิได้อยู่ท้ายบทจึงมิได้เข้าสนธิด้วยวิธีการข้างต้น ในที่นี้เป็นการประกอบรูปศัพท์จากธาตุโดยใช้สนธิภายใน มิใช่การสนธิระหว่างบท

นอกจากนั้น คำว่า คาณฺฑีวธนฺวา (ผู้มีธนูซึ่งมีข้อมาก) มีศัพท์เดิมมาจาก คาณฺฑีวธนุ ศัพท์ + อา ปัจจัย ในปทรูปสิทธิปกรณ์สูตรว่า ธนุมฺหา จ (ลง อา ปัจจัยท้าย ธนุ ศัพท์และศัพท์อื่นๆ ในบางแห่ง) ท่านอนุญาตให้แปลง อุ ของ นุ เป็น วฺ ด้วยสูตรว่า วโมทุทนฺตานํ แต่ในปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๑๔๑) กล่าวว่าให้แปลงด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ยวการา จ (แปลง ฌ และ ล เป็น ย และ ว อักษร[ตามลำดับ]ในเพราะสระเบื้องหลังอีกด้วย) เพราะไม่ใช่ที่สุดของบท แต่อย่างไรก็ตาม ตามข้อความที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ซึ่งอนุญาตให้ใช้สูตรนี้ได้ เพราะท่านถือว่า ศัพท์ที่ลงวิภัตติก็ตามหรือไม่ลงวิภัตติก็ตามสามารถแสดงความหมายได้ ชื่อว่า บท ตามสูตรของสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๗) ว่า วิภตฺยนฺต-มวิภตฺยนฺตํ วา อตฺถโชตกํ ปทํ (ศัพท์ที่ลงวิภัตติอยู่ท้ายหรือไม่ลงวิภัตติอยู่ท้าย แสดงความหมายได้ ชื่อว่าบท)

อนึ่ง อุทาหรณ์ที่แปลง อู เป็น ว ก็มีได้บ้างในที่บางแห่ง เช่น คำว่า ภฺวาปนลานิลํ ตัดบทเป็น ภู + อาป + อนล+ อนิลํ แปลว่า "แผ่นดิน น้ำ ไฟ และลม" ตามอุทาหรณ์นี้ให้แปลง อู เป็น ว ด้วยการแบ่งสูตรว่า วํ ในสูตรนี้

สเร ปเร อนฺโตการุการานํ กฺวจิ โว อาเทโส โหติ.

แปลง โอ อักษร และ อุ อักษร ที่อยู่ท้ายบทเป็น ว อักษร ในที่สระอยู่หลัง ในบางแห่ง

สฺวสฺส, อเนฺวติ.

เช่น

สฺวสฺส	[โส + อสฺส]	(บุคคลนั้นพึงเป็น)
อนฺเวติ	[อนุ + เวติ]	(ย่อมติดตาม)

การประกอบรูปศัพท์ สฺวสฺส

ศัพท์เดิมเป็น โส กับ อสฺส

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" [สฺ โ- + อสฺส]

แปลง โอ เป็น วฺ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "วโมทุทนฺตานํ" [สฺ วฺ + อสฺส]

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" [สฺวฺ ⟶ อสฺส]

สำเร็จรูปเป็น สฺวสฺส

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

ตยสฺสุ, สเมตายสฺมา.

บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์เพื่อสำเร็จอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ตยสฺสุ	[ตโย + อสฺสุ]	([ธรรมทั้งหลาย] ๓ อย่างพึงเป็น)
สเมตายสฺมา	[สเมตุ + อายสฺมา]	(ท่านผู้เจริญจงพร้อมเพรียง)

ในอุทาหรณ์ข้างต้นไม่แปลง โอ และ อุ เป็น ว เพราะ กฺวจิ ศัพท์ที่ตามมาจากสูตร กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต ห้ามไว้ จึงไม่เข้าสนธิเป็นรูปว่า ตยฺวสฺสุ, สเมตฺวายสฺมา

ในคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิเพิ่มปาฐเสสะของประโยคบาลีเป็นรูปว่า ตยสฺสุ, สเมตายสฺมาตฺยาทิ-สิชฺฌนตฺถํ จึงแปลตามปาฐเสสะที่เพิ่มมานี้

อิธ อหนฺตีธ-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ อิธ อหํ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

[๑๙ : ๒๗] โท ธสฺส จ.

แปลง ธ อักษรเป็น ท อักษร ในที่สระอยู่หลังและอื่นๆ ในบางแห่ง

โท อ. ท อักษร *ธสฺส* แห่ง ธ อักษร *โหติ* ย่อมมี *สเร* จ ในที่สระ ด้วย *กฺวจิ* ใน บางแห่ง ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง ธ ของ อิธ เป็น ท ในที่สระอยู่หลัง เช่น อิธ + อหํ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ธฺ ออกจากสระ อ, แปลง ธฺ เป็น ทฺ ในที่สระอยู่หลัง -ะ ของ อหํ ด้วยสูตรนี้, ทีฆะสระหลังคือ อ ของ อหํ เป็น อา แล้วนำ ทฺ ไปประกอบกับสระ อา ของ อาหํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น อิทาหํ

สเร ปเร ธสฺส กฺวจิ โท โหติ.

แปลง ธ อักษรเป็น ท อักษร ในที่สระอยู่หลังในบางแห่ง

ทีฆ- อิทาหํ.

เมื่อกระทำความเป็นทีฆะแล้ว ได้รูปว่า

อิทาหํ	[อิธ + อหํ]	(เราแล)

คำว่า ทีฆ อิทาหํ เป็นคำกล่าวโดยย่อ มีประโยคเต็มว่า ทีฆ กเต อิทาหํ อิติ รูปํ สิชฺฌติ มี คำแปลตามที่ได้แปลไว้ข้างต้น

คัมภีร์นี้แสดงอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ว่า อิทาหํ ส่วนปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงอุทาหรณ์ว่า เอกมิทาหํ (เอกํ + อิธ + อหํ) อิธ ศัพท์ในทั้งสองบทนี้เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น ไม่มีความหมายใดๆ นิสสัยพม่าจึงไม่แปลคำนี้ แต่สนามหลวงบาลีไทยนิยมแปลว่า "แล" ดังหลักฐานในพระบาลีและอรรถกถาว่า

อิธาหํ ภิกฺขเว ภุตฺตาวี อสฺสํ ปวาริโต ปริปุณฺโณ ปริโยสิโต สุหิโต ยาวทตฺโถ, สิยา จ เม ปิณฺฑ-ปาโต อติเรกธมฺโม ฉฑฺฑนียธมฺโม.[๕๓]

"ภิกษุทั้งหลาย หากเราจะพึงเป็นผู้ฉันเสร็จห้ามภัตเรียบร้อยแล้ว สิ้นสุดภัตกิจ มีความสุขตามความต้องการแล้ว แต่บิณฑบาตของเรายังมีเหลือจะต้องทิ้ง"

ตตฺถ อิธาติ นิปาตปทเมตํ.[๕๔]

“ในพากย์นั้น คำว่า อิธ นี้เป็นบทนิบาต”

เอกมิทาหํ อานนฺท สมยํ อิเธว ราชคเห วิหรามิ เวฬุวเน กลนฺทกนิวาเป.[๕๕]

“อานนท์ สมัยหนึ่ง เราอยู่ที่เวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์นี้แหละ”

เอกมิทาหนฺติ เอตฺถ อิธาติ นิปาตมตฺตํ, เอกํ สมยนฺติ อตฺโถ.[๕๖]

“คำว่า อิธ ในบทว่า เอกมิทาหํ นี้ เป็นเพียงนิบาต ความหมายคือ สมัยหนึ่ง”

การประกอบรูปศัพท์ อิทาหํ

ศัพท์เดิมเป็น อิธ กับ อหํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” [อิธฺ -ะ + อหํ]

แปลง ธฺ เป็น ทฺ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “โท ธสฺส จ” [อิทฺ -ะ + อหํ]

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” [อิทฺ + อหํ]

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทำทีฆะสระหลังด้วยสูตรว่า “ทีฆํ” [อิทฺ + อาหํ]

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” [อิทฺ ⟶ อาหํ]

สำเร็จรูปเป็น อิทาหํ

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

อิเธว.

บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์เพื่อให้สำเร็จอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

อิเธว	[อิธ + เอว]	(ในที่นี้นั่นเทียว)

จกาเรน พฺยญฺชเนปิ.

[แปลง ธ อักษรเป็น ท อักษร] แม้ในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วย จ ศัพท์

คำว่า อิเธว ไม่แปลง ธ เป็น ท แล้วสำเร็จรูปเป็น อิเทว

โดยทั่วไป การ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ วณฺณ, อกฺขร จึงแปลว่า “อักษร” แต่ในบางแห่งก็เป็นคำไวพจน์ของ สทฺท แปลว่า ศัพท์ ในที่นี้ใช้ในความหมายหลัง

อิท ภิกฺขเว.

[เช่น]

อิท ภิกฺขเว	[อิธ + ภิกฺขเว]	(ภิกษุทั้งหลาย ในศาสนานี้)

การประกอบรูปศัพท์ อิท ภิกฺขเว

ศัพท์เดิมเป็น อิธ กับ ภิกฺขเว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (อิธฺ -ะ + ภิกฺขเว)

แปลง ธฺ เป็น ทฺ ในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "โท ธสฺส จ" (อิทฺ -ะ + ภิกฺขเว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (อิทฺ ⟶ -ะ ภิกฺขเว)

สำเร็จรูปเป็น อิท ภิกฺขเว

ปติ อนฺตํ, วุตฺติ อสฺเสตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ปติ อนฺตํ, วุตฺติ อสฺส [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

[๒๐ : ๒๑] อิวณฺโณ ยํ นวา.

สระ อิ วัณณะย่อมถึงความเป็น ย อักษร ในที่สระอยู่หลังในบางแห่ง

อิวณฺโณ อ. สระ อิ วัณณะ *ยาติ* ย่อมถึง *ยํ* ซึ่งความเป็น ย อักษร *สเร* ในที่สระ *นวา* ในบางแห่ง ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิคือ แปลงสระ อิ วัณณะเป็น ยฺ อักษรในที่สระอยู่หลัง เช่น วุตฺยสฺส = วุตฺติ + อสฺส แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ตฺ ออกจากสระ อิ, แปลงสระ อิ ของ ติ เป็น ยฺ ในที่สระอยู่หลัง อ ของ อสฺส ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ยฺ ไปประกอบกับสระ อ ของ อสฺส เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น วุตฺยสฺส

สเร ปเร อิวณฺณสฺส โย นวา โหติ.

แปลงสระ อิ วัณณะ เป็น ย อักษร ในเพราะสระหลังในบางแห่ง

ในสูตรท่านประกอบใช้บทการิยะเป็นรูปลงทุติยาวิภัตติว่า ยํ แต่ในวุตติท่านประกอบใช้เป็น โย ส่วนบทการีก็เช่นกัน ท่านประกอบเป็นประธานที่ลงปฐมาวิภัตติ แต่ในวุตติประกอบใช้เป็นบทที่ลงฉัฏฐี-วิภัตติว่า อิวณฺณสฺส การกล่าวเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อประเทืองปัญญาของนักศึกษาว่า ในข้อความว่า แปลงสระ อิ วัณณะ เป็น ย ในภาษาบาลีมีวิธีการเขียน ๒ อย่าง คือ

๑. อิวณฺโณ ยํ ยาติ (สระ อิ วัณณะย่อมถึงความเป็น ย อักษร)

๒. อิวณฺณสฺส โย โหติ (ย อักษรของสระ อิ วัณณะย่อมมี)

นอกจากนั้น ในแบบที่ ๒ อาจเพิ่ม ฐาเน เข้ามาเป็นรูปว่า อิวณฺณสฺส ฐาเน โย โหติ (ย อักษรย่อมมีในตำแหน่งของสระ อิ วัณณะ) ก็ได้

นักไวยากรณ์อินเดียเห็นว่า นวา ศัพท์ไม่มีใช้ในภาษาสันสกฤตจึงถือว่าบทว่า นวา แยกเป็น ๒ บท คือ น วา และแปลว่า "ไม่ถึงความเป็น ย อักษรได้บ้าง" โดย น ศัพท์เป็นนิบาตในอรรถปฏิเสธ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๑) และคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๒๑) กล่าวว่า นวา ศัพท์นี้มีวิธีใช้เหมือน กฺวจิ ศัพท์ จึงควรมีรูปติดกันเป็นบทเดียว

นอกจากนั้น นวา ศัพท์มักระบุถึงอุทาหรณ์เพียงรูปเดียว เช่น ปจฺจนฺตํ ไม่มีรูปอื่นว่า ปติอนฺตํ และ วุตฺยสฺส ไม่มีรูปอื่นว่า วุตฺติ อสฺส ดังนี้เป็นต้น ดังคัมภีร์กัจจายนวัณณนากล่าวว่า

กฺวจินฺนวา จ เอกตฺถา เยภุยฺเยเนกรูปกา
วา วิภาสา สมานตฺถา ปาเยโนภยรูปกา.[๕๗]

"กฺวจิ และ นวา ศัพท์มีอรรถเสมอกัน มีรูปอย่างเดียวโดยมาก ส่วน วา และ วิภาสา ศัพท์ มีอรรถเสมอกัน มีรูปทั้งสองอย่างโดยมาก"

[๒๑ : ๒๒] สพฺโพ จํ ติ

[๒๒ : ๔๐] ปรเทฺวภาโว ฐาเนติ

กตยการสฺส ติสฺส สพฺโพ จํ ตีติ กฺวจิ จาเทเส ปรเทฺวภาโว ฐาเนติ สรโต ปร-พฺยญฺชนสฺส ฐานาสนฺนวสา ทฺวิตฺตํ.

เมื่อแปลง ติ ที่ได้กระทำเป็น ย อักษรแล้ว [คือเป็นรูป ตฺย แล้ว] เป็น จ ในบางที่ด้วยสูตรว่า สพฺโพ จํ ติ (ติ ศัพท์ทั้งหมดย่อมถึงความเป็น จ อักษรในเพราะสระ ในบางแห่ง) การซ้อนพยัญชนะที่อยู่หลังสระ ด้วยสูตรว่า ปรเทฺวภาโว ฐาเน (การซ้อนพยัญชนะหลังย่อมมีในที่สมควร) ย่อมมีโดยเนื่องด้วยฐานใกล้กัน

ติ อ. ติ ศัพท์ *สพฺโพ* ทั้งหมด *ยาติ* ย่อมถึง *จํ* ซึ่งความเป็น จ อักษร *สเร* ในที่สระอยู่หลัง *กฺว*จิ ในบางแห่ง ฯ

ปรเทฺวภาโว อ.ความเป็นสองรูปแห่งพยัญชนะอันเป็นเบื้องหลัง *สรมฺหา* จากสระ *โหติ* ย่อมมี *ฐาเน* ในฐานะ ฯ

คำว่า ฐานาสนฺนวสา (โดยเนื่องด้วยฐานใกล้กัน) คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (หน้า ๒๖๘) แปลว่า “โดยสามารถแห่งฐานใกล้กัน” เพราะ วส ศัพท์มักแปลว่า “สามารถ, อำนาจ” ซึ่งคาดว่าน่าจะแปลตามคัมภีร์สันนยะของสิงหล แต่ในที่นี้แปลว่า “โดยเนื่อง” เพราะถือว่า วส ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า “เนื่อง” และลง สฺมา วิภัตติในอรรถตติยาวิเสสนะ ส่วน อาสนฺน ศัพท์เป็นคำขยายของ ฐาน ศัพท์

คัมภีร์พาลาวตารระบุว่า กตยการสฺส ติสฺส (ติ ที่ได้กระทำเป็น ย อักษรแล้ว) จึงแสดงว่าท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้เห็นด้วยกับมติของคัมภีร์นยาสะที่อนุญาตให้แปลง อิ ใน ติ เป็น ย ก่อน แล้วจึงแปลง ตฺย เป็น จ ต่อมา ซึ่งแม้จะไม่ได้แปลง ติ เป็น จ เหมือนที่กล่าวไว้ในสูตร ก็ไม่ถือว่าผิด เพราะท่านประกอบสำนวนทางภาษาที่เรียกชื่อว่า ภูตปุพพคติกนัย คือ วิธีที่เคยเป็นมาก่อน ดังเช่น คำว่า สตฺต (สัตว์) ซึ่งครอบคลุมไปถึงพระอรหันต์ด้วย แม้พระอรหันต์ผู้ไม่มีความเพลิดเพลินยินดีในกามคุณ ๕ แล้ว ก็นับเข้าในเหล่าสัตว์เช่นเดียวกัน เพราะเป็นผู้เคยเพลิดเพลินยินดีมาก่อน

ความจริงแล้ว คำว่า สตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูปาทีสุ สชฺชนฺตีติ สตฺตา = บุคคลผู้ติดข้องในกามคุณ ๕ มีรูปเป็นต้น ชื่อว่า สัตว์

จึงหมายเฉพาะปุถุชนและพระเสกขะโดยตรง แต่ยังหมายความถึงพระอรหันต์โดยอ้อมอีกด้วย

สูตร ปรเทฺวภาโว ฐาเน เป็นวิธิสูตร อาคมวิธิคือ ซ้อนพยัญชนะสังโยคที่อยู่หลังจากสระ เช่น อิธ + ปมาโท ซ้อน ปฺ เป็น ปฺป สำเร็จรูปเป็น อิธปฺปมาโท การซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้คือ การซ้อนปฐมอักษร ตติยอักษร และปัญจมอักษรของวรรค เป็นรูปว่า

การซ้อน ก วรรค	=	กฺก คฺค
การซ้อน จ วรรค	=	จฺจ ชฺช ญฺญ
การซ้อน ฏ วรรค	=	ฏฺฏ ฑฺฑ ณฺณ
การซ้อน ต วรรค	=	ตฺต ทฺท นฺน
การซ้อน ป วรรค	=	ปฺป พฺพ มฺม
การซ้อน อ วรรค	=	ยฺย ลฺล วฺว สฺส

สูตร ปรเทฺวภาโว ฐาเน ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ถือว่ามี ๓ บท โดยคำว่า ปรเทฺวภาโว แยกกันเป็น ๒ บท เพราะถือว่า ปร และ เทฺวภาว เชื่อมกันเป็นสมาสไม่ได้จึงต้องลบ ส ฉัฏฐีวิภัตติท้าย ปร ศัพท์ แต่คัมภีร์นี้มักแต่งตามความเห็นของนยาสะ จึงถือว่าสูตรนี้มี ๒ บท โดยคำว่า ปรเทฺวภาโว เป็นเพียงศัพท์เดียว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทฺวินฺนํ ภาโว เทฺวภาโว (แปลงสระ อิ ใน วิ เป็น เอ : ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- ปรสฺส พฺยญฺชนสฺส เทฺวภาโว ปรเทฺวภาโว (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ภาษาบาลีเป็นภาษาที่มักใช้คำสั้น แต่จุความมาก บางศัพท์จึงไม่กล่าวให้ชัดเจน แต่ก็สามารถสื่อความหมายได้ เช่น ฐาเน (ในฐานะ), กาเล (ในกาล) คำทั้งสองนี้หมายถึง ในฐานะอันควร, ในกาลอันควร แม้จะไม่ใช้เป็น ยุตฺตฏฺฐาเน, อนุรูปฏฺฐาเน (ในฐานะอันควร) หรือ ยุตฺตกาเล, อนุรูปกาเล (ในกาลอันควร) ก็สามารถสื่อให้เข้าใจเรื่องนี้ได้ แม้คำว่า อฏฺฐาเน, อกาเล (ในที่มิใช่ฐานะ, ในกาลมิใช่กาล) ก็สื่อถึงฐานะอันไม่สมควร และในกาลอันไม่สมควร

มีข้อสังเกตว่าแม้สูตร ปรเทฺวภาโว ฐาเน นี้ จะไม่มี วา ศัพท์หรือ กฺวจิ ศัพท์โดยตรงในสูตรหรือตามมาจากสูตรก่อน แต่การซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้ก็ไม่แน่นอนในที่บางแห่ง เช่น คำว่า สุปฏิปนฺโน, อุชุปฏิปนฺโน, ญายปฏิปนฺโน และ สามีจิปฏิปนฺโน ไม่ปรากฏการซ้อนพยัญชนะเป็นรูปว่า สุปฺปฏิปนฺโน, อุชุปฺปฏิปนฺโน, ญายปฺปฏิปนฺโน และ สามีจิปฺปฏิปนฺโน ทั้งนี้คงเป็นเพราะการออกเสียงสังโยคที่เป็นเสียงหนักนับเข้าในเสียงแข็ง จึงไม่ซ้อนพยัญชนะ เพื่อให้ออกเสียงได้นุ่มนวลตามหลักของสุขุมาลตาคุณ คือ ความนุ่มนวลกระชดกระช้อย (ดู สุโพธาลังการ คาถา ๑๓๕)

แม้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๔) ว่า สรมฺหา เทฺว (ซ้อนพยัญชนะที่อยู่ท้ายสระเป็นสองรูปในบางแห่ง) และในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๖๗) ว่า ปรสฺส ทฺวิตฺตํ ฐาเน (ซ้อนพยัญชนะที่อยู่ท้ายสระเป็นสองรูปในฐานะอันควร) ก็ไม่ปรากฏ วา ศัพท์หรือ กฺวจิ ศัพท์ในสูตรเหล่านั้น

เพราะส่วนใหญ่การซ้อนพยัญชนะมักมีความแน่นอน แต่ไวยากรณ์เหมือนแก้มของนักเป่าขลุ่ยที่พองขึ้นหรือยุบลง จึงอาจมีความไม่แน่นอนในกฎที่แน่นอนได้ โดยขึ้นอยู่กับอุทาหรณ์ที่พบในพระบาลี

ในปทรูปสิทธิปกรณ์สูตร ๒๒ ว่า สพฺโพ จํ ติ (ติ ศัพท์ทั้งหมดย่อมถึงความเป็น จ อักษร ในเพราะสระ ในบางแห่ง) กล่าวถึงการแปลง ติ เป็น จ ในเมื่อเป็น ติ ของ อติ, ปติ และ อิติ ส่วนคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (หน้า ๓๔) เพิ่มอีกศัพท์หนึ่ง คือ ปูติ ดังอุทาหรณ์ว่า ปุจฺจณฺฑํ = ปูติ + อณฺฑํ (ไข่เน่า)

การแปลงเป็น จ ด้วยสูตรว่า สพฺโพ จํ ติ นั้น มีความเห็นของอาจารย์รุ่นก่อน ๒ ประการ คือ

๑. คัมภีร์นยาสะ โมคคัลลานไวยากรณ์ พาลาวตาร และพาลาวตารฎีกาเก่า

- แปลง ตฺย เป็น จ

๒. ปทรูปสิทธิปกรณ์ และพาลาวตารฎีกาใหม่

- แปลง ติ เป็น จ

มีข้อสังเกตว่า ถ้าแปลง อิ ของ ติ เป็น ย ได้รูปว่า ตฺย แล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องแปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรนี้ แต่แปลงได้ด้วยสูตรในนามกัณฑ์ว่า ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น และ ท อักษรที่มี ย อักษรตามมาย่อมถึงความเป็น จ, ล, ญ และ ช อักษรได้บ้าง) ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องตั้งสูตรว่า สพฺโพ จํ ติ โดยเฉพาะอีก คำอธิบายข้างต้นที่กล่าวนี้เป็นความเห็นของโมคคัลลานไวยากรณ์ที่กล่าวแย้งสูตรนี้

ปจฺจนฺตํ, วุตฺยสฺส.

เช่น

ปจฺจนฺตํ	[ปติ + อนฺตํ]	(ที่สุด)
วุตฺยสฺส	[วุตฺติ + อสฺส]	(ความเป็นไปพึงมี)

คำว่า วุตฺยสฺส เมื่อสำเร็จรูปเป็น วุตฺตฺยสฺส แล้ว ให้ลบ ตฺ สังโยคตัวหน้าด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค (เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้ว พึงกระทำพยัญชนะไม่ให้เป็นสังโยคด้วย)

การประกอบรูปศัพท์ ปจฺจนฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น ปติ กับ อนฺตํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ปตฺ อิ + อนฺตํ)

แปลง อิ เป็น ยฺ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "อิวณฺโณ ยํ นวา" (ปตฺยฺ + อนฺตํ)

แปลง ตฺย เป็น จ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "สพฺโพ จํ ติ" (ปจ + อนฺตํ)

ซ้อน จฺ อักษรด้วยสูตรว่า “ปรเทฺวภาโว ฐาเน” (ปจฺจ + อนฺตํ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ปจฺจ ⟶ อนฺตํ)
สำเร็จรูปเป็น ปจฺจนฺตํ

นวาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า นวา (ในบางแห่ง)

ปฏคฺคิ.

บทว่า นวา มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการแปลงเป็น ย ในอุทาหรณ์นี้ คือ :-

ปฏคฺคิ [ปติ + อคฺคิ] (ไฟตอบ = ไฟที่จุดขึ้นเพื่อป้องกันไฟป่าที่ลามมา)

บาลีสนามหลวงของไทยถือว่า อุปสรรคและนิบาตเป็นศัพท์ ไม่ใช่เป็นบท เพราะไม่ได้ลงวิภัตติ ที่จริงแล้ว บทในภาษาบาลีที่ประกอบใช้ในพากย์จะต้องลงวิภัตติแน่นอน ทั้งนี้เพื่อให้รู้ว่าบทดังกล่าวทำหน้าที่อะไรในพากย์ เช่น ถ้าทำหน้าที่กัตตาก็ลงตติยาวิภัตติในอนภิหิตกัตตา ดังนี้ เป็นต้น ตามข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑๑) ที่กล่าวว่า วิภตฺยนฺตํ ปทํ (ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย ชื่อว่า บท)

อย่างไรก็ตาม ในบาลีไวยากรณ์ใหญ่กล่าวว่า บทอุปสรรคเป็นบทที่ลงวิภัตติด้วยเช่นเดียวกัน โดยส่วนใหญ่มักลงปฐมาวิภัตติ แต่ในบางแห่งอาจลงวิภัตติอื่นได้บ้างตามสมควรแก่เนื้อความ ส่วนนิบาตบางศัพท์ลงวิภัตติ (วิภตฺติยุตฺต) บางศัพท์ก็ไม่ลงวิภัตติ (วิภตฺติอยุตฺต) แต่ก็รวมนิบาตทั้งหมดว่าเป็นบท เพราะบทในภาษาบาลีมี ๔ ประเภท คือ

๑. บทนาม เช่น อสฺโส (ม้า) ๒. บทอาขยาต เช่น ธาวติ (วิ่ง)
๓. บทอุปสรรค เช่น อภิ (ยิ่ง) ๔. บทนิบาต เช่น ขลุ (โดยแท้)

อุทาหรณ์เหล่านี้ผูกเป็นประโยคได้ว่า อสฺโส ขลุ อภิธาวติ = ม้าวิ่งเร็วยิ่งโดยแท้, ม้าวิ่งเร็วจริงๆ ปทรูปสิทธิฎีกากล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ปทํ จตุพฺพิธํ วุตฺตํ นามาขฺยาโตปสคฺคิกํ
นิปาตญฺจาติ วิญฺญูหิ อสฺโส ขลฺวาภิธาวติ.[๕๘]

“บทมี ๔ ประเภทที่บัณฑิตกล่าวไว้ คือ บทนาม บทอาขยาต บทอุปสรรค และบทนิบาต เช่น ม้าวิ่งเร็วยิ่งโดยแท้”

เรื่องของบท ๔ ประเภทเหล่านี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ตตฺถ เอวนฺติ นิปาตปทํ. เมติอาทีนิ นามปทานิ. ปฏิปนฺโน โหตีติ เอตฺถ ปฏีติ อุปสคฺคปทํ. โหตีติ อาขฺยาตปทํ. อิมินา ตาว นเยน ปทวิภาโค เวทิตพฺโพ.[๕๙]

“ในพากย์นั้น คำว่า เอวํ เป็นบทนิบาต คำว่า เม เป็นต้นเป็นบทนาม คำว่า ปฏิ ในคำว่า ปฏิ-ปนฺโน โหติ นี้เป็นบทอุปสรรค คำว่า โหติ เป็นบทอาขยาต โปรดทราบการจำแนกบทตามนัยนี้ก่อน”

ตํ นามปทํ อาขฺยาตปทํ อุปสคฺคปทํ นิปาตปทนฺติ จตุพฺพิธํ.[๖๐]

“บทนั้นมี ๔ ประเภท คือ บทนาม บทอุปสรรค บทนิบาต และบทอาขยาต”

[๒๓ : ๔๓] กฺวจิ ปฏิ ปติสฺส.

แปลง ปติ เป็น ปฏิ ในบางแห่ง

ปฏิ อ. ปฏิ อาเทศ *ปติสฺส* แห่ง ปติ อุปสรรค *โหติ* ย่อมมี *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

เอตฺถ กฺวจิ ปฏิ ปติสฺเสติ ปติสฺส ปฏิ.

ในอุทาหรณ์นี้ แปลง ปติ เป็น ปฏิ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ปฏิ ปติสฺส (แปลง ปติ เป็น ปฏิ ในบางแห่ง)

การแปลง ปติ เป็น ปฏิ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ปฏิ ปติสฺส นั้นอาจทำได้ในเพราะสระและพยัญชนะ อุทาหรณ์ที่แปลง ปติ เป็น ปฏิ ในเพราะพยัญชนะ คือ ปฏิหญฺญติ = ปติ + หญฺญติ (ย่อมถูกเบียดเบียน) ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงไม่ให้บทว่า สเร หรือ พฺยญฺชเน ตามมาสู่สูตรนี้ เพื่อให้ครอบคลุมการแปลงเป็น ปฏิ ทั้งในที่มีสระและพยัญชนะอยู่หลัง

การประกอบรูปศัพท์ ปฏคฺคิ

ศัพท์เดิมเป็น ปติ กับ อคฺคิ

แปลง ปติ อุปสรรคเป็น ปฏิ ด้วยสูตรว่า “กฺวจิ ปฏิ ปติสฺส” (ปฏิ + อคฺคิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปฏฺ อิ + อคฺคิ)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (ปฏฺ + อคฺคิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ปฏฺ ⟶ อคฺคิ)

สำเร็จรูปเป็น ปฏคฺคิ

คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๓๕) กล่าวว่า อุทาหรณ์ว่า ปจฺจนฺตํ, วุตฺยสฺส, และ ปฏคฺคิ เป็นบทที่ประกอบใช้สูตรหลายสูตรในรูปเดียว ท่านกล่าวไว้ในบทเดียวเพื่อย่อคัมภีร์ให้กระชับรัดกุม ตามหลักภาษาเรียกว่า อัมพเสจนครุสินานนัย คือ วิธีที่เหมือนกับการรดน้ำต้นมะม่วงและการยังครูให้อาบน้ำ กล่าวคือ ศิษย์ผู้ฉลาดเชิญครูไปที่ต้นมะม่วงแล้วยังครูให้อาบน้ำ พร้อมกับได้รดน้ำมะม่วงในขณะเดียวกัน วิธีที่ให้สำเร็จประโยชน์ ๒ อย่างก็มีลักษณะเดียวกันนี้ ถ้าเป็นคำพังเพยก็คือ ยิงปืนนัดเดียวได้นกสองตัว

วณฺณคฺคหณํ สพฺพตฺถ รสฺสทีฆสงฺคหณตฺถํ.

วณฺณ ศัพท์ในสูตรทุกสูตร มีประโยชน์เพื่อหมายถึงรัสสสระและทีฆสระ

วณฺณ ศัพท์แปลว่า "อักษร" เป็นคำไวพจน์ของ อกฺขร แต่เมื่อท่านกล่าวว่า อวณฺณ แม้จะแปลตามศัพท์ว่า อ อักษร ก็ยังมุ่งให้หมายถึง อา อักษรอีกด้วย หรือเมื่อกล่าวว่า อิวณฺณ, อุวณฺณ ก็มุ่งให้หมายถึงสระ อิ, อี และสระ อุ, อู

ข้อความข้างต้นนั้นกล่าวตามปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๙) ว่า วณฺณคฺคหณํ สวณฺณคฺคหณตฺถํ (วณฺณ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อหมายถึงสระที่มีฐานเสมอกัน) หมายความว่า คำว่า อิวณฺณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิ เอว วณฺโณ อิวณฺโณ = อักษรคือ อิ ชื่อว่า อิ วัณณะ

ตามความหมายในรูปวิเคราะห์อาจทำให้เข้าใจว่าหมายถึงสระ อิ เพียงเท่านั้น แต่ในความจริงยังหมายความถึงสระ อี อีกด้วย โดยชาตยาเปกขนัย คือ นัยที่มองหาประเภทเดียวกัน เปรียบเหมือนเมื่อกล่าวว่า อโช (แพะ) ย่อมมิใช่หมายถึงแพะเพียงตัวเดียว แต่ยังหมายถึงแพะทุกตัวได้ เพราะคำนี้กล่าวถึงสัตว์ประเภทแพะ บทว่า อิวณฺณ ก็ยังหมายถึงสระ อี ได้อีกด้วย เพราะเป็นอักษรฐานเดียวกับสระ อิ จึงมีเสียงเสมอกัน

อย่างไรก็ตาม กัจจายนไวยากรณ์ไม่ได้ตั้งปริภาสาสูตร (สูตรครอบคลุม) เหมือนที่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๔) ได้ตั้งปริภาสาสูตรว่า วณฺณปเรน สวณฺโณปิ (แม้สระที่มีฐานเสมอกับศัพท์ที่มี วณฺณ ศัพท์อยู่ท้าย ย่อมถูกถือเอา)

ยถา เอเวตีห-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ ยถา เอว [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

[๒๔ : ๒๘] เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส.

แปลงอักษรตัวแรกของ เอว ศัพท์เป็น ริ และกระทำสระหน้าให้เป็นรัสสะ ในบางแห่ง

ริ อ. ริ อักษร *เอวาทิสฺส* แห่งเบื้องต้นของ เอว ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *นวา* ในบางแห่ง ฯ *ปุพฺโพ สโร* จ อ.สระหน้า ด้วย *รสฺโส* เป็นรัสสะ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ และรัสสวิธิคือ แปลง เอ ของ เอว เป็น ริ และกระทำรัสสะสระหน้าคือ อา ของ ยถา เป็น อ เช่น ยถา + เอว แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ถฺ ออกจากสระ อา, แปลง เอ เป็น ริ และทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรนี้ จากนั้นนำ ถฺ ไปประกอบกับสระ อ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ยถริว

สรโต ปรสฺส เอวสฺสาทิเอกาโร ริตฺตํ นวา ยาติ, ปุพฺโพ จ จานาสนฺนํ รสฺสํ.

เอ อักษร ซึ่งเป็นอักษรตัวแรกของ เอว ศัพท์ ซึ่งอยู่หลังสระ ย่อมถึงซึ่งความเป็น ริ ในบางแห่ง และสระข้างหน้าย่อมถึงซึ่งความเป็นรัสสะที่มีฐานใกล้กัน

ยถริว, ยเถว.

เช่น

ยถริว	[ยถา + เอว]	(ฉันใด)
ยเถว	[ยถา + เอว]	(ฉันใด)

บทว่า ยถริว, ตถริว ที่ประกอบรูปศัพท์ด้วยสูตรนี้ โมคคัลลานไวยากรณ์เห็นว่าเป็นบทนิบาต จึงไม่จำเป็นต้องตั้งสูตรนี้โดยเฉพาะ จะเห็นได้ว่า แม้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ก็กล่าวถึงบทเหล่านี้ไว้ในนิบาต โดยมีอรรถว่า เปรียบเทียบ (ปฏิภาคตฺถ)

การประกอบรูปศัพท์ ยถริว

ศัพท์เดิมเป็น ยถา กับ เอว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ยถฺ -า + เอว)

แปลง เอ เป็น ริ และทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส” (ยถฺ -ะ + ริว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ยถฺ ⟶ -ะ ริว)

สำเร็จรูปเป็น ยถริว

น อิมสฺส, ติ องฺคิกํ, ลหุ เอสฺสติ, อตฺต อตฺถํ, อิโต อายติ, ตสฺมา อิห, สพฺภิ เอว, ฉ อภิญฺญา, ปุถ เอว, ปา เอเวตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

น อิมสฺส	ติ องฺคิกํ	ลหุ เอสฺสติ
อตฺต อตฺถํ	อิโต อายติ	ตสฺมา อิห
สพฺภิ เอว	ฉ อภิญฺญา	ปุถ เอว
ปา เอว		

วาเตฺวว.

บทว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๒๕ : ๓๔] ยวมทนตรลา จาคมา.

ลง ย ว ม ท น ต ร ล อักษร และอื่นๆ เป็นอาคมในที่สระอยู่หลัง ตามสมควร

อาคมา อ.อาคม ท. *ยวมทนตรลา* จ คือ ย ว ม ท น ต ร และ ล ท. ด้วย *โหนฺติ* ย่อมลง *สเร* ในที่สระ *วา* ตามสมควร ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาคมวิธิคือ ลงอักษร ๘ ตัวอันได้แก่ ยฺ วฺ มฺ ทฺ นฺ ตฺ รฺ ลฺ อักษรเป็นอาคมในที่สระอยู่หลัง เช่น น + อิมสฺส ลง ยฺ อาคมในที่สระอยู่หลังคือ อิ ของ อิมสฺส ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ยฺ ไปประกอบกับสระ อิ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น นยิมสฺส การลง ย อาคมเป็นต้นนี้ไม่มีสระประกอบร่วมเหมือน คฺ อาคมในสูตรที่กล่าวมาแล้ว

สเร ปเร ยาทโย อาคมา วา โหนฺติ.

ลงอาคม คือ ย อักษรเป็นต้น ในที่สระอยู่หลังตามสมควร

วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสา แสดงวิธี ๓ ประการ คือ

๑. นิจจวิธิ เช่น ปริโยสานํ (ปริ + โอสานํ)

๒. อนิจจวิธิ เช่น ยถา เอว, ยเถว หรือ ยถยิทํ, ยถา อิทํ

๓. อสันตวิธิ เช่น ปริกฺขโต (ปริ + อิกฺขโต), อุปปริกฺขติ (อุปปริ + อิกฺขติ)

จกาเรน โค จ.

ลง ค อักษรอีกด้วย จ ศัพท์

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมอักษรที่ไม่ได้กล่าวไว้อันได้แก่ ค อักษร เช่น ปุถเคว, ปเคว ดังนั้น สูตรว่า โค สเร ปุถสฺสาคโม กฺวจิ (ลง ค เป็นอาคมท้าย ปุถ ศัพท์ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง) และ ปาสฺส จนฺโต รสฺโส (ลง ค เป็นอาคมท้าย ปา นิบาตในเพราะสระหลัง และรัสสะ[สระท้ายของ ปา นิบาต]) ที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ ท่านจึงไม่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ เพราะถือว่าไม่จำเป็น

นยิมสฺส, ติวงฺคิกํ, ลหุเมสฺสติ, อตฺตทตฺถํ, อิโต นายติ, ตสฺมาติห, สพฺภิเรว, ฉฬภิญฺญา, ปุถเคว.

[เช่น]

นยิมสฺส	[น + อิมสฺส]	([ปัญญา]ไม่มีแก่บุคคลนี้)
ติวงฺคิกํ	[ติ + องฺคิกํ]	(ประกอบด้วยองค์ ๓)
ลหุเมสฺสติ	[ลหุ + เอสฺสติ]	(จักถึงช้า)
อตฺตทตฺถํ	[อตฺต + อตฺถํ]	(เพื่อประโยชน์ตน)
อิโตนายติ	[อิโต + อายติ]	(ในอนาคตแต่กาลนี้)
ตสฺมาติห	[ตสฺมา + อิห]	(เพราะเหตุนั้นในโลกนี้)
สพฺภิเรว	[สพฺภิ + เอว]	([จงสมาคม]กับสัตบุรุษทั้งหลาย เท่านั้น)
ฉฬภิญฺญา	[ฉ + อภิญฺญา]	(อภิญญา ๖)
ปุถเคว	[ปุถ + เอว]	(แยกกันนั่นเทียว)

ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ คำว่า ฉฬภิญฺญา ลง ล อักษรเป็นอาคม แต่ได้เปลี่ยนเป็น ฬ ตามธรรมชาติ เพราะท่านกล่าวว่า ลฬานมวิเสโส (ล และ ฬ ไม่ต่างกัน) คือ ใช้แทนกันได้ แม้ ล จะเป็นทันตชอักษร (เกิดที่ฟัน) ส่วน ฬ เกิดที่ปุ่มเหงือก (มุทธชะ) ก็ใช้แทนกันได้ เพราะมีเสียงคล้ายคลึงกัน จึงไม่จำเป็นต้องตั้งสูตรเพื่อแปลง ล เป็น ฬ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวตาร ฉบับสิงหล มีรูปเป็น ฬ ใน

คำว่า ยวมทนตรฬา จาคมา ท่านผู้แต่งพาลาวตารนิสสัยใหม่ (หน้า ๑๘) แสดงความเห็นไว้ว่า คัมภีร์นี้น่าจะกล่าวถึงการลง ฬ เป็นอาคม และมีรูปตามฉบับสิงหล เพราะท่านไม่ได้กล่าวว่า ลฬานมวิเสโส ดังที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์

การประกอบรูปศัพท์ นยิมสฺส

ศัพท์เดิมเป็น น กับ อิมสฺส

ลง ยฺ อาคมในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “ย-ว-ม-ท-น-ต-ร-ลา จาคมา” (น ยฺ + อิมสฺส)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า ”นเย ปรํ ยุตฺเต” (น ยฺ ⟶ อิมสฺส)

สำเร็จรูปเป็น นยิมสฺส

การประกอบรูปศัพท์ ปุถเคว

ศัพท์เดิมเป็น ปุถ กับ เอว

ลง คฺ อาคมในที่สระอยู่สระด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ย-ว-ม-ท-น-ต-ร-ลา จาคมา” (ปุถ คฺ + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ปุถ คฺ ⟶ เอว)

สำเร็จรูปเป็น ปุถเคว (แยกกันนั่นเทียว)

[๒๖ : ๓๘] รสฺสํ.

รสฺสนฺติ พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ รสฺโส.

ความเป็นรัสสะในที่พยัญชนะอยู่หลัง ย่อมมีในบางที่ด้วยสูตรว่า รสฺสํ (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่พยัญชนะอยู่หลัง ในบางแห่ง)

สรา อ.สระ ท. *ยนฺติ* ย่อมถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *พฺยญฺชเน* ในที่พยัญชนะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร รัสสวิธิ คือ รัสสะสระหน้าในที่พยัญชนะอยู่หลัง เช่น ปา เอว เมื่อลง ค เป็นอาคมแล้ว ให้ทำรัสสะ อา ใน ปา เป็น อ ด้วยสูตรนี้

ปเคว.

เช่น

ปเคว	[ปา + เอว]	(ก่อนนั่นเทียว, จะป่วยกล่าวไปไย)

การประกอบรูปศัพท์ ปเคว

ศัพท์เดิมเป็น ปา กับ เอว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปฺ -า + เอว)

ลง คฺ อาคมท้าย ปา นิบาตและรัสสะ อา ของ ปา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปาสฺส จนฺโต รสฺโส” (ปฺ -ะ คฺ + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรํ ยุตฺเต (ปฺ ⟶ -ะ คฺ ⟶ เอว)

สำเร็จรูปเป็น ปเคว

วาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

ฉ อภิญฺญา, ปุถ เอว, ปา เอว.

บทว่า วา มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการลงอาคมในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ฉ อภิญฺญา	(อภิญญา ๖)
ปุถ เอว	(แยกกันนั่นเทียว)
ปา เอว	(ก่อนนั่นเทียว, จะป่วยกล่าวไปไย)

[๒๗ : ๓๕] สเร กฺวจิ.

สระทั้งหลายย่อมเป็นปกติ ในที่สระอยู่หลังในบางแห่ง

สรา อ.สระ ท. *ปกติ* เป็นปกติ *โหนฺติ* ย่อมเป็น *สเร* ในที่สระ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

เอตฺถ สเร กฺวจีติ สรานํ ปกติ โหติ.

ความเป็นปกติของสระทั้งหลาย ย่อมมีในอุทาหรณ์เหล่านี้ ด้วยสูตรว่า สเร กฺวจิ (สระทั้งหลายย่อมเป็นปกติ ในที่สระอยู่หลังในบางแห่ง)

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร ปฏิเสธวิธิ คือ ห้ามการลบและการอาเทศ ตามวิธีของสูตรที่กล่าวมาแล้วในสรสนธิ แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์จะกล่าวสูตรนี้ไว้ในปกติสนธิ แต่พาลาวตารจัดเข้าในสรสนธิ เพราะถือว่าการทำปกติ ก็คือ การปฏิเสธอย่างหนึ่ง และนับเข้าในสรสนธิได้ เพราะเป็นการทำในที่มีสระอยู่หลัง ส่วนสูตรว่า สรา ปกติ พฺยญฺชเน ท่านจะกล่าวไว้ในพยัญชนสนธิต่อไป

ในประโยคว่า สรา ปกติ โหนฺติ (สระทั้งหลายเป็นปกติ) ท่านประกอบกริยาคุมพากย์คือ โหนฺติ โดยคล้อยตามปกติกัตตา คือ สรา ไม่ตามวิกติกรรมคือ ปกติ ส่วน ปกติ ก็ประกอบใช้เป็นเอกพจน์โดยชาตยาเปกขนัย คือ นัยที่มองหาประเภทเดียวกัน ไม่ระบุเจาะจงว่ามีหลายอย่างเหมือน สรา

สสฺส รูปเมว, น วิการตฺยตฺโถ.

ความหมายคือ สภาพ[เดิม]ของตนนั่นเทียวย่อมมี คือไม่เปลี่ยนแปลง[ด้วยสูตรอื่น]

อภิ อุคฺคโตตฺยตฺร-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ อภิ อุคฺคโต [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

[๒๘ : ๓๖] อพฺโภ อภิ.

อพฺโภ อภีติ อภิสฺส อพฺโภ.

แปลง อภิ เป็น อพฺภ ด้วยสูตรว่า อพฺโภ อภิ (แปลง อภิ เป็น อพฺภ ในที่สระอยู่หลัง)

อภิ อ. อภิ *อพฺโภ* เป็น อพฺภ *โหติ* ย่อมเป็น *สเร* ในที่สระ ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง อภิ เป็น อพฺภ ในที่สระอยู่หลัง เช่น อภิ + อุคฺคโต แปลง อภิ เป็น อพฺภ ด้วยสูตรนี้, ลบสระ อ หน้าในที่สระอยู่หลัง คือ อุ ของ อุคฺคโต แล้วนำ ภฺ ไปประกอบกับสระ อุ ของ อุคฺคโต เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น อพฺภุคฺคโต

อพฺภุคฺคโต.

เช่น

อพฺภุคฺคโต	[อภิ + อุคฺคโต]	(ฟุ้งขจรแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ อพฺภุคฺคโต

ศัพท์เดิมเป็น อภิ กับ อุคฺคโต

แปลง อภิ เป็น อพฺภ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “อพฺโภ อภิ” (อพฺภ + อุคฺคโต)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อพฺภฺ -ะ + อุคฺ-คโต)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (อพฺภฺ + อุคฺคโต)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อพฺภฺ ⟶ อุคฺคโต)

สำเร็จรูปเป็น อพฺภุคฺคโต

สรสนฺธิ

จบการเชื่อมสระ

พยัญชนสนธิ

การเชื่อมพยัญชนะ

พฺยญฺชเนตฺยธิกาโร.

ศัพท์ว่า พยญฺชเน เป็นศัพท์ตามมา

กฺวจิเตฺวว.

บทว่า กฺวจิ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

โส ภิกฺขุ, กจฺจิ นุ ตฺวํ, ชาเนม ตํตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ โส ภิกฺขุ, กจฺจิ นุ ตฺวํ, ชาเนม ตํ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมพยัญชนะ]

[๒๙ : ๓๙] โลปญฺจ ตตฺรากาโร.

สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในที่พยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น

สรา อ.สระ ท. *ยนฺติ* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *พฺยญฺชเน* ในที่พยัญชนะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ *อกาโร* จ อ. อ อักษร ด้วย *โหติ* ย่อมลง *ตตฺร ฐาเน* ในที่[ลบ]นั้น ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร โลปวิธิและอาคมวิธิ คือ ลบสระหน้าในที่พยัญชนะอยู่หลัง และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น เช่น โส + ภิกฺขุ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ สฺ ออกจากสระ โอ, ลบสระ โอ หน้าในที่พยัญชนะอยู่หลัง คือ ภฺ ของ ภิ และลง อ เป็นอาคมท้าย สฺ แล้วนำ สฺ ไปประกอบกับสระ อ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ส ภิกฺขุ

คำว่า ตตฺรากาโร ตัดบทเป็น ตตฺร + อกาโร

พฺยญฺชเน ปเร สรานํ กฺวจิ โลโป โหติ, ตตฺร ลุตฺเต ฐาเน อการาคโม.

การลบสระย่อมมีในที่พยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง และลง อ อักษรเป็นอาคมในตำแหน่งที่ลบนั้น

จกาเรน โอการุการาปิ.

แม้ โอ อักษร และ อุ อักษร ย่อมลงด้วย จ ศัพท์

มติของปทรูปสิทธิปกรณ์ จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ คือ รวบรวมข้อความในสูตรที่มีสองวิธี คือ การลบสระ และ ลง อ อักษรเป็นอาคม

แต่มติของคัมภีร์นี้ ท่านกล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตรนั่นคือ การลง โอ และ อุ อักษรเป็นอาคม อย่างไรก็ตาม ในคำแปลสูตรนี้ ถือว่ามีคำแปลเหมือนกัน เพราะ จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่สัมปิณฑนะและสมุจจยะ ในภาษาไทยและพม่ามีคำแปลเหมือนกัน

นอกจากนั้นแล้ว บทว่า สรา เป็นพหูพจน์ จึงแสดงถึงการลบสระหลายศัพท์ ในที่นี้ท่านแสดงตัวอย่างของการลบสระ โอ ใน โส, สระ อุ ใน นุ และสระ อ ใน ม ของ ชาเนม

ส ภิกฺขุ, กจฺจิ โน ตฺวํ, ชาเนมุ ตํ.

เช่น

ส ภิกฺขุ	[โส ภิกฺขุ]	(ภิกษุนั้น)
กจฺจิ โน ตฺวํ	[กจฺจิ นุ ตฺวํ]	(ท่าน[เป็น]อย่างไรหรือ)
ชาเนมุ ตํ	[ชาเนม ตํ]	([เราทั้งหลาย]จะรู้จักท่าน)

การประกอบรูปศัพท์ ส ภิกฺขุ

ศัพท์เดิมเป็น โส กับ ภิกฺขุ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สฺ โ- ภิกฺขุ)

ลบสระ โอ และลง อ อาคมในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “โลปญฺจ ตตฺรากาโร” (สฺ -ะ ภิกฺขุ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สฺ ⟶ อ ภิกฺขุ)

สำเร็จรูปเป็น ส ภิกฺขุ

การประกอบรูปศัพท์ โน ตฺวํ

ศัพท์เดิมเป็น นุ กับ ตฺวํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (นฺ อุ ตฺวํ)

ลบสระ อุ ในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยการแบ่งสูตร (โยควิภาคะ) ว่า โลปญฺจ ในสูตรว่า “โลปญฺจ

ตตฺรากาโร” (นฺ ตุวํ)

ลง โอ อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โลปญฺจ ตตฺรากาโร” (นฺ โ- ตุวํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (นฺ ⟶ โอ ตุวํ)

สำเร็จรูปเป็น โน ตุวํ

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

โส มุนิ.

บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์นี้ คือ:-

โส มุนิ (มุนีนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ โส มุนิ

ศัพท์เดิมเป็น โส กับ มุนิ

แม้ควรจะลบสระ โอ และลง อ อาคมในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “โลปญฺจ ตตฺรากาโร” ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ กฺวจิ ศัพท์ในสูตรนี้ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น โส มุนิ

อุโฆโส, อาขาตนฺตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ อุโฆโส, อาขาตํ [ข้าพเจ้าจะกล่าวพยัญชนสนธิ]

เทฺวภาเว ฐาเน อิเตฺวว.

บทว่า เทฺวภาเว ฐาเน ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๓๐ : ๔๒] วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา.

เมื่อซ้อนพยัญชนะแล้ว แปลงพยัญชนะที่เป็นโฆสะและอโฆสะในวรรคเป็นอักษรที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรค

เทฺวภาเว ครั้นเมื่อความเป็นสองรูป *กเต* อันท่าน กระทำแล้ว *ตติยปฐมา* อ.ตติย-

อักษรและปฐมอักษร ท. *วคฺเค* ในวรรค *พฺยญฺชนานํ* แห่งพยัญชนะ ท. *โฆสาโฆสานํ* อันเป็นโฆสะและอโฆสะ *วคฺเค* ในวรรค *โหนฺติ* ย่อมมี *จาเน* ในฐานะ ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ เมื่อซ้อนทุติยอักษรและจตุตถอักษรด้วยสูตรว่า ปรเทฺวภาโว จาเน แล้ว ให้แปลงทุติยอักษรเป็นปฐมอักษรและแปลงจตุตถอักษรเป็นตติยอักษรด้วยสูตรนี้ จะเห็นได้ว่าในวุตติของสูตรนี้ได้ประกอบบทการีเป็นฉัฏฐีวิภัตติ และประกอบบทการิยะเป็นปฐมาวิภัตติว่า โฆสาโฆสานํ จตุตฺถทุติยานํ ตติยปฐมา โหนฺติ (แปลงพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ที่เป็นโฆสะและอโฆสะ เป็นพยัญชนะที่ ๓ และที่ ๑) แม้คัมภีร์พาลาวตารฎีกาเก่าก็อธิบายว่า

อุคฺโฆโสติอาทีสุ ปรเทฺวภาโว จาเนติ ฆทฺวยาทิมฺหิ กเต อิมินา ปุพฺพฆการาทีนํ ยถาโยคํ ตติย-ปฐมา. วุตฺตํ หิ นฺยาเส "อิทํ หิ นาสมฺปตฺตํ วิทธาติ. อถ โข ปุพฺพสุตฺเตเนว สมฺปตฺตํ นิยเมตี"ติ.[๖๑]

"ในอุทาหรณ์ว่า อุคฺโฆโส เป็นต้น เมื่อกระทำ ฆ สองตัวเป็นต้นด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว จาเน แล้ว แปลง ฆ อักษรหน้าเป็นต้นเป็นตติยอักษรและปฐมอักษรตามสมควรด้วยสูตรนี้ สมจริงดังข้อความในคัมภีร์นยาสะว่า โดยแท้จริงแล้ว สูตรนี้ย่อมไม่กระทำวิธีที่ยังไม่ปรากฏ แต่ย่อมกำหนดวิธีที่ปรากฏพร้อมแล้วด้วยสูตรก่อนนั่นเทียว"

แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาก็กล่าวถึงการซ้อนพยัญชนะในเรื่องนี้ว่า

นิคฺโฆโสติอาทีสุ สรมฺหา เทฺวติ ฆทฺวยาทิมฺหิ กเต อิมินา ปุพฺพฆการาทีนํ ยถาโยคํ ตติยปฐมา.[๖๒]

"ในอุทาหรณ์ว่า นิคฺโฆโส เป็นต้น เมื่อกระทำ ฆ สองตัวเป็นต้นด้วยสูตรว่า สรมฺหา เทฺว แล้ว แปลง ฆ อักษรหน้าเป็นต้นเป็นตติยอักษรและปฐมอักษรตามสมควรด้วยสูตรนี้"

อย่างไรก็ตาม ตามความเห็นของปทรูปสิทธิปกรณ์ สูตรนี้เป็นอาคมวิธิ คือ ซ้อนปฐมอักษรหน้าทุติยอักษร และซ้อนตติยอักษรหน้าจตุตถอักษร กล่าวสั้นๆ คือ หนึ่งซ้อนสอง หรือสามซ้อนสี่ เช่น ป + ฆรติ ซ้อน คฺ เป็น คฺฆ สำเร็จรูปเป็น ปคฺฆรติ มตินี้พบในปทรูปสิทธิภาสาฎีกา และในปทรูปสิทธิปกรณ์ (หน้า ๔๑) ก็มีข้อความว่า อิมินา ทฺวิตฺตํ (ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้) นอกจากนี้ พระพุทธัปปิยะได้กล่าวไว้ในสูตร ๕๐๙ ว่า วคฺเค โฆสาติอาทินา ทฺวิตฺตํ (ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรว่า วคฺเค โฆสา เป็นต้น)

อนึ่ง พาลาวตารฎีกาใหม่ก็กล่าวตามคำอธิบายนี้ว่า

วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมาติ สุตฺเตน วคฺคจตุตฺถทุติยพฺยญฺชนานํ ทฺวิตฺตํ. "ปรเทฺวภาโว จาเน"ติ สุตฺเตน อญฺเญสมฺปิ อกฺขรานํ ทฺวิตฺตํ วุตฺตํ.[๖๓]

"ท่านกล่าวการซ้อนพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ของวรรคด้วยสูตรว่า วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติย-ปฐมา และกล่าวการซ้อนอักษรอื่นด้วยสูตรว่า ปรเทฺวภาโว จาเน"

นอกจากนั้น ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่าสูตรนี้เป็นนิยมสูตรที่แสดงการกำหนดขอบเขตของการซ้อนพยัญชนะ มิได้แสดงการประกอบรูปศัพท์เหมือนวิธิสูตร โดยอ้างข้อความของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่กล่าวมาแล้วว่า

วคฺคจตุตฺถทุติยานํ สทิสวเสน ทฺวิภาเว สมฺปตฺเต นิยมตฺถมาห.[๖๔]

“เมื่อการซ้อนพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ของวรรคทั้งหลายปรากฏพร้อมแล้วด้วยความเหมือนกัน พระกัจจายนะได้กล่าว[สูตรนี้]เพื่อกำหนดให้แน่นอน”

ตามมตินี้ถือว่าให้ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน เพียงสูตรเดียวเท่านั้น

วคฺเค โฆสาโฆสานํ จตุตฺถทุติยานํ ตพฺพคฺเค ตติยปฐมา โหนฺติ ยถาสงฺขฺยํ ยุตฺเต ฐาเน.

แปลงพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ที่เป็นโฆสะและอโฆสะในวรรค เป็นพยัญชนะที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรคนั้น ในที่อันควรตามลำดับจำนวน

อุคฺโฆโส.

เช่น

อุคฺโฆโส	[อุ + โฆโส]	(เสียงโห่ร้อง)

ตัวอย่างการแปลงพยัญชนะในสูตรนี้ เช่น

การแปลง ก วรรค	=	กฺข คฺฆ	(แปลง ขฺ เป็น กฺ, แปลง ฆฺ เป็น คฺ)
การแปลง จ วรรค	=	จฺฉ ชฺฌ	(แปลง ฉฺ เป็น จฺ, แปลง ฌฺ เป็น ชฺ)
การแปลง ฏ วรรค	=	ฏฺฐ ฑฺฒ	(แปลง ฐ เป็น ฏฺ, แปลง ฒฺ เป็น ฑฺ)
การแปลง ต วรรค	=	ตฺถ ทฺธ	(แปลง ถฺ เป็น ตฺ, แปลง ธฺ เป็น ทฺ)
การแปลง ป วรรค	=	ปฺผ พฺภ	(แปลง ผฺ เป็น ปฺ, แปลง ภฺ เป็น พฺ)

อนึ่ง คำว่า เทฺวภาเว และ ฐาเน ตามมาจากสูตรว่า ปรเทฺวภาโว ฐาเน ในสูตรจึงแปลว่า เทฺว-ภาเว <กเต> (เมื่อซ้อนพยัญชนะแล้ว) ข้อนี้ต่างจากปทรูปสิทธิปกรณ์ที่กล่าวถึงการซ้อนพยัญชนะ ท่านจึงเปลี่ยน เทฺวภาโว เป็น ทฺวิภาวํ ซึ่งเป็นกรรมในกริยาคุมพากย์ว่า คจฺฉนฺติ (ย่อมถึง)

การประกอบรูปศัพท์ อุคฺโฆโส

ศัพท์เดิมเป็น อุ กับ โฆโส

ซ้อน ฆฺ จตุตถอักษรท้าย ป อุปสรรค ด้วยสูตรว่า “ปรเทฺวภาโว ฐาเน” (อุฆฺโฆโส)

แปลง ฆฺ ตัวหน้าเป็น คฺ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา” (อุคฺโฆโส)

สำเร็จรูปเป็น อุคฺโฆโส

รสฺเส- อกฺขาตํ.

เมื่อกระทำความเป็นรัสสะแล้ว ได้รูปว่า

อกฺขาตํ	[อา + ขาตํ]	(กล่าวแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ อกฺขาตํ

ศัพท์เดิมเป็น อา กับ ขาตํ

ซ้อน ขฺ ทุติยอักษรท้าย อา อุปสรรค ด้วยสูตรว่า “ปรเทฺวภาโว ฐาเน” (อาขฺขาตํ)

แปลง ขฺ ตัวหน้าเป็น กฺ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา” (อากฺขาตํ)

ทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า รสฺสํ (อกฺขาตํ)

สำเร็จรูปเป็น อกฺขาตํ

ปร สหสฺสํ, อติปฺป โขตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ปร สหสฺส, อติปฺป โข [ข้าพเจ้าจะกล่าวพยัญชนสนธิ]

[๓๑ : ๔๗] กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน.

โอ อ. โอ อาคม *โหติ* ย่อมลง *พฺยญฺชเน* ในที่พยัญชนะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

กฺวจิ โอ พฺยญฺชเนติ โอการาคโม.

ลง โอ เป็นอาคมด้วยสูตรว่า กฺวจิ โอ พยญฺชเน (ลง โอ เป็นอาคม ในที่พยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง)

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาคมวิธิ คือ ลง โอ เป็นอาคมในที่พยัญชนะอยู่หลัง เช่น ปโรสหสฺสํ ลง โอ เป็นอาคมท้าย ปร ศัพท์ด้วยสูตรนี้ เมื่อนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังแล้ว ก็สำเร็จรูปเป็น ปโรสหสฺสํ

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวสูตรนี้ว่า อติปฺป-ปรสทฺเทหิ โอการาคโม (ลง โอ อักษรเป็น อาคม ท้ายศัพท์ว่า อติปฺป และ ปร) โดยกำหนดให้ลง โอ เป็นอาคมท้าย อติปฺป (รุ่งเช้า) และ ปร (ยิ่ง) ศัพท์เท่านั้น เพราะในสูตรมีคำว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) ท่านจึงกำหนดที่ลง โอ อาคมได้โดยคล้อยตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน (โดยคล้อยตามพระชินพจน์นั้น) ในปทรูปสิทธิคัณฐีมีคาถาสรุปความว่า

อติปฺป-ปรสทฺเทหิ	เอโวการาคโม สิยา
ปเร โขมฺหิ จ สงฺขฺยาเน	กฺวจิคฺคหณโต อิธ.[๖๕]

"ลง โอ เป็นอาคมท้าย อติปฺป และ ปร ศัพท์เท่านั้น ในเพราะ โข ศัพท์และสังขยาศัพท์ [คือ สต, สหสฺส] อันเป็นเบื้องหลัง เพราะ กฺวจิ ศัพท์ในสูตรนี้"

โดยทั่วไป กฺวจิ ศัพท์ที่แปลว่า "ในบางแห่ง" มักแสดงถึงอุทาหรณ์ที่ใช้เป็นจำนวนน้อย และมีใช้เพียงรูปเดียวที่ประกอบวิธีสนธิแล้ว ดังอุทาหรณ์ว่า ปโรสหสฺสํ และ อติปฺปโค โข มีเพียงรูปเดียวเท่านั้น ส่วน วา ศัพท์ที่แปลว่า "ได้บ้าง" มักแสดงถึงอุทาหรณ์ที่มีสองรูป เพราะ วา ศัพท์ทำหน้าที่วิกัปปนะ คือ แสดงความไม่แน่นอน จึงอนุญาตให้มีได้ ๒ รูป เช่น ยสฺสทานิ และ ยสฺส อิทานิ

ปโรสหสฺสํ.

เช่น

ปโรสหสฺสํ	[ปร + สหสฺสํ]	(พันกว่า)

ข้อความว่า "กว่า" ในภาษาบาลีมักประกอบใช้ สาธิก (ส + อธิก) หรือ สาติเรก (ส + อติเรก) จึงได้รูปว่า สาธิกสหสฺสํ, สาติเรกสหสฺสํ (พันกว่า) เช่น สาธิกสหสฺสพุทฺธวสฺเส, สาติเรกสหสฺสพุทฺธวสฺเส (ในพุทธศักราชพันกว่า) แต่คำทั้งสองนั้นยาวมาก จึงอาจใช้คำสั้นๆ ว่า ปโรสหสฺสํ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สหสฺสโต ปรํ ปโรสหสฺสํ = ยิ่งกว่าพัน ชื่อว่า ปโรสหัสสะ

การประกอบรูปศัพท์ ปโรสหสฺสํ

ศัพท์เดิมเป็น ปร กับ สหสฺส

ลง โอ อักษรเป็นอาคมท้าย ปร ศัพท์ในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า "กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน" (ปร โ- สหสฺสํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ปรฺ -ะ โ- + สหสฺสํ)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" (ปรฺ โ- สหสฺสํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ปรฺ ⟶ โ- สหสฺสํ)

สำเร็จรูปเป็น ปโรสหสฺสํ

คาคเม จ- อติปฺปโค โข.

และเมื่อลง ค เป็นอาคม ได้รูปว่า อติปฺปโค โข

อติปฺปโค โข		[อติปฺป + โข]		(ในยามรุ่งเช้า)

การประกอบรูปศัพท์ อติปฺปโค โข

ศัพท์เดิมเป็น อติปฺป กับ โข

ลง โอ อักษรเป็นอาคมท้าย อติปฺป ศัพท์ในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า "กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน" (อติปฺปโอ โข)

ลง คฺ อาคมในที่สระอยู่หลังด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "ยวมทนตรลา จาคมา" (อติปฺปโค โข)

สำเร็จรูปเป็น อติปฺปโค โข

อวนฺทฺธาตุยตฺร-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ อว นทฺธา [ข้าพเจ้าจะกล่าวพยัญชนสนธิ]

[๓๒ : ๔๕] โอ อวสฺส.

โอ อ. โอ อาเทศ *อวสฺส* แห่ง อว *โหติ* ย่อมมี *พฺยญฺชเน* ในที่พยัญชนะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ๆ

โอ อวสฺเสติ กฺวจิ อวสฺส โอ.

แปลง อว เป็น โอ ในบางที่ด้วยสูตรว่า โอ อวสฺส (แปลง อว เป็น โอ ในที่พยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง)

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง อว เป็น โอ ในที่พยัญชนะอยู่หลัง เช่น อว + นทฺธา แปลง อว เป็น โอ ในที่พยัญชนะอยู่หลัง คือ น ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น โอนทฺธา

โอนทฺธา.

เช่น

โอนทฺธา	[อว + นทฺธา]	(ห่อหุ้มแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ โอนทฺธา

ศัพท์เดิมเป็น อว กับ นทฺธา
แปลง อว เป็น โอ ในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “โอ อวสฺส”
สำเร็จรูปเป็น โอนทฺธา

กฺวจีติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง)

อวสุสฺสตุ.

บทว่า กฺวจิ มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการแปลงเป็น โอ ในอุทาหรณ์นี้ คือ อวสุสฺสตุ (จงเหือดแห้ง)

ท่านอธิบายประโยชน์ของการประกอบใช้ กึ ศัพท์ว่า มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลงเป็น โอ ในอุทาหรณ์ว่า อวสฺสุสฺสตุ แม้บทนี้จะแปลง อว เป็น โอ ในที่พยัญชนะอยู่หลังคือ ส ใน สุ ได้ ก็ไม่ต้องแปลง เพราะ กฺวจิ ศัพท์ห้ามไว้

ในการประกอบใช้ กึ ศัพท์ดังกล่าว มีประโยชน์เพื่อแสดงจุดมุ่งหมายของการกล่าวบทนั้นๆ ในกัจจายนไวยากรณ์มีเกือบทุกสูตร และมีเกือบทุกบทของสูตร รูปที่ท่านกล่าวถึงนั้นเรียกว่า กึ รูป ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ถ้าองค์ประกอบของสูตร คือ การี การิยะ และนิมิตตะ มีข้อใดข้อหนึ่งบกพร่อง ก็ไม่อาจใช้วิธีการของสูตรนั้นๆ หรือถ้ามีศัพท์ว่า กฺวจิ หรือ วา ก็แสดงว่าวิธีของสูตรไม่แน่นอน จึงมีรูปที่ไม่อาจสำเร็จตามวิธีของสูตรนั้นๆ ได้

การประกอบรูปศัพท์ อวสฺสุสฺสตุ

ศัพท์เดิมเป็น อว กับ สุสฺสตุ

แม้ควรจะแปลง อว เป็น โอ ในที่พยัญชนะอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า “โอ อวสฺส” ก็ตาม แต่ไม่ต้องแปลง เพราะ กฺวจิ ศัพท์ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น อวสฺสุสฺสตุ

พฺยญฺชนสนฺธิ

จบการเชื่อมพยัญชนะ

นิคคหิตสนธิ

การเชื่อมนิคคหิต

นิคฺคหีตนฺตฺยธิกาโร.

ศัพท์ว่า นิคฺคหีตํ เป็นศัพท์ตามมา

กึ กโต, สํ ชาโต, สํ จิโต, ตํ ธนํ, ตํ มิตฺตนฺตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

กึ กโต	สํ ชาโต	สํ จิโต
ตํ ธนํ	ตํ มิตฺตํ	

[ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

คำว่า นิคฺคหีตสนฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิคฺคหีตสฺส สนฺธิ นิคฺคหีตสนฺธิ = การเชื่อมแห่งนิคคหิต ชื่อว่า นิคคหีตสนธิ

หมายความว่า เป็นการเชื่อมนิคคหิตโดยแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค ในที่พยัญชนะวรรคอยู่หลังบ้าง หรือแปลงเป็น ม และ ท ในที่สระอยู่หลังบ้าง ดังนี้เป็นต้น แต่ไม่แปลงในที่มีนิคคหิตอยู่หลัง ท่านจึงไม่ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า

- นิคฺคหีตสฺมึ สนฺธิ นิคฺคหีตสนฺธิ = การเชื่อมในที่นิคคหิต ชื่อว่า นิคคหีตสนธิ

อนึ่ง แม้นิคคหิตสนธิจะนับเข้าในสรสนธิและพยัญชนสนธิ เพราะเป็นวิธีที่ทำได้ในที่มีสระหรือพยัญชนะอยู่หลัง แต่ท่านแยกออกเป็นอีกเรื่องหนึ่ง เพราะวิธีที่เกี่ยวกับนิคคหิตมีหลายประการ ดังที่ท่านจะกล่าวต่อไปในสูตรต่างๆ

[๓๓ : ๔๙] วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.

นิคคหิตย่อมถึงความเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคและอื่นๆ ในที่พยัญชนะวรรคอยู่หลังตามสมควร

นิคฺคหีตํ อ.นิคคหิต *ยาติ* ย่อมถึง *วคฺคนฺตํ วา* ซึ่งความเป็นพยัญชนะที่สุดแห่งวรรคด้วย *พฺยญฺชเน* ในที่พยัญชนะ *วคฺเค* อันเป็นวรรค *วา* ตามสมควร ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค ๕ ตัว คือ ง ญ ณ น ม ในที่มีพยัญชนะวรรคอยู่หลัง เช่น กึ + กโต แปลงนิคคหิตเป็น งฺ ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น กิงฺกโต

คำว่า วคฺคนฺตํ (ความเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค) มีศัพท์เดิมมาจาก วคฺคนฺตภาวํ ลบ ภาว ศัพท์ไป มีรูปวิเคราะห์ว่า วคฺคนฺตสฺส ภาโว วคฺคนฺโต = ความเป็นพยัญชนะที่สุดแห่งวรรค ชื่อว่า วัคคันตะ

การลบ ภาว ศัพท์ไปนี้เป็นธรรมเนียมของการประกอบใช้ศัพท์ในอรรถกถาและฎีกาที่ต้องการจะแสดงความเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในที่นี้เป็นการแสดงอาเทศ คือ ง ญ ณ น และ ม อักษรนั้นเอง

วคฺคพฺยญฺชเน ปเร พินฺทุสฺส ตพฺพคฺคนฺโต วา โหติ.

แปลงพินทุเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคนั้น ในที่พยัญชนะวรรคอยู่หลังตามสมควร

กิงฺกโต, สญฺชาโต, สณฺฐิโต, ตนฺธนํ, ตมฺมิตฺตํ.

เช่น

กิงฺกโต	[กึ + กโต]	(ทำอะไร)
สญฺชาโต	[สํ + ชาโต]	(เกิดขึ้นแล้ว)
สณฺฐิโต	[สํ + ฐิโต]	(ดำรงอยู่แล้ว)
ตนฺธนํ	[ตํ + ธนํ]	(ทรัพย์นั้น)
ตมฺมิตฺตํ	[ตํ + มิตฺตํ]	(มิตรนั้น)

อุทาหรณ์เหล่านี้ได้แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคทั้ง ๕ วรรค คือ งฺ ญฺ ณฺ นฺ และ มฺ อนึ่ง มิตฺต ศัพท์เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ทั้งสองอย่าง ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

มิตฺโต'นิตฺถี วยสฺโส จ　　　　　สหาโย สุหโท สขา
สมฺภตฺโต ทฬฺหมิตฺโต'ถ　　　　　สนฺทิฏฺโฐ ทิฏฺฐมตฺตโก.[๖๖]

"มิตร ๕ ศัพท์ = มิตฺต (ไม่ใช่อิตถีลิงค์ คือ ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์), วยสฺส, สหาย, สุหท, สข

เพื่อนแท้ = สมฺภตฺต, ทฬฺหมิตฺต

เพื่อนพอรู้จักกัน = สนฺทิฏฺฐ, ทิฏฺฐมตฺตก"

การประกอบรูปศัพท์ กิงฺกโต

ศัพท์เดิมเป็น กึ กับ กโต

แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค ในที่พยัญชนะวรรคอยู่หลังด้วยสูตรว่า “วคฺคนฺตํ วา วคฺเค” (กิงฺ + กโต)

สำเร็จรูปเป็น กิงฺกโต

วาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

น ตํ กมฺมํ.

บทว่า วา มีประโยชน์เพื่อการปฏิเสธการแปลงในอุทาหรณ์นี้ คือ:-

น ตํ กมฺมํ (กตํ สาธุ) (กรรมอันเรากระทำแล้วนั้น ย่อมไม่ดี)

วา ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา แสดงวิธี ๓ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ พบในบทกิตก์ที่แสดงชื่อ เช่น ตณฺหงฺกโร (พระพุทธเจ้าตัณหังกร) ทีปงฺกโร (พระพุทธเจ้าทีปังกร) เมธงฺกโร (พระพุทธเจ้าเมธังกร) สรณงฺกโร (พระพุทธเจ้าสรณังกร) และในบทนามที่ลงกิตก์ปัจจัยและอุณาทิปัจจัย เช่น สงฺคาหก (ผู้สนับสนุน) สญฺชานนก (ผู้หมายรู้) เป็นต้น

๒. อนิจจวิธิ พบในบททั่วไป เช่น ตงฺกโรติ หรือ ตํ กโรติ (กระทำกรรมนั้น)

๓. อสันตวิธิ พบในพระบาลีที่ไม่เข้าสนธิด้วยสูตรนี้ เช่น น ตํ กมฺมํ กตํ สาธุ (กรรมอันเรากระทำแล้วนั้น ย่อมไม่ดี) สรณํ คจฺฉามิ (ขอถึงเป็นที่พึ่ง)

วากาเรนว เล โล จ.

แปลงนิคคหิตเป็น ล อักษร ด้วย ในที่ ล อักษรอยู่หลัง ด้วย วา ศัพท์นั่นเทียว

ปุลฺลิงฺคํ.

เช่น

ปุลฺลิงฺคํ [ปุํ + ลิงฺคํ] (เพศชาย)

สูตรต่อจากนี้ไปมีสูตรว่า ปโร วา สโร ซึ่งมี วา ศัพท์ที่อาจตามมาสูตรนี้ได้ ท่านจึงควรตั้งสูตรสั้นๆ ว่า วคฺคนฺตํ วคฺเค อีกอย่างหนึ่ง สูตรว่า อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหีตํ ก็อาจแสดงอนิจจวิธิและอสันตวิธิได้ การกล่าว วา ศัพท์ในสูตรอีกจึงถือว่าเกินความจำเป็น ฉะนั้น วา ศัพท์ที่เกินมาจึงมีอรรถพิเศษนอกเหนือจากวิธีของสูตร นั่นคือ ทำให้แปลงนิคคหิตที่อยู่ท้าย สํ อุปสรรคและ ปุม ศัพท์เป็น ล ได้อีกด้วย

คำอธิบายข้างต้นนี้กล่าวตามข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์และพาลาวตารฎีกาใหม่ แต่กัจจายน-สุตตัตถคัณฐิแสดงความเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า คัมภีร์นี้แสดงความหมายของ วา ศัพท์ ๒ ประการ คือ

๑. วิกัปปนะ แสดงความไม่แน่นอน แปลว่า "ได้บ้าง" มีความหมายสัมพันธ์กับ ยาติ คือ ถึงความเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคได้บ้าง เช่น กิงฺกโต หรือไม่ถึงบ้าง เช่น น ตํ กมฺมํ

๒. สมุจจยะ รวบรวมข้อความที่ไม่ได้กล่าวถึงไว้โดยตรงในสูตร แปลว่า "และอื่นๆ" มีความหมายสัมพันธ์กับ วคฺคนฺตํ คือ แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคและอื่นๆ ซึ่งหมายถึง ล อักษรนั่นเอง เช่น ปุลฺลิงฺคํ

มตินี้แม้ไม่สอดคล้องกับข้อความของปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่ก็คล้อยตามอุทาหรณ์โดยท่านผู้แต่งถือว่า วา ศัพท์เป็นนิบาตที่มีอรรถมาก จึงอาจมีเนื้อความที่เป็นทั้งวิกัปปนะและสมุจจยะทั้งสองอย่างได้

การประกอบรูปศัพท์ ปุลฺลิงฺคํ

ศัพท์เดิมเป็น ปุม กับ ลิงฺคํ

แปลง ม ที่อยู่ท้ายสระ อุ เป็นนิคคหิต ด้วยสูตรว่า "อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ" (ปุ ํ + ลิงฺคํ)

แปลงนิคคหิตเป็น ล อักษรในที่ ล อักษรอยู่หลังด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค (ปุลฺ + ลิงฺคํ)

สำเร็จรูปเป็น ปุลฺลิงฺคํ

วาตฺยธิกาโร.

ศัพท์ว่า วา เป็นศัพท์ตามมา

เอวํ อสฺส, เอตํ อโวเจตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

เอวํ อสฺส เอตํ อโวจ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๓๔ : ๕๒] มทา สเร.

แปลงนิคคหิตเป็น ม หรือ ท ในที่สระอยู่หลังได้บ้าง

มทา อ. ม และ ท อาเทศ ท. *นิคฺคหีตสฺส* แห่งนิคคหิต *โหนฺติ* ย่อมมี *สเร* ในที่สระ *วา* บ้าง ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลงนิคคหิตเป็น ม หรือ ท ในที่สระอยู่หลัง เช่น เอวํ + อสฺส แปลงนิคคหิตเป็น มฺ ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ มฺ พยัญชนะไปประกอบกับสระ อ ของ อสฺส เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น เอวมสฺส

สเร ปเร พินฺทุโน มทา วา โหนฺติ.

แปลงพินทุเป็น ม หรือ ท ในที่สระอยู่หลังได้บ้าง

บทว่า พินฺทุโน จัดเป็นอนุวัตตนวุตติ คือ เป็นบทวุตติที่ตามมาจากสูตรอื่น ที่จริงแล้วก็คือบทว่า นิคฺคหีตสฺส ที่ตามมาจากสูตรว่า อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหีตํ นั่นเอง แต่ท่านเปลี่ยนจาก นิคฺคหีตสฺส ที่แปลโดยตรงในสูตรเป็นรูปว่า พินฺทุโน เพื่อแสดงความหลากหลายในการใช้ศัพท์ มิฉะนั้นแล้วคำอธิบายในวุตติกับสูตรก็เกือบจะเหมือนกันทั้งหมด

เอวมสฺส, เอตทโวจ.

เช่น

เอวมสฺส (วจนีโย)	[เอวํ + อสฺส]	([พึงว่ากล่าว]อย่างนี้พึงเป็น)
เอตทโวจ	[เอตํ + อโวจ]	(กล่าวแล้วซึ่งคำนั้น)

การแปลงนิคคหิตเป็น ม ไม่มีจำกัดฐานะไว้ แต่การแปลงนิคคหิตเป็น ท ปทรูปสิทธิปกรณ์ระบุว่าต้องเป็นนิคคหิตที่อยู่ท้าย ย, ต และ เอต ศัพท์เท่านั้น เช่น

ยทนิจฺจํ	[ยํ + อนิจฺจํ]	(สิ่งใดไม่เที่ยง)
ตทนตฺตา	[ตํ + อนตฺตา]	(สิ่งนั้นเป็นอนัตตา)
เอตทโวจ	[เอตํ + อโวจ]	(กล่าวแล้วซึ่งคำนั้น)
เอตเทว	[เอตํ + เอว]	(สิ่งนี้นั่นเทียว)

นอกจากนั้นแล้ว ด้วยการแบ่งสูตรว่า สเร จึงแปลงนิคคหิตเป็น ย ได้ เช่น ตํ + อิทํ = ตยิทํ โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๔) ตั้งสูตรว่า มยทา สเร (แปลงนิคคหิตเป็น ม, ย และ ท ในเพราะสระหลัง) เพื่อแสดงถึงการแปลงทั้งสามอย่างไว้ในสูตรเดียวกัน

อนึ่งด้วยการแบ่งสูตรว่า มทา จึงแปลงนิคคหิตเป็น ม ได้ ในที่มีพยัญชนะอยู่หลัง เช่น พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เมื่อแปลงแล้วไม่ต้องนำ มฺ ไปประกอบกับอักษรหน้าของบทหลัง เพราะถือว่าเป็นที่ไม่สมควร เนื่องด้วยเสียง มฺ อาศัยสระ อ ใน ธ ไม่ใช่อาศัยสระ อ ใน ส ของ สรณํ

อรรถกถาพระวินัยอนุญาตให้ออกเสียงนิคคหีตันตะและมการันตะทั้งสองอย่างในเวลาสามเณรรับไตรสรณคมน์จากภิกษุว่า

อิมานิ จ ปน ททมาเนน "พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามี"ติ เอวํ เอกสมฺพนฺธานิ อนุนาสิกนฺตานิ วา กตฺวา ทาตพฺพานิ, "พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามี"ติ เอวํ วิจฺฉินฺทิตฺวา มการนฺตานิ วา กตฺวา ทาตพฺพานิ.[๖๗]

"อนึ่งเล่า ภิกษุผู้ให้สรณคมน์เหล่านี้อยู่ควรให้โดยกระทำให้มีเสียงนิคคหิตอยู่ท้ายอันเนื่องเป็นเสียงเดียวกันอย่างนี้ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ หรือควรตัดเสียงให้ขาดโดยกระทำให้มีเสียง มฺ อักษรอยู่ท้ายอย่างนี้ว่า พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ"

การประกอบรูปศัพท์ เอวมสฺส

ศัพท์เดิมเป็น เอวํ กับ อสฺส

แปลงนิคคหิต เป็น มฺ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "มทา สเร" (เอวมฺ + อสฺส)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (เอวมฺ ⟶ อสฺส)

สำเร็จรูปเป็น เอวมสฺส

วาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

มํ อชินิ.

บทว่า วา มีประโยชน์เพื่อการปฏิเสธการแปลงนิคคหิตดังกล่าวในอุทาหรณ์นี้ คือ มํ อชินิ (ชนะแล้วซึ่งเรา)

วา ศัพท์ทำหน้าที่วิกัปปนะ จึงมีรูปที่ไม่แปลงนิคคหิตเป็น ม หรือ ท ดังคำว่า มํ อชินิ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค มีอรรถววัตถิต-วิภาสาที่กำหนดกฎระเบียบในสูตร แปลว่า “ตามสมควร” ดังนั้น ตามคำอธิบายของปทรูปสิทธิปกรณ์ จึงมีการแปลงนิคคหิตที่อยู่ท้าย ย, ต และ เอต ศัพท์เป็น ท ได้ แต่ในที่บางแห่งก็แปลงนิคคหิตที่อยู่ท้ายศัพท์อื่นเป็น ท ได้บ้าง เช่น อญฺญเทว (อญฺญํ + เอว) ส่วนการแปลงนิคคหิตเป็น ม นิยมใช้มาก มีขอบเขตกว้างไม่อาจจะกำหนดได้

ตํ เอว, ตํ หีติห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ตํ เอว, ตํ หิ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๓๕ : ๕๐] เอเห ญํ.

นิคคหิตย่อมถึงความเป็น ญ ในที่ เอ หรือ ห อยู่หลังได้บ้าง

นิคฺคหีตํ อ.นิคคหิต *ยาติ* ย่อมถึง *ญํ* ซึ่งความเป็น ญ *เอเห* ในที่ เอ และ ห *วา* บ้าง ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลงนิคคหิตเป็น ญฺ ในเพราะ เอ และ ห เบื้องหลัง เช่น ตํ + เอว แปลงนิคคหิตใน ตํ เป็น ญฺ ในเพราะสระ เอ หลัง, ซ้อน ญฺ เป็น ญฺญฺ แล้วนำ ญฺญฺ พยัญชนะไปประกอบกับสระ เอ ของ เอว เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตญฺเญว

เอกาเร เห จ ปเร พินฺทุโน โญ วา โหติ.

แปลงพินทุเป็น ญ ในที่ เอ อักษร และ ห อยู่หลังได้บ้าง

ท่านประกอบใช้ การ ศัพท์ท้าย เอ เป็นรูปว่า เอกาเร เพื่อให้ปรากฏความเป็น เอ อักษร ถ้าเป็นรูปว่า เอมฺหิ หรือ เอสฺมึ ก็จะไม่ให้เนื้อความที่ชัดเจน ส่วนคำว่า เห ท่านไม่ใช้เป็น หกาเร เพื่อย่อคำ

ทฺวิตฺเต- ตญฺเญว, ตเมว, ตญฺหิ, ตํ หิ.

เมื่อกระทำการซ้อนพยัญชนะแล้ว ได้รูปว่า

ตญฺเญว	[ตํ + เอว]	(ซึ่งท่านนั่นเทียว)
ตเมว	[ตํ + เอว]	(ซึ่งท่านนั่นเทียว)
ตญฺหิ หรือ ตํ หิ		(คำนั้นนั่นเทียว)

อุทาหรณ์ว่า ตเมว และ ตํ หิ เป็น กึ รูปของ วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่วิกัปปนะในสูตรนี้ จึงทำให้แปลงนิคคหิตเป็น ญ ได้ในรูปว่า ตญฺเญว และ ตญฺหิ หรือไม่ต้องแปลงเป็น ญ ในรูปทั้งสองข้างต้น

แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์จะกล่าวว่า วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสา โดยกำหนดวิธีการของสูตรอย่างชัดเจนว่า การแปลงนิคคหิตเป็น ญ ในที่สระ เอ และ ห อยู่หลังนี้ จะต้องเป็น เอ ของ เอว

นิบาต และ ห ของ หิ นิบาตเท่านั้น จะเป็น เอ และ ห ของศัพท์อื่นไม่ได้ จึงมีรูปที่ไม่ใช้วิธีของสูตรนี้ว่า เอวเมตํ (เอวํ + เอตํ) และ เอวํ โหติ แต่คัมภีร์นี้ต้องการจะย่อคัมภีร์ให้สั้น ท่านจึงถือว่า วา ศัพท์ทำหน้าที่วิกัปปนะตามปกติ

การประกอบรูปศัพท์ ตญฺเญว

ศัพท์เดิมเป็น ตํ กับ เอว

แปลงนิคคหิตเป็น ญ ในที่สระ เอ อยู่หลังด้วยสูตรว่า “เอเห ญํ” (ตญฺ + เอว)

ซ้อน ญฺ เป็น ญฺญฺ ท้ายรัสสสระด้วยสูตรว่า “ปรเทฺวภาโว ฐาเน” (ตญฺญฺ + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ตญฺญฺ ⟶ เอว)

สำเร็จรูปเป็น ตญฺเญว

การประกอบรูปศัพท์ ตเมว

ศัพท์เดิมเป็น ตํ กับ เอว

แม้ควรจะแปลงนิคคหิตเป็น ญ ในที่สระ เอ อยู่หลังด้วยสูตรว่า “เอเห ญํ” ก็แปลงไม่ได้ เพราะ วา ศัพท์ที่ตามมาสู่สูตรนี้ห้ามไว้

แปลงนิคคหิต เป็น มฺ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “มทา สเร” (ตมฺ + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ตมฺ ⟶ เอว)

สำเร็จรูปเป็น ตเมว

สํ โยโคติห-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ สํโยโค [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๓๖ : ๕๑] ส เย จ.

นิคคหิตกับ ย ย่อมถึงความเป็น ญ ในที่ ย อยู่หลังได้บ้าง

นิคฺคหีตํ อ.นิคคหิต *ยาติ* ย่อมถึง *ญํ* ซึ่งความเป็น ญ *ส* กับ *เยน* ด้วย ย อักษร *เย* ในที่ ย *วา* บ้าง ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ญฺ เช่น สํโยโค แปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ญฺ ด้วยสูตรนี้, ซ้อน ญฺ เป็น ญฺญฺ จากนั้นนำ ญฺญฺ พยัญชนะไปประกอบกับสระ โอ ของ โยโค เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น สญฺโญโค

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึง ญํ ศัพท์จากสูตรว่า เอเห ญํ มาไว้ในสูตรนี้

แม้ควรกล่าวว่า สห เย จ ท่านลบ ห อักษรเพื่อย่อคำด้วยนิปาตนะว่า ส เย จ

นิปาตนะ คือ การทำตัวด้วยคำในสูตรโดยไม่ใช้วิธีที่กล่าวไว้ในสูตรใดสูตรหนึ่งทางไวยากรณ์ จะเห็นได้ว่า กัจจายนไวยากรณ์ไม่ได้กล่าวถึงการลบ ห อักษรไว้ ดังนั้น จึงอนุญาตให้ลบได้ด้วยนิปาตนะ คือ ส เย จ นี้ นอกจากนั้น ไวยากรณ์ยังอนุญาตการสำเร็จรูปศัพท์โดยใช้มหาสูตร ๔ สูตร คือ

๑. เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ.

๒. กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺปจฺจยานํ ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา จ.

๓. ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

๔. ย'ทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์นี้มักนิยมใช้เพียงสูตรเดียว คือ ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ โดยใช้ชื่อย่อว่า ยทาทินา (ด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้น) ไม่นิยมใช้มหาสูตรที่เหลือ ทั้งนี้เพื่อย่อคัมภีร์

นอกจากสูตรทางไวยากรณ์ นิปาตนสูตร และมหาสูตรเหล่านี้แล้ว ไวยากรณ์ยังอนุญาตการสำเร็จรูปด้วยนิรุตตินัย ๕ ประการ คือ

๑. การลงอักษรเป็นอาคม (วณฺณาคม)

๒. การสลับอักษร (วณฺณวิปริยาย)

๓. การแปลงอักษร (วณฺณวิการ)

๔. การลบอักษร (วณฺณนาส)

๕. การประกอบอรรถที่เกินมาของธาตุ (ธาตฺอตฺถาติสยโยค)

แต่บทที่สำเร็จด้วยนิรุตตินัยเหล่านี้ มักเป็นศัพท์เฉพาะไม่ทั่วไป

ในพระบาลีมีการลบอักษรเพื่อย่อคำ เช่น การลบ ย อักษร พบในตัวอย่างว่า

- ปฏิสงฺขาย โยนิโส [ลบ ย เหลือ] ปฏิสงฺขา โยนิโส (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา)
- สยํ อภิญฺญาย สจฺฉิกตฺวา [ลบ ย เหลือ] สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา (รู้เห็นทำให้แจ้งแล้วด้วยตนเอง)
- ปริเยสนาย [ลบ ย เหลือ] ปริเยสนา (ด้วยการแสวงหา)

นอกจากนั้น สห ศัพท์เป็นศัพท์ที่มองหาสิ่งที่เกิดร่วมกับตนเรียกว่า สหโยค (ศัพท์ที่ประกอบกับ สห ศัพท์) โดยมีความหมายว่า กับอะไร ดังนั้น วุตติจึงเพิ่มคำว่า เยน เข้ามาแปลร่วมกับ สห ศัพท์ เพื่อแสดงว่า กับ ย อักษร เพราะสูตรนี้กล่าวถึงการแปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ญ ในที่ ย อยู่หลัง ท่านไม่เพิ่มบทอื่นเข้ามา เพราะการเกี่ยวเนื่องกับคำที่เคยสดับมาก่อน มีกำลังกว่าคำที่อนุมานรู้ ดังมีกฎทั่วไปว่า

สุตานุมิเตสุ สุตสมฺพนฺโธ พลวา.[๖๘] (*ศฺรุตานุมิตโยะ ศฺรุตสมฺพนฺโธ พลวานฺ.*)

“ในคำที่เคยสดับมาและคำที่อนุมานรู้ การเกี่ยวเนื่องกับคำที่เคยสดับมาก่อน มีกำลังกว่า”

ยกาเร ปเร เตน สห พินฺทุโน โญ วา โหติ.

แปลงพินทุกับ ย อักษรนั้นเป็น ญ ในที่ ย อักษรอยู่หลังได้บ้าง

คำว่า สห ในวุตติข้างต้นแสดงว่า ส ศัพท์ใน ส เย จ มีศัพท์เดิมจาก สห ศัพท์ แล้วจึงลบ ห อักษรเพื่อย่อคำ ที่จริงแล้ว ในคำบาลีบางศัพท์ เช่น โสทกํ ปตฺตํ (บาตรที่เป็นไปกับด้วยน้ำ, บาตรที่มีน้ำ) จะมีการแปลง สห เป็น ส แต่การแปลงดังกล่าวมักพบในพหุพพีหิสมาสเป็นส่วนใหญ่ เช่น สห เหตุนา โย วตฺตเตติ สเหตุโก (ธรรมที่เป็นไปกับด้วยเหตุ ชื่อว่า สเหตุกะ) และมีรูปเป็นอัพยยีภาวสมาสบ้าง เช่น สมกฺขิกํ ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคอาหารพร้อมกับแมลงวัน) ดังนั้น ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงกล่าวว่าให้ลบ ห ใน สห ไม่กล่าวว่าให้แปลง สห เป็น ส เพราะไม่ใช่ฐานะแห่งสมาส

ทฺวิตฺเต- สญฺโญโค, สํโยโค.

เมื่อกระทำการซ้อนพยัญชนะแล้ว ได้รูปว่า สญฺโญโค หรือ สํโยโค (การประกอบ)

ในปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสา โดยกำหนดการแปลงนิคคหิตที่อยู่ท้าย สํ อุปสรรคและ ย สรรพนาม จึงไม่มีวิธีของสูตรนี้ในตัวอย่างว่า

- เอตํ โยชนํ　(โยชน์นี้, การประกอบนี้)
- ตํ ยานํ　(ยานนี้, พาหนะนี้)
- สรณํ ยนฺติ　(ย่อมถึงเป็นที่พึ่ง)

แต่คัมภีร์นี้ถือว่า วา ศัพท์ทำหน้าที่วิกัปปนะเหมือนสูตรก่อน จึงมีได้ ๒ รูป คือ สญฺโญโค หรือ สํโยโค ดังนั้น คำว่า สํโยโค จึงเป็นตัวอย่างของ วา ซึ่งทำหน้าที่วิกัปปนะ

การประกอบรูปศัพท์ สญฺโญโค

ศัพท์เดิมเป็น สํ กับ โยโค

แปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ญ ในที่ ย อยู่หลังด้วยสูตรว่า "ส เย จ" (สญฺ + โ- โค)

ซ้อน ญฺ เป็น ญฺญฺ ท้ายรัสสสระด้วยสูตรว่า "ปรเทฺวภาโว ฐาเน" (สญฺญฺ + โ- โค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (สญฺญฺ ⟶ โ- โค)

สำเร็จรูปเป็น สญฺโญโค

จกฺขุ อนิจฺจํ, อว สิโรตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ จกฺขุ อนิจฺจํ, อว สิโร [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

อาคโม กฺวจิเตฺวว.

บทว่า อาคโม กฺวจิ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๓๗ : ๕๗] นิคฺคหีตญฺจ.

ลงนิคคหิตเป็นอาคม ในที่สระหรือพยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง

นิคฺคหีตํ อ.นิคคหิต *อาคโม* เป็นอาคม *โหติ* ย่อมเป็น *สเร วา* ในที่สระก็ตาม *พฺยญฺชเน วา* ในที่พยัญชนะก็ตาม *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาคมวิธิ คือ ลงนิคคหิตเป็นอาคมในที่สระหรือพยัญชนะอยู่หลัง เช่น จกฺขุ อนิจฺจํ ลงนิคคหิตอาคมในที่สระ อุ อยู่หลังด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น จกฺขุํ อนิจฺจํ

คัมภีร์กัจจายนสังเขป (สูตร ๓๗) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงศัพท์ว่า อาคโม มาไว้ในสูตรนี้

สเร พฺยญฺชเน วา ปเร กฺวจิ พินฺทฺวาคโม โหติ.

ลงพินทุเป็นอาคมในที่สระหรือพยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง

ท่านประกอบใช้ กฺวจิ ศัพท์เพื่อแสดงการลงนิคคหิตเป็นอาคมในที่บางแห่ง ไม่ลงทุกรูป แต่รูปที่ลงนิคคหิตอาคมมีได้แน่นอน ไม่มีรูปอื่นที่ไม่ลงนิคคหิตเป็นอาคม ดังจะเห็นได้ว่า อุทาหรณ์ว่า จกฺขุํ อนิจฺจํ, อวํสิโร มีรูปเดียว ไม่มีรูปอื่นว่า จกฺขุ อนิจฺจํ, อวสิโร ดังนั้น กฺวจิ ศัพท์จึงแสดงถึงรูปเดียว ไม่แสดงสองรูปเหมือน วา ศัพท์

จกฺขุํ อนิจฺจํ, อวํสิโร.

เช่น

จกฺขุํ อนิจฺจํ	[จกฺขุ + อนิจฺจํ]	(จักษุไม่เที่ยง)

อวํสิโร [อว + สิโร] (ผู้มีศีรษะลง)

ในภิกขุปาติโมกข์ สังฆาทิเสส ข้อ ๖ ฉบับพม่าบางฉบับพบรูปว่า วตฺถุ เทเสตพฺพํ แต่ฉบับสิงหลและฉบับไทยมีรูปที่ลงนิคคหิตเป็นอาคมว่า วตฺถุํ เทเสตพฺพํ รูปศัพท์ตามฉบับสิงหลและฉบับไทยนั้นน่าจะเป็นปาฐะเดิม เพราะฉบับพม่าเดิมก็มีรูปว่า วตฺถุํ เทเสตพฺพํ เหมือนกัน แต่ท่านผู้ชำระได้ตัดนิคคหิตทิ้งไป จึงมีรูปว่า วตฺถุ อาจารย์ธัมมานันทะ มหาเถระ เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอได้เคยกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ตามคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ

การประกอบรูปศัพท์ จกฺขุํ อนิจฺจํ

ศัพท์เดิมเป็น จกฺขุ กับ อนิจฺจํ

ลงนิคคหิตเป็นอาคมในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "นิคฺคหีตญฺจ"

สำเร็จรูปเป็น จกฺขุํ อนิจฺจํ

นิคคหิตเป็นพยัญชนะที่อาศัยสระที่อยู่หน้า (ปุพพาสยพยัญชนะ) เพราะต้องเปล่งเสียง อ ทางคอ, เสียง อิ ทางเพดาน และเสียง อุ ทางริมฝีปากก่อน แล้วจึงเปล่งเสียงนิคคหิตทางจมูกได้ ดังนั้น จึงไม่ต้องแยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า ปุพฺพมโธิตมสฺสรํ เป็นต้นเหมือนกับพยัญชนะ ๓๒ เสียงที่เหลือ และเมื่อลงนิคคหิตเป็นอาคมแล้ว นิคคหิตก็จะประกอบอยู่ท้ายสระของบทที่ตนอาศัยตามปกติ นอกจากนั้น แม้ในที่ลบสระของบทที่ประกอบร่วมกับนิคคหิต นิคคหิตก็จะไปประกอบกับสระของบทอื่นตามปกติเช่นเดียวกัน ดังคำว่า สึ ตัดบทเป็น สิ + อํ ลบสระ อ ท้ายสระ อิ ด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา หลังจากนั้นนิคคหิตก็จะไปประกอบกับสระ อิ ของ สิ ตามปกติ โดยที่ไม่ต้องมีสูตรบังคับให้นำนิคคหิตไปประกอบกับสระใหม่ หรือคำว่า อคฺคึ (อคฺคิ + อํ) แปลง อํ เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ (แปลง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต) อุทาหรณ์ข้างต้น นิคคหิตที่แปลงจาก อํ ไปประกอบกับสระ อิ ของ อคฺคิ ศัพท์เอง การประกอบกับสระตามปกติเช่นนี้เป็นวิธีทางภาษาที่เรียกว่า รุกขสกุณนัย คือ นัยที่เหมือนนกเกาะต้นไม้ กล่าวคือ เมื่อต้นไม้ที่นกเกาะอยู่ถูกตัดโค่นไป นกก็จะบินไปเกาะที่ต้นไม้อื่นเองตามปกติ แม้วิธีนี้ก็มีนัยเดียวกัน ดังคัมภีร์นิรุตติเภทสังคหะกล่าวถึงลักษณะของรุกขสกุณนัยว่า

วิ วกฺขํ สยมุปาสิ เอวํ สุตฺตวิธึ วินา
สยิตนฺโต อคฺคิเมตฺถ อํโมติ กตการิยํ.[๖๙]

"นกเข้าหาต้นไม้เอง ฉันใด สระที่สุดย่อมเป็นไปเองโดยปราศจากวิธีของสูตร ฉันนั้น

รูปว่า อคฺคึ เป็นการิยะ (การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ) ที่กระทำใน
สูตรว่า อํโม นี้”

คำว่า วิ แปลว่า “นก” ดังคำว่า วีนํ ปกฺขีนํ นายโก วินายโก (ผู้นำของเหล่านก ชื่อว่า วินายกะ คือ ครุฑ)

คำว่า วกฺข แปลว่า “ต้นไม้” คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ รุกฺข ศัพท์ มาจากศัพท์สันสกฤตว่า วฤกฺษ ซึ่งแปลเป็นบาลีตามศัพท์ได้ว่า วกฺข

คำว่า สยิตนุโต ตัดบทเป็น สยํ + อิโต + อนุโต

วิทูนํ อคฺคํ, ตาสํ อหนฺตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ วิทูนํ อคฺค, ตาสํ อหํ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๓๘ : ๕๓] กฺวจิ โลปํ.

นิคคหิตย่อมถึงการลบในที่สระอยู่หลังในบางแห่ง

นิคฺคหีตํ อ.นิคคหิต *ยาติ* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *สเร* ในที่สระ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

กฺวจิ โลปนฺติ สเร พินฺทุโลโป.

ลบพินทุในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า กฺวจิ โลปํ

ในประโยคว่า สเร พินฺทุโลโป (ลบพินทุในที่สระอยู่หลัง) แม้จะไม่มีกริยาคุมพากย์ ก็อนุมานรู้ว่า ต้องเพิ่มเข้ามาแปลร่วมด้วย เพราะประโยคทั่วไปต้องมีกริยาคุมพากย์เสมอ จึงจะได้เนื้อความชัดเจน ดังปริภาสาหรือกฎทั่วไปในไวยากรณ์สันสกฤตว่า

น หิ กฺริยารหิตํ วากฺยมตฺถิ.[๒๐] (*น หิ กฺริยารหิตํ วากฺยมสฺติ.*)

“ประโยคที่เว้นจากกริยาย่อมไม่มีแน่นอน”

ดังนั้น จึงต้องเพิ่มกริยาคุมพากย์เข้ามา และเนื่องจากประโยคนี้ไม่มีบทกรรม จึงต้องเพิ่มกริยาคุมพากย์ที่เป็นอกรรมกธาตุ คือ ภวติ หรือ โหติ (ย่อมมี) ทั้งนี้เพราะธาตุทั้ง ๓ คือ ภู (มี, เป็น), อส (มี, เป็น) และ กร (กระทำ) เป็นธาตุราชาที่สามารถเพิ่มเข้ามาได้ตามสมควร

วิทูนคฺคํ.

เช่น

วิทูนคฺคํ	[วิทูนํ + อคฺคํ]	(ยอดแห่งผู้รู้ทั้งหลาย)

สูตรว่า กฺวจิ โลปํ มีคำแปลยกศัพท์ว่า *นิคฺคหีตํ* อ.นิคคหิต *ยาติ* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *สเร* ในที่สระอยู่หลัง *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร โลปวิธิ คือ ลบนิคคหิตในเพราะสระหลัง เช่น วิทูนํ + อคฺคํ ลบนิคคหิตใน นํ ด้วยสูตรนี้, แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ นฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ หน้าในที่สระอยู่หลังคือ อ ของ

อคฺคํ แล้วนำ นฺ ไปประกอบกับสระ อ ของ อคฺคํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น วิทูนคฺคํ

การประกอบรูปศัพท์ วิทูนคฺคํ

ศัพท์เดิมเป็น วิทูนํ กับ อคฺคํ

ลบนิคคหิตในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โลปํ” (วิทูน + อคฺคํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (วิทูนฺ -ะ + อคฺคํ)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (วิทูนฺ + อคฺคํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (วิทูนฺ ⟶ อคฺคํ)

สำเร็จรูปเป็น วิทูนคฺคํ

ทีเฆ- ตาสาหํ.

เมื่อกระทำความเป็นทีฆะแล้ว ได้รูปว่า

ตาสาหํ (สนฺติเก) [ตาสํ + อหํ] (ข้าพเจ้า[ในสำนัก]ของนางภิกษุณีเหล่านั้น)

การประกอบรูปศัพท์ ตาสาหํ

ศัพท์เดิมเป็น ตาสํ กับ อหํ

ลบนิคคหิตในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โลปํ” (ตาส + อหํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตาสฺ -ะ + อหํ)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (ตาสฺ + อหํ)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทำทีฆะสระหลังด้วยสูตรว่า “ทีฆํ” (ตาสฺ + อาหํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ตาสฺ ⟶ อาหํ)

สำเร็จรูปเป็น ตาสาหํ

พุทฺธานํ สาสนํ, สํ ราโคตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ พุทฺธานํ สาสนํ, สํ ราโค [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๓๙ : ๕๔] พฺยญฺชเน จ.

นิคคหิตย่อมถึงการลบและอื่นๆ ในที่พยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง

นิคฺคหีตํ อ.นิคคหิต *ยาติ* ย่อมถึง *โลปํ* จ ซึ่งการลบ ด้วย *พฺยญฺชเน* ในที่พยัญชนะ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

พฺยญฺชเน เจติ พินฺทุโลโป.

ลบพินทุด้วยสูตรว่า พฺยญฺชเน จ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร โลปวิธิ คือ ลบนิคคหิตในที่พยัญชนะอยู่หลัง เช่น อริยสจฺจานํ + ทสฺสนํ ลบนิคคหิตในที่ ทฺ พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น อริยสจฺจาน ทสฺสนํ

คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๙) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมการอาเทศนิคคหิตเป็น ปฺ ดังอุทาหรณ์ว่า จิรปฺปวาสึ ที่ตัดบทเป็น จิรํ + ปวาสึ แปลงนิคคหิตเป็น ปฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้

โดยทั่วไป สนธิเป็นการเชื่อมบทสองบทเข้าด้วยกันโดยไม่ให้เห็นระหว่างคือสระท้ายและสระต้นของบททั้งสอง จึงมักมีรูปติดกัน ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทฺวินฺนํ ปทานํ อนฺตรํ อทสฺเสตฺวา สมฺมา ธียตีติ สนฺธิ = ศัพท์ที่ถูกเชื่อมด้วยดีไม่แสดงระหว่างแห่งบททั้งสอง ชื่อว่า สนธิ

แต่อาจมีบางศัพท์ที่แยกกันเป็นสองบทได้ ดังเช่นการลบนิคคหิตด้วยสูตรนี้ ไม่ต้องเชื่อมเข้าเป็นบทเดียวกัน ข้อนี้ต่างจากสมาสที่เป็นการเชื่อมบทด้วยการลบวิภัตติในบททั้งสอง จึงไม่เห็นรูปวิภัตติในบทหน้าอย่างชัดเจน

พุทฺธาน สาสนํ.

เช่น

พุทฺธาน สาสนํ [พุทฺธานํ + สาสนํ] (คำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธาน สาสนํ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธานํ กับ สาสนํ

ลบนิคคหิตในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า พฺยญฺชเน จ [พุทฺธาน + สาสนํ]

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธาน สาสนํ

ทีเฆ- สาราโค.

เมื่อกระทำความเป็นทีฆะแล้ว ได้รูปว่า

สาราโค	[สํ + ราโค]	(ความกำหนัดยิ่ง)

การประกอบรูปศัพท์ สาราโค

ศัพท์เดิมเป็น สํ กับ ราโค

ลบนิคคหิตในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “พฺยญฺชเน จ” (ส + ราโค)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สฺ -ะ + ราโค)

ทีฆะสระหน้าในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “ทีฆํ” (สฺ -า + ราโค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สฺ ⟶ -า ราโค)

สำเร็จรูปเป็น สาราโค

พีชํ อิเวตีห-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ พีชํ อิว [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๔๐ : ๕๕] ปโร วา สโร.

สระหลังนิคคหิตย่อมถึงการลบได้บ้าง

สโร อ.สระ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *นิคฺคหีตมฺหา* จากนิคคหิต *ยาติ* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *วา* บ้าง ฯ

พินฺทุโต ปโร สโร วา ลุปฺยเต.

สระที่อยู่หลังจากพินทุ ย่อมถูกลบได้บ้าง

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร โลปวิธิ คือ ลบสระที่อยู่ท้ายนิคคหิต เช่น พีชํ + อิว ลบสระ อิ ท้ายนิคคหิตด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น พีชํว

คำในสูตรนี้ คือ ปโร สโร (สระหลัง) เป็นเพียงการี คือ ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ แต่ไม่ได้ระบุว่าให้แปลงสระหลังหรือลบสระหลังนี้ไว้ในสูตร เราจึงต้องสังเกตสูตรที่ผ่านมาซึ่งอยู่ใกล้กัน คือ กฺวจิ โลปํ และ พฺยญฺชเน จ ที่กล่าวถึงการลบนิคคหิต ดังนั้น สูตรนี้จึงกล่าวถึงการลบสระที่อยู่ท้ายนิคคหิตเท่านั้น ไม่ใช่การแปลงสระหลังจากนิคคหิตแต่อย่างใด

กริยาคุมพากย์ว่า ยาติ (ย่อมถึง) ที่นิยมใช้ในพาลาวตารนี้ คล้ายคลึงกับคำว่า ปปฺโปติ ที่ใช้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ แม้ ยา ธาตุ หรือ อป ธาตุจะไม่ใช่ธาตุราชาเหมือน ภู ธาตุเป็นต้น แต่ก็เป็นธาตุที่นิยมใช้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ในฐานะที่มีกรรมซึ่งมองหากริยาคุมพากย์อันประกอบด้วยสกรรมกธาตุ

ท่านประกอบใช้ ลุปฺยเต (ย่อมถูกลบ) แทน โลปํ ยาติ ก็เพื่อแสดงคำไวพจน์อื่น ทั้งนี้เพื่อให้นักเรียนเข้าใจความหลากหลายในการใช้ศัพท์

พีชํว.

เช่น

พีชํว	[พีชํ + อิว]	(เหมือนเมล็ด)

การประกอบรูปศัพท์ พีชํว

ศัพท์เดิมเป็น พีชํ กับ อิว

ลบสระหลังนิคคหิตด้วยสูตรว่า ปโร วา สโร (พีชํ + ว)

สำเร็จรูปเป็น พีชํว

เอวํ อสฺเสตีห-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ เอวํ อสฺส [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๔๑ : ๕๖] พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค.

เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้ว พึงกระทำพยัญชนะไม่ให้เป็นสังโยคด้วย

สเร ครั้นเมื่อสระ *ปรสฺมึ* อันเป็นเบื้องหลัง *นิคฺคหีตมฺหา* จากนิคคหิต *ลุตฺเต* ถูกลบแล้ว *พฺยญฺชโน* จ อ.พยัญชนะ ด้วย *วิสญฺโญโค* มีสังโยคอันพินาศแล้ว *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร โลปวิธิคือ เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้วเหลือเป็นพยัญชนะสังโยค (พยัญชนะซ้อนกันสองตัว) ให้ลบพยัญชนะตัวหน้าที่เป็นตัวสะกดอีกตัวหนึ่ง เช่น เอวํ + อสฺส ลบสระหลังนิคคหิตด้วยสูตรว่า ปโร วา สโร แล้วลบ สฺ พยัญชนะสังโยคใน อสฺส ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น เอวํ ส

คำว่า สังโยค แปลตามศัพท์ว่า “พยัญชนะที่ประกอบร่วมกัน” หมายถึง พยัญชนะที่ซ้อนกันสองหรือสามตัวโดยไม่มีสระคั่นอยู่ในระหว่างพยัญชนะเหล่านั้น เช่น กฺก กฺข หรือ กตฺวา เป็นต้น คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สํยุชฺชตีติ สํโยโค = พยัญชนะที่ประกอบร่วมกัน ชื่อว่า สังโยค

ดังปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า สรานนฺตริตานิ พฺยญฺชนานิ สํโยโค (พยัญชนะทั้งหลายอันไม่มีสระคั่น ชื่อว่า สังโยค) ดังนั้น สูตรนี้จึงกล่าวถึงการลบพยัญชนะตัวแรกของพยัญชนะสังโยคที่ซ้อนกัน ๒ ตัว

นอกจากนั้น จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร โดยอนุญาตการลบพยัญชนะตัวแรกที่เหมือนกันออกเสียหนึ่งตัวในที่มีพยัญชนะซ้อนติดต่อกัน ๓ ตัว เช่น อคฺคิ + อคารํ แปลง อิ เป็น ยฺ มีรูปว่า อคฺคฺยาคารํ พยัญชนะสังโยค ๓ ตัวคือ คฺคฺยฺ มีรูปเสมอกัน ๒ ตัว คือ คฺคฺ จึงลบ คฺ ตัวแรกด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ที่ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ แต่สังโยคที่ซ้อนกัน ๓ ตัวซึ่งมีรูปไม่เสมอกัน เช่น คนฺตฺวา, จกฺขุนฺทฺริยํ ไม่ต้องลบพยัญชนะสังโยคตัวแรกด้วยวิธีดังกล่าว

พินฺทุโต สเร ปเร ลุตฺเต สํโยโค พฺยญฺชโน วินฏฺฐสํโยโค โหตีติ ปุพฺพสฺส โลโป.

เมื่อลบสระหลังพินทุแล้ว พึงกระทำพยัญชนะสังโยคไม่ให้เป็นสังโยค การลบพยัญชนะตัวหน้าย่อมมีด้วยสูตรนี้

คำว่า พฺยญฺชโน ในสูตร หมายถึง พยัญชนะสังโยค ไม่ใช่พยัญชนะตัวเดียว เพราะอยู่ใกล้กับ

บริบทว่า วิสญฺโญโค (มีสังโยคอันพินาศแล้ว) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในวุตติของสูตรนี้ว่า สํโยโค พฺยญฺชโน (พยัญชนะสังโยค)

คำว่า วินฏฺจสํโยโค อธิบายคำว่า วิสญฺโญโค ว่า วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วินฏฺจ (พินาศ) และคำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วินฏฺโจ สํโยโค อสฺสาติ วิสญฺโญโค = พยัญชนะที่มีสังโยคอันพินาศแล้ว ชื่อว่า วิสัญโญคะ

ข้อนี้ต่างจากที่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวไว้ คือ ปทรูปสิทธิปกรณ์เห็นว่า วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วิคต (ปราศจาก) และคำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิคโต สํโยโค อสฺสาติ วิสญฺโญโค = พยัญชนะที่มีสังโยคอันปราศจากแล้ว ชื่อว่า วิสัญโญคะ

คำว่า วิสญฺโญค ที่ประกอบรูปศัพท์จาก วิ + สญฺโญค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สํยุชฺชตีติ สญฺโญโค = อักษรใดอันบุคคลย่อมซ้อน เหตุนั้น อักษรนั้นชื่อว่า สังโยค คือ พยัญชนะตัวหน้าเท่านั้น

- วินฏฺโจ สํโยโค อสฺสาติ วิสญฺโญโค = พยัญชนะที่มีสังโยคอันพินาศแล้ว ชื่อว่า วิสัญโญคะ คือ พยัญชนะตัวหลัง

คำว่า วิสญฺโญค ในสูตรนี้ ระบุถึงการลบพยัญชนะตัวหน้า เพราะการที่พยัญชนะสองตัวกลายเป็นพยัญชนะตัวหนึ่งไป ก็คือการลบนั่นเอง ท่านไม่ตั้งสูตรที่ระบุถึงการลบไว้โดยตรงว่า สํโยคพฺยญฺชนสฺส โลโป (ลบพยัญชนะสังโยค) ก็เพื่อจะให้คำสละสลวยตามหลักของอลังการที่เรียกว่า สุขุมาลตาคุณ (ความนุ่มนวล) (ดู สุโพธาลังการ คาถา ๑๓๙) ดังสาธกในคัมภีร์นยาสะว่า

วิสญฺโญโคติ อิมินา ปน โลปํ อาห เทวโลกํ คโตติ วจเนน มรณํ วิย.[๗๑]

“อนึ่ง พระกัจจายนะกล่าวถึงการลบด้วยคำว่า วิสญฺโญโค นี้ เหมือนกล่าวถึงความตายด้วยคำพูดว่า เทวโลกํ คโต (ไปสู่เทวโลก)”

อนึ่ง ในคำว่า โหตีติ (โหติ + อิติ) คัมภีร์นิสสัยพม่าแปล อิติ ศัพท์ว่า อิติ = อิมินา สุตฺเตน (ด้วยสูตรนี้) โดย อิติ ศัพท์มีความหมายเหมือน อิม ศัพท์ และลบ นา วิภัตติท้าย อิติ จึงมีอรรถเหมือน อิมินา ศัพท์ดังกล่าว

เอวํส.

เช่น

เอวํส (เต อาสวา วฑฺฒนฺติ)	[เอวํ + อสฺส]	([อาสวะทั้งหลายเหล่านั้น]ของบุคคลนั้น[ย่อมเจริญ]อย่างนี้)

การประกอบรูปศัพท์ เอวํส

โวมิสสกสั

ศัพท์เดิมเป็น เอวํ กับ อสฺส

ลบสระหลังนิคคหิตด้วยสูตรว่า “ปโร วา สโร” (เอวํ + สฺส)

เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้ว ให้ลบพยัญชนะสังโยคตัวหน้าด้วยสูตรว่า “พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค” (เอวํ ส)

สำเร็จรูปเป็น เอวํ ส

นิคฺคหีตสนฺธิ

จบการเชื่อมนิคคหิต

โวมิสสกสนธิ

การเชื่อมผสม

คำว่า โวมิสฺสกสนฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โวมิสฺสกานํ สนฺธิ โวมิสฺสกสนฺธิ = สนธิของสระและพยัญชนะที่คละกัน ชื่อว่า โวมิสสกสนธิ

หมายถึง บทสนธิที่ให้สำเร็จด้วยการกระทำการแปลง หรือลบสระ พยัญชนะ และนิคคหิตตามสมควร ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๓) เรียกสนธิประเภทนี้ว่า โวมิสสสนธิ โดยไม่กล่าวถึง ก อาคมใน มิสฺสก เพราะภาษาบาลีมีใช้ทั้งสองศัพท์ คือ มิสฺส หรือ มิสฺสก

[๔๒ : ๕๙] อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต.

สนธิที่มิได้แสดงไว้ พึงทราบตามการประกอบกับสนธิที่ได้กล่าวมาแล้ว

สนฺธีนํ อ.สนธิ ท. *อนุปทิฏฺฐานํ* ที่อันเรามิได้แสดงแล้ว *ปุคฺคเลน* อันบุคคล *เญยฺยา* พึงทราบ *วุตฺตโยคโต* ตามการประกอบด้วยสนธิที่อันเรากล่าวแล้ว ฯ

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๔๕) อธิบายเรื่องนี้ว่า

๑. คำว่า อนุปทิฏฺฐานํ ลงจตุตถีหรือฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของปฐมาวิภัตติ เพราะวุตติของสูตรนี้อธิบายเป็นรูปที่ลงปฐมาวิภัตติว่า อนิทฺทิฏฺฐา

๒. คำนี้เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า สนฺธีนํ ที่ลงวิภัตติดังกล่าว [คือ จตุตถีหรือฉัฏฐีวิภัตติ] ในอรรถปฐมาวิภัตติเหมือนกัน เพราะวุตติของสูตรนี้อธิบายเป็นรูปที่ลงปฐมาวิภัตติว่า สนฺธโย

๓. ให้เพิ่มคำว่า เญยฺยา เป็นกริยาคุมพากย์ในประโยคนี้ เพราะท่านกล่าวถึงคำนี้ไว้โดยตรงในวุตติ

คำว่า โยค แปลว่า “การประกอบ”

คำว่า วุตฺต หมายถึง สนธิที่ได้กล่าวไว้แล้ว

นอกจากนั้นแล้ว ท่านผู้แต่งได้กล่าวว่า คำแปลข้างต้นนั้นกล่าวตามคัมภีร์สันนยะของสิงหล แต่ท่านมีความเห็นว่า สูตรนี้ควรมีรูปว่า อนุปทิฏฺฐา จ วุตฺตโยคโต แปลว่า “และอุทาหรณ์ที่มิได้กล่าวไว้ด้วยสูตรที่กล่าวไว้แล้ว บุคคลพึงให้สำเร็จด้วยนิปาตนะสูตรนี้” โดยมีคำบาลีว่า วุตฺตโยคโต อนุปทิฏฺฐา ปโยคา จ อิมินา นิปาตเนน สาเธตพฺพา เพราะคัมภีร์กาตันตระ (สูตร ๔๕) พบรูปที่ลงปฐมาวิภัตติว่า อนุปทิฏฺฐา ในสูตรว่า อนุปทิฏฺฐา จ (สระปลุตะที่มิได้แสดงไว้ ย่อมตั้งอยู่ตามปกติ ในเพราะสระหลัง)

วุตติของกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า สูตรนี้เป็นอติเทสสูตรที่กล่าวชี้แจงว่า หากพบอุทาหรณ์ใดก็ตามที่มิได้แสดงไว้ ให้ปฏิบัติตามกฎที่แสดงไว้แล้วข้างต้น ด้วยการใช้สูตรที่แสดงถึงการลบเป็นต้นตั้งแต่สูตร สรา สเร โลปํ จนถึงสูตร โอ อวสฺส, การใช้ จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่รวบรวมข้อความอื่นซึ่งไม่ปรากฏในสูตร, การแบ่งสูตร (โยควิภาคะ) หรือการใช้ศัพท์เกิน (สัททาธิกะ) ตามความเหมาะสม ดังนั้น จึงเป็นอติเทสสูตรประเภทสุตตาติเทสสูตรที่ชี้แจงถึงวิธิสูตรที่กล่าวมาแล้ว (ดู ลักษณะของอติเทส-สูตร ๖ ประเภทในปทรูปสิทธิปกรณ์ สูตร ๑๒๐)

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวตารเห็นว่า สูตรนี้เป็นมหาสูตรที่เรียกว่า มหาวุตฺติ ซึ่งมีขอบเขตกว้างขวาง เหมือนสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๖ ปาทะ ๓ สูตร ๑๐๙) ว่า ปิโสทราทีนิ ยโถปทิฏฺฐํ (กลุ่มศัพท์มี ปิโสทร เป็นต้น พึงให้สำเร็จตามอุทาหรณ์ที่แสดงไว้) [มีรูปสันสกฤตว่า *ปฤโษทราทีนิ ยโถปทิษฺฏมฺ.*] ซึ่งเอ่ยถึงในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่าเป็นปิโสทราทิคณะ (กลุ่มศัพท์มี ปิโสทร เป็นต้น) และมหาสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้น บุคคลพึงให้สำเร็จได้)

อนึ่ง คำว่า ปิโสทร ประกอบรูปศัพท์มาจาก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ผุสิตํ อุทรํ อสฺสาติ ปิโสทโร (เมฆที่มีท้องเต็ม[ด้วยน้ำ] ชื่อว่า ปิโสทระ)

(ผุสิต + อุทร แปลง ผุสิต เป็น ปิส)

ดังนั้น จึงเข้าใจได้ว่า ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้คงจะเห็นว่าท่านผู้แต่งวุตติและอุทาหรณ์ของกัจจายน-ไวยากรณ์คงเป็นอีกรูปหนึ่งจากท่านผู้แต่งสูตร ท่านจึงอธิบายสูตรไปอีกทำนองหนึ่งซึ่งต่างจากวุตติและอุทาหรณ์ของกัจจายนไวยากรณ์

อิธานิทฺทิฏฺฐา สนฺธโย วุตฺตานุสาเรน เญยฺยา.

สนธิที่เราไม่ได้แสดงไว้ในกัจจายนไวยากรณ์นี้ พึงทราบโดยคล้อยตามวิธีที่ได้กล่าวมาแล้ว

ท่านอธิบายสูตรนี้ ดังต่อไปนี้

๑. คำว่า อนุปทิฏฺฐานํ ในสูตร ลงจตุตถีหรือฉัฏฐีวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติ และ อนุปทิฏฺฐ ศัพท์ก็เป็นคำไวพจน์ของ อนิทฺทิฏฺฐ ศัพท์ จึงแปลว่า “มิได้แสดงไว้” (อนุปทิฏฺฐ = น + อุปทิฏฺฐ) เพราะอธิบายไว้ด้วยบทที่ลงปฐมาวิภัตติว่า อนิทฺทิฏฺฐา

๒. คำว่า อนุปทิฏฺฐานํ นั้นเป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า สนฺธีนํ เพราะอธิบายว่า สนฺธโย

๓. ให้เพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า เญยฺยา เข้ามาคุมพากย์ในประโยคนี้

๔. คำว่า วุตฺตโยคโต (ตามการประกอบกับสนธิที่ได้กล่าวมาแล้ว) หมายความว่า โดยคล้อย-ตามวิธีที่ได้กล่าวมาแล้ว เพราะอธิบายว่า วุตฺตานุสาเรน

ยถา ยทิ เอวํ, โพธิ องฺคาตีห ยาเทเส อิมินา สุตฺเตน ทฺยการสํโยคสฺส โช, ธฺยการ-สํโยคสฺส โฌ.

เช่น ในอุทาหรณ์เหล่านี้คือ ยทิ เอวํ, โพธิ องฺคา เมื่อ ย อาเทศ [อันท่านกระทำแล้วด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา] แปลง ทฺย พยัญชนะสังโยค เป็น ช และแปลง ธฺย พยัญชนะสังโยคเป็น ฌ ด้วยสูตรนี้

ทฺวิตฺเต- ยชฺเชวํ, โพชฺฌงฺคา.

เมื่อกระทำการซ้อนพยัญชนะแล้ว ได้รูปว่า

ยชฺเชวํ	[ยทิ + เอวํ]	(ถ้า[กล่าว]อย่างนี้)
โพชฺฌงฺคา	[โพธิ + องฺคา]	(องค์แห่งการตรัสรู้)

การประกอบรูปศัพท์ ยชฺเชวํ

ศัพท์เดิมเป็น ยทิ กับ เอวํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ยทฺ ิ + เอวํ)

แปลง อิ เป็น ยฺ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “อิวณฺโณ ยํ นวา” (ยทฺยฺ + เอวํ)

แปลง ทฺย เป็น ชฺ ด้วยสูตรว่า “อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต” (ยชฺ + เอวํ)

ซ้อน ชฺ อักษรด้วยสูตรว่า “ปรเทฺวภาโว ฐาเน” (ยชฺชฺ + เอวํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ยชฺชฺ ⟶ เอวํ)

สำเร็จรูปเป็น ยชฺเชวํ

การประกอบรูปศัพท์ โพชฺฌงฺคา

ศัพท์เดิมเป็น โพธิ กับ องฺคา

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (โพธฺ ิ + องฺคา)

แปลง อิ เป็น ยฺ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “อิวณฺโณ ยํ นวา” (โพธฺยฺ + องฺคา)

แปลง ธฺยฺ เป็น ฌฺ ด้วยสูตรว่า “อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต” (โพฌฺ + องฺคา)

ซ้อน ฌฺ อักษรด้วยสูตรว่า “ปรเทฺวภาโว ฐาเน” (โพฌฺฌฺ + องฺคา)

แปลง ญฺ ตัวหน้าเป็น ชฺ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา” (โพชฺฌฺ + องฺคา)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (โพชฺฌฺ ⟶ องฺคา)
สำเร็จรูปเป็น โพชฺฌงฺคา

อสทิสสํโยเค เอกสรูปตา จ.

ความมีรูปเสมอกับอักษรหนึ่งย่อมมีในที่พยัญชนะสังโยคที่มีอักษรต่างกันอยู่หลัง

ปริ เอสนาตีห ยาเทเส รการสฺส โย.

ในตัวอย่างนี้ คือ ปริ เอสนา เมื่อ ย อาเทศ [อันท่านกระทำแล้ว] แปลง ร อักษร เป็น ย

ปยฺเยสนา.

เช่น

ปยฺเยสนา	[ปริ + เอสนา]	(การแสวงหา)

การประกอบรูปศัพท์ ปยฺเยสนา

ศัพท์เดิมเป็น ปริ กับ เอสนา
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปรฺ ิ + เอสนา)
แปลง อิ เป็น ยฺ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “อิวณฺโณ ยํ นวา” (ปรฺยฺ + เอสนา)
แปลง รฺ เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า “อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต” (ปยฺยฺ + เอสนา)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ปยฺยฺ ⟶ เอสนา)
สำเร็จรูปเป็น ปยฺเยสนา

วณฺณานํ พหุตฺตํ วิปรีตตา จ.

การแปลงอักษรให้มีจำนวนมากขึ้น และการสลับเสียงกัน ย่อมมี

สรติ, อิติ เอว, สา อิตฺถี, พุสํ เอว, พหุ อาพาโธ, อธิ อภวิ, สุขํ, ทุกฺขํ, ชีโวตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

สรติ	อิติ เอว	สา อิตฺถี	พุสํ เอว	พหุ อาพาโธ
อธิ อภวิ	สุขํ	ทุกฺขํ	ชีโว	

มาคโม สกาเร อการสฺส อุ จ.

ลง ม เป็นอาคม และแปลง อ อักษรที่ ส อักษร เป็น อุ

สุมรติ.

เช่น

สุมรติ	[สรติ]	(ย่อมระลึก)

คำว่า สุมรติ พบในบาทคาถาของคัมภีร์ธรรมบทว่า สุมรติ นาควนสฺส กุญฺชโร (ช้างย่อมรำลึกถึงป่ากากะทิง) ในเรื่องนี้ฉบับไทยและฉบับสิงหลมีรูปตามคัมภีร์พาลาวตาร แต่ฉบับพม่าเก่ามีรูปว่า สุสรติ (ย่อมระลึกด้วยดี) เพราะคิดว่ามาจาก สร ธาตุ แต่ในฉบับไทยและฉบับสิงหลสอดคล้องกับรูปสำเร็จที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ (ในที่ประกอบด้วย สร ธาตุ ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม ดังคำว่า มาตุ สรติ <ย่อมรำลึกถึงมารดา>)

การประกอบรูปศัพท์ สุมรติ

ศัพท์เดิมเป็น สรติ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (สฺ -ะ รติ)

ลง ม เป็นอาคม และแปลงสระ อ ที่ ส เป็น อุ ด้วยสูตรว่า "อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต" (สฺ ุ มรติ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (สฺ ⟶ ุ มรติ)

สำเร็จรูปเป็น สุมรติ

อิสฺส โว.

แปลง อิ เป็น ว

อิเตฺวว.

เช่น

อิเตฺวว	[อิติ + เอว]	(ว่า...นั่นเทียว)

คำว่า อิเตฺวว พบในอุทาหรณ์ว่า สมนฺตปาสาทิกาเตฺวว (ว่าสมันตปาสาทิกา) ในคำลงท้ายของสมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๕๗๑) ว่า อยํ สํวณฺณนา สมนฺตปาสาทิกาเตฺวว ปวตฺตา (คัมภีร์อธิบายนี้ดำเนินไปแล้วโดยชื่อว่าสมันตปาสาทิกา) ส่วนใหญ่ใช้ในฐานะที่กล่าวถึงชื่ออย่างใดอย่างหนึ่ง และประกอบ

ใช้ อิติ + เอว ต้องแปลง อิ เป็น ว แน่นอน จะแปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตร อิวณฺโณ ยํ นวา ไม่ได้ จึงมีอุทาหรณ์ว่า อิสิคิลิเตฺวว ปญฺญายติ (ย่อมปรากฏว่าถ้ำอิสิคิลิ) ดังนี้เป็นต้น

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๖) กล่าวสูตรว่า วิติสฺเสเว วา (แปลงสระท้าย อิติ ศัพท์เป็น ว ในที่ เอว อยู่หลังได้บ้าง) เช่น อิเตฺวว หรือไม่แปลงเป็น ว ได้บ้าง เช่น อิจฺเจว

การประกอบรูปศัพท์ อิเตฺวว

ศัพท์เดิมเป็น อิติ กับ เอว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (อิตฺ ิ + เอว)

แปลง อิ เป็น วฺ ด้วยสูตรว่า "อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต" (อิตฺวฺ + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (อิตฺวฺ ⟶ เอว)

สำเร็จรูปเป็น อิเตฺวว

ปรโลเป อาการสฺส โอ.

เมื่อการลบสระหลัง [อันท่านกระทำแล้ว] แปลง อา อักษร เป็น โอ

โสตฺถี.

เช่น

โสตฺถี	[สา + อิตฺถี]	(หญิงนั้น)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๐) กล่าวว่า ท่านเห็นว่า คำว่า โสตฺถี ควรตัดบทเป็น สุ + อิตฺถี (หญิงที่ดีงาม) จึงสอดคล้องกับอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า น จาปิ โสตฺถิ ภตฺตารํ, อิสฺสาจาเรน มญฺญติ (และหญิงที่ดีงามย่อมไม่สำคัญสามีด้วยความประพฤติริษยา) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตถา "สา อิตฺถี, โสตฺถี"ติ อาการสฺส โอการตฺตมิจฺฉนฺติ. มยํ ปน "สา อิตฺถี"ติ อตฺถวนฺตํ โสตฺถีติ ปทํ น ปสฺสาม. "สุนฺทริตฺถี"ติ อตฺถวนฺตเมว โสตฺถีติ ปทํ ปสฺสาม. อตฺรายํ ปาฬิ "น จาปิ โสตฺถิ ภตฺตารํ, อิสฺสาจาเรน มญฺญตี"ติ. ตตฺรายํ สํหิตาปทจฺเฉโท "สุอิตฺถิ, โสตฺถี"ติ.[๗๒]

"นอกจากนั้น อาจารย์บางท่านปรารถนาการแปลง อา อักษรเป็น โอ อักษรในตัวอย่างว่า สา อิตฺถี = โสตฺถี แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นบทว่า โสตฺถี ที่มีความหมายว่า "หญิงนั้น" ข้าพเจ้าเห็นบทว่า โสตฺถี ที่มีความหมายว่า "หญิงผู้ดีงาม" เท่านั้น มีพระบาลีนี้ในเรื่องนี้ว่า น จาปิ โสตฺถิ ภตฺตารํ, อิสฺสาจาเรน มญฺญติ (และหญิงที่ดีงามย่อมไม่สำคัญสามีด้วยความประพฤติริษยา) การตัดบทสนธิในคำนั้นมีอย่างนี้ว่า สุ อิตฺถี = โสตฺถี"

การที่สัททนีติปกรณ์กล่าวแย้งความเห็นของพาลาวตารไว้ ก็แสดงว่าสัททนีติปกรณ์แต่งขึ้นหลังคัมภีร์พาลาวตาร เพราะความเห็นที่กล่าวถึงรูปว่า สา อิตฺถี = โสตฺถี พบในคัมภีร์นี้เท่านั้น

การประกอบรูปศัพท์ โสตฺถี

ศัพท์เดิมเป็น สา กับ อิตฺถี

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สฺ -า + อิตฺถี)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสรูปา” (สฺ -า + ตฺถี)

แปลง อา เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต (สฺ โ- + ตฺถี)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรํ ยุตฺเต (สฺ ⟶ โ- + ตฺถี)

สำเร็จรูปเป็น โสตฺถี

มาเทเส ปุพฺพทีฆ จ เอการสฺส อิ.

เมื่อการแปลงเป็น ม และการทีฆะสระหน้า [อันท่านกระทำแล้ว] แปลง เอ อักษรเป็น อิ

พุสามิว.

เช่น

พุสามิว	[พุสํ + เอว]	(แกลบนั่นเทียว)

สันสกฤตมีรูปว่า พุส ส่วนบาลีใช้เป็น ภุส คำว่า ภุส มีความหมายในภาษาบาลี ๒ อย่าง คือ แกลบ และ ยิ่ง ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๙๖) กล่าวว่า ปลาเล'ติสเย ภุสํ (ภุส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า แกลบ และ ยิ่ง)

คัมภีร์พาลาวตารใช้เป็น พุส ตามสันสกฤต สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๗๘) กล่าวถึงการแปลงสระ เอ ของ เอว เป็น อิ เหมือนคัมภีร์นี้ โดยตั้งสูตรว่า ยถาตถาโต อญฺญโต วา เอวสฺเสกาโร อิการํ (แปลง เอ อักษรของ เอว ศัพท์ที่อยู่ท้าย ยถา, ตถา หรือศัพท์อื่นเป็น อิ อักษร) เช่น ยถา เอว = ยถริว, ตถา เอว = ตถริว, ภุสํ เอว = ภุสามิว

อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๒) กล่าวถึงการตัดบทเป็น ภุสํ + อิว โดยแปลงนิคคหิตเป็น ม และทำทีฆะสระ อ ใน ส เป็น อา อีกทั้งกล่าวว่า อิว ศัพท์มีความหมายเหมือน เอว ศัพท์ ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์และนิรุตติทีปนีว่า

"ภุสามิเว"ติ อิวสทฺโท เอวตฺโถ.[๗๓]

"อิว ศัพท์ในคำว่า ภุสามิว มีอรรถเหมือน เอว ศัพท์"

เอตฺถ จ ยถา "อติริว กลฺลรูปา, อติวิย ลาภคฺคยสคฺคปตฺโต, ปรํวิย มตฺตาย"อิจฺจาทีสุ อิว-วิย-สทฺทา เอวตฺเถ วตฺตนฺติ, ตถา "ยถริว, ตถริว, วรมฺหากํ ภุสามิว, เนตํ อชฺชตนามิว"อิจฺจาทีสุ อิวสทฺโท เอวตฺเถ วตฺตติ.[๗๔]

"อนึ่ง ในเรื่องนี้ อิว และ วิย ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถเหมือน เอว ศัพท์ ดังเช่น คำว่า อติริว กลฺลรูปา (มีรูปงามยิ่งนั่นเทียว), อติวิย ลาภคฺคยสคฺคปตฺโต (ถึงความเป็นเลิศด้วยลาภยศยิ่งนั่นเทียว), ปรํ-วิย มตฺตาย (กว่าประมาณยิ่งนั่นเทียว) เป็นต้น เช่นเดียวกันนี้ อิว ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถเหมือน เอว ศัพท์ ดังคำว่า

- ยถริว (ฉันใดนั่นเทียว)
- ตถริว (ฉันนั้นนั่นเทียว)
- วรมฺหากํ ภุสามิว (แกลบนั่นเทียวของพวกเราประเสริฐกว่า)
- เนตํ อชฺชตนามิว (การนินทาและการสรรเสริญนั้นไม่ใช่มีอยู่ในวันนี้เท่านั้น)"

จะเห็นได้ว่าโมคคัลลานไวยากรณ์ไม่ชอบใจการตัดบท ภุสามิว ว่ามาจาก ภุสํ + เอว แต่ท่านเห็นว่าควรตัดบทเป็น ภุสํ + อิว จึงจะถูกต้อง นอกจากนั้น ท่านยังคัดค้านสูตรว่า เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส ที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์อีกด้วย ดังข้อความในโมคคัลลานปัญจิกาว่า

กจฺจายเนน "เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส"ติ วจนํ กตํ, กเตปิ ตสฺมึ "ภุสามิเว"ติ น สิชฺฌติ. ตมฺปีห ตุ เอวตฺเถนิวสทฺเทน สิทฺธนฺติ ทสฺเสตุมาห "ภุเส"จฺจาทิ.[๗๕]

"ท่านกล่าวว่า ภุส เป็นต้นเพื่อแสดงว่า ท่านพระกัจจายนะตั้งสูตรว่า เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส (แปลงอักษรตัวแรกของ เอว ศัพท์ เป็น ริ และกระทำสระหน้าให้เป็นรัสสะ ในบางแห่ง) แม้ท่านตั้งสูตรนั้นไว้ รูปว่า ภุสามิว ย่อมไม่สำเร็จ แต่แม้รูปนั้นก็สำเร็จได้ด้วย อิว ศัพท์ที่มีอรรถเหมือน เอว ศัพท์ในที่นี้"

การประกอบรูปศัพท์ พุสามิว

ศัพท์เดิมเป็น พุสํ กับ เอว

แปลงนิคคหิต เป็น มฺ ในที่สระอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า "มทา สเร" (พุสมฺ + เอว)

ทีฆะสระหน้าในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า "ทีฆํ" (พุสามฺ + เอว)

แปลง เอ เป็น อิ ด้วยสูตรว่า "อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต" (พุสามฺ + อิว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (พุสามฺ ⟶ อิว)

สำเร็จรูปเป็น พุสามิว

วาเทเส ห-วการวิปริยาโย.

เมื่อ ว อาเทศ [อันท่านกระทำแล้ว] การสลับเสียง ห และ ว อักษร ย่อมมี

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๔๙) กล่าวถึงรูปว่า วิปริยโย โดยอ้างคำไวพจน์ ๕ ศัพท์จาก คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

วิปลฺลาโส'ญฺญถาภาโว พฺยตฺตโย วิปรียโย
วิปริยาโส'ติกฺกโม ตฺวติปาโต อุปจฺจโย.[๗๖]

"การวิปริต, การแปรปรวน, การสลับที่กัน ๕ ศัพท์ = วิปลฺลาส, อญฺญถาภาว, พฺยตฺตย, วิปริยย, วิปริยาส

การล่วงพ้น ๓ ศัพท์ = อติกฺกม, อติปาต, อุปจฺจย"

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลคิดว่าบทนี้ควรมีรูปว่า วิปริยาย จึงจะถูกต้อง โดยเทียบกับคำว่า ปริยาย (คำไวพจน์) ที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปริ บทหน้า + อิ ธาตุ + ณ ปัจจัย นอกจากนั้น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสัยใหม่ ฉบับวิสุทธาราม ก็มีรูปในบาทที่ ๒ ว่า พยตฺตโย วิปริยาโย ดังนั้น จึงควรมีรูปเดิมว่า วิปริยาย จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์ฎีกามักประกอบใช้รูปว่า วิปริยาเยน (โดยตรงกันข้ามกัน)

พวฺหาพาโธ.

เช่น

พวฺหาพาโธ [พหุ + อาพาโธ] (ผู้มีอาพาธหนัก)

ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๙) กล่าวถึงการสลับเสียงในบทนี้โดยประกอบใช้ จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ อีกทั้งยังแสดงอุทาหรณ์อื่นว่า

- ปริยุทาหาสิ สลับเสียงเป็น ปยิรุทาหาสิ (แสดงแล้ว)
- อริยสฺส สลับเสียงเป็น อยิรสฺส (แห่งพระอริยะ)
- น อภิเนยฺย สลับเสียงเป็น อนภิเนยฺย (ไม่พึงนำมา)

การประกอบรูปศัพท์ พวฺหาพาโธ

ศัพท์เดิมเป็น พหุ กับ อาพาโธ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (พหฺ ุ + อาพาโธ)

แปลง อุ เป็น วฺ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "วโมทุทนฺตานํ" (พหฺ วฺ + อาพาโธ)
สับเสียง หฺวฺ เป็น วฺหฺ ด้วยสูตรว่า "อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต" (พวฺ หฺ + อาพาโธ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (พวฺห ⟶ อาพาโธ)

สำเร็จรูปเป็น พวฺหาพาโธ

อธิสฺส กฺวจิ อชฺโฌ.

แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ในบางแห่ง

กฺวจิ ศัพท์แสดงถึงฐานะที่แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ในบางแห่งที่ใช้น้อย จึงมีรูปที่ไม่แปลงเป็น อชฺฌ แต่แปลงเป็น อชฺฌ มากกว่าด้วยสูตรว่า อชฺโฌ อธิ เช่น อชฺฌคา = อธิ + อคา

อนึ่ง การแปลง อธิ เป็น อชฺฌ ในเรื่องนี้มีได้ในฐานะที่บทหลังประกอบด้วย ภู ธาตุเพียงเท่านั้น ดังสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๓) ว่า อชฺโฌ ภูมเย ปเร (แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ในเพราะบทหลังสำเร็จด้วย ภู ธาตุ) เช่น

- อชฺฌภูโต (เป็นผู้เบียดเบียนแล้ว)
- อชฺฌภวติ (ย่อมเบียดเบียน)
- กึสุ สพฺพํ อชฺฌภวิ (อะไรครอบงำทุกสิ่ง)
- นามํ สพฺพํ อชฺฌภวิ (ชื่อครอบงำทุกสิ่ง)

ทีฆ- อชฺฌาภวิ.

เมื่อกระทำความเป็นทีฆะแล้ว ได้รูปว่า

อชฺฌาภวิ	[อธิ + อภวิ]	(ครอบงำแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ อชฺฌาภวิ

ศัพท์เดิมเป็น อธิ กับ อภวิ
แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตรว่า อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต (อชฺฌ + อภวิ)
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (อชฺฌฺ -ะ + อภวิ)
ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ (อชฺฌฺ + อภวิ)
เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทีฆะสระหลังด้วยสูตรว่า "ทีฆํ" (อชฺฌฺ + อาภวิ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต (อชฺฌาภวิ)

สำเร็จรูปเป็น อชฺฌาภวิ

พินฺทุโน โอการสฺส จ เอ.

แปลงนิคคหิตและ โอ อักษร เป็น เอ

สุเข, ทุกฺเข, ชีเว.

เช่น

สุเข	[สุขํ]	(ความสุข)
ทุกฺเข	[ทุกฺขํ]	(ความทุกข์)
ชีเว	[ชีโว]	(สัตว์)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๐) ตั้งสูตรว่า สุตฺเต สุขุจฺจารณตฺถมกฺขรโลโป วิปรีตตา จ (ลบอักษรและสับเสียงเพื่อการออกเสียงได้สละสลวยในพระบาลี) และแสดงอุทาหรณ์ของ สุเข, ทุกฺเข, ชีเว ไว้อีกด้วย คำนำภาษาบาลีของพาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑) ท่านผู้แต่งพาลาวตารฎีกาใหม่เห็นว่าภาษาพูดของศาสดา ๖ คนมีปูรณกัสสปะเป็นต้น ในสมัยพุทธกาลนั้น เป็นภาษามาคธีที่ไม่มีแบบแผน ต่างกับมาคธภาษาของพระพุทธเจ้าที่ทั้งไพเราะและสละสลวย แม้ภาษาพูดของพระสาตะที่ปรากฏในมหาตัณหาสังขยสูตรก็ไม่มีแบบแผนตามหลักภาษาเช่นกัน แต่นักไวยากรณ์ได้บัญญัติการแปลงเป็น เอ เพื่อให้อนุชนได้เข้าใจความหมายของศัพท์ในพระไตรปิฎก นอกจากรูปว่า สุเข, ทุกฺเข และ ชีเว แล้ว ยังมีรูปที่ไม่ตรงตามไวยากรณ์ทั่วไปซึ่งเป็นคำของเดียรถีย์ดังกล่าว คือรูปที่ลง โย ปฐมาวิภัตติว่า พาเล จ ปณฺฑิเต จ ซึ่งควรมีรูปตามหลักภาษาว่า พาลา จ ปณฺฑิตา จ

อย่างไรก็ตาม อุทาหรณ์ที่แปลงเป็น เอ นี้พบในรัตนสูตรว่า วนปฺปคุมฺเพ ผุสิตคฺเค (แตกยอดอ่อน) อีกด้วย ผู้แปลเห็นว่า รูปว่า วนปฺปคุมฺเพ และ ผุสิตคฺเค ที่พบในรัตนสูตรนั้นถือเป็นข้อยกเว้นพิเศษเพราะเป็นบทร้อยกรองที่ต้องใช้คำให้มีเสียงกลมกลืนกับเสียงอื่น จะเห็นได้ว่าการประกอบใช้สระ เอ ใน เพ และ เค ในบาทคาถาว่า วนปฺปคุมฺเพ ยถ ผุสิตคฺเค, คิมฺหานมาเส ปฐมสฺมึ คิมฺเห ทำให้มีเสียงประสานกับเสียง เอ ใน เส และ เห ต่อไป ถ้าหากพระพุทธองค์ทรงประกอบใช้ศัพท์ตามปกติว่า วนปฺปคุมฺโพ ยถ ผุสิตคฺโค ก็จะทำให้เสียงไม่ประสานกลมกลืนกัน ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

การประกอบรูปศัพท์ สุเข

ศัพท์เดิมเป็น สุขํ

แปลงนิคคหิต เป็น เอ ด้วยสูตรว่า อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต (สุข + เ-)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สุขฺ -ะ + เอ)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" (สุขฺ + เอ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (สุขฺ ⟶ เอ)
สำเร็จรูปเป็น สุเข

การประกอบรูปศัพท์ ชีเว

ศัพท์เดิมเป็น ชีโว
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ชีวฺ + โ-)
แปลงสระ โอ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต (ชีวฺ + เอ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ชีวฺ ⟶ เอ)
สำเร็จรูปเป็น ชีเว

รทานํ ฬโ.

แปลง ร หรือ ท เป็น ฬ

ปฬิโพโธ, ปริฬาโห.

เช่น

ปฬิโพโธ	[ปริโพโธ]	(การขัดขวาง)
ปริฬาโห	[ปริทาโห]	(ความเร่าร้อน)

มีข้อสังเกตว่า ในคัมภีร์นี้ไม่ได้กล่าวถึงการแปลง ล เป็น ฬ ซึ่งสอดคล้องกับปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๔) ที่กล่าวไว้ว่า ลฬานมวิเสโส (ความไม่แตกต่างกันของ ล และ ฬ ย่อมมี) ซึ่งหมายความว่า ความจริง ล และ ฬ อักษรมีลักษณะต่างกันโดยฐาน เสียง และการเขียน เพราะ ล อักษรนั้นเป็นทันตชะ ส่วน ฬ อักษรเป็นมุทธชะ

อนึ่ง ความไม่ต่างกันของอักษรทั้งสองนี้ก็คือ ความเป็นการีและการิยะของกันและกัน กล่าวคือ อักษรทั้งสองอาจใช้แทนกันได้โดยไม่ต้องแปลง ฬ เป็น ล หรือแปลง ล เป็น ฬ เช่น กาฬปกฺข, กาลปกฺข ยกเว้นบทบางบทซึ่งใช้ต่างกันโดยเฉพาะ เช่น กาล (เวลา) กาฬ (ดำ) ผู้แปลเข้าใจว่าข้อความนี้เขียนตามคำอธิบายในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๓๖๓) ว่า ฑลานเมกตฺตํ (ความเหมือนกันของ ฑ และ ล ย่อมมี) กล่าวคือ ในสันสกฤตอาจใช้ ฑ และ ล แทนกันได้ เช่น จูฑา = จูลา, ชฑํ = ชลํ, ชฑธิ = ชลธิ ส่วนบาลีใช้ ฬ และ ล แทนกันได้เช่นกัน

การประกอบรูปศัพท์ ปฬิโพโธ

ศัพท์เดิมเป็น ปริโพโธ

แปลง ร เป็น ฬ ด้วยสูตรว่า “อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต” (ปฬิโพโธ)

สำเร็จรูปเป็น ปฬิโพโธ

การประกอบรูปศัพท์ ปริฬาโห

ศัพท์เดิมเป็น ปริทาโห

แปลง ท เป็น ฬ ด้วยสูตรว่า “อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต” (ปริฬาโห)

สำเร็จรูปเป็น ปริฬาโห

สเร พฺยญฺชเน วา ปเร พินฺทุโน กฺวจิ โม.

แปลงพินทุเป็น ม ในบางแห่ง ในที่สระหรือพยัญชนะอยู่หลัง

มมฺ อภาสิ, พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ.

เช่น

มมฺ อภาสิ	[มํ + อภาสิ]	(กล่าวแล้วกะเรา)
พุทฺธมฺ สรณมฺ	[พุทฺธํ สรณํ]	([ย่อมถึง]พระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง)

ปุพฺเพ โม ปรํ น เนตพฺโพ อยุตฺตตฺตา.

ม อักษรในคำหน้าไม่ควรนำไปสู่อักษรตัวหลัง เพราะไม่ใช่ที่สมควร

อุทาหรณ์ว่า มมฺ อภาสิ เป็นตัวอย่างของการแปลงนิคคหิตเป็น ม ในที่สระ อ อยู่หลัง ท่านกล่าวถึงการแปลงในลักษณะนี้ก็เพื่อให้ออกเสียงได้สะดวก เพราะเสียงว่า มํ ไม่สอดคล้องกับเสียงว่า ภา ใน อภาสิ ดังนั้น ท่านจึงอนุญาตการแปลงนิคคหิตเป็น มฺ ดังกล่าว

ส่วนรูปว่า พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ เป็นตัวอย่างของการแปลงนิคคหิตเป็น ม ในที่พยัญชนะคือ ส และ ค อยู่หลัง

คัมภีร์อธิบายพระวินัย คือ สมันตปาสาทิกา กล่าวว่า การสวดไตรสรณคมน์เพื่อบวชสามเณรอาจออกเสียงเป็นนิคคหีตันตะ คือ มีนิคคหิตเป็นที่สุด หรือมการันตะ คือ มี ม อักษรเป็นที่สุด ดังนั้น ท่านจึงกล่าวถึงการแปลงนิคคหิตเป็น ม อักษรในที่พยัญชนะอยู่หลัง ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อิมานิ จ ปน ททมาเนน “พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามี”ติ เอวํ เอกสมฺพนฺธานิ อนุนาสิกนฺตานิ วา กตฺวา ทาตพฺพานิ, “พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามี”ติ เอวํ วิจฺฉินฺทิตฺวา มการนฺตานิ วา กตฺวา ทาตพฺพานิ.[๗๗]

“อนึ่ง ภิกษุผู้ให้สรณคมน์เหล่านี้ พึงให้โดยทำให้มีนิคคหิตเป็นที่สุดซึ่งมีเสียงต่อเนื่องเป็นอันเดียวกันอย่างนี้ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ หรือทำให้มี มฺ อักษรเป็นที่สุดโดยมีเสียงขาดช่วงอย่างนี้ว่า พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ”

ฉบับพม่าและนิสสัยพม่ามีรูปว่า พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ แต่ในฉบับสิงหลและสันนยะมีรูปว่า พุทฺธมฺ สรณมฺ คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๕๐) กล่าวว่า ถ้าไม่มีพยัญชนะอยู่หลัง ก็แปลงนิคคหิตของ ณํ เป็น ม ไม่ได้ จึงควรมีรูปว่า พุทฺธมฺ สรณํ แต่ผู้แปลเห็นว่า ถ้ามีรูปเช่นนั้นก็จะเป็นทั้งมการันตะและนิคคหีตันตะ จึงยึดตามฉบับพม่าเป็นหลัก

คำว่า มมฺ อภาสิ ไม่เชื่อมสนธิเป็นบทเดียวกันว่า มมภาสิ ทั้งนี้เพราะอาจทำให้ผู้อ่านเข้าใจผิดว่าตัดบทเป็น มม + อภาสิ แปลว่า “ได้กล่าวแล้วแก่เรา” แต่คำแปลข้างต้นผิดไวยากรณ์ เพราะธาตุที่มีอรรถว่า กล่าว, พูด เช่น วท, ภาส ธาตุ เป็นต้น ต้องประกอบใช้กรรม ๒ บท คือ ปธานกรรม และอปธานกรรม (อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า กถิตกรรม และอกถิตกรรม) เช่น สตฺถา ภิกฺขู เอตทโวจ (พระศาสดาได้ตรัสพระดำรัสนี้กะภิกษุทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ มมฺ อภาสิ

ศัพท์เดิมเป็น มํ อภาสิ

แปลงนิคคหิต เป็น มฺ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต” (มมฺ + อภาสิ)

สำเร็จรูปเป็น มมฺ อภาสิ

พินฺทุโต ปรสรานมญฺญสฺสรตาปิ.

แม้การแปลงสระเบื้องหลังจากพินทุเป็นสระอื่น ย่อมมีได้

ตํ อิมินา, เอวํ อิมํ, กึ อหนฺตีห อิสฺส อ. ตทมินา.

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ตํ อิมินา, เอวํ อิมํ, กึ อหํ แปลง อิ เป็น อ เช่น ตทมินา [ตํ + อิมินา] ([ท่านทั้งหลายจงทราบ]ความนั้นด้วยเหตุนี้)

การประกอบรูปศัพท์ ตทมินา

ศัพท์เดิมเป็น ตํ กับ อิมินา

แปลงสระ อิ ที่อยู่ท้ายนิคคหิตเป็น อ ด้วยสูตรว่า อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต (ตํ + อมินา)
แปลงนิคคหิตเป็น ทฺ อักษรในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า มทา สเร (ตทฺ + อมินา)
นำพยัญชนะไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรํ ยุตฺเต (ตทฺ ⟶ อมินา)

สำเร็จรูปเป็น ตทมินา

อิสฺส อุ อการสฺส จ เอ.

แปลง อิ เป็น อุ และแปลง อ อักษร เป็น เอ

พินฺทุโลปาโท เอวุมํ, เกหํ.

เมื่อกระทำการลบพินทุเป็นต้นแล้ว ได้รูปว่า

เอวุมํ	[เอวํ + อิมํ]	(ซึ่งบุคคลนี้อย่างนี้)
เกหํ	[กึ + อหํ]	(ข้าพเจ้า[กล่าว]ซึ่งอะไร)

คำว่า พินฺทุโลปาโท (เมื่อการลบพินทุ เป็นต้น [อันท่านกระทำแล้ว]) หมายความว่า เมื่อลบนิคคหิตในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า กฺวจิ โลปํ แล้ว ให้ลบสระหน้า คือ อ ใน ว และ อิ ใน กิ จากนั้นจึงนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังคือ อุ ที่แปลงมาจาก อิ และ เอ ที่แปลงมาจาก อ

คำว่า พินฺทุโลป มีคำแปล ๒ ประการ คือ

- การลบซึ่งพินทุ = พินฺทุํ โลโป พินฺทุโลโป.
  (คำว่า พินฺทุํ เป็นกรรมของ ลุป ธาตุ <อทสฺสเน = ไม่เห็น>)
- การลบแห่งพินทุ = พินฺทุโน โลโป พินฺทุโลโป.
  (คำว่า พินฺทุโน เป็นภาวาทิสัมพันธ์ของ ณ ปัจจัยในภาวสาธนะของ โลป ศัพท์)

การประกอบรูปศัพท์ เอวุมํ

ศัพท์เดิมเป็น เอวํ กับ อิมํ

แปลง อิ เป็น อุ ด้วยสูตรว่า "อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต (เอวํ + อุมํ)
ลบนิคคหิตในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "กฺวจิ โลปํ" (เอว + อุมํ)
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (เอวฺ -ะ + อุมํ)
ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" (เอวฺ + อุมํ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (เอวฺ ⟶ อุมํ)

สำเร็จรูปเป็น เอวุมํ

การประกอบรูปศัพท์ เกหํ

ศัพท์เดิมเป็น กึ กับ อหํ

แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต (กึ + เอหํ)

ลบนิคคหิตในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "กฺวจิ โลปํ" (กิ + เอหํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (กฺ ิ + เอหํ)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" (กฺ + เอหํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (กฺ ⟶ เอหํ)

สำเร็จรูปเป็น เกหํ

วากฺยสุขุจฺจารณตฺถํ ฉนฺทาหานิตฺถญฺจ วณฺณโลโปปิ.

แม้การลบอักษรย่อมมีเพื่อการออกเสียงง่ายแห่งถ้อยคำ และเพื่อไม่ให้เสียฉันท์

คำว่า ฉนฺทาหานิตฺถํ ตัดบทเป็น ฉนฺท + อหานิ

ตฺถํ ศัพท์ใน วากฺยสุขุจฺจารณตฺถํ และ ฉนฺทาหานิตฺถํ นั้นแปลงมาจาก ส วิภัตติ โดยแปลง ส จตุตถีวิภัตติเป็น ตฺถํ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ (แปลงจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ท้าย อ การันต์เป็น อาย ได้บ้าง)

ปฏิสงฺขาย โยนิโสตีห ปุพฺพยโลโป.

ในอุทาหรณ์นี้ คือ ปฏิสงฺขาย โยนิโส ลบ ย ตัวหน้า

ปฏิสงฺขา โยนิโส.

เช่น

ปฏิสงฺขา โยนิโส	[ปฏิสงฺขาย + โยนิโส]	(พิจารณาแล้วด้วยปัญญา)

การประกอบรูปศัพท์ ปฏิสงฺขา โยนิโส

ศัพท์เดิมเป็น ปฏิสงฺขาย กับ โยนิโส

ลบ ย อักษรด้วยสูตรว่า "อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต" (ปฏิสงฺขา)

สำเร็จรูปเป็น ปฏิสงฺขา โยนิโส

อลาพูนีตฺยาโท อการโลโป.

ลบ อ อักษร ในอุทาหรณ์ว่า อลาพูนิ เป็นต้น

ลาพูนิ สีทนฺติ, สิลา ปฺลวนฺติ.

เช่น

ลาพูนิ สีทนฺติ	[อลาพูนิ]	(น้ำเต้าทั้งหลายย่อมจม)
สิลา ปฺลวนฺติ	[ปลวนฺติ]	(ศิลาทั้งหลายย่อมลอย)

โดยปกติ อลาพุ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ ในที่นี้ใช้เป็นนปุงสกลิงค์โดยลิงควิปัลลาสนัย คือ นัยเปลี่ยนลิงค์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปอิตถีลิงค์ตามปกติ ก็กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ได้บ้าง การที่ท่านใช้เป็นลิงควิปัลลาสและให้ลบสระ อ ใน อลาพุ ศัพท์ ก็เพราะว่าใช้ในคาถาอินทรวิเชียร ๑๑ พยางค์

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๕๙๖) กล่าวถึงคำไวพจน์ ๓ ศัพท์ของน้ำเต้าว่า ตุมฺพฺยาลาพุ จ ลาพุ สา (น้ำเต้า = ตุมฺพี, อลาพุ, ลาพุ เป็นอิตถีลิงค์) ตามมตินี้คำว่า ลาพุ เป็นศัพท์เดิมที่ไม่เปลี่ยนมาจาก อลาพุ ศัพท์ด้วยการลบ อ อักษรตามความเห็นของคัมภีร์พาลาวตาร

โดยทั่วไปในภาษาบาลี ชื่อต้นไม้มักใช้เป็นปุงลิงค์ ส่วนดอกและผลใช้เป็นนปุงสกลิงค์ เช่น อมฺโพ อตฺถิ (ต้นมะม่วงมีอยู่), อมฺพํ อตฺถิ (ผลมะม่วงมีอยู่) แต่ก็มีบางศัพท์เป็นข้อยกเว้นพิเศษ ดังคำว่า อลาพุ ในเรื่องนี้ที่ใช้ทั้งต้นและผลเป็นอิตถีลิงค์ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

จมฺปกมฺพาทิกุสุม- ผลนามํ นปุํสเก
มลฺลิกาที ตุ กุสุเม สลิงฺคา วีหโย ผเล.[๗๘]

“ชื่อของดอกไม้และผลไม้มีจัมปาและมะม่วงเป็นต้น ย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์ ส่วน มลฺลิกา (มะลิ) เป็นต้น เป็นไปในดอกไม้มีลิงค์ของตน [คือ อิตถีลิงค์] พืชจำพวกข้าวเปลือก[มี มาส (ถั่วราชมาส), มุคฺค (ถั่ว), ยว (ข้าวบาเล่ย์) เป็นต้น] เป็นไปในผลมีลิงค์ของตน [คือ ปุงลิงค์]”

คำว่า สิลา ปฺลวนฺติ (ศิลาทั้งหลายย่อมลอย) พาลาวตารนิสสัยใหม่แยกรากศัพท์ออกเป็น ป + ลวนฺติ จึงลบสระ อ ใน ป อุปสรรค ส่วน ลวนฺติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลู ธาตุ (เฉทเน = ตัด, เกี่ยว) + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ แต่อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๓๔๕) กล่าวไว้ว่า ลู ธาตุเป็นกิยาทิคณะเท่านั้น มีรูปว่า ลุนาติ (ย่อมเกี่ยว) และในคาถา ๒๒๖ ของคัมภีร์นั้นได้กล่าวถึง ปฺลุ ธาตุ ใช้ในความหมายว่า ไป (สปฺปเน) ตามมติของคัมภีร์ข้างต้น คำว่า ปฺลวนฺติ ไม่ต้องลบสระ อ ใน ป เพราะถือว่ามาจาก ปฺลุ ธาตุ ส่วนคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๓) กล่าวว่ามาจาก ปิลุ ธาตุ ลบสระ อิ ใน ปิ ดังคำว่า

วิทฺธสฺโต = วิทฺธํสิโต　　อุตฺรสฺโต = อุตฺรสิโต

เสฺนโห = สิเนโห　　เกฺลสวตฺถูนิ = กิเลสวตฺถูนิ

กฺริยา = กิริยา

การประกอบรูปศัพท์ ลาพูนิ

ศัพท์เดิมเป็น อลาพูนิ

ลบ อ อักษรด้วยสูตรว่า “อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต” (ลาพูนิ)

สำเร็จรูปเป็น ลาพูนิ

วุตฺยเภทาย วิกาโรปิ.

แม้การเปลี่ยน[อักษร]ย่อมมี เพื่อไม่ให้เสียคาถา

คำว่า วุตฺยเภทาย ตัดบทเป็น วุตฺติ + อเภทาย คำว่า วุตฺติ เป็นคำไวพจน์ของ คาถา และมีคำไวพจน์หลายคำ คือ สิโลก, ปชฺช, วุตฺต, วุตฺติ

ข้อความว่า วุตฺยเภทาย (เพื่อไม่ให้เสียคาถา) หมายความว่า คาถาเป็นบทร้อยกรองที่กำหนดเสียงเบาเสียงหนัก และจำนวนพยางค์ในบาทคาถาไว้แน่นอน ดังนั้นจึงอาจมีการแปลงอักษรหรือลบอักษรเป็นต้น เพื่อให้สอดคล้องกับฉันทลักษณ์ จะเห็นได้ว่า ในอุทาหรณ์ว่า อกรมฺหเส เต กิจฺจํ ท่านให้แปลง เอ เป็น อ เป็นรูปว่า อกรมฺหส เต กิจฺจํ เพื่อให้ต้อง ช คณะ คือ ส เต กิจฺ (๑ ๒ ๒) โดยพยางค์ที่ ๕ ในบาทต้องเป็นลหุ จึงจะถูกต้องคณะฉันท์ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฉันท์สันสกฤตชื่อฉันโทมัญชรีว่า

ปญฺจมํ ลหุ สพฺพตฺร　　ทฺวิจตุตฺเถสุ สตฺตมํ
ครุ ฉฏฺฐญฺจ ปาทานํ　　เสเสสฺวนิยโม มโต.[๗๙]

(ปญฺจมํ ลฆุ สรฺวตฺร　　สปฺตมํ ทฺวิจตุรฺถโยะ
คุรุ ฉษฺฐญฺจ ปาทานํ　　เศเษสฺวนิยโม มตะ.)

“ลหุอยู่ที่พยางค์ที่ ๕ ในทุกบาท ลหุอยู่ที่พยางค์ที่ ๗ ในบาทที่ ๒ และที่ ๔ ครุอยู่ที่พยางค์ที่ ๖ ทุกบาท ความไม่แน่นอนมีอยู่ในพยางค์อื่น”

อกรมฺหเส เตตฺยาโท สกาเร ครุโน เอการสฺส อิมินา ลหุอกาโร.

ในอุทาหรณ์ว่า อกรมฺหเส เต เป็นต้น แปลง เอ อักษรเสียงหนักใน ส อักษร เป็น อ อักษรเสียงเบา ด้วยสูตรนี้

อกรมฺหส เต กิจฺจํ.

เช่น

อกรมฺหส เต กิจฺจํ	[อกรมฺหเส]	([ข้าพเจ้าทั้งหลาย]กระทำแล้ว ซึ่งกิจของท่าน)

คำว่า อกรมฺหเส ประกอบรูปศัพท์มาจาก กร ธาตุ + โอ ปัจจัย + มฺหเส หิยยัตตนีวิภัตติ หรือประกอบรูปศัพท์จาก กร ธาตุ + มฺหา หิยยัตตนีวิภัตติ รัสสะ อา เป็น อ หลังจากนั้นจึงลง เส เป็นอาคมด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๑๐๒) ว่า เสการาคโม อาขฺยาตนาเมหิ (ลง เส อักษรเป็นอาคมท้ายบทอาขยาตและบทนาม) การลง เส เป็นอาคมนี้เพื่อให้ออกเสียงสละสลวย ดังอุทาหรณ์ว่า

[ตัวอย่างบทนาม]

- เย เกจิ พุทฺธํ สรณํ **คตาเส** (บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเข้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งแล้ว)

[ตัวอย่างบทอาขยาต]

- **อกรมฺหส** เต กิจฺจํ (ข้าพเจ้าทั้งหลายได้กระทำกิจของท่านแล้ว) <แปลง เอ ใน เส เป็น อ>
- **อุกฺกนฺตามสิ** ภูตานิ, ปพฺพตานิ วนานิ จ (พวกเราได้ข้ามแผ่นดิน ภูเขา และป่าแล้ว) <แปลง เอ ใน เส เป็น อิ>

การที่บทว่า อกรมฺหเส แม้อาจสำเร็จด้วย มฺหเส วิภัตติก็จริง แต่กล่าวถึงการลง เส เป็นอาคมอีก ก็เพื่อให้ทราบว่ามีการลง เส อาคมในบทนามว่า คตาเส และในบทอาขยาตว่า อุกฺกนฺตามเส นั้นเอง

การประกอบรูปศัพท์ อกรมฺหส

ศัพท์เดิมเป็น อกรมฺหเส

แปลง เอ อักษร เป็น อ อักษรด้วยสูตรว่า "อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต" (อกรมฺหส)

สำเร็จรูปเป็น อกรมฺหส

อกฺขรนิยโม ฉนฺทํ ครุลหุนิยโม ภเว วุตฺติ
ทีโฆ สํโยคาทิปุพฺโพ รสฺโส จ ครุ ลหุ ตุ รสฺโส.

"การกำหนดพยางค์ ชื่อว่า ฉันท์ ส่วนการกำหนดครุลหุ ชื่อว่า คาถา, ทีฆสระและรัสสสระที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยคเป็นต้น ชื่อว่า ครุ ส่วนรัสสสระ ชื่อว่า ลหุ"

ท่านกล่าวคาถานี้เพื่อแสดงลักษณะของฉันท์ที่ท่านกล่าวไว้ในประโยคหน้าว่า ฉนฺทาหานิตฺถํ (เพื่อไม่ให้เสียฉันท์) และเพื่อแสดงลักษณะของคาถาที่เรียกว่า วุตติ ดังที่กล่าวไว้ในประโยคหน้าว่า วุตฺย-เภทาย (เพื่อไม่ให้เสียคาถา)

บาทแรกของคาถานี้กล่าวถึงฉันท์ว่าเป็นการกำหนดพยางค์ บาทที่ ๒ แสดงคาถาว่าเป็นการกำหนดครุลหุ ส่วนบาทที่ ๓ และที่ ๔ แสดงลักษณะของครุและลหุ ดังนี้ ครุ มี ๓ ประเภท คือ

๑. ทีฆสระ ชื่อว่า ทีฆครุ คือ ครุคือทีฆสระ หมายถึง สระเสียงยาวที่ออกเสียงหนัก ได้แก่ อา อี อู เอ โอ

๒. รัสสสระที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยค ชื่อว่า สังโยคาทิครุ คือ ครุต้นพยัญชนะสังโยค เช่น ทตฺวา, หิตฺวา, ภุตฺวา

๓. รัสสสระที่อยู่หน้านิคคหิต ชื่อว่า นิคคหีตปรครุ คือ ครุที่มีนิคคหิตอยู่หลัง เช่น อํ อึ อุํ

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สํโยคาทิปุพฺโพ (ที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยคเป็นต้น) ละข้อความว่า นิคคหิต ดังนั้น ท่านจึงแสดงครุ ๓ อย่างตามที่กล่าวไว้แล้ว นอกจากนั้น ท่านยังแสดงถึงลหุ คือ รัสสสระ ๓ เสียง ได้แก่ อ, อิ และ อุ

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครึ่งแรกคือ ภ เป็น ลหุ ส่วนคณะที่ ๖ ในครึ่งหลังคือ จ ครุ ล (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นสัพพลหุคณะ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอุปคีติคาถา (คำว่า ทิ ในบาทที่ ๓ เป็นปาทันตครุ คือ ครุท้ายบาท ให้ถือว่าเป็นครุได้ตามฉันทลักษณ์ โดยไม่ต้องออกเสียงหนัก)

คัมภีร์ไวยากรณ์ก็แสดงว่าฉันท์กับคาถาต่างกัน เช่น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวว่า

วณฺณนิยโม ฉนฺโท, ครุลหุนิยโม ภเว วุตฺติ.[๙๐]

"การกำหนดพยางค์ ชื่อว่า ฉันท์ ส่วนการกำหนดครุลหุ ชื่อว่า คาถา"

สัททนีติปกรณ์เป็นตำราที่แต่งขึ้นภายหลังพาลาวตาร เพราะท่านกล่าวคัดค้านคำว่า โสตฺถี ที่ตัดบทเป็น สา + อิตฺถี ซึ่งปรากฏในคัมภีร์พาลาวตารไว้ นอกจากนั้น ข้อความที่เป็นคาถาจากคัมภีร์นี้ท่านก็นำไปแต่งเป็นสูตรโดยเปลี่ยนจาก อกฺขร เป็น วณฺณ เท่านั้น

คาถาเป็นสิ่งที่ใช้คู่กับฉันท์ แต่ต่างกัน คือ ฉันท์เป็นการกำหนดจำนวนพยางค์ในแต่ละบาทของคาถา ส่วนคาถาเป็นการวางครุลหุเป็นแบบต่างๆ ตามบัญญัติแห่งฉันทลักษณ์ กล่าวคือ ผู้ที่จะแต่งคาถาพึงคิดว่าจะแต่งเป็นคาถากี่พยางค์ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือแต่งเป็นฉันท์ไหน ถ้ากล่าวถึงข้อความไม่ยาวนัก ก็แต่งคาถาที่มีพยางค์น้อย หรือถ้าจะกล่าวถึงข้อความยาวก็พึงแต่งคาถาที่มีพยางค์มาก ฉะนั้น ฉันท์จึงเป็นเหตุให้เกิดคาถา ส่วนคาถาเป็นผลของฉันท์ เช่น ฉันท์ที่มีจำนวนอักษร ๖ พยางค์ ชื่อว่า คายัตตีฉันท์ ส่วนคาถาที่ประกอบด้วย ต คณะ (๒ ๒ ๑) และ ย คณะ (๑ ๒ ๒) ชื่อว่า ตนุมัชฌาคาถา ดังนี้เป็นต้น

มีบางท่านถือเอาว่าฉันท์กับคาถาเหมือนกัน แล้วเรียกคาถาว่าเป็นฉันท์ เช่น ปัฐยาวัตรฉันท์, อินทรวิเชียรฉันท์ แต่ที่ถูกควรเรียกว่าปัฐยาวัตรคาถา, อินทรวิเชียรคาถา อนึ่ง ฉันท์มี ๒๖ ประเภทดังจะมีกล่าวไว้ในคาถาถัดไป ส่วนคาถามี ๑๐๘ ชนิดตามที่กล่าวมาแล้วในคาถาที่ ๓

ในสังยุตตนิกาย เทวตาสังยุตต์ มีเทวดาตนหนึ่งมาทูลถามพระพุทธเจ้าว่า

กึสุ นิทานํ คาถานํ กึสุ ตาสํ วิยญฺชนํ
กึสุ สนฺนิสฺสิตา คาถา กึสุ คาถานมาสโย.[๘๑]

"อะไรเป็นเหตุของคาถา อะไรก่อให้เกิดคาถาเหล่านั้น คาถาอาศัยอะไร อะไรเป็นบ่อเกิดของคาถา"

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า

ฉนฺโท นิทานํ คาถานํ อกฺขรา ตาสํ วิยญฺชนํ
นามสนฺนิสฺสิตา คาถา กวิ คาถานมาสโย.[๘๒]

"ฉันท์เป็นเหตุของคาถา อักขระก่อให้เกิดคาถานั้น คาถาอาศัยชื่อ[ที่ชาวโลกสมมุติขึ้น] กวีเป็นบ่อเกิดของคาถา"

ในอรรถกถาของสังยุตตนิกาย ท่านได้อธิบายเกี่ยวกับข้อนี้ว่า

ฉนฺโท นิทานนฺติ คายตฺติอาทิโก ฉนฺโท คาถานํ นิทานํ. ปุพฺพปฏฺฐปนคาถา อารภนฺโต หิ กตรจฺฉนฺเทน โหตูติ อารภติ.[๘๓]

"คำว่า ฉนฺโท นิทานํ มีความหมายว่า ฉันท์มีคายัตตีเป็นต้น เป็นเหตุของคาถา

ความจริงแล้ว กวีผู้เริ่มจะ[แต่ง]คาถาที่หมายใจไว้ก่อน ย่อมเริ่มโดยคิดว่า จะแต่งคาถาด้วยฉันท์ชนิดไหน"

ในคัมภีร์ฎีกาก็อธิบายความของคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นว่า

คายตฺติอาทิโกติ ฉพฺพีสติยา ฉนฺเทสุ คายตฺติอาทิโก อุกฺกติปริโยสาโน ฉนฺโท คาถานํ นิทานํ สมุฏฺฐานํ "สมุฏฺฐหติ เอเตนา"ติ กตฺวา.[๘๔]

"คำว่า คายตฺติอาทิโก (มีคายัตตีเป็นต้น) คือ ฉันท์ที่มีคายัตตีฉันท์เป็นเบื้องต้น มีอุกกติฉันท์เป็นที่สุดในบรรดาฉันท์ ๒๖ อย่าง เป็นเหตุ คือ เป็นเหตุเกิดของคาถา โดยกระทำรูปวิเคราะห์ว่า สมุฏฺฐหติ เอเตนาติ สมุฏฺฐานํ (ผลย่อมเกิดขึ้นด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า สมุฏฐาน = เหตุเกิด)"

ฉันท์ ๒๖ อย่าง และคาถา ๑๐๘ อย่าง กล่าวไว้ในคัมภีร์วุตโตทัยแล้ว จึงไม่ขอนำมาแสดงโดยพิสดารในที่นี้อีก

ยถา อา, อสฺส, อํ, อ.

เช่น อา, อสฺส, อํ, อ

ท่านแสดงอุทาหรณ์ของครุ ๓ ประเภทตามลำดับและอุทาหรณ์ของลหุ กล่าวคือ

- อา เป็นตัวอย่างของทีฆครุ
- อสฺส เป็นตัวอย่างของสังโยคาทิครุ
- อํ เป็นตัวอย่างของนิคคหีตปรครุ
- อ เป็นตัวอย่างของลหุ

เอวมญฺญาปิ วิญฺเญยฺยา สํหิตา ตนฺติยา หิตา
สํหิตาติ จ วณฺณานํ สนฺนิธาพฺยวธานโต.

"แม้สนธิอื่นที่เกื้อกูลแก่พระบาลี อันนักศึกษาพึงทราบอย่างนี้ อนึ่ง การดำรงอยู่ใกล้กันโดยไม่มีการคั่นแห่งอักษรทั้งหลาย ชื่อว่า สนธิ"

กึ่งคาถาแรกแนะนำว่า แม้สนธิอื่นจากที่กล่าวมาแล้วในคัมภีร์นี้ นักศึกษาพึงทราบตามสูตรที่ได้กล่าวมาแล้ว

กึ่งคาถาหลังแสดงคำอธิบายของสนธิว่าเป็นบทที่อยู่ใกล้กัน คือ อยู่ติดกันโดยไม่มีอักษรอื่นมาคั่นกลาง

ความจริงแล้ว สนฺธิ ศัพท์มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทฺวินฺนํ ปทานํ อนฺตรํ อทสฺเสตฺวา สมฺมา ธียตีติ สนฺธิ = บทที่ถูกเชื่อมด้วยดีไม่แสดงระหว่างแห่งบททั้งสอง ชื่อว่า สนธิ

(สํ บทหน้า + ธาตุ ธาตุ (ธารเณ = ทรงไว้) + อิ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

คำว่า เอวมญฺญา ตัดบทเป็น เอวํ + อญฺญา ส่วน ปิ ศัพท์ใน อญฺญาปิ เป็นอัฏฐานปยุตตะ คือ ศัพท์ที่ประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้อยู่จริง หรือศัพท์ที่ประกอบในฐานะที่ไม่สมควรกับศัพท์ที่ประกอบร่วมในประโยค โดยทั่วไปแม้ท่านจะประกอบ ปิ หรือ อปิ ศัพท์ไว้ท้ายวิเสสนะ ก็ควรนำแปลร่วมกับวิเสสยะ การประกอบอุปสรรคหรือนิบาตไว้ในฐานะเช่นนี้ เรียกว่า อัฏฐานปโยคนัย คือ การประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือการประกอบในฐานะที่ไม่สมควรกับศัพท์ที่ประกอบร่วมในประโยค

ตนฺติ ศัพท์ในบาทที่ ๒ มีความหมายว่า "พระบาลี" คือ พระไตรปิฎกนั่นเอง

คำว่า สนฺนิธาพฺยวธานโต ตัดบทเป็น สนฺนิธิ + อพฺยวธานโต

อิติ ศัพท์ใน สํหิตาติ เป็นนามวาจกะ คือ แสดงชื่อ แปลว่า “ชื่อว่า”

คำว่า สํหิตา เป็นศัพท์อิตถีลิงค์และเป็นคำไวพจน์ของ สนฺธิ คำนี้ยังพบในไวยากรณ์สันสกฤตเป็นรูปว่า สํหิตา เช่นกัน ท่านประกอบใช้ สํหิตา ศัพท์ในบาทที่ ๒ เพื่อให้มีเสียงนิคคหิตรับกับ สํหิตา ในบาทที่ ๓ และ วณฺณานํ ในบาทที่ ๓ ถ้าท่านใช้รูปพหูพจน์ว่า สนฺธโย ก็จะไม่มีเสียงนิคคหิตรับกัน ส่งผลให้ไม่สอดคล้องกับสุขุมาลตาคุณ คือ ความมีเสียงคล้องจองกัน ตามหลักอลังการ ดังนั้น ท่านจึงไม่แต่งคาถานี้เป็นรูปว่า

เอวมญฺเญปิ วิญฺเญยฺยา สนฺธโย ตนฺติยา หิตา
สนฺธโยติ จ วณฺณานํ สนฺนิธาพฺยวธานโต.

โวมิสฺสกสนฺธิ

จบการเชื่อมผสม

---

๒. นามกัณฑ์

กัณฑ์ว่าด้วยบทนาม

ประโยคในภาษาบาลีมีส่วนประกอบที่สำคัญ ๒ ส่วน คือ

๑. บทนาม บทนามอาจมีหลายบทได้ตามเนื้อความ

๒. กริยาคุมพากย์ กริยาคุมพากย์มีเพียงบทเดียวในพากย์

เช่น ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หนทาง) ในตัวอย่างนี้ :-

คจฺฉติ (ไป) : กริยาคุมพากย์

ปุริโส (บุรุษ) : ประธาน

มคฺคํ (หนทาง) : กรรม

จะเห็นได้ว่าทั้งประธานและกรรมนั้นเป็นบทนาม ด้วยเหตุนี้ ท่านผู้แต่งจึงแสดงบทนามต่อจากสนธิกัณฑ์ เพราะเป็นส่วนประกอบที่ใช้มากที่สุดในพากย์

นามกัณฑ์ คือ กัณฑ์ที่ว่าด้วยชื่อต่างๆ ที่แสดงบุคคล สิ่งของ สถานที่ ซึ่งเรียกว่า ทัพพะ รวมไปถึงชื่อที่เกี่ยวกับสภาวธรรมตามคำสอนในศาสนาพุทธ คือ รูปธรรมกับนามธรรมต่างๆ ที่ชาวโลกสมมุติเรียกสืบทอดกันมา เช่น ปุริส (บุรุษ), อิตฺถี (สตรี), กุล (ตระกูล), รูป (รูป), จิตฺต (จิต) เป็นต้น

คัมภีร์นี้จำแนกนามกัณฑ์ออกเป็น ๔ ปริจเฉท คือ

๑. เอเกกลิงค์ นามศัพท์ที่มีลิงค์เดียว คือ ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์

๒. ทวิลิงค์ นามศัพท์ที่มี ๒ ลิงค์

๓. ติลิงค์ นามศัพท์ที่มี ๓ ลิงค์

๔. อลิงคิกะ นามศัพท์ที่ไม่มีลิงค์

ภาษาบาลีมีเพศทางไวยากรณ์ เรียกว่า ลิงค์ แต่ละศัพท์มีลิงค์ของตน แบ่งออกเป็น ๓ เพศ คือ

๑. ปุงลิงค์ นามเพศชาย คือ นามที่มีรูปศัพท์ชัดเจนและเข้าใจง่ายเมื่อแจกวิภัตติแล้วเหมือนเพศชายที่มีลักษณะองอาจ เช่น รุกฺโข (ต้นไม้)

๒. อิตถีลิงค์ นามเพศหญิง คือ นามที่มีรูปศัพท์ซับซ้อนและเข้าใจยากเมื่อแจกวิภัตติแล้วเหมือนเพศหญิงที่มีลักษณะไม่องอาจ เช่น มาลา (มาลัย)

๓. นปุงสกลิงค์ นามเพศบัณเฑาะก์ คือ นามที่มีรูปกลางๆ ไม่ยากไม่ง่ายเมื่อแจกวิภัตติแล้วเหมือนเพศบัณเฑาะก์ที่มีลักษณะของชายและหญิง เช่น ธนํ (ทรัพย์)

บางศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นคุณศัพท์ หรือ วิเสสนะ คือ บทขยาย มีลิงค์ทั้งสามได้ตามวิเสสยะ คือ บทที่ถูกขยาย เช่น นีโล ปโฏ (ผ้าเขียว), นีลา สาฏิกา (ผ้าเขียว), นีลํ วตฺถํ (ผ้าเขียว)

โดยทั่วไปลิงค์ในภาษาบาลีจำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สัททลิงค์ (มีลิงค์ตามศัพท์) คือ ศัพท์ที่มีเพศผิดกับสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง เช่น มาตุคาม (สตรี) เป็นปุงลิงค์ และศัพท์ที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น รุกฺโข (ต้นไม้), นที (แม่น้ำ)

๒. อรรถลิงค์ (มีลิงค์ตามอรรถ) คือ ศัพท์ที่มีเพศคล้อยตามสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง เช่น ปุริโส (บุรุษ), อิตฺถี (สตรี)

คำว่า นาม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ศัพท์ที่น้อมไปสู่ความหมาย = อตฺถํ นมตีติ นามํ.

(นมุ ธาตุ <นมเน = น้อม> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

เมื่อผู้พูดเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็คิดถึงศัพท์ที่แสดงถึงสิ่งนั้นๆ ศัพท์จึงน้อมไปสู่ความหมาย อรรถของนามศัพท์ตามนัยนี้เกี่ยวกับผู้พูด

๒. ศัพท์ที่ยังเนื้อความให้น้อมมาในตน = อตฺตนิ อตฺถํ นาเมตีติ นามํ.

(นมุ ธาตุ <นมเน = น้อม> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

เมื่อผู้ฟังได้ยินนามศัพท์แล้วก็รับรู้ว่าหมายถึงสิ่งนั้นๆ ศัพท์จึงยังความหมายให้น้อมมาในตน อรรถของนามศัพท์ตามนัยนี้เกี่ยวกับผู้ฟัง

ความหมายตามรูปวิเคราะห์ทั้งสองข้างต้นนี้ รูปวิเคราะห์แรกว่า “ศัพท์ที่น้อมไปสู่ความหมาย” มีความหมายสำคัญกว่ารูปวิเคราะห์หลัง เพราะพระพุทธองค์ทรงเน้นความหมายเป็นหลัก ไม่เน้นรูปศัพท์เป็นหลัก ดังพระพุทธดำรัสว่า

อตฺถปฏิสรณา ภิกฺขเว สรถ, มา พฺยญฺชนปฏิสรณา.[๑]

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอมีความหมายเป็นหลักสำคัญระลึกถึงเถิด อย่ามีรูปศัพท์เป็นหลักสำคัญ”

โดยเหตุที่คำว่า นาม เป็นนปุงสกลิงค์ จึงควรเพิ่มประธานที่เป็นนปุงสกลิงค์เช่นเดียวกันมาแปลในรูปวิเคราะห์ทั้งสองข้างต้น แต่คำว่า สทฺท มีรูปเป็นปุงลิงค์แน่นอน ดังนั้น จึงต้องเพิ่มศัพท์ตัพภาวะ คือ ศัพท์ที่มีเนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น ท่านนิยมใช้ศัพท์ตัพภาวะเพื่อเปลี่ยนลิงค์หรือเพื่อให้คำสละสลวย เช่น ชาต, ชาติ และ รูป ศัพท์เป็นต้น ซึ่งในที่นี้ควรเพิ่มปาฐเสสะว่า สทฺทรูปํ (ดังคำว่า โครูปํ = วัว) หรือ สทฺทชาตํ เข้ามาเป็นประธานในพากย์ (สนามหลวงบาลีไทยนิยมแปลทับศัพท์ทั้งสองนั้นว่า สัททรูป หรือ สัททชาต แต่พม่าถือว่าเป็นศัพท์ที่ไม่มีความหมายใดๆ จึงไม่แปลอย่างนั้น แต่แปลว่า “ศัพท์” เหมือน สทฺท ศัพท์)

ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

ย'ทตฺเถตฺตนิ นาเมติ ปร'มตฺเถสุ วา สยํ
นมตีติ ตทาหํสุ นามํ อิติ วิภาวิโน.[๒]

"บทใดย่อมยังเนื้อความอื่นให้น้อมมาในตน หรือย่อมน้อมไปในเนื้อความเอง ผู้มีปัญญาทั้งหลายกล่าวบทนั้นว่าชื่อว่านาม"

นาม ๒ ประเภท คือ

๑. อันวัตถนาม นามตามความหมาย คือ นามที่มีความหมายตรงตามสภาพที่เป็นจริง เช่น คนชื่อ "ใหญ่" แล้วตัวใหญ่จริง คำว่า ใหญ่ จึงเป็นชื่อที่ตรงตามสภาพที่เป็นจริง

๒. รุฬหีนาม นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง เช่น คนชื่อว่า สิริวฑฺฒโก (คนเจริญศรี) ถ้าผู้นั้นเป็นคนเลว ก็ถือว่าชื่อนั้นไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงเป็นชื่อที่ไม่ตรงตามสภาพที่เป็นจริง ชื่อว่าเป็นรุฬหีนาม ดังนั้นชื่อนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วฑฺเฒตีติ วฑฺฒโก, สิริยา วฑฺฒโก สิริวฑฺฒโก (ผู้ยังสิริให้เจริญ ชื่อว่า สิริวัฑฒกะ) ไม่ได้

นอกจากนั้น คำว่า ติสฺโส (นายติสสะ) ก็เป็นคำที่ตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ เพราะไม่มีรากศัพท์ตามหลักภาษา ดังเช่นคำว่า ฆโฏ (หม้อ), ปโฏ (ผ้า) เป็นต้น หรือแม้บางศัพท์ที่ตั้งรูปวิเคราะห์ได้ แต่ไม่มีความหมายตามรูปวิเคราะห์จริงๆ ก็จัดเป็นรุฬหีศัพท์ ดังเช่นคำว่า มหิโส (กระบือ) มีรูปวิเคราะห์ว่า มหิยํ เสตีติ มหิโส (สัตว์ที่นอนบนแผ่นดิน ชื่อว่า มหิสะ) แม้ตามรูปวิเคราะห์คำนี้จะหมายถึงสัตว์ทุกชนิดที่นอนบนแผ่นดิน แต่เมื่อสำเร็จรูปแล้วมุ่งให้หมายถึงกระบือเท่านั้น จึงจัดเป็นรุฬหีนามด้วยเช่นเดียวกัน (ไทยและสิงหลมักใช้เป็น มหึโส แต่พม่านิยมใช้เป็น มหิโส)

ปุงลิงค์

[๔๓ : ๖๐] ชินวจนยุตฺตํ หิ.

ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั่นเทียว

อตฺถชาตํ อ.ข้อความ *สพฺพํ* ทั้งหมด *ชินวจนยุตฺตํ หิ* สมควรแก่พระดำรัสของพระชิน-เจ้า นั่นเทียว ฯ

ชินวจนยุตฺตํ หีติ สพฺพตฺถาธิกาโร.

สูตรว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั่นเทียว) เป็นสูตรติดตามมาในสูตรทั้งหมด

ท่านพระกัจจายนะตั้งสูตรนี้เป็นสูตรแรกของนามกัณฑ์ เพื่อให้วิธีที่ท่านจะกล่าวต่อไปนี้เป็นสิ่งที่คล้อยตามพระชินพจน์ เพราะสูตรนี้เป็นสูตรที่ติดตามไปทุกสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ ที่จริงแล้ว ภาษามคธที่เรียกว่า "ภาษาบาลี" ในปัจจุบัน ปรากฏว่าเป็นภาษาของพระชินเจ้าที่ได้รับจารึกไว้ในพระไตรปิฎก ดังนั้น การประกอบบทและการให้สำเร็จรูปของบททั้งหมดด้วยภาษาดังกล่าวจึงต้องคล้อยตามพระชินพจน์

อธิการสูตร คือ สูตรที่ติดตามไปในสูตรต่างๆ กล่าวคือ ใช้เติมเข้าในสูตรต่างๆ โดยสูตรนี้เป็นอธิการสูตรที่ติดตามไปยังสูตรหน้าและสูตรหลังทั่วทั้งคัมภีร์ตั้งแต่สูตรแรกว่า อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีส (เสียงทั้งหลายมี อ เป็นต้น ๔๑ เสียง ชื่อว่า อักษรที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน) จนถึงสูตรสุดท้ายว่า มนุปูร-สุณาทีหิ อุสฺสนุสิสา (ลง อุสฺส, นุส และ อิส ปัจจัยท้ายธาตุหรือปาฏิปทิกศัพท์มี มนุ, ปูร และ สุณ เป็นต้น) แม้ปัจจุบันจะใช้เลขสูตรในกัจจายนไวยากรณ์เริ่มตั้งแต่สูตรว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ถือว่าข้อความดังกล่าวไม่ใช่สูตร เพราะสูตรเป็นข้อบังคับทางไวยากรณ์ แต่ข้อความนั้นเรียกว่า อภิเธยยัป-ปโยชนวากยะ คือ ประโยคที่แสดงประโยชน์ของเนื้อความที่อักษรสื่อถึง

หิ ศัพท์ในพากย์นี้เป็นนิบาต ทำหน้าที่อวธารณะซึ่งเรียกว่า สันนิฏฐานาวธารณะ คือ ย้ำความ แปลว่า "นั่นเทียว"

คำว่า อธิกาโร เป็นปุงลิงค์ จึงควรเพิ่มปาฐเสสะที่เป็นปุงลิงค์เพื่อให้มีลิงค์ตรงกัน แต่คำว่า สุตฺตํ เป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน ในที่นี้จึงควรเพิ่มคำว่า โยโค หรือ อารมฺโภ เข้ามาแปลเป็นปาฐเสสะ ทั้งนี้เพราะคำไวพจน์ของสูตรมีหลายศัพท์

ดังคำอธิบายในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ว่า

เอตฺถ จ ลกฺขณนฺติ สุตฺตํ วุจฺจติ. สุตฺตสฺส หิ อเนกานิ นามานิ “สุตฺตํ ลกฺขณํ วจนํ โยโค อารมฺโภ สตฺถํ วากฺยํ ยตนนฺ”ติ.[๓]

“อนึ่ง ในพากย์นี้ สูตรเรียกว่า ลกฺขณ โดยแท้จริงแล้ว ชื่อของสูตรมีมาก คือ สุตฺต, ลกฺขณ, วจน, โยค, อารมฺภ, สตฺถ, วากฺย และ ยตน”

คำไวพจน์ของสูตรมีหลายศัพท์ กล่าวไว้ในคัมภีร์การิกาว่า

อารมฺโภ วจนํ วุตฺติ ลกฺขณํ โยคเมว จ
วากฺยํ สุตฺตยตนาทิ สุตฺตานมภิธายกํ.[๔]

“ศัพท์ที่กล่าวสูตร คือ อารมฺภ วจน วุตฺติ ลกฺขณ โยค วากฺย สุตฺต และ ยตน เป็นต้น”

ในประโยคว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ ไม่มีประธานว่าหมายถึงอะไร จึงกล่าวครอบคลุมข้อความทั้งหมดที่เป็นสูตร วุตติ และอุทาหรณ์ บทประธานของประโยคนี้จึงได้แก่คำว่า สพฺพํ อตฺถชาตํ (ข้อความทั้งหมด) ดังนั้น สูตร วุตติ และอุทาหรณ์ในกัจจายนไวยากรณ์นี้ คล้อยตามพระชินพจน์ในพระไตรปิฎก เนื่องจากไวยากรณ์เป็นคัมภีร์พื้นฐานที่จะทำให้เข้าใจภาษาบาลี จึงจำเป็นต้องคล้อยตามพระชินพจน์

ในสูตรนี้ไม่มีบทกัตตาโดยตรง ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๒) จึงเพิ่มปาฐเสสะว่า สพฺพํ อตฺถชาตํ (ข้อความทั้งหมด) เข้ามาแปล โดยไม่ได้กล่าวระบุไว้โดยตรง เพราะท่านมิได้ระบุว่าคือเนื้อความอะไรจึงหมายความถึงเนื้อความทั้งหมดได้โดยปริยาย ดังเช่น คำว่า พุทฺโธ (ผู้รู้) มิได้ระบุว่ารู้แจ้งธรรมอย่างใด คำนี้จึงหมายถึงผู้รู้ธรรมทุกอย่าง ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

ปเทสคฺคหเณ หิ อสติ คเหตพฺพสฺส นิปฺปเทสตาว วิญฺญายติ, ยถา ทิกฺขิโต น ททาตีติ.[๕]

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อไม่มีการหมายเอาเฉพาะส่วน บัณฑิตย่อมรู้ว่าหมายเอาทั้งหมดได้ทีเดียว เช่น คำว่า ทิกฺขิโต น ททาติ (สมณะโล้นย่อมไม่ให้)”

ข้อนี้หมายความว่า ในคำว่า ทิกฺขิโต น ททาติ (สมณะโล้นย่อมไม่ให้) ไม่มีการจำกัดว่าไม่ให้อะไร จึงหมายถึงการไม่ให้ของทุกอย่าง

[๔๔ : ๖๑] ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต.

นามศัพท์อันสมควรแก่พระชินพจน์ย่อมตั้งไว้และให้สำเร็จ

ลิงฺคํ อ.นามศัพท์ *ชินวจนยุตฺตํ* อันสมควรแก่พระดำรัสของพระชินเจ้า *มยา* อันข้าพเจ้า *นิปจฺจเต* จ ย่อมตั้งไว้ ด้วย *นิปฺผาทียเต* จ ย่อมให้สำเร็จ ด้วยฯ

สูตรนี้แสดงการตั้งนามศัพท์ไว้ให้คล้อยตามพระชินพจน์ ดังนั้น นามศัพท์อันเป็นรูปเดิมของบทนามที่ลงวิภัตติแล้วประกอบใช้จริงในประโยค ท่านพระกัจจายนะจึงตั้งไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ เช่น ตั้งรูปว่า ปุริส เป็นนามศัพท์ด้วยสูตรนี้แล้วกล่าวถึงการลงวิภัตตินาม รวมไปถึงการประกอบรูปศัพท์จนสำเร็จเป็นรูปว่า ปุริโส (เอกพจน์), ปุริสา (พหูพจน์) เป็นต้น นามศัพท์ดังกล่าวต่างจากนามศัพท์ในสันสกฤตที่ไม่คล้อยตามพระชินพจน์ เพราะในสันสกฤตมีรูปเดิมว่า ปุรุษ เมื่อประกอบวิภัตติแล้วก็มีรูปสำเร็จเป็น ปุรุษะ (เอกพจน์), ปุรุเษา (ทวิพจน์), ปุรุษาะ (พหูพจน์)

ธาตุปจฺจยวิภตฺติวชฺชิตมตฺถยุตฺตํ สทฺทรูปํ ลิงฺคํ นาม.

รูปศัพท์ที่ประกอบด้วยความหมาย อันเว้นจากธาตุ, ปัจจัย และวิภัตติ ชื่อว่า ลิงค์ (นามศัพท์)

คำว่า สทฺทรูปํ ในพาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๐) แปลไว้ ๒ ประการ คือ

๑. รูปแห่งศัพท์ ๒. เสียงแห่งศัพท์

ลิงค์ คือ นามศัพท์ที่มีความหมาย เช่น รุกฺข (ต้นไม้) ปุริส (บุรุษ) อิตฺถี (สตรี) เป็นต้น ซึ่งไม่ใช่ศัพท์เหล่านี้ ได้แก่ ธาตุ วิภัตติ ปัจจัย

- ธาตุ ได้แก่ คมุ (ไป) ปจ (หุง) เป็นต้น และบทที่สำเร็จมาจากธาตุที่ลงวิภัตติอาขยาต มี ภวติ เป็นต้น ซึ่งจัดเป็นอาขยาต

- วิภัตติ ได้แก่ สิ โย เป็นต้น และบทที่ลงวิภัตตินามแล้วมี ปุริโส เป็นต้น ซึ่งจัดเป็นบทนามที่ลงวิภัตติแล้ว

- ปัจจัย ได้แก่ ตัทธิตปัจจัย คือ ณ ณิก เป็นต้น พร้อมด้วยกิตก์ปัจจัยคือ ณฺวุ เป็นต้น และศัพท์ที่ลงตัทธิตปัจจัยหรือกิตก์ปัจจัยแล้วยังมิได้ตั้งเป็นนามมี วาเสฏฺฐ, การก เป็นต้น ซึ่งจัดเป็นบทตัทธิตและกิตก์

ทั้งหมดนี้ไม่ชื่อว่า ลิงค์ ส่วนนามศัพท์ที่ยังไม่ได้ลงวิภัตตินามและตั้งเป็นนามแล้วจึงชื่อว่า ลิงค์

คำว่า ธาตุปจฺจยวิภตฺติวชฺชิตํ (เว้นจากธาตุ, ปัจจัย และวิภัตติ) นั้นเป็นสำนวนทางภาษาที่หมายรวมถึงบทที่ประกอบกับธาตุ บทที่ประกอบกับปัจจัย และบทที่ประกอบกับวิภัตติอีกด้วย การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่มีชื่อว่า เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน เช่น คำว่า

- รุกฺโข ฉินฺโน (ต้นไม้ถูกตัดแล้ว) หมายถึง ต้นไม้บางส่วนที่ถูกตัด
- ปโฏ ทฑฺโฒ (ผ้าถูกไฟไหม้แล้ว) หมายถึง ผ้าบางส่วนที่ถูกไฟไหม้
- คาโม ทฑฺโฒ (หมู่บ้านถูกไฟไหม้แล้ว) หมายถึง บ้านบางหลังที่ถูกไฟไหม้
- สมุทฺโท มยา ทิฏฺโฐ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว) หมายถึง มหาสมุทรบางส่วนที่เห็นได้ด้วยตา

คำว่า ลิงฺค ตัดบทเป็น ลีน + องฺค (ลบ น อักษร และรัสสะ อี ใน ลี เป็น อิ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลีนํ องฺคนฺติ ลิงฺคํ = ส่วนที่ลี้ลับ ชื่อว่า ลิงค์

ตามรูปวิเคราะห์นี้ ลิงค์ คือ นามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภัตติ ไม่ปรากฏรูปเป็นกรรม กัตตา และกรณะ เป็นต้น ซึ่งเมื่อนำมากระจายรูปด้วยวิภัตติต่างๆ แล้วจึงปรากฏรูปขึ้น เช่น คำว่า ปุริส กล่าวถึงความหมายว่า “บุรุษ” เท่านั้น หรือความหมายว่า พุทฺธ กล่าวถึงความหมายว่า “พระพุทธเจ้า” ต่อเมื่อลงวิภัตติแล้วจึงจะทราบว่าคำนี้ทำหน้าที่กรรม กัตตา หรือกรณะในประโยค เช่น

[กรรม]

- อิตถี **ปุริสํ** ปสฺสติ (สตรีเห็นบุรุษ)
- **พุทฺธํ** วนฺทติ (ย่อมไหว้พระพุทธเจ้า)

คำว่า ปุริสํ เป็นกรรมที่ถูกสตรีเห็น ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปุริส ศัพท์ + อํ ทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม หรือในคำว่า พุทฺธํ ก็เป็นกรรมที่ถูกบุคคลไหว้

[กัตตา]

- **ปุริเสน** กมฺมํ กรียติ (บุรุษทำกรรม)

คำว่า ปุริเสน เป็นกัตตาผู้ประกอบกิริยา “ทำ” โดยประกอบรูปศัพท์มาจาก ปุริส ศัพท์ + นา ตติยาวิภัตติในอรรถกัตตา

- **พุทฺเธน** ธมฺโม เทสิโต (พระธรรมอันพระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว)

คำว่า พุทฺเธน เป็นกัตตาผู้ประกอบกิริยา “แสดง” โดยประกอบรูปศัพท์มาจาก พุทฺธ ศัพท์ + นา ตติยาวิภัตติในอรรถกัตตา

[กรณะ]

- **ทาตฺเตน** วีหึ ลุนาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว)

คำว่า ทาตฺเตน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทาตฺต ศัพท์ + นา ตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ

ด้วยเหตุดังนี้ คำว่า ลิงฺค ที่มีอรรถว่า "ส่วนที่ลี้ลับ" จึงหมายถึงนามศัพท์ที่เป็นส่วนหนึ่งของบทนามที่ลงวิภัตติแล้ว ไม่ปรากฏรูปเป็นกรรมหรือกัตตา เป็นต้น เมื่อนำมากระจายรูปด้วยวิภัตติต่างๆ แล้ว นามศัพท์นั้นก็ไม่เหมือนรูปเดิม ทั้งนี้เพราะว่าวิภัตติได้เปลี่ยนแปลงรูปศัพท์นั้นๆ ไปจากเดิม

สรุปความว่า ลิงค์ หรือ นามศัพท์ เป็นศัพท์เดิมของบทนามที่ลงวิภัตติต่างๆ ส่วนบทนามว่า ปุริโส, ปุริสา เป็นต้น ชื่อว่า บท

นอกจากนั้น คำว่า ลิงฺค ยังมีรูปวิเคราะห์อีก ๒ ประการ คือ

๑. ลีนํ อตฺถํ คเมตีติ ลิงฺคํ = รูปศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความที่ลี้ลับ ชื่อว่า ลิงค์

(ลีน บทหน้า + คมุ ธาตุ = รู้ + เณ การิตปัจจัย + กฺวิ ปัจจัย ทำรัสสะ อี ใน ลี เป็น อิ แปลง น เป็นนิคคหิต แล้วแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค)

เนื้อความที่ลี้ลับในที่นี้ คือ เมื่อยังไม่ลงวิภัตตินามก็ไม่ปรากฏเป็นกัตตาและกรรมเป็นต้น ต่อเมื่อลงวิภัตตินามแล้วจึงปรากฏเนื้อความดังกล่าว

๒. ลีนํ อตฺถํ ลิงฺเคตีติ ลิงฺคํ = รูปศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความที่ลี้ลับ ชื่อว่า ลิงค์

(ลิงฺค ธาตุ = รู้ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)

รูปวิเคราะห์ทั้งสองนี้มีความหมายเหมือนกัน ต่างกันที่รากศัพท์ของบทเท่านั้น

สรุปความว่า คำว่า ลิงฺค มีรูปวิเคราะห์ ๓ นัย คือ

๑. ลีนํ องฺคนฺติ ลิงฺคํ = ส่วนที่ลี้ลับ ชื่อว่า ลิงค์ (ลีน ศัพท์ + องฺค ศัพท์)

๒. ลีนํ อตฺถํ คเมตีติ ลิงฺคํ = ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความที่ลี้ลับ ชื่อว่า ลิงค์ (ลีน บทหน้า + คมุ ธาตุ = รู้ + เณ การิตปัจจัย + กฺวิ ปัจจัย)

๓. ลีนํ อตฺถํ ลิงฺเคตีติ ลิงฺคํ = ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความที่ลี้ลับ ชื่อว่า ลิงค์ (ลิงฺค ธาตุ = รู้ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

ลีนํ องฺคนฺติ ลิงฺคนฺติ นิปฺผนฺนปุริสาทินํ
จเปตพฺพํ ปฐมญฺจ รูปํ ลิงฺคนฺติ วุจฺจติ.[๖]

"ส่วนที่ลี้ลับ ชื่อว่า ลิงค์ ดังนั้น รูปที่ควรตั้งไว้ก่อนของบทสำเร็จมี ปุริส ศัพท์ เป็นต้น ท่านเรียกว่า ลิงค์"

ลีนมตฺถํ คเมตีติ ลิงฺคํ ทพฺพสฺส วาจกํ
ลิงฺเคตฺยตฺถนฺติ วา ลิงฺคํ ลิงฺคํ นามํ สมํ หิ ตํ.[๗]

"ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความที่ลี้ลับ ชื่อว่า ลิงค์ อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ที่ยังให้รู้

เนื้อความที่ลี้ลับ ชื่อว่า ลิงค์ หมายถึง ศัพท์ที่แสดงทัพพะ คำทั้งสองนั้นคือลิงค์ และ นาม มีอรรถเสมอกันโดยแท้”

ศัพท์ว่า ลิงฺค และ นาม เป็นคำไวพจน์กัน นอกจากนั้น ยังมีคำว่า สทฺท (ศัพท์) และ ปาฏิปทิก (ศัพท์ที่มีในทุกๆ บท) ดังคาถาในคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิว่า

ลิงฺคํ นามญฺจ สทฺโท จ ปาฏิปทิกเมว จ
อิจฺเจเต จตุโร สทฺทา สมานตฺถาติ วุจฺจเร.[๕]

“ศัพท์ ๔ ศัพท์เหล่านี้ คือ ลิงฺค, นาม, สทฺท และ ปาฏิปทิก นั่นเทียว ท่านกล่าวว่ามีความหมายเสมอกัน”

คำว่า ปาฏิปทิก (ศัพท์ที่มีในทุกๆ บท) หมายความว่า ศัพท์เดิมที่มีอยู่ในบทสำเร็จที่ลงวิภัตติแล้วเป็นรูปว่า ปุริโส ปุริสา ปุริสํ ปุริเส เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปทํ ปทํ ปติ ปฏิปทํ.
- ปฏิปเท นิยุตฺตํ ปาฏิปทิกํ = ศัพท์ที่ประกอบในทุกๆ บท ชื่อว่า ปาฏิปทิกะ

ชินวจนโยคฺคํ ลิงฺคํ อิธ จปียติ นิปฺผาทียติ จ.

นามศัพท์อันสมควรแก่พระชินพจน์ อันข้าพเจ้า[พระกัจจายนะ]ย่อมตั้งไว้ และย่อมให้สำเร็จในกัจจายนไวยากรณ์นี้

คำว่า ชินวจนโยคฺคํ เป็นอนุวัตตนวุตติที่ติดตามมาจากสูตรว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ แต่เปลี่ยน ยุตฺต เป็น โยคฺค เพื่อให้นักศึกษาได้รู้ถึงความหลากหลายในการใช้คำ เพราะความหมายว่า สมควร บาลีใช้ได้หลายศัพท์ คือ ยุตฺต, โยคฺค, อนุรูป, อรห, อนุจฺฉวิก

คำว่า นิปจฺจเต ในสูตรสำเร็จมาจาก นิ บทหน้า + ปต ธาตุ + ย ปัจจัย + เต วิภัตติ โดยทั่วไป ปต ธาตุมีความหมายว่า “ตกไป” แต่ในที่นี้มีความหมายว่า “ตั้งไว้” ท่านจึงอธิบายไว้ในวุตติว่า จปียติ (ย่อมตั้งไว้) คำอธิบายข้างต้นนี้กล่าวตามกัจจายนสุตตัตถคัณฐิ (หน้า ๔๑) ที่อ้างข้อความจากพาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๕๕) ว่า นิปจฺจเตติ นิปตียติ (คำว่า นิปจฺจเต แปลว่า “ย่อมตั้งไว้”) แต่พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๕๖) แปลว่า “ย่อมให้ตกไป” ตามความเห็นนี้มาจาก นิ บทหน้า + ปต ธาตุ + ย ปัจจัย + เณ การิตปัจจัย + เต วิภัตติ อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเห็นด้วยกับมติแรก เพราะถ้าบทนี้มีการิตปัจจัยประกอบร่วม ท่านผู้แต่งพาลาวตารฎีกาใหม่ก็ควรอธิบายเป็นรูปเหตุกรรมวาจกว่า นิปาตียติ แต่ท่านมิได้อธิบายเช่นนั้น เพียงอธิบายเป็นรูปกรรมวาจกว่า นิปตียติ จึงได้ข้อสรุปว่าบทนี้เป็นกรรมวาจก

ในฉบับพม่าบางฉบับพบรูปว่า นิปฺปชฺชเต บ้าง นิปฺผชฺชเต บ้าง แต่ในวุตติของโมคคัลลานไวยากรณ์และโมคคัลลานปัญจิกาพบรูปว่า นิปจฺจเต จึงได้ข้อสรุปว่าควรมีรูปเป็น นิปจฺจเต

ส่วนคำว่า นิปฺผาทียติ จ (และย่อมให้สำเร็จ) แสดงอรรถของ จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรงในสูตร ซึ่งในที่นี้รวบรวมบทว่า นิปฺผาทียติ (ย่อมให้สำเร็จ) หมายความว่า ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้มิได้กล่าวถึงสูตรว่า ตทนุปโรเธน (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น) เพราะท่านต้องการย่อคัมภีร์ให้สั้นที่สุด ดังนั้น ท่านจึงใช้ จ ศัพท์ของสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมการให้สำเร็จเป็นบทนามที่สอดคล้องกับพระชินพจน์

ส่วนในปทรูปสิทธิปกรณ์ กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมศัพท์เดิมของบทกริยาคือ ธาตุ หมายความว่า นามศัพท์เป็นรูปเดิมของบทนามและแสดงทัพพะคือบุคคลสิ่งของ ส่วนธาตุเป็นรูปเดิมของบทกริยาที่เป็นอาขยาตและกิตก์แสดงกิริยาอันมีการไปและการนอน เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีว่า

ธาตุสทฺโท กฺริยาวาจี ปจฺจโย สาธนวาจโก
อตฺถสฺส วาจกํ ลิงฺคํ วิภตฺติ อตฺถโชติกา.[๙]

"ศัพท์ที่แสดงธาตุกล่าวถึงกิริยา [กิตก์]ปัจจัยกล่าวถึงสาธนะ นามศัพท์กล่าวถึงเนื้อความ[มีบุรุษเป็นต้น] ส่วนวิภัตติแสดงเนื้อความ[มีกัตตาและกรรมเป็นต้น]ให้ปรากฏ"

พุทธาทิคณะ

กลุ่มศัพท์มี พุทฺธ เป็นต้น

พุทฺธ อิติ ฐิเต-

เมื่อตั้งนามศัพท์ว่า พุทฺธ แล้ว-

ในประโยคนี้ยังมีข้อความไม่สมบูรณ์ เพราะไม่มีกริยาคุมพากย์ พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๐) และพาลาวตารนิสสัยเก่า (หน้า ๑๕) จึงให้เพิ่มสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย ที่จะกล่าวต่อไปมาแปลพร้อมกับประโยคนี้ จึงมีความหมายว่า "เมื่อตั้งนามศัพท์ว่า พุทฺธ แล้วลงวิภัตติและอื่นๆ ท้ายนามศัพท์นั้น" ข้อนี้ต่างจากนิสสัยของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่ให้เพิ่มคำว่า กจฺจายเนน อยํ วิธิ วุจฺจเต (พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้)

[๔๕ : ๖๒] ตโต จ วิภตฺติโย.

ลงวิภัตติและอื่นๆ ท้ายนามศัพท์นั้น

วิภตฺติโย จ อ.วิภัตติ ท. ด้วย *ปรา* เป็นเบื้องหลัง *ตโต ลิงฺเคหิ* จากนามศัพท์ ท. เหล่านั้น *หุตฺวา* เป็น *โหนฺติ* ย่อมลง ฯ

สูตรนี้เป็นวิธิสูตร วิภัตติวิธิ (ลงวิภัตตินามท้ายนามศัพท์) เนื่องจากวิภัตติอาศัยนามศัพท์จึงต้องลงท้ายนามศัพท์ดังกล่าว การลงวิภัตติท้ายนามศัพท์ด้วยสูตรนี้คล้อยตามปริภาสาสูตรที่จะกล่าวต่อไปว่า ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา (ลงวิภัตติและปัจจัยท้ายธาตุและนามศัพท์) และโดยทั่วไปแล้วศัพท์ที่แสดงอปาทานว่า ตโต (จากนั้น) เป็นต้น มักมองหาอปาทานี คือ ศัพท์ที่เนื่องด้วยอปาทานอันได้แก่ศัพท์ว่า ปร (อันเป็นเบื้องหลัง, อันอยู่หลัง) ตามข้อความในคัมภีร์อนุฎีกาว่า

วตฺตุอธิปฺปายานุโรธินี สทฺทปฺปวตฺติ.[๑๐]

"การประกอบรูปศัพท์มีสภาพคล้อยตามความปรารถนาของผู้พูด"

นอกจากนั้น คัมภีร์พาลาวตาร นยาสะ และปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่าสูตรนี้เป็นวิภัตติวิธิ คือแสดงการลงวิภัตติ ดังนั้น จึงลงวิภัตติด้วยสูตรนี้ได้ แต่คัมภีร์อัตถพยาขยานกล่าวว่าเป็นวิภัตติสัญญา คือแสดงการตั้งชื่อวิภัตติ ไม่ใช่สูตรที่อนุญาตการลงวิภัตติ

ตสฺมา ลิงฺคา ปรา วิภตฺติโย โหนฺติ.

วิภัตติทั้งหลายย่อมลงท้ายนามศัพท์นั้น

คำว่า ปรา เป็นบทวิกติกัตตาที่เพิ่มเข้ามาแปลในสูตร ท่านจึงกล่าวบทนี้ไว้ในวุตติ คำว่า ปรา สัมพันธ์ใน หุตฺวา (เป็น) มีคำแปลโดยพยัญชนะว่า

"อ.วิภัตติ ท. เป็นเบื้องหลัง จากนามศัพท์นั้น (เป็น) ย่อมลง"

การใช้คำแสดงวิกติกัตตาในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาบาลีที่อาจไม่ตรงกับการใช้คำในภาษาไทยและพม่าทั่วๆ ไป แต่อย่างไรก็ตาม ความหมายของคำแปลโดยพยัญชนะข้างต้น ก็คือ ลงวิภัตติให้เป็นเบื้องหลังจากนามศัพท์นั้นนั่นเอง

นอกจากนั้นแล้ว ประโยคนี้อาจแต่งเป็นรูปว่า ตสฺมา ลิงฺคา ปรํ วิภตฺติโย โหนฺติ (ลงวิภัตติในเบื้องหลังจากนามศัพท์นั้น) ก็ได้เช่นกัน โดยประกอบ ปรํ (ในเบื้องหลัง) ด้วยการลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี การใช้คำในลักษณะนี้สอดคล้องกับการใช้คำในภาษาไทยและพม่าทั่วไป

วิภัตติ คือ ศัพท์ที่จำแนกความหมายของนามศัพท์ โดยจำแนกเป็นเอกพจน์ พหูพจน์ ตามจำนวนของความหมาย หรือแบ่งเป็นชื่อว่า ปฐมา เป็นต้น ตามลำดับชื่อ มีรูปวิเคราะห์ว่า

กมฺมาทิวเสน เอกตฺตาทิวเสน จ ลิงฺคตฺถํ วิภชนฺตีติ วิภตฺติโย.[๑๑]

"ศัพท์เหล่าใดย่อมจำแนกเนื้อความของนามศัพท์ให้แตกต่างด้วยประเภทแห่งกรรมการกเป็นต้นและด้วยประเภทแห่งเอกพจน์ เป็นต้น ศัพท์เหล่านั้น ชื่อว่า วิภัตติ"

หมายความว่า ตามปกติเนื้อความของนามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภัตติ เช่น ปุริส ย่อมไม่ปรากฏว่าเป็นกัตตา (ผู้กระทำ) หรือกรรม (ผู้ถูกกระทำ) เป็นต้น ทั้งไม่ปรากฏความเป็นเอกพจน์ และพหูพจน์ ต่อเมื่อกระจายวิภัตติเป็นรูปต่างๆ แล้วว่า ปุริสํ (ซึ่งบุรุษ) หรือ ปุริเส (ซึ่งบุรุษทั้งหลาย) จึงจะปรากฏความเป็นกรรมการกและพจน์ได้ ดังนี้เป็นต้น

วิภัตตินาม มี ๒ ประเภท ดังนี้

๑. โชตกะ วิภัตติที่แสดงความหมายอรรถกัตตาหรือกรรมที่มีอยู่แล้วให้ปรากฏชัดเจนไม่ได้กล่าวความหมายพิเศษใดๆ ได้แก่ ปฐมาวิภัตติ เช่น วิภัตติอาขยาตแสดงอรรถกัตตาหรือกรรมแล้วจึงลงปฐมาวิภัตติเพื่อรักษาความเป็นบทที่ประกอบใช้ในประโยค ไม่ใช่ลงเพื่อแสดงอรรถกัตตาหรือกรรมซ้ำอีก เช่น

- คำว่า ธมฺมํ เทเสมิ (ย่อมแสดงธรรม) คำว่า เทเสมิ หมายถึง อหํ (เรา) เพราะ มิ วิภัตติแสดงอรรถกัตตา คือ อหํ

- คำว่า มคฺคํ คจฺฉถ (ย่อมไปสู่หนทาง) คำว่า คจฺฉถ หมายถึง ตุมฺเห (พวกท่าน) เพราะ ถ วิภัตติแสดงอรรถกัตตาคือ ตุมฺเห

ดังนั้น วิภัตติอาขยาตจึงสามารถแสดงอรรถกัตตาในประโยคกัตตุวาจกหรืออรรถกรรมในประโยคกรรมวาจกได้ โดยจำแนกเป็น

- ตุมหโยคะ วิภัตติที่ประกอบกับ ตุมฺห ศัพท์ หมายความถึง ตฺวํ ที่เป็นเอกพจน์ หรือหมายถึง ตุมฺเห ที่เป็นพหูพจน์
- อัมหโยคะ วิภัตติที่ประกอบกับ อมฺห ศัพท์ หมายความถึง อหํ ที่เป็นเอกพจน์ หรือหมายถึง มยํ ที่เป็นพหูพจน์
- นามโยคะ วิภัตติที่ประกอบกับ นาม ศัพท์ หมายความถึง บทนามที่นอกจาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ที่เป็นทั้งเอกพจน์หรือพหูพจน์

๒. วาจกะ วิภัตติที่สามารถแสดงความหมายใหม่ที่ไม่มีในนามศัพท์ คือ อรรถกรรม เป็นต้น ได้แก่

- ทุติยาวิภัตติ แสดงอรรถกรรม
- ตติยาวิภัตติ แสดงอรรถกัตตาหรือกรณะ
- จตุตถีวิภัตติ แสดงอรรถสัมปทาน
- ปัญจมีวิภัตติ แสดงอรรถอปาทาน
- ฉัฏฐีวิภัตติ แสดงอรรถสัมพันธ์
- สัตตมีวิภัตติ แสดงอรรถโอกาสะ

อรรถของวิภัตติเหล่านี้จะปรากฏต่อไปในสูตรที่เกี่ยวกับวิภัตติเหล่านั้น

อย่างไรก็ตาม ไวยากรณ์บางฉบับก็กล่าวว่า ทุติยาวิภัตติเป็นต้นเป็นวาจกะเหมือนปฐมาวิภัตติ เพียงแสดงอรรถกรรมเป็นต้นที่ไม่ปรากฏให้ปรากฏชัดเจน ตามมตินี้วิภัตติทั้งหมดเป็นวาจกะเท่านั้น

จกาเรน ตาสํ เอกวจนาทิปฐมาทิสญฺญา จ.

ชื่อว่าเอกพจน์เป็นต้นและปฐมาเป็นต้นแห่งวิภัตติเหล่านั้นย่อมมีด้วย จ ศัพท์

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมการตั้งชื่อวิภัตตินามว่า ชื่อเอกพจน์และพหูพจน์โดยจำนวน หรือชื่อปฐมา (วิภัตติแรก), ทุติยา (วิภัตติที่สอง) ฯลฯ สัตตมี (วิภัตติที่เจ็ด) ตามลำดับวิภัตติ หมายความว่า แม้สูตรนี้จะทำหน้าที่ลงวิภัตตินามท้ายนามศัพท์ และ จ ศัพท์ก็ทำหน้าที่รวบรวมการตั้งชื่อเอกพจน์ พหูพจน์ และชื่อว่าปฐมา ทุติยา เป็นต้น เพราะท่านพระกัจจายนะไม่ได้กล่าวสูตรตั้งชื่อดังกล่าว จึงควร

รวบรวมชื่อเหล่านั้นด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ ความเห็นที่ปรากฏในคัมภีร์นี้กล่าวตามมติของคัมภีร์นยาสะ

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์เห็นว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร ซึ่งได้แก่บทนิบาตที่มี ตเว และ ตุน ปัจจัย เป็นต้น อยู่ท้าย โดยกล่าวว่า

จสทฺทคฺคหเณน ตเวตุนาทิปจฺจยนฺตนิปาตโตปิ.[๑๒]

"ลงวิภัตติแม้ท้ายนิบาตที่มี ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด ด้วยการถือเอา จ ศัพท์"

ข้อความข้างต้นหมายความว่า สูตรที่แสดงการตั้งสมาส ตัทธิต และกิตก์เป็นนามศัพท์ คือสูตร ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ (บทตัทธิต สมาส และกิตก์ พึงทราบเหมือนอย่างนาม ยกเว้นปัจจัยที่มิใช่ ตเว และ ตุน เป็นต้น) ในสูตรดังกล่าวนี้ คำว่า อตเวตุนาทีสุ จ (ยกเว้นปัจจัยที่มิใช่ ตเว และ ตุน เป็นต้น) ปฏิเสธการตั้งบทที่ลงกิตก์ปัจจัย คือ ตเว และ ตุน เป็นต้น แต่บทดังกล่าวนั้นสามารถลงวิภัตตินามได้ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้

นอกจากนั้น แม้บทนิบาตมี จ และ ปน เป็นต้น ก็ควรถือเอาด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ เพราะไม่ได้ชื่อว่า ลิงค์ คือ ไม่ได้ตั้งเป็นนามด้วยสูตรว่า ตทฺธิต เป็นต้น เช่นเดียวกัน

อนึ่ง อัพยยีภาวสมาสและอัพยยตัทธิต เมื่อท่านตั้งชื่อเป็นนามด้วยสูตรว่า ตทฺธิต เป็นต้นแล้วจึงลงวิภัตตินามได้ ส่วนอุปสรรค นิบาต และบทที่ลง ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นต้องตั้งชื่อเป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้จึงจะลงวิภัตตินามได้ นอกจากนั้น บทที่ลงปัจจัยอันเป็นวิภัตติไม่ต้องลงวิภัตติ เพราะตั้งชื่อปัจจัยเป็นวิภัตติแล้ว

ชื่อว่า เอกพจน์ เป็นต้น ปทรูปสิทธิปกรณ์เห็นว่าไม่จำเป็นต้องตั้งสูตรเพื่อตั้งชื่อ เพราะเป็นชื่อตามความหมายหรืออันวัตถนาม หรือเป็นชื่อในไวยากรณ์สันสกฤตอื่นซึ่งท่านได้กล่าวอนุญาตไว้แล้วในสูตรว่า ปรสมญฺญา ปโยเค (เมื่อมีการประกอบ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็พึงใช้ได้) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอกสฺส วจนํ เอกวจนํ (วิภัตติแสดงสิ่งเดียว ชื่อว่า เอกพจน์)
- พหูนํ วจนํ พหุวจนํ (วิภัตติแสดงหลายสิ่ง ชื่อว่า พหูพจน์)
- ทฺวินฺนํ ปูรณี ทุติยา (จำนวนเต็มของ ๒ ชื่อว่า ทุติยา = ที่สอง)
- ปฐเม ภวา ปฐมา (วิภัตติที่มีในเบื้องแรก ชื่อว่า ปฐมา)

[๔๖ : ๖๓] สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สูติ วิภตฺติโย.

สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สุ ชื่อว่า วิภัตติ

สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สุ อ. สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สุ *วิภตฺติโย* ชื่อว่า วิภัตติ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สูติ วิภตฺติโย.

<ตามพยาขยาของสิงหล>

วิภัตติทั้งหลายย่อมมีด้วยสูตรว่า สิ โย, ฯเปฯ สฺมึ สุ (สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สุ ชื่อว่า วิภัตติ)

<ตามพาลาวตารฎีกาเก่า>

วิภัตติทั้งหลายย่อมได้ชื่อ[ของตน]ด้วยสูตรว่า สิ โย, ฯเปฯ สฺมึ สุ (สิ โย, อํ โย, นา หิ, ส นํ, สฺมา หิ, ส นํ, สฺมึ สุ ชื่อว่า วิภัตติ)

ประโยคนี้มีคำแปล ๒ นัย คือ พยาขยาของสิงหล และพาลาวตารฎีกาเก่า (หน้า ๕๗) โดยเพิ่มคำว่า อตฺตโน สญฺญํ ลภนฺติ (ย่อมได้ชื่อของตน) ผู้แปลเห็นว่าคำแปลตามนัยแรกน่าจะสมควรกว่า เพราะการเพิ่มปาฐเสสะเข้ามาแปลนั้นควรเป็นคำที่ติดตามมาจากประโยคหน้า หรือคำที่ผู้อ่านอาจอนุมานรู้จากธรรมเนียมในการประกอบใช้ศัพท์บาลี เช่น การเพิ่ม ปร ศัพท์เข้ามาประกอบกับบทอปาทาน ดังนี้เป็นต้น ดังนั้น แม้คำแปลตามฎีกาเก่าจะทำให้เข้าใจความหมายของสูตรนี้ได้ง่ายขึ้นก็ไม่น่าจะสอดคล้องกับความเห็นของท่านผู้แต่ง

คำว่า สิ โย, อํ โย, ฯเปฯ สฺมึ สุ มีรูปเป็นเอกพจน์ เพราะเป็นสมาหารทวันทสมาส เมื่อเชื่อมสมาสแล้วตั้งเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ ให้ลง สิ วิภัตติแล้วลบ สิ ด้วยสูตรว่า เสสโต โลปํ คสิปิ

สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร ตั้งชื่อ สิ โย เป็นต้น ชื่อว่า วิภัตติ เพื่อให้รู้ว่าเมื่อกล่าวถึงคำว่า วิภัตติก็จะหมายถึงศัพท์ ๑๔ ตัวมี สิ โย เป็นต้น

คัมภีร์นยาสะกล่าวว่า สูตรนี้เป็นนิยมสูตร คือ สูตรกำหนด ประเภทวิภัตตินิยมสูตร คือ สูตรกำหนดวิภัตติ

ปทรูปสิทธิปกรณ์และพาลาวตารกล่าวว่า สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร

คัมภีร์สุตตนิเทศเห็นว่า สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตร

สิ โย อิติ ปฐมา, อํ โย อิติ ทุติยา, นา หิ อิติ ตติยา, ส นํ อิติ จตุตฺถี, สฺมา หิ อิติ ปญฺจมี, ส นํ อิติ ฉฏฺฐี, สฺมึ สุ อิติ สตฺตมี.

หมวดสองแห่งวิภัตติ คือ

สิ	โย	ชื่อว่า	ปฐมา	(วิภัตติแรก)
อํ	โย	ชื่อว่า	ทุติยา	(วิภัตติที่สอง)
นา	หิ	ชื่อว่า	ตติยา	(วิภัตติที่สาม)
ส	นํ	ชื่อว่า	จตุตถี	(วิภัตติที่สี่)
สฺมา	หิ	ชื่อว่า	ปัญจมี	(วิภัตติที่ห้า)
ส	นํ	ชื่อว่า	ฉัฏฐี	(วิภัตติที่หก)
สฺมึ	สุ	ชื่อว่า	สัตตมี	(วิภัตติที่เจ็ด)

คำแปลข้างต้นกล่าวตามพาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๐) ที่เพิ่มปาฐเสสะว่า วิภตฺติทฺวยํ (หมวดสองแห่งวิภัตติ) เข้ามาแปลตามพยาขยาของสิงหล

ส่วนพาลาวตารฎีกาเก่า (หน้า ๕๗) เพิ่มปาฐเสสะเป็นรูปว่า สิ อิติ โย อิติ เทฺว วิภตฺติโย ปฐมา โหนฺติ (วิภัตติสองศัพท์ คือ สิ คือ โย ชื่อว่า ปฐมา) ดังนี้เป็นต้น

วิภัตติ ๗ หมวด ในภาษาบาลี และ ภาษาสันสกฤต

	ภาษาบาลี		ภาษาสันสกฤต		
	เอกพจน์	พหูพจน์	เอกพจน์	ทวิพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สิ	โย	สิ	เอา	ชสฺ
อาลปน	สิ	โย	สิ	เอา	ชสฺ
ทุติยา	อํ	โย	อมฺ	เอา	ชสฺ
ตติยา	นา	หิ	ฏา	ภยามฺ	ภิสฺ
จตุตถี	ส	นํ	เง	ภยามฺ	ภยสฺ
ปัญจมี	สฺมา	หิ	งสิ	ภฺยามฺ	ภฺยสฺ
ฉัฏฐี	ส	นํ	งสฺ	โอสฺ	อามฺ
สัตตมี	สฺมึ	สุ	งิ	โอสฺ	สุปฺ

ชื่อปฐมาเป็นต้นที่พบในกัจจายนไวยากรณ์ ท่านกล่าวไว้ตามไวยากรณ์สันสกฤต แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาพบชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่ง ดังนี้

ไวยากรณ์	อรรถกถา ฎีกา	คำแปลไทย
ปฐมา	ปจฺจตฺต	อันว่า (อ.)
ทุติยา	อุปโยค	ซึ่ง, สู่, ยัง, สิ้น, ตลอด, กะ, ให้เป็น, เฉพาะ
ตติยา	กรณ	ด้วย, โดย, อัน, ตาม, เพราะ, มี, ด้วยทั้ง, กับ
จตุตฺถี	สมฺปทาน	แก่, แด่, เพื่อ, ต่อ
ปญฺจมี	นิสฺสกฺก	แต่, จาก, กว่า, เหตุ (เนื่องจาก)
ฉฏฺฐี	สามิวจน	แห่ง, ของ, เมื่อ, บรรดา
สตฺตมี	ภุมฺม	ใน, ใกล้, ณ, ที่, ครั้นเมื่อ, ในเพราะ, เหนือ, บน, ในที่, ในบรรดา
อาลปน	อาลปน	แน่ะ, ดูก่อน, ข้าแต่

ดังคาถาในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

ปจฺจตฺต'มุปโยคญฺจ　　กรณํ สมฺปทานิยํ
นิสฺสกฺกํ สามิวจนํ　　ภุมฺมาลปน'มฏฺฐมํ.[๑๓]

"ปัจจัตตะ อุปโยคะ กรณะ สัมปทานะ นิสสักกะ สามิวจนะ ภุมมะ และอาลปนะเป็นที่ ๘"

คำว่า สมฺปทานิย แปลว่า "สัมปทานะ" มาจาก สมฺปทาน ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺปทานเมว สมฺปทานิยํ (สัมปทานะนั่นแหละ ชื่อว่า สัมปทานิยะ) ท่านลงสกัตถปัจจัยในที่นี้เพื่อให้ครบ ๘ พยางค์

นอกเหนือจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๑๐๖) กล่าวถึงบาทที่ ๔ เป็นรูปว่า ภุมฺมมาลปนฏฺฐมํ ตัดบทเป็น ภุมฺมํ + อาลปนํ + อฏฺฐมํ การใช้คำในลักษณะนี้ทำให้เข้าใจความได้ชัดเจนกว่าเดิม

ตาสมนิยมปฺปสงฺเค วตฺติจฺฉาวสา-

เมื่อมีการถึงความไม่แน่นอนแห่งวิภัตติเหล่านั้น [ให้ลงปฐมาวิภัตติ] โดยเนื่องด้วยความปรารถนาของผู้กล่าว

วิภัตติมี ๗ หมวดรวมทั้งหมด ๑๔ ศัพท์ เมื่อไม่มีความแน่นอนว่าจะลงวิภัตติไหนก่อน ท่านจึงกล่าวประโยคนี้ขึ้นเพื่อให้ลงปฐมาวิภัตติก่อน เพราะเป็นวิภัตติแรก ตามความต้องการของผู้กล่าวคือท่านพระกัจจายนะผู้กล่าวสูตรที่ลงปฐมาวิภัตติเป็นลำดับแรกว่า ลิงฺคตฺเถ ปจมา

คำว่า ตาสมนิยมปฺปสงฺเค ตัดบทเป็น ตาสํ (วิภัตติเหล่านั้น) + อนิยม (ความไม่แน่นอน) + ปสงฺเค (การถึง)

คำว่า วตฺติจฺฉาวสา ตัดบทเป็น วตฺตุ (ผู้กล่าว) + อิจฺฉา (ความปรารถนา) วสา (โดยเนื่อง)

ในพาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๕๙) กล่าวไว้ว่า คำว่า ปสงฺค ควรแปลว่า “การถึง” เพราะประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บทหน้า + สคิ ธาตุ (คติปวตฺตเนสุ = ไป, เป็นไป) + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ ไม่ใช่ประกอบรูปศัพท์มาจาก สกิ ธาตุ (สงฺกายํ = สงสัย) ดังนั้น คำนี้ควรแปลว่า “การถึง” ตามพยาขยาของสิงหล แม้ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๖๔) ก็แปลว่า “ความเป็นไป, การถึง” ตามพยาขยาของสิงหลเช่นเดียวกัน ความหมายดังกล่าวพบหลักฐานในคัมภีร์มณิสารมัญชูสา (เล่ม ๑ หน้า ๘๙) ว่า สมฺภวปฺปสงฺโค สมฺภวาปตฺติ โดยท่านแปล ปสงฺค ว่า “การถึง” เพราะอธิบายด้วย อาปตฺติ ศัพท์ในที่นี้ แม้ในคัมภีร์ดังกล่าว (เล่ม ๒ หน้า ๙๔) ก็อธิบาย ปสงฺค ด้วย อาปตฺติ ศัพท์ไว้อีกครั้งหนึ่งว่า อุปาทายรูปตาปสงฺโคติ อุปาทารูปภาวสฺส, ตสฺมึ วา ปสงฺโค, ตพฺภาวาปตฺตีติ วุตฺตํ โหตีติ (คำว่า อุปาทายรูปตาปสงฺโค หมายความว่า การถึงซึ่งความเป็นอุปาทารูป หรือการถึงในความเป็นอุปาทารูป กล่าวคือ การถึงความเป็นอุปาทารูปนั้น)

อย่างไรก็ตาม คำแปลว่า ปสงฺค ตามนิสสัยพม่าทั่วไปแปลว่า “ความเคลือบแคลง” ส่วนสัททานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า (เล่ม ๙ หน้า ๒๔๓) แปลว่า “ความเกี่ยวเนื่อง” นอกจากนั้น คำนี้อาจแปลได้อีกอย่างหนึ่งว่า “ความปรากฏ” ดังข้อความในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาว่า

อติปฺปสงฺคาภาวโตติ สุตฺตนฺตเรน สมาเส อวิหิเตปิ อนภิมตตฺถานมฺปตีติยา อภาวโต.[๑๔]

“คำว่า อติปฺปสงฺคาภาวโต (เพราะไม่มีความปรากฏยิ่ง) หมายความว่า เพราะไม่มีความปรากฏแห่งเนื้อความที่บุคคลรู้ไม่ได้เมื่อไม่ได้ทำสมาสด้วยสูตรอื่น” (ท่านอธิบาย ปสงฺค ด้วยคำว่า ปตีติ = ปรากฏ)

[๔๗ : ๖๕] ลิงฺคตฺเถ ปจมา.

เมื่อมีอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัตติ

ลิงฺคตฺเถ ครั้นเมื่ออรรถของนามศัพท์ *สติ* มีอยู่ *ปจมา* อ.ปฐมาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง ฯ

โย กมฺมกตฺตาทิวตฺถนฺตรมปฺปตฺโต สสฺสรูปฏฺโจ สุทฺโธ, โส ลิงฺคตฺโถ นาม. ตสฺสาภิ-ธานมตฺเต ปจมาวิภตฺติ โหติ.

อรรถใดซึ่งไม่ถึงระยะพิเศษมีกรรมและกัตตาเป็นต้น ดำรงอยู่ในสภาพของตน ไม่เจือปน[ด้วยกรรมการกเป็นต้น] มีอยู่ อรรถนั้นชื่อว่า ลิงคัตถะ (อรรถแห่งนามศัพท์)

เมื่อมีศัพท์สักว่าแสดงอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัตติ

คำว่า กมฺมกตฺตาทิวตฺถนฺตรมปฺปตฺโต ตัดบทเป็น กมฺมกตฺตุ + อาทิ + อวตฺถา + อนฺตรํ + อปฺปตฺโต

คำว่า ลิงฺคตฺถาภิธานมตฺต (ศัพท์สักว่าแสดงอรรถของนามศัพท์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิธาตีติ อภิธาโน (อภิ บทหน้า + ธา ธาตุ + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- อภิธาโน จ โส มตฺโต จาติ อภิธานมตฺโต (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ลิงฺคสฺส อตฺโถ ลิงฺคตฺโถ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- ลิงฺคตฺถสฺส อภิธานมตฺโต ลิงฺคตฺถาภิธานมตฺโต (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ท่านถือว่าปฐมาวิภัตติไม่ได้แสดงอรรถอะไร การลงปฐมาวิภัตตินั้นก็เพื่อให้ศัพท์นำมาใช้พูดในประโยคได้เท่านั้นซึ่งแตกต่างจากวิภัตติอื่น ที่มีความหมายของตนๆ เช่น ทุติยาวิภัตติมีอรรถกรรมเป็นต้น

คำว่า ลิงฺคตฺถ แปลว่า “อรรถของนามศัพท์” หมายความถึง อรรถว่า บุรุษ สัตว์ จิต เป็นต้น ที่ไม่ระคนกับอรรถของวิภัตติ คือ กรรมและกัตตา เป็นต้น หมายความว่า อรรถของนามที่ลงวิภัตติแล้วจำแนกออกเป็น ๒ ส่วน คือ

๑. อรรถของนามศัพท์ อรรถของศัพท์ต่างๆ เฉพาะตน เช่น ปุริส (บุรุษ), อิตฺถี (สตรี)

๒. อรรถของวิภัตติ อรรถที่วิภัตตินามกล่าวถึงตามสมควร เช่น

- ทุติยาวิภัตติแสดงกรรม
- ตติยาวิภัตติแสดงกรณะและกัตตา
- จตุตถีวิภัตติแสดงสัมปทาน
- ปัญจมีวิภัตติแสดงอปาทาน
- ฉัฏฐีวิภัตติแสดงสามี (เจ้าของ)
- สัตตมีวิภัตติแสดงโอกาสะ (สถานที่)

สรุปว่า วิภัตติ ๖ หมวดตั้งแต่ทุติยาวิภัตติถึงสัตตมีวิภัตติสามารถแสดงอรรถเฉพาะของตนๆ ได้ ส่วนปฐมาวิภัตติไม่สามารถจะแสดงอรรถกัตตาหรือกรรมเป็นต้นได้ ทั้งนี้ก็เพราะอรรถกัตตาเป็นต้นนั้นถูกบทอาขยาต กิตก์ สมาส และตัทธิตแสดงไว้แล้วด้วยการลงวิภัตติอาขยาตในกัตตุวาจกและกรรมวาจกเป็นต้น หรือลงกิตก์ปัจจัยในกัตตุสาธนะและกรรมสาธนะเป็นต้น การลงปฐมาวิภัตติจึงมีเพื่อให้ศัพท์นำมา

ใช้พูดในประโยคได้เท่านั้น กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เพื่อรักษาความเป็นบทไว้เท่านั้น (บท คือ ศัพท์ที่ลงวิภัตติแล้ว) เพราะนามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภัตติจะนำมาผูกเป็นประโยคไม่ได้ ดังนั้น ท่านพระกัจจายนะจึงตั้งสูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา (เมื่อมีอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัตติ)

คัมภีร์พยาขยาของสิงหลอธิบายตามคัมภีร์นยาสะว่า อภิธาน ศัพท์ในที่นี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิธาตีติ อภิธาโน = อภิธานะ คือ ศัพท์กล่าว

คำแปลตามนัยนี้ชี้ให้เห็นว่าลงปฐมาวิภัตติท้ายศัพท์เท่านั้น จะลงวิภัตติท้ายอรรถไม่ได้ เพราะอรรถตั้งอยู่ในศัพท์ ตามนัยนี้ มตฺต ศัพท์ (สักว่า) มีอรรถว่า อวธารณะ (ตัดสิน) แสดงการห้ามอรรถของวิภัตติที่เป็นกรรมและกัตตา เป็นต้น

นิสสัยและพยาขยาบางฉบับแปล ลิงฺคตฺถาภิธานมตฺเต ว่า "เมื่อศัพท์สามัญอันแสดงอรรถของนามศัพท์มีอยู่" ตามนัยนี้ มตฺต ศัพท์ มีอรรถว่า "สามัญ" โดยแสดงว่าศัพท์ที่ลงปฐมาวิภัตติเป็นศัพท์สามัญที่ไม่ระบุถึงกรรมและกัตตาเป็นต้น ดังคำอธิบายในพาลาวตารฎีกาใหม่ว่า

ตตฺถ ลิงฺคํ นาม นามสทฺทปฺปกติปาฏิปทิกํ. ตสฺสตฺโถ นาม สทฺทสฺส อตฺถมตฺตโก. โส ปน กมฺม-กตฺตาทิวิเสสมปฺปตฺโต สุทฺโธว โหติ. เตน วุตฺตํ "โย กมฺมกตฺตาทิวตฺถนฺตรมปฺปตฺโต"ตฺยาทิ.[๑๕]

"ในพากย์นั้น ขึ้นชื่อว่านามศัพท์ เป็นศัพท์ที่ประกอบในทุกบท (ปาฏิปทิกะ) ของนามศัพท์เดิม ขึ้นชื่อว่า อรรถของนามศัพท์ เป็นอรรถสามัญทั่วไปของศัพท์

อนึ่ง อรรถของนามศัพท์นั้นยังไม่ถึงระยะพิเศษมีกรรมและกัตตา เป็นต้น ไม่เจือปนโดยแท้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โย กมฺมกตฺตาทิวตฺถนฺตรมปฺปตฺโต (ไม่ถึงระยะพิเศษอันมีกรรมและกัตตาเป็นต้น) เป็นต้น"

อรรถของนามศัพท์ในศัพท์ที่ยังไม่ลงวิภัตติหรือในบทที่ลงวิภัตติแล้ว ซึ่งไม่ประกอบด้วยกริยา-คุมพากย์ เช่น เอโส เม สตฺถา (บุคคลนี้เป็นศาสดาของเรา) หรือเช่นคำว่า ปุริโส (บุรุษ) ที่ยังไม่นำไปผูกเป็นประโยค มี ๔ อย่าง คือ

๑. สกัตถะ ความหมายของตน เช่น ลักษณะที่เหมือนกันอันทั่วไปแก่บุรุษทั้งหมด อันได้แก่รูปร่างสัณฐานของมือ เท้า เป็นต้น (สามัญญชาติ)

๒. ทัพพะ บุคคล, สิ่งของ เช่น ตัวบุรุษใน ปุริส

๓. ลิงค์ เพศทางไวยากรณ์ เช่น วิสทาการะ (ลักษณะองอาจ) อันเป็นปุงลิงค์ใน ปุริส

๔. สังขยา จำนวนเอกพจน์หรือพหูพจน์

ถ้านำมาผูกเป็นประโยคที่ประกอบด้วยกริยาคุมพากย์ว่า ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไป) ก็มีอรรถ ๕ อย่าง โดยเพิ่มอีก ๑ อย่าง คือ

๕. การก ความสามารถในการทำกริยาให้สำเร็จ

ด้วยเหตุนี้ ลิงคัตถะจึงมี ๒ ประเภท คือ

๑. สุทธลิงคัตถะ ความหมายของนามศัพท์ที่ไม่เจือปน เช่น เอโส เม สตฺถา (บุคคลนี้เป็นศาสดาของเรา) กล่าวคือ ประโยคบาลีที่ไม่มีกิริยาคุมพากย์ทั้งหมดจัดเป็น สุทธลิงคัตถะ ตามหลักสัมพันธ์ คำว่า เอโส (ปุคฺคโล) เรียกว่า ตุลยัตถะ คือ มีอรรถเสมอกัน ส่วนคำว่า สตฺถา (ศาสดา) เรียกว่า ลิงคัตถะ คือ มีความหมายแห่งนามศัพท์

ความจริงแล้วทั้งสองคำนี้จัดเป็นลิงคัตถะเหมือนกัน เพราะไม่มีอรรถกัตตาหรือกรรม เป็นต้นเจือปนอยู่ แต่โบราณาจารย์ได้สัมพันธ์แยกกันเป็นตุลยัตถะและลิงคัตถะ เพื่อให้มีชื่อเรียกต่างกัน

๒. สังสัฏฐลิงคัตถะ ความหมายของนามศัพท์ที่เจือปนด้วยกรรมการกเป็นต้น เช่น ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไป) ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว บทว่า ปุริโส นี้ลงปฐมาวิภัตติด้วยสูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา เพื่อรักษาความเป็นบทไว้ในประโยค ไม่ลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตาด้วยสูตรว่า กตฺตริ จ เพราะอาขยาตวาจกแสดงอรรถกัตตานั้นแล้ว ด้วยเหตุนี้ ความหมายของนามศัพท์ คือ ปุริโส ในประโยคเหล่านี้จึงเรียกว่า สังสัฏฐ-ลิงคัตถะ

อรรถ ๕ อย่างที่จำแนกเป็น ๔ ในสุทธลิงคัตถะ และจำแนกเป็น ๕ ในสังสัฏฐลิงคัตถะ กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาว่า

> สกตฺถทพฺพลิงฺคานิ สงฺขฺยากมฺมาทิการกํ
> อิติ สทฺทสฺส วิญฺเญยฺยา ปญฺจกตฺถา ยถารหํ. [๖]

"อรรถของศัพท์ ๕ ประการ คือ สกัตถ์ ทัพพะ ลิงค์ สังขยา และการกมีกรรมการกเป็นต้น พึงทราบตามสมควร"

ตสฺสาปฺยนิยเม เอกมฺหิ วตฺตพฺเพ เอกวจนํ สิ.

เมื่อมีความไม่แน่นอนแม้แห่งปฐมาวิภัตตินั้น เมื่อควรกล่าวสิ่งเดียว ให้ลง สิ วิภัตติฝ่ายเอกพจน์

ท่านกล่าวถึงการตั้งชื่อวิภัตติด้วยสูตรว่า สิ โย เป็นต้น และยังได้อนุญาตให้ลงปฐมาวิภัตติด้วยสูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา แล้ว ก็ยังมีความไม่แน่นอนว่าจะลง สิ วิภัตติหรือ โย วิภัตติก่อน เพราะผู้เรียนก็ยังไม่ทราบว่า สิ และ โย เป็นเอกพจน์หรือพหูพจน์ และควรลงวิภัตติตัวไหนเพื่อแสดงอรรถอะไร ท่านจึงกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อระบุว่า สิ เป็นวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ ให้ประกอบใช้เมื่อควรกล่าวถึงสิ่งเดียว

การประกอบใช้เอกพจน์ ๕ อย่าง กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๓๕) ว่า

๑. เอกัตถเอกพจน์ เอกพจน์ที่มีความหมายอย่างเดียว เช่น ปุริโส (บุรุษ) เป็นต้น

คำว่า ปุริโส ในที่นี้กล่าวถึงบุรุษคนเดียว จึงใช้เป็นเอกพจน์ตามกฎทั่วไป

๒. สมุทายาเปกขเอกพจน์ เอกพจน์ที่มองหาหมู่ เช่น สพฺโพ ชโน (ชนทั้งปวง), ภิกฺขุสงฺโฆ (หมู่ภิกษุ) เป็นต้น คำว่า สพฺโพ ชโน และ ภิกฺขุสงฺโฆ นี้แม้จะกล่าวถึงคนหลายคน แต่มุ่งจะกล่าวถึงกลุ่มบุคคลจึงใช้เป็นเอกพจน์ได้โดยมองหากลุ่ม เหมือนกองสิ่งของที่รวมสิ่งของหลายสิ่งไว้ในกองๆ เดียว ก็ใช้เป็นเอกพจน์ว่าหนึ่งกอง

๓. ชาตยาเปกขเอกพจน์ เอกพจน์ที่มองหาประเภทเดียวกัน เช่น สญฺจิจฺจ ปาโณ ชีวิตาน โวโรเปตพฺโพ (บุคคลไม่ควรตั้งใจปลงสัตว์เสียจากชีวิต) คำว่า ปาโณ แม้กล่าวถึงสัตว์มีชีวิตทุกประเภท แต่ก็รวมเข้าในสัตว์มีชีวิตเหมือนกันจึงใช้เป็นเอกพจน์โดยมองหาประเภทเดียวกันที่เรียกว่า ชาติ

๔. ตันนิสสยาเปกขเอกพจน์ เอกพจน์ที่มองหาที่อาศัย เช่น สาวตฺถิ สทฺธา อโหสิ ปสนฺนา (ชาวเมืองสาวัตถีมีศรัทธาเลื่อมใส) คำว่า สาวตฺถิ เป็นชื่อของเมือง แต่ในที่นี้มุ่งหมายถึงชาวเมืองสาวัตถี การกล่าวถึงบุคคลโดยใช้ชื่อสถานที่เป็นหลักเช่นนี้ นิยมใช้เป็นเอกพจน์ โดยมองหาที่อาศัยคือเมืองสาวัตถี

๕. เอกัตตลักขณเอกพจน์ เอกพจน์ที่มีลักษณะของสมาสที่เป็นเอกพจน์ นปุงสกลิงค์ เช่น ติลกฺขณํ (ลักษณะ ๓) ไตรลักษณ์มีลักษณะ ๓ ประการ แต่คำนี้เป็นสมาหารทิคุสมาสที่ไวยากรณ์กำหนดว่าต้องมีรูปเป็นเอกพจน์ นปุงสกลิงค์เท่านั้น จึงถือว่าเป็นเอกพจน์ที่มีลักษณะของสมาสที่เป็นเอกพจน์นปุงสกลิงค์

เอกตฺเถ เทกวจนญฺ- จิตรสฺมิตรมฺปิ จ
สมุทายชาติเอกตฺต- ลกฺขเณกวโจปิ จ
สาฎฺจกเถ ปิฏกมฺหิ ปาเจ ปาเยน ทิสฺสเร.[๑๗]

"เอกพจน์ในความหมายอย่างเดียว, เอกพจน์อื่นในที่อาศัยอื่น, เอกพจน์ในหมู่, เอกพจน์ในประเภทเดียวกัน และที่มีลักษณะของสมาสที่เป็นเอกพจน์ ย่อมปรากฏโดยมากในปาฐะ คือ พระไตรปิฎกและอรรถกถา"

สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวถึงการใช้พหูพจน์ ๑๕ ประการเช่นเดียวกัน แต่ผู้แปลคิดว่าไม่ค่อยสำคัญมากนัก ถ้าเราเข้าใจการใช้เอกพจน์เช่นนี้ สิ่งอื่นที่นอกเหนือไปจากกฎข้างต้น ก็ควรประกอบใช้เป็นพหูพจน์

วุจฺจเตเนเนติ วจนํ. เอกสฺสตฺถสฺส วจนํ เอกวจนํ. เอวํ พหุวจนํ.

เนื้อความอันท่านย่อมแสดงด้วยรูปคือวิภัตตินี้ เหตุนั้น วิภัตตินั้นชื่อว่า วจนะ (เครื่องแสดงเนื้อความ, พจน์)

วิภัตติแสดงสิ่งเดียว ชื่อว่า เอกพจน์

คำว่า พหูพจน์ ก็เช่นเดียวกัน

คำว่า วุจฺจเตเนเนติ วจนํ แสดงรูปวิเคราะห์ วจน ศัพท์เป็นกรณสาธนะ โดยสำเร็จรูปมาจาก วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = กล่าวชัดเจน) + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ

คำว่า เอกสฺสตฺถสฺส วจนํ เอกวจนํ แสดงรูปวิเคราะห์ เอกวจน ศัพท์ว่าเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส มีรูปวิเคราะห์จริงว่า เอกสฺส วจนํ เอกวจนํ ส่วนคำว่า อตฺถสฺส ในคำว่า เอกสฺสตฺถสฺส ท่านใส่เข้ามาเพื่อแสดงวิเสสยะของ เอกสฺส เท่านั้น

คำว่า เอวํ พหุวจนํ เป็นประโยคที่แสดงรูปวิเคราะห์ พหุวจน ศัพท์โดยย่อว่า พหุวจน ศัพท์ก็มีรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า

พหุโน วจนํ พหุวจนํ = วิภัตติแสดงหลายสิ่ง ชื่อว่า พหูพจน์

อีกอย่างหนึ่ง

พหูนํ วจนํ พหุวจนํ = วิภัตติแสดงหลายสิ่ง ชื่อว่า พหูพจน์

บทว่า วิภตฺติ ซึ่งใช้ในความหมายว่า “การจำแนก” เป็นอิตถีลิงค์ ถ้าหากใช้ในความหมายว่า “วิภัตติ” เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ ดังสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวว่า

วิภตฺติสทฺโท วิภชนวาจโก อิตฺถิลิงฺโค, สฺยาทิวาจโก ปุลฺลิงฺโค เจว อิตฺถิลิงฺโค จ วิภตฺติสฺส วิภตฺติยาติอาทิทสฺสนโต.[๑๘]

“วิภตฺติ ศัพท์ที่แสดงการจำแนก เป็นอิตถีลิงค์ เมื่อแสดงวิภัตติมี สิ เป็นต้น เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ ดังพบตัวอย่างว่า วิภตฺติสฺส วิภตฺติยา เป็นต้น”

อย่างไรก็ดี วิภตฺติ ศัพท์มักนิยมใช้เป็นอิตถีลิงค์มากกว่าปุงลิงค์ แต่ในที่นี้ท่านใช้ อเนน เพื่อให้สอดคล้องกับ วจน ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ ดังนั้น จึงควรจะเพิ่มปาฐเสสะที่เป็นวิเสสยะของ อเนน ว่า วิภตฺติรูเปน (ด้วยรูปคือวิภัตติ) เข้ามา หรือจะเพิ่มศัพท์ตัพภาวะว่า วิภตฺติชาเตน (ด้วยวิภัตติ) เข้ามาเป็นวิเสสยะของ อเนน ก็ได้

ฎีกาเก่า (หน้า ๖๖) เพิ่มปาฐเสสะที่เป็นวิเสสยะของ อเนน เป็นรูปว่า สฺยาทินา สทฺเทน (ด้วยศัพท์มี สิ เป็นต้น) การที่ท่านเพิ่มปาฐเสสะเช่นนี้คงเป็นเพราะต้องการให้สื่อถึงศัพท์มี สิ เป็นต้นที่ปรากฏโดยทั่วไป ความหมายดังกล่าวแม้จะมีลิงค์ไม่ตรงกับ วจน ศัพท์ เพราะ สทฺท เป็นปุงลิงค์อย่างเดียว ก็ถือว่าไม่ผิดหลักภาษา เพราะลิงค์ของบทสำเร็จอาจต่างจากลิงค์ของสิ่งที่หมายถึงได้บ้าง ทั้งนี้เพราะลิงค์ของบทสำเร็จนั้นมีลิงค์แน่นอนด้วยอำนาจของปัจจัย แต่ถ้าเราสามารถเพิ่มคำให้มีลิงค์เหมือนกับบทสำเร็จ ก็จะสอดคล้องกับกฎไวยากรณ์ที่ใช้เป็นส่วนใหญ่

อโตเตฺวว.

บทว่า อโต ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๔๘ : ๖๖] โส.

แปลง สิ ท้าย อ การันต์เป็น โอ

สิ อ. สิ วิภัตติ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *อโต* จาก อ อักษร *โอ* เป็น โอ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

คำว่า โส ตัดบทเป็น สิ + โอ

สูตรนี้ว่าด้วยการแปลง สิ วิภัตติที่อยู่ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ (มี อ อักษรเป็นที่สุด) เป็น โอ ดังนั้น เมื่อลง สิ วิภัตติท้าย พุทฺธ ด้วยสูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา แล้ว จึงแปลง สิ เป็น โอ ด้วยสูตรนี้ เพราะอยู่ท้าย อ การันต์ คือ พุทฺธ ส่วน สิ วิภัตติที่อยู่ท้ายการันต์อื่น มี อา การันต์เป็นต้น แปลงเป็น โอ ด้วยสูตรนี้ไม่ได้ เช่น สา (สุนัข), อคฺคิ (ไฟ), ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า) เป็นต้น

นอกจากนั้น รูป อ การันต์บางศัพท์ก็แปลง สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า สฺยา จ (แปลง สิ เป็น อา) ได้บ้าง แต่รูปดังกล่าวเป็นกลุ่มศัพท์พิเศษที่เรียกว่า ราชาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ราช เป็นต้น รูปเหล่านั้น แม้อยู่ท้าย อ การันต์ ก็ไม่ต้องแปลง สิ เป็น โอ ด้วยสูตรนี้ เพราะเป็นคนละคณะกัน

แม้ท่านพระกัจจายนะจะไม่ระบุลิงค์ว่า ให้แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์ ปุงลิงค์ เป็น โอ แต่ท่านจะกล่าวสูตรว่า สึ (แปลง สิ วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์ อ การันต์ เป็น อํ) ดังนั้น สูตรนี้จึงเกี่ยวกับ อ การันต์ ปุงลิงค์เท่านั้น ไม่เกี่ยวข้องกับ อ การันต์ นปุงสกลิงค์ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปาริเสสนัย คือ วิธีที่ถือเอาสิ่งที่เหลือจากข้อความที่กล่าวมาแล้วหรือจะกล่าวต่อไป เช่น คำว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา (สภาพธรรมทั้งหลายมีใจเป็นใหญ่) แม้คำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) จะเป็นคำกลางๆ หมายถึง ส่วนรวมคือนามขันธ์ ๔ แต่ที่นี้หมายเอานามขันธ์ ๓ นอกจากวิญญาณขันธ์ที่กล่าวมาไว้ในคำว่า มโน

ที่จริงแล้ว สูตรที่กล่าวไว้ในภายหลังมีกำลังมากกว่าสูตรที่กล่าวไว้ก่อนจึงสามารถห้ามวิธีของสูตรหน้าได้ ดังกฎทั่วไปในไวยากรณ์สันสกฤตว่า

ปุพฺพาปเรสุ ปรวิธิ พลวา. *(ปูรฺวาปรโยะ ปรวิธิรฺพลวานฺ.)*[๑๙]

“ในบรรดาวิธีของสูตรก่อนและสูตรหลัง วิธีของสูตรหลังมีกำลังกว่า”

แม้สูตรนี้จะตัดบทเป็น สิ + โอ แปลสูตรโดยย่อว่า สิ โอ โหติ (สิ วิภัตติ เป็น โอ ย่อมเป็น) แต่ในวุตติอธิบายการี คือ สิ เป็นรูปที่ลงฉัฏฐีวิภัตติว่า สิสฺส เพื่อแสดงการแต่งบาลีอีกอย่างหนึ่งว่า สิสฺส โอ

โหติ (โอ แห่ง สิ วิภัตติย่อมมี) นอกจากนั้น ท่านอาจแต่งบาลีเป็นอีกลักษณะหนึ่งโดยเพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า ปาปุณาติ หรือ ยาติ เข้ามาเป็นรูปว่า สิ โอภาวํ ยาติ (สิ วิภัตติย่อมถึงความเป็น โอ) ก็ได้

อการนฺตา ปรสฺส สิสฺส โอ โหติ.

แปลง สิ วิภัตติที่อยู่ท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น โอ

ท่านอธิบาย อโต (ท้าย อ อักษร) ในสูตรว่าเป็น อการนฺตา (ท้าย อ การันต์) ก็เพื่อแสดงว่าคำว่า อโต แปลตามศัพท์ว่า "ท้าย อ อักษร" แต่คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงหมู่ เช่น ภตฺตํ ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคข้าว) คำว่า ภตฺตํ แม้จะกล่าวถึงข้าวอย่างเดียว ก็ยังหมายรวมถึงกับข้าวอีกด้วย จึงเป็นคำที่กล่าวถึงข้าวเป็นบางส่วน แต่เจตนาหมายถึงข้าวและกับข้าวอันเป็นหมู่ ดังนั้น ท่านจึงอธิบาย อโต ว่า อการนฺตโต การใช้คำอุปจาระที่เป็นสำนวนทางภาษาในที่นี้มีประโยชน์เพื่อย่อคำ เพราะถ้าท่านใช้เป็น อการนฺตา หรือ อการนฺตโต ก็จะทำให้คำยาวท่องจำยาก จึงใช้เป็น อโต เพื่อย่อคำดังกล่าว

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้อาจเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภโทปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (ในบางแห่งกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน หรือกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน) ดังอุทาหรณ์ว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แท่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง หรือดังอุทาหรณ์ว่า กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกัน คือ ต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน

อนึ่ง โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๑๓) ตั้งปริภาสาสูตรเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า วิธิพฺพิเสสนนฺตสฺส (พึงทราบวิธีแห่งบทอันมีวิเสสนะนั้นเป็นที่สุด) หมายความว่า วิเสสนะ คือ บทนามที่ลงทุติยาวิภัตติ เป็นต้น ซึ่งไม่ใช่บทประธาน ตามกฎไวยากรณ์ฝ่ายสันสกฤตถือว่าเป็นวิเสสนะทั้งสิ้น ดังนั้นคำว่า อโต (ท้าย อ อักษร) จึงเป็นบทวิเสสนะที่ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติ และหากท่านกล่าวถึงบทนั้นไว้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ ก็พึงทราบวิธีแห่งบทอันมีวิเสสนะนั้นเป็นที่สุด เช่น สูตรว่า อโต โยนํ ฏาเฏ (แปลง โย วิภัตติทั้งหลายเป็น ฏา และ เฏ <คือ อา และ เอ ที่มี ฏ เป็นอนุพันธ์> ท้าย อ การันต์) แม้ท่านจะกล่าวว่า อโต ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า "ท้าย อ อักษร" แต่มุ่งให้หมายถึงบทอันมีวิเสสนะนั้นเป็นที่สุด ซึ่งก็คือ นามศัพท์ อ การันต์นั่นเอง ตามนัยนี้ไม่ใช่อุปจาระหรือสำนวนทางภาษาเพราะท่านกล่าวถึงสูตรนี้ที่เป็นปริภาสาสูตร คือ สูตรแสดงกฎทั่วไปที่มีเนื้อความครอบคลุมสูตรอื่นๆ

คำว่า ปรสฺส (ที่อยู่ท้าย) ในวุตติของสูตรนี้เป็นปักขิปนวุตติ คือ วุตติที่เพิ่มเข้ามาในสูตร ท่านเพิ่มคำนี้เข้ามาเพื่อแสดงว่าแม้อาจจะเพิ่มบททั้งสองเข้ามา คือ อโต ปุพฺพสฺส (ที่อยู่หน้า อ การันต์) หรือ อโต ปรสฺส (ที่อยู่ท้าย อ การันต์) ก็ให้เพิ่ม ปรสฺส เท่านั้นเข้ามา เพราะท่านมักกล่าวถึงวิธีของบทที่อยู่หลังในที่แสดงด้วยปัญจมีวิภัตติ ตามปริภาสาสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๑๕) ว่า ปญฺจมิยํ ปรสฺส (พึงทราบวิธีของบทหลังในที่ปัญจมีวิภัตติ) ซึ่งข้อนี้ตรงข้ามกับการกล่าวถึงวิธีของบทที่อยู่หน้าในที่แสดงด้วยสัตตมีวิภัตติ ตามปริภาสาสูตรของโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๑๔) ว่า สตฺตมิยํ ปุพฺพสฺส (พึงทราบวิธีของบทหน้าในที่สัตตมีวิภัตติ)

หลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอรูปที่ ๔ มักสอนศิษย์ที่เรียนไวยากรณ์ว่า พระไตรปิฎกเหมือนป่าใหญ่ที่มีสัตว์ร้ายมากมาย ผู้ที่ไม่มีอาวุธเดินไปในป่าใหญ่จะพบกับอันตรายถึงแก่ชีวิต ไม่สามารถเอาชีวิตรอดไปจากป่าใหญ่ได้ ฉันใด คนที่ไม่ได้เรียนรู้ไวยากรณ์ หรือมีความเข้าใจไวยากรณ์ไม่เพียงพอ ก็เป็นฉันนั้น เขาจะสับสนบทพยัญชนะที่พบในพระไตรปิฎก ไม่สามารถเข้าใจอรรถและพยัญชนะในพระไตรปิฎกที่เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะอย่างถ่องแท้ชัดเจนได้ แม้โบราณาจารย์ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในคัมภีร์สารัตถวิลาสินีว่า

โย นิรุตฺตึ น สิกฺเขยฺย สิกฺขนฺโต ปิฏกตฺตยํ
ปเท ปเท วิกงฺเขยฺย วเน อนฺธคโช ยถา.[๒๐]

“บุคคลใดศึกษาพระไตรปิฎก แต่มิได้เล่าเรียนไวยากรณ์ บุคคลนั้นย่อมสงสัยในทุกๆ บท เหมือนช้างตาบอดในป่า”

[๔๙ : ๖๗] สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ.

การลบสระหน้าย่อมมีในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง, ในที่อักษรหลังที่แปลงมา และในที่อักษรหลังที่เป็นปัจจัยเป็นต้น แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง

สรโลโป อ.การลบแห่งสระหน้า *โหติ* ย่อมมี *อกฺขเร* ในที่อักษร *อมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ* อันมี อํ วิภัตติ, อาเทศ และปัจจัยเป็นต้น *ตุ* แต่ว่า *สรโลเป* ครั้นเมื่อการลบแห่งสระ *กเต* ถูกกระทำแล้ว *ปกติ* อ.ความเป็นปกติ *โหติ* ย่อมมี ฯ

ตัวอย่างเช่น พุทฺธ + สิ แปลง สิ ท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า โส แล้วลบ อ ท้าย พุทฺธ ในที่ โอ ซึ่งเป็นอาเทศของ สิ อยู่หลัง และทำปกติสระหลังด้วยสูตรนี้ เมื่อนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังแล้ว จึงสำเร็จรูปเป็น พุทฺโธ

คำว่า อมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ

- คำว่า อํ คือ อํ วิภัตติ

- คำว่า อาเทส คือ อักษรที่แปลงมาจากวิภัตติ เช่น โอ ที่แปลงมาจาก สิ คำว่า ปจฺจย คือ ณ ปัจจัยเป็นต้นที่เมื่อลบ ณฺ อนุพันธ์ไปแล้วก็เหลือเพียงสระ อ เท่านั้น

คำว่า สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ ตัดบทเป็น สรโลโป + อํ + อาเทส + ปจฺจย + อาทิมฺหิ

คำว่า สรโลป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สรสฺส โลโป สรโลโป = การลบแห่งสระ ชื่อว่า สรโลปะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า อมาเทสปฺปจฺจยาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อํ จ อาเทโส จ ปจฺจโย จ อมาเทสปฺปจฺจยา = อํ อาเทศ และปัจจัย ชื่อว่า อมาเทสัปปัจจยะ (อสมาหารทวันทสมาส)

- อมาเทสปฺปจฺจยา อาทิ ยสฺสาติ อมาเทสปฺปจฺจยาทิ = สระมี อํ อาเทศ และปัจจัย เป็นต้น ชื่อว่า อมาเทสัปปัจจยาทิ.

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

อํอาทีสุ ปเรสุ สรสฺส โลโป โหติ, ตสฺมึ กเต ตุ กฺวจาทินา อสวณฺเณ ปตฺเต ปกติ โหติ.

การลบสระหน้าย่อมมีในที่อักษรมี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่หลัง แต่เมื่อลบสระหน้านั้นแล้ว เมื่อความเป็นอสวัณณะปรากฏแล้วด้วยสูตรว่า กฺวจา เป็นต้น ให้ปกติสระหลัง

คำว่า สรสฺส โลโป (การลบแห่งสระ) เป็นการแสดงรูปวิเคราะห์ของ สรโลป ศัพท์ในสูตรว่าเป็น ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส (สรสฺส โลโป สรโลโป)

คำว่า อํอาทีสุ ปเรสุ (ในที่อักษรมี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่หลัง) อธิบายคำว่า อมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ โดยย่อ ท่านประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์ดังกล่าว เพื่อให้ปรากฏเหตุของการลบสระหน้า ๓ อย่าง คือ

๑. อํ วิภัตติ ๒. อาเทศ ๓. ปัจจัย

ส่วนในสูตรท่านพระกัจจายนะไม่ใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า ปจฺจยาทีสุ แต่ใช้เป็น ปจฺจยาทิมฺหิ เพื่อให้มีเสียงสระสอดคล้องกับสระ อิ ที่จะกล่าวถึงต่อไปในคำว่า ปกติ ที่จริงแล้ว การใช้คำในสูตรต้องมีเสียงสระรับกันในบทหลังอีกด้วยจึงจะทำให้มีเสียงคล้องจองกันตามหลักอลังการที่เรียกว่า สุขุมาลตาคุณ คือความมีเสียงคล้องจองกัน ถ้าหากท่านใช้เป็น ปจฺจยาทีสุ ก็จะไม่มีเสียง อุ ในพากย์ ส่งผลให้เสียงไม่คล้องจองกัน และจะต้องโทษของสูตรโดยพยัญชนะอีกด้วย

ความจริงแล้ว สูตรโดยทั่วไปในคัมภีร์ไวยากรณ์ มีองค์ประกอบ ๖ อย่าง คือ

๑. สวัปปักขระ มีพยางค์น้อยที่สุด
๒. อสันเทหะ ไม่คลุมเครือ
๓. สารัตถะ มีข้อความเป็นแก่นสาร
๔. สัพพโตมุขะ มีนัยรอบด้าน คือประกอบรูปศัพท์ได้หลายนัย
๕. อักโขภะ ไม่หวั่นไหว คือไม่มีใครตำหนิได้โดยอรรถหรือพยัญชนะ
๖. อนวัชชะ ไม่มีโทษโดยอรรถหรือพยัญชนะ

สฺวปฺปกฺขร'มสนฺเทหํ สารตฺถํ สพฺพโตมุขํ
อกฺโขภ'มนวชฺชญฺจ ฉพฺพิธํ สุตฺตลกฺขณํ.[๒๑]

(สฺวลฺปากฺษรมสนฺทิคฺธํ สารวตฺ วิศฺวโตมุขมฺ
อสฺโตภมนวทฺยญฺจ สุตฺรํ สุตฺรวิโทะ วิทูะ.)

"ลักษณะของสูตร มี ๖ ประการ คือ มีพยางค์น้อยมาก ไม่คลุมเครือ มีข้อความเป็นแก่นสาร มีนัยรอบด้าน ไม่หวั่นไหว และไม่มีโทษ"

แม้การลบสระหน้าจะสำเร็จได้ด้วยคำของสูตรนี้ว่า สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ แต่ท่านกล่าวข้อความต่อมาอีกว่า สรโลเป ตุ ปกติ (แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง) แสดงการทำปกติสระหลัง ทั้งนี้ก็เพื่อห้ามการแปลงสระหลัง คือ อิ และ อุ เป็นอสวัณณะ คือ เอ และ โอ ด้วยสูตรว่า กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต (เมื่อสระหน้าถูกลบแล้ว สระหลัง [คือ อิ และ อุ] ย่อมถึงความเป็นสระอสวัณณะ [คือ เอ และ โอ] ในบางแห่ง) กล่าวคือ คำดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อให้ทำความเป็นปกติทันทีหลังจากที่ลบสระหน้าแล้ว เช่น

ในประโยคว่า “จงกิน” “เมื่อกินแล้วจงมา” ประโยคที่สองว่า “เมื่อกินแล้วจงมา” แสดงการชักชวนให้มาหาหลังจากกินแล้ว มิใช่ชักชวนให้มาหาในเวลาอื่น ฉันใด ข้อความก็มีนัยเดียวกัน ฉันนั้น

แม้ในรูปว่า พุทฺธ + โอ จะไม่มีความสงสัยในการแปลงเป็นอสวัณณะตามที่กล่าวไว้ข้างต้น แต่สูตรนี้ยังครอบคลุมถึงอาเทศและปัจจัยอื่นๆ อีกด้วย ดังนั้น ถ้าสระหลังเป็นสระ อิ หรือ อุ ก็แปลงเป็นอสวัณณะด้วยสูตรว่า กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต ไม่ได้ เช่น คำว่า เวนยิโก ประกอบรูปศัพท์มาจาก วินย ศัพท์ + ณิก ปัจจัย เมื่อลบสระ อ ของ ย ใน วินย แล้ว ไม่ต้องแปลงสระ อิ ของ ณิก ปัจจัยเป็น เอ เพราะท่านกล่าวคำว่า สรโลเป ตุ ปกติ ในสูตรไว้

การทำปกติสระ โอ ตามวิธีของสูตรนี้ ชื่อว่า ปัชชุนนคตินัย คือ นัยที่เหมือนฝน หมายความว่า ฝนตกทั่วไปทั้งพื้นดินและบนแม่น้ำ ไม่จำกัดสถานที่ ฉันใด การทำวิธีทางไวยากรณ์ที่แม้จะไม่จำเป็นต้องทำ ก็ทำได้โดยไม่จำกัดรูปศัพท์ ฉันนั้น

ปทรูปสิทธิปกรณ์เห็นว่า การลบสระและเป็นปกติด้วยสูตรนี้จะต้องมี อํ วิภัตติ, อาเทศ, ปัจจัยหรืออาคมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีสระอยู่หน้า ถ้าไม่มี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่หลัง ก็ใช้การลบสระและเป็นปกติด้วยสูตรนี้ไม่ได้ แต่คัมภีร์นยาสะยังรวมเอาปัจจัยที่มีพยัญชนะอยู่หน้าไว้ในปัจจัยอีกด้วย ดังนั้น สูตรว่า เอ โตเถสุ จ (แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น เอ ในที่ โต และ ถ ได้บ้าง) ที่กล่าวถึงการแปลง เอต เป็น เอ ในที่ โต และ ถ อยู่หลัง จึงไม่มีประโยชน์ เพราะเมื่อลบสระ อ ใน ต ก็สำเร็จรูปเป็น เอตฺโต และ เอตฺถ ได้โดยไม่จำเป็นต้องแปลง เอต เป็น เอ ด้วยสูตรว่า เอ โตเถสุ จ แล้วซ้อน ตฺ อีกครั้งหนึ่งด้วยสูตรว่า ปรเทฺวภาโว ฐาเน ตามความเห็นของคัมภีร์นยาสะสูตรว่า เอ โตเถสุ จ เป็นสูตรที่เกินมาจากเดิม ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เหฏฺฐา วุตฺตนเยน สิชฺฌนโต นิรตฺถกเมวิทํ. น เจโส ปุริมปาโฐ.[๒๒]

“สูตรนี้หาประโยชน์มิได้โดยแท้ เพราะสำเร็จได้ตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว และปาฐะนี้ก็มิใช่ปาฐะที่มีมาก่อน”

คัมภีร์พาลาวตารก็มีความเห็นเหมือนคัมภีร์นยาสะ ดังนั้น ท่านจึงไม่กล่าวถึงสูตรว่า เอ โตเถสุ จ ไว้ในคัมภีร์นี้ แต่กล่าวถึงการลบสระใน ต ของ เอต ด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้นไว้ในสูตร ๑๙๔ ด้วยเหตุนี้ คำแปลสูตรนี้ตามความเห็นของคัมภีร์นี้จึงเพิ่มศัพท์ว่า อกฺขเร เข้ามาเป็นวิเสสยะของ อมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ ไม่ใช่ สเร ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์

นเย ปรํ ยุตฺเต.

พึงนำพยัญชนะ[อันปราศจากสระตั้งอยู่ข้างหน้า]ไปสู่อักษรตัวหลัง ในที่สมควร

เอวมุปริ สรโลปาทิ.

การลบสระเป็นต้นในบทต่อไปก็เช่นเดียวกัน

พุทฺโธ.

เช่น

[ปฐมา เอกพจน์] พุทฺโธ (พระพุทธเจ้า)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺโธ

ตั้งศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต" (พุทฺธ)

ตั้งชื่อเป็นนามศัพท์ (ลิงค์) ด้วยสูตรว่า "ปรสมญฺญา ปโยเค" (พุทฺธ)

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (พุทฺธ + สิ)

แปลง สิ ท้าย อ การันต์ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส" (พุทฺธ + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (พุทฺธฺ -ะ + โอ)

ในที่ โอ อยู่หลัง ลบสระ อ ท้าย พุทฺธฺ และปกติสระ โอ ด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (พุทฺธฺ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (พุทฺธฺ ⟶ โอ)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺโธ

หนังสือไวยากรณ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กล่าวว่า ให้แปลง อ กับ สิ เป็น โอ การกล่าวเช่นนี้คงเป็นเพราะท่านต้องการตัดทอนขั้นตอนการประกอบรูปศัพท์ให้สั้นลง ทั้งนี้เพื่อให้เรียนได้เร็วขึ้น จึงไม่กล่าวให้แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลัง และไม่ลบสระหน้าในที่มีสระอยู่หลัง อีกทั้งไม่ต้องนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลัง

แต่อย่างไรก็ตาม หนังสือมูลน้อยอาศัยมูลใหญ่ (หน้า ๗) ซึ่งเป็นที่อาศัยของไวยากรณ์ข้างต้น ได้กล่าวไว้ว่า

"ปุริโส สิ = แปลงเป็น โอ, ลบ อ สระที่สุด ด้วยสูตร ปุพฺพมโธ, สรโลโป, นเย"

ความจริงแล้ว การแปลง สิ ท้าย อ การันต์ เป็น โอ สมควรกว่าการแปลง อ กับ สิ เป็น โอ เพราะมีกฎว่าให้แปลง สิ ท้าย อ การันต์ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า โส กล่าวคือ

- ถ้าเป็นการันต์อื่น เช่น อิ การันต์ ให้ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า เสสโต โลปํ คสิปิ
- อ การันต์อื่นๆ ที่ไม่แปลง สิ เป็น โอ เช่น ราชา, อตฺตา ให้แปลง สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า

สฺยา จ แม้ ราช และ อตฺต จะเป็น อ การันต์เหมือน ปุริส หรือ พุทฺธ แต่เป็นอีกคณะหนึ่งที่เรียกว่า ราชาทิคณะ ซึ่งมีศัพท์เดิมในสันสกฤตเป็นพยัญชนันตะ คือ มีพยัญชนะอยู่ท้าย มีรูปเป็น ราชนฺ, อาตฺมนฺ ดังนั้น ท่านพระกัจจายนะจึงตั้งสูตรว่า สฺยา จ เพื่อแสดงการแปลง สิ เป็น อา ท้ายศัพท์ดังกล่าว

- โดยทั่วไป สูตรทางไวยากรณ์นั้น สูตรหลังมีกำลังมากกว่าสูตรแรก จึงมักห้ามวิธีของสูตรแรกได้ เพราะกล่าวไว้ภายหลัง เหมือนคำสั่งของผู้บังคับบัญชาที่คำสั่งหลังสำคัญกว่าคำสั่งแรก

พหุมฺหิ วตฺตพฺเพ พหุวจนํ โย.

เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลง โย วิภัตติฝ่ายพหูพจน์

อโต วาเตฺวว.

บทว่า อโต (ท้าย อ อักษร) และบทว่า วา (ตามสมควร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๕๐ : ๖๙] สพฺพโยนีนมาเอ.

แปลง โย และ นิ ทั้งศัพท์ท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา และ เอ ตามสมควร

อาเอ อ. อา และ เอ อาเทศ ท. *สพฺพโยนีนํ* แห่ง โย และ นิ ทั้งปวง ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *อโต* จาก อ อักษร *โหนฺติ* ย่อมมี *วา* ตามสมควร ฯ

สูตรนี้แสดงการแปลง โย และ นิ วิภัตติ ที่เป็นปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติเป็น อา และ เอ ตามลำดับ หมายความว่า วิภัตติ คือ โย เป็นวิภัตติที่ลงท้าย อ การันต์ ปุงลิงค์ตามปกติ ส่วน นิ เป็นรูปที่แปลงมาจาก โย ซึ่งลงท้ายนามศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ศัพท์ด้วยสูตรว่า อโต นิจฺจํ (แปลง โย วิภัตติที่อยู่ท้ายนปุงสกลิงค์ อ การันต์ เป็น นิ แน่นอน) เช่น

- พุทฺธา (อ.พระพุทธเจ้า ท.) = พุทฺธ ศัพท์ + โย ปฐมาท้ายปุงลิงค์ แปลง โย เป็น อา
- พุทฺเธ (ซึ่งพระพุทธเจ้า ท.) = พุทฺธ ศัพท์ + โย ทุติยาท้ายปุงลิงค์ แปลง โย เป็น เอ
- จิตฺตา (อ.จิต ท.) = จิตฺต ศัพท์ + โย ปฐมาท้ายนปุงสกลิงค์ แปลง โย เป็น นิ แล้วแปลงนิ เป็น อา
- จิตฺเต (ซึ่งจิต ท.) = จิตฺต ศัพท์ + โย ทุติยาท้ายนปุงสกลิงค์ แปลง โย เป็น นิ แล้วแปลง นิ เป็น เอ

อนึ่ง การแปลงเป็นสระ อา และสระ เอ ตามสูตรนี้ มิใช่แปลงเฉพาะ โอ ของ โย หรือ อิ ของ นิ เป็น อา และ เอ แต่เป็นการแปลง โย และ นิ ทั้งศัพท์เป็น อา และ เอ โดยคล้อยตามอุทาหรณ์

คำว่า สพฺพโยนีนมาเอ ตัดบทเป็น สพฺพโยนีนํ + อาเอ

คำว่า สพฺพโยนิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โย จ นิ จ โยนี (อสมาหารทวันทสมาส)
- สพฺเพ จ เต โยนี จาติ สพฺพโยนี (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

อการนฺตา ปเรสํ ปจมาทุติยาโยนีนํ ยถาสงฺขฺยํ อาเอ วา โหนฺติ.

แปลง โย และ นิ ปฐมาวิภัตติ และแปลง โย และ นิ ทุติยาวิภัตติ ที่อยู่ท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา และ เอ ตามลำดับจำนวนตามสมควร

คำว่า ยถาสงฺขฺยํ (ตามลำดับจำนวน) หมายความว่า ให้แปลง โย และ นิ ปฐมาวิภัตติเป็น อา อีกทั้งแปลง โย และ นิ ทุติยาเป็น เอ ตามจำนวนของวิภัตติและบทสำเร็จคือ อา, เอ ไม่ใช่แปลง โย เป็น อา และแปลง นิ เป็น เอ ตามลำดับของบทสำเร็จดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงไม่กล่าวว่า ยถากฺกมํ (ตามลำดับ) แต่ใช้คำว่า ยถาสงฺขฺยํ (ตามลำดับจำนวน) เพื่อแสดงข้อความนี้

อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีมีตัวอย่างพิเศษที่แปลง สิ และ โย ปฐมาวิภัตติเป็น เอ ได้บ้าง เช่น

- วนปฺปคุมฺเพ ยถ ผุสฺสิตคฺเค = วนปฺปคุมฺโพ ยถ ผุสฺสิตคฺโค (พุ่มไม้ในป่าแตกยอดอ่อน ฉันใด)

- พาเล จ ปณฺฑิเต จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรนฺติ = พาลา จ ปณฺฑิตา จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรนฺติ (คนโง่และคนฉลาดเร่ร่อนท่องเที่ยวไปแล้วย่อมกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้)

พุทฺธา.

เช่น

[ปฐมา พหูพจน์] พุทฺธา (พระพุทธเจ้าทั้งหลาย)

คัมภีร์นี้กล่าวว่า ให้ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ ท้าย พุทฺธ ศัพท์ได้ โดย พุทฺธ ศัพท์นี้หมายถึงพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวตามกัจจายนไวยากรณ์เห็นว่า ศัพท์เพียงคำเดียวย่อมสามารถแสดงอรรถได้เพียงอย่างเดียว จะกล่าวถึงอรรถหลายอย่างไม่ได้ ถ้าต้องการจะให้ศัพท์กล่าวถึงอรรถหลายอย่าง ต้องตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสก่อน แล้วจึงลบศัพท์ให้เหลือศัพท์หน้า การลบศัพท์ในลักษณะนี้ชื่อว่า เอกเสส คือ การลบให้เหลือศัพท์เดียว

ในกรณีนี้ให้ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า

- พุทฺโธ จ พุทฺโธ จ พุทฺธา = พระพุทธเจ้า ด้วย พระพุทธเจ้า ด้วย ชื่อว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย (ลบ จ ศัพท์ด้วยสูตรว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้วย่อมมี) และลบ พุทฺธ ศัพท์หลังด้วยสูตรว่า สรูปานเมกเสสฺวสกึ (การเหลืออยู่ศัพท์เดียวแห่งบททั้งหลายที่มีรูปเสมอกัน ย่อมมีในที่กล่าวถึงจำนวนมาก)

แต่ พุทฺธ ศัพท์หน้ามีความหมายว่าพระพุทธเจ้า ๒ พระองค์ เพราะความหมายของศัพท์ที่ถูกลบออกไปในท่ามกลางสมาสยังคงอยู่ในศัพท์หน้าที่เหลืออยู่ ดังนั้นจึงลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ได้ เพราะ พุทฺธ ศัพท์แสดงความหมายพหูพจน์ว่า พระพุทธเจ้า ๒ พระองค์

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธา

ตั้งศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต” (พุทฺธ)
ตั้งชื่อเป็นนามศัพท์ (ลิงค์) ด้วยสูตรว่า “ปรสมญฺญา ปโยเค” (พุทฺธ)
ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ท้าย พุทฺธ ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (พุทฺธ + โย)
แปลง โย ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนีนมาเอ” (พุทฺธ + อา)
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธฺ ะ + อา)
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (พุทฺธฺ + อา)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (พุทฺธฺ ⟶ อา)
สำเร็จรูปเป็น พุทฺธา

วาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ตามสมควร)

ประโยคนี้แปลตามศัพท์ว่า วาติ ปเทน กึ ปโยชนํ (ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา) เพราะในที่ประกอบกับ กึ ศัพท์ ให้ลงตติยาวิภัตติ เช่น

- กึ เม เอเกน ติณฺเณน, ปุริเสน ถามทสฺสินา (ประโยชน์อะไรแก่เรา ด้วยบุรุษผู้เห็นกำลังของตนข้ามไปเพียงคนเดียว)
- กึ เต ชฏาหิ ทุมฺเมธ (ดูกรดาบสผู้มีปัญญาทราม ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยมุ่นผม)
- กึ เต อชินสาฏิยา (ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยผ้าหนังเสือ)

อคฺคโย.

บทว่า วา มีประโยชน์เพื่อให้สำเร็จอุทาหรณ์ว่า อคฺคโย เป็นต้น

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๓) แปลคำว่า อคฺคโย โดยเพิ่มปาฐเสสะตามพยาขยาของสิงหลว่า อคฺคโยตฺยาทิสิชฺฌนตฺถํ (มีประโยชน์คือความสำเร็จแห่งอุทาหรณ์ว่า อคฺคโย เป็นต้น)

วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสา คือ การกล่าวพิเศษโดยคล้อยตามอุทาหรณ์ที่กำหนดไว้ในพระบาลี โดยแสดงอรรถ ๓ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ คือ การแปลง โย ในปุงลิงค์เป็น อา และ เอ เช่น ปุริสา (ปฐมา โย), ปุริเส (ทุติยา โย)

๒. อนิจจวิธิ คือ การแปลง นิ ในนปุงสกลิงค์เป็น อา และ เอ เช่น จิตฺตา, จิตฺตานิ (ปฐมา นิ), จิตฺเต, จิตฺตานิ (ทุติยา นิ)

๓. อสันตวิธิ คือ ไม่แปลงเป็น อา และ เอ ในเมื่อแปลง อิ เป็น อ ด้วยสูตรว่า โยสฺวกตรสฺโส โฌ แล้ว เช่น อคฺคโย (ปฐมา-ทุติยา โย), มุนโย (ปฐมา-ทุติยา โย)

รูปว่า อคฺคโย มาจาก อคฺคิ ศัพท์ + โย วิภัตติ เมื่อแปลงสระ อิ ใน คิ เป็น อ ด้วยสูตรว่า โยสฺวกตรสฺโส โฌ (ฌ ที่มิได้กระทำเป็นรัสสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง) แล้ว ไม่ต้องแปลง โย ที่อยู่ท้าย อคฺค อันเป็น อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรนี้ เพราะ วา ศัพท์ห้ามไว้ ถ้าแปลง โย เป็น อา ก็จะมีรูปว่า อคฺคา ซึ่งอาจแปลว่า “ยอดทั้งหลาย, จากยอด” จะทำให้สับสนกับ อคฺค ศัพท์ + โย วิภัตติ หรือ อคฺค ศัพท์ + สฺมา วิภัตติ

ลิงฺคตฺเถ ปฐมาเตฺวว.

สูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๕๑ : ๗๐] อาลปเน จ.

เมื่อมีอรรถแห่งนามศัพท์ที่มีการเรียก ลงปฐมาวิภัตติ

ลิงฺคตฺเถ ครั้นเมื่ออรรถแห่งนามศัพท์ *อาลปเน* ที่มีการเรียก *สติ* มีอยู่ *ปฐมา* อ.ปฐมาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง ฯ

สูตรนี้ว่าด้วยการลงปฐมาวิภัตติคือ สิ โย ในฐานะที่ใช้เรียกผู้อื่น เช่น พุทฺธ, พุทฺธา (ข้าแต่พระพุทธเจ้า), พุทฺธา (ข้าแต่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย) ท่านกล่าวว่า ให้ลงวิภัตตินี้ในอรรถของนามศัพท์ คือ สกัตถะ ทัพพะ และลิงค์ ที่มีการเรียกประกอบร่วมด้วย

อนึ่ง สิ และ โย อาลปนะนี้นับเนื่องในปฐมาวิภัตติ ฉะนั้น วิภัตตินามจึงมี ๑๔ ศัพท์ดังกล่าว

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงคำว่า ปฐมา จากสูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา มาไว้ในสูตรนี้ แต่ในคัมภีร์นิรุตติสารมัญชูสา (คำอธิบายสูตร ๒) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการลงปฐมาวิภัตติในอรรถสัมปทาน เช่น ตทตฺถํ (เพื่อประโยชน์แก่สิ่งนั้น) = ตทตฺถ ศัพท์ + สิ วิภัตติ, กิมตฺถํ (เพื่อประโยชน์อะไร)) = กิมตฺถ ศัพท์ + สิ วิภัตติ หากกล่าวตามนัยนี้ต้องแปล จ ศัพท์ไว้ท้าย อาลปเน ว่า เมื่ออรรถแห่งนามศัพท์ที่เป็นอาลปนะและอื่นๆ มีอยู่ ลงปฐมาวิภัตติ

อภิมุขีกรณมาลปนํ.

การกระทำต่อหน้า ชื่อว่า อาลปนะ (การเรียก)

ท่านอธิบายอาลปนะว่าเป็นการเรียก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิมุขํ ลปนํ อาลปนํ = การเรียกกระทำเฉพาะหน้า ชื่อว่า อาลปนะ

  (อุปสรรคคือ อา ใช้ในความหมายว่า ต่อหน้า <อภิมุข>)

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๖๒) กล่าวถึงความหมายของ อาลปน ศัพท์ไว้ ๒ ประการ คือ

- บุคคลที่ถูกเรียก = อาลปฺปเตติ อาลปนํ.

  (อา บทหน้า + ลป ธาตุ วากฺเย = กล่าว + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- การเรียก = อาลปิยเต อาลปนํ.

  (อา บทหน้า + ลป ธาตุ วากฺเย = กล่าว + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

คำว่า อาลปนํ ตามรูปวิเคราะห์แรก หมายถึง ทพฺพํ คือ บุคคลหรือสิ่งของที่ถูกเรียก

ส่วนตามรูปวิเคราะห์หลังเป็นภาวสาธนะ ที่ระบุถึงกิริยาอาการ หมายถึง การเรียกทางวาจา

สาธนะ คือ ความหมายที่ศัพท์สื่อถึงว่าคือผู้ทำหรือผู้ถูกกระทำเป็นต้น ตามหลักภาษา บทที่ลงกิตก์ปัจจัยเรียกว่า บทกิตก์ มีองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือ ธาตุ (รากศัพท์) + ปัจจัย (คำลงท้ายธาตุ) ธาตุเป็นคำแสดงกิริยา ส่วนปัจจัยกล่าวถึงกัตตาหรือกรรมเป็นต้นที่ผู้พูดสื่อถึงซึ่งเรียกว่า สาธนะ เช่น

บทกิตก์	ธาตุ	ปัจจัย	สาธนะ
กตฺตุ (ผู้ทำ)	กร (ทำ)	ตุ (ผู้)	กัตตุสาธนะ
กรณ (เครื่องกระทำ)	กร (ทำ)	ยุ (เครื่อง)	กรณสาธนะ
กิริยา (การกระทำ)	กร (ทำ)	ริริย (การ)	ภาวสาธนะ
ทาน (การให้)	ทา (ให้)	ยุ (การ)	ภาวสาธนะ
ทาน (ของที่ถูกให้)	ทา (ให้)	ยุ (ถูก)	กรรมสาธนะ
ทาน (เหตุให้, เจตนาให้)	ทา (ให้)	ยุ (เหตุ)	กรณสาธนะ
ทาน (ที่ให้, โรงทาน)	ทา (ให้)	ยุ (ที่)	อธิกรณสาธนะ

ศัพท์ว่า อภิมุขีกรณ ลง อี ปัจจัยท้าย อภิมุข ศัพท์ในอรรถอภูตตัพภาวะ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๗๑) ว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) หรือลง จี ปัจจัยในอรรถอภูตตัพภาวะด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๙) ว่า อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี (เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อมี กร, อส และ ภู ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง) อรรถอภูตตัพภาวะ คือ การแสดงสิ่งที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนให้เกิดขึ้นมา คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน” การลง อี หรือ จี ปัจจัยในอรรถอภูตตัพภาวะนี้ ต้องลงท้ายธาตุ ๓ ศัพท์ คือ กร ธาตุ, อส ธาตุและ ภู ธาตุเท่านั้น ท่านใช้ศัพท์ว่า อภิมุขีกรณ โดยลง อี หรือ จี ปัจจัยในอรรถดังกล่าว เพราะทำให้บุคคลที่ยังไม่อยู่เฉพาะหน้าได้เป็นเฉพาะหน้าด้วยเสียงเรียกของผู้เรียก

ตทธิเก ลิงฺคตฺเถ ปฐมา โหติ.

เมื่ออรรถแห่งนามศัพท์รวมทั้งการเรียกนั้นมีอยู่ ลงปฐมาวิภัตติ

คำว่า ตทธิเก แสดงรูปวิเคราะห์ อาลปน ศัพท์ในสูตรนี้ว่า

- อาลปนํ อสฺส อตฺถีติ อาลปโน = อรรถแห่งนามศัพท์ที่มีการเรียก ชื่อว่า อาลปนะ

คำว่า ตทธิก แปลตามศัพท์ว่า "มีการเรียกนั้นเกินมา" มีรูปวิเคราะห์ในพาลาวตารคัณฐิว่า

- ตํ อาลปนมธิกมสฺสาติ ตทธิโก = มีการเรียกนั้นเกินมา

แต่ผู้แปลเห็นว่าอาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นตติยาตัปปุริสสมาสว่า

- เตน อาลปเนน อธิโก ตทธิโก = อันเกินมาด้วยการเรียกนั้น

ก็ได้เหมือนกัน เพราะในที่ประกอบด้วย อธิก ศัพท์ ต้องตั้งรูปวิเคราะห์เป็นตติยาตัปปุริสสมาส ดังคำว่า คุเณน อธิโก คุณาธิโก (ผู้ยิ่งด้วยคุณ ชื่อว่า คุณาธิกะ)

[๕๒ : ๗๑] อาลปเน สิ คสญฺโญ.

สิ วิภัตติในอรรถอาลปนะมีชื่อว่า ค

สิ อ. สิ วิภัตติ *อาลปเน* ในอรรถอาลปนะ *คสญฺโญ* มีชื่อว่า ค *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

อาลปเน สิ คสญฺโญติ สิสฺส คสญฺญา.

ตั้ง สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า อาลปเน สิ คสญฺโญ (สิ วิภัตติในอรรถอาลปนะมีชื่อว่า ค)

สูตรนี้ว่าด้วยการตั้งชื่อ สิ อาลปนะว่าชื่อ ค

อนึ่ง ชื่อที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์มี ๒ ประเภท คือ

๑. ครุสัญญา (ชื่อหนัก) มีความหมายตามชื่อ สามารถวิเคราะห์ตามหลักภาษาได้ เช่น อกฺขร, สร หรือ พฺยญฺชน เป็นต้น

๒. ลหุสัญญา (ชื่อเบา) ไม่มีความหมายตามชื่อ วิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ เช่น ชื่อว่า ค เป็นต้น ท่านตั้งไว้เพื่อให้คำในสูตรสั้นลง กล่าวคือ เมื่อตั้งชื่อ สิ อาลปนะเป็น ค แล้ว ต่อไปจะกล่าวถึงสูตรว่า โภ เค ตุ (แปลง ภวนฺต ศัพท์เป็น โภ และอื่นๆ ในที่ ค อยู่หลัง) ก็จะทำให้สูตรสั้นลงกว่าการตั้งสูตรยาวๆ ว่า โภ อาลปเน ตุ

ลหุสัญญาที่ท่านประกอบใช้ในสนธิกัณฑ์และนามกัณฑ์มี ๕ ชื่อ คือ

๑. ค เป็นชื่อของ สิ อาลปนะ ตั้งด้วยสูตรนี้

๒. ฆ เป็นชื่อของ อา อิตถีปัจจัย ตั้งด้วยสูตรว่า อา โฆ (อา ที่เป็นชื่อของอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ฆ)

๓. ฌ เป็นชื่อของสระ อิ วัณณะในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ตั้งด้วยสูตรว่า อิวณฺณุวณฺณา ฌลา (อิ วัณณะและ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ)

๔. ล เป็นชื่อของสระ อุ วัณณะในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ตั้งด้วยสูตรว่า อิวณฺณุวณฺณา ฌลา (อิ วัณณะและ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ)

๕. ป เป็นชื่อของสระ อิ วัณณะและสระ อุ วัณณะในอิตถีลิงค์ ตั้งด้วยสูตรว่า เต อิตฺถิขฺยา โป (อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้น ที่แสดงอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ป)

ตามปกติ คำว่า วิภตฺติ ที่แปลว่า "วิภัตติ" เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ แต่ศัพท์ว่า สิ, โย เป็นต้น ท่านไม่ได้ระบุลิงค์ไว้โดยตรง อย่างไรก็ตาม ศัพท์ที่ไม่ได้ระบุลิงค์ไว้โดยตรงเช่นนี้ อาจประกอบใช้เป็นรูปปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ก็ได้ เพราะถือว่าลิงค์ทั้งสองเหล่านี้เป็นลิงค์สามัญโดยทั่วไป ดังนั้น ท่านจึงใช้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า สิ คสญฺโญ ในที่นี้ ดังคำว่า เอโก จ ทส จ เอกาทส หรือ เอกญฺจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งและสิบ ชื่อว่า เอกาทสะ) จะเห็นได้ว่าในรูปวิเคราะห์ข้างต้นไม่ได้ระบุว่าหนึ่งคืออะไร เพราะไม่ได้เพิ่มวิเสสยะเข้ามา จึงเป็นเพียงคำกลางๆ ที่ไม่ระบุสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยเฉพาะ ดังนั้น จึงต้องประกอบลิงค์เป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สามญฺญวจนํ หิ นปุํสกลิงฺเคน นิทฺทิฏฺฐํ.[๒๓]

"โดยแท้จริงแล้ว คำสามัญทั่วไปแสดงไว้ด้วยนปุงสกลิงค์"

สามญฺเญ'ภิมเต สทฺโท　　นิทฺทิสฺสติ ปุเมน วา
นปุํสเกน วาปีติ　　สทฺทสตฺถวิทู วิทุํ.[๒๔]

"ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์ทราบว่าเมื่อปรารถนาอรรถสามัญทั่วไป ศัพท์ย่อมแสดงด้วยปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์"

นปุํสเกน ลิงฺเคน　　สทฺโท'ทาหุ ปุเมน วา
นิทฺทิสฺสตีติ ญาตพฺพ-　　มวิเสเส ปนิจฺฉิเต.[๒๕]

"อนึ่ง เมื่อปรารถนาอรรถสามัญ พึงทราบว่าศัพท์ย่อมแสดงด้วยนปุงสกลิงค์หรือปุงลิงค์"

จะเห็นได้ว่า คาถาทั้งสองบทนี้มีใจความเหมือนกัน ต่างกันที่ในคาถาแรกมีพลความว่า สทฺทสตฺถวิทู วิทุํ (ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์ทราบ) และในคาถาที่สองมีพลความว่า ญาตพฺพํ (พึงทราบ) อีกทั้งในคาถาที่สองได้เปลี่ยนคำว่า สามญฺเญ'ภิมเต เป็น อวิเสเส อิจฺฉิเต ดังนั้น คาถาข้างต้นอาจประพันธ์เป็นคาถาใหม่ว่า

ลิงฺเคน วุจฺจเต สทฺโท　　นปุํสเกน ปุเมน วา
อิจฺฉิเต ปน สามญฺเญ　　วทนฺติ สทฺทวิญฺญุโน.

"อนึ่ง ผู้รู้ไวยากรณ์กล่าวว่า เมื่อปรารถนาอรรถสามัญ ศัพท์ย่อมแสดงด้วยนปุงสกลิงค์ หรือปุงลิงค์"

เค อิเตฺวว.

บทว่า เค ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๕๓ : ๗๓] อการปิตาทฺยนฺตานมา.

แปลง อ อักษรและสระท้ายของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ในที่ ค [อยู่หลัง]

เค ในที่ ค [อยู่หลัง] *อา* อ. อา อาเทศ *อการปิตาทฺยนฺตานํ* แห่ง อ อักษรและสระที่สุดของศัพท์อันมี ปิตุ ศัพท์เป็นต้น *โหติ* ย่อมมี ฯ

สูตรนี้ว่าด้วยการแปลงสระ อ และ อุ เป็น อา กล่าวคือ แปลงสระ อ ของ พุทฺธ ศัพท์ เป็นต้น และสระ อุ ท้าย ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อา ในที่ ค อยู่หลัง ดังนั้น จึงประกอบรูป พุทฺธา ที่เป็นอาลปนะเอกพจน์ ด้วยการแปลงสระ อ ใน พุทฺธ เป็น อา แล้วจึงลบ ค ต่อไป

คำว่า อการปิตาทฺยนฺตานมา ตัดบทเป็น อการปิตุ + อาทิ + อนฺตานํ + อา

เค ปเร อกาโร ปิตุสตฺถุอตฺตราชาทีนมนฺโต จ อาตฺตํ ยาติ.

อ อักษร และสระท้ายของ ปิตุ, สตฺถุ, อตฺต และ ราช ศัพท์เป็นต้น ย่อมถึงความเป็น อา ในที่ ค อยู่หลัง

ท่านอธิบายว่า อนฺต ศัพท์ในคำว่า ปิตาทฺยนฺตานํ หมายถึง สระ ๒ เสียง คือ

- สระ อุ ของ ปิตุ และ สตฺถุ ศัพท์ที่นับเข้าในสัตถาทิคณะ

กลุ่มศัพท์มี สตฺถุ เป็นต้น ที่ลงกิตก์ปัจจัยที่มีสระ อุ อยู่ท้าย คือ รตฺถุ, ริตุ และ ราตุ ปัจจัยด้วยสูตรว่า สาสาทีหิ รตฺถุ (ลง รตฺถุ ปัจจัยท้าย สาส ธาตุเป็นต้น), ปาทิโต ริตุ (ลง ริตุ ปัจจัยท้าย ปา ธาตุ เป็นต้น) และ มานาทีหิ ราตุ (ลง ราตุ ปัจจัยท้าย มาน ธาตุเป็นต้น) โดยเหตุที่ ริตุ และ ราตุ มี ตุ อยู่ท้าย พาลาวตารฎีกาใหม่จึงกล่าวว่าเป็นกลุ่มศัพท์ที่มี ตุ ปัจจัยอยู่ท้ายด้วยคำว่า

อาทิสทฺเทน สตฺถุอตฺตราชสทฺทา จ ภาตุมาตุธีตุเชตุสทฺทาทโย ตฺวนฺตา จ คหิตา.[๒๖]

“ท่านถือเอาศัพท์ว่า สตฺถุ, อตฺต และ ราช พร้อมทั้งศัพท์ที่มี ตุ ปัจจัยอยู่ท้าย มี ภาตุ, มาตุ, ธีตุ และ เชตุ ศัพท์เป็นต้นด้วย อาทิ ศัพท์”

- สระ อ ของ อตฺต และ ราช ศัพท์เป็นต้นที่นับเข้าในราชาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ราช เป็นต้น

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ คำว่า อกาโร จึงหมายถึงสระ อ ของปุริสาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ปุริส เป็นต้น เท่านั้น

[๕๔ : ๗๔] อากาโร วา.

อา อักษรย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่ ค อยู่หลังได้บ้าง

อากาโร อ. อา อักษร *ยาติ* ย่อมถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *เค* ในที่ ค *วา* บ้าง ฯ

อากาโร วาติ เค ปเร อาการสฺส รสฺโส วา.

ความเป็นรัสสะแห่ง อา อักษรย่อมมีในที่ ค อยู่หลังได้บ้างด้วยสูตรว่า อากาโร วา (อา อักษรย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่ ค อยู่หลังได้บ้าง)

สูตรนี้เป็นการประกอบรูป พุทฺธ ที่เป็นอาลปนะ เอกพจน์ โดยการแปลงสระ อ ใน พุทฺธ เป็น อา ด้วยสูตรก่อนแล้วจึงทำการรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรนี้ หลังจากนั้นจึงลบ ค ด้วยสูตรต่อไป

ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๗๓) กล่าวไว้ว่า อทูรฏฺฐสฺสาลปเนวายํ (การทำรัสสะนี้ย่อมมีในการร้องเรียกสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ไกล) หมายความว่า ในการร้องเรียกสิ่งที่ตั้งอยู่ใกล้ๆ ให้รัสสะ เช่น รัสสะเป็น เทว (ข้าแต่เทพ), ปุริส (ข้าแต่บุรุษ) ในที่นี้ท่านกำหนดรูปรัสสะเท่านั้น ไม่กำหนดรูปทีฆะ ดังนั้น รูปรัสสะจึงใช้ในการเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้ ส่วนรูปทีฆะใช้ในการเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้และไกลทั้งสองอย่าง

การที่ท่านกำหนดกฎไวยากรณ์ข้อนี้ขึ้นมา คงเนื่องจากการออกเสียงรัสสสระเป็นเสียงสั้น จึงเหมาะกับการเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้ๆ อย่างไรก็ตาม ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๑๕๓-๕๔) กล่าวค้านมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ แล้วแสดงว่ารูป ปุริส และ ปุริสา มีวิธีการใช้เหมือนกันโดยใช้เรียกบุรุษที่อยู่ใกล้หรือไกลได้ ท่านอ้างพระบาลีที่ใช้เรียกพระพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ใกล้เป็นรูปรัสสะและทีฆะว่า สุคต (ข้าแต่พระสุคต), ภควา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค) ดังพระบาลี ว่า

ตคฺฆ ภควา โพชฺฌงฺคา, ตคฺฆ สุคต โพชฺฌงฺคา.[๒๗]

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาค โพชฌงค์ดีแท้ ข้าแต่พระสุคต โพชฌงค์ดีแท้”

นอกจากนั้น ในโสมนัสสชาดก มีข้อความที่พระราชโอรสได้กราบทูลพระราชบิดาแต่ที่ไกล โดยประกอบใช้เป็นรัสสะว่า ชนินฺท (ขอเดชะพระองค์ผู้จอมชน) ดังข้อความในคัมภีร์ชาดกนั้นว่า

ตสฺส ตํ วจนํ สุตฺวา รญฺโญ ปุตฺตํ อทสฺสยุํ
ปุตฺโต จ ปิตรํ ทิสฺวา ทูรโตวชฺฌภาสถ.

อาคจฺฉุํ โทวาริกา ขคฺคพนฺธา กาสาวิยา หนฺตุ มมํ ชนินฺท
อกฺขาหิ เม ปุจฺฉิโต เอตมตฺถํ อปราโธ โกนิธ มมชฺช อตฺถิ.[๒๘]

"ราชทูตเหล่านั้นฟังพระดำรัสของพระราชกุมารนั้นแล้ว ได้แสดงพระราชบุตรต่อพระราชา ส่วนพระราชบุตรทรงเห็นพระบิดาแล้ว กราบทูลแต่ไกลว่า

'ขอเดชะพระองค์ผู้จอมชน พนักงานเฝ้าประตูที่ติดดาบและเหล่าเพชฌฆาตมาเพื่อจะฆ่าหม่อมฉัน หม่อมฉันขอกราบทูลถาม ขอพระองค์โปรดบอกเนื้อความนั้น วันนี้หม่อมฉันมีความผิดอะไรหนอในเรื่องนี้' "

เห็นได้ว่า คำว่า ทูรโตวชฺฌภาสถ (กราบทูลแต่ไกล) และการใช้อาลปนะด้วยเสียงสั้นว่า ชนินฺท (ขอเดชะพระองค์ผู้จอมชน) ในบาทที่ ๒ เป็นตัวอย่างในเรื่องนี้

[๕๕ : ๗๔] เสสโต โลปํ คสีปิ.

ค และ สิ ท้ายนามศัพท์ที่เหลือย่อมถึงการลบ

คสีปิ แม้ อ. ค และ สิ ท. *ปเร* อันเป็นเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จากนามศัพท์ *เสสโต* ที่เหลือ *ยนฺติ* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ ฯ

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปเอกพจน์ว่า คสิปิ โดยคำว่า คสิปิ ตัดบทเป็น โค + สิ + อปิ ลบ โอ ใน โค แล้วลง อ อักษรเป็นอาคมด้วยสูตรว่า โลปญฺจ ตตฺรากาโร

ส่วน ปิ ศัพท์ก็ทำหน้าที่อัญญมัญญสมุจจยะ คือ รวบรวมซึ่งกันและกัน โดยประกอบเป็นรูปว่า โคปิ สิปิ (ค และ สิ) แต่คัมภีร์นี้เห็นว่าเป็นรูปพหูพจน์ โดยลง โย วิภัตติท้าย คสิ แล้ว ทำทีฆะสระ อิ ใน สิ เป็น อี เหมือนรูปว่า ทณฺฑี จึงมีรูปว่า คสี จะเห็นได้ว่า ในวุตติที่จะกล่าวต่อไป ท่านอธิบายเป็นรูปพหูพจน์ว่า คสี

ดังนั้น สูตรนี้ตามมติของพาลาวตารจึงควรมีรูปเป็น คสีปิ ไม่ใช่ คสิปิ ตามที่ท่านกล่าวเอาไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์

โส, สึ, สฺยา จ, สขโต คสฺเส วาตฺยาทินิทฺทิฏฺเฐหญฺเญ อวณฺณิวณฺณุวณฺโณการนฺตา เสสา.

นามศัพท์ที่มีสระ อ วัณณะ, สระ อิ วัณณะ, สระ อุ วัณณะ และ โอ อักษรอยู่ท้าย อันอื่นจากนามศัพท์ที่ได้แสดงไว้แล้ว[ในการประกอบรูปศัพท์]ด้วยสูตรเป็นต้นว่า โส (แปลง สิ ท้าย อ การันต์เป็น โอ), สึ (แปลง สิ เป็น อํ), สฺยา จ (แปลง สิ เป็น อา) และ สขโต คสฺเส วา (แปลง ค ท้าย สข ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อ, อา, อิ, อี และ เอ) ชื่อว่า นามศัพท์ที่เหลือ

สูตรนี้กล่าวถึงการลบ สิ ปฐมาวิภัตติ และ สิ อาลปนวิภัตติที่ชื่อว่า ค เช่น พุทฺธ, พุทฺธา, อคฺคิ, ภิกฺขุ ซึ่งเหลือจากการกระทำด้วยสูตรว่า สึ และ โส เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในพากย์นี้ หมายถึง สูตรที่แปลง สิ วิภัตติ ๑๐ สูตร คือ

๑. ฆเต จ (แปลง ค หลัง ฆ เป็น เอ)

๒. พฺรหฺมโต คสฺส จ (แปลง ค หลัง พฺรหฺม ศัพท์เป็น เอ)

๓. อา สิมฺหิ (แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่ท้าย)

๔. อํ นปุํสเก (ในนปุงสกลิงค์ แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น อํ ในที่ สิ วิภัตติอยู่ท้าย)

๕. อวณฺณา จ เค (แปลง นฺต ทั้งศัพท์กับวิภัตติ เป็น อํ และสระ อ วัณณะ ในที่ ค อยู่ท้าย)

๖. ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่ท้าย)

๗. สตฺถุปิตาทีนมา สิสฺมึ สิโลโป จ (แปลงสระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง และลบ สิ วิภัตติ)

๘. สิมฺหิ วา (แปลงสระท้ายของ นฺตุ เป็น อ ในเพราะ สิ วิภัตติตามสมควร) <สูตรนี้ไม่มีกล่าวไว้ในพาลาวตาร>

๙. อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเก (แปลง อิม ในนปุงสกลิงค์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็น อิทํ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง)

๑๐. อมุสฺสาทุํ (แปลง อมุ ศัพท์ในนปุงสกลิงค์กับวิภัตติเป็น อทุํ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่หลัง)

สรุปว่า สูตรที่ทำการแปลง สิ ปฐมาวิภัตติ และ สิ อาลปนวิภัตติที่ชื่อว่า ค จัดเป็นอปาทานของ เสส ศัพท์ เพราะ เสส, อญฺญ หรือ อิตร ศัพท์เป็นบทนามที่มองหาอปาทาน จึงจะได้ความชัดเจน คือ ทำให้เข้าใจว่า เหลือจากอะไร

เตหิ ปเร คสี ลุปฺยนฺเต.

ค และ สิ ที่อยู่ท้ายนามศัพท์ที่เหลือนั้น ย่อมถูกลบ

สูตรว่า เสสโต โลปํ คสีปิ ไม่มีกริยาคุมพากย์ จึงต้องเพิ่มกริยาคุมพากย์เพื่อให้สอดคล้องกับบทกรรมว่า โลปํ เป็น ยนฺติ เพราะคัมภีร์นี้ชอบคำสั้นๆ และมักใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า ยาติ ในที่นี้จึงต้องใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า ยนฺติ ตามประธานที่เป็นพหูพจน์ว่า คสี

นอกจากนั้น คำว่า โลปํ ยนฺติ (ย่อมถึงการลบ) มีความหมายเหมือนคำว่า ลุปฺยนฺเต (ย่อมถูกลบ) ท่านจึงประกอบใช้ ลุปฺยนฺเต ในวุตติ เพื่อให้ผู้เรียนเข้าใจความหลากหลายของการใช้คำ (ลุปฺยนฺเต = ลุป ธาตุ <อทสฺสเน = ไม่เห็น> + ย ปัจจัย + อนฺเต วิภัตติในกรรมวาจก)

เห พุทฺธ พุทฺธา.

[อาลปนะ] เห พุทฺธ พุทฺธา (ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้เจริญ)

ตัวอย่างว่า พุทฺธ เป็นอุทาหรณ์ของการทำรัสสะด้วยสูตรว่า อากาโร วา

ตัวอย่างว่า พุทฺธา เป็นข้อยกเว้นที่เกิดจาก วา ศัพท์ในสูตรว่า อากาโร วา นั้น

บทว่า เห เป็นนิบาตที่ใช้ในการร้องเรียก ประกอบไว้เพื่อให้อรรถอาลปนะใน พุทฺธ, พุทฺธา ปรากฏชัดเจน แต่แม้จะไม่มี เห ศัพท์ บททั้งสองนั้นก็ยังเป็นบทอาลปนะตามเดิม การประกอบใช้จริงใน

ประโยคจึงอาจประกอบ เห, โภ, ภนฺเต หรือ อาวุโส ไว้ร่วมกับบทอาลปนะก็ได้ ไม่ประกอบก็ได้ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

เหสทฺโท อามนฺตเน นิปาโต. โส อามนฺตนสฺส พฺยตฺติกรณตฺถํ อาลปนวิภตฺติมุปยุชฺชเต. อสติปิ ตสฺมึ อามนฺตนํ โหติ.[๒๙]

"เห ศัพท์เป็นนิบาตในการเรียก นิบาตดังกล่าวประกอบไว้เป็นอาลปนวิภัตติ เพื่อทำการเรียกให้ปรากฏชัดเจน แม้เมื่อไม่มีนิบาตนั้น การเรียกย่อมมีได้"

คำว่า เห ในภาษาไทยแปลว่า "เฮ้ย" โดยถือว่าใช้เรียกคนชั้นต่ำ แม้ในคัมภีร์นิสสัยบางฉบับก็กล่าวไว้เช่นนี้ การที่คนทั่วไปมักเข้าใจว่า คำว่า เห เป็นคำใช้เรียกคนชั้นต่ำ คงเป็นเพราะในพระไตรปิฎกและอรรถกถานิยมใช้เช่นนั้น ดังข้อความในพระบาลีและอรรถกถาว่า

อถ โข ภิกฺขเว เวเทหิกา คหปตานี กาฬึ ทาสึ เอตทโวจ- เห เช กาฬีติ.[๓๐]

"ลำดับนั้น ฝ่ายหญิงแม่เรือนชื่อเวเทหิกาได้ตวาดสาวใช้ชื่อกาลีว่า 'เฮ้ย นางกาลี'"

เห เช กาฬีติ อเร กาฬิ.[๓๑]

"คำว่า เห เช กาฬิ แปลว่า เฮ้ย นางกาลี"

อถ โข ฆรณี ฆรสุณฺหํ เอตทโวจ- "เห เช กึ เต เอโส สมโณ อโวจา"ติ.[๓๒]

"ทีนั้น หญิงแม่เรือนได้กล่าวกับลูกสะใภ้ว่า 'นี่แน่นางตัวดี สมณะรูปนั้นกล่าวอะไรกับแก'"

จะเห็นได้ว่าคำว่า เห ในเรื่องนี้ประกอบใช้ร่วมกับ เช ศัพท์ที่นิยมเรียกสาวใช้ นอกจากนั้นแล้ว ในอรรถกถาธรรมบทพบการใช้ เห ซ้ำกันสองศัพท์เป็นรูปว่า เห เห เพื่อร้องเรียกแม่แพะในประโยคว่า

อชปาลเกน "เห เห"ติ สทฺเท กเตปิ น นิกฺขมิ.[๓๓]

"แม้คนเลี้ยงแพะจะส่งเสียงว่า 'เฮ้ยๆ' แม่แพะก็ไม่ออกไป"

ความจริงแล้วคำว่า เห เป็นคำกลางๆ อาจใช้เรียกคนชั้นสูงหรือคนชั้นต่ำก็ได้ ดังจะเห็นได้ว่าในคัมภีร์พาลาวตารประกอบใช้ เห เพื่อใช้เรียกพระพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดาของชาวพุทธว่า เห พุทฺธ, พุทฺธา (ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้เจริญ) นอกจากนั้น อลังการฎีกาใหม่พบรูปว่า เห หลายแห่งในบทเหล่านี้ คือ

- เห ตถาคต (ข้าแต่พระตถาคตผู้เจริญ)
- เห ชิน (ข้าแต่พระชินเจ้าผู้เจริญ)
- เห มุนิ (ข้าแต่พระมุนีผู้เจริญ)
- เห มุนินฺท (ข้าแต่พระจอมมุนีผู้เจริญ)
- เห ธีร (ข้าแต่พระธีรเจ้าผู้เจริญ)

- เห สนฺต สปฺปุริส ตถาคต (ข้าแต่พระตถาคตผู้เป็นสัตบุรุษควรยกย่องผู้เจริญ)

- เห นาถ (ข้าแต่พระนาถะผู้เจริญ)

แม้ในไวยากรณ์สันสกฤต คือ

๑. สิทธาตนเกามุที (สูตร ๑๙๓) พบรูปว่า เห ราม, เห ราเมา, เห รามาะ (ข้าแต่ท่านรามผู้เจริญ) โดยประกอบใช้เป็นเอกพจน์ ทวิพจน์ และพหูพจน์

๒. มุคธโพธะ(สูตร ๑๐๓) พบรูปเอกพจน์ว่า เห ราม

ที่จริงแล้วในพจนานุกรมสันสกฤตหลายฉบับ[๓๔]กล่าวไว้โดยไม่ได้ระบุว่าเป็นคำใช้เรียกคนชั้นต่ำเพียงกล่าวว่า เห เป็นนิบาตในความหมายว่า การร้องเรียก (สมฺโพธน), การเชิญ (อาหฺวาน) และการให้ร้าย (อสูย) เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ ในบทขัดพระปริตรต่างๆ โบราณาจารย์ชาวสิงหลตั้งแต่สมัยมหาวิหาร เป็นต้นมาจึงประกอบใช้ เห ศัพท์ในประโยคว่า ปริตฺตํ ตํ ภณาม เห (ท่านผู้เจริญ เชิญสาธยายพระปริตรนั้นเถิด) คัมภีร์ปริตตนิสสัยใหม่ (ฉบับพระวาเสฏฐาภิวงศ์ หน้า ๕๑) จึงอธิบายเรื่องนี้ว่า

“เห ศัพท์ มักแปลว่า ‘แน่ะสัตบุรุษ’ แต่อาจแปลได้หลายอย่างตามฐานะว่า แน่ะท่านผู้เจริญ, แน่ะสหาย เป็นต้นก็ได้”

อนึ่ง คัมภีร์อเนกัตถวรรคกล่าวว่า บทอาลปนะในภาษาบาลีมีทั้งหมด ๑๔ ศัพท์เป็นคาถาว่า

อวฺหาเน โภ อเร อมฺโภ หมฺโภ เร เชงฺค อาวุโส
มาริสา สมฺม เห อเห ภเณ โภติ จตุทฺทส.[๓๕]

“บทอาลปนะ ๑๔ ศัพท์ในการเรียก คือ โภ อเร อมฺโภ หมฺโภ เร เช องฺค อาวุโส มาริสา สมฺม เห อเห ภเณ และ โภติ”

ในบรรดาบทเหล่านี้ บทอาลปนะว่า องฺค หายากมาก นอกจากนั้นแล้วยังมี หา อีกศัพท์หนึ่งจึงรวมเป็นบทอาลปนะ ๑๕ ศัพท์ ที่จริงแล้ว กึ่งคาถาแรกของคัมภีร์นี้ได้นำมาจากคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๓๙) แต่กึ่งคาถาหลังเป็นส่วนที่เขียนเพิ่มเติมให้มีเนื้อความสมบูรณ์มากขึ้น

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ” (พุทฺธ สิ)

ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ” (พุทฺธ ค)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธฺ -ะ + ค)

ในที่ ค อยู่หลัง ทีฆะ อ ท้าย พุทฺธ เป็น อา ด้วยสูตรว่า "อการปิตาทฺยนฺตานมา" (พุทฺธฺ -า + ค)

ในที่ ค อยู่หลัง รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "อากาโร วา" (พุทฺธฺ -ะ + ค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (พุทฺธฺ ⟶ -ะ ค)

ลบ ค ด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ" (พุทฺธ)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธ

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธา

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "อาลปเน จ" (พุทฺธ สิ)

ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า "อาลปเน สิ คสญฺโญ" (พุทฺธ ค)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (พุทฺธฺ -ะ + ค)

ในที่ ค อยู่หลัง ทีฆะ อ ท้าย พุทฺธ เป็น อา ด้วยสูตรว่า "อการปิตาทฺยนฺตานมา" (พุทฺธฺ -า + ค)

แม้ควรจะรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "อากาโร วา" แต่ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ วา ศัพท์ในสูตรนั้นห้ามไว้ (พุทฺธฺ -า + ค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (พุทฺธฺ ⟶ -า ค)

ลบ ค ด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ" (พุทฺธา)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธา

โย.

ลง โย วิภัตติ

พุทฺธา.

[อาลปนะ พหูพจน์] พุทฺธา (ข้าแต่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย)

แม้ท่านจะกล่าวถึงรูปว่า พุทฺธา ไว้ในปฐมาวิภัตติ พหูพจน์แล้ว ก็กล่าวถึงรูปนี้ซ้ำอีกเพื่อแสดงว่า รูป พุทฺธา มีใช้ทั้งในปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ และอาลปนวิภัตติ พหูพจน์

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธา

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง โย อาลปนวิภัตติ พหูพจน์ท้าย พุทฺธ ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ” (พุทฺธ + โย)

แปลง โย ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนีนมาเอ” (พุทฺธ + อา)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธฺ ะ + อา)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (พุทฺธฺ + อา)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (พุทฺธฺ ⟶ อา)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธา

[๕๖ : ๗๖] กมฺมตฺเถ ทุติยา.

เมื่อควรกล่าวอรรถกรรม ให้ลงทุติยาวิภัตติ

กมฺมตฺเถ ครั้นเมื่ออรรถคือกรรม *อภิธาตพฺเพ* อันท่าน พึงกล่าว *ทุติยา* อ.ทุติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง ฯ

กมฺมตฺเถ ทุติยาวิภตฺติ โหติ.

เมื่อควรกล่าวอรรถกรรม ทุติยาวิภัตติย่อมลง[ท้ายนามศัพท์]

คำว่า ทุติยาวิภตฺติ (ทุติยาวิภัตติ) อธิบาย ทุติยา ในสูตรว่าเป็นทุติยาวิภัตติ จึงแปลว่า "ทุติยา-วิภัตติ" ไม่แปลว่า "หญิงที่สอง" คือ ภรรยา โดยเป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า อิตฺถี (หญิง) การที่ท่านอธิบายไว้เช่นนี้ก็เนื่องจากว่าเป็นสูตรทางไวยากรณ์ที่เกี่ยวกับการลงวิภัตติ จะเห็นได้ว่าในสูตรใกล้เคียงกันมีการลงวิภัตติอยู่ กล่าวคือ สูตร ๒๙๕ ว่า อปาทาเน ปญฺจมี (ลงปัญจมีวิภัตติในอปาทานการก) และสูตร ๒๙๖ ว่า การณตฺเถ จ (ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถว่าเหตุ)

คำว่า โหติ ท่านประกอบไว้เพื่อแสดงกริยาคุมพากย์ของประโยคว่า กมฺมตฺเถ ทุติยา ทั้งนี้เพื่อให้เข้าใจว่าต้องเพิ่ม โหติ เข้ามาคุมพากย์ ไม่ใช่เพิ่มบทอื่นจากนี้

ยํ กโรติ, ตํ กมฺมํ นาม.

กัตตาย่อมกระทำซึ่งการกใด การกนั้นชื่อว่า กรรม

คำอธิบายข้างต้นนำสูตรว่า ยํ กโรติ, ตํ กมฺมํ มาเป็นวุตติของสูตรนี้เพื่ออธิบายว่ากรรมการกคืออะไร เพียงเพิ่ม นาม ศัพท์เข้ามาเพื่อให้ชื่อกรรมการกปรากฏชัดเจน การนำกัจจายนสูตรที่ไม่สำคัญมาเป็นคำอธิบายสูตรในลักษณะของวุตติเช่นนี้ ถือว่าเป็นนวัตกรรมใหม่ที่พบในคัมภีร์นี้เป็นครั้งแรก แม้คำอธิบายกัตตุการกเป็นต้นที่จะกล่าวไว้ในสูตรต่อไป ก็มีนัยเดียวกัน

ท่านอธิบายกรรมว่าเป็นการกที่ถูกกัตตากระทำ เพราะคำว่า ตํ ในพากย์นี้ ก็คือ ยํ ที่เป็นกรรมของ กโรติ ดังนั้น จึงอธิบายว่ากรรมเป็นการกที่ถูกกัตตากระทำนั่นเอง คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๘๐) ว่า ยํ กโรติ, ตํ กมฺมํ (กัตตาย่อมกระทำซึ่งการกใดก็ดี การกนั้น ชื่อว่ากรรม) อย่างไรก็ตาม คำอธิบายนี้เป็นคำกล่าวเพื่อให้เข้าใจง่ายสำหรับคนทั่วไปเท่านั้น แต่ความหมายของกรรมจริงๆ พึงทราบตามรูปวิเคราะห์ที่กล่าวมาแล้ว

ตตฺถ ทุติยา โหติ.

เมื่อควรกล่าวอรรถคือกรรมนั้น ให้ลงทุติยาวิภัตติ

อํ,

ลง อํ วิภัตติ

พุทฺธํ.

[ทุติยา เอกพจน์] พุทฺธํ (ซึ่งพระพุทธเจ้า)

โดยทั่วไปการลงวิภัตตินามท้ายกรรมการก เป็นต้น ให้ลงด้วยสูตรว่า กมฺมตฺเถ ทุติยา เป็นต้น แต่บทวิเสสนะของกรรมการก เป็นต้นนั้น แม้จะไม่มีลักษณะของการกนั้นๆ ก็ถือว่า เป็นบทที่คล้อยตามการกนั้นๆ จึงลงทุติยาวิภัตติเป็นต้นด้วยสูตรทั่วไปได้ เช่น คำว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺนํ, พุทฺธํ วนฺทาม โคตมํ (พวกเรานมัสการพระพุทธเจ้าโคตมะ ผู้เพียบพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ) ในเรื่องนี้ให้ลงทุติยาวิภัตติท้าย วิชฺชาจรณสมฺปนฺน และ โคตม ศัพท์อันเป็นวิเสสนะของบทกรรมว่า พุทฺธํ ด้วยสูตรว่า กมฺมตฺเถ ทุติยา

ดังนั้น คัมภีร์ไวยากรณ์จึงไม่ตั้งสูตรเฉพาะขึ้นเพื่อลงวิภัตติท้ายบทวิเสสนะที่ไม่มีลักษณะของการกนั้นๆ ข้อนี้เหมือนน้ำที่ไหลไปตามรอยไถเอง ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

ปธานมฺหิ คหิตมฺหิ อปฺปธานมฺปิ คยฺหติ.[๓๖]

“เมื่อถือเอาข้อความที่เป็นประธาน แม้ข้อความที่ไม่เป็นประธานก็ย่อมถูกถือเอาได้”

ปธาน'มปฺปธาเนสุ ปธาเน คหิเต สติ
คหิตํ อปฺปธานมฺปิ นงฺคลานุทกํ ยถา.[๓๗]

“ในบรรดาข้อความที่เป็นประธานและข้อความที่คล้อยตาม เมื่อถือเอาข้อความที่เป็นประธานแล้ว แม้ข้อความที่ไม่เป็นประธานก็ย่อมจะถูกถือเอาด้วย เหมือนน้ำที่ไหลไปตาม[รอย]ไถ”

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธํ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” (พุทฺธ + อํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธฺ -ะ + อํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (พุทฺธฺ + อํ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (พุทฺธฺ ⟶ อํ)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธํ

โยสฺส เอ.

แปลง โย วิภัตติเป็น เอ

พุทฺเธ.

[ทุติยา พหูพจน์] พุทฺเธ (ซึ่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺเธ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ
ลง โย ทุติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” (พุทฺธ + โย)
แปลง โย เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนีนมาเอ” (พุทฺธ + เอ)
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธฺ -ะ + เอ)
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (พุทฺธฺ + เอ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (พุทฺธฺ ⟶ เอ)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺเธ

คำแปลทุติยาวิภัตติมี ๘ อย่าง

๑. คำแปล : ซึ่ง
อรรถ : ลงทุติยาวิภัตติในอวุตตกรรม คือ กรรมที่ไม่ถูกวาจกกล่าวถึง
สูตร : กมฺมตฺเถ ทุติยา (เมื่อควรกล่าวอรรถกรรม ให้ลงทุติยาวิภัตติ)
ตัวอย่าง : มาตา ปุตฺตํ วิชายติ (มารดาย่อมให้กำเนิดบุตร) คำว่า ปุตฺตํ เป็น *อวุตตกรรม* ใน วิชายติ

๒. คำแปล : สู่
อรรถ : ลงทุติยาวิภัตติในสัมปาปุณิยกรรม คือ กรรมที่บุคคลควรเข้าถึง
สูตร : กมฺมตฺเถ ทุติยา (เมื่อควรกล่าวอรรถกรรม ให้ลงทุติยาวิภัตติ)
ตัวอย่าง : ปุริโส คามํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน) คำว่า คามํ เป็น *สัมปาปุณิยกรรม* ใน คจฺฉติ

๓. คำแปล : ยัง

อรรถ : ลงทุติยาวิภัตติในการิตกรรม คือ กรรมของการิตปัจจัย

สูตร : คติพุธิภุชปจหรกรสยาทีนํ การิเต วา (เมื่อมีการิตปัจจัยในที่ประกอบกับ คมุ ธาตุ, พุธ ธาตุ, ภุช ธาตุ, ปจ ธาตุ, หร ธาตุ, กร ธาตุ และ สิ ธาตุ เป็นต้น ให้ลงทุติยาวิภัตติ)

ตัวอย่าง : อาหาโร สุขํ ชนยติ (อาหารทำให้เกิดสุข) คำว่า สุขํ เป็น *การิตกรรม* ของ ณย ปัจจัยใน ชนยติ

สามิโก ปุริสํ กมฺมํ กาเรติ (นายยังบุรุษให้ทำกรรม) คำว่า ปุริสํ เป็น *การิต-กรรม* ของ เณ ปัจจัยใน กาเรติ ส่วน กมฺมํ เป็น *ธาตุกรรม* ของ กร ธาตุ ใน กาเรติ สนามหลวงบาลีไทยใช้เป็นอวุตตกรรมใน กาเรติ

๔-๕. คำแปล : สิ้น / ตลอด

อรรถ : ลงทุติยาวิภัตติในอัจจันตสังโยค คือ การกระทำอย่างต่อเนื่อง

สูตร : กาลทฺธานมจฺจนฺตสํโยเค (ลงทุติยาวิภัตติในที่กระทำอย่างต่อเนื่องกับเวลาและหนทาง)

ตัวอย่าง : มาสํ สชฺฌายติ (ย่อมสาธยายตลอดเดือน) คำว่า มาสํ เป็น *อัจจันตสังโยค* ใน สชฺฌายติ

ภควา ตโย มาเส อภิธมฺมํ เทเสสิ (พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระอภิธรรมสิ้นไตรมาส) คำว่า มาเส เป็น *อัจจันตสังโยค* ใน เทเสสิ

๖. คำแปล : กะ

อรรถ : ลงทุติยาวิภัตติในอกถิตกรรม คือ กรรมที่ไม่ถูกกริยากล่าวโดยตรง

หมายความว่า ธาตุบางศัพท์มีกรรม ๒ อย่าง คือ

๑. กถิตกรรม (กรรมที่ถูกกริยากล่าวโดยตรง คือ กรรมตรง) แปลว่า ซึ่ง

๒. อกถิตกรรม (กรรมที่ไม่ถูกกริยากล่าวโดยตรง คือ กรรมรอง) แปลว่า กะ

ตัวอย่าง : ยญฺญทตฺตํ กมฺพลํ ยาจเต พฺราหมโณ (พราหมณ์ขอผ้ากัมพลกะนายยัญทัต) บทว่า ยญฺญทตฺตํ เป็น *อกถิตกรรม* ใน ยาจเต ส่วน กมฺพลํ เป็น *กถิตกรรม* ทั้งสองบทจัดเป็นอวุตตกรรม (กรรมที่ไม่ถูกวาจกกล่าวถึง) นั่นคือ บทกรรมที่ลงทุติยาวิภัตตินั้นเอง

สนามหลวงบาลีไทยสัมพันธ์ ยญฺญทตฺตํ เป็น *อกถิตกรรม* ใน ยาจเต ส่วน กมฺพลํ เป็น *อวุตตกรรม* ใน ยาจเต

สมิทฺธํ ธนํ ภิกฺขเต (ขอทรัพย์กะคนรวย)

ปราภวนฺตํ ปุริสํ มยํ ปุจฺฉาม โคตมํ (ข้าพระองค์ขอถามบุรุษผู้เสื่อมกะพระโคดม)

ภควา ภิกฺขู เอตทโวจ (พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้กะภิกษุทั้งหลาย)

๗. คำแปล : ให้เป็น

อรรถ : ลงทุติยาวิภัตติในวิกติกรรม คือ กรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

ตัวอย่าง : กฏฺจํ องฺคารํ กโรติ (ทำไม้ให้เป็นถ่าน)

โดยทั่วไปแล้วปกติกรรมและวิกติกรรมมักประกอบคู่กันเสมอเหมือนปกติกัตตาและวิกติกัตตา โดยมีกรรมสองบท บทแรกเป็นกรรมเดิมที่ยังมิได้เปลี่ยนแปลง บทหลังเป็นกรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพเดิมแล้ว (ในบางแห่งวิกติกรรมอาจจะประกอบไว้ก่อนปกติกรรมได้บ้าง)

ตามอุทาหรณ์ข้างต้น บทว่า กฏฺจํ เป็นไม้ที่ยังไม่ได้เปลี่ยนเป็นถ่าน จึงชื่อว่า *ปกติกรรม* ส่วนบทว่า องฺคารํ คือ ถ่านที่ถูกทำให้เปลี่ยนไปจากสภาพเดิม จึงชื่อว่า *วิกติกรรม*

ปกติกรรมและวิกติกรรมนี้อาจลงปฐมาวิภัตติในฐานะที่เป็นวุตตกรรมได้บ้าง เช่น กฏฺจํ องฺคาโร กรียเต (ย่อมทำไม้ให้เป็นถ่าน) ตามนัยนี้แปลว่า “ให้เป็น” เช่นเดียวกัน

๘. คำแปล : เฉพาะ

อรรถ : ลงทุติยาวิภัตติในอรรถอิตถัมภูตักขานะ คือ กล่าวคุณลักษณะ

สูตร : กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต (เมื่อประกอบนิบาตและอุปสรรคที่ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ ให้ลงทุติยาวิภัตติ)

ตัวอย่าง : สาธุ เทวทตฺโต มาตรํ ปติ (เทวทัตดีเฉพาะมารดา) บทว่า ปติ ใน มาตรํ ปติ ทำหน้าที่กิริยา ปฏิจฺจ (เฉพาะ)

ตติยาเตฺวว.

บทว่า ตติยา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๕๗ : ๗๘] กตฺตริ จ.

ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก และในอรรถอื่นๆ

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *กตฺตริ* จ ในกัตตุการก ด้วย ฯ

บทว่า ตติยา ติดตามมาจากสูตรว่า กรเณ ตติยา จึงทำให้สูตรนี้กล่าวถึงการลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก เพราะคำว่า กตฺตริ เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติเหมือน กรเณ จึงห้าม กรเณ ในสูตรก่อนจัดว่าการิยะ คือ กัตตุการกในสูตรนี้ห้ามการิยะคือกรณการกในสูตรก่อน

จ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมการลงตติยาวิภัตติในอรรถอื่นจากเนื้อความที่แสดงการลงตติยาวิภัตติไว้ ๘ สูตร คือ

๑. กรเณ ตติยา
๒. สหาทิโยเค จ
๓. กตฺตริ จ
๔. เหตฺวตฺเถ จ
๕. สตฺตมฺยตฺเถ จ
๖. เยนงฺควิกาโร
๗. วิเสสเน จ
๘. มณฺฑิตุสฺสุกฺเกสุ ตติยา จ

ซึ่งก็คือ :-

๑. อรรถอิตถัมภูตลักขณะ (ลักษณะอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง)

- สา ภินฺเนน สีเสน ปคฺฆรนฺเตน โลหิเตน ปฏิวิสฺสกานํ อุชฺฌาเปสิ (นางกาฬีนั้นมีศีรษะอันแตกแล้ว มีโลหิตอันไหลออกอยู่ ฟ้องร้องกะผู้คุ้นเคยทั้งหลาย)

๒. อรรถกิริยาปวัคคะ (การทำกิริยาให้สำเร็จโดยรวดเร็ว)

- เอกาเหเนว พาราณสึ ปายาสิ (ไปสู่เมืองพาราณสีโดยวันเดียวเท่านั้น)

๓. ฐานะที่ประกอบด้วย ปุพฺพ ศัพท์, สทิส ศัพท์, สม ศัพท์, ศัพท์ที่มีอรรถว่า อูน (หย่อน), กลห ศัพท์, นิปุณ ศัพท์, มิสฺสก ศัพท์, สขิล ศัพท์ และ อตฺถ ศัพท์เป็นต้น

- มาเสน ปุพฺโพ (ผู้เกิดก่อนเดือนหนึ่ง) [*ปุพฺโพ* อ.ผู้ก่อน *มาเสน* ด้วยเดือน]
- ปิตรา สทิโส (ผู้เหมือนกับบิดา)
- มาตรา สโม (ผู้เหมือนกับมารดา)
- กหาปเณน อูโน (หย่อนไปกหาปณะหนึ่ง)

- ธเนน วิกโล (ผู้ขาดแคลนทรัพย์)
- อสินา กลโห (การทะเลาะกันด้วยดาบ, การประดาบ)
- อาจาเรน นิปุโณ (ผู้ละเอียดอ่อนด้วยความประพฤติ)
- วาจาย นิปุโณ (ผู้ละเอียดอ่อนด้วยวาจา)
- คุเฬน มิสฺสกํ ([น้ำ]อันระคนด้วยน้ำอ้อยงบ)
- ติเลน มิสฺสกํ ([น้ำ]อันระคนด้วยงา)
- วาจาย สขิโล (ผู้อ่อนหวานด้วยวาจา)
- มณินา อตฺโถ (ความต้องการแก้วมณี)
- ธเนน อตฺโถ (ความต้องการทรัพย์)
- ปิตรา ตุลฺโย (ผู้เหมือนกับบิดา)

๔. ระยะเวลาและหนทาง

- มาเสน ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคเป็นเวลาเดือนหนึ่ง)
- โยชเนน คจฺฉติ (ย่อมเดินทางไปโยชน์หนึ่ง)

๕. อรรถของปฐมาวิภัตติ

- อตฺตนาว อตฺตานํ สมฺมนฺนติ ([พระเถระ]เป็นตนเองสมมุติตนเอง)

๖. อรรถของทุติยาวิภัตติ

- ติเลหิ เขตฺเต วปติ (ย่อมหว่านงาในนา)

๗. อรรถของปัญจมีวิภัตติ

- สุมุตฺตา มยํ เตน มหาสมเณน (พวกเราพ้นดีแล้วจากพระมหาสมณะนั้น)

คำแปลตติยาวิภัตติมี ๘ อย่าง

๑. คำแปล : ด้วย

อรรถ : ลงตติยาวิภัตติในกรณการก คือ เครื่องมือในการทำกิริยาของกัตตา

สูตร : กรเณ ตติยา (ลงตติยาวิภัตติในกรณการก)

ตัวอย่าง : ทาตฺเตน วีหึ ลุนาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว) คำว่า ทาตฺเตน (ด้วยเคียว) เป็นเครื่องมือในการเกี่ยวข้าว จึงเป็นบท *กรณะ*

๒. คำแปล : โดย

อรรถ : ลงตติยาวิภัตติในอรรถวิเสสนะ คือ บทขยาย

สูตร : วิเสสเน จ (ลงตติยาวิภัตติในอรรถวิเสสนะ และท้ายศัพท์อื่นๆ)

ตัวอย่าง : โคตฺเตน โคตโม นาโถ (พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า โคตมะ โดยพระโคตร) คำว่า โคตฺเตน เป็นคำขยายพระพุทธเจ้า จึงเป็น *วิเสสนะ*

๓. คำแปล : อัน

อรรถ : ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก คือ ผู้ทำกิริยาด้วยตนเอง

สูตร : กตฺตริ จ (ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก และในอรรถอื่นๆ)

ตัวอย่าง : พุทฺเธน ธมฺโม เทสิโต (พระธรรมอันพระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว) คำว่า พุทฺเธน เป็น *กัตตา* ผู้ประกอบกิริยา “แสดง”

๔. คำแปล : ตาม

อรรถ : ลงตติยาวิภัตติในอรรถวิเสสนะ

สูตร : วิเสสเน จ (ลงตติยาวิภัตติในอรรถวิเสสนะ และท้ายศัพท์อื่นๆ)

ตัวอย่าง : อยํ อตฺโถ วุตฺตนเยน เวทิตพฺโพ (พึงทราบเนื้อความนี้ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว)

๕. คำแปล : เพราะ

อรรถ : ลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุ

สูตร : เหตฺวตฺเถ จ (ลงตติยาวิภัตติในอรรถว่าเหตุ และในที่ประกอบด้วยศัพท์ที่มีอรรถว่าเหตุ)

ตัวอย่าง : อนฺเนน วสติ (อยู่เพราะข้าว) คำว่า อนฺเนน เป็น *เหตุ* ใน วสติ

๖-๗. คำแปล : มี, ด้วยทั้ง

อรรถ : ลงตติยาวิภัตติในอรรถอิตถัมภูตลักขณะ

สูตร : จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ (ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก และในอรรถอื่นๆ)

ตัวอย่าง : สา ภินฺเนน สีเสน ปคฺฆรนฺเตน โลหิเตน ปฏิวิสฺสกานํ อุชฺฌาเปสิ (นางกาฬีนั้นมี / ด้วยทั้งศีรษะอันแตกแล้ว มีโลหิตอันไหลออกอยู่ ฟ้องร้องกะผู้คุ้นเคยทั้งหลาย) คำว่า ภนฺเนน เป็น *อิตถัมภูตลักขณะ* ใน กาฬี

๘. คำแปล : กับ

อรรถ : ลงตติยาวิภัตติในอรรถสหาทิโยคะ (บทที่ประกอบกับอรรถของ สห ศัพท์)

สูตร : จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ (ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก และในอรรถอื่นๆ)
จ ศัพท์ในสูตรว่า สหาทิโยเค จ (ลงตติยาวิภัตติในที่ประกอบด้วย สห ศัพท์เป็นต้น และในอรรถอื่นๆ)

ตัวอย่าง : ปิตรา ตุลฺโย (ผู้เหมือนกับบิดา)

เทวทตฺโต ราชคหํ ปาวิสิ โกกาลิเกน ปจฺฉาสมเณน (พระเทวทัตเข้าไปสู่ราชคฤห์กับพระผู้ติดตามชื่อว่า โกกาลิกะ)

ทุกฺโข พาเลหิ สํวาโส (การอยู่ร่วมกับคนพาลเป็นทุกข์)

โย กโรติ, ส กตฺตา นาม.

บุคคลใดย่อมกระทำ บุคคลนั้นชื่อว่า กัตตา

คำอธิบายข้างต้นนำสูตรว่า โย กโรติ, ส กตฺตา มาใช้เป็นวุตติของสูตรเพื่ออธิบายว่ากัตตุการกคืออะไร เพียงเพิ่ม นาม ศัพท์เข้ามาเพื่อให้ชื่อกัตตุการกปรากฏชัดเจน

ตตฺถ ตติยา โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการกนั้น

นา.

ลง นา วิภัตติ

[๕๘ : ๗๙] อโต เนน.

แปลง นา วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น เอน

นา อ. นา วิภัตติ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *อโต* จาก อ อักษร *เอน* เป็น เอน *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง นา ตติยาวิภัตติที่อยู่ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ เป็น เอน เช่น พุทฺเธน มาจาก พุทฺธ + นา แปลง นา เป็น เอน แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น พุทฺเธน

อการา ปโร นา เอนํ ยาติ.

นา วิภัตติที่อยู่ท้าย อ การันต์ ย่อมถึงความเป็น เอน

ท่านอธิบาย อโต ในสูตรนี้ว่า อการา เพื่อระบุว่า อ ใน อโต เป็น อ อักษร และลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมี เพราะท่านเปลี่ยน อ เป็น อการ และเปลี่ยน โต เป็นรูป อา ที่แปลงมาจาก สฺมา ปัญจมี-วิภัตติ ตามกฎการอธิบายภาษาบาลีว่า “เปลี่ยนตัวไหน ไขตัวนั้น”

ตามนัยนี้คำว่า อโต จัดเป็นเอกเทสยูปจาระตามที่กล่าวไว้ในสูตรว่า โส เพราะในวุตติของสูตรนั้นท่านอธิบายว่า อการนฺตา (ท้ายนามศัพท์ อ การันต์) แต่ในวุตติของสูตรนี้ได้อธิบายว่า อการา ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า “ท้าย อ อักษร” เพื่อแสดงคำแปลตามศัพท์ของ อโต ที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก อ ศัพท์ + โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติ

อย่างไรก็ตาม พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๖๔) กล่าวว่า คำว่า อการ เป็นบทตัทธิตที่ลง ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตท้าย อการ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อกาโร อสฺส อตฺถีติ อการํ, ลิงฺคํ = อ อักษรมีอยู่แก่นามศัพท์นั้น เหตุนั้น นามศัพท์นั้นชื่อว่า อการะ คือ นามศัพท์

คำอธิบายเช่นนี้กล่าวไว้เพื่อให้สอดคล้องกับคำอธิบายว่า อการนฺตา ที่ท่านกล่าวไว้ในวุตติของสูตรว่า โส

นอกจากนั้น ท่านเพิ่ม ปโร เข้ามาเป็นวิเสสนะของ นา เพื่อให้ทราบว่า บทว่า นา เป็นปุงลิงค์ เพราะเป็นคำสามัญทั่วไปที่มิได้ระบุว่าคือสิ่งใด จึงนิยมใช้เป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์

คำว่า เอนํ ยาติ (ย่อมถึงความเป็น เอน) เป็นการแต่งประโยคในลักษณะที่การิยะคือ เอน ลงทุติยาวิภัตติ แต่ในสูตรแต่งเป็นรูปตุลยัตถะและลิงคัตถะว่า นา เอน โหติ (นา เป็น เอน ย่อมเป็น)

อนึ่ง คำว่า เอน จัดเป็นภาวโลปะ (ศัพท์ที่ลบ ภาว ศัพท์) มีความหมายเหมือนกับ เอนภาว (ความเป็น เอน) ตามนัยนี้จัดเป็นอุตตรโลปสมาส (สมาสที่ลบบทหลัง โดยลบ ภาว ศัพท์) หรือเป็น ภาวปธาน (ศัพท์ที่มีกิริยาเป็นประธาน) คือ ภาวะที่แปลงเป็น เอน ไม่ใช่รูปว่า เอน ที่จัดเป็นทัพพะ การใช้คำลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภโทปจาระ คือ การกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (ในบางแห่งกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน หรือกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน) ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน

คำว่า เนน ตัดบทเป็น นา + เอน บทว่า เอน ชื่อว่า อวิภัตติกนิเทศ คือ บทที่ใช้โดยมิได้ประกอบวิภัตติ หมายความว่า เมื่อลงวิภัตติแล้วลบวิภัตติไปก็ไม่มีวิภัตติปรากฏ จึงกล่าวว่า เป็นรูปที่ใช้โดยมิได้ประกอบวิภัตติ ดังคำอธิบายในคัมภีร์มธุฏีกาว่า

อวิภตฺติกนิทฺเทโส นาม เถร วาทานมุตฺตโมติอาทีสุ วิย วิภตฺติโลโป.[๓๘]

“ชื่อว่าการแสดงที่ไม่มีวิภัตติ คือ การลบวิภัตติดังอุทาหรณ์ว่า เถร วาทานมุตฺตโม (เถรวาทประเสริฐกว่าวาทะทั้งหลาย)”

คำว่า เถร มีศัพท์เดิมมาจาก เถโร ลบสระ โอ ที่มาจาก สิ วิภัตติ จึงจัดเป็นอวิภัตติกนิเทศ ในกัจจายนสูตรประกอบศัพท์ในลักษณะเช่นนี้บ้าง เช่น คาว ศัพท์ในสูตรว่า คาว เส หรือ อาย ศัพท์ในสูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ เป็นต้น ศัพท์ดังกล่าวนี้มีการลบปฐมาวิภัตติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส-ปสคฺคนิปาตาทีหิ จ (ลบวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั่นเทียว) เพราะมี อาทิ ศัพท์ใน นิปาตาทีหิ อนึ่ง เมื่อลบสระ โอ ที่มาจาก สิ วิภัตติแล้ว สระ อ ของ เถร ศัพท์ที่ถูกลบไปในเพราะสระ โอ ย่อมกลับคืนมาเป็นปกติเองด้วยรุกขสกุณนัย คือ นัยที่เหมือนนกเกาะต้นไม้ ดังที่กล่าวไว้ในสูตร ๓๙

คำอธิบายข้างต้นกล่าวไว้ตามความเห็นของคัมภีร์มธุฏีกา แต่กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ (สูตร ๑๙๘) กล่าวว่า ศัพท์ที่ไม่ปรากฏวิภัตติมี ๒ ประเภท คือ

๑. วิภัตติโลปนิเทศ การแสดงด้วยการลบวิภัตติ คือ การลงวิภัตตินามท้ายนามศัพท์ตามปกติ แต่ผู้กล่าวไม่ออกเสียงวิภัตติที่ลงท้ายศัพท์เท่านั้น เช่น คำว่า ตฺรถ ในสูตรว่า ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพ-นาเมหิ มีศัพท์เดิมมาจาก ตฺรถา ที่ลง โย วิภัตติแล้วแปลงเป็น อา แต่ท่านพระกัจจายนะไม่ออกเสียง อา ใน ถา จึงชื่อว่าวิภัตติโลปนิเทศ ไม่ใช่เป็นศัพท์ที่ลงวิภัตติแล้วลบไปจริงๆ เพราะคัมภีร์ไวยากรณ์ไม่ได้ระบุเรื่องนี้ไว้

๒. อวิภัตติกนิเทศ การแสดงที่ไม่มีวิภัตติ คือ การไม่ลงวิภัตตินามท้ายนามศัพท์พิเศษแต่อย่างใด จึงออกเสียงตามศัพท์เดิม ดังคำว่า ตฺรถ ซึ่งไม่ได้ลบวิภัตติใดๆ ท่านจึงประกอบใช้เป็นรูปว่า ตฺรถ นั่นเอง

ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

โตฺร จ โถ จาติ ตฺรถาติ วตฺตพฺเพ ตฺรถ อิติ วิภตฺติโลเปน นิทฺเทโส, อวิภตฺติกนิทฺเทโส วา.[๓๙]

"เมื่อควรกล่าวว่า ตฺรถา ตามรูปวิเคราะห์ว่า ตฺร ปัจจัยและ ถ ปัจจัย [ชื่อว่า ตฺรถ] มีการแสดงด้วยการลบวิภัตติว่า ตฺรถ หรือมีการแสดงที่ไม่มีวิภัตติ"

จะเห็นได้ว่า ท่านกล่าวถึงการแสดงด้วยการลบวิภัตติและการแสดงที่ไม่มีวิภัตติว่าแตกต่างกัน ดังนั้น อวิภัตติกนิเทศจึงไม่ควรเป็นการลงวิภัตติแล้วลบไปตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มธุฎีกา

คำว่า อวิภตฺติกนิทฺเทส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ วิภตฺติ เอตฺถาติ อวิภตฺติโก, อวิภตฺติโก เอว นิทฺเทโส อวิภตฺติกนิทฺเทโส = การแสดงที่ไม่มีวิภัตติ ชื่อว่า อวิภัตติกนิเทศ

พุทฺเธน.

[ตติยา เอกพจน์] พุทฺเธน (อันพระพุทธเจ้า)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺเธน

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กตฺตริ จ" (พุทฺธ + นา)

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า "อโต เนน" (พุทฺธ + เอน)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (พุทฺธฺ -ะ + เอน)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (พุทฺธฺ + เอน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (พุทฺธฺ ⟶ เอน)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺเธน

หิ.

ลง หิ วิภัตติ

[๕๙ : ๘๐] สุหิสฺวกาโร เอ.

แปลง อ อักษร เป็น เอ ในที่ สุ และ หิ วิภัตติอยู่หลัง

อกาโร อ. อ อักษร *เอ* เป็น เอ *โหติ* ย่อมเป็น *สุหิสุ* ในที่ สุ และ หิ วิภัตติ ท. ฯ

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงสระ อ ของ พุทฺธ เป็น เอ ในที่ สุ และ หิ อยู่หลัง เมื่อนำพยัญชนะหน้าคือ ธฺ ไปประกอบกับสระหลังคือ เอ แล้ว ก็ได้รูปว่า พุทฺเธหิ, พุทฺเธสุ

คำว่า สุหิสฺวกาโร ตัดบทเป็น สุหิสุ + อกาโร

แม้ท่านกล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า อกาโร ในสูตร ก็หมายถึง อ อักษรที่อยู่ท้ายศัพท์ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ เพราะอิตถีลิงค์ไม่มี อ การันต์ อนึ่ง ในสรรพนาม ๒๗ ศัพท์ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ท่านหมายถึง อ ที่อยู่ท้ายสรรพนาม ๒๒ ศัพท์ ยกเว้น เอก, ทฺวิ, ติ, จตุ และ อมุ รวม ๕ ศัพท์

สุหิสุ ปเรสฺวการสฺส เอ โหติ.

แปลง อ อักษร เป็น เอ ในที่ สุ และ หิ วิภัตติอันเป็นเบื้องหลัง

ถ้าท่านพระกัจจายนะตั้งสูตรว่า สุหิสุ เอ ก็จะทำให้สูตรสั้นลง แต่ท่านประกอบ การ ศัพท์ไว้โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อ เอว กาโร อกาโร = อักษรคือ อ ชื่อว่า อการะ

ดังนั้น จึงถือว่า การ ศัพท์เกินมา เพราะแม้จะไม่ประกอบก็ได้ความหมายที่ชัดเจน จึงอาจแปลงสระ อ ของ อุภ ศัพท์เป็น โอ ได้ในที่ สุ และ หิวิภัตติอยู่หลังด้วย การ ศัพท์ที่เกินมาในสูตรนี้ ได้รูปว่า อุโภหิ, อุโภสุ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๓๔) กล่าวว่าให้แปลงสระ อ ของ อุภ ศัพท์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

[๖๐ : ๘๑] สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา.

แปลง สฺมา, หิ และ สฺมึ เป็น มฺหา, ภิ และ มฺหิ ได้บ้าง

มฺหาภิมฺหิ อ. มฺหา, ภิ และ มฺหิ อาเทศ ท. *สฺมาหิสฺมึนํ* แห่ง สฺมา, หิ และ สฺมึ วิภัตติ ท. *โหนฺติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงวิภัตติ ๓ ศัพท์ ดังนี้

สฺมา ปัญจมีวิภัตติ ⟶ มฺหา

หิ ตติยา/ปัญจมีวิภัตติ ⟶ ภิ

สฺมึ สัตตมีวิภัตติ ⟶ มฺหิ

คำว่า สฺมาหิสฺมึ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สฺมา จ หิ จ สฺมึ จ สฺมาหิสฺมึ = สฺมา, หิ และ สฺมึ ได้รูปว่า สฺมาหิสฺมึ

คำว่า มฺหาภิมฺหิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มฺหา จ ภิ จ มฺหิ จ มฺหาภิมฺหิ = มฺหา, ภิ และ มฺหิ ได้รูปว่า มฺหาภิมฺหิ

(ลง โย ลบ โย วิภัตติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น)

สพฺพสทฺเทหิ ปเรสํ สฺมาหิสฺมึนํ ยถาสงฺขฺยํ มฺหาภิมฺหิ อิจฺเจเต อาเทสา วา โหนฺติ.

แปลง สฺมา, หิ และ สฺมึ วิภัตติซึ่งอยู่หลังศัพท์ทั้งปวง เป็นรูปเหล่านี้ คือ มฺหา, ภิ และ มฺหิ ตามลำดับจำนวนได้บ้าง

แม้ท่านจะกล่าวถึงการแปลงด้วยสูตรนี้ว่า มีได้ท้ายศัพท์ทั้งปวง ด้วยคำว่า สพฺพสทฺเทหิ (หลังศัพท์ทั้งปวง) ฉะนั้น การแปลง หิ เป็น ภิ จึงมีได้ท้ายศัพท์ทั้งปวง แต่การแปลง สฺมา เป็น มฺหา และ สฺมึ เป็น มฺหิ มักมีได้ท้ายนามศัพท์ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ในอิตถีลิงค์มีการแปลงเช่นนี้น้อยมาก พบการแปลงเป็น มฺหิ ท้าย อิ การันต์ อิตถีลิงค์ในคาถาเท่านั้น เช่น กุสาวติมฺหิ นคเร (ในนครชื่อกุสาวดี), ยถา พลากโยนิมฺหิ (ในกำเนิดนกกระยาง ฉันใด)

คำว่า กุสาวตี และ โยนิ เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ ท่านไม่ใช้เป็นรูปอิตถีลิงค์ทั่วไปว่า กุสาวติยํ และ โยนิยํ แต่ใช้เป็น กุสาวติมฺหิ และ โยนิมฺหิ เพราะอาจแปลง สฺมึ เป็น มฺหิ ได้ในลิงค์ทั้งหมด

พุทฺเธภิ พุทฺเธหิ.

[ตติยา พหูพจน์] พุทฺเธภิ พุทฺเธหิ (อันพระพุทธเจ้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺเธภิ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ” (พุทฺธ + หิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธฺ ะ + หิ)

ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ” (พุทฺธฺ เ- + หิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (พุทฺธฺ ⟶ เ- หิ)

แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า “สมฺาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา” (พุทฺเธภิ)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺเธภิ

[๖๑ : ๘๓] กรเณ ตติยา.

ลงตติยาวิภัตติในกรณการก

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *กรเณ* ในกรณการก ฯ

เยน วา กยิรเต, ตํ กรณํ นาม.

บุคคลย่อมกระทำด้วยการกใด ก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรณะ

คำอธิบายข้างต้นนำสูตรว่า เยน วา กยิรเต, ตํ กรณํ มาใช้เป็นวุตติของสูตรนี้เพื่ออธิบายว่ากรณการกคืออะไร เพียงเพิ่ม นาม ศัพท์เข้ามาเพื่อให้ชื่อกรณะปรากฏชัดเจนขึ้น ในการอธิบายเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อให้ผู้เรียนเข้าใจความหมายของกรณการก อีกทั้งยังย่อคัมภีร์ด้วยการตัดบางสูตรทิ้งไปอีกด้วย

คำว่า กยิรเต ประกอบรูปศัพท์มาจาก กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + ยิร ปัจจัย + เต วิภัตติในกัตตุวาจก ลบ รฺ ที่สุดธาตุด้วยมหาสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น

ตตฺถ ตติยา โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในกรณการกนั้น

สพฺพํ กตฺตุสมํ.

วิธีทั้งหมดเหมือนกัตตุการก

[๖๒ : ๘๕] สมฺปทาเน จตุตฺถี.

ลงจตุตถีวิภัตติในสัมปทานการก

จตุตฺถี อ.จตุตถีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *สมฺปทาเน* ในสัมปทานการก ฯ

ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา, ตํ สมฺปทานํ นาม.

[บุคคล]ปรารถนาเพื่อให้แก่การกใด, ย่อมชอบใจแก่การกใด หรือย่อมทรงไว้แก่การกใด การก[อันเป็นที่ให้, ที่ชอบใจ, ที่ทรงไว้]นั้น ชื่อว่า สัมปทานการก

คำอธิบายข้างต้นนำสูตรว่า ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา, ตํ สมฺปทานํ มาใช้เป็นวุตติของสูตรนี้ เพียงเพิ่ม นาม ศัพท์เข้ามาเพื่อให้ชื่อสัมปทานปรากฏชัดเจน

ตตฺถ จตุตฺถี โหติ.

ลงจตุตถีวิภัตติในสัมปทานการกนั้น

ส.

ลง ส วิภัตติ

อโต วาเตฺวว.

บทว่า อโต และบทว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๖๓ : ๓๐๔] อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ.

แปลงจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ ท้าย อ การันต์ เป็น อาย และอื่นๆ ได้บ้าง

อาย ตุ อ. อาย อาเทศ ด้วย *จตุตฺเถกวจนสฺส* ของเอกพจน์แห่งจตุตถีวิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *อโต* จาก อ อักษร *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

อการา ปรสฺส จตุตฺเถกวจนสฺส อาโย วา โหติ.

แปลงจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ ท้าย อ การันต์ เป็น อาย ได้บ้าง

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ส จตุตถีวิภัตติเป็น อาย เมื่อทำการแยก ลบ รวมแล้ว จึงสำเร็จเป็นรูปว่า พุทฺธาย

กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๑๐๙) กล่าวว่า ตุ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร คือ การแปลง ส วิภัตติเป็น อตฺถํ, ตฺถํ และ อํ เช่น

- กิมตฺถํ (เพื่ออะไร) [กึ + ส แปลง ส เป็น อตฺถํ]
- อตฺตตฺถํ (เพื่อตน) [อตฺต + ส แปลง ส เป็น ตฺถํ]
- ทสฺสนํ อิธ มาคโต (มาสู่สถานที่นี้เพื่อชมดู) [ทสฺสน + ส แปลง ส เป็น อํ]

พุทฺธาย.

เช่น พุทฺธาย (เพื่อพระพุทธเจ้า)

สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวว่า อุทาหรณ์ว่า พุทฺธาย เป็นตัวอย่างที่ท่านผู้แต่งใช้ตามกฎไวยากรณ์ที่อนุญาตให้แปลง ส เป็น อาย ได้ โดยกล่าวว่า

นโม พุทฺธาย พุทฺธสฺส นโม ธมฺมาย ธมฺมิโน
นโม สงฺฆาย สงฺฆสฺส นโม กาเรน โสตฺถิ เม.[๙๐]

“ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าเพื่อมรรคญาณ ขอนอบน้อมพระธรรมที่มีคุณธรรมเพื่อธรรม[คือ มรรคญาณ] ขอนอบน้อมพระสงฆ์เพื่อการขจัดกิเลสโดยชอบ ขอข้าพเจ้าจงมีความสวัสดีด้วยการกระทำความนอบน้อม”

อย่างไรก็ตาม รูปที่ประกอบใช้จริงของ พุทฺธาย ไม่พบในพระบาลีและอรรถกถา จะเห็นได้ว่า ประโยคมหานมัสการว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ไม่ประกอบรูปว่า สมฺมาสมฺพุทฺธาย

นอกจากนั้น การแปลงเป็น อาย แม้จะมีได้ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ ก็มีใช้ในฐานะ ๔ ประการ คือ

๑. ตทัตถสัมปทาน

- ตสฺส อตฺโถ ตทตฺโถ = สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลหรือกิริยานั้นๆ ชื่อว่า ตทัตถะ เช่น

พุทฺธสฺสตฺถาย ธมฺมสฺสตฺถาย สงฺฆสฺสตฺถาย ชีวิตํ ปริจฺจชาม.

“เราจะสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธเจ้า เพื่อประโยชน์แก่พระธรรม และเพื่อประโยชน์แก่พระสงฆ์”

ปิณฺฑปาตํ ปฏิเสวามิ เนว ทวาย น มทาย น มณฺฑนาย น วิภูสนาย.

“เราย่อมไม่บริโภคบิณฑบาตเพื่อความสนุก ไม่บริโภคเพื่อความมัวเมา ไม่บริโภคเพื่อการประดับ ไม่บริโภคเพื่อการตบแต่ง”

อตฺถาย หิตาย สุขาย สํวตฺตติ.

“ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข”

๒. ตุมัตถสัมปทาน

- ตุํปจฺจยสฺส อตฺโถ ตุมตฺโถ = สัมปทานที่เป็นอรรถของ ตุํ ปัจจัย ชื่อว่า ตุมัตถะ หมายถึง เป็นคำแสดงประโยชน์ที่สามารถแปลงกลับเป็น ตุํ ปัจจัยได้ เช่น

โลกานุกมฺปาย พุทฺโธ โลเก อุปฺปชฺชติ.

“พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นในโลกเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก”

(คำว่า โลกานุกมฺปาย อาจแต่งบาลีเป็นรูปว่า โลกานุกมฺปิตุํ ก็ได้)

ผาสุวิหาราย.

“เพื่อการอยู่เป็นสุข” [คำว่า ผาสุวิหาราย อาจแต่งบาลีเป็นรูปว่า ผาสุ วิหริตุํ ก็ได้]

๓. ฐานะที่ประกอบด้วย นี ธาตุ และธาตุที่มีอรรถว่า ไป เช่น

ทกาย เนติ (นำน้ำไป)

อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ (สัตว์จำนวนน้อยย่อมไปสู่สวรรค์)

คำว่า ทกาย และ สคฺคาย ลง ส วิภัตติแล้วแปลงเป็น อาย ในที่ประกอบกับ นี ธาตุ และธาตุที่มีอรรถว่า ไป

๔. ฐานะที่เป็นวิภัตติวิปัลลาส คือ การลงวิภัตติในอรรถอื่นจากอรรถเดิมของตน เช่น

มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย (พึงชักเข้าหาอาบัติเดิม)

มหโต คณาย ภตฺตา (หัวหน้าของหมู่คณะใหญ่)

คำว่า มูลาย ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถทุติยา

คำว่า คณาย ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถฉัฏฐี แปลง ส เป็น อาย ได้ในบทเหล่านี้

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

ตทตฺเถ จ ตุมตฺเถ จ นีคตฺยตฺถาน กมฺมนิ
วิภตฺติวิปลฺลาเส จา- ยาเทโส จตุธา ภเว.[๑]

"การแปลงเป็น อาย ย่อมมีได้ ๔ อย่าง คือ

๑. ในตทัตถสัมปทาน ๒. ตุมัตถสัมปทาน

๓. กรรมของ นี ธาตุและธาตุที่มีอรรถว่า ไป

๔. ในวิภัตติวิปัลลาส"

ข้อความข้างต้นสอดคล้องกับกฎในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทเสน สํยุตํ
รูปํ อนิตฺถิลิงฺคานํ ฐาเนสุ จตุสุฏฺฐิตํ.

คตฺยตฺถกมฺมนิ เจว นยนตฺถสฺส กมฺมนิ
วิภตฺติยา วิปลฺลาเส ตทตฺเถ จาปิ นิทฺทิเส.[๒]

"รูปของบทที่ไม่ใช่อิตถีลิงค์ อันประกอบด้วย อาย อาเทศแห่งจตุตถีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ ดำรงอยู่ในฐานะ ๔

ผู้มีปัญญาพึงแสดงในกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า ไป, กรรมของธาตุที่มีอรรถว่า นำไป, วิภัตติวิปัลลาส และตทัตถสัมปทาน"

มีข้อสังเกตว่า ข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ต่างกันกับความเห็นของกัจจายนสุตตัตถะเล็กน้อย คือ สัททนีติปกรณ์แยกกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า ไป และกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า นำไป เป็น ๒ ข้อ และรวมตุมัตถสัมปทานเข้าไว้ในตทัตถสัมปทาน แต่กัจจายนสุตตัตถะแยกตทัตถสัมปทานท และ

ตุมัตถสัมปทานเป็น ๒ ข้อตามที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ อีกทั้งรวมเอากรรมของธาตุทั้งสองนั้นเป็นข้อเดียว เพราะถือว่าเป็นกรรมของธาตุที่มีความหมายใกล้เคียงกัน

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธาย

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี" (พุทฺธ + ส)

แปลง ส วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อาย ด้วยสูตรว่า "อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ" (พุทฺธ + อาย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (พุทฺธฺ ะ + อาย)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (พุทฺธฺ + อาย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (พุทฺธฺ ⟶ อาย)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธาย

[๖๔ : ๘๖] สาคโม เส.

ลง ส อาคมในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง

สาคโม อ.อาคมคือ ส *โหติ* ย่อมลง *เส* ในที่ ส วิภัตติ ฯ

สาคโม เสติ เส สการาคโม.

ลง ส อักษรเป็นอาคมในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า สาคโม เส (ลง ส อาคมในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง)

สูตรนี้กล่าวถึงการลง ส อักษรเป็นอาคม ในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๐๘) กล่าวว่า ปุนปุํสเกสุ เส สาคโม (เมื่อควรกล่าวปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ลง ส เป็นอาคมในเพราะ ส วิภัตติ) อย่างไรก็ตาม มีข้อยกเว้นเล็กน้อยในตัวอย่างว่า

ยสฺสตฺถิ สุคเต สทฺธา โย จ ปิโย มหามุเน
พุทฺธมาตุสฺส สกฺการํ กโรตุ สุคโตรโส.[๔๓]

"ขอพระโอรสของพระสุคต ผู้มีศรัทธาในพระสุคต หรือเป็นผู้เคารพรักพระมหามุนี จงทำสักการะพุทธมารดาเถิด"

ข้อความนี้เป็นคำกล่าวของท่านพระอานนท์ในคัมภีร์อปทาน ท่านได้กล่าวไว้ในเวลาที่พระนางมหาปชาบดีโคตมีปรินิพพาน จึงเชิญชวนให้ภิกษุทั้งหลายไปร่วมงานศพเพื่อทำสักการะสรีระของพระนางมหาปชาบดีโคตมี

อนึ่ง คำว่า เส (ในที่ ส วิภัตติ) มาจาก ส ศัพท์ + สฺมึ วิภัตติ คำว่า ส เป็นอนุกรณศัพท์ คือศัพท์ปลอมที่นำมาใช้แทนศัพท์จริง แต่มีความหมายตามศัพท์โดยแปลทับศัพท์ไม่ต้องแปลตามอรรถปกติเหมือนในประโยคทั่วไป ความจริงแล้ว ส ศัพท์นี้ไม่ใช่ ส วิภัตติจริงๆ เพราะถ้าเป็นวิภัตติก็ต้องลงท้ายนามศัพท์ จะมีวิภัตติอื่นลงซ้อนข้างหลังไม่ได้ ดังนั้น คำว่า ส จึงเป็นอนุกรณศัพท์ ไม่ใช่ ส วิภัตติที่ใช้โดยทั่วไป

อนุกรณศัพท์จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. นามานุกรณะ อนุกรณศัพท์ที่เป็นนาม เช่น เส (ในที่ ส วิภัตติ)

๒. อาขยาตานุกรณะ อนุกรณศัพท์ที่เป็นอาขยาต เช่น กโรติสฺส (แห่ง กร ธาตุ) ลง ส วิภัตติท้าย กโรติ ซึ่งลง ติ ปัจจัยท้าย กร ธาตุเพื่อให้เปลี่ยนเป็นบทนามที่ลงวิภัตตินามได้

๓. อุปสัคคานุกรณะ อนุกรณศัพท์ที่เป็นอุปสรรค เช่น อภิสฺส (แห่ง อภิ อุปสรรค), ปติสฺส (แห่ง ปติ อุปสรรค)

๔. นิปาตานุกรณะ อนุกรณศัพท์ที่เป็นนิบาต เช่น นโม อตฺถุ (ความนอบน้อมจงมี), นโม กโรหิ (จงทำความนอบน้อม)

ตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ ให้ลงวิภัตติท้ายอนุกรณศัพท์ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย หรือลงด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๐๓) ว่า รุฬฺหานุกรโณปสคฺคาทิโต จ (ลงวิภัตติท้ายรุฬหีศัพท์, อนุกรณศัพท์ และอุปสรรคเป็นต้นด้วย)

พุทฺธสฺส.

[จตุตถี เอกพจน์] พุทฺธสฺส (แก่พระพุทธเจ้า)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธสฺส

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (พุทฺธ + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง ลง สฺ อาคม ด้วยสูตรว่า “สาคโม เส” (พุทฺธ + สฺส)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธสฺส

คำแปลจตุตถีวิภัตติมี ๓ อย่าง

๑. คำแปล : แก่

อรรถ : ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสัมปทาน ใช้ในกรณีที่รับวัตถุหรือกิริยาอาการ

สูตร : สิลาฆ เป็นต้น (การกอันมีกรรมการกเป็นต้น ชื่อว่า สัมปทาน ฯลฯ)

ตัวอย่าง : พุทฺธสฺส ปุปฺผํ ททาติ (ถวายดอกไม้แก่พระพุทธเจ้า) คำว่า พุทฺธสฺส เป็น *สมฺปทาน* ใน ททาติ

๒. คำแปล : เพื่อ

อรรถ : ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถตทัตถสัมปทาน คือ สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่กิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง ใช้ในกรณีที่แสดงประโยชน์แก่กิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง

สูตร : สิลาฆ เป็นต้น (การกอันมีกรรมการกเป็นต้น ชื่อว่า สัมปทาน ฯลฯ)

ตัวอย่าง : อตฺถาย หิตาย สุขาย สํวตฺตติ (ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข) คำว่า อตฺถาย เป็น *ตทตฺถสมฺปทาน* ใน สํวตฺตติ

๓. คำแปล : ต่อ

อรรถ : ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสัมปทาน ใช้ในกรณีที่ประกอบด้วยธาตุที่มีความหมายว่า โกรธ, ทำร้าย, ริษยา, กล่าวโทษ

สูตร : สิลาฆ เป็นต้น (การกอันมีกรรมการกเป็นต้น ชื่อว่า สัมปทาน ฯลฯ)

ตัวอย่าง : ตสฺส กุชฺฌ มหาวีร (ข้าแต่ท่านผู้มีความเพียรอันยิ่งใหญ่ ท่านจงโกรธต่อพระราชานั้นเถิด)

ยทิหํ ตสฺส กุปฺเปยฺยํ (ถ้าเราโกรธต่อพระราชานั้น)

ทุหยติ ทิสานํ เมโฆ (เมฆฝนทำร้ายต่อทิศทั้งหลาย)

โย มิตฺตานํ น ทุพฺภติ (บุคคลใดไม่ประทุษร้ายต่อมิตร)

ติตฺถิยา อิสฺสนฺติ สมณานํ (เดียรถีย์ริษยาต่อสมณะ)

ทุชฺชนา คุณวนฺตานํ อุสูยนฺติ (คนชั่วย่อมกล่าวโทษต่อผู้มีคุณความดี)

กา อุสูยา วิชานตํ (การกล่าวโทษต่อผู้รู้ทั้งหลาย มีประโยชน์อะไร)

นํ.

ลง นํ วิภัตติ

ทีฆํเตฺวว.

บทว่า ทีฆํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๖๕ : ๘๗] สุนํหิสุ จ.

สระย่อมถึงความเป็นทีฆะ ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

สรา อ.สระ ท. *ยนฺติ* ย่อมถึง *ทีฆํ* ซึ่งความเป็นทีฆะ *สุนํหิสุ* ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ ท. จ บ้าง ฯ

สุนํหิสุ ปเรสุ สรานํ ทีโฆ โหติ.

ความเป็นทีฆะแห่งสระทั้งหลายย่อมมี ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ อันเป็นเบื้องหลัง

ใจความของสูตรนี้ คือ สรา ทีฆํ ยนฺติ แต่ในวุตติอธิบายเป็นรูปว่า สรานํ ทีโฆ โหติ (ความเป็นทีฆะแห่งสระทั้งหลายย่อมมี) เพื่อให้ผู้เรียนเข้าใจความหลากหลายของคำในประโยค

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๖๖) กล่าวถึงวิธีทำทีฆะของสูตรนี้ ๒ อย่าง คือ

๑. การทำทีฆะสระ อิ และ อุ เป็น อี และ อู ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติอยู่หลัง ไม่แน่นอน เช่น อคฺคีสุ อคฺคิสุ, อคฺคีนํ อคฺคินํ, อคฺคีหิ อคฺคีภิ, ภิกฺขูสุ ภิกฺขุสุ, ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนํ, หรือ ภิกฺขูหิ ภิกฺขูภิ

๒. การทำทีฆะสระ อา ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง แน่นอน เช่น พุทฺธานํ

จกาเรน กฺวจิ น.

ความเป็นทีฆะย่อมไม่มีในบางแห่งด้วย จ ศัพท์

จ ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามความเป็นทีฆะในสูตร จึงมีความหมายเหมือนกับ วา ศัพท์นั่นเอง แปลว่า “ได้บ้าง” เช่น อคฺคีสุ, อคฺคิสุ เป็นต้น จะเห็นได้ว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวิธีของสูตรนี้ จึงมีวิธีใช้เหมือนกับ วา ศัพท์ที่แสดงอรรถวิกัปปนะ มักมีรูป ๒ อย่างในสูตรเดียว รูปหนึ่งทำตามวิธีของสูตร อีกรูปหนึ่งไม่ต้องทำตาม เช่น ยสฺสทานิ = ยสฺส อิทานิ รูปเหล่านี้มีใช้ทั้งสองอย่าง กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ (สูตร ๓๘) แสดงคำแปลของ จ ศัพท์ว่า น อาปชฺชนฺเต จ (ย่อมไม่ถึง[ความเป็นทีฆะ]ก็มีบ้าง)

การ ศัพท์ที่ลงด้วยสูตรว่า อกฺขเรหิ การ (ลง การ ปัจจัยท้ายอักขระ) เป็น การ ปัจจัยที่จัดเป็นตัทธิตปัจจัย ท่านให้ลงท้ายอักขระ คือ อักษรซึ่งแสดงเสียง เช่น อ เอว อกาโร (อ นั่นแหละ ชื่อว่า อการะ) นอกจากนั้น การ ศัพท์อาจเป็นนามศัพท์ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า กรียติ อุจฺจารียตีติ กาโร (ศัพท์ที่ถูกเปล่งเสียง ชื่อว่า การะ) เช่น เอว จ โส กาโร จาติ เอวกาโร (เอว ศัพท์ ชื่อว่า เอวการะ) คำว่า จกาเรน ในที่นี้มีความหมายเหมือน จสทฺเทน แปลว่า "ด้วย จ ศัพท์"

พุทฺธานํ

[จตุตถี พหูพจน์] พุทฺธานํ (แก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธานํ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี" (พุทฺธ + นํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (พุทฺธฺ -ะ + นํ)

ในที่ นํ อยู่หลัง ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า "สุนํหิสุ จ" (พุทฺธฺ -า + นํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (พุทฺธฺ ⟶ -า + นํ)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธานํ

[๖๖ : ๘๙] อปาทาเน ปญฺจมี.

ลงปัญจมีวิภัตติในอปาทานการก

ปญฺจมี อ.ปัญจมีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *อปาทาเน* ในอปาทานการก ฯ

ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา, ตทปาทานํ นาม.

บุคคลย่อมหลีกออกจากการกใด ภัยจากการกใด[ย่อมเกิดขึ้น] หรือว่า บุคคลย่อมเรียนเอา[ซึ่งศิลปวิทยา]จากการกใด การกนั้น ชื่อว่า อปาทาน

คำอธิบายข้างต้นนำสูตรว่า ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา, ตทปาทานํ มาใช้เป็นวุตติของสูตรนี้

คำว่า ตํ ใน ตทปาทานํ (ตํ + อปาทานํ) หมายถึง การกอันเป็นแดนหลีกออก, การกอันเป็นแดนกลัว และการกอันเป็นที่เรียนศิลปวิทยา

แม้ท่านประกอบบทว่า ยสฺมา เพียงบทเดียว ก็ต้องนำไปแปลร่วมกับบทต่อไปว่า ภยํ และ อาทตฺเต โดยอธิการนัย คือ นัยที่ติดตามมา อนึ่ง ในประโยคที่กล่าวถึงแดนกลัวว่า โจรา ภยํ ชายติ ควรแปลว่า “ความกลัวแต่โจรย่อมเกิดขึ้น” เพราะโจรเป็นแดนกลัว ไม่ควรแปลว่า “ความกลัวย่อมเกิดขึ้นแต่โจร” ถ้าแปลเช่นนี้คำว่า โจรา จะสัมพันธ์เป็นอปาทานใน ชายติ ไม่ใช่สัมพันธ์ใน ภยํ จัดว่าผิดหลักการก

คำว่า ภยมาทตฺเต ตัดบทเป็น ภยํ + อาทตฺเต

คำว่า อาทตฺเต เป็นคำสันสกฤต สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ทา ธาตุ (ทาเน = ให้) + อ ปัจจัย + เต วิภัตติ ซ้อน ตฺ เป็น ตฺต บาลีใช้เป็น อาททาติ

คำว่า ยสฺมาทเปติ ตัดบทเป็น ยสฺมา + อเปติ (ท อาคม) เหตุที่ลง ท อาคมเพราะว่าสันสกฤตมีรูปเดิมว่า ยสฺมาตฺ เมื่อเข้าสนธิกับ อเปติ ก็มีรูปสันสกฤตว่า ยสฺมาทเปติ โดยแปลง ตฺ เป็น ทฺ ในเพราะสระหลัง แต่บาลีให้ลง ท อาคม

ตตฺถ ปญฺจมี โหติ.

ลงปัญจมีวิภัตติในอปาทานการกนั้น

สฺมา.

ลง สฺมา วิภัตติ

อโต อาเอเตฺวว.

บทว่า อโต และบทว่า อาเอ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๖๗ : ๙๐] สฺมาสฺมึนํ วา.

แปลง สฺมา และ สฺมึ ซึ่งอยู่หลังนามศัพท์ อ การันต์ เป็น อา และ เอ ได้บ้าง

อาเอ อ. อา และ เอ อาเทศ ท. *สฺมาสฺมึนํ* แห่ง สฺมา และ สฺมึ วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *อโต* จาก อ อักษร *โหนฺติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

ในปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตให้ สพฺพ ศัพท์ติดตามมาจากสูตรว่า สพฺพโยนีนมาเอ จึงหมายถึงการแปลง สฺมา ทั้งศัพท์เป็น อา และแปลง สฺมึ ทั้งศัพท์เป็น เอ แต่คัมภีร์นี้เห็นว่าไม่จำเป็นต้องให้ สพฺพ ศัพท์ติดตามมา เพราะเมื่อไม่มีการระบุเฉพาะส่วนว่า เป็นการแปลง สฺ เป็น อา หรือแปลง มา เป็น อา ก็หมายถึงการแปลง สฺมา ทั้งศัพท์เป็น อา ดังที่ได้อธิบายไว้ในสูตร ๔๓

อการา ปเรสํ สฺมาสฺมึนํ อาเอ วา โหนฺติ.

แปลง สฺมา และ สฺมึ วิภัตติซึ่งอยู่หลังนามศัพท์ อการันต์ เป็น อา และ เอ ได้บ้าง

พุทฺธา พุทฺธมฺหา พุทฺธสฺมา, พุทฺเธภิ พุทฺเธหิ.

[ปัญจมี เอกพจน์] พุทฺธา พุทฺธมฺหา พุทฺธสฺมา (จากพระพุทธเจ้า)

[ปัญจมี พหูพจน์] พุทฺเธภิ พุทฺเธหิ (จากพระพุทธเจ้าทั้งหลาย)

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า ปุริเสหิ ก่อน ปุริเสภิ แต่คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า พุทฺเธภิ ก่อน พุทฺเธหิ คงเป็นเพราะว่า พุทฺเธภิ เป็นรูปพิเศษไปกว่า พุทฺเธหิ เพราะมีการแปลง หิ เป็น ภิ อย่างไรก็ตาม ในลำดับบทที่เรียกว่า ปทมาลา จะเรียงลำดับเป็น พุทฺเธหิ, พุทฺเธภิ เพื่อให้สอดคล้องกัน

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธา

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี” (พุทฺธ + สฺมา)

แปลง สฺมา เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺมาสฺมึนํ วา” (พุทฺธ + -า)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธฺ ะ + -า)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (พุทฺธฺ + -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (พุทฺธฺ ⟶ -า)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธา

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธมฺหา

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี” (พุทฺธ + สฺมา)

แปลง สฺมา เป็น มฺหา ด้วยสูตรว่า “สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา” (พุทฺธ + มฺหา)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธมฺหา

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺเธภิ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง หิ ปัญจมีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี” (พุทฺธ + หิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธฺ ะ + หิ)

ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ” (พุทฺธฺ เ- + หิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (พุทฺธฺ ⟶ เ- หิ)

แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า “สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา” (พุทฺเธภิ)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺเธภิ

คำแปลปัญจมีวิภัตติมี ๔ อย่าง

๑-๒. คำแปล : แต่ / จาก

อรรถ : ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถอปาทาน

สูตร : ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานํ (บุคคลย่อมหลีกออกจากการกใด หรือความกลัวจากการกใด [ย่อมเกิดขึ้น] หรือบุคคลย่อมเรียนเอาจากการกใด

การกนั้นชื่อว่า อปาทาน)

ตัวอย่าง : คามา อเปนฺติ มุนโย (มุนีทั้งหลายย่อมหลีกออกจากหมู่บ้าน)

คำว่า คามา เป็นแดนหรือสถานที่หลีกออกของมุนี จึงชื่อว่า *อปาทาน*

๓. คำแปล : กว่า

อรรถ : ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถอปาทาน

สูตร : ทูรนฺติกทฺธกาล เป็นต้น (การกใดเป็นไปแล้วใน ทูร ศัพท์ ฯลฯ)

ตัวอย่าง : สีลเมว สุตา เสยฺโย (ศีลนั่นแหละประเสริฐกว่าความรู้ที่เราได้ฟังมาแล้ว)

คำว่า สุตา (กว่าความรู้) เป็นวิภัตติอปาทาน คือ *อปาทาน* ที่แสดงการจำแนก

๔. คำแปล : เหตุ

อรรถ : ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถเหตุ

สูตร : การณตฺเถ จ (ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถว่าเหตุ)

ตัวอย่าง : อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย)

คำว่า อวิชฺชาปจฺจยา เป็น *เหตุ* ใน สมฺภวนฺติ

วิภัตติที่แสดงอรรถเหตุ มี ๓ ประการ คือ

๑. ตติยาวิภัตติ แปลว่า "เพราะ"

๒. ปัญจมีวิภัตติ แปลว่า "เหตุ"

๓. สัตตมีวิภัตติ แปลว่า "ในเพราะ"

คำแปลข้างต้นนี้กล่าวไว้เพื่อให้คำแปลต่างกันเท่านั้น แต่คำแปลว่า เหตุ ของปัญจมีวิภัตติมีใช้น้อยในภาษาไทย ส่วนใหญ่มักแปลว่า "เพราะ" เหมือนตติยาวิภัตติ ยกเว้นเหตุช่วยที่กล่าวต่อจากเหตุหลักอีกทอดหนึ่ง จึงแปลว่า "เหตุ" เช่น

- โส โภชนสฺส สาทุรสตฺตา มหคฺฆสภาวโต ถูโล โหติ.

"เขาอ้วน เพราะเป็นคนกินจุ เหตุที่อาหารมีรสอร่อย"

คำว่า มหคฺฆสภาวโต (เพราะเป็นคนกินจุ) ซึ่งเป็นเหตุหลักของความเป็นคนอ้วน ส่วนคำว่า โภชนสฺส สาทุรสตฺตา (เหตุที่อาหารมีรสอร่อย) เป็นเหตุช่วยของเหตุหลัก แต่อย่างไรก็ตาม ผู้แปลมักแปลเหตุช่วยว่า "เนื่องจาก, เนื่องด้วย" จะทำให้เข้าใจชัดเจนตามภาษาในปัจจุบัน

[๖๘ : ๙๒] สามิสฺมึ ฉฏฺฐี.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในผู้เป็นเจ้าของ

ฉฏฺฐี อ.ฉัฏฐีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *สามิสฺมึ* ในเจ้าของ ฯ

สามี คือ เจ้าของแห่งทรัพย์หรือวัตถุสิ่งของ สามีนี้ไม่ใช่การก เพราะมิได้สัมพันธ์เข้ากับกิริยาเหมือนการก ดังเช่นคำว่า ภิกฺขุโน ปตฺโต (บาตรของภิกษุ) คำว่า ภิกฺขุโน (ของภิกษุ) เป็นสามีสัมพันธ์ คือ บทที่สัมพันธ์โดยความเป็นเจ้าของ คำนี้เกี่ยวกับวัตถุสิ่งของคือ บาตร ไม่เกี่ยวกับกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น สามีจึงจัดว่าเป็นอการก คือ ศัพท์ที่ไม่ใช่การก

ยสฺส วา ปริคฺคโห, ตํ สามี นาม.

ทรัพย์ของเจ้าของใดและอื่นๆ มีอยู่ เจ้าของนั้นชื่อว่า สามี

คำอธิบายข้างต้นนำสูตรว่า ยสฺส วา ปริคฺคโห, ตํ สามี มาใช้เป็นวุตติของสูตรนี้

คำว่า สามี ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต แปลงนิคคหิตใน สํ เป็น มฺ และทีฆะสระ อ ใน ส จึงมีรูปเป็น สามี หรือมาจาก สํ ศัพท์ + อามี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต

ตตฺถ ฉฏฺฐี โหติ.

ลงฉัฏฐีวิภัตติในสามีนั้น

พุทฺธสฺส พุทฺธานํ.

[ฉัฏฐี เอกพจน์] พุทฺธสฺส	(ของพระพุทธเจ้า)
[ฉัฏฐี พหูพจน์] พุทฺธานํ	(ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธสฺส ที่ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ และ พุทฺธานํ ที่ลง นํ ฉัฏฐีวิภัตติ พหูพจน์ เหมือนกับ พุทฺธสฺส และ พุทฺธานํ ที่ลง ส และ นํ จตุตถีวิภัตติตามลำดับ ในที่นี้จึงไม่กล่าวถึงวิธีประกอบรูปศัพท์ซ้ำอีก

คำแปลฉัฏฐีวิภัตติมี ๔ อย่าง

๑. คำแปล : แห่ง

อรรถ : ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถภาวาทิสัมพันธะ ใช้แสดงสัมพันธ์ คือ ความเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นหมู่ หรือที่ใกล้ เป็นต้น มิได้แสดงความเป็นเจ้าของ

สูตร : สามิสฺมึ ฉฏฺฐี (ลงฉัฏฐีวิภัตติในบุคคลผู้เป็นเจ้าของ)

ตัวอย่าง : สุวณฺณสฺส ราสิ (กองแห่งทอง)

อมฺพวนสฺส อวิทูเร (ในที่ใกล้แห่งป่ามะม่วง)

๒. คำแปล : ของ

อรรถ : ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสามีสัมพันธะ ใช้แสดงสัมพันธ์ คือ ความเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเจ้าของ

สูตร : สามิสฺมึ ฉฏฺฐี (ลงฉัฏฐีวิภัตติในบุคคลผู้เป็นเจ้าของ)

ตัวอย่าง : ภิกฺขุโน ปตฺโต (บาตรของภิกษุ)

๓. คำแปล : เมื่อ

อรรถ : ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถอนาทร เพื่อแสดงอนาทร คือ การไม่เอื้อเฟื้อ, การไม่มีเยื่อใย

สูตร : อนาทเร จ (เมื่อปรากฏอนาทรกริยา ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ)

ตัวอย่าง : อกามกานํ มาตาปิตูนํ รุทนฺตานํ ปุตฺโต ปพฺพชิ (เมื่อมารดาและบิดาผู้ไม่ปรารถนาจักให้บวชร่ำไห้อยู่ บุตรได้บวชแล้ว)

๔. คำแปล : บรรดา

อรรถ : ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ เพื่อแสดงนิทธารณะ คือ การแยกส่วนหนึ่งออกจากหมู่ ๔ ประการ ได้แก่ ชาติ คุณลักษณะ กิริยา และชื่อ

สูตร : นิทฺธารเณ จ (เมื่อปรากฏอรรถนิทธารณะและอื่นๆ ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมี-วิภัตติ)

ตัวอย่าง : มนุสฺสานํ ขตฺติโย สูรตโม (บรรดามนุษย์ทั้งหลาย กษัตริย์เป็นผู้กล้าหาญที่สุด)

[๖๙ : ๙๔] โอกาเส สตฺตมี.

ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก

สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัตติ *โหติ* ย่อมลง *โอกาเส* ในโอกาสการก ฯ

โยธาโร, ตโมกาสํ นาม.

การกใดเป็นที่ตั้ง[ของกิริยา] การกนั้น ชื่อว่า โอกาสะ

คำอธิบายข้างต้นนำสูตรว่า โยธาโร, ตโมกาสํ มาใช้เป็นวุตติของสูตรนี้

คำว่า โยธาโร ตัดบทเป็น โย + อาธาโร

คำว่า ตโมกาสํ ตัดบทเป็น ตํ + โอกาสํ

แม้ท่านประกอบเป็นรูปปุงลิงค์ว่า โย โดยหมายถึง การโก ในประโยคอนิยมะ แต่ท่านก็ประกอบใช้รูปนปุงสกลิงค์ว่า ตํ โดยหมายถึง การกํ ในประโยคนิยมะ เพื่อให้คล้อยตาม โอกาส ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ (โอกาส ศัพท์มีรูปเป็น ๒ ลิงค์ คือ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์)

คำว่า ตโมกาสํ ควรอ่านว่า ต-โมกาสํ เพราะนิคคหิตที่แปลงเป็น ม และ ท ในที่สระอยู่หลังควรอ่านติดกับบทหลังเหมือนเป็นส่วนหนึ่งของบทหลัง ไม่ควรอ่านติดกับบทหน้า ที่จริงแล้วถ้าอ่านติดกับบทหน้าเป็นรูปว่า ตโม-กาสํ ก็จะทำให้ได้ความหมายว่า สถานที่มืด, ห้องมืด

ตตฺถ สตฺตมี โหติ.

ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการกนั้น

สฺมึ.

ลง สฺมึ วิภัตติ

พุทฺเธ พุทฺธมฺหิ พุทฺธสฺมึ.

[สัตตมี เอกพจน์] พุทฺเธ พุทฺธมฺหิ พุทฺธสฺมึ (ในพระพุทธเจ้า)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺเธ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี” (พุทฺธ + สฺมึ)

แปลง สฺมึ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "สฺมาสฺมึนํ วา" (พุทฺธ + เ-)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (พุทฺธฺ ะ + เ-)

ลบสระหน้า และปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (พุทฺธฺ + เ-)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (พุทฺธฺ ⟶ เ-)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺเธ

สุ.

ลง สุ วิภัตติ

พุทฺเธสุ.

[สัตตมี พหูพจน์] พุทฺเธสุ (ในพระพุทธเจ้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺเธสุ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง สุ สัตตมีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "โอกาเส สตฺตมี" (พุทฺธ + สุ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (พุทฺธฺ -ะ + สุ)

ในที่ สุ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "สุหิสฺวกาโร เอ" (พุทฺธฺ เ- + สุ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (พุทฺธฺ ⟶ เ- สุ)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺเธสุ

คำแปลสัตตมีวิภัตติมี ๑๐ อย่าง

๑. คำแปล : ใน

อรรถ : ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถอาธาระ คือ ที่ตั้งของกิริยา

สูตร : โอกาเส สตฺตมี (ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก)

ตัวอย่าง : ติเลสุ เตลํ อตฺถิ (น้ำมันมีอยู่ในงา) คำว่า ติเลสุ เป็น *อาธาระ* ใน อตฺถิ

๒. คำแปล : ใกล้

อรรถ : ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถสามีปิกาธาระ คือ อาธาระใกล้

สูตร : โอกาเส สตฺตมี (ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก)

ตัวอย่าง : คงฺคาย โฆโส วสติ (คอกวัวอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา) คำว่า คงฺคาย เป็น *สามีปิกาธาระ* ใน อตฺถิ

๓. คำแปล : ณ

อรรถ : ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถอาธาระ คือ ที่ตั้งของกิริยา

สูตร : โอกาเส สตฺตมี (ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก)

ตัวอย่าง : เอกมนฺเต นิสีทิ (นั่งแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง) คำว่า เอกมนฺเต เป็น *อาธาระ* ใน อตฺถิ

๔. คำแปล : ที่

อรรถ : ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถอาธาระ คือ ที่ตั้งของกิริยา

สูตร : โอกาเส สตฺตมี (ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก)

ตัวอย่าง : คงฺคาย โฆโส วสติ (คอกวัวอยู่ที่แม่น้ำคงคา)

ตามคำแปลนี้ คำว่า คงฺคาย จัดเป็นสมีปูปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงที่ใกล้) แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ คำว่า คงฺคาย แปลตามศัพท์ว่า “ที่แม่น้ำคงคา” แต่คอกวัวจะอยู่ในแม่น้ำไม่ได้ ดังนั้น ความหมายที่แท้จริงของคำนี้ คือ ฝั่งที่อยู่ใกล้แม่น้ำคงคา ในที่นี้จึงเป็นการกล่าวถึงที่ใกล้คือแม่น้ำคงคา แต่เจตนาหมายถึง สิ่งที่อยู่ใกล้ คือ ฝั่งน้ำ

๕. คำแปล : ครั้นเมื่อ

อรรถ : ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถลักขณะ คือ เครื่องสังเกตกิริยา ที่ไม่ปรากฏชัดด้วยกิริยาที่ปรากฏชัดเจน

สูตร : กาลภาเวสุ จ (ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกาลและกิริยาด้วย)

ตัวอย่าง : ภิกฺขุสงฺเฆสุ โภชียมาเนสุ คโต (ครั้นเมื่อภิกษุสงฆ์อันเขาถวายให้ฉันอยู่ บุรุษไปแล้ว)

คำว่า ภิกฺขุสงฺเฆสุ *ลักขณวันตะ* ใน โภชียมาเนสุ ฯ โภชียมาเนสุ กิตก์กิริยาวาจกที่เป็นลักขณะ ฯ โภชียมาเนสุ *ลักขณะกิริยา* ใน คโต ฯ

๖. คำแปล : ในเพราะ

อรรถ : ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิมิตะ คือ บทแสดงเหตุ

สูตร : กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี (ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรรม กรณะ นิมิตตะ)

ตัวอย่าง : กุญฺชโร ทนฺเตสุ หญฺญเต (ช้างย่อมถูกฆ่าในเพราะงา)

คำว่า ทนฺเตสุ *นิมิตตะ* ใน หญฺญเต ฯ หญฺญเต *นิมิตตะวันตะ* ฯ

๗-๘. คำแปล : เหนือ / บน
อรรถ : ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถโอปสิเลสิกาธาระ คือ อาธาระแนบชิด
สูตร : โอกาเส สตฺตมี (ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก)
ตัวอย่าง : อาสเน นิสินฺโน สงฺโฆ (พระสงฆ์นั่งแล้วบนอาสนะ)
บทว่า อาสเน เป็นที่แนบชิดของกิริยา "นั่ง" แห่งพระสงฆ์ จึงเรียกว่า *โอปสิเลสิกาธาระ* (อาธาระแนบชิด)

๙. คำแปล : ในที่
อรรถ : ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถโอปสิเลสิกาธาระ คือ อาธาระแนบชิด
สูตร : โอกาเส สตฺตมี (ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาสการก)
ตัวอย่าง : สรา สเร โลปํ (สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในที่สระ[อยู่หลัง])

๑๐. คำแปล : ในบรรดา
อรรถ : ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ คือ การแยกส่วนหนึ่งออกจากหมู่
สูตร : นิทฺธารเณ จ (เมื่อปรากฏอรรถนิทธารณะและอื่นๆ ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ)
ตัวอย่าง : มนุสฺเสสุ ขตฺติโย สูรตโม (ในบรรดามนุษย์ทั้งหลาย กษัตริย์เป็นผู้กล้าหาญที่สุด)

พุทฺธ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	พุทฺโธ	พุทฺธา
อาลปนะ	เห พุทฺธ เห พุทฺธา	ภวนฺโต พุทฺธา
ทุติยา	พุทฺธํ	พุทฺเธ
ตติยา	พุทฺเธน	พุทฺเธหิ พุทฺเธภิ
จตุตถี	พุทฺธาย พุทฺธสฺส	พุทฺธานํ
ปัญจมี	พุทฺธา พุทฺธสฺมา พุทฺธมฺหา	พุทฺเธหิ พุทฺเธภิ
ฉัฏฐี	พุทฺธสฺส	พุทฺธานํ
สัตตมี	พุทฺเธ พุทฺธสฺมึ พุทฺธมฺหิ	พุทฺเธสุ

ปทมาลาในที่นี้เป็นแบบท่องจำที่กล่าวตามปทมาลาของ ปุริส ศัพท์ในปทรูปสิทธิปกรณ์ เพื่อนักเรียนผู้คุ้นเคยกับปทมาลาของปทรูปสิทธิปกรณ์มาก่อนแล้ว จึงอาจจะแตกต่างกับข้อความในคัมภีร์นี้บ้าง กล่าวคือ

๑. ปทรูปสิทธิปกรณ์ประกอบใช้เป็น โภ ศัพท์ในอาลปนะ เอกพจน์ และ ภวนฺโต ศัพท์ในพหูพจน์เป็นรูปว่า โภ ปุริส โภ ปุริสา, ภวนฺโต ปุริสา แต่คัมภีร์นี้ประกอบใช้ เห ศัพท์ตัวเดียวเฉพาะในเอกพจน์เท่านั้นว่า เห พุทฺธ, พุทฺธา ส่วนในรูปพหูพจน์ไม่ได้กล่าวถึง เห ศัพท์

๒. ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า ปุริเสหิ ก่อน ปุริเสภิ แต่คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า พุทฺเธภิ ก่อน พุทฺเธหิ เพื่อแสดงรูปพิเศษเป็นลำดับแรก

๓. ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า ปุริสสฺส เท่านั้นในจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ แต่ในคัมภีร์นี้กล่าวถึงสองรูปว่า พุทฺธาย, พุทฺธสฺส

๔. ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า ปุริสสฺมึ ก่อน ปุริสมฺหิ แต่คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า พุทฺธมฺหิ ก่อน พุทฺธสฺมึ เพื่อแสดงรูปพิเศษเป็นลำดับแรก

ตัวอย่าง พุทฺธ ศัพท์ในวิภัตติ ๗ และการก ๖

พุทฺโธ พุทฺธ สุขํ ททาติ สรโต, **พุทฺธํ** ตโต ทุกฺกรํ
กึ **พุทฺเธน** มหิทฺธิโยปิ มุนโย, **พุทฺเธน** ชาตา สุขี
พุทฺธสฺเสว มนํ ทเท ปทมหํ, **พุทฺธา** ลเภยฺยาจฺจุตํ
พุทฺธสฺสิทฺธิ น กึ กเร ภวภเว, ภตฺยตฺถุ **พุทฺเธ** มม.

"ข้าแต่พระพุทธ พระพุทธเจ้าประทานความสุขแก่ผู้ระลึกถึงพระพุทธเจ้า เพราะเหตุนั้น กิจอะไรอันพระพุทธเจ้าทรงกระทำได้โดยยากเล่า แม้พระมุนีผู้มีฤทธิ์มากก็เป็นผู้มีความสุขด้วยพระพุทธเจ้า [บุคคล]พึงถวายใจแก่พระพุทธเจ้านั่นเทียว ข้าพระองค์พึงบรรลุพระนิพพานที่ปราศจากจุติจากพระพุทธเจ้า ฤทธิ์ของพระพุทธเจ้าพึงกระทำกิจอะไรไม่ได้เล่า ความภักดีในพระพุทธเจ้าจงมีแก่ข้าพระองค์ในทุกๆ ภพ"

ท่านพระธรรมกิตติ ผู้แต่งคัมภีร์ต้องการจะแสดงตัวอย่างของ พุทฺธ ศัพท์ที่มีใช้จริงในประโยค จึงกล่าวคาถาข้างต้นซึ่งจำแนกออกเป็น ๗ ประโยค ดังนี้

๑. **พุทฺโธ พุทฺธ** สุขํ ททาติ สรโต **พุทฺธํ** (ข้าแต่พระพุทธ พระพุทธเจ้าประทานความสุขแก่ผู้ระลึกถึงพระพุทธเจ้า)

คำว่า พุทฺโธ เป็นตัวอย่างของปฐมาวิภัตติ อันเป็นกัตตาของกริยาคุมพากย์ว่า ททาติ

คำว่า พุทฺธ เป็นตัวอย่างของปฐมาวิภัตติในอรรถอาลปนะ

คำว่า พุทฺธํ เป็นตัวอย่างของทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม เพราะเป็นกรรมของการระลึก ใน สรโต

๒. ตโต ทุกฺกรํ กึ **พุทฺเธน** (เพราะเหตุนั้น กิจอะไรอันพระพุทธเจ้าทรงกระทำได้โดยยากเล่า)

คำว่า พุทฺเธน เป็นตัวอย่างของตติยาวิภัตติในอรรถกัตตา เพราะประโยคนี้เป็นประโยคกรรมวาจกโดยมี ทุกฺกรํ เป็นกรรมสาธนะ (ทุกฺกรํ = ทุ บทหน้า + กร ธาตุ + ข ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๓. มหิทฺธโยปิ มุนโย **พุทฺเธน** ชาตา สุขี (แม้พระมุนีผู้มีฤทธิ์มากก็เป็นผู้มีความสุขด้วยพระพุทธ-เจ้า)

คำว่า พุทฺเธน เป็นตัวอย่างของตติยาวิภัตติในอรรถกรณะเพราะในประโยคนี้เป็นประโยคกัตตุวาจกโดยมี ชาตา เป็นกัตตุสาธนะ (ชาตา = ชน ธาตุ + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๔. **พุทฺธสฺเสว** มนํ ทเท ([บุคคล]พึงถวายใจแก่พระพุทธเจ้านั่นเทียว)

คำว่า พุทฺธสฺส เป็นตัวอย่างของจตุตถีวิภัตติ เพราะประกอบกับ ทา ธาตุในอรรถว่า ให้

๕. ปทมหํ **พุทฺธา** ลเภยฺยาจฺจุตํ (ข้าพระองค์พึงบรรลุพระนิพพานที่ปราศจากจุติจากพระพุทธ-เจ้า)

คำว่า พุทฺธา เป็นตัวอย่างของปัญจมีวิภัตติ เพราะเป็นอปาทานของการบรรลุ (ลเภยฺยาจฺ-จุตํ = ลเภยฺยํ + อจฺจุตํ)

๖. **พุทฺธสฺสิทฺธิ** น กึ กเร (ฤทธิ์ของพระพุทธเจ้าพึงกระทำกิจอะไรไม่ได้เล่า)

คำว่า พุทฺธสฺส เป็นตัวอย่างของฉัฏฐีวิภัตติ เพราะเป็นสามีสัมพันธ์ของ อิทฺธิ

๗. ภวภเว ภตฺยตฺถุ **พุทฺเธ** มม (ความภักดีในพระพุทธเจ้าจงมีแก่ข้าพระองค์ในทุกๆ ภพ)

คำว่า พุทฺเธ เป็นตัวอย่างของสัตตมีวิภัตติ เพราะเป็นที่ตั้งของกิริยาคือความภักดี

คาถาข้างต้นอาจประพันธ์เป็นคาถา ๘ พยางค์ได้ว่า

พุทฺธ พุทฺโธ สุขํ เทติ　　**พุทฺธํ** สรนฺตสฺส เตน หิ
กินฺนุ ทุกฺกรํ **พุทฺเธน**　　มุนโยปิ มหิทฺธิกา.
พุทฺเธน สุขิตา ชาตา　　**พุทฺธสฺเสว** มนํ ทเท
พุทฺธา ปทํ ลเภยฺยาหํ　　**พุทฺธสฺสิทฺธิ** น กึ กเร
พุทฺเธ ภตฺยตฺถุ เม นิจฺจํ　　ภเวสุ ทสฺสหคามินี.

แม้ท่านผู้แต่งจะแสดงอุทาหรณ์ของ พุทฺธ ศัพท์ที่ปรากฏใช้ในการก ๖ และวิภัตติ ๗ ก็ตาม

แต่ความจริงไม่อาจแต่งบาลีโดยประกอบศัพท์เดียวให้มีหลายวิภัตติในประโยคเดียวกันได้ ทั้งนี้ เพราะเนื้อความอย่างหนึ่งต้องประกอบด้วยวิภัตติหนึ่งเท่านั้น จะเห็นได้ว่า ศัพท์สองศัพท์ขึ้นไปในประโยคหนึ่งที่มีกริยาบทเดียว ไม่อาจกล่าวถึงบุคคลหรือสิ่งของอย่างเดียวกันได้ เนื่องด้วยความเป็นกัตตาและกรรมไม่อาจรวมอยู่ในสิ่งเดียวกัน ดังนั้น ถ้าต้องการจะกล่าวถึงเนื้อความที่กล่าวมาแล้ว ก็ต้องใช้สรรพนามแทนบทนามตามปกติ เช่น ประโยคว่า **พุทฺโธ พุทฺธ** สุขํ ททาติ สรโต **พุทฺธํ** (ข้าแต่พระพุทธ พระพุทธเจ้าประทานความสุขแก่ผู้ระลึกถึงพระพุทธเจ้า) ต้องแต่งเป็นรูปว่า **พุทฺโธ พุทฺธ** สุขํ ททาติ สรโต **ตํ** (ข้าแต่พระพุทธ พระพุทธเจ้าประทานความสุขแก่ผู้ระลึกถึงพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น) จึงจะถูกตามตามหลักภาษาเพราะไม่อาจใช้ พุทฺธ ศัพท์ซ้ำกัน ๒ ครั้งในประโยคเดียวกันได้

ข้อความว่า “เราไปหมู่บ้านแล้วพักอยู่ที่หมู่บ้าน” ต้องแต่งบาลีเป็นรูปว่า อหํ คามํ คนฺตฺวา ตตฺถ วสามิ โดยใช้ ตตฺถ (ในหมู่บ้านนั้น) แทนคำว่า คาเม จึงไม่อาจแต่งบาลีเป็นรูปว่า อหํ คามํ คนฺตฺวา คาเม วสามิ ได้ เพราะในภาษาบาลีมีอธิการนัย (นัยที่ติดตามมา) โดยบทนามข้างหน้าอาจติดตามไปหาบทหลังที่เป็นสรรพนาม หรือบทนามข้างหลังอาจติดตามไปหาบทหน้าที่เป็นสรรพนามได้เช่นเดียวกัน นอกจากนั้นข้อความว่า “เราไปสู่เมืองราชคฤห์แล้วอยู่ในเมืองราชคฤห์” อาจแต่งเป็นบาลีว่า อหํ ราชคหํ คนฺตฺวา ตสฺมึ นคเร วสามิ โดยใช้ นคเร แทน ราชคหํ ไม่นิยมแต่งเป็นรูปว่า อหํ ราชคหํ คนฺตฺวา ราชคเห วสามิ

คำว่า ภวภเว เป็นบทวิจฉา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ ดังเช่น มหาชโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ อย่าง คือ

๑. ทัพพวิจฉา คำซ้ำที่กล่าวถึงบุคคลสิ่งของเป็นหลัก เช่น คาเม คาเม ปานียํ (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)

๒. คุณวิจฉา คำซ้ำที่กล่าวถึงคุณลักษณะเป็นหลัก เช่น คาโม คาโม รมณีโย (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารื่นรมย์)

๓. กิริยาวิจฉา คำซ้ำที่กล่าวถึงกิริยาอาการเป็นหลัก เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิญฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น)

ในที่นี้จัดเป็นทัพพวิจฉาที่กล่าวถึง ภพ เป็นหลัก ดังนั้น จึงลง สฺมึ วิภัตติท้าย ภว ศัพท์และประกอบรูปศัพท์เป็น ภเว แล้วซ้อน ภเว เป็น ภเวภเว ด้วยมหาสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร]ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร[คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้]) ดังที่กล่าวไว้ในสูตรว่า วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา หลังจากนั้นจึงแปลงสระ เอ ใน เว ศัพท์แรกเป็น อ เพื่อรักษาคณะฉันท์

คาถาข้างต้นมี ๑๙ พยางค์ มีชื่อว่า สัททูลวิกกีฬิตะ คือ คาถาที่ออกเสียงเหมือนการกระโดดของเสือดาว กล่าวคือ คาถานี้มียติแรกในพยางค์ที่ ๑๒ เหมือนเสือดาวที่กระโดดได้ ๑๒ ศอก

คัมภีร์วุตโตทัย (คาถา ๑๐๓) กล่าวถึงลักษณะของคาถาประเภทนี้ว่า

อกฺกสฺเสหิ ยติ มฺสชา สตตคา, สทฺทูลวิกฺกีฬิตํ.

“คาถาที่มี ม ส ช ส ต ต คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๑๒ และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า สัทฑูลวิกกีฬิตะ”

หมายความว่า สัทฑูลวิกกีฬิตคาถา คือ คาถาที่ประกอบด้วย ม ส ช ส ต ต คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า

อกฺ กสฺ เส,	หิ ยติ มฺ,	ส ชา ส,	ต ต คา,	สทฺ ทู ล,	วิกฺ กี ฬิ,	ตํ
๒ ๒ ๒,	๑ ๑ ๒,	๑ ๒ ๑,	๑ ๑ ๒,	๒ ๒ ๑,	๒ ๒ ๑,	๒
ม	ส	ช	ส	ต	ต	ครุ

อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๑๒ คือ คา และพยางค์ที่ ๗ คือ ตํ

ตัวอย่างของสัทฑูลวิกกีฬิตคาถา เช่น

ชานนฺตา อปิ สทฺทสตฺถมขิลํ, มุยฺหนฺติ ปาจกฺกเม
เยภุยฺเยน หิ โลกนีติวิธุรา, ปาเจ นยา วิชฺชเร
ปณฺฑิจฺจมฺปิ ปหาย พาหิรคตํ, เอตฺเถว ตสฺมา พุโธ
สิกฺเขยฺยามลธมฺมสาครตเร, นิพฺพานติตฺถูปเค.[๔๔]

“แม้บุคคลจะเข้าใจคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต]ทั้งสิ้นได้ ก็ยังสับสนในลำดับพระบาลี เพราะนัยโดยมากในพระบาลีไม่ตรงตามแบบแผนของโลก ดังนั้น ผู้มีปัญญาสละความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นไปภายนอก [คือ ไวยากรณ์สันสกฤต]แล้ว พึงศึกษาคัมภีร์นี้ อันเป็นสำเภาพาข้ามสาครแห่งธรรมอันไร้มลทิน เข้าถึงท่าน้ำ คือพระนิพพาน”

คาถานี้แต่งตามคาถาที่ประกอบ สุคต ศัพท์ไว้ในวิภัตติ ๗ หมวดและการก ๖ ประเภท ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์พาลาวโพธนะอันเป็นตำราย่อความของจานทรไวยากรณ์ ซึ่งแต่งเป็นภาษาสันสกฤตโดยท่านพระกัสสปะผู้อยู่ในนิกายอุทุมพรคิริ ขอยกข้อความจากฎีกาใหม่ของพาลาวตารมากล่าวถึงในที่นี้ว่า

จนฺทพฺยากรณสงฺคหภูเต มหากสฺสปตฺเถรวิรจิเต พาลาวโพธเน สุคตสทฺทโต วิภตฺติการกทีปโก สิโลโก เอวเมวาคโต. พาลาวตารคนฺโถ ปน พหุธา ตํ พาลาวโพธนคนฺถมนุยาติ. อุภินฺนเมเตสํ คนฺถานํ อนุคตตา พหุธา ทิสฺสติ.[๔๕]

“คาถาที่แสดงวิภัตติและการกจาก สุคต ศัพท์มาแล้วอย่างนี้ทีเดียวในคัมภีร์พาลาวโพธนะที่แต่งโดยพระมหากัสสปเถระ อันเป็นคัมภีร์ย่อจานทรไวยากรณ์ อนึ่ง คัมภีร์พาลาวตารแต่งคล้อยตามคัมภีร์พาลาวโพธนะนั้นมากมาย ความคล้อยตามของคัมภีร์ทั้งสองนั้นย่อมปรากฏมากมาย”

ข้อความต้นฉบับในคัมภีร์พาลาวโพธนะ มีดังนี้

ภูตฺวา ตฺวํ สุคโต ชหาสิ　　สุคต เกฺลศานฺน กสฺมานฺธม
ยาเจ'นฺยํ สุคตํ น ศรฺมฺม　　สุคเตนา'เนฺยน ตุลฺโย น เต.
เทยนฺโน สุคตาย นาถ　　สุคตาทฺ วิศฺวะ สุขํ วาญฺฉติ
สรฺวรฺทฺธิ สุคตสฺย ธีร　　สุคเต ภกฺติรฺน ตุจฺฉา กิล.[๔๖]

คาถาข้างต้นปริวรรตเป็นบาลีได้ว่า

หุตฺวา ตฺวํ สุคโต ชหาสิ　　สุคต เกฺลเส น กสฺมา ธม
ยาเจญฺญํ สุคตํ น สมฺม　　สุคเตนาญฺเญน ตุลฺโย น เต.
เทยฺยํ โน สุคตสฺส นาถ　　สุคตา สพฺโพ สุขํ อิจฺฉติ
สพฺพิทฺธิ สุคตสฺส ธีร　　สุคเต ภตฺตี น ตุจฺฉา กิร.

“ข้าแต่พระสุคต พระองค์เป็นผู้เสด็จไปดี ย่อมทรงละกิเลสทั้งหลาย เหตุใดจึงไม่ทรงทำลายได้เล่า สหาย ท่านไม่พึงขออย่างอื่นกะพระสุคต บุคคลผู้เสมอกับพระสุคตอื่นย่อมไม่มีแก่พระองค์ ข้าแต่พระนาถะ พวกเราพึงถวาย[ใจ]แก่พระสุคต ชนทั้งปวงหวังความสุขจากพระสุคต ข้าแต่ท่านผู้อาจหาญ ฤทธิ์ทั้งปวงของพระสุคตย่อมมี ความภักดีในพระสุคตไม่เป็นโมฆะแน่แท้”

คาถานี้เป็นคาถา ๙ พยางค์ นับเข้าในพรหตีฉันท์ ๙ พยางค์ ลักษณะของคาถานี้ประกอบด้วย ม คณะ (๒ ๒ ๒), ส คณะ (๑ ๑ ๒) และ ช คณะ (๑ ๒ ๑) แต่ไม่มีชื่อคาถาปรากฏในคัมภีร์ฉันท์มคธคือวุตโตทัยและฉันโทมัญชรี แม้คัมภีร์ฉันท์สันสกฤตคือวฤตตรัตนากรและฉันโทมัญชรีก็ไม่พบลักษณะของคาถานี้เช่นเดียวกัน ขอฝากให้ผู้รู้ค้นหาชื่อของคาถานี้จากฉันท์สันสกฤตต่อไป

คัมภีร์ปทสาธนะแต่งคาถาเกี่ยวกับ พุทฺธ ศัพท์ไว้ในวิภัตติ ๗ หมวดและการก ๖ ประเภทเป็นสัทธราคาถา ๒๑ พยางค์ว่า

พุทฺโธ สพฺพตฺถทายี, ภวติ หิ ภชตํ, **พุทฺธ พุทฺธํ** น ตํ กึ
ทินฺนํ **พุทฺเธน** โลเก, สิวปทมปิ เต, ยนฺติ **พุทฺเธน** ยสฺมา
อสฺมา **พุทฺธสฺส** ปีตึ, ปรหิตวิธยํ, เทติ **พุทฺธาน**เปโต
มญฺเญ **พุทฺธสฺส** นิจฺจํ, ฆฏยติ มติมา, โก นุ ภตฺตึ น **พุทฺเธ.**[๔๗]

“ข้าแต่พระพุทธ พระพุทธเจ้าประทานประโยชน์ทั้งปวงแก่ผู้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า บุคคลเหล่านั้นย่อมบรรลุแม้กระทั่งพระนิพพานอันเกษมด้วยพระพุทธเจ้า พระ-

นิพพานนั้นอันพระพุทธเจ้ามิได้ประทานไว้ในโลกหรือไร ดังนั้น การกระทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่นนี้ของพระพุทธเจ้ามิได้ไปปราศจากพระพุทธเจ้าเสมอ เห็นจะให้ความปีติโสมนัสแก่พระพุทธเจ้า ผู้ใดเล่าผู้มีปัญญาจะไม่ขวนขวายหาความภักดีในพระพุทธเจ้าหรือ”

คำว่า ปรหิตวิธยํ ตัดบทเป็น ปรหิตวิธิ + อยํ

คำว่า พุทฺธานเปโต ตัดบทเป็น พุทฺธา + อนเปโต (น + อเปโต)

ส่วนปทรูปสิทธิฎีกาได้ประพันธ์คาถาที่กล่าวถึง นร ศัพท์ไว้เป็นคาถา ๑๑ พยางค์ชื่ออุเปนทรวิเชียร ดังนี้

นโร นรํ ยาจติ กิญฺจิ วตฺถุํ
นเรน ทูโต ปหิโต **นราย**
นรา ตมาทาย **นรสฺส** เอตํ
นเร นิเธตี **นร** ตํ นิโพธ.[๔๘]

“นรชนขอวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งกะนรชน ทูตอันนรชนส่งไปแล้วเพื่อนรชน บุคคลถือเอาวัตถุนั้นจากนรชนแล้ว[ย่อมไป] สิ่งนั้นเป็นของนรชน บุคคลย่อมเก็บไว้ในนรชน ข้าแต่นรชน ท่านจงยังบุคคลให้รู้วัตถุนั้น”

อิโต ปรํ ตติยาปญฺจมีนญฺจ จตุตฺถีฉฏฺฐีนญฺจ สรูปตฺตา ปญฺจมีฉฏฺฐิโย ภิยฺโย อุเปกฺขฺยนฺเต.

ต่อแต่ลำดับรูปของ พุทฺธ ศัพท์นี้ ข้าพเจ้าจะเพิกเฉยปัญจมีและฉัฏฐีวิภัตติโดยมาก เพราะตติยาและปัญจมีวิภัตติ พร้อมทั้งจตุตถีและฉัฏฐีวิภัตติ มีรูปเหมือนกัน

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๘) แปลคำว่า อิโต ว่า “จากการแสดงลำดับรูปของ พุทฺธ ศัพท์นี้” (พุทฺธสทฺทสฺส รูปกฺกมทสฺสนโต)

พาลาวตารนิสสัยใหม่ (หน้า ๓๔) แปลว่า “จากลำดับรูปของพุทฺธ ศัพท์นี้” (พุทฺธสทฺทสฺส รูปกฺกมโต) ในที่นี้แปลตามความเห็นของพาลาวตารนิสสัยใหม่ เพราะเห็นว่ามีข้อความสั้นกว่าความเห็นของพาลาวตารคัณฐิ

ฉบับพม่าทุกฉบับมีรูปกัตตุวาจกว่า อุเปกฺขนฺเต (อุป บทหน้า + อิกฺข ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺเต วิภัตติ) แต่ผู้แปลเห็นว่าควรมีรูปกรรมวาจกว่า อุเปกฺขฺยนฺเต (อุป บทหน้า + อิกฺข ธาตุ + ย ปัจจัย + อนฺเต วิภัตติ) จึงจะถูกต้อง เพราะเป็นประโยคกรรมวาจก

ที่จริงแล้ว รูปว่า อุเปกฺขฺยนฺเต เป็นบทที่ลง ย ปัจจัย ในกรรมวาจก แต่ไม่ต้องลง อิ หรือ อี อาคมที่นิยมใช้โดยทั่วไป เพราะการลง อิ หรือ อี อาคมไม่แน่นอนเสมอไป

ราชาทิคณะ

กลุ่มศัพท์มี ราช เป็นต้น

อตฺต สิ.

ตั้ง อตฺต ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

คำว่า อตฺต สิ เป็นคำย่อของประโยคว่า อตฺต (อิติ ลิงฺเค ฐิเต) สิ (โหติ) ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า “เมื่อตั้งนามศัพท์ว่า อตฺต แล้ว ลง สิ วิภัตติ”

ท่านผู้แต่งคัมภีร์ได้กล่าวถึงพุทธาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี พุทฺธ เป็นต้น (ตามปทรูปสิทธิปกรณ์เรียกว่า ปุริสาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ปุริส เป็นต้น) บัดนี้ จะกล่าวถึงราชาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ราช เป็นต้น จึงกล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์ของ อตฺต ศัพท์ด้วยสูตรที่กำลังจะกล่าวถึงนี้

แม้กลุ่มศัพท์เหล่านี้จะเรียกว่า ราชาทิคณะ แต่ท่านมิได้ยก ราช ศัพท์ขึ้นแสดงไว้ก่อน คงเป็นเพราะว่า ราช ศัพท์มีลำดับบทยากกว่า อตฺต ศัพท์ ท่านจึงกล่าวถึงลำดับบทของ อตฺต ศัพท์ก่อนเพื่อมุ่งให้เยาวชนศึกษาได้โดยง่าย

พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโตเตฺวว.

บทว่า พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๗๐ : ๑๑๓] สฺยา จ.

แปลง สิ วิภัตติท้าย พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้นเป็น อา

สิ อ. สิ วิภัตติ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จากนามศัพท์ *พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต* อันมี พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช เป็นต้น *อา* เป็น อา *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

พฺรหฺมาทิโต สิสฺส อา โหติ.

แปลง สิ วิภัตติที่อยู่ท้ายนามศัพท์อันมี พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้น เป็น อา

สูตรนี้ทำหน้าที่แปลง สิ วิภัตติที่อยู่ท้าย พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้นเป็น อา แม้ พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้นเป็น อ การันต์เหมือน ปุริส ก็เป็นศัพท์อีกคณะหนึ่งที่เรียกว่า ราชาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ราช เป็นต้น

ซึ่งมีบทสำเร็จต่างจาก ปุริส เป็นต้น ที่เรียกว่า ปุริสาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ปุริส เป็นต้น การประกอบรูปศัพท์ให้มีบทสำเร็จตามอุทาหรณ์ที่ใช้ในพระชินพจน์เช่นนี้สอดคล้องกันกับสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า ตทนุปโรเธน (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น) แต่ไม่เกี่ยวข้องกับสูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมตั้งไว้สมควรแก่พระชินพจน์) เพราะสูตรข้างต้นเนื่องด้วยการตั้งรากศัพท์ของบทสำเร็จ อย่างไรก็ตาม ตามคำอธิบายในคัมภีร์พาลาวตาร จัดว่าไม่เกี่ยวข้องกับสูตรว่า ตทนุปโรเธน เพราะท่านมิได้กล่าวถึงสูตรนั้นไว้ในคัมภีร์นี้ แต่เนื่องด้วยสูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต โดยมีคำแปลตามมติของคัมภีร์นี้ว่า “นามศัพท์อันสมควรแก่พระชินพจน์ย่อมตั้งไว้และให้สำเร็จ”

เหตุที่สูตรหลังมีกำลังมากกว่าสูตรหน้า ท่านจึงกล่าวสูตรหลังไว้เพื่อห้ามวิธีของสูตรหน้านั้นเอง ดังนั้น จึงไม่ต้องทำวิธีของสูตรหน้า จะเห็นได้ว่า สูตรว่า วา ปโร อสรูปา กล่าวไว้ภายหลังสูตรว่า สรา สเร โลปํ จึงไม่ต้องลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ เพราะสูตรว่า วา ปโร อสรูปา มีกำลังมากกว่า ด้วยเหตุนี้จึงไม่ต้องแปลง สิ ท้าย อตฺต เป็น โอ ด้วยสูตรว่า โส แต่ให้แปลงเป็น อา ด้วยสูตรว่า สฺยา จ นี้ ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

ปุพฺพาปเรสุ ปรวิธิ พลวา. *(ปูรฺวาปรโยะ ปรวิธิรฺพลวานฺ.)*[๔๙]

“ในบรรดาวิธีของสูตรก่อนและสูตรหลัง วิธีของสูตรหลังมีกำลังกว่า”

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำให้คำสละสลวยเรียกว่า วาจาสิลิฏฺฐะ อีกอย่างหนึ่ง จ ศัพท์ห้าม วา ศัพท์จากสูตรว่า ส สเร วาคโม ดังนั้น จึงไม่ต้องแปล จ ศัพท์ในสูตร ดังคัมภีร์นยาสะกล่าวว่า

จคฺคหณํ วาจาสิลิฏฺฐตฺถํ วาคฺคหณนิวตฺตนตฺถญฺจ.[๕๐]

“จ ศัพท์ย่อมมีเพื่อความสละสลวยแห่งคำ และเพื่อห้าม วา ศัพท์”

ตามมติของคัมภีร์นยาสะและปทรูปสิทธิปกรณ์ สูตรนี้มี ๓ บท โดยคำว่า สฺยา ตัดบทเป็น สิ + อา ตามความเห็นนี้ แปลยกศัพท์ได้ ๒ ประการว่า

๑. *สิ* อ. สิ วิภัตติ *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จากนามศัพท์ *พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต* อันมี พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช เป็นต้น *อา* เป็น อา *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

๒. *สิ* อ. สิ วิภัตติ *อา* เป็น อา *โหติ* ย่อมเป็น *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จากนามศัพท์ *พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต* อันมี พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช เป็นต้น ฯ

ส่วนคัมภีร์สุตตนิเทศเห็นว่า สูตรนี้มี ๒ บทโดยคำว่า สฺยา เป็นบทสมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สิสฺส อา สฺยา.

แต่มตินี้จะแปลยกศัพท์สูตรนี้ได้ว่า *สฺยา* อ. อา แห่ง สิ วิภัตติ *โหติ* ย่อมเป็น *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จากนามศัพท์ *พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต* อันมี พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช เป็นต้น ฯ

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นยาสะและปทรูปสิทธิปกรณ์มีความเห็นที่ต่างจากท่านผู้แต่งคัมภีร์สุตตนิเทศ โดยเห็นว่าคำว่า สฺยา ควรเป็นบทสนธิ เพื่อให้เพิ่มคำว่า ปโร (อันเป็นเบื้องหลัง) เข้ามาเป็นวิเสสนะของ สิ ใน สฺยา เหมือนที่เพิ่มคำว่า ปเร เข้ามาเป็นวิเสสนะของ คสี ในสูตรว่า เสสโต โลปํ คสีปิ นั้นเอง ดังนั้น มติของคัมภีร์ทั้งสองนี้จึงสอดคล้องกับกัจจายนไวยากรณ์มากกว่าความเห็นของคัมภีร์สุตตนิเทศ

อตฺตา.

[ปฐมา เอกพจน์] อตฺตา (ตน)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๙๑) กล่าวถึงรูปพหูพจน์ว่า อตฺตา โดยแปลง โย ปฐมาเป็น อา ด้วยสูตรว่า โย วา ปจโม (แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น อา ได้บ้าง เช่น

- พฺรหฺมา ติฏฺฐนฺติ (พรหมทั้งหลายย่อมดำรงอยู่)
- อตฺตา ติฏฺฐนฺติ (ตนทั้งหลายย่อมดำรงอยู่)
- เนตาทิสา สขา โหนฺติ (เพื่อนทั้งหลายย่อมไม่เป็นเช่นนั้น)
- จตฺตาโร มหาราชา (ท้าวมหาราช ๔)

ตามรูปข้างต้นนี้ จึงอาจถือว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ โดยรวบรวมการแปลง โย เป็น อา ได้อีกด้วย จึงมีความหมายของสูตรนี้อีกอย่างหนึ่งว่า

“แปลง สิ วิภัตติและอื่นๆ ท้าย พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้นเป็น อา”

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตา

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจมา” (อตฺต + สิ)

แปลง สิ ท้าย อตฺต ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺยา จ” (อตฺต + -า)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อตฺตฺ -ะ + -า)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (อตฺตฺ + -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อตฺตฺ ⟶ -า)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตา

[๗๑ : ๑๑๔] โยนมาโน.

แปลง โย วิภัตติท้าย พฺรหฺม อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้น เป็น อาโน

อาโน อ. อาโน อาเทศ *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติ ท. *โหติ* ย่อมมี *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จากนามศัพท์ *พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต* อันมี พฺรหม, อตฺต, สข และ ราช เป็นต้น ฯ

โยนมาโนติ พฺรหฺมาทิโต โยนํ อาโนตฺตํ.

แปลง โย วิภัตติที่อยู่ท้ายนามศัพท์อันมี พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้น เป็น อาโน ด้วยสูตรว่า โยนมาโน (แปลง โย วิภัตติท้าย พฺรหฺม อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้น เป็น อาโน)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง โย วิภัตติท้าย พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้นเป็น อาโน จัดเป็นนิจจวิธิสูตร คือ สูตรที่แสดงวิธีแน่นอน เพราะท่านพระกัจจายนะจะกล่าวสูตรว่า สขโต จาโยโน (แปลง โย วิภัตติท้าย สข ศัพท์เป็น อาโย และ โน) ในสูตรถัดไป สูตรดังกล่าวแสดงการแปลง โย วิภัตติท้าย สข ศัพท์เป็น อาโย และ โน ทั้งสองอย่าง ดังนั้น วิธีของสูตรนี้จึงเป็นวิธีที่แน่นอน ซึ่งแปลง โย เป็น อาโน ท้าย พฺรหฺม, อตฺต และ ราช เป็นต้น ยกเว้น สข ศัพท์

ในพาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๖๘) กล่าวว่า ท่านพระธรรมกิตติไม่กล่าวว่า อาโน แต่ท่านกล่าวไว้พร้อมกับ ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิตว่า อาโนตฺตํ (ความเป็น อาโน) ก็เพื่อให้ปรากฏ อาโน อาเทศ ถ้าท่านกล่าวไว้ อาโน ธรรมดา ก็อาจทำให้เข้าใจผิดว่าเป็น อาน อาเทศ ไม่ใช่ อาโน อาเทศ จึงประกอบใช้ ตฺต ปัจจัยเพื่อแสดงข้อความนี้ให้ปรากฏ

อตฺตาโน.

[ปฐมา พหูพจน์] อตฺตาโน (ตนทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตาโน

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (อตฺต + โย)

แปลง โย วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์เป็น อาโน ด้วยสูตรว่า “โยนมาโน” (อตฺต + อาโน)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อตฺตฺ -ะ + อาโน)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (อตฺตฺ อาโน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อตฺตฺ ⟶ อาโน)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตาโน

ฎีกาใหม่ (หน้า ๗๘) อธิบายว่า พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้นจัดเป็นอีกคณะหนึ่งชื่อว่า ราชาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ราช เป็นต้น กล่าวคือ ศัพท์เหล่านี้ลงท้ายด้วย นฺ อักษรที่มี อ อยู่หน้าในภาษาสันสกฤต คือ

บาลี	พฺรหฺม	พฺรหฺมนฺ	**สันสกฤต**
	อตฺต	อาตฺมนฺ	
	สข	สขินฺ	
	ราช	ราชนฺ	

ข้อนี้หมายความว่า ศัพท์ในภาษามคธส่วนใหญ่เป็นสรันตะ คือ มีสระอยู่ท้าย ยกเว้นศัพท์ที่มีนิคคหิตเป็นที่สุด เช่น กึ ทั้งนี้เพราะศัพท์ที่มีสระอยู่ท้ายมักออกเสียงได้สละสลวย และง่ายกว่าศัพท์ที่มีพยัญชนะอยู่ท้าย ดังนั้น ในภาษามคธที่ใช้เป็นพระพุทธพจน์จึงไม่นิยมใช้ศัพท์ที่มีพยัญชนะอยู่ท้าย อย่างไรก็ตาม ศัพท์ที่มีพยัญชนะอยู่ท้ายในภาษาสันสกฤตเหล่านั้นมักปรากฏรูปศัพท์ที่ลงท้ายด้วย นฺ อักษรที่มี อ อยู่หน้าในลำดับบทของภาษามคธได้บ้าง เช่น

[พฺรหฺม ศัพท์] พฺรหฺมานํ, พฺรหฺมุนา, พฺรหฺมุโน

[อตฺต ศัพท์] อตฺตาโน, อตฺตานํ, อตฺตนา, อตฺตโน, อตฺตนิ, อตฺตเนสุ

[ราช ศัพท์] ราชาโน, ราชานํ, ราชินา

นอกจากนั้น แม้ศัพท์นปุงสกลิงค์ในภาษาสันสกฤตที่ลงท้ายด้วย นฺ อักษรที่มี อ อยู่หน้า ก็ปรากฏรูปศัพท์เช่นนั้นในภาษามคธได้บ้าง เช่น

[กมฺม ศัพท์] กมฺมนา, กมฺมุนา, กมฺมุโน, กมฺมนิ

เห อตฺต อตฺตา.

[อาลปนะ เอกพจน์] เห อตฺต อตฺตา (แน่ะตนผู้เจริญ)

โย.

ลง โย วิภัตติ

อตฺตาโน.

[อาลปนะ พหูพจน์] อตฺตาโน (แน่ะตนทั้งหลาย)

[๗๒ : ๑๕๕] พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อมานํ.

แปลง อํ ท้าย พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้น เป็น อานํ ได้บ้าง

อํ อ. อํ วิภัตติ *อานํ* เป็น อานํ *โหติ* ย่อมเป็น *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺคโต* จากนามศัพท์ *พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต* อันมี พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช เป็นต้น *วา* บ้าง ฯ

พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อมานนฺติ พฺรหฺมาทิโต อํวจนสฺส อานํ วา โหติ.

แปลง อํ วิภัตติที่อยู่ท้ายนามศัพท์อันมี พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้น เป็น อานํ ได้บ้าง ด้วยสูตรว่า พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อมานํ (แปลง อํ ท้าย พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้น เป็น อานํ ได้บ้าง)

อาทิ ศัพท์ในสูตรนี้ละข้อความว่า อาตุม เป็นต้น ดังในปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า อาทิสทฺเทน อาตุมาทิสทฺทโต จ (และ[แปลง สิ วิภัตติเป็น อา] ท้ายศัพท์ว่า อาตุม เป็นต้นด้วย อาทิ ศัพท์) นอกจากนั้น อาทิ ศัพท์ ใน อาตุมาทิ หมายถึง สา ศัพท์ที่แปลว่า "สุนัข" ดังนั้น คัมภีร์คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๖๘) จึงกล่าวว่า ราชาทิคณะมี ๖ ศัพท์ คือ พฺรหฺม, อตฺต, สข, ราช, อาตุม และ สา ศัพท์

ในศัพท์ทั้ง ๖ ศัพท์เหล่านี้ สา ศัพท์เป็น อา การันต์ ศัพท์อื่นๆ เป็น อ การันต์ทั้งสิ้น และศัพท์ที่นับเข้าในราชาทิคณะก็ไม่มีรูปเหมือนกันทั้งหมดเช่นกับคณะอื่น จึงถือว่าได้ชื่อว่าราชาทิคณะโดยเป็นรุฬหีที่ปรากฏใช้ทางโลก มีข้อพิเศษคือ ราช ศัพท์แจกตามราชาทิคณะในประโยคธรรมดา แต่ถ้าเป็นสมาสก็แจกตามปุริสาทิคณะ ส่วน สา ศัพท์แจกตาม ราช ศัพท์ทั้งในประโยคธรรมดาและสมาส

อนึ่ง กลุ่มศัพท์ที่เป็นปุริสาทิคณะหรือราชาทิคณะเป็นต้นนั้น ชื่อว่า อากติคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่มีรูปเหมือนกัน โดยมีลักษณะประกอบรูปศัพท์เป็นอย่างเดียวกัน จึงรวมเป็นกลุ่มเดียวกันได้ เช่น ราชาทิคณะที่มักลงท้ายด้วย นฺ อักษร ที่มีสระ อ อยู่หน้า ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว แม้ อาทิ ศัพท์ในสูตรต่างๆ ก็หมายเอาศัพท์ที่เป็นอากติคณะที่กล่าวมานี้

ตามความเห็นข้างต้น คำว่า อากติ เป็นคำไวพจน์ของ ชาติ (ประเภทเดียวกัน) มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์ศัพทกัลปทรุมะ (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๔) ว่า

- อากฺริยเต อยํ โค อยํ อสฺโส อิติ พฺยญฺชฺยเต อเนนาติ อากติ (*อากฺริยเต อิยํ เคารยํ อศฺวะ อิติ วฺยญฺชฺยเต'นยา*) = สัตว์เป็นต้นย่อมถูกแสดงว่า นี้คือวัว นี้คือม้า ด้วยประเภทเดียวกันนี้ เหตุนั้น ประเภทเดียวกันนั้นชื่อว่า อากติ

ส่วนคำว่า อากติคณ มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๖๐) ว่า

- อากติปฺปธาโน คโณ อากติคโณ = กลุ่มศัพท์ที่มีประเภทเดียวกันเป็นประธาน ชื่อว่า อากติ-คณะ (ลบ ปธาน ศัพท์ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อากติ แปลว่า "ลักษณะเหมือนกัน" คือ ลักษณะที่เป็นเครื่องแสดงประเภทของสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้ปรากฏ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + ติ ปัจจัย โดยมีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๖๙) ว่า

- อากรียเต พฺยญฺชียเต ชาติ เอตายาติ อากติ = ลักษณะเหมือนกันที่ทำให้ประเภทปรากฏชัดเจน ชื่อว่า อากติ

ส่วน อากติคณ มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๖๖)ว่า

- อากติยา คเหตพฺโพ คโณ อากติคโณ = อากติคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่พึงถือเอาด้วยลักษณะเหมือนกัน

อตฺตานํ อตฺตํ, อตฺตาโน.

[ทุติยา เอกพจน์] อตฺตานํ, อตฺตํ	(ซึ่งตน)
[ทุติยา พหูพจน์] อตฺตาโน	(ซึ่งตนทั้งหลาย)

คำว่า อํ ในสูตรนี้ แสดงสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง ซึ่งก็คือ อํ วิภัตติ และอรรถกรรมของ อํ วิภัตติ เรียกชื่อว่า อัมพเสจนครุสินานนัย คือ การรดน้ำต้นมะม่วงและการอาบน้ำครู กล่าวคือ ศิษย์ผู้ฉลาดต้องการจะรดน้ำต้นมะม่วงและอาบน้ำครูด้วยในเวลาเดียวกัน จึงได้นำครูไปนั่งใต้ต้นมะม่วงแล้วอาบน้ำให้ การทำกิจสองอย่างด้วยการกล่าวสิ่งใดสิ่งหนึ่งเพียงครั้งเดียว จึงมีชื่อว่า อัมพ-เสจนครุสินานนัย (บางแห่งเรียกว่า อัมพเสจนครุสิตตนัย) ดังคำอธิบายในคัมภีร์นยมุขทีปนีว่า

กตมฺพนฺตนฺหาเนเกน ตํสิญฺจครุนฺหาปนํ
สาธนํ'เวกุทฺเทเสน ทฺวิกิจฺจ'มมฺพเสจนํ.[๕๑]

"การทำกิจสองอย่างให้สำเร็จด้วยการแสดงครั้งเดียว เหมือนการทำกิจสองอย่างให้สำเร็จ คือ การรดน้ำต้นมะม่วงนั้นและการอาบน้ำครู ด้วยกิจอย่างเดียวคือการอาบน้ำซึ่งกระทำที่โคนต้นมะม่วง ชื่อว่า อัมพเสจน[ครุสินาน]นัย"

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตานํ

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า กมฺมตฺเถ ทุติยา (อตฺต + อํ)

แปลง อํ ท้าย อตฺต ศัพท์เป็น อานํ ด้วยสูตรว่า พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อมานํ (อตฺต + อานํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อตฺตฺ -ะ + อานํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (อตฺตฺ + อานํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อตฺตฺ ⟶ อานํ)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตานํ

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” (อตฺต + อํ)

แม้ควรจะแปลง อํ ท้าย อตฺต เป็น อานํ ด้วยสูตรว่า พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อมานํ ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ วา ศัพท์ที่ตามมาสู่สูตรนั้นห้ามไว้

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อตฺตฺ -ะ + อํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (อตฺตฺ + อํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อตฺตฺ ⟶ อํ)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตํ

อตฺเตน อตฺตนา.

[ตติยา เอกพจน์] อตฺเตน อตฺตนา (อันตน)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตนา

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ” (อตฺต + นา)

แม้ควรจะแปลง นา ท้าย อตฺต เป็น เอน ด้วยสูตรว่า อโต เนน ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น โดยมีรูปคล้อยตามสูตรว่า “ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต”

สำเร็จรูปเป็น อตฺตนา

ปกฺเข ชินวจนานุโรเธน เอนาภาโว.

ในฝ่าย[หลัง] ความไม่มี เอน ย่อมมีโดยคล้อยตามพระชินพจน์

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๗๐) อธิบายว่า คำว่า ชินวจนานุโรเธน ตัดบทเป็น ชินวจน + อนุโรเธน พบในพยาขยาของสิงหล ฉบับพม่ามีรูปว่า ชินวจนานุปโรเธน (โดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์) ตามสูตรว่า ตทนุปโรเธน อย่างไรก็ตาม ฉบับสิงหลน่าจะเป็นปาฐะเดิม เพราะศัพท์เหล่านี้ คือ อนุโรธ, อนุกูล, อนุรูป, อนุคุณ และ อนุธมฺม เป็นคำไวพจน์กันที่มีความหมายว่า คล้อยตาม, สมควร

ตามความเห็นข้างต้นนั้น คำว่า รูป, คุณ และ ธมฺม ใน อนุรูป, อนุคุณ และ อนุธมฺม ใช้ในความหมายว่า สภาพ จึงแปลตามศัพท์ว่า “สภาพสมควร” หมายถึง คล้อยตาม ดังนั้น คำว่า ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติยา พุทฺธํ ปูเชมิ จึงแปลตามความเห็นนี้ว่า “ข้าพเจ้าบูชาพระพุทธเจ้าด้วยการปฏิบัติอันคล้อยตาม[โลกุตตร]ธรรม” อย่างไรก็ตาม นิสสัยพม่าแปล ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติยา ว่า “ด้วยการปฏิบัติธรรม[คือภาวนา]อันคล้อยตาม[โลกุตตร]ธรรม” โดยถือว่า ธมฺม ศัพท์หลังเป็นภาวนาธรรม

แม้สูตรว่า อโต เนน จะไม่มี วา ศัพท์ในสูตรหรือติดตามมาจากสูตรอื่น แต่รูปว่า อตฺตนา ก็ไม่ต้องแปลง นา เป็น เอน ด้วยสูตรดังกล่าว โดยคล้อยตามปริภาสาสูตรหรือสูตรที่เป็นกฎทั่วไปว่า ตทนุปโรเธน หรือตามมติของพาลาวตาร ก็จัดว่าคล้อยตามสูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

[๗๓ : ๑๒๖] อตฺตนฺโต หิสฺมิมนตฺตํ.

สระท้ายของ อตฺต ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อน ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง

อตฺตนฺโต อ.ที่สุดของ อตฺต ศัพท์ *ยาติ* ย่อมถึง *อนตฺตํ* ซึ่งความเป็น อน *หิสฺมึ* ในที่ หิ วิภัตติ ฯ

อตฺตนฺโต หิสฺมิมนตฺตนฺติ หิมฺหิ อตฺตนฺตสฺส อโน.

แปลงสระท้ายของ อตฺต ศัพท์เป็น อน ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า อตฺตนฺโต หิสฺมิมนตฺตํ (สระท้ายของ อตฺต ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อน ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง)

ฎีกาใหม่ (หน้า ๗๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า พระกัจจายนะไม่กล่าวสูตรสั้นๆ ว่า อตฺตนฺโต หิสฺมิมนํ แต่ประกอบใช้ภาวปัจจัย คือ ตฺต ที่แปลว่า “ความเป็น” เข้ามา มีประโยชน์เพื่อให้แปลงสระ อ ท้าย อตฺต ศัพท์เป็น อน ในที่ สุ วิภัตติอยู่หลัง เช่น อตฺตเนสุ ที่จริงแล้ว คำว่า อนตฺต ชื่อว่า ภาวนิเทศ คือ ศัพท์ที่แสดงด้วยภาวตัทธิตโดยลง ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิตท้าย อน ศัพท์ ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนสฺส ภาโว อนตฺตํ = ความเป็น อน ชื่อว่า อนัตตะ

ถ้าพระกัจจายนะตั้งสูตรว่า อตฺตนฺโต หิสฺมิมนํ ก็มีความหมายเหมือนกับ อตฺตนฺโต หิสฺมิมนตฺตํ และมีคำที่สั้นกว่า แต่การแสดงด้วยภาวตัทธิตดังกล่าวนั้นมีประโยชน์เพื่อทำให้สูตรมีความหมายขยายออกไปครอบคลุมอุทาหรณ์ต่างๆ ได้มากกว่า นั่นคือ การแปลงสระ อ ท้าย อตฺต ศัพท์เป็น อน ในที่ สุ วิภัตติอยู่หลัง ดังที่กล่าวมาแล้ว เพราะเนื้อความย่อมมีมากขึ้นได้ด้วยความมากขึ้นของอักษร หมายความว่า ถ้าท่านพระกัจจายนะประสงค์ให้แปลงสระท้ายของ อตฺต เป็น อน ในที่ หิ วิภัตติเท่านั้น ก็ควรกล่าวสูตรนี้เป็นรูปว่า อตฺตนฺโต หิสฺมิมนํ แต่การประกอบภาวปัจจัยเป็นรูปว่า อนตฺตํ มีประโยชน์เพื่อแสดงอาเทศในวิภัตติอื่นจาก หิ วิภัตติดังกล่าวอีกด้วย ดังข้อความว่า

ตตฺถ อนตฺตนฺติ ภาวนิทฺเทเสน สฺมิ จ อนาเทโส วุตฺโต. กสฺมาติ เจ. อกฺขรพาหุลฺลโต อตฺถ-พาหุลฺลมฺปิ ภเวยฺย.[๕๒]

“ในเรื่องนั้นท่านพระกัจจายนะกล่าวถึง อน อาเทศในที่ สุ วิภัตติอยู่หลังด้วยภาวนิเทศว่า อนตฺตํ อีกด้วย

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร ตอบว่า : แม้เนื้อความก็มีมากได้ด้วยความมากของอักษร”

สรุปความว่า ภาวตัทธิตปัจจัย คือ ตฺต ในสูตรนี้ก็ตามหรือในสูตรอื่น เช่น อุตฺตํ สนาสุ เป็นต้นก็ตาม ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรงในสูตรตามสมควร

อตฺตเนภิ อตฺตเนหิ.

[ตติยา พหูพจน์] อตฺตเนภิ อตฺตเนหิ (อันตนทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตเนภิ

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ” (อตฺต + หิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อตฺตฺ -ะ + หิ)

ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระที่สุด ของ อตฺต ศัพท์เป็น อน ด้วยสูตรว่า “อตฺตนฺโต หิสฺมิมนตฺตํ” (อตฺตฺ อน + หิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อตฺตฺ อนฺ -ะ + หิ)

ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ” (อตฺตฺ อนฺ เ- + หิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อตฺตฺ ⟶ อนฺ ⟶ เ- หิ)

แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า “สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา” (อตฺตเนภิ)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตเนภิ

เอวํ กรเณ.

ในกรณะก็เหมือนอย่างนี้

รูปว่า อตฺตนา, อตฺตเนภิ, อตฺตเนหิ ที่ท่านกล่าวมาแล้วนั้น ลงตติยาวิภัตติด้วยสูตรว่า กตฺตริ จ ในกัตตุการก แปลว่า “อัน” แต่รูปที่ลงตติยาวิภัตติในกรณการก แปลว่า “ด้วย” ก็มีรูปเหมือนกัตตุการกที่แสดงมาแล้วนั้นเอง

[๗๔ : ๑๒๗] สสฺส โน.

แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์นั้น เป็น โน

โน อ. โน อักษร *สสฺส* แห่ง ส วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต อตฺตโต* จาก อตฺต ศัพท์นั้น *โหติ* ย่อมมี ฯ

สสฺส โนติ สสฺส โนกาโร.

แปลง ส วิภัตติเป็น โน อักษรด้วยสูตรว่า สสฺส โน (แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์นั้น เป็น โน)

คำว่า โนกาโร (โน อักษร) ในวุตติของสูตรท่านประกอบใช้ การ ศัพท์เข้ามาเพื่อแสดงให้ปรากฏชัดว่าเป็น โน อักษร ถ้าท่านกล่าวเพียงคำว่า สสฺส โน ก็อาจทำให้เข้าใจผิดว่าแปลง ส วิภัตติเป็น น อักษร

อตฺตโน อตฺตานํ.

[จตุตฺถี] อตฺตโน	อตฺตานํ	(แก่ตน)

สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๒๖๐) กล่าวว่า รูปว่า อตฺตสฺส พบในคัมภีร์จูฬนิรุตติ แต่ไม่พบในกัจจายนไวยากรณ์และคัมภีร์นิรุตติปิฎกที่ท่านพระกัจจายนะรจนาไว้

นอกจากนั้น รูปพหูพจน์ว่า อตฺตานํ ไม่นิยมใช้ในวรรณกรรมบาลี คงเป็นเพราะว่ามีรูปคล้ายกับรูปทุติยาวิภัตติที่แปลงเป็น อาน จึงมักพบรูปวิจฉาว่า อตฺตโน อตฺตโน ซึ่งแสดงความเป็นพหูพจน์ได้ อย่างไรก็ตาม รูปดังกล่าวมีกล่าวไว้ในปทมาลาได้ เพราะลำดับบทในปทมาลานี้เป็นการผสมวิภัตติเข้ากับบทตามหลักภาษาอาจไม่มีใช้จริงทุกบทในภาษาบาลี โดยเหตุที่ท่านผู้แต่งไวยากรณ์เห็นว่าควรมีรูปเช่นนั้นจึงนำมากล่าวไว้ตามกระแสแห่งลำดับบทที่เรียกว่า ปทมาลาโสตะ

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตโน

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง ส จตุตฺถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (อตฺต + ส)

แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์เป็น โน ด้วยสูตรว่า “สสฺส โน” (อตฺต + โน)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตโน

[๗๕ : ๑๒๐] อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทีหิ สฺมา นาว.

สฺมา วิภัตติท้าย อมฺห, ตุมฺห ศัพท์, ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย นฺตุ, ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็นเหมือน นา วิภัตติ

สฺมา อ. สฺมา วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ลิงฺเคหิ* จากนามศัพท์ ท. *อมฺหตุมฺหนฺตุราช-พฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทีหิ* อันมี อมฺห, ตุมฺห, นฺตุ, ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น *นา อิว* เป็นราวกะ อ. นา วิภัตติ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

คำว่า สฺมา เป็นศัพท์สามัญทั่วไปที่ไม่ได้ระบุถึงสิ่งที่เป็นเพศชาย เพศหญิง หรือเพศบัณเฑาะก์ จึงประกอบใช้เป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ก็ได้ ในที่นี้จึงเพิ่มปาฐเสสะเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ปรํ เข้ามา แต่อาจเพิ่มปาฐเสสะเป็นรูปปุงลิงค์ว่า ปโร เข้ามาก็ได้

คำว่า นฺตุ ในสูตรนี้หมายถึงศัพท์ที่ลงท้ายด้วย นฺตุ ใน วนฺตุ ปัจจัยและ มนฺตุ ปัจจัย การใช้คำลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงหมู่ เช่น ภตฺตํ ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคข้าว) คำว่า ภตฺตํ (ข้าว) แม้จะกล่าวถึงข้าวอย่างเดียว ก็หมายถึงข้าวและกับข้าวอีกด้วย จึงเป็นคำที่กล่าวถึงข้าวอันเป็นบางส่วน แต่เจตนาหมายถึงข้าวและกับข้าวอันเป็นหมู่ ดังคำอธิบายในพาลาวตารฎีกาใหม่ว่า

ตตฺถ นฺตูติ วนฺตุมนฺตุปฺปจฺจยนฺตา วุตฺตา. อญฺญถา เต อุโภ สทฺทคเณ เอเกน วจเนน สงฺคณฺหิตุํ น สกฺกาติ.[๕๓]

“คำว่า นฺตุ ในสูตรนั้น ท่านกล่าวถึงศัพท์ที่มี วนฺตุ และ มนฺตุ ปัจจัยอยู่ท้าย มิฉะนั้นแล้วย่อมไม่อาจรวบรวมกลุ่มศัพท์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยศัพท์เดียว”

อมฺหาทิโต สฺมา นา อิว โหติ.

สฺมา วิภัตติที่อยู่ท้ายนามศัพท์อันมี อมฺห ศัพท์เป็นต้น เป็นเหมือน นา วิภัตติ

สูตรนี้เป็นอติเทสสูตร คือ สูตรชี้แนะ จัดเป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งเหมือนกับอุปจาระ และจัดเป็นรูปาติเทสสูตร (สูตรชี้แนะรูป) หมายความว่า รูปใดสำเร็จได้ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง รูปนั้นก็สำเร็จได้ในที่ สฺมา วิภัตติที่อยู่หลัง อมฺห และ ตุมฺห ศัพท์เป็นต้น และเนื่องจากสูตรนี้มิใช่อาเทสวิธิสูตร จึงมิได้แสดงการแปลง สฺมา เป็น นา ไว้โดยตรง ดังนั้น แม้จะมิได้แปลง สฺมา เป็น นา แต่เมื่อทำให้ สฺมา เหมือน

นา รูปว่า สฺมา ก็เปลี่ยนเป็น นา ไปเอง

อนึ่ง ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑๒๐) กล่าวถึงอติเทสสูตร ๖ ประเภท แต่จะไม่ขอกล่าวไว้ในที่นี้อีก ผู้ที่ต้องการทำความเข้าใจเรื่องอติเทสสูตรโดยละเอียด พึงไปศึกษาในคัมภีร์นั้นเถิด

อาทิ ศัพท์ใน ปิตาทีหิ ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๑๒๐) กล่าวว่าหมายเอา ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย ตุ ปัจจัย เช่น มาตุ กตฺตุ เป็นต้น

อตฺตนา.

[ปัญจมี เอกพจน์] อตฺตนา	(จากตน)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตนา

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี” (อตฺต + สฺมา)

แสดง สฺมา วิภัตติเหมือน นา วิภัตติด้วยสูตรว่า “อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทีหิ สฺมา นาว” (อตฺต + นา)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตนา

มีข้อสังเกตว่า คัมภีร์นี้กล่าวถึงสูตรว่า สสฺส โน แล้วแสดงการแปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต เป็น โน ได้รูปว่า อตฺตโน แต่ท่านไม่กล่าวถึงสูตรว่า สฺมา นา เพราะท่านพระกัจจายนะกล่าวถึงสูตรว่า อมฺหตุมฺห เป็นต้นไว้ก่อน สฺมา นา จึงต้องแสดง สฺมา เหมือน นา ด้วยสูตรนี้ เพราะฉะนั้น คัมภีร์นี้จึงถือว่าสูตรว่า สฺมา นา ไม่มีประโยชน์ เพราะซ้ำกับสูตรว่า อมฺหตุมฺห เป็นต้น จึงไม่กล่าวไว้ แต่ได้กล่าวถึงสูตรว่า ตโต สฺมึ นิ ในสูตรถัดไป

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์ได้อุดช่องว่าง คือ โทษที่กล่าวซ้ำของกัจจายนไวยากรณ์ โดยกล่าวว่าการพูดซ้ำเนื้อความที่กล่าวมาแล้ว มีประโยชน์เพื่อแสดงข้อความใหม่ ซึ่งก็คือ การแปลง ต ท้าย อตฺต ศัพท์ เป็น ร ในเพราะ ช อักษร เช่น อตฺรโช = อตฺตโช ผู้แปลคิดว่า รูปว่า อตฺรโช เป็นรูปสนธิที่อาจแปลง ต เป็น ร ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ เหมือนการแปลง ต เป็น ฏ ในอุทาหรณ์ว่า ทุกฺกฏํ = ทุกฺกตํ เป็นต้น ดังนั้น ผู้แปลจึงเห็นว่า การกล่าวสูตรว่า สฺมา นา เกินมา มีประโยชน์เพื่อการแปลง สฺมา เป็น นา ท้ายศัพท์อื่นจาก อตฺต ศัพท์ และไม่ใช่กลุ่ม อมฺห ศัพท์เป็นต้นที่กล่าวไว้ด้วยสูตรว่า อมฺหตุมฺห เป็นต้น ดังอุทาหรณ์ว่า สุมุตฺตา มยํ เตน มหาสมเณน (พวกเราพ้นดีแล้วจากพระมหาสมณะนั้น) แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงการลงตติยาวิภัตติในอรรถปัญจมีด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

[๗๖ : ๑๒๙] ตโต สฺมึ นิ.

แปลง สฺมึ ท้าย อตฺต ศัพท์นั้น เป็น นิ

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต อตฺตโต* จาก อตฺต ศัพท์นั้น *นิ* เป็น นิ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

ตโต สฺมึ นีติ สฺมิโน นิ.

แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น นิ ด้วยสูตรว่า ตโต สฺมึ นิ (แปลง สฺมึ ท้าย อตฺต ศัพท์นั้น เป็น นิ)

รูปว่า สฺมิโน มาจาก สฺมึ + ส ลบนิคคหิตก่อนด้วยสูตรว่า นิคฺคหีตญฺจ แล้วจึงแปลง ส วิภัตติที่อยู่ท้าย อิ ที่ชื่อ ฌ เป็น โน ด้วยสูตรว่า ฌลโต สสฺส โน วา ถ้ายังไม่ลบนิคคหิต ก็จะมีนิคคหิตมาคั่นอยู่ระหว่างสระ อิ และ ส วิภัตติ จัดเป็นวัณณพยวธานะ คือ การคั่นของอักษร จึงต้องลบนิคคหิตก่อนแล้วจึงแปลง ส เป็น โน ได้ ดังนั้น รูปว่า สฺมึโน จึงมีไม่ได้

อตฺตนิ.

[สัตตมี เอกพจน์] อตฺตนิ (ในตน)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตนิ

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี” (อตฺต + สฺมึ)

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “ตโต สฺมึ นิ” (อตฺต + นิ)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตนิ

อนตฺตนฺติ ภาวนิทฺเทเสน สุมฺหิ จ อโน.

การแปลงเป็น อน ย่อมมีในที่ สุ วิภัตติอยู่หลังด้วยภาวนิเทศว่า อนตฺตํ [ในสูตรว่า อตฺตนฺโต หิสฺมิมนตฺตํ] อีกด้วย

อตฺตเนสุ.

[สัตตมี พหูพจน์] อตฺตเนสุ (ในตนทั้งหลาย)

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า อตฺเตสุ คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า อตฺตเนสุ แม้ในสัททนีติปกรณ์

(ปทมาลา หน้า ๒๕๙) ก็ปรากฏรูปว่า อตฺตเนสุ เช่นเดียวกัน ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๙๕) กล่าวว่า สุหิสุ นกฺ (ลง นกฺ เป็นอาคมท้าย อตฺต และ อาตุม ศัพท์ในที่ สุ และ หิ วิภัตติอยู่หลัง ได้บ้าง) มีตัวอย่างทั้งสองแบบว่า

- อตฺตเนสุ อตฺเตสุ อาตุมเนสุ อาตุเมสุ
- อตฺตเนหิ อตฺเตหิ อาตุมเนหิ อาตุเมหิ

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตเนสุ

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง สุ สัตตมีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี” (อตฺต + สุ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อตฺตฺ -ะ + สุ)

ในที่ สุ วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระที่สุด ของ อตฺต ศัพท์เป็น อน ด้วยภาวนิเทศว่า อนตฺตํ ในสูตรว่า “อตฺตนฺโต หิสฺมิมนตฺตํ” (อตฺตฺ อน + สุ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อตฺตฺ อนฺ -ะ + สุ)

ในที่ สุ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ” (อตฺตฺ อนฺ เ- + สุ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อตฺตฺ ⟶ อนฺ ⟶ เ สุ)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตเนสุ

อตฺต สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	**เอกพจน์**	**พหูพจน์**
ปฐมา	อตฺตา	อตฺตาโน
อาลปนะ	โภ อตฺต โภ อตฺตา	ภวนฺโต อตฺตาโน
ทุติยา	อตฺตานํ อตฺตํ	อตฺตาโน
ตติยา	อตฺตนา อตฺตเนน	อตฺตเนหิ อตฺตเนภิ
จตุตถี	อตฺตโน	อตฺตานํ
ปัญจมี	อตฺตนา	อตฺตเนหิ อตฺตเนภิ
ฉัฏฐี	อตฺตโน	อตฺตานํ
สัตตมี	อตฺตนิ	อตฺตเนสุ

ราชา อตฺตาว.

ราช ศัพท์ เหมือน อตฺต ศัพท์

ราช ศัพท์มีรูปปฐมาวิภัตติ อาลปนะ และทุติยาเหมือน อตฺต ศัพท์ จึงได้รูปว่า

[ปฐมา]	ราชา	ราชาโน
[อาลปนะ]	โภ ราช โภ ราชา	ภวนฺโต ราชาโน
[ทุติยา]	ราชานํ ราชํ	ราชาโน

นา.

ลง นา วิภัตติ

สวิภตฺติสฺส ราชสฺเสเตฺวว.

บทว่า สวิภตฺติสฺส และบทว่า ราชสฺส ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๗๗ : ๑๑๖] นามฺหิ รญฺญา วา.

แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติเป็น รญฺญา ในที่ นา วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

รญฺญา อ. รญฺญา อาเทศ *ราชสฺส* แห่ง ราช ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *นามฺหิ* ในที่ นา วิภัตติ *วา* บ้าง ฯ

นามฺหิ สวิภตฺติสฺส ราชสทฺทสฺส รญฺญา วา โหติ.

แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติเป็น รญฺญา ในที่ นา วิภัตติวิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

แม้คำแปลวุตติกับคำแปลสูตรจะเหมือนกัน แต่วุตติก็อธิบายสูตรตามหลักภาษา ดังนี้

- คำว่า สวิภตฺติสฺส แสดงอธิการนัยของ สวิภตฺติสฺส ที่ติดตามมาจากสูตรว่า อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส
- คำว่า ราชสทฺทสฺส แสดงอธิการนัยของ ราชสฺส ที่ติดตามมาจากสูตรว่า ราชสฺส รญฺโญ-ราชิโน เส โดยประกอบใช้ ราชสทฺทสฺส แทน ราชสฺส เพื่อให้ได้ความชัดเจนว่า ราชสฺส ไม่ใช่แปลว่า “แห่งพระราชา” แต่แปลว่า “แห่ง ราช ศัพท์”
- คำว่า โหติ แสดงกริยาคุมพากย์ที่เพิ่มเข้ามาในประโยคนี้ จัดเป็นปักขิปนวุตติ คือ วุตติที่เพิ่มเข้ามาแปล ไม่มีโดยตรงในสูตรและศัพท์ที่ติดตามมา

รญฺญา, ราเชน.

[ตติยา เอกพจน์] รญฺญา ราเชน　　(อันพระราชา)

รูปว่า ราเชน ไม่พบในรูปทั่วไปที่ไม่ใช่สมาส แต่พบในรูปที่เชื่อมสมาสเท่านั้น เช่น

- ธมฺมราเชน (พระธรรมราชา)
- สิวิราเชน (พระเจ้าสิพี)
- กาสิราเชน (พระเจ้ากาสี)

การประกอบรูปศัพท์ รญฺญา

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ” (ราช + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง ราช กับ นา เป็น รญฺญา ด้วยสูตรว่า “นามฺหิ รญฺญา วา” (รญฺญา)

สำเร็จรูปเป็น รญฺญา

การประกอบรูปศัพท์ ราเชน

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ” (ราช + นา)

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน” (ราช + เอน)

แม้ควรจะแปลง ราช กับ นา เป็น รญฺญา ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า “นามฺหิ รญฺญา วา” ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ วา ศัพท์ในสูตรนี้ห้ามไว้

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ราชฺ -ะ + เอน)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (ราชฺ + เอน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ราชฺ ⟶ เอน)

สำเร็จรูปเป็น ราเชน

[๗๘ : ๑๑๗] ราชสฺส ราชุ สุนํหิสุ จ.

แปลง ราช เป็น ราชุ ในที่ สุ, นํ และ หิ อยู่หลังได้บ้าง

ราชุ อ. ราชุ อาเทศ *ราชสฺส* แห่ง ราช ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *สุนํหิสุ* ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ ท. จ บ้าง ฯ

สุนํหิสุ ปเรสุ ราชสฺส ราชุ โหติ.

แปลง ราช เป็น ราชุ ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติซึ่งอยู่เบื้องหลัง

บทว่า ราชสฺส แปลว่า "แห่ง ราช ศัพท์" บทนี้แปลทับศัพท์โดยมิได้แปลว่า "แห่งพระราชา" การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สัททปทัตถกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท หมายความว่า ไม่ต้องแปลตามอรรถนั้นๆ แต่แปลตามศัพท์ได้ การประกอบสัททปทัตถกะนิยมใช้ในทางไวยากรณ์เท่านั้น ยกเว้นกรณีที่มี อิติ ศัพท์ประกอบร่วมก็เป็นสัททปทัตถกะเช่นกัน ดังบทตั้งที่มี อิติ ศัพท์ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา

คำว่า สทฺทปทตฺถก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สทฺโทเยว ปทตฺโถ ยสฺสาติ สทฺทปทตฺถโก = ศัพท์ที่มีศัพท์เป็นอรรถของบท ชื่อว่า สัททปทัตถะ

คำที่แปลออกความหมายโดยทั่วไปเรียกว่า อัตถปทัตถกะ คือ ศัพท์มีเนื้อความเป็นอรรถของบท โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺโถเยว ปทตฺโถ ยสฺสาติ อตฺถปทตฺถโก = ศัพท์มีเนื้อความเป็นอรรถของบท ชื่อว่า อัตถปทัตถกะ

หมายถึง ศัพท์ทั่วไปที่มิได้ประกอบกับ อิติ ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่ปทัตถวิปัลลาส และไม่ใช่คำที่ใช้ในสูตรไวยากรณ์ ดังข้อความในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีว่า

เกวลํ อิติสทฺเทนา- สมฺมิสฺโส อตฺถปทตฺถโก
อิติสทฺเทน เจ ยุตฺโต ภเว สทฺทปทตฺถโก.[๕๔]

"ศัพท์ที่ไม่ระคนด้วย อิติ ศัพท์ล้วนๆ ชื่อว่า อัตถปทัตถกะ ถ้าศัพท์ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ ก็ชื่อว่า สัททปทัตถกะ"

ข้อความข้างต้นกล่าวถึงบทที่ประกอบกับ อิติ ศัพท์ซึ่งจัดเป็นสัททปทัตถกะ แต่บทที่เป็นคำในสูตรซึ่งได้ชื่อว่าสัททปทัตถกะ พบในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

สทฺทปทตฺถกปทานิ นาม ราชสฺส, สขสฺส, ปุมสฺส อิจฺจาทีนิ. เอตฺถ จ ราชสฺสอิจฺจาทีนิ สทฺท-

สุตฺเต สทฺทปทตฺถกานิ โหนฺติ, ปโยเค อตฺถปทตฺถกานิ. ธาตุปจฺจยวิภตฺติปทานิ ปน นิจฺจํ สทฺทปทตฺถกานิ เอว โหนฺติ, สทฺทสุตฺเตสฺเวว จ ลพฺภนฺติ, น ปโยเคติ อิทํ ทฺวินฺนํ นานตฺตํ.[๕๕]

"ที่ชื่อว่า บทที่เป็นสัททปทัตถกะ คือ บทว่า ราชสฺส (ของ ราช ศัพท์), สขสฺส (ของ สข ศัพท์), ปุมสฺส (ของ ปุม ศัพท์) เป็นต้น

อนึ่ง ในเรื่องนี้ บทว่า ราชสฺส เป็นต้นเป็นสัททปทัตถกะในสูตรทางไวยากรณ์ แต่ในตัวอย่างเป็นอัตถปทัตถกะ ส่วนกลุ่มธาตุ, ปัจจัย และวิภัตติ เป็นสัททปทัตถกะแน่นอนทีเดียว และมีได้ในสูตรทางไวยากรณ์เท่านั้น ไม่มีในตัวอย่าง ข้อนี้เป็นความต่างกันของสัททปทัตถกะและอัตถปทัตถกะทั้งสอง"

จกาเรน กฺวจิ น.

การแปลงเป็น ราชุ ย่อมไม่มีในบางที่ด้วย จ ศัพท์

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่วิกัปปนะ เหมือน วา ศัพท์ ซึ่งนับว่ามีใช้น้อยมากในสูตรไวยากรณ์ ด้วย จ ศัพท์ทำให้มีรูป ราเชหิ, ราเชภิ ที่ไม่แปลง ราช เป็น ราชุ ด้วยสูตรนี้

สุนํหิสุ เจติ ทีเฆ ราชูภิ ราชูหิ ราเชภิ ราเชหิ.

เมื่อกระทำความเป็นทีฆะแล้วด้วยสูตรว่า สุนํหิสุ จ ได้รูปว่า

[ตติยา พหูพจน์] ราชูภิ ราชูหิ ราเชภิ ราเชหิ (อันพระราชาทั้งหลาย)

รูปว่า ราเชภิ ราเชหิ เป็นผลของ จ ศัพท์ในสูตรนี้ ในเวลาประกอบรูปศัพท์จึงกล่าวว่า แม้ควรจะแปลง ราช เป็น ราชุ ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า "ราชสฺส ราชุ สุนํหิสุ จ" ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ จ ศัพท์ห้ามไว้

โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ สูตร ๒๒๕) กล่าวว่า รูปว่า ราเชน, ราเชหิ และ ราชูสุ พบในวุตติของกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่รูปเหล่านั้นไม่ปรากฏในคัมภีร์จูฬนิรุตติและนิรุตติปิฎก จึงหาได้ยากยกเว้นบทสมาสว่า ธมฺมราเชน, สิวิราเชน เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ราชูภิ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "กตฺตริ จ" (ราช + หิ)

ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ราช เป็น ราชุ ด้วยสูตรว่า "ราชสฺส ราชุ สุนํหิสุ จ" (ราชุ + หิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ราชฺ ุ + หิ)

ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง ทีฆะ อุ เป็น อู ด้วยสูตรว่า “สุนํหิสุ จ” (ราชฺ ู + หิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ราชฺ ⟶ ู + หิ)

แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า “สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา” (ราชูภิ)

สำเร็จรูปเป็น ราชูภิ

สวิภตฺตสฺเสตฺยธิกาโร.

ศัพท์ว่า สวิภตฺติสฺส เป็นศัพท์ติดตามมา

[๗๙ : ๑๑๘] ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส.

แปลง ราช กับวิภัตติเป็น รญฺโญ และ ราชิโน ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง

รญฺโญราชิโน อ. รญฺโญ และ ราชิโน อาเทศ ท. *ราชสฺส* แห่ง ราช ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *เส* ในที่ ส วิภัตติ ฯ

ราชสฺส รญฺโญราชิโน เสติ เส รญฺโญราชิโน โหนฺติ.

แปลง ราช ศัพท์เป็น รญฺโญ และ ราชิโน ในที่ ส วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส (แปลง ราช กับวิภัตติเป็น รญฺโญ และ ราชิโน ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง)

บทว่า รญฺโญราชิโน มีรูปวิเคราะห์เป็นอสมาหารทวันทสมาสว่า

- รญฺโญ จ ราชิโน จ รญฺโญราชิโน.

ลง โย วิภัตติแล้วลบ โย ด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ บทในลักษณะนี้เป็นรูปพิเศษที่ใช้เฉพาะในสูตรไวยากรณ์เท่านั้น

การประกอบรูปศัพท์ รญฺโญ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (ราช + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง แปลง ราช กับ ส เป็น รญฺโญ ด้วยสูตรว่า “ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส” (รญฺโญ)

สำเร็จรูปเป็น รญฺโญ

[๘๐ : ๑๑๙] รญฺญํ นํมฺหิ วา.

แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติ เป็น รญฺญํ ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

รญฺญํ อ. รญฺญํ อาเทศ *ราชสฺส* ของ ราช ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *นํมฺหิ* ในที่ นํ วิภัตติ *วา* บ้าง ฯ

รญฺญํ นํมฺหิ วาติ นํมฺหิ รญฺญํ วา.

การแปลงเป็น รญฺญํ ย่อมมีในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง ด้วยสูตรว่า รญฺญํ นํมฺหิ วา (แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติ เป็น รญฺญํ ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง)

รญฺญํ ราชูนํ ราชานํ.

[จตุตถี พหูพจน์] รญฺญํ ราชูนํ ราชานํ　　(แก่พระราชาทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ รญฺญํ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (ราช + นํ)

ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ราช กับ นํ เป็น รญฺญํ ด้วยสูตรว่า “รญฺญํ นํมฺหิ วา” (รญฺญํ)

สำเร็จรูปเป็น รญฺญํ

สฺมาสฺส นาตุลฺยตฺตา นามฺหิ รญฺญา วา.

การแปลงเป็น รญฺญา ย่อมมีในที่ นา วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง เพราะ สฺมา วิภัตติมีรูปเหมือน นา วิภัตติ

รญฺญา ราชมฺหา ราชสฺมา.

[ปัญจมี เอกพจน์] รญฺญา ราชสฺมา ราชมฺหา　　(จากพระราชา)

การประกอบรูปศัพท์ รญฺญา

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี” (ราช + สฺมา)

แสดง สฺมา เป็น นา ด้วยสูตรว่า “อมฺหตุมฺห ฯเปฯ สฺมา นาว” (ราช + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง ราช กับ นา เป็น รญฺญา ด้วยสูตรว่า “นามฺหิ รญฺญา วา” (รญฺญา)

สำเร็จรูปเป็น รญฺญา

[๘๑ : ๑๒๐] **สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินิ.**

แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติ เป็น รญฺเญ และ ราชินิ ในที่ สฺมึ วิภัตติอยู่หลัง

รญฺเญราชินิ อ. รญฺเญ และ ราชินิ อาเทศ ท. *ราชสฺส* ของ ราช ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *สฺมึมฺหิ* ในที่ สฺมึ วิภัตติ ฯ

สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินีติ สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินิ โหนฺติ.

การแปลงเป็น รญฺเญ และ ราชินิ ย่อมมีในที่ สฺมึ วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินิ (แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติ เป็น รญฺเญ และ ราชินิ ในที่ สฺมึ วิภัตติอยู่หลัง)

รญฺเญ ราชินิ, ราชูสุ ราเชสุ.

[สัตตมี เอกพจน์] รญฺเญ ราชินิ		ราชูสุ ราเชสุ	(ในพระราชา)

การประกอบรูปศัพท์ รญฺเญ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "โอกาเส สตฺตมี" (ราช + สฺมึ)

ในที่ สฺมึ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ราช กับ สฺมึ เป็น รญฺเญ ด้วยสูตรว่า "สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินิ" (รญฺเญ)

สำเร็จรูปเป็น รญฺเญ

ราช สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	**เอกพจน์**	**พหูพจน์**
ปฐมา	ราชา	ราชาโน
อาลปนะ	โภ ราช โภ ราชา	ภวนฺโต ราชาโน
ทุติยา	ราชานํ ราชํ	ราชาโน
ตติยา	รญฺญา ราเชน	ราชูหิ ราชูภิ ราเชหิ ราเชภิ
จตุตถี	รญฺโญ ราชิโน	รญฺญํ ราชูนํ ราชานํ
ปัญจมี	รญฺญา ราชสฺมา ราชมฺหา	ราชูหิ ราชูภิ ราเชหิ ราเชภิ
ฉัฏฐี	รญฺโญ ราชิโน	รญฺญํ ราชูนํ ราชานํ
สัตตมี	รญฺเญ ราชินิ	ราชูสุ ราเชสุ

สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๒๕๑) กล่าวว่า รูปตติยาวิภัตติ เอกพจน์ว่า ราเชน ไม่พบในพระบาลี แต่ปรากฏรูปว่า ราชินา ในบาทคาถาว่า สพฺพทตฺเตน ราชินา (อันพระราชาผู้ประทานสิ่งทั้งปวง) นอกจากนั้น ท่านยังปฏิเสธรูปว่า ราเชหิ, ราเชภิ และ ราเชสุ อีกด้วย โดยกล่าวว่า

กจฺจายนรูปสิทฺธิคนฺเถสุ ปน "ราเชน, ราเชหิ, ราเชภิ, ราเชสู"ติ ปทานิ วุตฺตานิ. จูฬนิรุตฺติ-นิรุตฺติปิฏเกสุ ตานิ นาคตานิ, อนาคตภาโวเยว เตสํ ยุตฺตตโร ปาฬิยํ อทสฺสนโต, ตสฺมา เอตฺเถตานิ อมฺเหหิ น วุตฺตานิ. ปาฬินเย หิ อุปปริกฺขิยมาเน อีทิสานิ ปทานิ สมาเสเยว ปสฺสาม, น ปนาญฺญตฺร.[๕๖]

"ส่วนในกัจจายนะและคัมภีร์รูปสิทธิกล่าวถึงบทว่า ราเชน, ราเชหิ, ราเชภิ, ราเชสุ บทเหล่านั้นไม่พบในคัมภีร์จูฬนิรุตติและนิรุตติปิฎก ความไม่ปรากฏของบทเหล่านั้นนั่นแหละสมควรกว่า เพราะไม่พบในพระบาลี ดังนั้น เราจึงไม่กล่าวถึงบทเหล่านั้นไว้ในปกรณ์นี้ เพราะเมื่อใคร่ครวญนัยแห่งพระบาลี เราเห็นบทเช่นนั้นในสมาสเท่านั้น แต่ไม่พบในที่อื่น"

แม้รูปว่า ราชํ, ราเชน, ราชสฺมา และ ราชมฺหา ที่ไม่ใช่สมาส ก็ไม่พบในพระบาลีและอรรถกถาด้วยเช่นกัน ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์นั้นว่า

อสมาเส "ราชํ, ราเชนา"ติอาทีนิ น ปสฺสาม, ตสฺมา สุฏฺฐุ วิจาเรตพฺพมิทํ ฐานํ.[๕๗]

"เราไม่พบอุทาหรณ์ว่า ราชํ, ราเชน เป็นต้นในที่ไม่ใช่สมาส ดังนั้น ฐานะนี้จึงควรพิจารณ์ให้ดี"

นอกเหนือจากนั้น ราช ศัพท์ที่เข้าสมาสกับบทอื่นที่อยู่ข้างหน้า อาจแจกตามราชาทิคณะหรือปุริสาทิคณะได้ทั้งสองอย่าง เช่น

ตัวอย่างราชาทิคณะ

- อสฺสกรญฺโญ (ของพระเจ้าอัสสกะ)
- จตฺตาโร มหาราชาโน (ท้าวมหาราช ๔ พระองค์)

ตัวอย่างปุริสาทิคณะ

- เทวราชสฺส สนฺติเก (ในสำนักของท้าวเทพ)
- จตฺตาโร เต มหาราชา (ท้าวมหาราช ๔ พระองค์เหล่านั้น)

ดังคาถาประพันธ์ในคัมภีร์กัจจายนวิโพธกะว่า

สมาสวิสเย ปน ราชสทฺโท ทฺวิธา มโต
ราชสทฺทนเยนาปิ ปุริสาทินเยน วา.[๕๘]

"อนึ่ง ราช ศัพท์มีวิธี ๒ ประการในฐานะแห่งสมาส ตามนัยของ ราช ศัพท์บ้าง หรือตามนัยของปุริสาทิคณะบ้าง"

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๕๕) ว่า กฺวจิ สมาสุตฺตรปทตฺเถ ราชาทโย ปุริสนยา (ราช ศัพท์เป็นต้นที่เป็นไปในอรรถของบทหน้าในสมาส มีนัยเหมือน ปุริส ศัพท์ในบางแห่ง) แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๒๕) ก็กล่าวว่า สมาเส วา (อาเทศของ ราช ศัพท์เหล่านี้ ย่อมมีในฐานะของสมาสได้บ้าง) เช่น

[ตติยา] กาสิรญฺญา กาสิราเชน (อันพระเจ้ากาสี)

[ปัญจมี] กาสิรญฺญา กาสิราชสฺมา (จากพระเจ้ากาสี)

[ฉัฏฐี] กาสิรญฺโญ กาสิราชสฺส (แห่งพระเจ้ากาสี)

[สัตตมี] กาสิรญฺเญ กาสิราเช (ในพระเจ้ากาสี)

อนึ่ง พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๗๑-๒) อธิบายเพิ่มว่า คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปในราชาทิคณะเพียงสองศัพท์ คือ อตฺต และ ราช เท่านั้นมิได้กล่าวถึง พฺรหฺม, สข และ ปุม ศัพท์ไว้ เพราะศัพท์ทั้งสามเหล่านั้นปรากฏใช้น้อย ท่านจึงกล่าวถึง อตฺต และ ราช เพียงสองศัพท์ ที่ใช้มากในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา และยังเป็นการย่อคัมภีร์อีกด้วย ถ้าท่านต้องการจะกล่าวถึงศัพท์ทั้งสามนั้น ก็ต้องกล่าวถึงสูตรเฉพาะหลายสูตรเพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์ดังกล่าว คือ

พฺรหฺม ศัพท์

- พฺรหฺมโต คสฺส จ (แปลง ค ท้าย พฺรหฺม ศัพท์เป็น เอ)
- พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นิ (แปลง สฺมึ ท้าย พฺรหฺม ศัพท์และอื่นๆ เป็น นิ)
- อุตฺตํ สนาสุ (สระท้ายของ พฺรหฺม ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อุ ในเพราะ ส และ นา วิภัตติ)

สข ศัพท์

- สขโต จาโยโน (แปลง โย วิภัตติท้าย สข ศัพท์เป็น อาโย และ โน)
- สฺมิเม (แปลง สฺมึ ท้าย สข ศัพท์เป็น เอ)
- สขนฺตสฺสิ โนนานํสสุ (แปลงสระท้าย สข ศัพท์เป็น อิ ในเพราะ โน, นา, นํ และ ส วิภัตติ)
- อาโร หิมฺหิ วา (แปลงสระท้ายของ สข ศัพท์เป็น อาร ในเพราะ หิ วิภัตติได้บ้าง)
- สุนมํสุ วา (แปลงสระท้ายของ สข ศัพท์ เป็น อาร ในเพราะ สุ, นํ และ อํ วิภัตติได้บ้าง)
- สขโต คสฺเส วา (แปลง ค ท้าย สข ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อ, อา, อิ, อี และ เอ)

ปุม ศัพท์

- ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ)
- อมาลปเนกวจเน (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อํ ในเพราะอาลปนวิภัตติเอกพจน์)
- โยสฺวาโน (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อาโน ในเพราะ โย วิภัตติ)

- สมาเส จ วิภาสา (ในบทสมาส แปลงพยัญชนะท้าย ปุม ศัพท์เป็น อํ, สระท้ายของ ปุม ศัพท์กับ ค เป็น อํ)

- อาเน สฺมึมฺหิ วา (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อาเน ในเพราะ สฺมึ วิภัตติได้บ้าง)

- หิวิภตฺติมฺหิ จ (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อาเน และอื่นๆ ในเพราะ หิ วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ)

- สุสฺมิมา วา (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์เป็น อา ในเพราะ สุ วิภัตติได้บ้าง)

- อุ นามฺหิ จ (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพทอื่นๆ เป็น อุ และ อา ในเพราะ นา วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง)

ด้วยเหตุนั้น สูตรเฉพาะที่เกี่ยวกับ พฺรหฺม, สข และ ปุม ศัพท์รวม ๑๗ สูตรเหล่านั้น ท่านจึงไม่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้

คัมภีร์นี้ไม่เพียงย่อสูตรในกัจจายนไวยากรณ์เท่านั้น แม้อุทาหรณ์ที่ใช้น้อยซึ่งกล่าวไว้แล้วในกัจจายนไวยากรณ์ ท่านก็ปรับเปลี่ยนเป็นอุทาหรณ์อื่นที่ใช้มากกว่า เช่น รูปว่า โอปคโว (บุตรของอุปคุ) ในสูตรว่า ณโวปคฺวาทีหิ (ลง ณว ปัจจัยท้าย อุปคุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง) ท่านก็ยกอุทาหรณ์เป็นรูปว่า มาณโว (บุตรของพระมนู, มนุษย์) ที่ปรากฏใช้มากกว่า หรือรูปว่า กตฺติเกยฺโย (บุตรของนางกัตติกา) ในสูตรว่า เณยฺโย กตฺติกาทีหิ (ลง เณยฺย ปัจจัยท้าย กตฺติกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร) ท่านก็ยกอุทาหรณ์เป็นรูปว่า เวนเตยฺโย (บุตรของพระนางวินตา, ครุฑ) ที่ปรากฏใช้มากกว่า ดังนี้เป็นต้น

คุณวาทิคณะ
กลุ่มศัพท์มี คุณวนฺตุ เป็นต้น

คุณวนฺตุ สิ.

ตั้ง คุณวนฺตุ ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

สวิภตฺติสฺส นฺตุสฺเสเตฺวว.

บทว่า สวิภตฺติสฺส และบทว่า นฺตุสฺส ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

คุณวาทิคณะเหล่านี้ไม่เพียงเป็นบทที่ลง วนฺตุ ปัจจัยเหมือนกับ คุณวนฺตุ เท่านั้น แต่ยังรวมเอาบทที่ลง มนฺตุ, ตวนฺตุ และ สฺสนฺตุ ปัจจัยอีกด้วย สรุปความว่า คุณวาทิคณะประกอบด้วยศัพท์ที่ลงปัจจัย ๔ ประเภท คือ

๑. **วนฺตุ ปัจจัย** ลงด้วยสูตรว่า คุณาทิโต วนฺตุ (ลง วนฺตุ ปัจจัยท้าย คุณ ศัพท์ เป็นต้น ในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) เช่น คุณวนฺตุ (ผู้มีคุณ)

๒. **มนฺตุ ปัจจัย** ลงด้วยสูตรว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ (ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์ เป็นต้น ในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) เช่น สติมนฺตุ (ผู้มีสติ)

๓. **ตวนฺตุ ปัจจัย** ลงด้วยสูตรว่า อตีเต ตตวนฺตุตาวี (ลง ต, ตวนฺตุ และ ตาวี ปัจจัยในอดีตกาล) เช่น หุตวา (ผู้เซ่นสังเวย)

๔. **สฺสนฺตุ ปัจจัย** ลงด้วยสูตรว่า เสเส สฺสนฺตุมานานา (เมื่อมีกรรมเป็นบทใกล้ ให้ลง สฺสนฺตุ, มาน และ อาน ปัจจัยท้ายธาตุในอรรถที่ยังไม่เสร็จสิ้นในอนาคตกาล) เช่น กริสฺสํ (ผู้จักกระทำ)

ส่วนใหญ่คุณวาทิคณะมักลงปัจจัย ๒ ศัพท์ คือ วนฺตุ และ มนฺตุ ปัจจัย แม้ศัพท์เหล่านี้จะมีศัพท์เดิมเป็น อุ การันต์ แต่ในบทสำเร็จที่ลง โย ปฐมาวิภัตติเป็นต้นไปไม่มี อุ อักษรปรากฏ เพราะต้องแปลงสระ อุ ของ นฺตุ ปัจจัยเป็น อ ได้บ้างด้วยสูตรว่า นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ หรือแปลงด้วยวิธีอื่นจนสระ อุ ของ นฺตุ ปัจจัยไม่ปรากฏ ยกเว้นรูปปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ที่มีรูปเป็น อา กล่าวคือ ศัพท์เหล่านี้ในภาษาสันสกฤตมีรูปเดิมเป็นพยัญชนันตะ คือ มีพยัญชนะอยู่หลัง เป็นรูปว่า คุณวตฺ, สติมตฺ แต่ในภาษาบาลีมีรูปสำเร็จเป็น อ การันตะ คือ มีสระ อ อยู่หลัง บทเหล่านี้มีรูปเป็น อุ การันต์เฉพาะในศัพท์เดิมเท่านั้น ทั้งนี้เพื่อให้ต่างไปจากคัจฉันตาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี คจฺฉนฺต เป็นต้นที่ลง อนฺต ปัจจัยในปัจจุบันกาล ด้วยเหตุนี้ ปทรูปสิทธิปกรณ์และพาลาวตารจึงนับเข้าใน อ การันต์ ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

เอตฺถ จ วนฺตุปจฺจยนฺตานํ อุการสฺส อปฺปโยคิตาย อการนฺเตสุ คหณํ เวทิตพฺพํ.[๕๙]

“อนึ่ง ในสูตรนี้พึงทราบการถือเอาศัพท์ที่มี วนฺตุ ปัจจัยอยู่ท้ายใน อ การันต์ เพราะไม่ประกอบ อุ อักษร”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปทสาธนะนับคุณวาทิคณะเข้าในศัพท์ อุ การันต์ เพราะถือว่าศัพท์เดิมเป็น อุ การันต์นั่นเอง

[๘๒ : ๙๙] อา สิมฺหิ.

แปลง นฺตุ กับวิภัตติ เป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง

อา อ. อา อาเทศ *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *สิมฺหิ* ในที่ สิ วิภัตติ ฯ

อา สิมฺหีติ สิมฺหิ สวิภตฺติสฺส นฺตุสฺส อา.

แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติ เป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า อา สิมฺหิ (แปลง นฺตุ กับวิภัตติ เป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง)

อา อ. อา อาเทศ *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *สิมฺหิ* ในที่ สิ วิภัตติ ฯ

คำว่า สวิภตฺติสฺส มาจาก สวิภตฺติ ศัพท์ + ส วิภัตติ

คำว่า สวิภตฺติ ประกอบรูปศัพท์จาก สห (กับ) + วิภตฺติ (วิภัตติ) แปลง สห เป็น ส โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า สห วิภตฺติยา โย วตฺตตีติ สวิภตฺติ (นฺตุ ปัจจัยที่เป็นไปกับด้วยวิภัตติ ชื่อว่า สวิภัตติ)

คุณวา.

[ปฐมา เอกพจน์] คุณวา (ผู้มีคุณ)

สูตรนี้ไม่มี วา ศัพท์โดยตรงในสูตรหรือตามมาจากสูตรอื่น จึงกล่าวถึงการแปลง นฺตุ ปัจจัยกับ สิ วิภัตติ เป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง ได้รูปว่า คุณวา เป็นต้น แต่รูปว่า หิมวนฺโต ก็มีได้ด้วยสูตรว่า สิมฺหิ วา (แปลงสระท้ายของ นฺตุ เป็น อ ในที่ สิ วิภัตติตามสมควร) แต่รูปดังกล่าวนั้นพบในคาถาเป็นส่วนใหญ่ เช่น หิมวนฺโตว ปพฺพโต (เหมือนภูเขาหิมพานต์) ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงไม่กล่าวถึงสูตรว่า สิมฺหิ วา ไว้ในที่นี้

การประกอบรูปศัพท์ คุณวา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (คุณวนฺตุ + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง นฺตุ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อา สิมฺหิ” (คุณว + -า)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คุณวฺ ะ + -า)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (คุณวฺ + -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (คุณวฺ ⟶ -า)

สำเร็จรูปเป็น คุณวา

โยมฺหิ ปจเมเตฺวว.

บทว่า โยมฺหิ และบทว่า ปจเม ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๘๓ : ๑๐๐] นฺตุสฺส นฺโต.

แปลง นฺตุ เป็น นฺโต ในที่ โย ปฐมาวิภัตติอยู่หลัง

นฺโต อ. นฺโต อาเทศ *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *โยมฺหิ* ในที่ โย วิภัตติ *ปจเม* อันเป็นปฐมาวิภัตติ ฯ

ปจเม โยมฺหิ สวิภตฺติสฺส นฺตุสฺส นฺโตกาโร โหติ.

แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น นฺโต อักษร ในที่ โย วิภัตติอยู่หลังอันเป็นปฐมาวิภัตติ

ในสูตรข้างต้นที่ผ่านมา ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ไม่ได้กล่าวถึงวุตติของสูตรไว้โดยตรง โดยกล่าวคำสรุปข้อความในสูตรที่คล้ายกับเป็นวุตติ แต่ไม่ได้แยกไว้เป็นวุตติอีกส่วนหนึ่ง ดังประโยคว่า อา สิมฺหีติ สิมฺหิ สวิภตฺติสฺส นฺตุสฺส อา (แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติ เป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า อา สิมฺหิ) การแต่งบาลีในลักษณะนี้มีประโยชน์เพื่อย่อคำ จัดเป็นนวัตกรรมใหม่ของการเขียนไวยากรณ์บาลีของพาลาวตาร ซึ่งไม่เคยมีปรากฏในคัมภีร์อื่นมาก่อน อย่างไรก็ตาม ในบางสูตรก็แสดงวุตติไว้โดยตรงเหมือนที่กล่าวไว้ในสูตรนี้ คงเป็นเพราะว่ามีประโยคยาวไม่เหมาะกับจะเป็นคำสรุปข้อความในสูตร จึงแยกไว้เป็นวุตติอีกส่วนหนึ่ง ท่านอธิบาย นฺโต เป็น นฺโตกาโร เพื่อระบุการแปลงเป็น นฺโต ถ้าท่านกล่าวรูปว่า นฺโต เหมือนสูตรอาจทำให้เข้าใจผิดว่าแปลงเป็น นฺต ก็ได้ จึงเพิ่ม การ ศัพท์เข้ามาประกอบร่วมกับ นฺโต

คุณวนฺโต.

[ปฐมา พหูพจน์] คุณวนฺโต (ผู้มีคุณทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนฺโต

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (คุณวนฺตุ + โย)

ในที่ โย ปฐมาวิภัตติอยู่หลัง แปลง นฺตุ กับ โย เป็น นฺโต ด้วยสูตรว่า “นฺตุสฺส นฺโต” (คุณวนฺโต)

สำเร็จรูปเป็น คุณวนฺโต

สุนํหิสุ อตฺตํเตฺวว.

บทว่า สุนํหิสุ และบทว่า อตฺตํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๘๔ : ๑๐๐] นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ.

สระท้ายของ นฺตุ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ สุ, นํ, หิ, โย วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ อยู่หลัง

อนฺโต อ.ที่สุด *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *ยาติ* ย่อมถึง *อตฺตํ* ซึ่งความเป็น อ *สุนํหิสุ* จ ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ ท. ด้วย *โยสุ* จ ในที่ โย วิภัตติ ท. ด้วย *อญฺเญสุ วิภตฺตีสุ* จ ในที่วิภัตติ ท. อื่น ด้วย ฯ

คำว่า โยสุ หมายถึง โย ของปฐมาวิภัตติ ทุติยาวิภัตติ และอาลปนวิภัตติ

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร ซึ่งก็คือ วิภัตติ ๕ ศัพท์ ได้แก่ อํ, นา, ส, สฺมา และ สฺมึ วิภัตติ เช่น

[อํ วิภัตติ]	คุณวนฺตํ
[นา วิภัตติ]	คุณวนฺเตน
[ส วิภัตติ]	คุณวนฺตสฺส
[สฺมา วิภัตติ]	คุณวนฺตมฺหา, คุณวนฺตสฺมา
[สฺมึ วิภัตติ]	คุณวนฺเต, คุณวนฺตมฺหิ, คุณวนฺตสฺมึ

นฺตุ ปัจจัยที่ท่านกล่าวถึงในสูตรนี้ คือ นฺตุ ของ วนฺตุ และ มนฺตุ ปัจจัย ซึ่งเป็นตัทธิตปัจจัยประเภทหนึ่งมีความหมายว่า “มี” เช่น

- คุณ (คุณ) + วนฺตุ (มี) = คุณวนฺตุ (ผู้มีคุณ)
- สติ (สติ) + มนฺตุ (มี) = สติมนฺตุ (ผู้มีสติ)

สุนํหิสุ โยสุ จกาเรน อญฺเญสุปิ ปเรสุ นฺตุสฺสนฺโต อตฺตํ ยาติ.

สระท้ายของ นฺตุ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ สุ, นํ, หิ, โย วิภัตติ และในที่วิภัตติอื่นซึ่งอยู่เบื้องหลังด้วย จ ศัพท์

คุณวนฺตา.

[ปฐมา พหูพจน์] คุณวนฺตา (ผู้มีคุณทั้งหลาย)

ในพระสูตรมีรูปพิเศษที่เป็นปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ว่า จกฺขุมา (ผู้มีดวงตาทั้งหลาย) ให้แปลง นฺตุ ปัจจัยกับ โย วิภัตติเป็น อา ด้วยการแบ่งสูตร (โยควิภาคะ) ว่า อา ในสูตรว่า อา สิมฺหิ (แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง) ดังอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

พลวนฺโต ทุพฺพลา โหนฺติ ถามวนฺโตปิ หายเร
จกฺขุมา อนฺธกา โหนฺติ มาตุคามวสํ คตา.[๖๐]

"ผู้ตกอยู่ในอำนาจของมาตุคาม แม้มีกำลังก็ไร้กำลัง แม้มีความบากบั่นก็เสื่อมถอย แม้มีดวงตาก็เป็นคนบอด"

นอกจากนี้ ยังมีอุทาหรณ์อื่นว่า วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณทั้งหลาย), สีลวา (ผู้มีศีลทั้งหลาย) และ มุติมา (ผู้มีความรู้ทั้งหลาย) ในพระบาลีว่า

- วคฺคุมุทาตีริยา ปน ภิกฺขู วณฺณวา โหนฺติ (แต่ภิกษุผู้อยู่ในฝั่งน้ำวัคคุมุทาทั้งหลายเป็นผู้มีผิวพรรณงาม)
- เอถ ตุมฺเห อาวุโส สีลวา โหถ (ท่านผู้มีอายุ เชิญท่านทั้งหลายมาเถิด ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีศีล)
- สํสุทฺธปญฺญา กุสลา มุติมา ภวนฺติ (ผู้มีปัญญาอันหมดจดดี เป็นคนฉลาด มีความรู้)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนฺตา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (คุณวนฺตุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (คุณวนฺตฺ ุ + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระ อุ ท้าย นฺตุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า "นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ" (คุณวนฺตฺ -ะ + โย)

แปลง โย วิภัตติเป็น อา ด้วยสูตรว่า "สพฺพโยนีนมาเอ" (คุณวนฺตฺ ะ + -า)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (คุณวนฺตฺ + -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (คุณวนฺตฺ ⟶ -า)

สำเร็จรูปเป็น คุณวนฺตา

สวิภตฺติสฺเสตฺยธิกาโร.

ศัพท์ว่า สวิภตฺติสฺส เป็นศัพท์ติดตามมา

อํ อิเตฺวว.

บทว่า อํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๘๕ : ๑๐๑] อวณฺณา จ เค.

แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติ เป็น อํ และสระ อ วัณณะ ในที่ ค อยู่หลัง

อํ จ อ. อํ ด้วย *อวณฺณา* จ อ.สระ อ วัณณะ ท. ด้วย *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *เค* ในที่ ค ฯ

เค ปเร สวิภตฺติสฺส นฺตุสฺส อํออา โหนฺติ.

แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น อํ, อ, อา ในที่ ค อันเป็นเบื้องหลัง

โภ คุณวํ คุณว คุณวา.

[อาลปนะ เอกพจน์] เห คุณวํ, คุณว, คุณวา (ข้าแต่ผู้มีคุณผู้เจริญ)

รูปว่า คุณวํ ที่แปลง ค เป็น อํ ไม่มีใช้ในพระไตรปิฎก มีเพียงรูปอาลปนะ ๒ รูป คือ คุณว และ คุณวา

การประกอบรูปศัพท์ คุณวํ

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง สิ อาลปนะ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ” (คุณวนฺตุ + สิ)

ให้ สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ” (คุณวนฺตุ + ค)

ในที่ ค อยู่หลัง แปลง นฺตุ กับ สิ เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “อวณฺณา จ เค” (คุณว + อํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คุณวฺ ะ + อํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (คุณวฺ + อํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (คุณวฺ ⟶ อํ)

สำเร็จรูปเป็น คุณวํ

โย.

ลง โย วิภัตติ

คุณวนฺโต คุณวนฺตา. อตฺตํ.

[อาลปนะ พหูพจน์] คุณวนฺโต, คุณวนฺตา (ท่านผู้มีคุณทั้งหลาย) แปลง[สระท้าย] เป็น อ [ในรูปว่า คุณวนฺตา]

คุณวนฺตํ คุณวนฺเต.

[ทุติยา] คุณวนฺตํ คุณวนฺเต (ซึ่งผู้มีคุณ/ผู้มีคุณทั้งหลาย)

นิสสัยพม่ากล่าวว่า คำว่า อตฺตํ (แปลง[สระท้าย]เป็น อ) เกี่ยวข้องกับรูปว่า คุณวนฺตํ คุณวนฺเต แต่ผู้แปลเข้าใจว่าคำนี้เกี่ยวกับรูปว่า คุณวนฺตา เพราะมีรูปที่แปลงสระ อุ ของ นฺตุ ปัจจัยใน อ แล้วจึงแปลง โย วิภัตติเป็น อา เพราะต้องแปลง โย วิภัตติที่อยู่ท้าย อ การันต์เป็น อา หรือ เอ ตามสมควร

[๘๖ : ๑๐๒] โตติตา สสฺมึนาสุ.

แปลง นฺตุ กับวิภัตติ เป็น โต, ติ และ ตา ในที่ ส, สฺมึ และ นา วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

โตติตา อ. โต, ติ และ ตา อาเทศ ท. *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *วา* บ้าง *สสฺมึนาสุ* ในที่ ส, สฺมึ และ นา วิภัตติ ท. ฯ

โตติตา สสฺมึนาสฺวิติ สวิภตฺติสฺส นฺตุสฺส นามฺหิ ตา เส โตกาโร สฺมึมฺหิ ติ จ วา.

แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น ตา ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง, แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น โต ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง และแปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น ติ ในที่ สฺมึ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง ด้วยสูตรว่า โตติตา สสฺมึนาสุ (แปลง นฺตุ กับวิภัตติ เป็น โต, ติ และ ตา ในที่ ส, สฺมึ และ นา วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง)

การไม่กล่าวตามลำดับวิภัตติว่า ตาโตติ นาสสฺมึสุ แต่กล่าวผิดลำดับ (อุปฺปฏิปาฏิ) ว่า โตติตา สสฺมึนาสุ มีประโยชน์เพื่อให้ออกเสียงได้ง่าย นอกจากนั้น นา วิภัตติในที่นี้ยังหมายรวมถึง สฺมา ที่แสดงเป็น นา อีกด้วย

คุณวตา คุณวนฺเตน คุณวนฺเตภิ คุณวนฺเตหิ, คุณวโต คุณวนฺตสฺส.

[ตติยา] คุณวตา คุณวนฺเตน คุณวนฺเตภิ คุณวนฺเตหิ (อัน/ด้วยผู้มีคุณ/ผู้มีคุณทั้งหลาย)

[จตุตฺถี เอกพจน์] คุณวโต คุณวนฺตสฺส (แก่ผู้มีคุณ)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา” (คุณวนฺตุ + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง นฺตุ ปัจจัยกับ นา เป็น ตา ด้วยสูตรว่า “โตติตา สสฺมึนาสุ” (คุณวตา)

สำเร็จรูปเป็น คุณวตา

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนฺเตน

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา” (คุณวนฺตุ + นา)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คุณวนฺตฺ ุ + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระ อุ ท้าย คุณวนฺตุ เป็น อ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ” (คุณวนฺตฺ -ะ + นา)

แปลง นา วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน” (คุณวนฺตฺ -ะ + เอน)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (คุณวนฺตฺ + เอน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (คุณวนฺตฺ ⟶ เอน)

สำเร็จรูปเป็น คุณวนฺเตน

รูปว่า คุณวนฺตสฺส ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ ให้แปลง นฺตุ กับ ส วิภัตติเป็น นฺตสฺส ด้วยสูตรว่า นฺตสฺส เส วา (แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น นฺตสฺส ในเพราะ ส วิภัตติได้บ้าง) แต่สูตรนี้ไม่พบในคัมภีร์พาลาวตาร ดังนั้น ตามมติของคัมภีร์นี้ ท่านจึงให้แปลงสระ อุ ของ นฺตุ ปัจจัยเป็น อ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ และลง สฺ เป็นอาคมในที่ ส อยู่หลังด้วยสูตรว่า สาคโม เส การประกอบรูปศัพท์เช่นนี้ทำให้นักเรียนไม่ต้องจดจำมากนัก เพราะตัดสูตรว่า นฺตสฺส เส วา ออกไป

[๘๗ : ๑๐๔] นํมฺหิ ตํ วา.

แปลง นฺตุ กับวิภัตติ เป็น ตํ ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

ตํ อ. ตํ อาเทศ *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *นํมฺหิ* ในที่ นํ วิภัตติ *วา* บ้าง ฯ

นํมฺหิ ตํ วาติ นํมฺหิ นฺตุสฺส ตํ วา.

แปลง นฺตุ ปัจจัย เป็น ตํ ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง ด้วยสูตรว่า นํมฺหิ ตํ วา (แปลง นฺตุ กับวิภัตติ เป็น ตํ ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง)

คุณวตํ คุณวนฺตานํ.

[จตุตถี พหูพจน์] คุณวตํ, คุณวนฺตานํ (แก่ผู้มีคุณทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตํ

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี" (คุณวนฺตุ + นํ)

ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง นฺตุ กับ นํ วิภัตติเป็น ตํ ด้วยสูตรว่า "นํมฺหิ ตํ วา" (คุณวตํ)

สำเร็จรูปเป็น คุณวตํ

สฺมา นาว.

สฺมา วิภัตติ เหมือน นา วิภัตติ

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "อปาทาเน ปญฺจมี" (คุณวนฺตุ + สฺมา)

แสดง สฺมา เป็น นา ด้วยสูตรว่า "อมฺหตุมฺห ฯเปฯ สฺมา นาว" (คุณวนฺตุ + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง นฺตุ ปัจจัยกับ นา เป็น ตา ด้วยสูตรว่า "โตติตา สสฺมึนาสุ" (คุณวตา)

สำเร็จรูปเป็น คุณวตา

ท่านกล่าวว่า สฺมา นาว (สฺมา วิภัตติ เหมือน นา วิภัตติ) เพื่อแสดงว่า ลำดับบทของ คุณวนฺตุ

ศัพท์ที่ลง สฺมา วิภัตติ เหมือนกับลำดับบทที่ลง นา วิภัตติ นั่นคือมีรูปว่า คุณวตา ที่แปลง นฺตุ ปัจจัยกับ นา เป็น ตา อีกทั้งมีรูปอื่นที่ลง สฺมา วิภัตติว่า คุณวนฺตา, คุณวนฺตมฺหา, คุณวนฺตสฺมา

นอกจากนั้น ท่านได้กล่าวมาแล้วว่ารูปที่ลงฉัฏฐีวิภัตติเหมือนกับรูปที่ลงจตุตถีวิภัตติ จึงมิได้ระบุถึงรูปฉัฏฐีวิภัตติว่า คุณวโต คุณวนฺตสฺส, คุณวตํ คุณวนฺตานํ โดยละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้

คุณวติ คุณวนฺเต คุณวนฺตมฺหิ คุณวนฺตสฺมึ, คุณวนฺเตสุ.

[สัตตมี เอกพจน์] คุณวติ, คุณวนฺเต, คุณวนฺตมฺหิ, คุณวนฺตสฺมึ (ในผู้มีคุณ)

[สัตตมี พหูพจน์] คุณวนฺเตสุ (ในผู้มีคุณทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวติ

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง สฺมึ วิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี” (คุณวนฺตุ + สฺมึ)

ในที่ สฺมึ วิภัตติอยู่หลัง แปลง นฺตุ กับ สฺมึ วิภัตติเป็น ติ ด้วยสูตรว่า “โตติตา สสฺมึนาสุ” (คุณวติ)

สำเร็จรูปเป็น คุณวติ

คุณวนฺตุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	**เอกพจน์**	**พหูพจน์**
ปฐมา	คุณวา	คุณวนฺโต คุณวนฺตา
อาลปนะ	โภ คุณวํ คุณว คุณวา	ภวนฺโต คุณวนฺโต คุณวนฺตา
ทุติยา	คุณวนฺตํ	คุณวนฺเต
ตติยา	คุณวตา คุณวนฺเตน	คุณวนฺเตหิ คุณวนฺเตภิ
จตุตถี	คุณวโต คุณวนฺตสฺส	คุณวตํ คุณวนฺตานํ
ปัญจมี	คุณวตา คุณวนฺตา คุณวนฺตสฺมา คุณวนฺตมฺหา	คุณวนฺเตหิ คุณวนฺเตภิ
ฉัฏฐี	คุณวโต คุณวนฺตสฺส	คุณวตํ คุณวนฺตานํ
สัตตมี	คุณวติ คุณวนฺเต คุณวนฺตสฺมึ คุณวนฺตมฺหิ	คุณวนฺเตสุ

คจฺฉนฺต สิ.

ตั้ง คจฺฉนฺต ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

[๘๘ : ๑๐๗] สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ.

แปลง นฺต ศัพท์ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น เป็น อํ ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลังตามสมควร

นฺตสทฺโท อ. นฺต ศัพท์ *สทฺทานํ* แห่งศัพท์ ท. *คจฺฉนฺตาทีนํ* อันมี คจฺฉนฺต เป็นต้น *ยาติ* ย่อมถึง *อํ* ซึ่งความเป็น อํ *สิมฺหิ* ในที่ สิ วิภัตติ *วา* ตามสมควร ฯ

สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อนฺติ นฺตสทฺทสฺส อํ วา.

แปลง นฺต ศัพท์ เป็น อํ ตามสมควรด้วยสูตรว่า สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ (แปลง นฺต ศัพท์ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น เป็น อํ ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลังตามสมควร)

วา ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา มี ๓ ลักษณะ คือ

๑. นิจจวิธิ　คือ　รูปว่า ภวํ (ท่านผู้เจริญ)

๒. อนิจจวิธิ　คือ　รูปว่า คจฺฉํ, คจฺฉนฺโต

๓. อสันตวิธิ　คือ　รูปว่า กโรนฺโต, การาเปนฺโต ที่ลง อนฺต ปัจจัยท้าย เอ และ โอ (อาจมีรูปว่า กรํ ในคาถาได้บ้าง เช่น ในมหาชนกชาดก มีรูปว่า กรํ ปุริสกิจฺจานิ ส ปจฺฉานานุตปฺปติ (เขากระทำหน้าที่ของบุรุษอยู่ ย่อมไม่เดือดร้อนในภายหลัง)

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ[ด้วยสูตรว่า เสสโต โลปํ คสีปิ]

คจฺฉํ.

[ปฐมา เอกพจน์] คจฺฉํ　　(ผู้ไป)

บทที่ลง อนฺต ปัจจัยมีวิธีใช้ ๒ ประการ คือ

๑. ระบุบุคคล เรียกว่า ทัพพศัพท์ แปลว่า “ผู้” การระบุบุคคลนี้มีใช้น้อยมากในภาษาบาลี ศัพท์เฉพาะที่นิยมใช้เสมอในเรื่องนี้ เช่น ภวํ (ท่านผู้เจริญ), มหนฺโต (ผู้ประเสริฐ) เป็นต้น นอกจากนั้น

แม้ศัพท์ที่ลง อนฺต ปัจจัยที่ประกอบใช้เป็นวิเสสนะก็อาจแสดงถึงบุคคลได้เช่นเดียวกัน ดังในตัวอย่างว่า คจฺฉํ ปุริโส นครํ ปวิสติ (บุรุษผู้ไปอยู่ย่อมเข้าไปสู่พระนคร) ตามนัยนี้บทว่า คจฺฉํ เป็นวิเสสนะของ ปุริโส จึงหมายถึงบุรุษ ความจริงแล้วแม้บทนามทั่วไปในภาษาบาลีก็อาจใช้เป็นวิเสสนะได้บ้างตามสมควร ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเนื้อความ เช่น คำว่า ปุริโส มักใช้เป็นประธานในประโยค แต่คำว่า ปุริสปุคฺคโล (บุคคลผู้เป็นบุรุษ) คำว่า ปุริส เป็นวิเสสนะของ ปุคฺคล ศัพท์

๒. ระบุกิริยา เรียกว่า กริยาศัพท์ แปลว่า "อยู่" เช่น คจฺฉํ (ไปอยู่) หรือ จรํ (เที่ยวไปอยู่) เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า ปุริโส คจฺฉํ รุกฺขมูลํ อุปาคมิ (บุรุษไปอยู่ได้เข้าไปสู่โคนไม้) ตามนัยนี้บทว่า คจฺฉํ จัดเป็น อัพภันตรกริยา คือ บทกริยาในระหว่าง ใช้คุมพากย์ไม่ได้ แต่แสดงปัจจุบันกาลว่า เกิดร่วมกับกริยาคุมพากย์ ซึ่งในที่นี้คือ อุปาคมิ (ได้เข้าไป)

ที่จริงแล้ว ในพระบาลีพบบทที่ลง อนฺต ปัจจัยใช้เป็นลิงควิปัลลาส คือ การเปลี่ยนลิงค์ วิภัตติวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนวิภัตติ และวจนวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนพจน์ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ว่า

ตตฺร ชานนฺติอาทีนํ กตฺถจิ ปริวตฺตนํ
ลิงฺควิภตฺติวจนนฺ- ตรโต ปน ทิสฺสติ.[๖๑]

"อนึ่ง ในเรื่องนั้น การเปลี่ยนบทว่า ชานํ เป็นต้นโดยความเป็นลิงค์ วิภัตติและพจน์อื่น ย่อมปรากฏในบางที่"

ตัวอย่างลิงควิปัลลาส

ยา ปน ภิกฺขุนี ชานํ สภิกฺขุกํ อารามํ อนาปุจฺฉา ปวิเสยฺย, ปาจิตฺติยํ.[๖๒] (ภิกษุณีใดรู้อยู่ไม่บอกก่อนเข้าไปสู่อารามที่มีภิกษุ ต้องอาบัติปาจิตตีย์)

แม้ควรกล่าวเป็นรูปอิตถีลิงค์ที่ลง อี อิตถีปัจจัยว่า ชานนฺตี แต่ใช้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า ชานํ รูปดังกล่าวสำเร็จด้วยสูตรนี้เช่นเดียวกัน

ตัวอย่างวจนวิปัลลาส

อปิ ปน ตุมฺเห อายสฺมนฺโต เอกนฺตสุขํ โลกํ ชานํ ปสฺสํ วิหรถ.[๖๓] (ผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านรู้เห็นโลกที่เป็นสุขยิ่งอยู่หรือไร)

แม้ควรกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า ชานนฺตา, ปสฺสนฺตา ก็ใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า ชานํ, ปสฺสํ ในตัวอย่างนี้ให้ลง โย วิภัตติแล้วแปลง นฺต เป็น อํ ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือสองส่วน (ทวิธากรณโยควิภาคะ) ว่า คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ แล้วลบ โย วิภัตติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น

ตัวอย่างวิภัตติวิปัลลาส

สทฺธมฺโม ครุกาตพฺโพ สรํ พุทฺธาน สาสนํ.[๖๔] (บุคคลระลึกถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

พึงเคารพพระสัทธรรม)

แม้ควรกล่าวเป็นรูปตติยาวิภัตติว่า สรนฺเตน ก็ใช้เป็นรูปปฐมาวิภัตติว่า สรํ โดยลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ

การประกอบรูปศัพท์ คจฺฉํ

ศัพท์เดิมเป็น คจฺฉนฺต

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (คจฺฉนฺต + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง นฺต เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ” (คจฺฉ อํ + สิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คจฺฉฺ -ะ อํ + สิ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (คจฺฉฺ อํ + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสีปิ” (คจฺฉฺ อํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (คจฺฉฺ ⟶ อํ)

สำเร็จรูปเป็น คจฺฉํ

สิสฺส โอ.

แปลง สิ วิภัตติเป็น โอ [ด้วยสูตรว่า โส]

คจฺฉนฺโต.

[ปฐมา เอกพจน์] คจฺฉนฺโต　(ผู้ไป)

การประกอบรูปศัพท์ คจฺฉนฺโต

ศัพท์เดิมเป็น คจฺฉนฺต

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (คจฺฉนฺต + สิ)

แปลง สิ ท้าย อ การันต์ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส” (คจฺฉนฺต + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คจฺฉนฺตฺ -ะ + โอ)

ในที่ โอ อยู่หลัง ลบสระ อ ท้าย คจฺฉนฺต และปกติสระ โอ ด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (คจฺฉนฺตฺ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (คจฺฉนฺตฺ ⟶ โอ)

สำเร็จรูปเป็น คจฺฉนฺโต

คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโทเตฺวว.

บทว่า คจฺฉนฺตาทีนํ และบทว่า นฺตสทฺโท ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๘๙ : ๑๐๘] เสเสสุ นฺตุว.

นฺต ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น พึงกำหนดเหมือน นฺตุ ในที่วิภัตติและปัจจัยที่เหลืออยู่หลัง

นฺตสทฺโท อ. นฺต ศัพท์ *สทฺทานํ* แห่งศัพท์ ท. *คจฺฉนฺตาทีนํ* อันมี คจฺฉนฺต เป็นต้น *ทฏฺฐพฺโพ* [*มยา*] อันท่าน พึงกำหนด *นฺตุ อิว* ราวกะ อ. นฺตุ ปัจจัย *วิภตฺติปฺปจฺจเยสุ* ในที่วิภัตติและปัจจัย ท. *เสเสสุ* ที่เหลือ ฯ

วุตฺตํ หิตฺวา เสเสสุ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท นฺตุ อิว ทฏฺฐพฺโพ.

นฺต ศัพท์ของ คจฺฉนฺต เป็นต้น พึงกำหนดเหมือน นฺตุ ปัจจัย ในที่วิภัตติและปัจจัยที่เหลืออยู่หลัง ยกเว้น สิ วิภัตติที่กล่าวไว้แล้ว

สูตรนี้เป็นอติเทสสูตร เป็นสูตรชี้แนะวิธีที่กระทำ ในที่นี้ชี้แนะว่าให้กระจายเหมือนวิธีที่ได้แสดงมาแล้ว ความจริงสูตรนี้มิได้แสดงการแปลง นฺต เป็น นฺตุ โดยตรง แต่ชี้แนะว่าให้ทำวิธีใน นฺต เหมือน นฺตุ ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า นฺตุสฺส นฺโต เป็นต้น ดังนั้นสูตรนี้จึงเรียกว่า อติเทสสูตร คือ สูตรชี้แนะ ไม่ใช่สูตรที่ตั้งชื่อ นฺต เป็น นฺตุ ซึ่งจัดเป็นสัญญาสูตร หรือสูตรบังคับให้แปลง นฺต เป็น นฺตุ ซึ่งจัดเป็นวิธิสูตร

คำว่า เสเสสุ วิภตฺติปฺปจฺจเยสุ คือ วิภัตติมี โย เป็นต้นนอกจาก สิ วิภัตติ และอิตถีปัจจัย คือ อี ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า นทาทิโต วา อี (ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์นทาทิคณะ และศัพท์อื่นๆ) ตัวอย่างของอิตถีปัจจัย เช่น มหตี ที่แสดง นฺต เหมือน นฺตุ ปัจจัย กล่าวคือ เมื่อแสดงเป็น นฺตุ ดังกล่าวด้วยสูตรนั้นแล้ว จึงแปลง นฺตุ เป็น ต ด้วยสูตรว่า นฺตุสฺส ตมีกาเร (แปลง นฺตุ เป็น ต ในเพราะ อี ปัจจัยได้บ้าง)

โดยทั่วไป เสส ศัพท์เป็นศัพท์ที่มองหาอปาทาน ท่านจึงมักประกอบใช้บทที่ลงปัญจมีวิภัตติมาเป็นอปาทานของ เสส ศัพท์ แต่ในที่บางแห่งก็ใช้ ฐเปตฺวา หรือ หิตฺวา (ยกเว้น) เข้ามาประกอบร่วมเพื่อแสดงสิ่งที่เหลือจาก เสส ศัพท์ ดังนั้น คำว่า วุตฺตํ หิตฺวา (ยกเว้น สิ วิภัตติที่กล่าวไว้แล้ว) จึงเป็นคำอธิบายสิ่งที่เหลือจาก เสส ศัพท์ และท่านอาจแต่งบาลีเป็นรูปว่า วุตฺตโต เสเสสุ ก็ได้เหมือนกัน

คจฺฉนฺโต คจฺฉนฺตา อิจฺจาทิ.

[ปฐมา พหูพจน์] คจฺฉนฺโต, คจฺฉนฺตา (ผู้ไปทั้งหลาย) เป็นต้น

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๘๙) กล่าวรูปพหูพจน์ว่า คจฺฉนฺโต, มหนฺโต, จรนฺโต เป็นต้น ไม่พบในพระบาลีมีเพียงศัพท์เฉพาะว่า อายสฺมนฺโต และ อรหนฺโต เท่านั้นที่เป็นรูปพหูพจน์ ตามความเห็นนี้ คำว่า เสส หมายถึง วิภัตติมี อํ เป็นต้นนอกจาก สิ และ โย วิภัตติ พร้อมทั้งอิตถีปัจจัยดังกล่าว

การประกอบรูปศัพท์ คจฺฉนฺโต

ศัพท์เดิมเป็น คจฺฉนฺต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (คจฺฉนฺต + โย)

ในที่ โย ปฐมาวิภัตติอยู่หลัง แสดง นฺต เป็น นฺตุ ด้วยสูตรว่า "เสเสสุ นฺตุว" (คจฺฉนฺตุ + โย)

ในที่ โย ปฐมาวิภัตติอยู่หลัง แปลง นฺตุ กับ โย เป็น นฺโต ด้วยสูตรว่า "นฺตุสฺส นฺโต" (คจฺฉนฺโต)

สำเร็จรูปเป็น คจฺฉนฺโต

การประกอบรูปศัพท์ คจฺฉนฺตา

ศัพท์เดิมเป็น คจฺฉนฺต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (คจฺฉนฺต + โย)

ในที่ โย ปฐมาวิภัตติอยู่หลัง แสดง นฺต เป็น นฺตุ ด้วยสูตรว่า "เสเสสุ นฺตุว" (คจฺฉนฺตุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (คจฺฉนฺตฺ ุ + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระ อุ ท้าย นฺตุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า "นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ" (คจฺฉนฺตฺ -ะ + โย)

แปลง โย วิภัตติเป็น อา ด้วยสูตรว่า "สพฺพโยนีนมาเอ" (คจฺฉนฺตฺ ะ + -า)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (คจฺฉนฺตฺ + -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (คจฺฉนฺตฺ ⟶ -า)

สำเร็จรูปเป็น คจฺฉนฺตา

เสสํ คุณวนฺตุสมํ.

รูปที่เหลือเหมือน คุณวนฺตุ ศัพท์

คจฺฉนฺตาทโย นาม อนฺตปจฺจยนฺตา.

ชื่อว่าศัพท์มี คจฺฉนฺต เป็นต้น เป็นศัพท์ที่มี อนฺต ปัจจัยอยู่ท้าย

คัจฉันตาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี คจฺฉนฺต เป็นต้น เป็นศัพท์ที่ลง อนฺต ปัจจัยในปัจจุบันกาล

อาทิ ศัพท์ใน คจฺฉนฺตาทิ ใช้ในความหมายว่า ปการะ (เหมือนกัน) โดยหมายถึงศัพท์ที่ลง อนฺต ปัจจัยเหมือนกันเท่านั้น

คจฺฉนฺต สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	**เอกพจน์**	**พหูพจน์**
ปฐมา	คจฺฉํ คจฺฉนฺโต	คจฺฉนฺโต คจฺฉนฺตา
อาลปนะ	โภ คจฺฉํ คจฺฉ คจฺฉา	ภวนฺโต คจฺฉนฺโต คจฺฉนฺตา
ทุติยา	คจฺฉนฺตํ	คจฺฉนฺเต
ตติยา	คจฺฉตา คจฺฉนฺเตน	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
จตุตถี	คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
ปัญจมี	คจฺฉตา คุณวนฺตา คจฺฉนฺตสฺมา คจฺฉนฺตมฺหา	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
ฉัฏฐี	คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
สัตตมี	คจฺฉติ คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺตสฺมึ คจฺฉนฺตมฺหิ	คจฺฉนฺเตสุ

อคฺคิ, สิโลโป.

อคฺคิ (ไฟ) ลบ สิ วิภัตติ

รูปว่า อคฺคิ ข้างต้นเป็นตัวอย่างของ อคฺคิ ศัพท์ที่เป็นปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ คำแปลข้างต้นกล่าวตามพาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๙๓) แต่ในพาลาวตารนิสสัยใหม่ (หน้า ๓๘) พบรูปว่า อคฺคิ, สิ, โลโป และแปลว่า "ตั้ง อคฺคิ ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ ลบไป" แม้ในคำว่า สตฺถุ, สิโลโป เป็นต้น ก็มีรูปต่างกันดังที่กล่าวมานี้

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคิ

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (อคฺคิ + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสีปิ" (อคฺคิ)

สำเร็จรูปเป็น อคฺคิ

คัมภีร์นี้มิได้แสดง อา การันต์ ปุงลิงค์ไว้เหมือนที่ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดง สา ศัพท์เป็นต้นแบบเพราะ อา การันต์ดังกล่าวมีใช้น้อยมากในพระไตรปิฎก นอกจาก สา ศัพท์แล้วก็มีศัพท์ว่า มา (พระจันทร์), รา (ทองคำ) เป็นต้น ส่วนใหญ่ศัพท์เหล่านี้ปรากฏในคัมภีร์เอกักขรโกษที่มีคาถา ๑๓๑ บท

นอกจากนั้น ท่านมิได้กล่าวถึงรูปว่า อคฺคินิ ดังที่กัจจายนไวยากรณ์กล่าวว่าให้แปลงสระท้ายของ อคฺคิ ศัพท์เป็น อินิ ด้วยสูตรว่า อคฺคิสฺสินิ (แปลงสระท้ายของ อคฺคิ ศัพท์เป็น อินิ ในเพราะ สิ วิภัตติได้บ้าง) เพราะเห็นว่า อคฺคินิ ศัพท์เป็นศัพท์เฉพาะที่เป็น อิ การันต์ ปุงลิงค์ แจกตาม อคฺคิ ศัพท์

สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) อิการันตกัณฑ์ กล่าวว่า ศัพท์เหล่านี้ คือ สตฺว, ปทฺม และ สฺวามินี ในภาษาสันสกฤต เปลี่ยนเป็นรูปบาลีว่า สตฺตว ปทุม และ สุวามินี ฉันใด แม้ศัพท์สันสกฤตว่า อคฺนิ ก็เปลี่ยนเป็นรูปบาลีว่า อคฺคินิ ฉันนั้น จึงแจก อคฺคินิ ศัพท์ตามวิภัตติและพจน์ทั้งหมดได้

อถ วา ยถา สกฺกฏภาสายํ สตฺวปทฺมสฺวามินีติ สญฺโญควเสน วุตฺตานํ สทฺทานํ มาคธภาสํ ปตฺวา สตฺตวปทุมสุวามินีติ นิสฺสญฺโญควเสน อุจฺจาริตา ปาฬิ ทิสฺสติ "ตฺวญฺจ อุตฺตมสตฺตโว"ติอาทินา, ตถา สกฺกฏภาสายํ อคฺนีติ สญฺโญควเสน วุตฺตสฺส มาคธภาสํ ปตฺวา "อคฺคินี"ติ นิสฺสญฺโญคนการวเสน อุจฺจาริตา ปาฬิ ทิสฺสติ "อคฺคินึ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสนฺตี"ติอาทิกา. ยถา จ เวยฺยากรเณหิ สกฺกฏภาสาภูโต อคฺนิสทฺโท สพฺพาสุ วิภตฺตีสุ ตีสุ วจเนสุ โยชิยติ, ตถา มาคธภาสาภูโต อคฺคินิสทฺโทปิ สพฺพาสุ วิภตฺตีสุ ทฺวีสุ วจเนสุ โยเชตพฺโพว โหติ, ตสฺมา โส อิธมฺเหหิ โยชิยติ, คินิสทฺโทปิ อคฺคินิสทฺเทน สมานตฺถตฺตา อีสกญฺจ สรูปตฺตา ตเถว โยชิยตีติ ทฏฺฐพฺพํ.[๖๕]

“อีกประการหนึ่ง ศัพท์ในภาษาสันสกฤตที่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยสังโยคว่า สตฺว, ปทฺม และ สฺวามินี เมื่อมาถึงภาษามคธแล้วพบเป็นศัพท์บาลีที่ออกเสียงโดยไม่มีสังโยคว่า สตฺตว, ปทุม และ สุวามินี ตามอุทาหรณ์ว่า ตฺวญฺจ อุตฺตมสตฺตโว (และท่านก็เป็นบุคคลผู้ประเสริฐ) ฉันใด ศัพท์ในสันสกฤตที่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยสังโยคว่า อคฺนิ ในภาษาสันสกฤต เมื่อมาถึงภาษามคธแล้วพบเป็นศัพท์บาลีที่ออกเสียงโดยไม่มี น อักษรเป็นสังโยคว่า อคฺคินิ ดังอุทาหรณ์ว่า อคฺคินึ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสนฺติ (เข้าไปสู่กองไฟอันลุกโพลง) ฉันนั้น

อนึ่ง นักไวยากรณ์ทั้งหลายประกอบ อคฺนิ ศัพท์ที่เป็นภาษาสันสกฤตไว้ในวิภัตติทั้งหมด และพจน์ ๓ ฉันใด แม้ อคฺคินิ ศัพท์ที่เป็นภาษามคธ บุคคลก็ควรประกอบในวิภัตติทั้งหมดและพจน์ ๒ ฉันนั้น ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงประกอบ อคฺคินิ ศัพท์นั้นไว้ในสัททนีติปกรณ์นี้ พึงทราบว่าบุคคลย่อมประกอบแม้ คินิ ศัพท์ไว้เหมือน อคฺคินิ ศัพท์ทีเดียวเพราะมีความหมายเหมือน อคฺคินิ ศัพท์และมีรูปคล้ายคลึงกันเล็กน้อย”

ความจริงแล้ว ความหมายว่า ไฟ มีใช้ในภาษาบาลีเป็นรูปว่า อคฺคินิ, อคฺคิ (ไม่มี นิ อยู่ท้าย) และ คินิ (ไม่มี อคฺ อยู่ต้น) เหมือนความหมายว่า น้ำ มีใช้ในภาษาบาลีเป็นรูปว่า อุทก, อุท (ไม่มี ก อยู่ท้าย) และ ทก (ไม่มี อุ อยู่ต้น) ดังสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา) ว่า

อคฺคิมฺหิ อคฺคินีติ คินีติ จ.[๖๖]

“เมื่อควรกล่าวถึงไฟ รูปว่า อคฺคินิ และ คินิ ย่อมสำเร็จ”

และดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

ปาฬิยํ ปน “อคฺคิ, คินิ, อคฺคินี”ติ ตโย อคฺคิปริยายา ทิสฺสนฺติ. “ราคคฺคิ, โทสคฺคิ, โมหคฺคี”ติ จ “ฉนฺนา กุฏิ อาหิโต คินิ, วิวฏา กุฏิ นิพฺพุโต คินิ, มหาคินิ สมฺปชฺชลิโต, ยสฺมา โส ชายเต คินี”ติ จ “อคฺคินึ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสนฺตี”ติ จ เตสํ วิสุํ วิสุํ รูปมาลา ลพฺภติ.[๖๗]

“ส่วนในพระบาลีพบคำไวพจน์ของ อคฺคิ ศัพท์ ๓ อย่าง คือ อคฺคิ, คินิ, อคฺคินิ อนึ่ง ลำดับรูปของศัพท์เหล่านั้นย่อมปรากฏโดยเฉพาะอย่างว่า

- ราคคฺคิ, โทสคฺคิ, โมหคฺคิ (ไฟราคะ, ไฟโทสะ, ไฟโมหะ)
- ฉนฺนา กุฏิ อาหิโต คินิ (กุฏิที่มุงบังเป็นไฟที่ก่อขึ้นแล้ว)
- วิวฏา กุฏิ นิพฺพุโต คินิ (กุฏิที่เปิดเผยเป็นไฟที่ดับแล้ว)
- มหาคินิ สมฺปชฺชลิโต (ไฟกองใหญ่ลุกโพลงแล้ว)
- ยสฺมา โส ชายเต คินิ (ไฟนั้นเกิดแต่สิ่งใด)
- อคฺคินึ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสนฺติ (เข้าไปสู่กองไฟอันลุกโพลง)”

อย่างไรก็ตาม อุทาหรณ์ของ อคฺคินิ ซึ่งท่านนำมาแสดงเป็นรูปว่า อคฺคินึ นี้ คงเป็นรูปที่ท่าน

ผู้แต่งพบในฉบับใบลานสมัยก่อน แต่ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ ในปัจจุบันมีรูปว่า คินิสมฺปชฺชลิตํ ดังข้อความเต็มว่า

น หิ วคฺคุ วทนฺติ วทนฺตา นาภิชวนฺติ น ตาณมุเปนฺติ
องฺคาเร สนฺถเต สยนฺติ คินิสมฺปชฺชลิตํ ปวิสนฺติ.[๖๘]

"นายนิรยบาลทั้งหลายเมื่อพูดกับสัตว์นรกก็พูดไม่ไพเราะ สัตว์นรกเหล่านั้น จะวิ่งหนีไปก็ไม่ได้ จะเข้าไปขอความช่วยเหลือก็ไม่ได้ จึงนอนอยู่บนถ่านเพลิงอัน ลาดไว้ เข้าไปสู่กองไฟอันลุกโพลง"

ในอรรถกถาของสุตตนิบาตอธิบายว่า

คินิสมฺปชฺชลิตนฺติ สมนฺตโต ชลิตํ สพฺพทิสาสุ จ สมฺปชฺชลิตํ อคฺคึ.[๖๙]

"คำว่า คินิสมฺปชฺชลิตํ (กองไฟที่ลุกโพลง) คือ กองไฟที่โชติช่วงโดยรอบด้าน และลุกโพลงในทุกทิศ"

ตัวอย่างของ อคฺคินิ ศัพท์พบในคัมภีร์สุตตนิบาตว่า

อถ โลหมยํ ปน กุมฺภึ
คินิสมฺปชฺชลิตํ ปวิสนฺติ
ปจฺจนฺติ หิ ตาสุ จิรรตฺตํ
อคฺคินิสมาสุ สมุปฺปิลวาเต.[๗๐]

"ต่อจากนั้น สัตว์นรกเหล่านั้นก็เข้าไปสู่โลหกุมภีนรก ที่มีเปลวไฟลุกโพลง ลอยวนขึ้นลงพร้อมกับไฟไหม้อยู่ในหม้อเหล็กที่ติดไฟลุกนั้นเป็นเวลานานแสนนาน"

จะเห็นได้ว่า คำว่า อคฺคินิสมาสุ (เต็มไปด้วยไฟ) มี อคฺคินิ ศัพท์ที่เข้าสมาสกับ สม ศัพท์อย่างชัดเจน แม้ในคัมภีร์อรรถกถาของสุตตนิบาตก็อธิบาย อคฺคินิ ศัพท์ไว้ด้วย อคฺคิ ศัพท์ เพื่อจะแสดงว่าคำทั้งสองเป็นคำไวพจน์กันในเรื่องนี้ว่า

อคฺคินิสมาสูติ อคฺคิสมาสุ.[๗๑]

"คำว่า อคฺคินิสมาสุ แปลว่า เต็มไปด้วยไฟ"

[๙๐ : ๒๙] อิวณฺณุวณฺณา ฌลา.

อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ

อิวณฺณุวณฺณา อ. อิ วัณณะและ อุ วัณณะ ท. *ฌลา* ชื่อว่า ฌ และ ล ฯ

อิวณฺณุวณฺณา ฌลาติ อิวณฺณุวณฺณานํ ยถาสงฺขฺยํ ฌลสญฺญา.

ชื่อว่า ฌ และ ล แห่งสระ อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ ย่อมมีตามลำดับจำนวนด้วยสูตรว่า อิวณฺณุวณฺณา ฌลา (อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ)

สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งสระ อิ วัณณะชื่อว่า ฌ และตั้งสระ อุ วัณณะชื่อว่า ล ตามลำดับ

ฌลโต วาเตฺวว.

บทว่า ฌลโต และบทว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๙๑ : ๑๔๖] ฆปโต จ โยนํ โลโป.

ลบ โย วิภัตติท้าย ฆ, ป, ฌ และ ล ตามสมควร

โลโป อ.การลบ *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ฆปโต* จ จาก ฆ และ ป ด้วย *ฌลโต* จ จาก ฌ และ ล ด้วย *โหติ* ย่อมมี *วา* ตามสมควร ฯ

วา ศัพท์มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา แสดงวิธี ๒ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ มีรูปที่ลบ โย แน่นอน เช่น อมู (อมุ + โย), กติ (กติ + โย)

๒. อนิจจวิธิ มีรูปที่ลบ โย ไม่แน่นอน เช่น อคฺคี, อคฺคโย, กญฺญา กญฺญาโย, อฏฺฐี อฏฺฐีนิ

ฆปฌลโต โยนํ โลโป วา โหติ.

การลบ โย วิภัตติที่อยู่ท้าย ฆ, ป, ฌ และ ล ย่อมมีได้บ้าง

สูตรนี้มีวุตติปรากฏโดยตรง เพราะท่านผู้แต่งต้องการอธิบายชื่อ ฆ, ป, ฌ และ ล อย่างชัดเจน จึงกล่าวว่า ฆปฌลโต (ท้าย ฆ, ป, ฌ และ ล) โดยคำนี้เป็นทั้งสุตตวุตติและเป็นอนุวัตตนวุตติ เพราะคำว่า ฆปโต มีกล่าวไว้โดยตรงในสูตร และคำว่า ฌลโต ติดตามมาจากสูตรว่า ฌลโต สสฺส โน วา

[๙๒ : ๑๔๗] โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ.

สระย่อมถึงความเป็นทีฆะ ในที่ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ แล้ว และที่ลบแล้ว

สรา อ.สระ ท. *ยนฺติ* ย่อมถึง *ทีฆํ* ซึ่งความเป็นทีฆะ *โยสุ* ในที่ โย วิภัตติ ท. *กต-นิการโลเปสุ* ที่มี นิ อักษรและการลบที่ถูกกระทำแล้ว ฯ

แม้ท่านจะไม่ระบุถึงประธานในสูตรว่าคืออะไร แต่บทกรรมว่า ทีฆํ (ความเป็นทีฆะ) ก็อาจแสดงประธานโดยอ้อมว่า สิ่งที่ทำทีฆะได้ คือ สระเท่านั้น เพราะพยัญชนะเป็นเสียงที่ไม่อาจทำทีฆะได้ และสระดังกล่าวก็คือสระเสียงสั้น ๓ เสียงอันได้แก่ อ อิ และ อุ เท่านั้นจึงได้รูปว่า จิตฺตานิ, อคฺคี, อมู การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า อวุตตสิทธินัย คือ สำนวนที่สำเร็จโดยมิได้กล่าวไว้ (ดู สูตร ๙) ดังนั้น ประธานของพากย์นี้จึงควรเป็น สรา (สระ) ดังท่านจะกล่าวต่อไปในวุตติว่า สรานํ ทีโฆ โหติ (ความเป็นทีฆะแห่งสระย่อมมี) แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตให้เพิ่ม รสฺสสรา เป็นประธานในพากย์นี้ ในที่นี้จึงแปลตามมติของคัมภีร์นั้นว่า รสฺสสรา (รัสสสระ)

จะเห็นได้ว่าในบางแห่งอาจเพิ่มศัพท์อื่นเข้ามาแปลได้ตามความเหมาะสมกับบริบท (สัททันตริก) ซึ่งในที่นี้เป็นการเพิ่ม สรา หรือ รสฺสสรา เข้ามาโดยอ้างคำว่า ทีฆํ ตามกฎทั่วไปว่า

สามญฺญวจโนปิ สทฺทนฺตรสนฺนิธาเนน วิเสสวิสโย สิยา.

“แม้คำสามัญทั่วไป ก็มีอรรถเป็นพิเศษได้ด้วยการอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น”

กฎข้างต้นพบในคู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๘๘) โดยท่านผู้แต่งบัญญัติกฎข้อนี้ตามข้อความในคัมภีร์ฎีกา ดังนี้

สามญฺญวจนสฺสปิ หิ อตฺถปฺปกรณาทินา วิเสสวิสยตา โหตีติ อิธ มิจฺฉาทสฺสนเมว “ทิฏฺฐี”ติ วุจฺจติ.[๗๒]

“ความมีอรรถเป็นพิเศษแม้ของคำสามัญทั่วไป ย่อมมีได้ด้วยเนื้อความและฐานะเป็นต้น ดังนั้น ความเห็นผิดจึงเรียกว่า ทิฏฐิ ในที่นี้”

สามญฺญวจนสฺสาปิ หิ สมฺปโยควิปฺปโยคสหจรณวิโรธสทฺทนฺตรสนฺนิธานลิงฺคโอจิตฺยกาลเทส-ปกรณาทิวเสน วิเสสตฺถคฺคหณํ สมฺภวติ.[๗๓]

“การเข้าใจเนื้อความพิเศษย่อมมีได้แก่คำสามัญทั่วไป โดยเนื่องด้วยการประกอบร่วมกัน, การประกอบแยกกัน, การอยู่ร่วมกัน, การขัดแย้ง, การอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น, ลิงค์, ความเหมาะสม, กาล, สถานที่ และฐานะ เป็นต้น”

อุทาหรณ์ที่แปลง โย เป็น นิ เช่น จิตฺตานิ เมื่อแปลง โย เป็น นิ ด้วยสูตรว่า อโต นิจฺจํ (แปลง โย วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์ เป็น นิ แน่นอน) แล้ว ให้ทีฆะสระ อ ท้าย จิตฺต เป็น อา ด้วยสูตรนี้

ส่วนอุทาหรณ์ที่ลบ โย เช่น อคฺคี เมื่อลบ โย แล้ว ให้ทีฆะ อิ ท้าย อคฺคิ เป็น อี ด้วยสูตรนี้

ความจริงแล้ว เมื่อแปลง โย เป็น นิ หรือลบ โย ทิ้งเสีย โย วิภัตติก็ไม่คงอยู่เหมือนเดิม การกล่าวว่า โยสุ (ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง) จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภูตปุพพคติกนัย คือ สำนวนที่ใช้เรียกสิ่งที่เคยเป็นมาก่อน ดังคำว่า สตฺต (สัตว์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูปาทีสุ สชฺชนฺตีติ สตฺตา = บุคคลเหล่าใดย่อมยึดติดผูกพันในรูปเป็นต้น เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า สัตว์

หมายความว่า ผู้ที่มีความยึดติดผูกพันในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ซึ่งก็คือมโนสัมผัสนั่นเอง ชื่อว่า สัตว์ ดังนั้น คำนี้จึงครอบคลุมเหล่าสัตว์ทั้งหมดที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ เปรต อสุรกาย เทวดา พรหม รวมไปถึงพระอรหันต์อีกด้วย เพราะพระอรหันต์นั้นแม้จะปราศจากความยึดติดผูกพันอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ แล้ว ยังเรียกว่าสัตว์ได้ เพราะเคยยึดติดผูกพันในอารมณ์ ๖ มาก่อน เนื่องจากไม่มีผู้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นพระอรหันต์ทันทีหลังจากถือกำเนิด

อนึ่ง ภูตปุพพคติกนัยนี้ยังปรากฏใน ณ อนุพันธ์ปัจจัยของ ณ, ณายน เป็นต้น แม้ ณ อนุพันธ์จะถูกลบไปแล้วด้วยสูตรว่า การิตานํ โณ โลปํ (ณ อนุพันธ์ของการิตปัจจัยย่อมถึงการลบ) ก็เหมือนยังมีอยู่ในปัจจัย จึงส่งผลให้มีการพฤทธิ์สระของธาตุในเพราะการิตปัจจัยได้ด้วยสูตรว่า อสํโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต (พฤทธิ์[สระของธาตุ]ซึ่งมิได้มีพยัญชนะสังโยคเป็นที่สุดในเพราะการิตปัจจัย)

กโต นิกาโร โลโป จ เยสํ, เตสุ โยสุ สรานํ ทีโฆ โหติ.

การแปลง โย เป็น นิ และการลบ โย ถูกกระทำแล้วแก่ โย วิภัตติเหล่าใด, ความเป็นทีฆะแห่งสระย่อมมีในที่ โย วิภัตติอยู่หลังเหล่านั้น

คำว่า กโต นิกาโร โลโป จ เยสํ (การแปลง โย เป็น นิ และการลบ โย ถูกกระทำแล้วแก่ โย วิภัตติเหล่าใด) เป็นคำแสดงรูปวิเคราะห์ของ กตนิการโลป ว่า

- นิกาโร จ โลโป จ นิการโลปา (อสมาหารทวันทสมาส)

- กตา นิการโลปา เยสํ เต กตนิการโลปา (จตุตถีพหุพพีหิสมาส)

ข้อความข้างต้นแสดงวุตติของสูตรนี้ พร้อมทั้งแสดงรูปวิเคราะห์ของ กตนิการโลป ไปพร้อมๆ กัน จัดเป็นการเขียนประโยคสั้นๆ ที่สามารถกล่าวถึงวุตติและรูปวิเคราะห์ไปในตัวเพื่อย่อคัมภีร์

อคฺคี.

[ปฐมา พหูพจน์] เช่น อคฺคี (ไฟทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคี

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (อคฺคิ + โย)

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา" (อคฺคิ + โย)

ลบ โย วิภัตติท้าย ฌ ด้วยสูตรว่า "ฌปโต จ โยนํ โลโป" (อคฺคิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (อคฺคฺ ิ)

ในที่ โย วิภัตติที่ลบแล้ว ทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า "โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ" (อคฺคฺ ี)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (อคฺคฺ → ี)

สำเร็จรูปเป็น อคฺคี

ปกฺเข อตฺตํเตฺวว.

ในฝ่าย[ที่ไม่ลบ โย วิภัตติ] บทว่า อตฺตํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

ท่านไม่ใช้เป็น อญฺญปกฺเข, ปรปกฺเข (ในฝ่ายอื่น) หรือ โยโลปาภาวปกฺเข (ในฝ่ายที่ไม่ลบ โย วิภัตติ) แต่ใช้เพียง ปกฺเข เพื่อย่อคำ เพราะการใช้คำเพียงเท่านี้ก็อาจแสดงเนื้อความข้างต้นได้อยู่แล้ว

[๙๓ : ๑๔๘] โยสฺวกตรสฺโส โฌ.

ฌ ที่มิได้กระทำเป็นรัสสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง

โฌ อ. ฌ *อกตรสฺโส* อันมีความเป็นรัสสะที่ไม่ถูกกระทำแล้ว *ยาติ* ย่อมถึง *อตฺตํ* ซึ่งความเป็น อ *โยสุ* ในที่ โย วิภัตติ ท. ๆ

ข้อความว่า "ฌ ที่มิได้กระทำเป็นรัสสะ" คือ สระ อิ ของนามศัพท์เดิมที่เป็น อิ การันต์ ปุงลิงค์ เช่น อคฺคิ จึงมีรูปว่า อคฺคโย โดยแปลงสระ อิ ท้าย อคฺคิ เป็น อ ด้วยสูตรนี้ ที่จริงแล้วคำว่า ฌ หมายถึง สระ อิ และ อี แต่ในที่นี้หมายถึงสระ อิ เท่านั้น โดยอ้างอิงคำว่า อกตรสฺโส (ที่มิได้กระทำเป็นรัสสะ) ซึ่งสอดคล้องกับกฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในสูตร ๙๒ ว่า

สามญฺญวจโนปิ สทฺทนฺตรสนฺนิธาเนน วิเสสวิสโย สิยา.

"แม้คำสามัญทั่วไป ก็มีอรรถเป็นพิเศษได้ด้วยการอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น"

นอกจากนั้น แม้ ฌ จะหมายรวมถึง อิ การันต์ นปุงสกลิงค์อีกด้วย แต่มิได้หมายเอาในเรื่องนี้ เพราะต้องแปลง โย วิภัตติที่อยู่ท้ายนปุงสกลิงค์เป็น นิ แน่นอน ด้วยสูตรว่า โยนํ นิ นปุํสเกหิ (แปลง โย วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์เป็น นิ ตามสมควร) ดังนั้น คำว่า โฌ ในที่นี้จึงจัดเป็นเอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน (หมู่ = ฌ ที่เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์, ส่วน = ฌ ที่เป็นปุงลิงค์อย่างเดียว)

โยสุ อกตรสฺโส โฌ อตฺตํ ยาติ.

[อิวัณณะที่ชื่อ] ฌ ที่มิได้กระทำเป็นรัสสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง

คำว่า อกตรสฺส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กโต รสฺโส ยสฺสาติ กตรสฺโส = มีความเป็นรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว

หมายถึง สระ อิ ที่มาจากทีฆสระ อี ในรูปว่า ทณฺฑิโน เป็นต้น

- น กตรสฺโส อกตรสฺโส = ไม่มีความเป็นรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว

หมายถึง สระ อิ ปกติในรูปว่า อคฺคิ เป็นต้น

อคฺคโย.

[ปฐมา พหูพจน์] อคฺคโย (ไฟทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคโย

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (อคฺคิ + โย)

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา” (อคฺคิ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อคฺคฺ ิ + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง ฌ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “โยสฺวกตรสฺโส โฌ” (อคฺคฺ -ะ + โย)

แม้ควรจะแปลง โย วิภัตติท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า สพฺพโยนีนมาเอ ก็ไม่ต้องแปลง เพราะ วา ศัพท์ที่ติดตามมาในสูตรว่า สพฺพโยนีนมาเอ ห้ามไว้ (อคฺคฺ -ะ + โย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อคฺคฺ ⟶ -ะ โย)

สำเร็จรูปเป็น อคฺคโย

ตถาลปเน.

ในอาลปนะก็เหมือนอย่างนั้น [คือ เหมือนลิงคัตถะ]

[๙๔ : ๑๔๙] อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ.

แปลง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต

อํโม อ. อํ และ ม *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *ฌลเปหิ* จาก ฌ, ล และ ป ท. *นิคฺคหีตํ* เป็นนิคคหิต *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

คำว่า อํโม เป็นสมาหารทวันทสมาส มีรูปว่า อํ จ โม จ อํโม (อํ และ ม ชื่อว่า อังมะ) ตามปกติสมาหารทวันทสมาสมักมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ แต่บทนี้เป็นข้อยกเว้นพิเศษจึงเป็นปุงลิงค์ (ดู สูตร ๓๕๙)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ เป็นนิคคหิต เช่น อคฺคึ และยังได้กล่าวถึงการแปลง ม เป็นนิคคหิตอีกด้วย เช่น คำว่า ปุลฺลิงฺคํ มาจาก ปุม + ลิงฺคํ แปลง ม เป็นนิคคหิตด้วยสูตรนี้แล้วแปลงนิคคหิตเป็น ลฺ ด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค

ที่จริงแล้วการแปลง อํ เป็นนิคคหิตด้วยสูตรนี้ เป็นการลบสระ อ ที่อาศัยของนิคคหิต ให้เหลือแต่นิคคหิตเท่านั้นโดยไม่มีสระประกอบร่วม

ดังนั้น สูตรนี้จึงจัดเป็นโลปวิธิสูตร ไม่ใช่อาเทสวิธิสูตร

ฌลปโต อํ โม จ พินฺทุํ ยนฺติ.

อํ และ ม ที่อยู่ท้าย ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นพินทุ

ท่านอธิบายสูตรดังนี้

๑. หิ วิภัตติในคำว่า ฌลเปหิ ลงในอรรถปัญจมีวิภัตติ เพราะอธิบายด้วย โต ปัจจัยที่ปรากฏในอรรถปัญจมี ตามกฎของสังวัณณนาว่า “เปลี่ยนตัวไหน ไขตัวนั้น”

๒. คำว่า อํโม เป็นทวันทสมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า อํ จ โม จ อํโม เพราะอธิบายโดยประกอบด้วย จ ศัพท์ว่า อํ โม จ

๓. คำว่า นิคฺคหิตํ เป็นคำไวพจน์ของ พินฺทุํ เพราะเปลี่ยนจาก นิคฺคหีตํ เป็น พินฺทุํ

๔. คำว่า ยนฺติ ไม่ได้แสดงกริยาคุมพากย์ของสูตรนี้ เพราะ อํโม เป็นเอกพจน์ ดังนั้น ประโยคว่า อํโม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ จึงควรเพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า โหติ เข้ามาประกอบร่วม แต่ท่านอธิบายด้วยคำว่า

ยนฺติ เพื่อให้รู้ถึงความหลากหลายของการใช้คำในภาษาบาลี กล่าวคือ ประโยคในสูตรนี้อาจประกอบใช้ได้ ๓ ลักษณะ คือ

[การิยะ-ปฐมา] อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ โหติ (อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต ย่อมเป็น)

[การิยะ-ทุติยา] อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ ยาติ (อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นนิคคหิต)

[การี-ฉัฏฐี] อํมสฺส นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ โหติ (ความเป็นนิคคหิตแห่ง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป ย่อมมี)

อนึ่ง เมื่อแปลง อํ เป็นนิคคหิตด้วยสูตรนี้แล้ว นิคคหิตที่แปลงจาก อํ ไปประกอบกับสระ อิ ของ อคฺคิ ศัพท์เองโดยไม่ต้องตั้งสูตรเฉพาะเพื่อนำนิคคหิตไปประกอบกับสระข้างหน้า การประกอบกับสระตามปกติเช่นนี้เป็นวิธีทางภาษาที่เรียกว่า รุกขสกุณนัย คือ นัยที่เหมือนนกเกาะต้นไม้ กล่าวคือ เมื่อต้นไม้ที่นกเกาะอยู่ถูกตัดโค่นไป นกก็จะบินไปเกาะที่ต้นไม้อื่นเองตามปกติ แม้วิธีนี้ก็มีนัยเดียวกัน

ดังคัมภีร์กัจจายนวัณณนากล่าวว่า

นิสฺสยภูเต อกาเร ลุตฺเต รุกฺขสกุณนเยน นิคฺคหีตํ ปุพฺพํ อิการํ คนฺตฺวา ติฏฺฐติ.[๗๔]

“เมื่อ อ อักษรอันเป็นที่อาศัยถูกลบแล้ว นิคคหิตย่อมไปสู่ อิ อักษรข้างหน้าแล้วดำรงอยู่เองด้วยรุกขสกุณนัย”

ในคัมภีร์ข้างต้นได้กล่าวถึงรุกขสกุณนัยว่า

ยถา หิ สกุโณ รุกฺขํ ยํ นิสฺสาย นิลียติ
วินฏฺเจ จ สเร ตสฺมึ อญฺญํ คนฺตฺวาน ติฏฺฐติ.[๗๕]

“อุปมาว่านกอาศัยต้นไม้ใดเกาะอยู่ เมื่อต้นไม้นั้นพินาศไปแล้วย่อมไปสู่สถานที่อื่นแล้วดำรงอยู่ ฉันใด เมื่อสระพินาศไปแล้ว นิคคหิตย่อมไปสู่สระอื่นแล้วดำรงอยู่ฉันนั้น”

ในกัจจายนสุตตัตถคัณฐิได้นำข้อความจากคัมภีร์คัณฐิมากล่าวอีกความเห็นหนึ่งว่า

นเย ยุตฺเตติ โยควิภาเคน พินฺทุปุพฺพสรภูตํ อิการํ เนตพฺพนฺติ วทนฺติ.[๗๖]

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ควรนำ อิ อักษรที่เป็นสระหน้าพินทุไปประกอบด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า นเย ยุตฺเต”

การแบ่งสูตรดังกล่าว คือ การตัดข้อความว่า ปรํ เหลือเพียง นเย ยุตฺเต เหมือนการแบ่งสูตรว่า สรา โลปํ ในสูตรว่า สรา สเร โลปํ จึงทำให้ลบสระหน้าในที่มีพยัญชนะอยู่หลังได้ เช่น คฺลา = คลา เป็นต้น

คัมภีร์คัณฐิที่กัจจายนสุตตัตถคัณฐินำมาอ้างไว้นั้น ยังไม่ได้รับการจัดพิมพ์ขึ้นมาก่อน จึงไม่ทราบว่ามีชื่อเต็มอย่างไร และแต่งที่ประเทศไหน ยังเป็นปัญหาที่ผู้รู้ต้องสืบค้นต่อไป แต่เท่าที่ทราบคัมภีร์นี้มีชื่อปรากฏในกัจจายนสุตตัตถคัณฐิเท่านั้น จึงสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นคัมภีร์ของฝ่ายสิงหล เนื่องจากไม่ปรากฏชื่อในตำราของพม่า และท่านผู้แต่งกัจจายนสุตตัตถคัณฐิก็เดินทางไปศึกษาภาษาสิงหลที่ประเทศลังกาหลายปี จึงอาจนำตำราฝ่ายสิงหลมาสู่ประเทศพม่าอีกด้วย

อคฺคึ, อคฺคี อคฺคโย.

[ทุติยา เอกพจน์] อคฺคึ (ซึ่งไฟ)

[ทุติยา พหูพจน์] อคฺคี อคฺคโย (ซึ่งไฟทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคึ

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” (อคฺคิ + อํ)

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา” (อคฺคิ + อํ)

แปลง อํ ท้าย ฌ เป็นนิคคหิต ด้วยสูตรว่า “อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ” (อคฺคึ)

สำเร็จรูปเป็น อคฺคึ

อคฺคินา.

[ตติยา เอกพจน์] อคฺคินา (อันไฟ)

ทีเฆ อคฺคีภิ อคฺคีหิ.

เมื่อกระทำความเป็นทีฆะแล้ว [มีรูปตติยา พหูพจน์]ว่า อคฺคีภิ อคฺคีหิ (อันไฟทั้งหลาย)

[๙๕ : ๑๒๔] ฌลโต สสฺส โน วา.

แปลง ส วิภัตติท้าย ฌ และ ล เป็น โน ได้บ้าง

โน อ. โน อาเทศ *สสฺส* แห่ง ส วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ฌลโต* จาก ฌ และ ล *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

ฌลโต สสฺส โน วาติ สสฺส โนตฺตํ วา.

แปลง ส วิภัตติเป็น โน ได้บ้าง ด้วยสูตรว่า ฌลโต สสฺส โน วา (แปลง ส วิภัตติท้าย ฌ และ ล เป็น โน ได้บ้าง)

อคฺคิโน อคฺคิสฺส, อคฺคีนํ.

[จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์] อคฺคิโน, อคฺคิสฺส

[จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์] อคฺคีนํ

แม้ อิ การันต์ นปุงสกลิงค์ ก็มีรูปที่แปลง ส เป็น โน ด้วยสูตรนี้ได้บ้าง เช่น อฏฺฐิโน อฏฺฐิสฺส, อายุโน อายุสฺส เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคิโน

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี" (อคฺคิ + ส)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (อคฺคฺ ิ + ส)

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา" (อคฺคฺ ิ + ส)

แปลง ส ท้าย ฌ เป็น โน ด้วยสูตรว่า "ฌลโต สสฺส โน วา" (อคฺคฺ ิ + โน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (อคฺคฺ → ิ โน)

สำเร็จรูปเป็น อคฺคิโน

[๙๖ : ๑๔๑] ฌลโต จ.

แปลง สฺมา ท้าย ฌ และ ล เป็น นา ได้บ้าง

สฺมา อ. สฺมา วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ฌลโต* จาก ฌ และ ล *นา* เป็น นา *โหติ* ย่อมเป็น จ บ้าง ฯ

ฌลโต เจติ สฺมาสฺส นา.

แปลง สฺมา เป็น นา ด้วยสูตรว่า ฌลโต จ (แปลง สฺมา ท้าย ฌ และ ล เป็น นา ได้บ้าง)

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง การแปลง สฺมา เป็น นา ด้วยสูตรนี้จึงไม่แน่นอน ได้รูปว่า อคฺคินา, อคฺคิสฺมา, อคฺคิมฺหา ในที่นี้แปลว่า "ได้บ้าง" เหมือน วา ศัพท์ (แต่ในคัมภีร์นี้มิได้ระบุถึงรูปว่า อคฺคิสฺมา, อคฺคิมฺหา เพราะละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้)

อคฺคินา.

[ปัญจมี เอกพจน์] อคฺคินา

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคินา

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "อปาทาเน ปญฺจมี" (อคฺคิ + สฺมา)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (อคฺคฺ ิ + สฺมา)

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา" (อคฺคฺ ิ + สฺมา)

แปลง สฺมา ท้าย ฌ เป็น นา ด้วยสูตรว่า "ฌลโต จ" (อคฺคฺ ิ + นา)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (อคฺคฺ ⟶ ิ + นา)

สำเร็จรูปเป็น อคฺคินา

อคฺคิมฺหิ อคฺคิสฺมึ, อคฺคีสุ.

[สัตตมี เอกพจน์] อคฺคิมฺหิ อคฺคิสฺมึ

[สัตตมี พหูพจน์] อคฺคีสุ

อคฺคิ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อคฺคิ	อคฺคี อคฺคโย
อาลปนะ	เห อคฺคิ	เห อคฺคี อคฺคโย
ทุติยา	อคฺคึ	อคฺคี อคฺคโย
ตติยา	อคฺคินา	อคฺคีหิ อคฺคีภิ อคฺคิหิ อคฺคิภิ
จตุตถี	อคฺคิโน อคฺคิสฺส	อคฺคีนํ อคฺคินํ
ปัญจมี	อคฺคินา อคฺคิสฺมา อคฺคิมฺหา	อคฺคีหิ อคฺคีภิ อคฺคิหิ อคฺคิภิ
ฉัฏฐี	อคฺคิโน อคฺคิสฺส	อคฺคีนํ อคฺคินํ
สัตตมี	อคฺคิมฺหิ อคฺคิสฺมึ	อคฺคีสุ อคฺคิสุ

อาทิ อคฺคีว.

อาทิ ศัพท์ เหมือน อคฺคิ ศัพท์

[๙๗ : ๑๘๖] อาทิโต โอ จ.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อาทิ ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อํ, โอ และอื่นๆ ได้บ้าง

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *อาทิโต* จ จาก อาทิ ศัพท์ ด้วย *อํ* จ เป็น อํ อาเทศ ด้วย *โอ* จ เป็น โอ อาเทศ ด้วย *โหติ* ย่อมเป็น *วา* บ้าง ฯ

สฺมึโน ปน อาทิโต โอ เจติ อํ โอ จ วา.

แปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น อํ และ โอ ได้บ้าง ด้วยสูตรว่า อาทิโต โอ จ (แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อาทิ ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อํ, โอ และอื่นๆ ได้บ้าง)

คำเป็นต้นว่า สฺมิโน ปน ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น เพราะกล่าวถึงการแปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อาทิ ศัพท์เป็น อํ และ โอ

ประโยคหน้าว่า อาทิ อคฺคีว ชื่อว่า ประโยคปักขะ คือ แสดงฝ่ายแรก

มีวิธีสัมพันธ์ประโยคตามหลักฐปนาติกะ คือ กลุ่ม ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยฐปนา ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า อาทิ ศัพท์ที่ประกอบกับปฐมาวิภัตติเป็นต้น เหมือน อคฺคิ ศัพท์ด้วยคำว่า อาทิ อคฺคีว (อาทิ ศัพท์ เหมือน อคฺคิ ศัพท์)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ อาทิ ศัพท์ที่ประกอบกับ สฺมึ วิภัตติ มีรูปอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อาทิ ศัพท์ที่ประกอบกับ สฺมึ วิภัตติ มีรูปเหมือน อคฺคิ ศัพท์หรือไร

คันถรจนาจารย์ต้องการจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สฺมิโน ปน เป็นต้น อธิบายว่า อาทิ ศัพท์ที่ประกอบกับ สฺมึ วิภัตติ มีรูปที่แปลง สฺมึ เป็น อํ และ โอ ด้วยสูตรว่า อาทิโต โอ จ ดังนี้แล

อาทึ อาโท อาทิมฺหิ อาทิสฺมึ, อาทีสุ.

[สัตตมี เอกพจน์] อาทึ, อาโท, อาทิมฺหิ, อาทิสฺมึ

[สัตตมี พหูพจน์] อาทีสุ

การประกอบรูปศัพท์ อาทึ

ศัพท์เดิมเป็น อาทิ

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี” (อาทิ + สฺมึ)

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อาทิ ศัพท์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “อาทิโต โอ จ” (อาทิ + อํ)

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา” (อาทิ + อํ)

แปลง อํ ท้าย ฌ เป็นนิคคหิต ด้วยสูตรว่า “อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ” (อาทึ)

สำเร็จรูปเป็น อาทึ

จ ศัพท์ในสูตรนี้เรียกว่า วุตตาวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมเนื้อความทั้งที่กล่าวและที่มิได้กล่าวไว้ โดยประกอบไว้ท้ายบทสองบทที่เป็นนิมิตตะคือ อาทิโต และการิยะ คือ โอ จึงรวบรวมนิมิตตะอันได้แก่ รตฺติ ศัพท์เป็นต้น และรวบรวมการิยะคือ อา, อํ และ โอ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงอนุญาตให้แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อาทิ ศัพท์เป็น อํ และ โอ ได้รูปว่า อาทึ, อาโท อีกทั้งอนุญาตให้แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย รตฺติ ศัพท์เป็น อา, อํ และ โอ ได้รูปว่า รตฺติยา, รตฺยา, รตฺติยํ, รตฺยํ, รตฺโต

ในพาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๘๕) กล่าวว่า ในรูปว่า อาทึ ให้ลบสระหลังใน อํ ด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา โดยกล่าวว่า อิการสฺส ปรสฺส อสฺส โลโป (ลบสระ อ ท้าย อิ อักษร) ท่านผู้แต่งคงหมายถึงการลบสระหลังในบทนามบางบทได้บ้าง เช่น ภิกฺขุนี = ภิกฺขุ + อินี ทั้งนี้เพราะการลบสระหน้าและปกติสระหลังไม่แน่นอนเสมอไป จะเห็นได้ว่าในตัวอย่างของบทนามบางบทก็ใช้สูตรลบสระในสนธิกัณฑ์โดยไม่ต้องปกติสระหลัง ดังเช่น เชยฺโย = ช (มาจาก วุฑฺฒ ศัพท์) + อิย, เชฏฺโฐ = ช + อิฏฺฐ, เสยฺโย = ส (มาจาก ปสตฺถ ศัพท์) + อิย, เสฏฺโฐ = ส + อิฏฺฐ ในอุทาหรณ์เหล่านี้มีการลบสระหน้า และแปลงสระ อิ หลัง เป็น เอ นอกจากนั้น ในกัจจายนสุตตัตถคัณฐิ (สูตร ๑๖๘) ก็กล่าวถึงการลบสระ อ หลัง สิ ในสูตรว่า สึ (สิ + อํ) ด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา

แต่อย่างไรก็ตาม ผู้แปลไม่เห็นด้วยกับความเห็นข้างต้น เพราะสูตรว่า อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ (แปลง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต) ตั้งขึ้นเพื่อแปลง อํ เป็นนิคคหิต ถ้าท่านพระกัจจายนะต้องการจะให้ลบสระ อ ใน อํ ก็ไม่จำเป็นต้องแปลง อํ เป็นนิคคหิต หรือถ้าจะอ้างว่า อํ ในสูตรนี้เป็นทุติยา-วิภัตติ แต่ อํ ใน อาทึ เป็นสัตตมีวิภัตติก็ไม่สมเหตุสมผลเพราะมีรูปเป็น อํ เหมือนกัน จึงอาจใช้วิธีในสูตรเดียวกันประกอบรูปศัพท์ได้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

นอกจากนั้นแล้ว อาทิ ศัพท์มีรูปเป็นปุงลิงค์เท่านั้น ใช้ในความหมาย ๔ ประการ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

อาทิ สีมาปกาเรสุ สมีเป'วยเว มโต.[๗๗]

"อาทิ ศัพท์พึงทราบในความหมายว่า เขตแดน ลักษณะเหมือนกัน ใกล้ และส่วน"

ในคัมภีร์นยาสะกล่าวถึงอรรถของ อาทิ ศัพท์ว่า

มริยาเท ปกาเร จ สมีเป'วยเว ตถา
จตุพฺพิธปฺปกาโรยํ อาทิสทฺทสฺส ลกฺขฺยเต.[๗๘]

"อรรถที่มีประเภท ๔ อย่างของ อาทิ ศัพท์ย่อมกำหนดในมริยาทะ (เขตแดน) ปการะ (ลักษณะเหมือนกัน) สมีปะ (ใกล้) และอวัยวะ (ส่วน)"

ความหมายของ อาทิ ศัพท์ในอรรถเหล่านั้น คือ

๑. มริยาทะ เขตแดน คือ สื่อถึงความเป็นเบื้องแรกของสิ่งนั้นๆ แปลว่า "เป็นเบื้องต้น, เป็นเบื้องแรก" เช่น อาทโย (มีเสียง อ เป็นเบื้องต้น, มีเสียง อ เป็นเสียงแรก) หมายถึง เป็นเบื้องแรกของเสียงอื่นอีก ๔๐ เสียงที่เหลือ

๒. ปการะ ลักษณะเหมือนกัน คือ สิ่งอื่นๆ ที่มีลักษณะเหมือนกันซึ่งละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ แปลว่า "เป็นต้น" เช่น เณยฺโย กตฺติกาทีหิ (ลง เณยฺย ปัจจัยท้าย กตฺติกา ศัพท์เป็นต้น) อาทิ ศัพท์ในกตฺติกาทีหิ ระบุถึงศัพท์อิตถีลิงค์ที่ลง เณยฺย ปัจจัยเหมือน กตฺติกา ศัพท์มีคำว่า วินตา และ โรหิณี เป็นต้น

๓. สมีปะ ใกล้

๔. อวยวะ ส่วน

ความหมายที่ ๓ และที่ ๔ พบหลักฐานในคัมภีร์ทั้งสองข้างต้น แต่ไม่พบอุทาหรณ์ในพระบาลี ขอฝากให้ผู้รู้สืบค้นต่อไป

อย่างไรก็ตาม อาทิ ศัพท์มักประกอบใช้ในบทสมาสเป็นส่วนใหญ่ เช่น อิจฺจาทิ (มีอาทิว่า), เอวมาทิ (มีอาทิอย่างนี้), อิจฺเจวมาทิ (มีอาทิอย่างนี้ว่า) ดังนั้น จึงพบตัวอย่างของ อาทิ ศัพท์ได้ทั้งสามลิงค์ตามเนื้อความที่กล่าวถึง ถ้าศัพท์นี้อยู่โดดๆ มักปรากฏในรูปวิเคราะห์เท่านั้น

ทณฺฑี สิ.

ตั้ง ทณฺฑี ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

บทว่า ทณฺฑี ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทณฺฑ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทณฺโฑ อสฺส อตฺถีติ ทณฺฑี (ไม้เท้ามีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ทัณฑี = ผู้มีไม้เท้า) ลง อี ปัจจัยในความหมายว่า นิจฺจโยค (ประกอบเป็นนิตย์) ดังคำว่า

- ขีริโน รุกฺขา (ต้นไม้ที่มียาง)
- สติมา (ผู้มีสติ)
- สีลวา (ผู้มีศีล)
- อิสฺสุกี (ผู้มีความริษยา)
- มจฺฉรี (ผู้มีความตระหนี่)

อนึ่ง อี ปัจจัยในภาษาบาลี สันสกฤตใช้เป็น อินฺ ปัจจัย จึงมีรูปสันสกฤตว่า ทณฺฑินฺ ด้วยเหตุนี้ลำดับบทที่ประกอบวิภัตติแล้วบางบทจึงมี นฺ อักษรได้บ้าง เช่น ทณฺฑิโน, ทณฺฑินํ, ทณฺฑิโน, ทณฺฑินา, ทณฺฑิโน, ทณฺฑินิ

นอกจากนั้น ส่วนใหญ่ศัพท์ อี การันต์ ปุงลิงค์ มักลง อี ปัจจัย ด้วยสูตรว่า ทณฺฑาทิโต อิกอี (ลง อิก ปัจจัยหรือ อี ปัจจัยท้าย ทณฺฑ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) แต่ก็มีบางศัพท์ที่ลง วี และ สี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต รวมไปถึงศัพท์ที่ลงกิตก์ปัจจัย คือ อาวี, ณี, ตาวี และ กฺวิ ปัจจัย ดังเช่น

วี ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า ตทสฺสตฺถีติ วี จ (ลง วี ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่าสิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) เช่น

- เมธาวี (ผู้มีปัญญา)
- มายาวี (ผู้มีมารยา)

สี ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า ตปาทิโต สี (ลง สี ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่าสิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) เช่น

- ตปสฺสี (ผู้มีตบะ)
- เตชสฺสี (ผู้มีเดช)
- ยสสฺสี (ผู้มียศ)
- มนสฺสี (ผู้มีใจประเสริฐ)
- ปยสฺสี (สระที่มีน้ำ)

อาวี ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา (ลง อ, ณฺวุ, ตุ และ อาวี ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวงที่มีกรรมอยู่หน้าได้บ้าง) เช่น

- ภยทสฺสาวี (ผู้เห็นภัยโดยปกติ)

ณี ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวี จ (ลง ณี, ตุ และ อาวี ปัจจัยในอรรถตัสสีละเป็นต้น และอรรถอื่น [ในกัตตุสาธนะ]) เช่น

- พฺรหฺมจารี (ผู้ประพฤติข้อปฏิบัติอันประเสริฐโดยปกติ)

ตาวี ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า อตีเต ตตวนฺตุตาวี (ลง ต, ตวนฺตุ และ ตาวี ปัจจัยในอดีตกาล) เช่น

- กตาวี (กระทำแล้ว)

กฺวิ ปัจจัยท้าย อี การันตธาตุ ลงด้วยสูตรว่า กฺวิ จ (ลง กฺวิ ปัจจัยท้ายธาตุ) เช่น

- คามณี (ผู้ใหญ่บ้าน)　　　　- เสนานี (แม่ทัพ)

[๙๘ : ๑๕๐] น สิสฺมิมนปุํสกานิ.

นามศัพท์มิใช่นปุงสกลิงค์ ย่อมไม่ถึงความเป็นรัสสะในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง

ลิงฺคานิ อ.นามศัพท์ ท. *อนปุํสกานิ* อันมิใช่นปุงสกลิงค์ *น ยนฺติ* ย่อมไม่ถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *สิสฺมึ* ในที่ สิ วิภัตติ ฯ

อโฆ รสฺสมาทินา รสฺเส สมฺปตฺเต- น สิสฺมิมนปุํสกานีติ สิมฺหิ อนปุํสกานํ น รสฺโส.

เมื่อความเป็นรัสสะปรากฏพร้อมแล้วด้วยสูตรเป็นต้นว่า อโฆ รสฺสํ (สระที่มิใช่ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่เอกพจน์และ โย วิภัตติอยู่หลังได้บ้างนั่นเทียว) :-

ความเป็นรัสสะแห่งศัพท์ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ในที่ สิ วิภัตติ[อยู่หลัง]ย่อมไม่มีด้วยสูตรว่า น สิสฺมิมนปุํสกานิ (นามศัพท์มิใช่นปุงสกลิงค์ ย่อมไม่ถึงความเป็นรัสสะในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง)

ข้อความนี้หมายความว่า เมื่อลง สิ วิภัตติท้าย ทณฺฑี เป็นรูปว่า ทณฺฑี + สิ การรัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า อโฆ เป็นต้นย่อมมาถึง แต่เนื่องจาก อปิ ศัพท์ในสูตรดังกล่าวห้ามการรัสสะในที่ สิ วิภัตติอยู่หลังในบางรูปจึงไม่ต้องรัสสะด้วยสูตรนั้น แต่ อปิ ศัพท์มิได้ระบุลิงค์และวิภัตติไว้โดยตรง พระกัจจายนะจึงกล่าวสูตรว่า น สิสฺมิมนปุํสกานิ (นามศัพท์ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ ย่อมไม่ถึงความเป็นรัสสะในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง) เพื่อกำหนดว่า ไม่เป็นรัสสะในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง เฉพาะในปุงลิงค์และอิตถีลิงค์เท่านั้น

ด้วยเหตุนี้ รูปปุงลิงค์ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ว่า ทณฺฑี และรูปอิตถีลิงค์ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ว่า อิตฺถี จึงไม่รัสสะ อีเป็น อิ ส่วนรูปนปุงสกลิงค์ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ว่า สุขการิ ทานํ (ทานที่ให้ผลเป็นสุข) จึงรัสสะ อี ใน รี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า อโฆ เป็นต้นได้

สรุปความว่า สูตรว่า น สิสฺมิมนปุํสกานิ กล่าวไว้เพื่อห้ามวิธีของสูตรว่า อโฆ เป็นต้นในที่มี สิ วิภัตติอยู่หลังในอิตถีลิงค์และปุงลิงค์ ดังนั้น สูตรข้างต้นจึงกำหนดวิภัตติและลิงค์อย่างชัดเจน

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

ทณฺฑี.

[ปฐมา เอกพจน์] ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า)

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑี

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (ทณฺฑี + สิ)

เมื่อความเป็นรัสสะปรากฏพร้อมแล้วด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺสํ เป็นต้น ความเป็นรัสสะแห่งศัพท์ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ในที่ สิ วิภัตติ[อยู่หลัง] ย่อมไม่มีด้วยสูตรว่า น สิสฺมิมนปุํสกานิ (ทณฺฑี + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสีปิ” (ทณฺฑี)

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑี

โยโลเป ทณฺฑี.

เมื่อลบ โย วิภัตติแล้ว ได้รูปว่า

[ปฐมา พหูพจน์] ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑี

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (ทณฺฑี + โย)

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา” (ทณฺฑี + โย)

ลบ โย วิภัตติท้าย ฌ ด้วยสูตรว่า “ฆปโต จ โยนํ โลโป” (ทณฺฑี)

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑี

ปกฺเข-

ในฝ่าย[ไม่ลบ โย วิภัตติ]

ในพาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๙๔) แปลคำว่า ปกฺเข ว่า “ในฝ่ายที่ไม่ลบ โย วิภัตติ” แต่ในพาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๘๖) แปลว่า “ในฝ่ายอื่น” โดยอธิบาย ปกฺเข ว่า อญฺญปกฺเข (ในฝ่ายอื่น)

[๙๙ : ๑๔๔] อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ.

สระที่มิใช่ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่เอกพจน์และ โย วิภัตติอยู่หลังได้บ้างนั่นเทียว

สโร อ.สระ *อโฆ* ที่ไม่มีชื่อว่า ฆ *ยาติ* จ ย่อมถึง นั่นเทียว *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *เอกวจนโยสุ* ในที่เอกพจน์และ โย วิภัตติ ท. *อปิ* บ้าง ฯ

ตามคำอธิบายในปทรูปสิทธิปกรณ์ คำว่า อโฆ (สระที่มิใช่ ฆ) คือ สระ อา ที่ไม่ชื่อว่า ฆ และ อี, อู ที่ชื่อว่า ฌ, ล และ ป หรือกล่าวโดยละเอียดคือ สระ อา ปุงลิงค์, สระ อี และ อู อิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์

อนึ่ง คำว่า เอกวจน (เอกพจน์) หมายถึง วิภัตติเอกพจน์ ๘ ศัพท์รวม ค (สิ อาลปนะ) ด้วยในบางศัพท์ เช่น

[สระ อา ปุงลิงค์] รัสสะ อา ใน สา เป็น อ ในที่ ค เป็นต้น อยู่หลัง

เห ส, สํ, เสน, สสฺส, สมฺหา สสฺมา, สสฺส, สมฺหิ, สสฺมึ

[สระ อี อิตถีลิงค์] รัสสะ อี ใน ที เป็น อิ ในที่ ค เป็นต้นอยู่หลัง

เห นทิ, นทึ, นทิยา, นทิยา, นทิยา, นทิยา, นทิยํ นทิยา

[สระ อู อิตถีลิงค์] รัสสะ อู ใน พู เป็น อุ ในที่ ค เป็นต้นอยู่หลัง

เห ชมฺพุ, ชมฺพุํ, ชมฺพุยา, ชมฺพุยา, ชมฺพุยา, ชมฺพุยา, ชมฺพุยํ ชมฺพุยา

[สระ อี นปุงสกลิงค์] รัสสะ อี ใน รี เป็น อิ ในที่ ค เป็นต้นอยู่หลัง

เห สุขการิ, สุขการึ, สุขการินา, สุขการิสฺส สุขการิโน, สุขการินา สุขการิสฺมา สุขการิมฺหา, สุขการิสฺส สุขการิโน, สุขการิสฺมึ สุขการิมฺหิ

[สระ อู นปุงสกลิงค์] รัสสะ อู ใน ภู เป็น อุ ในที่ ค เป็นต้นอยู่หลัง

เห โคตฺรภุ, โคตฺรภุํ, โคตฺรภุนา, โคตฺรภุโน โคตฺรภุสฺส, โคตฺรภุนา โคตฺรภุสฺมา โคตฺรภุมฺหา, โคตฺรภุโน โคตฺรภุสฺส, โคตฺรภุสฺมึ โคตฺรภุมฺหิ

อปิ ศัพท์มีอรรถนิวัตตาปนาวธารณะ โดยห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง มีลักษณะเหมือน วา ศัพท์ จึงแปลว่า “บ้าง”

จ ศัพท์มีอรรถสันนิฏฐานาวธารณะ โดยกล่าวย้ำความในสูตร แปลว่า “นั่นเทียว”

เอกวจนโยสุ ฌลปา รสฺสํ ยนฺติ.

ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในที่เอกพจน์และ โย วิภัตติอยู่หลัง

ตามความเห็นของคัมภีร์นี้ บทว่า อโฆ เป็นประธานของคำในสูตร จึงต้องเพิ่มบทเอกพจน์ว่า สโร เข้ามาเป็นวิเสสยะของ อโฆ แต่ในวุตติของสูตรนี้ท่านอธิบาย อโฆ สโร (สระที่มิใช่ ฆ) ว่า ฌลปา เพื่อแสดงว่าสระดังกล่าวก็คือ ฌ และ ล อันหมายถึงสระ อี และ อู ในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ยังรวมไปถึง ป อันหมายถึงสระ อี และ อู ในอิตถีลิงค์นั้นเอง กล่าวคือ สระ อา อิตถีลิงค์ ชื่อว่า ฆ ด้วยสูตรว่า อา โฆ, สระ อี และ อู ในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ชื่อว่า ฌ และ ล ด้วยสูตรว่า อิวณฺณุวณฺณา ฌลา ส่วนสระ อี และ อู ในอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ป ด้วยสูตรว่า เต อิตฺถิขฺยา โป แต่สระ เอ และ โอ อื่นไม่มีชื่อใดๆ แม้สระ อ วัณณะ ในปุงลิงค์ก็ไม่มีชื่อใดๆ เช่นกัน ดังนั้น คำว่า อโฆ จึงหมายถึงสระที่มีชื่ออย่างอื่นจากชื่อว่า ฆ ซึ่งก็คือ ฌ ล และ ป ดังที่กล่าวมาแล้ว

อนึ่ง ท่านระบุว่าสระที่มิใช่ ฆ คือ สระ อี และ อู ในลิงค์เหล่านั้นเท่านั้นมิได้หมายรวมถึง อุทาหรณ์ของ สา ศัพท์ ที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ เพราะท่านมิได้กล่าวถึงอุทาหรณ์ของ อา การันต์ ปุงลิงค์ไว้ เนื่องจากมีใช้น้อย

คำว่า อฆ ในสูตรนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โฆ อสฺส อตฺถีติ โฆ = สระที่มีชื่อว่า ฆ (ฆ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

- น โฆ อโฆ = สระที่ไม่มีชื่อว่า ฆ คือ สระ อา ของศัพท์ปุงลิงค์ที่ไม่ชื่อว่า ฆ และสระ อี, อู

จะเห็นได้ว่า ในคำว่า สา ติฏฺฐนฺติ (สุนัขยืนอยู่) ตั้งศัพท์เดิมเป็น สา ลง โย วิภัตติ รัสสะ อา ใน สา เป็น อ ด้วยสูตรนี้ หลังจากนั้นจึงแปลง โย เป็น อา

ฌโต กตรสฺสาเตฺวว.

บทว่า ฌโต และบทว่า กตรสฺสา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๐๐ : ๑๕๑] โยนํ โน.

แปลง โย ท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้ว เป็น โน

โน อ. โน อาเทศ *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ฌโต* จาก ฌ *กต-รสฺสา* อันมีความเป็นรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว *โหติ* ย่อมมี ฯ

คำว่า กตรสฺสา แปลตามสนามหลวงบาลีไทยว่า “อันมีความเป็นรัสสะที่อันท่านกระทำแล้ว” โดยเน้นอนภิหิตกัตตาว่า “อันท่าน” แต่ในที่นี้แปลว่า “อันมีความเป็นรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว” ตามนิสสัยพม่า โดยเน้นอรรถกรรมของ ต ปัจจัย ที่จริงแล้วคำว่า กต ลง ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ จึงควรแปลเน้นอรรถกรรมเป็นหลักจะตรงศัพท์มากกว่า แต่ความหมายว่า “ถูก” ที่แสดงอรรถกรรมมักใช้ในทางไม่ดี เช่น บ้านถูกไฟไหม้ เขาถูกตี เป็นต้น ดังนั้น ในภาษาไทยแปลเน้นอนภิหิตกัตตาเป็นหลัก แต่ภาษาพม่าแปลเน้นอรรถกรรมเป็นหลักได้ตามปกติ

กตรสฺสา ฌโต โยนํ โนตฺตํ โหติ.

แปลง โย วิภัตติที่อยู่ท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้ว เป็น โน

ทณฺฑิโน.

[ปฐมา พหูพจน์] ทณฺฑิโน (ผู้มีไม้เท้าทั้งหลาย)

ถ้าเป็น ฌ ที่มีรูปรัสสะตามปกติของศัพท์ อิ การันต์ เช่น อคฺคิ ก็ไม่ต้องแปลง โย เป็น โน ด้วยสูตรนี้ จึงไม่มีรูปว่า อคฺคิโน เหมือน ทณฺฑิโน อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีมีอุทาหรณ์บางรูปที่แปลง โย เป็น โน ท้าย อิ การันต์เช่นกัน ดังตัวอย่างว่า สารมติโน (ผู้มีความรู้อันเป็นสาระทั้งหลาย) บทว่า สารมติ เป็นนามศัพท์ อิ การันต์ สระ อิ นี้เป็นสภาวรัสสะ มิใช่รัสสะที่แปลงมา จึงไม่เข้ากฎตามสูตรทั้งหมด จึงต้องแบ่งสูตรให้เหลือเพียง โยนํ โน โดยเว้นบทว่า กตรสฺสา ที่ติดตามมา รูปดังกล่าวนี้คล้ายคลึงกับศัพท์ในภาษาปรากฤตว่า อคฺคิโณ (อคฺคิ + โย)

นอกจากนี้ ยังมีตัวอย่างอื่น เช่น

- ปติโน (สามีทั้งหลาย) - หํสาธิปติโน (พญาหงส์ทั้งหลาย)
- นิมฺมานรติโน (พรหมชั้นนิมมานรดีทั้งหลาย)
- ปุพฺพนฺตานุทิฏฺฐิโน (ผู้มีความเห็นในเรื่องอดีตทั้งหลาย)

พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๘๖) อธิบายเพิ่มเติมเรื่อง อี การันต์ ปุงลิงค์ ดังนี้

ศัพท์ อิ การันต์ ปุงลิงค์ ที่ลงปฐมาและทุติยาวิภัตติ พหูพจน์ มีรูปเหมือน อี การันต์ได้บ้าง เช่น

- มุนิโน (พระมุนีทั้งหลาย) - กวิโน (กวีทั้งหลาย)
- ลิจฺฉวิโน (เจ้าลิจฉวีทั้งหลาย)

ศัพท์ อี การันต์ ปุงลิงค์ มีรูปเป็นรัสสะในท่ามกลางสมาส เช่น

- หตฺถิกาโย (ฝูงช้าง)

ศัพท์ อี การันต์ ปุงลิงค์ มีรูปเป็นรัสสะในที่มีตัทธิตปัจจัยอยู่หลัง เช่น

- ฉนฺทคามิตา (การถึงฉันทาคติ) - โทสคามิตา (การถึงโทสาคติ)

ศัพท์ อี การันต์ ปุงลิงค์ ไม่มีรูปรัสสะได้บ้างเพื่อรักษาคณะฉันท์ เช่น

- สิงฺคีนิกฺขสวณฺโณ (ผู้มีผิวพรรณเสมอเหมือนทองสิงคีหนักหนึ่งนิกขะ)

ศัพท์ อี การันต์ ปุงลิงค์ มีรูปรัสสะเพื่อรักษาคณะฉันท์แม้ในบทที่ลงวิภัตติพหูพจน์ เช่น

- ทิพฺพา ทิชา ปกฺขิ วิสุทฺธจกฺขู (พญานกทั้งหลายผู้มีปีก มีจักษุบริสุทธิ์เป็นทิพย์)

ลักษณะทั้งหมดนี้ให้ประกอบรูปศัพท์ด้วยมหาสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้]) ส่วนบทนิบาตที่มีสระ อี อยู่หลัง ไม่ต้องรัสสะ เช่น ตุณฺหีภูโต (เป็นผู้นิ่ง) เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑิโน

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (ทณฺฑี + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ทณฺฑฺ ี + โย)

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา” (ทณฺฑฺ ี + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ” (ทณฺฑฺ ิ + โย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ทณฺฑฺ → ิ + โย)

แปลง โย ท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น โน ด้วยสูตรว่า “โยนํ โน” (ทณฺฑิโน)

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑิโน

[๑๐๑ : ๑๕๒] ฌลปา รสฺสํ.

ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในที่ ค วิภัตติอยู่หลัง

ฌลปา อ. ฌ, ล และ ป ท. *ยนฺติ* ย่อมถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *เค* ในที่ ค วิภัตติ ฯ

ฌลปา รสฺสนฺติ เค ปเร ฌลปานํ รสฺโส.

ความเป็นรัสสะแห่ง ฌ, ล และ ป ย่อมมีในที่ ค วิภัตติซึ่งอยู่เบื้องหลังด้วยสูตรว่า ฌลปา รสฺสํ (ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในที่ ค วิภัตติอยู่หลัง)

โภ ทณฺฑิ, ทณฺฑี ทณฺฑิโน.

[อาลปนะ เอกพจน์] โภ ทณฺฑิ

[อาลปนะ พหูพจน์] ทณฺฑี, ทณฺฑิโน

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑิ

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ” (ทณฺฑี + สิ)

ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ” (ทณฺฑี + ค)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ทณฺฑฺ ี + ค)

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา” (ทณฺฑฺ ิ + ค)

รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “ฌลปา รสฺสํ” (ทณฺฑฺ ิ + ค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ทณฺฑฺ ⟶ ิ + ค)

ลบ ค ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสีปิ” (ทณฺฑิ)

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑิ

วา อํ อิเตฺวว.

บทว่า วา และบทว่า อํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๐๒ : ๑๕๓] นํ ฌโต กตรสฺสา.

แปลง อํ วิภัตติท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น นํ ได้บ้าง

อํ อ. อํ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ฌโต* จาก ฌ *กตรสฺสา* อันมีความเป็นรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว *นํ* เป็น นํ *โหติ* ย่อมเป็น *วา* บ้าง ฯ

นํ ฌโต กตรสฺสาติ อํ อิจฺจสฺส นํ วา.

แปลงวิภัตตินี้คือ อํ เป็น นํ ได้บ้างด้วยสูตรว่า นํ ฌโต กตรสฺสา (แปลง อํ วิภัตติท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น นํ ได้บ้าง)

คำว่า อิจฺจสฺส ตัดบทเป็น อิติ + อสฺส คำว่า อสฺส แปลได้ ๒ ประการ คือ "นี้" หรือ "นั้น" ถ้าแปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรว่า อิมสทฺทสฺส จ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ในลิงค์ทั้งปวงในที่ ส, สฺมา, สฺมึ, สํ และ สา อยู่หลัง) ก็แปลว่า "นี้" ถ้าแปลง ต เป็น อ ด้วยสูตรว่า สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ (แปลง ต สรรพนามทั้งศัพท์เป็น อ ในที่ ส, สฺมา, สฺมึ, สํ และ สา อยู่หลังในลิงค์ทั้งปวงได้บ้าง) ก็แปลว่า "นั้น" ในที่นี้ใช้ในความหมายแรกตามคำแปลในพาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๙๕)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อํ วิภัตติท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น นํ ได้บ้าง เช่น ทณฺฑินํ = ทณฺฑี + อํ เมื่อรัสสะ อี ใน ฑี เป็น อิ จึงแปลง อํ วิภัตติเป็น นํ ด้วยสูตรนี้ได้ ถ้าหากเป็น ฌ ที่ยังไม่ได้กระทำรัสสะ คือ เป็นสระ อิ ตามปกติของ อิ การันต์ เช่น อคฺคิ ก็แปลง นํ เป็น อํ ด้วยสูตรนี้ไม่ได้ จึงไม่มีรูปว่า อคฺคินํ อย่างไรก็ตาม อาจมีรูปว่า อิสินํ (อิสิ + อํ) ได้บ้าง ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า นํ ฌโต โดยเว้นบทว่า กตรสฺสา และอาจมีรูปว่า อาทิจฺจพนฺธุนํ (อาทิจฺจพนฺธุ + อํ) ได้บ้าง ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า นํ โดยเว้นบทว่า ฌโต กตรสฺสา การแบ่งสูตรให้เหลือสองส่วนนี้เรียกว่า ทวิธากรณโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรโดยทำเป็นสองส่วน เพื่อตัดข้อความที่ไม่ต้องการออก จึงทำให้ขอบเขตของสูตรกว้างขึ้น

ทณฺฑินํ ทณฺฑึ ทณฺฑี ทณฺฑิโน, ทณฺฑินา ทณฺฑีภิ ทณฺฑีหิ, ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส ทณฺฑีนํ.

[ทุติยา เอกพจน์] ทณฺฑินํ ทณฺฑึ

[ทุติยา พหูพจน์] ทณฺฑี ทณฺฑิโน

[ตติยา เอกพจน์] ทณฺฑินา

[ตติยา พหูพจน์] ทณฺฑีภิ ทณฺฑีหิ

[จตุตถี เอกพจน์] ทณฺฑิโน, ทณฺฑิสฺส

[จตุตถี พหูพจน์] ทณฺฑีนํ

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑินํ

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กมฺมตฺเถ ทุติยา" (ทณฺฑี + อํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ทณฺฑฺ ี + อํ)

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา" (ทณฺฑฺ ี + อํ)

รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า "อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ" (ทณฺฑฺ ิ + อํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ทณฺฑฺ ⟶ ิ + อํ)

แปลง อํ ท้าย ฌ เป็น นํ ด้วยสูตรว่า "นํ ฌโต กตรสฺสา" (ทณฺฑินํ)

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑินํ

ฌโต กตรสฺสาเตฺวว.

บทว่า ฌโต และบทว่า กตรสฺสา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๐๓ : ๑๕๔] สฺมึ นิ.

แปลง สฺมึ ท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้ว เป็น นิ

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ฌโต* จาก ฌ *กตรสฺสา* อันมีความเป็นรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว *นิ* เป็น นิ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

สฺมึ นีติ สฺมิโน นิ.

แปลง สฺมึ วิภัตติ เป็น นิ ด้วยสูตรว่า สฺมึ นิ (แปลง สฺมึ ท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้ว เป็น นิ)

ทณฺฑินิ ทณฺฑีสุ.

[สัตตมี เอกพจน์] ทณฺฑินิ

[สัตตมี พหูพจน์] ทณฺฑีสุ

ปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตให้ วา ศัพท์ติดตามมาสู่สูตรนี้ได้ด้วยมัณฑูกคตินัย คือ การติดตามอย่างการกระโดดของกบ โดยตามมาจากสูตรว่า ฆปโต สฺมึ ยํ วา (แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย ฆ และ ป เป็น ยํ ได้บ้าง) ไปสู่สูตรว่า โยนํ นิ นปุํสเกหิ แล้วข้ามสูตรว่า อโต นิจฺจํ, สึ เป็นต้น แล้วจึงติดตามไปสู่สูตรว่า อํ ยมีโต ปสญฺญโต, นํ ฌโต กตรสฺสา, โยนํ โน และ สฺมึ นิ แต่คัมภีร์นี้ถือว่า วา ศัพท์จะติดตามมาสู่สูตรนี้ไม่ได้ จึงมีรูปว่า ทณฺฑินิ เท่านั้น ความจริงแล้ว คัมภีร์นี้ถือว่า กล่าวตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ เพราะในกัจจายนไวยากรณ์ไม่มี วา ศัพท์ปรากฏอยู่ในวุตติ และมีเพียงอุทาหรณ์เดียวว่า ทณฺฑินิ (ในผู้มีไม้เท้า), โภคินิ (ในผู้มีสมบัติ) ดังนั้น ข้อความของคัมภีร์นี้จึงสอดคล้องกับคำอธิบายในกัจจายนไวยากรณ์ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ต้องการเพิ่มเนื้อหาให้กัจจายนไวยากรณ์สมบูรณ์ยิ่งขึ้นจึงอนุญาตให้ วา ศัพท์ติดตามมาเพื่อให้มีรูปวิกัปป์ว่า ทณฺฑิสฺมึ, ทณฺฑิมฺหิ ได้ ดังนั้น ในปทมาลาของปทรูปสิทธิปกรณ์จึงมีรูปสัตตมี-วิภัตติ เอกพจน์ ๓ รูปว่า ทณฺฑินิ, ทณฺฑิสฺมึ, ทณฺฑิมฺหิ แต่ในคัมภีร์นี้มีรูปเดียวว่า ทณฺฑินิ เท่านั้น

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑินิ

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี” (ทณฺฑี + สฺมึ)
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ทณฺฑฺ ี + สฺมึ)
ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา” (ทณฺฑฺ ี + สฺมึ)
รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ” (ทณฺฑฺ ิ + สฺมึ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ทณฺฑฺ ⟶ ิ + สฺมึ)
แปลง สฺมึ ท้าย ฌ ที่ทำรัสสะแล้วเป็น นิ ด้วยสูตรว่า “สฺมึ นิ” (ทณฺฑินิ)

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑินิ

ทณฺฑี สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	**เอกพจน์**	**พหูพจน์**
ปฐมา	ทณฺฑี	ทณฺฑี ทณฺฑิโน
อาลปนะ	โภ ทณฺฑิ	ภวนฺโต ทณฺฑี ทณฺฑิโน
ทุติยา	ทณฺฑินํ ทณฺฑึ	ทณฺฑี ทณฺฑิโน
ตติยา	ทณฺฑินา	ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ
จตุตถี	ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑีนํ
ปัญจมี	ทณฺฑินา ทณฺฑิสฺมา ทณฺฑิมฺหา	ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ
ฉัฏฐี	ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑีนํ
สัตตมี	ทณฺฑินิ	ทณฺฑีสุ

ภิกฺขุ, สิโลโป.

ภิกฺขุ (ภิกษุ) ลบ สิ วิภัตติ

วา โยนํตฺวว.

บทว่า วา และบทว่า โยนํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๐๔ : ๑๕๕] ลโต โวกาโร จ.

แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว ได้ด้วยตามสมควร

โวกาโร จ อ. โว อักษรได้ด้วย *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ลโต* จาก ล *โหติ* ย่อมมี *วา* ตามสมควร ฯ

ลโต โวกาโร เจติ ลโต โยนํ โวตฺตํ วา.

แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว ตามสมควรด้วยสูตรว่า ลโต โวกาโร จ (แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว ได้ด้วยตามสมควร)

วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสา แสดงวิธี ๓ ประการ คือ

๑. นิจจวิธิ : วิธีแปลง โย เป็น โว แน่นอน มีอยู่ท้าย ภิกฺขุ, เสตุ, เกตุ เป็นต้น เช่น ภิกฺขโว, เสตโว, เกตโว

๒. อนิจจวิธิ : วิธีแปลง โย เป็น โว ไม่แน่นอน มีอยู่ท้าย เหตุ, ชนฺตุ เป็นต้น เช่น เหตโว, เหตุโย; ชนฺตโว, ชนฺตุโย

๓. อสันตวิธิ : วิธีไม่แปลง โย เป็น โว มีอยู่ท้าย อมุ ศัพท์เป็นต้น เช่น อมู

อตฺตํ อกตรสฺโสเตฺวว.

บทว่า อตฺตํ และบทว่า อกตรสฺโส ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๐๕ : ๑๕๖] เวโวสุ โล จ.

ล ที่มิได้กระทำให้เป็นรัสสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ เว และ โว อยู่หลัง

โล อ. ล *อกตรสฺโส* อันมีความเป็นรัสสะที่ไม่ถูกกระทำแล้ว *ยาติ* ย่อมถึง *อตฺตํ* ซึ่งความเป็น อ *เวโวสุ* ในที่ เว และ โว ท.

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงสระ อุ ตามปกติที่ไม่ได้รัสสะมาจาก อู ของ อู การันต์ เป็น อ ในที่มี เว และ โว อยู่หลัง เช่น ภิกฺขโว มีศัพท์เดิมมาจาก ภิกฺขุ + โย แปลง โย เป็น โว ท้าย ล ด้วยสูตรว่า ลโต โวกาโร จ (แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว ได้ด้วยตามสมควร) แล้วจึงแปลง ล เป็น อ ด้วยสูตรนี้ ถ้าหากเป็นสระ อุ ที่รัสสะมาจาก อู ของ อู การันต์ จะแปลง อุ เป็น อ ด้วยสูตรนี้ไม่ได้ เช่น อภิภุโว = อภิภู + โย

จ ศัพท์ ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า อตฺตํ จากสูตรว่า ปญฺจาทีนมตฺตํ มาไว้ในสูตรนี้ และไม่ให้ติดตามไปสู่สูตรหน้า

เวโวสุ อกตรสฺโส โล อตฺตํ ยาติ.

ล ที่มิได้กระทำให้เป็นรัสสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ เว อักษรและ โว อักษรอยู่หลัง

ประโยคนี้เป็นวุตติของสูตรว่า เวโวสุ โล จ ท่านกล่าวไว้เพื่ออธิบายความดังนี้

- คำว่า อกตรสฺโส ที่ติดตามมาสู่สูตรนี้ เป็นวิเสสนะของ โล เพราะประกอบอยู่หน้าของ โล

- คำว่า อตฺตํ ที่ติดตามมาสู่สูตรนี้ เป็นกรรมของ ยาติ เพราะอธิบายด้วยคำว่า อตฺตํ ยาติ (ย่อมถึงความเป็น อ)

- คำว่า ยาติ เป็นกริยาคุมพากย์ในประโยคนี้ เพราะกล่าวระบุว่า ยาติ ไม่ใช่คำว่า อาปชฺชเต (ย่อมถึง) ดังที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ เพราะคัมภีร์นี้ต้องการกระชับเนื้อหาในเรื่อง จึงใช้คำสั้นๆ

ภิกฺขโว.

[ปฐมา พหูพจน์] ภิกฺขโว	(ภิกษุทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขโว

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (ภิกฺขุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ภิกฺขฺ ุ + โย)

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา" (ภิกฺขฺ ุ + โย)

แปลง โย ท้าย ล เป็น โว ด้วยสูตรว่า "ลโต โวกาโร จ" (ภิกฺขฺ ุ + โว)

ในที่ โว อยู่หลัง แปลง ล เป็น อ ด้วยสูตรว่า "เวโวสุ โล จ" (ภิกฺขฺ -ะ + โว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ภิกฺขฺ ⟶ -ะ + โว)

สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขโว

ปกฺเข โยโลปทีฆา.

ในฝ่าย[ที่ไม่แปลง โย เป็น โว] ลบ โย วิภัตติ และทีฆะ

ภิกฺขู

[ปฐมา พหูพจน์] ภิกฺขู (ภิกษุทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขู

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (ภิกฺขุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ภิกฺขฺ ุ + โย)

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา" (ภิกฺขฺ ุ + โย)

ลบ โย วิภัตติท้าย ล ด้วยสูตรว่า "ฌปโต จ โยนํ โลโป" (ภิกฺขฺ ุ)

ในที่ โย วิภัตติที่ลบแล้ว ทีฆะ อุ เป็น อู ด้วยสูตรว่า "โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ" (ภิกฺขฺ ู)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ภิกฺขฺ ⟶ ู)

สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขู

โภ ภิกฺขุ.

[อาลปนะ เอกพจน์] โภ ภิกฺขุ

[๑๐๖ : ๑๕๗] อกตรสฺสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโว.

แปลง โย อาลปนะวิภัตติท้าย ล ที่มิได้กระทำให้เป็นรัสสะ เป็น เว และ โว

เวโว อ. เว และ โว อักษร ท. *ยฺวาลปนสฺส* แห่งอาลปนวิภัตติคือ โย *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ลโต* จาก ล *อกตรสฺสา* อันมีความเป็นรัสสะที่ไม่ถูกกระทำแล้ว *โหนฺติ* ย่อมมี ฯ

อกตรสฺสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโวติ อาลปเน โยสฺส เวโวการา.

แปลง โย ในอาลปนวิภัตติเป็น เว อักษรและ โว อักษร ด้วยสูตรว่า อกตรสฺสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโว (แปลง โย อาลปนะวิภัตติท้าย ล ที่มิได้กระทำให้เป็นรัสสะ เป็น เว และ โว)

คำว่า ยฺวาลปน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ปทรูปสิทธิฎีกา คำอธิบายสูตร ๑๕๗

- อาลปนวิภัตติคือ โย = โย เอว อาลปโน ยฺวาลปโน (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. พาลาวตารฎีกาใหม่ หน้า ๘๗

- โย ของอาลปนวิภัตติ = อาลปนสฺส โย ยฺวาลปโน (ตัปปุริสสมาสที่สลับบทหน้าและบทหลัง)

ตตฺถ ยฺวาลปนสฺเสติ ยฺวาลปนสทฺโท อาลปนสฺส โย ยฺวาลปนนฺติ ปทวิปลฺลาสวเสน คเหตพฺโพ.[๗๙]

“ในสูตรนั้น ยฺวาลปน ศัพท์ในบทว่า ยฺวาลปนสฺส พึงถือเอาด้วยการสลับบทว่า อาลปนสฺส โย ยฺวาลปนํ (โย ของอาลปนวิภัตติ ชื่อว่า ยฺวาลปนะ)”

คำอธิบายตามมติของปทรูปสิทธิฎีการะบุว่า โย วิภัตติ คือ อาลปนวิภัตติที่กล่าวถึงในเรื่องนี้

ส่วนคำอธิบายตามมติของพาลาวตารฎีกาใหม่ระบุว่า โย เป็นส่วนหนึ่งของอาลปนวิภัตติ

จะเห็นได้ว่าในรูปวิเคราะห์ว่า อาลปนสฺส โย ยฺวาลปโน คำว่า อาลปนสฺส คือ วิภัตติอาลปนะทั้ง ๒ ศัพท์ที่เป็นหมู่ ส่วนคำว่า โย เป็นส่วนหนึ่งเท่านั้น การประกอบใช้ฉัฏฐีวิภัตติในลักษณะนี้เรียกว่า อวยวสัมพันธ์ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นส่วน ดังคำว่า รตฺติยา ปฐมํ ยามํ (ปฐมยามแห่งราตรี) มีข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

รตฺติยาติ อวยวสมฺพนฺเธ สามิวจนํ.[๘๐]

“ปาฐะว่า รตฺติยา (แห่งราตรี) ลงฉัฏฐีวิภัตติในความหมายว่า อวยวสัมพันธ์ (เกี่ยวเนื่องโดยความเป็นส่วน)”

นอกจากนั้นแล้ว การใช้อวยวสัมพันธ์ดังกล่าวอาจลงสัตตมีวิภัตติในบทที่แสดงหมู่ได้บ้าง มีอุทาหรณ์ว่า รุกฺเข สาขา (กิ่งในต้นไม้) ดังหลักฐานในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาว่า

ตตฺถ ยทา สมุทายสฺสาธิกรณตฺตํ วตฺตุมิจฺฉียเต, ตทา สตฺตมี สิทฺธาว ยถา รุกฺเข สาขาติ. ยทา ตฺววยวสมฺพนฺโธ, ตทา ฉฏฺฐี ยถา รุกฺขสฺส สาขาติ.[๘๑]

"ในเรื่องนั้น เมื่อใด บุคคลต้องการจะกล่าวถึงความเป็นที่ตั้งของหมู่ เมื่อนั้น สัตตมีวิภัตติย่อมสำเร็จ เช่น รุกฺเข สาขา (กิ่งในต้นไม้) แต่เมื่อใด บุคคลต้องการจะกล่าวถึงความเกี่ยวเนื่องโดยความเป็นส่วน เมื่อนั้น ฉัฏฐีวิภัตติย่อมสำเร็จ เช่น รุกฺขสฺส สาขา (กิ่งของต้นไม้)"

ดังนั้น แม้คำว่า ยฺวาลปน ก็อาจตั้งรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า อาลปเน โย ยฺวาลปโน ก็ได้ ผู้แปลเห็นว่ารูปวิเคราะห์นี้สอดคล้องกับวุตติของสูตรนี้ว่า อาลปเน โยสฺส (โย ในอาลปนวิภัตติ) ดังนั้น จึงน่าจะเป็นสิ่งที่ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้มุ่งหมาย (อาโภคะ) ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

ความจริงแล้วแม้ความเห็นของผู้แปลนี้จะแตกต่างกับคำอธิบายในฎีกาใหม่ จัดว่าเป็นอัตโนมติอันเป็นสิ่งที่มีกำลังน้อยกว่าสุตตะ สุตตานุโลม และอาจริยวาท แต่อัตโนมติก็เป็นสิ่งที่หนักแน่นได้โดยอาศัยนัยที่สมเหตุสมผล ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

อตฺตโนมติ กิญฺจาปิ กถิตา สพฺพทุพฺพลา
ตถาปิ นยมาทาย กถิตตฺตา อโกปิยา.[๘๒]

"อัตโนมติกล่าวว่า มีกำลังน้อยกว่าสุตตะเป็นต้นทั้งหมดก็ตาม ถึงอย่างนั้น ก็เป็นสิ่งที่มั่นคงไม่หวั่นไหว เพราะกล่าวโดยถือเอานัย[ที่สมควร]"

อตฺตํ.

ความเป็น อ ย่อมมี [ด้วยสูตรว่า เวโวสุ โล จ]

ภิกฺขเว ภิกฺขโว ภิกฺขู, ภิกฺขุํ ภิกฺขโว ภิกฺขู.

[อาลปนะ พหูพจน์] ภิกฺขเว ภิกฺขโว ภิกฺขู

[ทุติยา เอกพจน์] ภิกฺขุํ

[ทุติยา พหูพจน์] ภิกฺขโว ภิกฺขู

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขเว

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุ

ลง โย อาลปนวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ” (ภิกฺขุ + โย)
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ภิกฺขฺ ุ + โย)
ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา” (ภิกฺขฺ ุ + โย)
แปลง โย ท้าย ล เป็น เว ด้วยสูตรว่า “อกตรสฺสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโว” (ภิกฺขฺ ุ + เว)
ในที่ เว อยู่หลัง แปลง ล เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เวโวสุ โล จ” (ภิกฺขฺ -ะ + เว)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ภิกฺขฺ ⟶ -ะ + เว)

สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขเว

เสสํ อคฺคีว.

รูปที่เหลือเหมือน อคฺคิ ศัพท์

ภิกฺขุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ภิกฺขุ	ภิกฺขู ภิกฺขโว
อาลปนะ	โภ ภิกฺขุ	ภวนฺโต ภิกฺขู ภิกฺขเว ภิกฺขโว
ทุติยา	ภิกฺขุํ	ภิกฺขู ภิกฺขโว
ตติยา	ภิกฺขุนา	ภิกฺขูหิ ภิกฺขูภิ ภิกฺขุหิ ภิกฺขุภิ
จตุตฺถี	ภิกฺขุโน ภิกฺขุสฺส	ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนํ
ปัญจมี	ภิกฺขุนา ภิกฺขุสฺมา ภิกฺขุมฺหา	ภิกฺขูหิ ภิกฺขูภิ ภิกฺขุหิ ภิกฺขุภิ
ฉัฏฐี	ภิกฺขุโน ภิกฺขุสฺส	ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนํ
สัตตมี	ภิกฺขุสฺมึ ภิกฺขุมฺหิ	ภิกฺขูสุ ภิกฺขุสุ

เอวํ ชนฺตุ, ชนฺตู ชนฺตโว.

รูปว่า ชนฺตุ, ชนฺตู ชนฺตโว (สัตว์) ก็เหมือนอย่างนี้

ท่านกล่าวถึง ชนฺตุ ศัพท์ที่เป็นศัพท์ อุ การันต์เหมือน ภิกฺขุ ไว้ในเรื่องนี้เพื่อแสดงรูปพิเศษที่มีการแปลง โย เป็น โน ได้บ้างนอกจากแปลงเป็น โว เหมือน ภิกฺขโว จึงได้รูปว่า ชนฺตุโน, ชนฺตุโย อีกด้วย

ลโต โวกาโร เจตีห การคฺคหเณน โยนํ โนตฺตํ.

แปลง โย วิภัตติเป็น โน ด้วย การ ศัพท์ในสูตรนี้คือ ลโต โวกาโร จ (แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว ได้ด้วยตามสมควร)

ท่านไม่ตั้งสูตรให้สั้นลงว่า ลโต โว จ แต่ยังเพิ่ม การ ศัพท์เข้ามาเพื่อแสดงอรรถที่เกินมาจากข้อความที่กล่าวไว้ในสูตรซึ่งได้แก่การแปลง โย เป็น โน กล่าวคือ กัจจายนไวยากรณ์อนุญาตการแปลง โย ท้าย ฌ ที่ทำรัสสะแล้วเป็น โน ด้วยสูตรว่า โยนํ โน แต่มิได้กล่าวถึงการแปลง โย ท้าย ล เป็น โน ไว้ ดังนั้น ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงตั้งกฎว่าให้แปลง โย ท้าย ล เป็น โน ด้วย การ ศัพท์ที่เกินมาในสูตร ลโต โวกาโร จ

อนึ่ง การตีความ การ ศัพท์ เป็นศัพท์เกินที่กล่าวมานี้ กล่าวไว้เป็นครั้งแรกในสูตรว่า ยวตํ ตลนฑการานํ ฯเปฯ และกล่าวไว้ในสูตรนี้ของปทรูปสิทธิปกรณ์ เหตุที่ท่านตีความดังนี้ ก็เพราะว่าพยายามจะแก้ปัญหาการแปลง โย เป็น โน ท้าย ชนฺตุ ศัพท์

ในคัมภีร์ฎีกาและไวยากรณ์ทั้งหลายมักกล่าวถึงศัพท์เกินในลักษณะนี้เช่นกัน ดังข้อความว่า

สทฺทาธิกา อตฺถาธิโก โหติ.[๘๓]

“อรรถที่เกินมาย่อมมีได้เพราะศัพท์เกินมา”

ปกติ เหสาจริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺถนฺตรวิญฺญาปนํ.[๘๔]

“การแสดงให้รู้อรรถอื่นด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบุรพาจารย์ทั้งหลาย”

ปกติ เหสาจริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อากาเรน อธิปฺปายวิญฺญาปนํ.[๘๕]

“การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบุรพาจารย์ทั้งหลาย”

ปกติ เหสาจริยานํ, เยน เกนจิ อากาเรน อตฺตโน อธิปฺปายวิญฺญาปนํ.[๘๖]

“การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายของตนด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบุรพาจารย์ทั้งหลาย”

เอสา หิ อาจริยานํ ปกติ, ยทิทํ เยน เกนจิ ปกาเรน อตฺถนฺตรวิญฺญาปนํ.[๘๗]

“การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายของตนด้วยลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบุรพาจารย์ทั้งหลาย”

จกาเรน กฺวจิ โวโนนมภาโวว วิเสโส.

ความไม่มีแห่ง โว และ โน ในบางที่นั่นเอง เป็นความพิเศษด้วย จ ศัพท์

ชนฺตุโน ชนฺตุโย.

[ปฐมา พหูพจน์] ชนฺตุโน ชนฺตุโย (สัตว์ทั้งหลาย)

พาลาวตารฎีกาใหม่กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อันวาจยะคือการเชื่อมข้อความท่อนหลัง หมายถึง การรวบรวมความไม่มีการแปลงเป็น โว และ โน ท้าย ชนฺตุ ศัพท์ ดังนั้น จึงมีรูปว่า ชนฺตุโย ในปฐมาและทุติยาพหูพจน์ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ลโต โวกาโร เจติ สุตฺเต จสฺส นิปาตสฺสนฺโตคธตฺตา ตสฺส จ อนฺวาจเย วตฺตมานตฺตา อภาวญฺจานุกูลภาเวนาจยิตุํ สกฺกุเณยฺยตฺตา ชนฺตุสทฺทโต ปเรสํ โยนํ โว วา โน วา กตฺถจิ น โหติ. ตสฺมา ปฐมาทุติยาพหุวจเนสุ ชนฺตุโยติปิ โหตีติ ทสฺเสตุํ จกาเรน กฺวจิ โวโนนมภาโวว วิเสโสตฺยาห.[๘๘]

"ท่านกล่าวว่า ความไม่มีแห่ง โว และ โน ในบางที่นั่นเอง เป็นความพิเศษด้วย จ ศัพท์ เพื่อแสดงว่า โย วิภัตติที่อยู่หลัง ชนฺตุ ศัพท์ไม่แปลงเป็น โว หรือ โน ในที่บางแห่ง เพราะ จ ศัพท์ในสูตรว่า ลโต โวกาโร จ นับเข้าในนิบาต และเพราะ จ ศัพท์นั้นเป็นไปในอันวาจยะ (การเชื่อมข้อความท่อนหลัง) อีกทั้งเพราะ จ ศัพท์สามารถรวบรวมความไม่มี[การแปลงเป็น โว หรือ โน] โดยความเกื้อกูล[แก่อุทาหรณ์] ดังนั้น จึงมีรูปว่า ชนฺตุโย ในปฐมาและทุติยาพหูพจน์อีกด้วย"

คำว่า อนฺวาจย มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๙) ว่า

- อนุ ปจฺฉา ปธานานุโรเธน จยนํ อนฺวาจโย = การเชื่อมในภายหลังโดยคล้อยตามประธาน ชื่อว่า อันวาจยะ (อนุ บทหน้า + อา บทหน้า + จิ ธาตุ + อ ปัจจัย)

เช่นตัวอย่างว่า ทานํ เทหิ, สีลญฺจ รกฺขาหิ (ท่านจงให้ทาน และจงรักษาศีล) จ ศัพท์ใน สีลญฺจ เชื่อมข้อความโดยแสดงว่า ท่านจงให้ทาน และถ้าสามารถรักษาศีลได้ก็จงรักษา หรือดังอุทาหรณ์ว่า ภิกฺขํ จร, คาโว จ อานย (ท่านจงเที่ยวขอภิกษา และจงนำวัวมา) หมายความว่า จงเที่ยวขอภิกษาเป็นหลัก และถ้าพบวัวในระหว่างทางก็จงนำมา

อย่างไรก็ตาม ในฎีกาใหม่ข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์ อนฺวาจย ว่า

- อนุกูลภาเวน อาจยนํ อนฺวาจโย = การรวบรวมโดยความเกื้อกูล ชื่อว่า อันวาจยะ

(อนุ ศัพท์มีความหมายว่า อนุกูล <เกื้อกูล>)

ตามคำอธิบายในฎีกาใหม่นี้ สูตรว่า ลโต โวกาโร จ ควรแปลว่า "ได้ด้วย" เหมือนอรรถนิวัตตาปนาวธารณะที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่ความหมายของ อันวาจยะ ที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่ไม่สอดคล้องกับตัวอย่างของอันวาจยะที่พบในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต ซึ่งต้องมีบทกรรมและกริยาคุมพากย์อย่างละ ๒ บท ผู้แปลจึงเห็นว่ามติของปทรูปสิทธิปกรณ์น่าจะสมควรกว่า

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้มีคำแปล ๒ ประการ คือ

๑. "ได้ด้วย"

ทำหน้าที่นิวัตตาปนาวธารณะ มีนัยว่า กระทำอย่างนี้ก็ได้ นั่นคือ มีบางอย่างที่ไม่ทำอย่างนี้ก็ได้ เพราะฉะนั้นท่านจึงห้ามการแปลง โย เป็น โว ท้าย อมุ ศัพท์ เป็นต้น จึงปรากฏรูปว่า อมู (อมุ + โย) เท่านั้น

๒. "และอื่นๆ"

ทำหน้าที่อนุวัตตนะ โดยทำให้ โน ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ฌลโต สสฺส โน วา จึงหมายรวมถึงการแปลง โย เป็น โน อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์นี้กล่าวถึงความหมายแรก จึงแปลสูตร ลโต โวกาโร จ ตามความหมายแรกนั้น

ความจริงแล้ว ถ้าหากถือว่า การ ศัพท์เกินมา ก็ให้แปลง โย วิภัตติ เป็น โน ด้วย การ ศัพท์ดังกล่าว และถือว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามการแปลงเป็น โน ท้าย อมุ ศัพท์ แต่ถ้าถือว่า การ ศัพท์ไม่เกินมา และ จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุวัตตนะที่หมายรวมถึงการแปลง โย เป็น โน ได้ ก็ให้แปลง โย เป็น โน ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า ลโต โวกาโร นั้นนั่นเอง

เตน ชนฺตุสพฺพญฺญูอาทิโต โยนํ โน จ โหติ.

เพราะเหตุนั้น จึงแปลง โย วิภัตติท้ายศัพท์ว่า ชนฺตุ และ สพฺพญฺญู เป็นต้น เป็น โน ได้ด้วย

บทว่า เตน (เพราะเหตุนั้น) คือ เพราะเหตุที่ การ ศัพท์รวบรวมการแปลง โย วิภัตติเป็น โน ดังนั้นจึงแปลง โย วิภัตติท้ายศัพท์ว่า ชนฺตุ สพฺพญฺญู เป็นต้น เป็น โน ได้รูปว่า ชนฺตุโน, สพฺพญฺญุโน ดังนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ชนฺตุโน

ศัพท์เดิมเป็น ชนฺตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (ชนฺตุ + โย)

แปลง โย ท้าย ชนฺตุ ศัพท์เป็น โน ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า "ลโต โวกาโร จ" (ชนฺตุโน)

สำเร็จรูปเป็น ชนฺตุโน

ชนฺตุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ชนฺตุ	ชนฺตู ชนฺตโว ชนฺตุโน ชนฺตุโย
อาลปนะ	โภ ชนฺตุ	ภวนฺโต ชนฺตู ชนฺตเว ชนฺตโว
ทุติยา	ชนฺตุํ	ชนฺตู ชนฺตโว ชนฺตุโน ชนฺตุโย
ตติยา	ชนฺตุนา	ชนฺตูหิ ชนฺตูภิ ชนฺตุหิ ชนฺตุภิ
จตุตถี	ชนฺตุโน ชนฺตุสฺส	ชนฺตูนํ ชนฺตุนํ
ปัญจมี	ชนฺตุนา ชนฺตุสฺมา ชนฺตุมฺหา	ชนฺตูหิ ชนฺตูภิ ชนฺตุหิ ชนฺตุภิ
ฉัฏฐี	ชนฺตุโน ชนฺตุสฺส	ชนฺตูนํ ชนฺตุนํ
สัตตมี	ชนฺตุสฺมึ ชนฺตุมฺหิ	ชนฺตูสุ ชนฺตุสุ

สตฺถุ สิ.

ตั้ง สตฺถุ ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

[๑๐๗ : ๑๕๘] สตฺถุปิตาทีนมา สิสฺมึ สิโลโป จ.

แปลงสระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง และลบ สิ วิภัตติ)

อนฺโต อ.ที่สุด *สทฺทานํ* ของศัพท์ ท. *สตฺถุปิตาทีนํ* อันมี สตฺถุ และ ปิตุ เป็นต้น *อา* เป็น อา *โหติ* ย่อมเป็น *สิสฺมึ* ในที่ สิ วิภัตติ ฯ *สิโลโป* จ อ.การลบแห่ง สิ วิภัตติ ด้วย *โหติ* ย่อมมี ฯ

สตฺถุปิตาทีนมา สิสฺมึ สิโลโป เจติ สตฺถาทฺยนฺตสฺส อา สิโลโป จ.

แปลงสระที่สุดของ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อา และลบ สิ วิภัตติ ด้วยสูตรว่า สตฺถุ-ปิตาทีนมา สิสฺมึ สิโลโป จ (แปลงสระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง และลบ สิ วิภัตติ)

จ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ คือ รวบรวมอรรถทั้งสองอย่างในสูตรเดียวกัน นั่นคือการแปลงสระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา และลบ สิ วิภัตติ อรรถสัมปิณฑนะนี้ในบางแห่งเรียกว่า ทุติยัตถสัมปิณฑนะ คือ รวบรวมอรรถที่สองซึ่งกล่าวไว้ในสูตรเดียวกัน

พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๘๘) กล่าวว่า สัตถาทิคณะ คือ กลุ่มนามศัพท์ อุ การันต์มี สตฺถุ และ ปิตุ เป็นต้นที่ไม่แจกตาม ภิกฺขุ มีรูปพิเศษในปฐมาวิภัตติเอกพจน์ คือ การแปลงสระท้ายของ สตฺถุ เป็น อา และลบ สิ วิภัตติ รวมไปถึงการแปลงสระท้ายของ สตฺถุ เป็น อาร ในที่มี โย วิภัตติเป็นต้นอยู่หลัง ศัพท์ดังกล่าวเป็นบทกิตก์ที่ลงกิตก์ปัจจัย จำแนกเป็น :-

รตฺถุ ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า สาสาทีหิ รตฺถุ (ลง รตฺถุ ปัจจัยท้าย สาส ธาตุเป็นต้น) เช่น สตฺถา (พระศาสดา)

ริตุ ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า ปาทิโต ริตุ (ลง ริตุ ปัจจัยท้าย ปา ธาตุเป็นต้น) เช่น ปิตา (บิดา)

ราตุ ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า มานาทีหิ ราตุ (ลง ราตุ ปัจจัยท้ายธาตุมานาทิคณะ) เช่น มาตา (มารดา)

ตุ ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา (ลง อ, ณฺวุ, ตุ และ อาวี ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวงที่มีกรรมอยู่หน้าได้บ้าง) เช่น กตฺตา (ผู้ทำ)

ความจริงแล้ว สตฺถุ ศัพท์เป็นต้นที่นับเข้าในสัตถาทิคณะ มีสระ ฤ อยู่ท้ายในภาษาสันกฤต โดยมีรูปสันสกฤตว่า ศาสฤ, ปิตฤ, มาตฤ, กรฺตฤ ดังนั้น จึงมีรูปต่างกับ ภิกฺขุ ศัพท์ในลำดับบทที่ลงวิภัตติแล้ว เพราะในสันสกฤตมีกฎที่พฤทฺธิ์ ฤ เป็น อารฺ ในที่ลง โย วิภัตติเป็นต้น ในภาษาบาลีจึงต้องแปลงสระท้ายของ สตฺถุ เป็น อาร ในที่ลงวิภัตติเหล่านั้น เพราะภาษาทั้งสองใกล้เคียงกันนั้นเอง

สตฺถา.

[ปฐมา เอกพจน์] สตฺถา (พระศาสดา)

คัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวว่า เมื่อแปลงสระ อุ ของ สตฺถุ เป็น อา แล้ว จึงลบ สิ วิภัตติ และแม้จะลบ สิ วิภัตติไปแล้ว อาเทศคือ อา ก็ไม่กลับไปเป็น อุ อย่างเดิม การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สูริยกันตนัย คือ สำนวนที่เหมือนกับแก้วสุริยกานต์ (แก้วรวมแสง) หรือเรียกว่า จันทกันตนัย คือ สำนวนที่เหมือนกับแก้วจันทรกานต์ หมายความว่า ไฟที่เกิดจากแก้วสุริยกานต์ซึ่งกระทบแสงอาทิตย์แล้วหรือน้ำที่เกิดจากแก้วจันทรกานต์ซึ่งกระทบแสงจันทร์แล้ว แม้จะนำแก้วทั้งสองอย่างไปเก็บไว้ ไฟหรือน้ำที่เป็นผลจากแก้วดังกล่าวก็ยังคงมีอยู่ ฉันใด แม้สระ อา ที่แปลงมาจากสระ อุ ก็ไม่อาจกลับมาเป็นปกติได้เอง ฉันนั้น

วิธีนี้ตรงกันข้ามกับมหีรุหนัย คือ สำนวนที่เหมือนต้นไม้ หมายความว่า โดยทั่วไปแล้ว เงาไม้จะหายไปเองเมื่อตัดต้นไม้แล้ว จึงเป็นวิธีที่ผลทางไวยากรณ์หายไปเองเมื่อไม่มีเหตุที่ทำให้เกิดผลดังกล่าว แต่ท่านพระกัจจายนะไม่ปรารถนาวิธีนี้ เพื่อให้สระที่ถูกแปลงไปกลับมาเป็นอย่างเดิม เพราะว่าวิธีดังกล่าวไม่แน่นอนเสมอไป

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถา

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (สตฺถุ + สิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สตฺถฺ ุ + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระท้ายเป็น อา และลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สตฺถุปิตาทีนมา สิสฺมึ สิโลโป จ” (สตฺถฺ -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สตฺถฺ ⟶ -า)

สำเร็จรูปเป็น สตฺถา

สตฺถุปิตาทีนนฺตฺยธิกาโร.

ศัพท์ว่า สตฺถุปิตาทีนํ เป็นศัพท์ติดตามมา

[๑๐๘ : ๑๕๙] อญฺเญสฺวารตฺตํ.

สระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ย่อมถึงความเป็น อาร ในที่วิภัตติอื่นๆ อยู่หลัง

อนฺโต อ.ที่สุด *สทฺทานํ* ของศัพท์ ท. *สตฺถุปิตาทีนํ* อันมี สตฺถุ และ ปิตุ เป็นต้น *ยาติ* ย่อมถึง *อารตฺตํ* ซึ่งความเป็น อาร *วจเนสุ* ในที่วิภัตติ ท. *อญฺเญสุ* เหล่าอื่น ฯ

สิโตญฺเญสุ สตฺถาทฺยนฺตสฺส อาโร โหติ.

แปลงสระที่สุดของ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อาร ในที่วิภัตติอื่นจาก สิ วิภัตติ

คำว่า อญฺญ (อื่น) หมายถึง วิภัตติ ๑๕ ตัว (รวมอาลปนะ) ส่วนอปาทานของ อญฺญ คือ สิ วิภัตติ ดังนั้น ท่านจึงอธิบายไว้ในวุตติของสูตรนี้ว่า สิโต (จาก สิ วิภัตติ)

คำว่า อญฺเญสุ เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า วจเนสุ (ในที่วิภัตติ)

ความจริงแล้วคำว่า วจน มีคำแปล ๕ อย่าง ตามสมควร คือ

๑. ถ้อยคำ ๒. ศัพท์ ๓. อรรถ

๔. พจน์ ๕. วิภัตติ

อย่างไรก็ตาม แม้คำว่า วิภตฺติ จะมีรูปเป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ได้ก็ตาม แต่มักใช้รูปอิตถีลิงค์มากกว่าปุงลิงค์ ดังนั้น เพื่อหลีกเลี่ยงคำว่า วิภตฺติ ที่เป็นปุงลิงค์ซึ่งมีใช้น้อย ในวุตติของปทรูปสิทธิปกรณ์จึงเพิ่ม วจเนสุ เข้ามาเป็นวิเสสนะของ อญฺเญสุ เพราะ วจน ศัพท์ปรากฏในนปุงสกลิงค์

[๑๐๙ : ๑๖๐] ตโต โยนโม ตุ.

แปลง โย ท้าย อาร นั้นและศัพท์อื่นๆ เป็น โอ

โอ อ. โอ อาเทศ *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต อารโต ตุ* จาก อาร นั้น ด้วย *โหติ* ย่อมมี ฯ

โดยเหตุที่สูตรนี้กล่าวต่อจากสูตรว่า สตฺถุปิตาทีนมา สึสฺมึ สิโลโป จ และ อญฺเญสฺวารตฺตํ ดังนั้น ตโต ศัพท์จึงเกี่ยวเนื่องกับ อาร ที่แปลงมาจากสระท้ายของ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้น คำว่า ตโต จึงเป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า อารโต

ในฎีกาใหม่ (หน้า ๘๘) กล่าวว่า ตุ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะเหมือน จ ศัพท์ รวบรวมการแปลง โย เป็น โอ ท้าย อาว ที่แปลงมาจาก โค ศัพท์อีกด้วยได้รูปว่า คาโว ส่วนปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่าให้แปลง โย เป็น โอ ท้าย จตุ, อุภ, นที และ โค ศัพท์เป็นต้น จึงมีรูปว่า จตุโร, อุโภ, นชฺโช, คาโว ตามลำดับ

ตโต อารโต โยนํ โอ โหติ.

แปลง โย วิภัตติที่อยู่ท้าย อาร นั้น เป็น โอ

สตฺถาโร.

[ปฐมา พหูพจน์] สตฺถาโร (พระศาสดาทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถาโร

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (สตฺถุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สตฺถฺ ุ + โย)

แปลงสระท้ายเป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อญฺเญสฺวารตฺตํ” (สตฺถฺ อาร + โย)

แปลง โย วิภัตติท้าย อาร เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ” (สตฺถฺ อาร + โ-)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สตฺถฺ อารฺ -ะ + โอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (สตฺถฺ อารฺ + โ-)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (สตฺถฺ ⟶ อารฺ ⟶ โ-)

สำเร็จรูปเป็น สตฺถาโร

โภ สตฺถ สตฺถา สตฺถาโร, สตฺถารํ สตฺถาเร สตฺถาโร.

[อาลปนะ เอกพจน์] โภ สตฺถ สตฺถา

[อาลปนะ พหูพจน์]สตฺถาโร

[ทุติยา เอกพจน์] สตฺถารํ

[ทุติยา พหูพจน์] สตฺถาเร สตฺถาโร

รูปว่า สตฺถาเร แปลง โย ทุติยาวิภัตติเป็น เอ ด้วยสูตรว่า สพฺพโยนีนมาเอ ไม่ได้ เพราะถ้าแปลงเป็น เอ ได้ ก็ควรมีรูปที่แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น อา ได้รูปว่า สตฺถารา เช่นกัน แต่มิได้เป็นเช่นนั้น เพราะอาจทำให้เข้าใจผิดว่า เป็นรูปที่ลงตติยาวิภัตติ โดยที่แปลง นา วิภัตติเป็น อา ด้วยสูตรว่า นา อา นอกจากนี้ สูตรว่า ตโต โยนโม ตุ ก็ไม่มี วา ศัพท์ในสูตรหรือติดตามมาจากสูตรอื่น จึงกล่าวถึงวิธีแปลง โย ท้าย อาร เป็น โอ แน่นอน ดังนั้น บางท่านจึงกล่าวว่า รูปว่า สตฺถาเร ไม่สมควรมีในลำดับบท

อย่างไรก็ดี ในพาลาวตารฉบับพม่าและสิงหลทุกฉบับพบรูปว่า สตฺถาเร อีกทั้งในปทรูปสิทธิ-ปกรณ์ก็มีรูปนี้เช่นเดียวกัน นอกจากนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๗๒) กล่าวว่า โฏเฏ วา (แปลง โย วิภัตติท้าย อาร เป็น โฏ และ เฏ ได้บ้าง) การแปลง โย เป็น โฏ และ เฏ ก็คือ การแปลงเป็น โอ และ เอ อักษรที่มี ฏ เป็นอนุพันธ์นั่นเอง เช่น สขาโร, สขาเร, สขาโย ดังนั้น รูปว่า สตฺถาเร จึงมีได้เหมือน สขาเร คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๘๒) กล่าวว่าให้แปลง โย เป็น เอ ด้วยมหาสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถ

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "อาลปเน จ" (สตฺถุ + สิ)

ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า "อาลปเน สิ คสญฺโญ" (สตฺถุ + ค)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (สตฺถฺ ุ + ค)

แปลงสระ อุ ท้าย สตฺถุ ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า "อการปิตาทฺยนฺตานมา" (สตฺถฺ -า + ค)

ในที่ ค อยู่หลัง รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า "อากาโร วา" (สตฺถฺ -ะ + ค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (สตฺถฺ ⟶ -ะ + ค)

ลบ ค วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสีปิ” (สตฺถ)

สำเร็จรูปเป็น สตฺถ

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถา

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ” (สตฺถุ + สิ)

ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปเน สิ คสญฺโญ” (สตฺถุ + ค)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สตฺถฺ -ุ + ค)

แปลงสระ อุ ท้าย สตฺถุ ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อการปิตาทฺยนฺตานมา” (สตฺถฺ -า + ค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สตฺถฺ ⟶ -า + ค)

ลบ ค วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสีปิ” (สตฺถา)

สำเร็จรูปเป็น สตฺถา

[๑๑๐ : ๑๖๑] นา อา.

แปลง นา ท้าย อาร นั้น เป็น อา

นา อ. นา วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต อารโต* จาก อาร นั้น *อา* เป็น อา *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

นา อาติ อารโต นาสฺส อา.

แปลง นา วิภัตติท้าย อาร เป็น อา ด้วยสูตร นา อา (แปลง นา ท้าย อาร นั้น เป็น อา)

ในประโยคว่า อารโต นาสฺส อา (อา แห่ง นา วิภัตติที่เป็นเบื้องหลังจาก อาร ย่อมมี) บทว่า อา เป็นประธานในพากย์นี้จึงเพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า โหติ เข้ามา ซึ่งในที่นี้แปลว่า "ย่อมมี" ข้อนี้เหมือนประโยค Verb to have ในภาษาอังกฤษ แต่ในประโยคว่า นา อา (นา ที่เป็นเบื้องหลังจาก อาร นั้นเป็น อา ย่อมเป็น) บทว่า นา และ อา เป็นประธาน ๒ ศัพท์ จึงต้องแปล โหติ ว่า "ย่อมเป็น" ข้อนี้เหมือนประโยค Verb to be ในภาษาอังกฤษนั่นเอง

สตฺถารา, สตฺถาเรภิ สตฺถาเรหิ.

[ตติยา เอกพจน์] สตฺถารา

[ตติยา พหูพจน์] สตฺถาเรภิ สตฺถาเรหิ

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถารา

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กรเณ ตติยา" (สตฺถุ + นา)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (สตฺถฺ -ุ + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระ อุ ท้าย สตฺถุ ศัพท์เป็น อาร ด้วยสูตรว่า "อญฺเญสฺวารตฺตํ" (สตฺถฺ อาร + นา)

แปลง นา วิภัตติท้าย อาร เป็น อา ด้วยสูตรว่า "นา อา" (สตฺถฺ อาร + -า)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (สตฺถฺ อารฺ -ะ + -า)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (สตฺถฺ อารฺ + -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สตฺถุ ⟶ อารฺ ⟶ -า)

สำเร็จรูปเป็น สตฺถารา

[๑๑๑ : ๑๖๒] อุ สสฺมึ สโลโป จ.

แปลงสระท้าย สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อุ ในที ส วิภัตติอยู่หลัง และลบ ส วิภัตติได้บ้าง

อนฺโต อ.ที่สุด *สทฺทานํ* ของศัพท์ ท. *สตฺถุปิตาทีนํ* อันมี สตฺถุ และ ปิตุ เป็นต้น *อุ* เป็น อุ *โหติ* ย่อมเป็น *สสฺมึ* ในที่ ส วิภัตติ ฯ *สโลโป* จ อ.การลบแห่ง ส วิภัตติ ด้วย *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

จ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ คือ รวบรวมวิธี ๒ อย่างไว้ในสูตรเดียว นั่นคือ การแปลงสระ อุ ท้าย สตฺถุ เป็นต้นเป็น อุ และลบ ส วิภัตติ

ความจริง ท้าย สตฺถุ ศัพท์ก็เป็น อุ อยู่แล้ว เหตุไฉนจึงแปลงเป็น อุ ซ้ำอีก ท่านเฉลยว่า เพราะต้องการป้องกันไม่ให้แปลงเป็น อาร ด้วยสูตรว่า อญฺเญสฺวารตฺตํ ในที่มี ส วิภัตติอยู่หลัง เพราะว่าเมื่อใช้วิธีใหม่ ก็หมายความว่า ไม่ใช้วิธีเก่านั่นเอง ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

ปุพฺพวิธิโต ปรวิธิ พลวา.[๙] (ปูรฺวฺวาปรโยะ ปรวิธิรฺพลวานฺ)

“วิธีของสูตรหลังมีกำลังกว่าวิธีของสูตรหน้า”

ตามที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น สูตรว่า อญฺเญสฺวารตฺตํ กล่าวถึงการแปลงสระ อุ ของ สตฺถุ เป็นต้นเป็น อาร ได้ ในที่มีวิภัตติอยู่หลังยกเว้น สิ วิภัตติเท่านั้น ท่านจึงกล่าวสูตรนี้เพื่อห้ามการแปลงเป็น อาร ด้วยสูตรดังกล่าว

พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๘๘) อธิบายเพิ่มเติมว่า เหตุที่ท่านพระกัจจายนะไม่กล่าวถึงการปกติสระ อุ ท้าย สตฺถุ เป็นต้น แต่กล่าวถึงการแปลงสระ อุ เป็น อุ ซ้ำอีก ก็เพราะว่ากลุ่มศัพท์มี สตฺถุ, ปิตุ เป็นต้น มีรูปที่มีสระ ฤ อยู่ท้ายในภาษาสันสกฤตว่า สตฺฤ, ปิตฤ เป็นต้น และในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๖ ปาทะ ๑ สูตร ๑๑๑) ก็กล่าวถึงการแปลงสระ ฤ เป็น อุ ในที่มีปัญจมีและฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์อยู่หลังคือ งสิ และ งสฺ ด้วยสูตรว่า ฤโต อุตฺ (แปลง ฤ เป็น อุ) [สันสฤตว่า ฤต อุตฺ.] ดังนั้น ในภาษาบาลีจึงแปลง อุ เป็น อุ เช่นเดียวกัน ไม่ทำปกติเป็น อุ ตามเดิม เพราะว่าในสันสกฤตไม่ใช่ อุ ของ อุ การันต์ แต่เป็น ฤ

การันต์ ความจริงแล้วรูปปัญจมีและฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ของศัพท์ อิ การันต์เป็นต้นในภาษาสันสกฤตมีรูปเหมือนกัน แต่ในภาษาบาลีมีรูปเหมือนกันในจตุตถีและฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ ดังนั้น เมื่อเทียบเคียงภาษาทั้งสองเหล่านี้ สระ อุ ของ สตฺถุ เป็นต้นจึงมีมูลเหตุเดิมมาจาก ฤ อักษร ท่านจึงกล่าวถึงการแปลงสระ อุ เป็น อุ ซ้ำอีกเพื่อให้สอดคล้องกับการแปลง ฤ เป็น อุ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปาณินินั้นเอง

ในประโยคที่กล่าวไว้ข้างต้น อาจแปลยกศัพท์ได้ ๒ ประการว่า

๑. *ปรวิธิ* อ.วิธีของสูตรหลัง *พลวา* เป็นวิธีมีกำลัง *ปุพฺพวิธิโต* กว่าวิธีของสูตรหน้า (*โหติ* ย่อมเป็น)

๒. *ปรวิธิ* อ.วิธีของสูตรหลัง *พลวา* มีกำลัง *ปุพฺพวิธิโต* กว่าวิธีของสูตรหน้า (*โหติ* ย่อมเป็น)

การแปลตามนัยแรกทำให้กริยาคุมพากย์ว่า โหติ ปรากฏชัดเจนในความหมายว่า "ย่อมเป็น" การแปลตามนัยที่สอง แม้จะไม่ชัดเจนเหมือนนัยแรก ก็ทำให้คำแปลสั้นลง แต่นักเรียนอาจเผลอสติแปล โหติ ว่า "ย่อมมี" ก็ได้ จึงต้องสังเกตที่ประธาน ๒ ศัพท์เป็นหลัก ไม่ใช่ที่คำแปล

เส สตฺถาทฺยนฺตสฺส อุ โหติ, สโลโป จ วา.

แปลงสระท้าย สตฺถุ เป็นต้น เป็น อุ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง และลบ ส วิภัตติได้บ้าง

สตฺถุ สตฺถุโน สตฺถุสฺส.

[จตุตถี เอกพจน์] สตฺถุ สตฺถุโน สตฺถุสฺส

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถุ

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี" (สตฺถุ + ส)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (สตฺถฺ ุ + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระท้ายเป็น อุ และลบ ส วิภัตติด้วยสูตรว่า "อุ สสฺมึ สโลโป จ" (สตฺถฺ ุ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (สตฺถฺ ⟶ ุ)

สำเร็จรูปเป็น สตฺถุ

[๑๑๒ : ๑๖๓] วา นํมฺหิ.

สระท้ายของสตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ย่อมถึงความเป็น อาร ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

อนฺโต อ.ที่สุด *สทฺทานํ* ของศัพท์ ท. *สตฺถุปิตาทีนํ* อันมี สตฺถุ และ ปิตุ เป็นต้น *ยาติ* ย่อมถึง *อารตฺตํ* ซึ่งความเป็น อาร *นํมฺหิ* ในที่ นํ วิภัตติ *วา* บ้าง ฯ

วา นํมฺหีติ นํมฺหิ อาโร วา.

แปลงเป็น อาร ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง ด้วยสูตรว่า วา นํมฺหิ (สระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ย่อมถึงความเป็น อาร ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง)

ท่านกล่าวสูตรนี้ต่อจากสูตรว่า อญฺเญสฺวารตฺตํ ดังนั้น คำว่า อารตฺตํ จึงติดตามมาจากสูตรนั้น ทำให้สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงเป็น อาร เหมือนสูตรก่อน แต่ท่านเปลี่ยน อญฺเญสุ ให้เป็น นํมฺหิ จึงอนุญาตให้แปลงเป็น อาร ในที่มี นํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง มีรูปว่า สตฺถารานํ หรือ สตฺถานํ ข้อนี้ต่างกันกับสูตรว่า อญฺเญสฺวารตฺตํ ที่ไม่มี วา ศัพท์ในสูตรจึงมีเพียงรูปเดียวว่า สตฺถาโร เป็นต้น ที่จริงแล้วการแปลงเป็น อาร มีได้แน่นอนยกเว้น นา, นํ และ ส วิภัตติ โดยการแปลงเป็น อาร ไม่แน่นอนในที่มี นา และ นํ วิภัตติ เช่น สตฺถารา สตฺถุนา, สตฺถารานํ สตฺถานํ ด้วยอำนาจของสูตรว่า นา อา, วา นํมฺหิ และ สตฺถุนตฺตญฺจ และการแปลงเป็น อาร มีไม่ได้ในที่มี ส วิภัตติอยู่หลังด้วยอำนาจของสูตรว่า อุ สสฺมึ สโลโป จ เช่น สตฺถุ สตฺถุโน สตฺถุสฺส

สตฺถารานํ.

[จตุตถี พหูพจน์] สตฺถารานํ

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถารานํ

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี" (สตฺถุ + นํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (สตฺถฺ ุ + นํ)

ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระท้ายเป็น อาร ด้วยสูตรว่า "วา นํมฺหิ" (สตฺถฺ อาร + นํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (สตฺถฺ อารฺ -ะ + นํ)

ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง ทีฆะสระท้าย อาร ด้วยสูตรว่า "สุนํหิสุ จ" (สตฺถฺ อารฺ -า + นํ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (สตฺถฺ ⟶ อารฺ ⟶ -า + นํ)
สำเร็จรูปเป็น สตฺถารานํ

[๑๑๓ : ๑๖๔] สตฺถุนตฺตญฺจ.

แปลงสระท้ายของ สตฺถุ ศัพท์และศัพท์อื่น เป็น อ ได้บ้าง

อตฺตํ อ.ความเป็น อ *อนฺตสฺส* แห่งที่สุด *สตฺถุโน* จ ของ สตฺถุ ศัพท์ ด้วย *โหติ* ย่อมมี *นํมฺหิ* ในที่ นํ วิภัตติ *วา* บ้าง ฯ

สตฺถุนตฺตญฺเจติ นํมฺหิ สตฺถาทฺยนฺตสฺส อตฺตํ วา.

แปลงสระท้าย สตฺถุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อ ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง ด้วยสูตรว่า สตฺถุนตฺตญฺจ (แปลงสระท้ายของ สตฺถุ ศัพท์และศัพท์อื่น เป็น อ ได้บ้าง)

คำว่า สตฺถุนตฺตญฺจ ตัดบทเป็น สตฺถุโน + อตฺตํ + จ

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร นั่นคือ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นอื่นจาก สตฺถุ ศัพท์

ทีเฆ สตฺถานํ.

เมื่อกระทำความเป็นทีฆะแล้ว ได้รูปว่า

[จตุตถี พหูพจน์] สตฺถานํ

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถานํ

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (สตฺถุ + นํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สตฺถฺ ุ + นํ)

ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อุ ของ สตฺถุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สตฺถุนตฺตญฺจ” (สตฺถฺ -ะ + นํ)

ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุนํหิสุ จ” (สตฺถฺ -า + นํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สตฺถฺ ⟶ -า + นํ)

สำเร็จรูปเป็น สตฺถานํ

[๑๑๔ : ๑๖๕] ตโต สฺมิมิ.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อาร เป็น อิ

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต อารโต* จาก อาร นั้น *อิ* เป็น อิ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

ตโต สฺมิมีติ อารโต สฺมิโน อิ.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อาร เป็น อิ ด้วยสูตรว่า ตโต สฺมิมิ (แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อาร เป็น อิ)

บทว่า สฺมึ เป็นชื่อวิภัตติที่ไม่ปรากฏว่าเป็นลิงค์ไหน จัดเป็นศัพท์สามัญทั่วไปที่ไม่ปรากฏลิงค์โดยเฉพาะ ในกรณีเช่นนี้ให้ถือว่าเป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ เพราะลิงค์ทั้งสองนี้ใช้ได้ทั่วไปในที่ไม่ระบุลิงค์ไว้ จึงอาจเพิ่มปาฐเสสะที่เป็นวิเสสนะของ สฺมึ ว่า ปรํ หรือ ปโร ก็ได้

ความจริง ตโต ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตโต โยนโม ตุ ในที่นี้เมื่อมี ตโต เพิ่มเข้ามาอีกแสดงว่ามีความหมายเพิ่มเข้ามาอีกนั่นเอง จึงแปลง สฺมึ เป็น อิ ท้าย ภู และ ทิว ศัพท์ เช่น ภุวิ (บนแผ่นดิน), ทิวิ (บนสวรรค์)

[๑๑๕ : ๑๖๖] อาโร รสฺสมิกาเร.

อาร ย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่ อิ อักษรอยู่หลัง)

อาโร อ. อาร *ยาติ* ย่อมถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *อิกาเร* ในที่ อิ อักษร ฯ

อาโร รสฺสมิกาเรติ อิมฺหิ อารสฺส รสฺโส.

รัสสะ อาร ในที่สระ อิ อยู่หลังด้วยสูตรว่า อาโร รสฺสมิกาเร (อาร ย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่ อิ อักษรอยู่หลัง)

คำว่า รสฺโส หรือ รสฺสํ ในสูตรว่า อาโร รสฺสมิกาเร เป็น ภาวโลปะ คือ ศัพท์ที่ลบ ภาว ศัพท์ท้ายสมาสเพื่อย่อคำ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รสฺสสฺส ภาโว รสฺโส = ความเป็นแห่งรัสสะ ชื่อว่า รัสสะ

การที่ท่านประกอบใช้ ภาว ศัพท์ในเรื่องนี้ ก็เพื่อแสดงถึงลักษณะคือความเป็นรัสสะ ซึ่งก็คือกิริยาที่เปลี่ยนเป็นเสียงสั้น แต่ไม่ใช่เสียงสั้น กล่าวคือ คำว่า รสฺส หมายถึง รัสสสระ ๓ เสียง ได้แก่ อ อิ และ อุ แต่คำว่า รสฺสภาว (ความเป็นเสียงสั้น) คือ กิริยาที่เปลี่ยนเป็นเสียงสั้น ดังนั้น ท่านจึงประกอบใช้ ภาว ศัพท์เพื่อแสดงกิริยาดังกล่าว

แม้จะกล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า อาโร แต่มุ่งหมายถึงสระ อา ใน อาร การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ดังคำว่า รุกฺโข ฉินฺโน (ต้นไม้ถูกตัดแล้ว) หมายถึง ต้นไม้บางส่วนที่ถูกตัด

สตฺถริ, สตฺถาเรสุ.

[สัตตมี] สตฺถริ สตฺถาเรสุ

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถริ

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง สฺมึ วิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี” (สตฺถุ + สฺมึ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สตฺถฺ ุ + สฺมึ)

ในที่ สฺมึ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อุ เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อญฺเญสฺวารตฺตํ” (สตฺถฺ อาร + สฺมึ)

แปลง สฺมึ ท้าย อาร เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “ตโต สฺมิมิ” (สตฺถฺ อาร + ิ)

ในที่สระ อิ อยู่หลัง รัสสะ อา ที่ อาร ด้วยสูตรว่า “อาโร รสฺสมิกาเร” (สตฺถฺ อร + ิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สตฺถฺ อรฺ -ะ + ิ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (สตฺถฺ อรฺ + ิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สตฺถฺ ⟶ อรฺ ⟶ + ิ)

สำเร็จรูปเป็น สตฺถริ

สตฺถุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สตฺถา	สตฺถาโร
อาลปนะ	โภ สตฺถ สตฺถา	ภวนฺโต สตฺถาโร
ทุติยา	สตฺถารํ สตฺถาเร	สตฺถาโร
ตติยา	สตฺถารา สตฺถุนา	สตฺถาเรหิ สตฺถาเรภิ
จตุตถี	สตฺถุ สตฺถุโน สตฺถุสฺส	สตฺถารานํ สตฺถานํ
ปัญจมี	สตฺถารา สตฺถุนา	สตฺถาเรหิ สตฺถาเรภิ
ฉัฏฐี	สตฺถุ สตฺถุโน สตฺถุสฺส	สตฺถารานํ สตฺถานํ
สัตตมี	สตฺถริ	สตฺถาเรสุ

เอวํ นตฺตาทิ.

กลุ่มศัพท์มี นตฺตุ เป็นต้น ก็เหมือนอย่างนี้

ท่านประกอบใช้ นตฺตาทิ เป็นเอกพจน์ โดยเป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า สทฺทคโณ (กลุ่มศัพท์) หรืออาจประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า นตฺตาที หรือ นตฺตาทโย ก็ได้ โดยหมายถึง สทฺทา (ศัพท์ทั้งหลาย)

อาทิ ศัพท์ใน นตฺตาทิ ละข้อความว่า ปนตฺตุ (เหลน) เป็นต้น ในภาษาบาลีมีชื่อเรียกเกี่ยวกับญาติเพียง ๓ ชั่วโคตรในเบื้องบน คือ ปิตุ (พ่อ), ปิตามห (ปู่), ปปิตามห (ทวด) และญาติ ๓ ชั่วโคตรในเบื้องล่าง คือ ปุตฺต (ลูก), นตฺตุ (หลาน), ปนตฺตุ (เหลน) แต่ภาษาพม่ามีชื่อเรียกญาติ ๗ ชั่วโคตรในเบื้องบนและเบื้องล่างทั้งหมด

คำว่า ปปิตามห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปิตามหโต ปโร ปปิตามโห = ผู้ถัดจากปู่ ชื่อว่า ปปิตามหะ

คำว่า ปนตฺตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺตุโต ปโร ปนตฺตา = ผู้ถัดจากหลาน ชื่อว่า ปนัตตุ

ป ศัพท์ใน ปปิตามห, ปนตฺตุ ใช้ในความหมายว่า ปร (ถัดไป, เหนือกว่า) ดังรูปวิเคราะห์ว่า

- อาจริยโต ปโร ปาจริโย = ผู้เหนือกว่าอาจารย์ ชื่อว่า ปาจริยะ (อาจารย์ของอาจารย์)

ปิตา สตฺเถว.

ปิตุ ศัพท์เหมือน สตฺถุ ศัพท์

ปิตุ ศัพท์แจกตาม สตฺถุ ศัพท์ แต่มีรูปพิเศษในบางวิภัตติ ท่านจึงกล่าวแยกไว้จาก สตฺถุ ศัพท์

[๑๑๖ : ๑๖๘] ปิตาทีนมสิมฺหิ.

อาร ของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในที่วิภัตติอันมิใช่ สิ อยู่หลัง

อาโร อ. อาร อาเทศ *สทฺทานํ* ของศัพท์ ท. *ปิตาทีนํ* อันมี ปิตุ เป็นต้น *ยาติ* ย่อมถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *วิภตฺติมฺหิ* ในที่วิภัตติ *อสิมฺหิ* อันมิใช่ สิ ฯ

ปิตาทีนมสิมฺหีติ สิโตญฺเญสุ อารสฺส รสฺโสว วิเสโส.

ความเป็นรัสสะเหมือน อาร นั่นเทียว ในที่วิภัตติอื่นจาก สิ วิภัตติอยู่ท้ายด้วยสูตรว่า ปิตาทีนมสิมฺหิ (อาร ของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในที่วิภัตติอันมิใช่ สิ อยู่หลัง) เป็นความพิเศษ

ท่านพระกัจจายนะประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า อสิมฺหิ โดยหมายถึงวิเสสยะว่า วิภตฺติมฺหิ ไม่ประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า อสีสุ โดยหมายถึงวิเสสยะว่า วิภตฺตีสุ เพราะรูปว่า อสีสุ เข้าใจยาก ท่านจึงใช้เป็น อสิมฺหิ เพื่อให้ผู้เรียนเข้าใจง่าย สอดคล้องกับหลักการตั้งสูตรว่า อสนฺเทห (ไม่คลุมเครือ)

พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๙๐) จำแนกออกเป็น ๒ คณะ คือ

๑. สัตถาทิคณะ กลุ่มศัพท์มี สตฺถุ เป็นต้น เป็นศัพท์ที่ไม่ต้องรัสสะ อา ใน อาร เป็น อ เช่น สตฺถาโร, สตฺถารํ, สตฺถาเร, สตฺถาโร ยกเว้นสัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ มีรูปว่า สตฺถริ หมายถึง :-

ศัพท์ที่ลงกิตก์ปัจจัยอันเป็นกัตตุวาจก เช่น

- สตฺถุ (พระศาสดา) - กตฺตุ (ผู้ทำ) - เชตุ (ผู้ชนะ)
- โพทฺธุ (ผู้รู้) - วตฺตุ (ผู้พูด) - ญาตุ (ผู้รู้)

ศัพท์ที่ลงกิตก์ปัจจัยอันเป็นเหตุกัตตุวาจก เช่น

- ญาเปตุ (ผู้ให้รู้) - วิญฺญาเปตุ (ผู้ให้รู้แจ้ง) - โพเธตุ (ผู้ให้รู้)
- โมจยตุ (ผู้ให้พ้นไป) - โพเธตุ (ผู้ให้รู้)กาเรตุ (ผู้ให้ทำ)

นามศัพท์มี นตฺตุ (หลาน) และ มนฺธาตุ (พระเจ้ามันธาตุ) เป็นต้น

๒. ปิตาทิคณะ กลุ่มศัพท์มี ปิตุ เป็นต้น เป็นศัพท์ที่ต้องรัสสะ อา ใน อาร เป็น อ เช่น ปิตโร, ปิตรํ, ปิตเร, ปิตโร หมายถึง :-

ปิตุ (พ่อ), ภาตุ (พี่/น้องชาย) และ ชามาตุ (ลูกเขย) ในปุงลิงค์

มาตุ (แม่), ธีตุ (ลูกสาว) และ ทุหิตุ (ลูกสาว) ในอิตถีลิงค์

ดังนั้น ศัพท์ปุงลิงค์ว่า ปิตุ และศัพท์อิตถีลิงค์ว่า มาตุ เป็นต้นจึงเป็นข้อความของ อาทิ ศัพท์ในคำว่า ปิตาทีนํ ของสูตรนี้ ไม่ใช่ กตฺตุ ศัพท์เป็นต้นที่นับเข้าในสัตถาทิคณะ

อนึ่ง สัตถาทิคณะเป็นศัพท์ที่ลงปัจจัย ๔ ศัพท์ คือ รตฺถุ, ริตุ, ราตุ และ ตุ ปัจจัย ส่วนปิตาทิ-คณะเป็นศัพท์ที่ลงปัจจัย ๒ ศัพท์ คือ ริตุ และ ราตุ ปัจจัย ข้อนี้คล้ายกับมโนคณะ กล่าวคือ ศัพท์ที่ประกอบด้วยองค์ ๓ มีการแปลง นา เป็น อา เป็นต้น ได้ชื่อว่า มโนคณะ ส่วนศัพท์ที่ประกอบด้วยองค์ ๑ หรือองค์ ๒ ได้ชื่อว่า มโนคณาทิคณะ

ปิตโร.

[ปฐมา พหูพจน์] ปิตโร

การประกอบรูปศัพท์ ปิตโร

ศัพท์เดิมเป็น ปิตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (ปิตุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปิตฺ ุ + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง อุ ท้าย ปิตุ เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อญฺเญสฺวารตฺตํ” (ปิตฺ อาร + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง รัสสะ อาร เป็น อร ด้วยสูตรว่า “ปิตาทีนมสิมฺหิ” (ปิตฺ อร + โย)

แปลง โย ท้าย อาร เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ” (ปิตฺ อร + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปิตฺ อรฺ -ะ + โอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (ปิตฺ อรฺ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ปิตฺ ⟶ อรฺ ⟶ + โอ)

สำเร็จรูปเป็น ปิตโร

นํมฺหิ ปิตูนนฺติปิ โหติ.

ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง รูปว่า ปิตูนํ ย่อมมีได้บ้าง

การแปลงสระ อุ ท้าย ปิตุ เป็นต้นเป็น อาร ด้วยสูตรว่า อญฺเญสฺวารตฺตํ ไม่แน่นอน ดังนั้น จึงอาจมีรูปว่า ปิตูนํ นอกจาก ปิตรานํ ได้บ้าง ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า อารตฺตมิติ ภาวนิทฺเทเสน กตฺถจิ อนิยมํ ทสฺเสติ (พระกัจจายนะแสดงความไม่แน่นอน[ของวิธีการดังกล่าว] ในบางวิภัตติด้วยการแสดงเป็นภาวปัจจัยว่า อารตฺตํ)

คำว่า "ในบางวิภัตติ" หมายถึง นา และ นํ วิภัตติ วิภัตตินอกจากนี้ให้แปลงสระท้ายเป็น อาร แน่นอน ข้อนี้เป็นมติของพระพุทธัปปิยะที่ว่า ภาว ปัจจัยคือ อารตฺตํ นี้ แสดงว่ากฎนี้เป็นกฎที่มิได้บังคับตายตัว ท่านมีความเห็นว่าถ้าใช้เพียง อารํ แล้วก็ได้ แต่ที่ท่านใช้ดังนี้เพราะต้องการจะแสดงความไม่แน่นอนนั่นเอง มีหลักอยู่ว่า ถ้าสูตรใดแสดงด้วยภาวปัจจัย แสดงว่าสูตรนั้นมีการอาเทศที่ไม่บังคับตายตัว

กัจจายนสุตตัตถะแต่งคาถาประมวลความไว้ว่า

อารตฺต'มิติ นิทฺเทสา นานํสุ วา'สมาสเก
สมฺหิ นตฺเถว เสเสสุ อาโร อฏฺจสุ นิจฺจโต.[๙๐]

"การแปลงเป็น อาร ย่อมมีได้บ้างในเพราะ นา และ นํ วิภัตติในที่มิใช่สมาส [ถ้าเป็นสมาสให้แปลงเป็น อาร แน่นอน เช่น สตฺถารทสฺสนํ (การพบเห็นพระศาสดา)] การแปลงเป็น อาร ย่อมไม่มีนั่นเทียวในเพราะ ส วิภัตติ และมีได้อย่างแน่นอนในเพราะวิภัตติ ๘ ตัวอื่น"

ปิตุ สทฺทปทมาลา

วิภัตติ	เอกพจน์	ผพหูพจน์
ปฐมา	ปิตา	ปิตโร
อาลปนะ	โภ ปิต ปิตา	ภวนฺโต ปิตโร
ทุติยา	ปิตรํ ปิตเร	ปิตโร
ตติยา	ปิตรา	ปิตเรหิ ปิตเรภิ ปิตูหิ ปิตูภิ ปิตุหิ ปิตุภิ
จตุตถี	ปิตุ ปิตุโน ปิตุสฺส	ปิตรานํ ปิตานํ ปิตูนํ ปิตุนํ
ปัญจมี	ปิตรา	ปิตเรหิ ปิตเรภิ ปิตูหิ ปิตูภิ ปิตุหิ ปิตุภิ
ฉัฏฐี	ปิตุ ปิตุโน ปิตุสฺส	ปิตรานํ ปิตานํ ปิตูนํ ปิตุนํ

ปิตุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
สัตตมี	ปิตริ	ปิตเรสุ ปิตูสุ ปิตุสุ

เอวํ ภาตุปฺปภุตโย.

ภาตุ ศัพท์เป็นต้น ก็เหมือนอย่างนี้

คำว่า ปภุติ เป็นคำไวพจน์ของ อาทิ ศัพท์ ท่านจึงใช้คำนี้เพื่อให้ผู้เรียนได้รู้คำไวพจน์ของ อาทิ ศัพท์ดังกล่าว

อู การันต์ ปุงลิงค์

อภิภู.

[ปฐมา พหูพจน์] อภิภู (พระผู้เป็นใหญ่)

รสฺเส อภิภุโว.

เมื่อกระทำความเป็นรัสสะแล้ว ได้รูปว่า [ปฐมา พหูพจน์] อภิภุโว

การประกอบรูปศัพท์ อภิภุโว

ศัพท์เดิมเป็น อภิภู

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (อภิภู + โย)

ให้ อู ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา" (อภิภู + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (อภิภฺ ู + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง รัสสะ อู เป็น อุ ด้วยสูตรว่า "อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ" (อภิภฺ ุ + โย)

แปลง โย ท้าย ล เป็น โว ด้วยสูตรว่า "ลโต โวกาโร จ" (อภิภฺ ุ + โว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (อภิภฺ ⟶ ุ โว)

สำเร็จรูปเป็น อภิภุโว

โยโลเป อภิภู.

เมื่อกระทำการลบ โย วิภัตติ แล้ว ได้รูปว่า

[ปฐมา พหูพจน์] อภิภู

เสสํ ภิกฺขูว.

รูปที่เหลือเหมือน ภิกฺขุ ศัพท์

รสฺโสว วิเสโส.

ความเป็นรัสสะนั่นเทียวเป็นรูปพิเศษ

อภิภู ศัพท์เป็น อู การันต์ก็จริง แต่แจกตาม ภิกฺขุ ศัพท์ โดยมีการแปลง โย วิภัตติเป็น โว เหมือน ภิกฺขุ ศัพท์

อภิภู สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อภิภู	อภิภู อภิภุโว
อาลปนะ	โภ อภิภุ	ภวนฺโต อภิภู อภิภุโว
ทุติยา	อภิภุํ	อภิภู อภิภุโว
ตติยา	อภิภุนา	อภิภูหิ อภิภูภิ
จตุตถี	อภิภุโน อภิภุสฺส	อภิภูนํ
ปัญจมี	อภิภุนา อภิภุมฺหา อภิภุสฺมา	อภิภูหิ อภิภูภิ
ฉัฏฐี	อภิภุโน อภิภุสฺส	อภิภูนํ
สัตตมี	อภิภุมฺหิ อภิภุสฺมึ	อภิภูสุ

เอวํ สพฺพญฺญู.

สพฺพญฺญู ศัพท์ก็เหมือนอย่างนี้

คำว่า สพฺพญฺญู ประกอบรูปศัพท์มาจาก สพฺพ บทหน้า + ญา ธาตุ (อวโพธเน = รู้) + กฺวิ ปัจจัย ลง อู อักษรเป็นอาคม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺพํ ชานาตีติ สพฺพญฺญู = บุคคลผู้รู้สิ่งทั้งปวง ชื่อว่า สัพพัญญู

ปุพฺเพว โยนํ โนกาโร จ.

แปลง โย วิภัตติเป็น โน อักษรด้วย เหมือน ชนฺตุ ศัพท์ก่อน

สพฺพญฺญู ศัพท์เป็น อู การันต์ที่แจกเหมือน ชนฺตุ ศัพท์ โดยแปลง โย เป็น โน ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ลโต โวกาโร จ (แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว และอักษรอื่น ตามสมควร) ความจริงแล้วสูตรว่า โยนํ โน กล่าวถึงการแปลง โย เป็น โน โดยตรง แต่บทว่า ฌโต และ กตรสฺสา ติดตามมาจากสูตรว่า นํ ฌโต กตรสฺสา จึงทำให้เป็นสูตรที่เกี่ยวกับการแปลง โย วิภัตติท้าย ฌ ที่ทำรัสสะแล้วเท่านั้น

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า ให้แปลง โย ท้าย ฌ ที่ไม่ได้ทำรัสสะแล้วเป็น โน ได้ ด้วยการเว้น กตรสฺสา ศัพท์ที่ติดตามมาซึ่งเรียกว่า วินาธิการโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ติดตามมา เช่น สารมติโน (ผู้มีความรู้อันเป็นสาระ) แต่ถ้าให้เว้นทั้งสองศัพท์ คือ ฌโต และ กตรสฺสา ก็อาจแปลง โย ท้าย

ล เป็น อุ ได้ด้วยวินาธิการโยควิภาคะในสูตรว่า โยนํ โน อย่างไรก็ตาม ในปทรูปสิทธิปกรณ์ก็อนุญาตให้ทำเช่นนั้นได้ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ลโต โวกาโร จ เพราะระบุว่าเป็นการแปลง โย ท้าย ล อีกทั้งบางรูปก็มีรูปที่แปลง โย เป็น โว และ โน ควบคู่กันไป เช่น ชนฺตุ, ชนฺตโว, ชนฺตุโน

สพฺพญฺญุโน สพฺพญฺญู.

[ปฐมา พหูพจน์] สพฺพญฺญุโน สพฺพญฺญู (ผู้รู้ธรรมทั้งหมด)

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพญฺญุโน

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพญฺญู

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (สพฺพญฺญู + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สพฺพญฺญฺ ู + โย)

ให้ อู ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา” (สพฺพญฺญฺ ู + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง รัสสะ อู เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ” (สพฺพญฺญฺ ุ + โย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สพฺพญฺญฺ ⟶ ุ + โน)

แปลง โย ท้าย ล เป็น โน ด้วยสูตรว่า “ลโต โวกาโร จ” (สพฺพญฺญุโน)

สำเร็จรูปเป็น สพฺพญฺญุโน

สพฺพญฺญู สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สพฺพญฺญู	สพฺพญฺญู สพฺพญฺญุโน
อาลปนะ	โภ สพฺพญฺญุ	ภวนฺโต สพฺพญฺญู สพฺพญฺญุโน
ทุติยา	สพฺพญฺญุํ	สพฺพญฺญู สพฺพญฺญุโน
ตติยา	สพฺพญฺญุนา	สพฺพญฺญูหิ สพฺพญฺญูภิ
จตุตถี	สพฺพญฺญุโน สพฺพญฺญุสฺส	สพฺพญฺญูนํ
ปัญจมี	สพฺพญฺญุนา สพฺพญฺญุมฺหา สพฺพญฺญุสฺมา	สพฺพญฺญูหิ สพฺพญฺญูภิ
ฉัฏฐี	สพฺพญฺญุโน สพฺพญฺญุสฺส	สพฺพญฺญูนํ
สัตตมี	สพฺพญฺญุมฺหิ สพฺพญฺญุสฺมึ	สพฺพญฺญูสุ

โอ การันต์ ปุงลิงค์

โค.

[ปฐมา เอกพจน์] โค (วัว)

โค ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก คมุ ธาตุ + โร ปัจจัย (โร ปัจจัยก็คือ โอ ปัจจัยมี รฺ เป็นอนุพันธ์ หรือเครื่องสังเกตทางไวยากรณ์ มิได้มีรูปปรากฏเป็นเช่นนั้นจริงๆ) ตามนัยนี้ โค ศัพท์เป็น โอ การันต์ อนึ่ง การกำหนดการันต์หมายเอาศัพท์ที่ตั้งเป็นนามแล้ว แต่ยังมิได้ลงวิภัตติ ดังนั้นจึงถือว่า โค ศัพท์เป็น โอ การันต์

พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๙๑) กล่าวถึงวิธีใช้เกี่ยวกับ โค ศัพท์ ดังนี้

- โค ศัพท์เป็นรูปปุงลิงค์ แต่ระบุถึงวัวตัวเมียบ้าง (คือ มีรูปภายในเป็นอิตถีลิงค์ แต่มีรูปภายนอกเป็นปุงลิงค์) หรือเป็นคำกลางๆ ที่กล่าวถึงวัวตัวผู้และวัวตัวเมียทั้งสองอย่างบ้าง

- บทสรรพนามของ โค ศัพท์ต้องใช้ตามเนื้อความจริง เช่น ถ้ากล่าวถึงวัวตัวเมีย ก็ต้องใช้สรรพนามเป็นอิตถีลิงค์ ดังคำว่า คาโว ทุยฺหนฺติ, ตาสํ ขีรํ ปิวิสฺสาม (วัวถูกรีดนมอยู่ พวกเราจักดื่มนมของวัวเหล่านั้น) จะเห็นได้ว่า คำว่า ตาสํ เป็นวิเสสนะที่ใช้เป็นอิตถีลิงค์ของ โค ศัพท์ แต่ถ้ากล่าวถึงวัวทั่วไปที่เป็นทั้งวัวตัวผู้และตัวเมียก็ต้องใช้สรรพนามเป็นปุงลิงค์ เช่น คาโว ติเณ จรนฺติ, เตสุ จรนฺเตเสฺวว คจฺฉาม (วัวเที่ยวไปในสวนหญ้า เมื่อวัวเหล่านั้นเที่ยวไปอยู่นั่นเทียว พวกเราจะไป)

อีกอย่างหนึ่ง คือ มาตุคาม ศัพท์ที่แม้จะมีรูปเป็นปุงลิงค์ก็กล่าวถึงเพศหญิง จึงมีเนื้อความเป็นอิตถีลิงค์ และบทสรรพนามของ มาตุคาม ศัพท์ก็ต้องใช้เป็นอิตถีลิงค์ ตามเนื้อความที่เป็นเพศหญิง เช่น โย ปน ภิกฺขุ มาตุคาเมน สทฺธึ เอโก เอกาย รโห ปฏิจฺฉนฺเน อาสเน อลํกมฺมนิเย นิสชฺชํ กปฺเปยฺย (ภิกษุใดนั่งบนอาสนะที่กำบังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง) จะเห็นว่า คำว่า เอกาย อันเป็นวิเสสนะของ มาตุคาเมน มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ไม่มีรูปเป็นปุงลิงค์ตาม มาตุคาเมน ว่า เอเกน

- บทกิตก์ที่เกี่ยวกับ โค ศัพท์ต้องใช้ตามเนื้อความจริง เช่น เมื่อกล่าวถึงวัวตัวเมีย ก็ต้องใช้บทกิตก์ดังกล่าวเป็นอิตถีลิงค์ ดังคำว่า โคสุ ทุยฺหมานาสุ คโต (เมื่อแม่โคถูกรีดนมอยู่ บุรุษไปแล้ว), ทุทฺธาสุ อาคโต (เมื่อแม่โคถูกรีดนมเสร็จแล้ว บุรุษกลับมาแล้ว) จะเห็นได้ว่า คำว่า ทุยฺหมานาสุ และ ทุทฺธาสุ เป็นบทที่เกี่ยวกับ โค ศัพท์ที่ใช้เป็นอิตถีลิงค์

- ในที่บางแห่ง บทสรรพนามก็ประกอบใช้ลิงค์ตามรูปศัพท์ที่ระบุเพศนั้นๆ บ้าง หรือตามเพศที่เกี่ยวกับเพศชายและเพศหญิงทั้งสองอย่างบ้าง เช่น สา เทวตา (เทวดานั้น), อปรา เทวตา (เทวดาอื่น) จะเห็นได้ว่า คำว่า สา มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ตาม เทวตา ที่เป็นอิตถีลิงค์แน่นอน หรืออาจกล่าวได้ว่ามีรูปเป็นอิตถีลิงค์ตาม เทวตา ที่หมายรวมถึงเทวดาเพศชายและเพศหญิงทั้งสองอย่าง

การที่พาลาวตารฎีกาใหม่กล่าวว่า โค ศัพท์ เป็นปุงลิงค์อย่างเดียวนั้น น่าจะคล้อยตามกับมติของพาลาวตาร เพราะไม่มี โอ การันต์ อิตถีลิงค์ โดยท่านเห็นว่า โค ศัพท์มีสภาพภายในเป็นอิตถีลิงค์ได้บ้าง เมื่อระบุถึงวัวตัวเมียแต่มีรูปภายนอกเป็นปุงลิงค์เท่านั้น

อย่างไรก็ดี ปทรูปสิทธิปกรณ์และสัททนีติปกรณ์เห็นว่า โค ศัพท์เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ ดังจะเห็นได้ว่าในปทรูปสิทธิปกรณ์ ท่านกล่าวถึง โค ศัพท์ที่เป็น โอ การันต์ ปุงลิงค์ และอิตถีลิงค์ ส่วนสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวว่า

โค โคเณ จินฺทฺริเย ภูมฺยํ วจเน เจว พุทฺธิยํ
อาทิจฺเจ รสฺมิยญฺเจว ปานีเยปิ จ วตฺตเต
เตสุ อตฺเถสุ โคเณ ถิ- ปุมา จ อิตเร ปุมา.[๙๑]

"โค ศัพท์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า วัว, อินทรีย์, แผ่นดิน, ถ้อยคำ, ความรู้, ดวงอาทิตย์, รัศมี และน้ำ ในเนื้อความเหล่านี้ เป็นอิตถีลิงค์และปุงลิงค์ในวัว และเป็นปุงลิงค์ในอรรถอื่น"

ตัวอย่างของอิตถีลิงค์พบในคำว่า คาโว โคฏฺเฐ โทหาเปติ (ย่อมให้รีดนมวัวที่คอก), โคสุ ทุยฺหมานาสุ คโต (เมื่อแม่โคถูกรีดนมอยู่ บุรุษไปแล้ว) ส่วนในประโยคว่า คาโว คจฺฉนฺติ (วัวทั้งหลายไป) เป็นคำกลางๆ ที่หมายถึงวัวตัวผู้และวัวตัวเมีย จึงมีรูปเป็นปุงลิงค์ เพราะปุงลิงค์เป็นลิงค์สามัญทั่วไปที่ใช้ในการไม่ระบุเจาะจง

คาว อิเตฺวว.

บทว่า คาว ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

บทว่า คาว ติดตามมาจากสูตรว่า คาว เส และบทนี้ก็มาจาก โค + อาว ส่วนบทว่า โค ตัดบท เป็น โค + โอ มีรูปวิเคราะห์ว่า โคสฺส โอ โค (โอ ของ โค ศัพท์ชื่อว่า โค)

[๑๑๗ : ๑๖๙] โยสุ จ.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อาว ในที่ โย วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ อยู่หลัง)

โค อ. โอ ของ โค ศัพท์ *อาว* เป็น อาว *โหติ* ย่อมเป็น *โยสุ* จ ใน โย วิภัตติ ท. ด้วย ฯ

โยสุ เจติ โคสทฺโทการสฺส อาโว.

แปลง โอ อักษรของ โค ศัพท์ เป็น อาว ด้วยสูตรว่า โยสุ จ (แปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อาว ในที่ โย วิภัตติและวิภัตติอื่นๆ อยู่หลัง)

ตโต โยนโม ตูตีห ตุสทฺเทน โยนํ โอ.

แปลง โย วิภัตติ เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตุ (แปลง โย วิภัตติท้าย อาร นั้นและศัพท์อื่นๆ เป็น โอ) นี้

คาโว.

[ปฐมา พหูพจน์] คาโว

รูปว่า คาวี (วัวตัวเมียทั้งหลาย) ให้ลง อี อิตถีปัจจัยท้าย โค ศัพท์แล้วแปลง โอ ของ โค เป็น อาว ด้วยโยควิภาคะว่า คาว ในสูตรว่า คาว เส หรือด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น หลังจากนั้นแล้วจึงลง โย วิภัตติแล้วลบไปด้วยสูตรว่า ฆปโต จ โยนํ โลโป นอกจากนั้น ถ้าถือว่ารูปว่า คาวี แปลว่า “วัวตัวผู้ทั้งหลาย” ก็ลง โย วิภัตติท้าย โค ศัพท์ แล้วแปลง โย วิภัตติเป็น อี ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น หรือด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๒๕) ว่า อาเว กเต โยนมี (เมื่อกระทำเป็น อาว แล้ว ให้แปลง โย วิภัตติเป็น อี) เช่น คาวี คจฺฉนฺติ (วัวตัวผู้ทั้งหลายไปอยู่), ชโน คาวี ปสฺสติ (ชนเห็นวัวตัวผู้ทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ คาโว

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (โค + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (คฺ โ- + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ด้วยสูตรว่า "โยสุ จ" (คฺ อาว + โย)

แปลง โย วิภัตติเป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า "ตโต โยนโม ตุ" (คฺ อาว + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (คฺ อาวฺ -ะ + โอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (คฺ อาวฺ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (คฺ ⟶ อาวฺ ⟶ โอ)

สำเร็จรูปเป็น คาโว

ตถาลปเน.

รูปในอาลปนะก็เหมือนอย่างนั้น

ในอาลปนะก็มีรูปเหมือนปฐมาวิภัตติในฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์ว่า โค, คาโว แม้ปทรูปสิทธิ-ปกรณ์จะกล่าวถึงรูปว่า คโว ที่เป็นปฐมาวิภัตติ พหูพจน์อีกด้วย โดยรัสสะ อาว เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า อวํมฺหิ จ แต่คัมภีร์นี้มิได้กล่าวถึงรูปนั้นไว้

[๑๑๘ : ๑๗๐] อวํมฺหิ จ.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อาว และ อว ในที่ อํ วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ

โค อ. โอ ของ โค ศัพท์ *อาว* จ เป็น อาว ด้วย *อว* จ เป็น อว ด้วย *โหติ* ย่อมเป็น *อํมฺหิ* จ ในที่ อํ วิภัตติ ด้วย ฯ

[คำว่า อวํมฺหิ ตัดบทเป็น อว + อํมฺหิ]

อํมฺหิ ปเร โคสทฺโทการสฺส อาวอวา โหนฺติ.

แปลง โอ อักษรของ โค ศัพท์ เป็น อาว และ อว ในที่ อํ วิภัตติซึ่งอยู่เบื้องหลัง

จสทฺเทน หินํวชฺชิเตสุ เสเสสุปิ.

แปลง โอ อักษรเป็น อาว และ อว แม้ในที่วิภัตติที่เหลือเว้น หิ และ นํ วิภัตติ ด้วย จ ศัพท์

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า ให้แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ในเพราะ นา, สฺมา, สฺมึ และ สุ วิภัตติด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โยสุ จ และแปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อว ในเพราะ โย, นา, ส, สฺมา, สฺมึ และ สุ วิภัตติ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ แต่พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๙๓) กล่าวว่า ให้แปลง โอ ดังกล่าวเป็น อาว และ อว ทั้งสองอย่างด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ แม้พาลาวตารคัณฐิ (หน้า ๒๙๙), พาลาวตารนิสสัยเก่า (หน้า ๒๕) และพาลาวตารนิสสัยใหม่ (หน้า ๔๔) ก็เพิ่ม อาวอวา เป็นประธานของประโยคข้างต้นเช่นกัน แต่ถ้าแปลงเป็น อาว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ อรรถของ จ ศัพท์ในสูตรว่า โยสุ จ ก็ไม่มีประโยชน์ใดๆ ทั้งสิ้น ผู้แปลจึงเห็นว่าควรแปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ในที่ นา, สฺมา, สฺมึ และ สุ วิภัตติอยู่หลังด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โยสุ จ และแปลง โอ ของ โค เป็น อว ในที่วิภัตติอยู่หลังที่เหลือยกเว้น หิ และ นํ วิภัตติ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

[๑๑๙ : ๑๗๑] อาวสฺสุ วา.

แปลง อ ของ อาว เป็น อุ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

อุ อ. อุ อาเทศ *อาวสฺส* แห่ง อ ของ อาว *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง *อํมฺหิ* ในที่ อํ วิภัตติ ฯ

อาวสฺสุ วาติ อํมฺหิ อาวนฺตสฺส อุตฺตํ วา.

แปลงสระท้าย อาว เป็น อุ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้างด้วยสูตรว่า อาวสฺสุ วา (แปลง อ ของ อาว เป็น อุ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง)

คำว่า อาวสฺสุ ตัดบทเป็น อาวสฺส + อุ คำว่า อาว แปลตามศัพท์ว่า “สระ อ ของ อาว” โดยมีรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า อาวสฺส อ อาว (สระ อ ของ อาว ชื่อว่า อาวะ)

โดยเหตุที่ อํมฺหิ ศัพท์ติดตามมาสู่สูตรนี้ ดังนั้น จึงทำให้แปลง อ ของ อาว เป็น อุ ในที่มี อํ วิภัตติอยู่หลัง

คาวุํ คาวํ ควํ.

[ทุติยา พหูพจน์] คาวุํ คาวํ ควํ

การประกอบรูปศัพท์ คาวุํ

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” (โค + อํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คฺ โ- + อํ)

ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง โอ ของ โค เป็น อาว ด้วยสูตรว่า “อวํมฺหิ จ” (คฺ อาว + อํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คฺ อาวฺ -ะ + อํ)

ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อ ของ อาว เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “อาวสฺสุ วา” (คฺ อาวฺ -ุ + อํ)

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา” (คฺ อาวฺ -ุ + อํ)

แปลง อํ ท้าย ล เป็นนิคคหิต ด้วยสูตรว่า “อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ” (คฺ อาวฺ -ุ + -ํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (คฺ ⟶ อาวฺ ⟶ -ุ -ํ)

สำเร็จรูปเป็น คาวุํ

โย.

ลง โย วิภัตติ

คาโว.

[ทุติยา พหูพจน์] คาโว

คาเวน คเวน, โคภิ โคหิ.

[ตติยา] คาเวน คเวน โคภิ โคหิ

รูปว่า คาเวน แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โยสุ จ

รูปว่า คเวน แปลง โอ ดังกล่าวเป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า อวํมฺหิ จ

การประกอบรูปศัพท์ คาเวน

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กรเณ ตติยา" (โค + นา)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (คฺ โ- + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "โยสุ จ" (คฺ อาว + นา)

แปลง นา ท้าย อการันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า "อโต เนน" (คฺ อาว + เอน)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (คฺ อาวฺ -ะ + เอน)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (คฺ อาวฺ + เอน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (คฺ ⟶ อาวฺ ⟶ เอน)

สำเร็จรูปเป็น คาเวน

[๑๒๐ : ๑๗๔] คาว เส.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อาว ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง

โค อ. โอ ของ โค ศัพท์ *อาว* เป็น อาว *โหติ* ย่อมเป็น *เส* ในที่ ส วิภัตติ ฯ

คาว เสติ เส โอสฺส อาโว.

แปลง โอ เป็น อาว ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า คาว เส (แปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อาว ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง)

คาวสฺส ควสฺส.

[จตุตฺถี เอกพจน์] คาวสฺส ควสฺส

รูปว่า คาวสฺส แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ด้วยสูตรนี้

รูปว่า ควสฺส แปลง โอ ดังกล่าวเป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า อวํมฺหิ จ

คำว่า คาว ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์แปลว่า “โอ ของ โค ศัพท์” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โคสฺส โอ โค = โอ ของ โค ศัพท์ ชื่อว่า โค

ส่วนคัมภีร์นยาสะแสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- โคสฺส โอ โค, โคสฺส อาว คาว = อาว อาเทศแห่ง โอ ของ โค ศัพท์ ชื่อว่า คาวะ

อย่างไรก็ตาม รูปว่า โคสฺส มีศัพท์เดิมมาจาก โค ศัพท์ที่สำเร็จรูปด้วยการลง สิ วิภัตติ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า คจฺฉตีติ โค (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า โค) <คมฺ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย> หลังจากนั้นจึงลง ส วิภัตติท้าย โค ศัพท์ จึงมีรูปเป็น โคสฺส ข้อนี้เช่นเดียวกับการลง โย วิภัตติเป็นต้นท้าย โค ศัพท์เป็นรูปว่า คาโว, คโว เป็นต้น

แม้บทว่า โค จะลง สิ วิภัตติอยู่แล้วก็ลง โย วิภัตติเป็นต้นได้เหมือนดั่งเป็นบทที่ยังมิได้ลงวิภัตติ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ว่า

นิปฺผนฺเน อปิ ธาตูหิ สทฺเท โคอิติอาทโย
อนิปฺผนฺนํว เปกฺขนฺติ คาวาทิวิธิเภทโต.
ตถา หิ คจฺฉตีติ โค อิติ วุตฺตปทํ ปุน
อนิปฺผนฺนํ กริตฺวาน คาโว อิจฺจาทิกํ'พฺรวุํ.[๙๒]

"แม้เมื่อศัพท์สำเร็จแล้วด้วยธาตุทั้งหลาย ศัพท์ว่า โค เป็นต้นย่อมมองหาความไม่สำเร็จ เพราะจำแนกตามวิธีมี คาโว เป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า บทที่กล่าวแล้วว่า คจฺฉตีติ โค อาจารย์ทั้งหลายกระทำให้เป็นบทที่ยังไม่สำเร็จอีก จึงกล่าวบทว่า คาโว (โคทั้งหลาย) เป็นต้น"

อีกอย่างหนึ่ง โค ศัพท์ในคำว่า โคสฺส ประกอบรูปศัพท์จาก คมุ ธาตุ + โร ปัจจัย ลง โร ปัจจัยด้วยโมคคัลลานสูตร (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๓) ว่า คมา โร (ลง โร ปัจจัยท้าย คมุ ธาตุ) มีรูปวิเคราะห์ว่า คจฺฉตีติ โค, ปสุ (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า โค หมายถึง วัว) จึงสำเร็จรูปเป็น โอ การันต์ว่า โค เมื่อลง ส วิภัตติท้าย โค ศัพท์ จึงได้รูปว่า โคสฺส

นัยแรกเป็นมติของสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) กล่าวว่า โค ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก คมุ ธาตุ + กฺวิ เมื่อลบพยัญชนะที่สุดธาตุ คือ มฺ แล้ว ให้ลง สิ วิภัตติ แล้วแปลงเป็น โอ จึงได้รูปว่า โค

ส่วนนัยหลังเป็นมติของปทรูปสิทธิปกรณ์และโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า โค ศัพท์มาจาก คมุ ธาตุ + โร ปัจจัย โดยเหตุที่ โค ศัพท์เป็น โอ การันต์โดยปกติ ดังนั้น นัยหลังจึงสมควรกว่า แต่นัยแรกก็ไม่ผิดหลักภาษา เพราะถือว่าเป็นข้อยกเว้นพิเศษ ดังบทว่า วีสํ ในเบื้องแรกลง โย วิภัตติแล้วแปลง โย เป็น อีสํ เมื่อตั้งเป็นนามอีกครั้งหนึ่งแล้วจึงลง สิ วิภัตติได้ และมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ เอกพจน์ในทุกวิภัตติ

การประกอบรูปศัพท์ คาวสฺส

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี" (โค + ส)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (คฺ โ- + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ด้วยสูตรว่า "คาว เส" (คฺ อาว + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง ลง ส อาคมด้วยสูตรว่า "สาคโม เส" (คฺ อาวสฺส)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (คฺ ⟶ อาวสฺส)

สำเร็จรูปเป็น คาวสฺส

[๑๒๑ : ๑๗๕] ตโต นมํ ปติมฺหาลุตฺเต จ สมาเส.

แปลง นํ ท้าย โค ศัพท์นั้นเป็น อํ และแปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อว ในที่ ปติ ศัพท์อยู่หลังในอลุตตสมาส และในที่อื่นๆ [ที่มิใช่สมาส]

นํ อ. นํ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต โคสทฺทโต* จาก โค ศัพท์นั้น *อํ* เป็น อํ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ *โค* จ อ. โอ ของ โค ศัพท์ ด้วย *อว* เป็น อว *โหติ* ย่อมเป็น *สมาเส* ในสมาส *อลุตฺเต* ที่เป็นอลุตตสมาส *ปติมฺหิ* ในที่ ปติ ศัพท์ ฯ

ตโต นมาโท จกาเรน นํ อิจฺจสฺส อํ, โอสฺส อโว จ.

แปลงวิภัตตินี้คือ นํ เป็น อํ และแปลง โอ เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต นํ เป็นต้น (แปลง นํ ท้าย โค ศัพท์นั้นเป็น อํ และแปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อว ในที่ ปติ ศัพท์อยู่หลังในอลุตตสมาส และในที่อื่นๆ [ที่มิใช่สมาส])

คำว่า นมํ ตัดบทเป็น นํ + อํ

คำว่า ปติมฺหาลุตฺเต ตัดบทเป็น ปติมฺหิ + อลุตฺเต ตัวอย่างของสูตรนี้ คือ ควมฺปติสฺส เถรสฺส (แก่พระเถรนามว่า พระควัมปติ) โดยคำว่า ควมฺปติ แปลตามศัพท์ว่า “เจ้าของวัว” เป็นอลุตตสมาส คือสมาสที่ไม่ลบวิภัตติในบทหน้า กล่าวคือ ไม่ลบ นํ วิภัตติที่ ควํ ใน ควมฺปติ ส่วนรูปว่า ควํ ที่ไม่ใช่สมาส ให้แปลง นํ เป็น อํ และแปลง โอ เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต นมํ เป็นต้น

ควํ.

[จตุตถี พหูพจน์] ควํ

การประกอบรูปศัพท์ ควํ

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (โค + นํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คฺ โ- + นํ)

แปลง นํ เป็น อํ และแปลง โอ ของ โค เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต นมํ ปติมฺหาลุตฺเต จ สมาเส” (คฺ อว + อํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คฺ อวฺ -ะ + อํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (คฺ อวฺ + อํ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (คฺ ⟶ อวฺ ⟶ อํ)

สำเร็จรูปเป็น ควํ

[๑๒๒ : ๑๗๒] สุหินาสุ จ.

แปลง โค ศัพท์เป็น โคณ และอื่นๆ ในที่ สุ, หิ, นา วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง

โคณ จ อ. โคณ อาเทศ ด้วย *โคสทฺทสฺส* แห่ง โค ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง *สุหินาสุ* จ ในที่ สุ, หิ และ นา วิภัตติ ท. ด้วย ฯ

สุหินาสุ เจตีห จกาเรน โคสฺส คุ จ.

แปลง โค เป็น คุ อีกด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า สุหินาสุ จ (แปลง โค ศัพท์เป็น โคณ และอื่นๆ ในที่ สุ, หิ, นา วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง)

สูตรนี้กล่าวต่อจากสูตรว่า โคณ นํมฺหิ วา จึงมีบทว่า โคณ และ วา ติดตามมาปรากฏในสูตรนี้ ทำให้แปลง โค ศัพท์เป็น โคณ ในที่ สุ, หิ และ นา วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรนี้ นอกจากนั้น จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ ประกอบท้ายการิยะคือ โคณ ศัพท์และท้ายนิมิตตะคือ สุหินาสุ ศัพท์ จึงรวบรวมการิยะอื่นคือการแปลง โค ศัพท์เป็น คุ และรวบรวมนิมิตตะอื่นคือ สิ วิภัตติเป็นต้นที่เหลือจาก สุ, หิ และ นา วิภัตติ ยกเว้นแปลงเป็น โคณ ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า โคณ นํมฺหิ วา ดังนั้น จึงอาจแปลง โค ศัพท์เป็น โคณ ในที่มีวิภัตติทั้งหมดอยู่หลังได้ อนึ่ง กัจจายนไวยากรณ์กล่าวว่า

จคฺคหเณน สฺยาทิเสเสสุ ปุพฺพุตฺตวจเนสุปิ โคณ-คุ-ควยาเทสา โหนฺติ.[๙๓]

“การแปลงเป็น โคณ, คุ และ ควย ย่อมมีได้แม้ในเพราะวิภัตติที่กล่าวไว้ก่อนมี สิ เป็นต้น ที่เหลือด้วย จ ศัพท์”

ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์จึงอาจมีรูปว่า โคณ ในทุกวิภัตติ, คุ ในรูปว่า คุนฺนํ และ ควย (วัวลาน) ในทุกวิภัตติ แต่คัมภีร์นี้มิได้กล่าวถึงการแปลงเป็น โคณ หรือ ควย ไว้ เพราะเห็นว่า โคณ ศัพท์ แปลว่า “วัว” เป็นศัพท์เฉพาะที่เป็น อ การันต์เหมือน โค ศัพท์ จึงไม่ใช่แปลงมาจาก โค ศัพท์ และอาจแจกปทมาลาได้ตาม พุทฺธ ศัพท์เป็นรูปว่า โคโณ, โคณา เป็นต้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

พาลาวตารการเกนาจริเยน โคสทฺทรูปสิทฺธิกถเน โคณาเทสิตสฺส วา ควยาเทสิตสฺส วา โคสฺส โคเณนาทิกํ กิญฺจิ รูปํ น วุตฺตํ. กสฺมาติ เจ. โคณสทฺโท จ ควยสทฺโท จ ปาฬิยํ วิสุํ อญฺญสทฺทวเสน ทิสฺสติ. ตสฺมา โคณสทฺโท จ ควยสทฺโท จาติ เทฺว สทฺทา อการนฺตาติ มญฺญมาเนน เต อาเทสา น วุตฺตาติ มนฺตพฺพํ โหติ.[๙๔]

“ในการกล่าวถึงรูปสำเร็จของ โค ศัพท์ อาจารย์ผู้แต่งพาลาวตารไม่ได้กล่าวถึงรูปใดรูปหนึ่งมี โคเณน เป็นต้นของ โค ศัพท์ที่ถูกแปลงเป็น โคณ หรือ ควย

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : โคณ ศัพท์ และ ควย ศัพท์ย่อมปรากฏโดยความเป็นศัพท์อื่นโดยเฉพาะในพระบาลี ดังนั้น พึงทราบว่า ท่านดำริว่าศัพท์ทั้งสองคือ โคณ ศัพท์และ ควย ศัพท์เป็น อ การันต์ จึงไม่กล่าวถึงอาเทศเหล่านั้นไว้”

การที่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ที่อนุญาตการแปลง โค เป็น โคณ นั้น มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า โคณ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ โค ศัพท์ ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฏีกาว่า

โคณสทฺทสฺส โคปริยายภาวทสฺสนตฺถํ โคสทฺทสฺส โคณาเทสวิธานํ[๙๕]

“วิธีแปลง โค ศัพท์เป็น โคณ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า โคณ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ โค ศัพท์”

อย่างไรก็ตาม พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๘๔) ไม่เห็นด้วยกับการแปลง โค เป็น โคณ เพราะท่านไม่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์พาลาวตารนี้ เนื่องจากว่าเป็นศัพท์เฉพาะ อ การันต์ อีกทั้งได้อ้างโมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๗๒) ว่า

“แม้ โคณ ศัพท์ก็เป็นศัพท์เฉพาะที่แสดงถึงสัตว์สี่เท้าพิเศษเหมือน โค ศัพท์ เพราะพบตัวอย่างในวิภัตติทั้งหมด และไม่มีโทษอย่างใดอย่างหนึ่งในความเป็นศัพท์อื่น อีกทั้งการให้สำเร็จศัพท์ที่สำเร็จแล้วโดยความเป็นศัพท์อื่นย่อมไม่สมควร เพราะเป็นความเคลือบแคลงยิ่ง[ในการประกอบศัพท์] จะเห็นได้ว่าคำไวพจน์มีคำว่า ตรุ เป็นต้นของคำว่า รุกฺข (ต้นไม้) เป็นต้นก็เป็นสิ่งที่พึงแสดงได้โดยความเป็นศัพท์อื่น ไม่จำเป็นต้องแปลง รุกฺข เป็น ตรุ เป็นต้น”

อนึ่ง แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๙๕) ก็กล่าวว่า คำไวพจน์ของวัว มี ๖ ศัพท์ คือ อุสภ, พลีพทฺธ, โคณ, โค, วสภ และ วุส โดยคำว่า โคณ ประกอบรูปศัพทมาจาก คมฺ ธาตุ + ยุ ปัจจัย ลบ มฺ ที่สุดธาตุ, แปลง อ ของ ค เป็น โอ, แปลง ยุ เป็น อน และแปลง น เป็น ณ หรือลง ณกฺ ปัจจัยท้าย คมฺ ธาตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า คจฺฉตีติ โคโณ (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า โคณะ)

คำอธิบายข้างต้นนี้กล่าวตามข้อความในคัมภีร์นี้ที่อนุญาตการแปลง โค เป็น คุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า สุหินาสุ จ ผู้แปลเข้าใจว่า ท่านผู้แต่งคัมภีร์พาลาวตารคงจะกล่าวถึงการอาเทศนี้ตามข้อความที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่ถ้าท่านผู้แต่งเห็นว่าสูตร โคณ นํมฺหิ วา และ สุหินาสุ จ ไม่มีประโยชน์ ก็ไม่ควรจะประกอบใช้ จ ศัพท์ในสูตรว่า สุหินาสุ จ ดังนั้น จึงอาจแปลง โค เป็น คุ ได้ด้วยมหาสูตรที่นิยมใช้ในคัมภีร์นี้ คือ ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้])

โคณ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โคโณ	โคณา
อาลปนะ	เห โคณ โคณา	เห โคณา
ทุติยา	โคณํ	โคเณ
ตติยา	โคเณน	โคเณหิ โคเณภิ
จตุตถี	โคณสฺส	โคณานํ
ปัญจมี	โคณา โคณสฺมา โคณมฺหา	โคเณหิ โคเณภิ
ฉัฏฐี	โคณสฺส	โคณานํ
สัตตมี	โคเณ โคณสฺมึ โคณมฺหิ	โคเณสุ

ทฺวิตฺเต คุนฺนํ โคนํ.

เมื่อกระทำการซ้อนพยัญชนะแล้ว ได้รูปว่า

[จตุตถี พหูพจน์] คุนฺนํ โคนํ

การประกอบรูปศัพท์ คุนฺนํ

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (โค + นํ)

ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง โค ทั้งศัพท์เป็น คุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “สุหินาสุ จ” (คุ + นํ)

ลง นฺ อักษรเป็นอาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตร “โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ” (คุนฺนํ)

สำเร็จรูปเป็น คุนฺนํ

คาวา ควา คาวมฺหา ควมฺหา คาวสฺมา ควสฺมา โคภิ โคหิ, คาเว คเว คาวมฺหิ ควมฺหิ คาวสฺมึ ควสฺมึ คาเวสุ คเวสุ โคสุ.

[ปัญจมี] คาวา ควา คาวมฺหา ควมฺหา คาวสฺมา ควสฺมา, โคภิ โคหิ

[สัตตมี] คาเว คเว คาวมฺหิ ควมฺหิ คาวสฺมึ ควสฺมึ, คาเวสุ คเวสุ โคสุ

รูปที่ลง โย ปฐมาและทุติยาวิภัตติ มีรูปว่า คาโว เท่านั้นตามมติของคัมภีร์นี้ แต่ปทรูปสิทธิ-

ปกรณ์ยังเพิ่มรูปว่า คโว อีกด้วย นอกจากนั้น ลำดับรูปในคัมภีร์นี้อาจต่างกับที่กล่าวในปทรูปสิทธิปกรณ์บ้าง คือ ในคัมภีร์นี้มีลำดับรูปสัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ว่า คาเว คเว คาวมฺหิ ควมฺหิ คาวสฺมึ ควสฺมึ แต่ในปทรูปสิทธิปกรณ์ลำดับเป็นรูปว่า คาเว คาวมฺหิ คาวสฺมึ คเว ควมฺหิ ควสฺมึ ในที่นี้ได้กล่าวตามลำดับรูปในปทรูปสิทธิปกรณ์เพื่อให้ท่องจำง่าย

โค สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โค	คาโว
อาลปนะ	โภ โค	เห คาโว
ทุติยา	คาวุํ คาวํ ควํ	คาโว
ตติยา	คาเวน คเวน	โคหิ โคภิ
จตุตถี	คาวสฺส ควสฺส	ควํ คุนฺนํ โคนํ
ปัญจมี	คาวา คาวมฺหา คาวสฺมา ควา ควมฺหา ควสฺมา	โคหิ โคภิ
ฉัฏฐี	คาวสฺส ควสฺส	ควํ คุนฺนํ โคนํ
สัตตมี	คาเว คาวมฺหิ คาวสฺมึ คเว ควมฺหิ ควสฺมึ	คาเวสุ คเวสุ โคสุ

สรุปความว่า การันต์ในปุงลิงค์ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ มี ๖ ประเภท คือ

๑. อ การันต์　เช่น　พุทฺธ, อตฺต, ราช, คุณวนฺตุ, คจฺฉนฺต

๒. อิ การันต์　เช่น　อคฺคิ

๓. อี การันต์　เช่น　ทณฺฑี

๔. อุ การันต์　เช่น　ภิกฺขุ

๕. อู การันต์　เช่น　สพฺพญฺญู

๖. โอ การันต์　เช่น　โค

ขอประพันธ์คาถาท่องจำของการันต์ทั้ง ๖ ประเภทเหล่านี้ตามนามศัพท์ที่เป็นประธานของคณะนั้นๆ ว่า

พุทฺโธ อตฺตา จ ราชา จ คุณวา คจฺฉํ ตถาคฺคิ จ
ทณฺฑี ภิกฺขุ ตถา สตฺถุ สพฺพญฺญู โคติ สงฺคโห.

“การประมวล[นามศัพท์ ปุงลิงค์] คือ

พุทฺธ (พระพุทธเจ้า)	อตฺต (ตน)
ราช (พระราชา)	คุณวนฺตุ (ผู้มีคุณ)
คจฺฉนฺต (ผู้ไป)	อคฺคิ (ไฟ)
ทณฺฑี (คนมีไม้เท้า)	ภิกฺขุ (ภิกษุ)
สตฺถุ (พระศาสดา)	สพฺพญฺญู (พระสัพพัญญู)
โค (วัว)”	

ปุลฺลิงฺคา.

จบนามศัพท์ ปุงลิงค์

อิตถีลิงค์

กญฺญา. สิโลโป.

กญฺญา (สาวน้อย) ลบ สิ วิภัตติ

อ การันต์ อิตถีลิงค์ ไม่ปรากฏ พบเพียง อา การันต์เป็นต้น และต้องลบ สิ วิภัตติท้าย กญฺญา ศัพท์ อา การันต์ด้วยสูตรว่า เสสโต โลปํ คสีปิ เพราะการแปลง สิ วิภัตติเป็น โอ ด้วยสูตรว่า โส หรือแปลงเป็น อา ด้วยสูตรว่า สฺยา จ เป็นต้น เนื่องด้วย อ การันต์เท่านั้นจึงนับ อา การันต์เข้าใน เสส ศัพท์ที่พบในสูตรว่า เสสโต โลปํ คสีปิ อีกด้วย

ลักษณะการเขียนเรื่องอิตถีปัจจัยของพาลาวตาร ต่างจากที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ เพราะปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงการลง อา อิตถีปัจจัยด้วยสูตรว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย (ลง อ ปัจจัยท้ายรูป อ การันต์ ในอิตถีลิงค์) แล้วจะแสดงการตั้งเป็นนาม ฯลฯ

แต่คัมภีร์นี้กล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์ของศัพท์อิตถีลิงค์ คือ อาการันต์ = กญฺญา, อิการันต์ = รตฺติ, อีการันต์ = นที, อุการันต์ = ยาคุ, อูการันต์ = ชมฺพู แล้วจึงระบุถึงหลักการลงอิตถีปัจจัย ๓ ศัพท์ คือ อา, อี และ อินี ปัจจัยไว้ในตอนท้าย

การประกอบรูปศัพท์ กญฺญา

ศัพท์เดิมเป็น กญฺญ

ลง อา ปัจจัยท้าย อ การันต์ในอิตถีลิงค์ด้วยสูตรว่า “อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย” (กญฺญ อา)

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น กญฺญา

ให้ กญฺญา เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ” (กญฺญา)

ลง สิ วิภัตติท้าย กญฺญา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (กญฺญา + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสีปิ” (กญฺญา)

สำเร็จรูปเป็น กญฺญา

กญฺญา ศัพท์โดยทั่วไปแปลว่า “สาวน้อย” ในคัมภีร์อภิธานฎีกากล่าวถึงเรื่องนี้ตามวรรณกรรมสันสกฤตว่า

อฏฺฐวสฺสา ภเว โครี ทสวสฺสา ตุ กญฺญกา
สมฺปตฺเต ทฺวาทสวสฺเส กุมารีตฺยภิธียเต.[๙๖]

"หญิงที่มีอายุ ๘ ขวบ ชื่อว่า โครี (เด็กหญิง) ส่วนหญิงที่มีอายุ ๑๐ ขวบ ชื่อว่า กัญญา (สาวน้อย) เมื่อถึงอายุ ๑๒ ขวบ จึงเรียกว่า กุมารี (หญิงสาว)"

แม้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๙๔-๕) ก็จำแนกหญิงออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. เด็กหญิงอายุ ๘ ขวบ ชื่อว่า โครี, ทาริกา (เด็กหญิง)

๒. หญิงอายุ ๑๐ ขวบ หรือหญิงสาวบริสุทธิ์ ชื่อว่า กัญญา (สาวน้อย)

๓. หญิงสาวอายุ ๑๒ ขวบ ชื่อว่า กุมารี (หญิงสาว)

๔. หญิงสาวที่มีอายุ ๑๒ ขวบขึ้นไปจนถึงเวลาที่ยังไม่ชรา ชื่อว่า ยุวตี ตรุณี หรือ มาณวิกา (หญิงสาว)

๕. หญิงชรา ชื่อว่า เถรี หรือ มหัลลิกา

คัมภีร์ข้างต้นยังกล่าวว่าวิธีใช้ดังกล่าวไม่แน่นอน เพราะในพระบาลีบางแห่งก็ใช้ ทาริกา หรือ กุมารี สลับกับ กญฺญา ศัพท์โดยหมายถึงคนเดียวกันได้ ดังนั้นศัพท์ว่า กญฺญา, ทาริกา และ กุมารี จึงเป็นคำไวพจน์กันที่หมายถึง "หญิงสาว" นอกจากนั้น ท่านกล่าวสรุปว่า จะเป็นหญิงบริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์ก็ตาม ถ้ายังไม่ชราก็เรียกว่า กัญญา ได้

[๑๒๓ : ๑๗๗] อา โฆ.

อา ที่เป็นชื่อของอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ฆ

อา อ. อา *อิตฺถิขฺยา* อันเป็นชื่อของอิตถีลิงค์ *โฆ* ชื่อว่า ฆ ฯ

อา โฆติ อิตฺถิยํ อาการสฺส ฆสญฺญา.

ตั้ง อา อักษรในอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ฆ ด้วยสูตรว่า อา โฆ (อา ที่เป็นชื่อของอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ฆ)

คำว่า อิตฺถิขฺยา ตามมาจากสูตรว่า เต อิตฺถิขฺยา โป มาสู่สูตรว่า อา โฆ จึงต้องแปล อิตฺถิขฺยา ไว้เป็นวิเสสนะของ อา ในสูตร

คำว่า อิตฺถิขฺยา ตัดบทเป็น อิตฺถี + อาขฺยา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิตฺถิยา อาขฺยา อิตฺถิขฺยา = ชื่อของอิตถีลิงค์ ชื่อว่า อิตถิขยา

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๔) แสดงคำไวพจน์ของศัพท์ที่มีอรรถว่า "ชื่อ" ไว้ ๙ ศัพท์ คือ สญฺญา, อาขฺยา, อวฺหา, สมญฺญา, อภิธาน, นาม, อวฺหย, นามเธยฺย, อธิวจน ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สญฺญา'ขฺยา'วฺหา สมญฺญา จา- ภิธานํ นาม'มวฺหโย
นามเธยฺยาธิวจนํ ปฏิวากฺยํ ตุ อุตฺตรํ.[๙๗]

"ชื่อ ๙ ศัพท์ = สญฺญา, อาขฺยา, อวฺหา, สมญฺญา, อภิธาน, นาม, อวฺหย, นามเธยฺย, อธิวจน

คำตอบ ๒ ศัพท์ = ปฏิวากฺย, อุตฺตร"

การตั้งสระ อิ วัณณะและสระ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ด้วยสูตรว่า อิวณฺณุวณฺณา ฌลา (อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ) มีประโยชน์เพื่อให้รู้ว่าเป็นศัพท์ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ อีกทั้งมีประโยชน์เพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์ได้ โดยแปลง ส วิภัตติเป็น โน เป็นต้น

แม้การตั้งชื่อสระเหล่านั้นให้ชื่อว่า ป ด้วยสูตรว่า เต อิตฺถิขฺยา โป (อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้น ที่แสดงอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ป) ก็มีประโยชน์เพื่อให้รู้ว่าเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ อีกทั้งมีประโยชน์เพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์ได้ โดยแปลง ส วิภัตติเป็น ยา เป็นต้น

ส่วนการตั้งชื่อ ฆ มีประโยชน์เพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์ได้เท่านั้น โดยแปลง นา วิภัตติเป็น อาย เป็นต้น ไม่มีประโยชน์เพื่อให้รู้ว่าเป็นอิตถีลิงค์ เพราะบทที่ลง อา อิตถีปัจจัยปรากฏโดยความเป็นอิตถีลิงค์อยู่แล้ว

โยโลเป กญฺญา.

เมื่อกระทำการลบ โย วิภัตติแล้ว ได้รูปว่า

[ปฐมา พหูพจน์] กญฺญา

ปกฺเข กญฺญาโย.

ในฝ่าย[อื่น] ได้รูปว่า กญฺญาโย

การประกอบรูปศัพท์ กญฺญา

ศัพท์เดิมเป็น กญฺญา

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (กญฺญา + โย)

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า "อา โฆ" (กญฺญา + โย)

ลบ โย ท้าย ฆ ด้วยสูตรว่า "ฆปโต จ โยนํ โลโป" (กญฺญา)

สำเร็จรูปเป็น กญฺญา

การประกอบรูปศัพท์ กญฺญาโย

ศัพท์เดิมเป็น กญฺญา

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (กญฺญา + โย)

แม้ควรจะลบ โย ท้าย ฆ ด้วยสูตรว่า “ฆปโต จ โยนํ โลโป” ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ วา ศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรว่า ฌลโต สสฺส โน วา ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น กญฺญาโย

[๑๒๔ : ๑๗๘] ฆเต จ.

แปลง ค ท้าย ฆ เป็น เอ นั่นเทียว

เอ จ อ. เอ อาเทศ นั่นเทียว *คสฺส* แห่ง ค *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ฆโต* จาก ฆ *โหติ* ย่อมมี ฯ

ฆเต เจติ คสฺส เอ.

แปลง ค เป็น เอ ด้วยสูตรว่า ฆเต จ (แปลง ค ท้าย ฆ เป็น เอ นั่นเทียว)

จ ศัพท์ทำหน้าที่สันนิฏฐานาวธารณะ แปลว่า "นั่นเทียว" หมายความว่า ต้องแปลง ค เป็น เอ อย่างเดียวแน่นอน จึงมีรูปเป็น กญฺเญ เท่านั้น อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๓๒๒-๒๓) กล่าวว่าในคัมภีร์จูฬนิรุตติแสดงรูปอาลปนะว่า กญฺญา ไว้อีกด้วย

คำว่า ฆเต ตัดบทเป็น ฆโต + เอ

โภ กญฺเญ กญฺญา กญฺญาโย, กญฺญํ กญฺญา กญฺญาโย.

[อาลปนะ] โภ กญฺเญ, กญฺญา กญฺญาโย.

[ทุติยา] กญฺญํ, กญฺญา กญฺญาโย.

การประกอบรูปศัพท์ กญฺเญ

ศัพท์เดิมเป็น กญฺญา

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "อาลปเน จ" (กญฺญา + สิ)

ให้ สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า "อาลปเน สิ คสญฺโญ" (กญฺญา + ค)

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า "อา โฆ" (กญฺญา + ค)

แปลง ค ท้าย ฆ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "ฆเต จ" (กญฺญา + เ-)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (กญฺญฺ -า + เ-)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (กญฺญฺ + เ-)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (กญฺญฺ ⟶ เ-)

สำเร็จรูปเป็น กญฺเญ

อาย เอกวจนสฺเสเตฺวว.

บทว่า อาย และ เอกวจนสฺส ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๒๕ : ๑๗๙] ฆโต นาทีนํ.

แปลงเอกพจน์วิภัตติมี นา เป็นต้นท้าย ฆ เป็น อาย

อาย อ. อาย อาเทศ *เอกวจนานํ* แห่งวิภัตติเอกพจน์ ท. *นาทีนํ* อันมี นา วิภัตติเป็นต้น *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ฆโต* จาก ฆ *โหติ* ย่อมมี ฯ

ฆโต นาทีนนฺติ นาเทกวจนานมาโย.

แปลง นา วิภัตติเป็นต้นที่เป็นเอกพจน์เป็น อาย ด้วยสูตรว่า ฆโต นาทีนํ (แปลงเอกพจน์วิภัตติมี นา เป็นต้นท้าย ฆ เป็น อาย)

คำว่า นาทีนํ (นา วิภัตติเป็นต้น) หมายถึง วิภัตติ ๕ คือ นา, ส, สฺมา, ส และ สฺมึ วิภัตติ อนึ่ง อาทิ ศัพท์ในบทนี้ลงในความหมายว่า ปการ (ประเภทเดียวกัน) ละวิภัตติ ๔ ศัพท์ คือ ส, สฺมา, ส และ สฺมึ วิภัตติ ที่เหมือนกับ นา วิภัตติโดยความเป็นเอกพจน์เหมือนกัน

นอกจากนั้น อาจจะถือว่า อาทิ ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า มริยาท (ขอบเขต) แปลว่า "เป็นเบื้องต้น" ละวิภัตติ ๔ ศัพท์เหล่านั้นที่มี นา วิภัตติอยู่หนต้นนั้นเอง

คำว่า นาเทกวจนานมาโย ตัดบทเป็น นา + อาทิ + เอกวจนานํ + อาโย

บทว่า อาย และ เอกวจนสฺส ตามมาจากสูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ แต่เปลี่ยนรูปเอกพจน์ว่า เอกวจนสฺส เป็นรูปพหูพจน์ว่า เอกวจนานํ ตาม นาทีนํ ที่ปรากฏโดยตรงในสูตร ฎีกาใหม่ (หน้า ๙๖) กล่าวว่าเป็นฐาโนจิตนัย คือ นัยที่เหมาะแก่ฐานะ ดังมีปริภาสาคือกฎทั่วไปในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม.[๙๘]

"การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ"

ฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

"อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตู"ติ สุตฺตโต "อาย" อิติ จ "เอกวจนสฺส" อิติ จ "ฆโต นาทีนนฺ"ติ สุตฺตมนุวตฺตเต. ตสฺมา ฐาโนจิตนเยน วจนปฺปโยคํ กตฺวา ฆโต นาทีนํ เอกวจนานํ อาย โหตีติ สมฺพนฺโธ กาตพฺโพ.[๙๙]

"บทว่า อาย และ เอกวจนสฺส ตามมาสู่สูตรว่า ฆโต นาทีนํ จากสูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ ดังนั้น จึงควรกระทำสัมพันธ์[เนื้อความ]โดยทำการประกอบพจน์ตามฐาโนจิตนัยว่า แปลงเอกพจน์วิภัตติมี นา เป็นต้นที่อยู่ท้าย ฆ เป็น อาย"

มีข้อสังเกตว่า ฐาโนจิตนัยที่ท่านกล่าวถึงในสูตรนี้ ไม่พบในคัมภีร์ปทวิจารที่กล่าวถึงนัย ๔๐ ไว้ แต่ก็เป็นนัยที่ควรจดจำไว้ โดยเฉพาะในฐานะที่มีการเปลี่ยนพจน์หรือวิภัตติแล้ว ติดตามไปสู่ประโยคอื่นต้องใช้นัยทางไวยากรณ์นี้

กญฺญาย กญฺญาภิ กญฺญาหิ, กญฺญาย กญฺญานํ.

[ตติยา] กญฺญาย, กญฺญาภิ กญฺญาหิ.

[จตุตฺถี] กญฺญาย, กญฺญานํ.

การประกอบรูปศัพท์ กญฺญาย

ศัพท์เดิมเป็น กญฺญา

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กรเณ ตติยา" (กญฺญา + นา)

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า "อา โฆ" (กญฺญา + นา)

แปลง นา ท้าย ฆ เป็น อาย ด้วยสูตรว่า "ฆโต นาทีนํ" (กญฺญา + -าย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (กญฺญ -า + -าย)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (กญฺญ + -าย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (กญฺญ ⟶ -าย)

สำเร็จรูปเป็น กญฺญาย

[๑๒๖ : ๑๘๐] ฆปโต สฺมึ ยํ วา.

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย ฆ และ ป เป็น ยํ ได้บ้าง

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ฆปโต* จาก ฆ และ ป *ยํ* เป็น ยํ *โหติ* ย่อม เป็น *วา* บ้าง ฯ

ฆเปหิ สฺมิโน ยํ วา โหติ.

แปลง สฺมึ วิภัตติที่อยู่ท้าย ฆ และ ป เป็น ยํ ได้บ้าง

ท่านอธิบายบทว่า ฆปโต ด้วยบทพหูพจน์ว่า ฆเปหิ เพื่อแสดงว่า โต ปัจจัยลงในอรรถปัญจมีพหูพจน์ ไม่ใช่ลงในอรรถปัญจมี เอกพจน์ เท่านั้น เหมือนกับที่กล่าวไว้ในไวยากรณ์สันสกฤต กล่าวคือ สันสกฤตใช้เป็น ตสฺ ปัจจัย เมื่อแปลง สฺ เป็นวิสรรชนีย์แล้วได้รูปว่า ตะ (ถ้ามีสระ อ หรือพยัญชนะโฆสะอยู่หลัง ให้แปลงวิสรรชนีย์เป็น โอ จึงมีรูปเป็น โต ในบางแห่งได้) ปัจจัยดังกล่าวตามหลักสันสกฤตถือว่าลงในเอกพจน์เท่านั้น แต่ในภาษาบาลีลงได้ในทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ ดังนั้น ท่านพระพุทธัปปิยะจึงแสดงอรรถของ ปุริสโต ไว้ในสูตร ๒๖๐ ว่า ปุริสสฺมา, ปุริเสหีติ อตฺเถ (ในความหมายว่า “จากบุรุษ” หรือว่า “จากบุรุษทั้งหลาย”)

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งจะกล่าวว่าบทชนิดนี้มีอรรถเป็นเอกพจน์เท่านั้น แต่ท่านกล่าวไว้ตามหลักไวยากรณ์สันสกฤตที่อนุญาตให้ใช้เป็นเอกพจน์อย่างเดียว ในบาลีอาจใช้เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่าง ดังข้อความในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า

อเนกเภทโต จสฺส กามโตติ อวตฺวา กาเมหีติ วุตฺตํ.[๑๐๐]

“อนึ่ง พระพุทธองค์มิได้ตรัสว่า กามโต แต่ตรัสว่า กาเมหิ เพราะกามนั้นมีหลายประเภท”

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามสันสกฤตที่เห็นว่า โต ปัจจัยลงในเอกพจน์เท่านั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสรูปพหูพจน์ว่า กาเมหิ (จากกามทั้งหลาย) ไม่ตรัสรูปว่า กามโต ในประโยคว่า

วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ.

“สงัดแล้วจากกามทั้งหลายทีเดียว สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย”

กญฺญายํ กญฺญาย กญฺญาสุ.

[สัตตมี เอกพจน์] กญฺญายํ กญฺญาย

[สัตตมี พหูพจน์] กญฺญาสุ

รูปว่า กญฺญายํ เป็นอุทาหรณ์ที่แปลง สฺมึ เป็น ยํ ด้วยสูตรนี้ ส่วนรูปว่า กญฺญาย เป็นรูปที่ได้จาก วา ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่วิกัปปนะ มีชื่อย่อๆ ว่า กิงรูป คือ รูปที่ประกอบกับ กึ ศัพท์ในประโยคว่า วาติ กึ (ประโยชน์อะไรด้วย วา ศัพท์) หมายความว่า เป็นผลพลอยได้จากการกล่าว วา ศัพท์นั้นเอง

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๐๔) กล่าวสูตรว่า ติ สภาปริสาย (แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย สภา และ ปริสา เป็น ติ) เช่น สภติ สภาย, ปริสติ ปริสาย (ในบริษัท) ในฉบับสิงหลพบการแปลง สฺมึ เป็น ตึ จึงมีอุทาหรณ์ว่า สภตึ, ปริสตึ แต่ฉบับพม่าและฉบับไทยพบรูปว่า ติ จึงมีอุทาหรณ์ว่า สภติ, ปริสติ ผู้แต่งพาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๘๗) เห็นว่า ฉบับพม่าและฉบับไทยน่าจะถูกต้องกว่า เพราะในสันสกฤตรูปที่ลงท้ายด้วยสระ อิ ว่า ปริษทิ, ปริษติ ไม่พบรูปที่ลงท้ายด้วยนิคคหิตดังกล่าว ดังนั้นจึงขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา เพราะโมคคัลลานไวยากรณ์แต่งที่ประเทศลังกา จึงควรจะมีรูปที่ผิดพลาดน้อยกว่าคัมภีร์ที่แต่งในประเทศอื่น

การประกอบรูปศัพท์ กญฺญายํ

ศัพท์เดิมเป็น กญฺญา

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี” (กญฺญา + สฺมึ)

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ” (กญฺญา + สฺมึ)

แปลง สฺมึ ท้าย ฆ เป็น ยํ ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สฺมึ ยํ วา” (กญฺญา + ยํ)

สำเร็จรูปเป็น กญฺญายํ

การประกอบรูปศัพท์ กญฺญาย

ศัพท์เดิมเป็น กญฺญา

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี” (กญฺญา + สฺมึ)

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ” (กญฺญา + สฺมึ)

แม้ควรจะแปลง สฺมึ ท้าย ฆ เป็น ยํ ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สฺมึ ยํ วา” ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ วา ศัพท์ในสูตรนั้นห้ามไว้ (กญฺญา + สฺมึ)

แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย ฆ เป็น อาย ด้วยสูตรว่า “ฆโต นาทีนํ” (กญฺญา + -าย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (กญฺญฺ -า + -าย)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (กญฺญฺ + -าย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (กญฺญฺ ⟶ -าย)

สำเร็จรูปเป็น กญฺญาย

กญฺญา สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	**เอกพจน์**	**พหูพจน์**
ปฐมา	กญฺญา	กญฺญา กญฺญาโย
อาลปนะ	โภติ กญฺเญ	โภติโย กญฺญา กญฺญาโย
ทุติยา	กญฺญํ	กญฺญา กญฺญาโย
ตติยา	กญฺญาย	กญฺญาหิ กญฺญาภิ
จตุตถี	กญฺญาย	กญฺญานํ
ปัญจมี	กญฺญาย	กญฺญาหิ กญฺญาภิ
ฉัฏฐี	กญฺญาย	กญฺญานํ
สัตตมี	กญฺญายํ กญฺญาย	กญฺญาสุ

อิการันต์ อิตถีลิงค์

รตฺติ, สิโลโป.

รตฺติ (ราตรี) ลบ สิ วิภัตติ

ท่านกล่าวถึงรัตตาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี รตฺติ เป็นต้นที่ลง ติ ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิตฺถิยมติยโว วา (เมื่อควรกล่าวอิตถีลิงค์ ลง อ, ติ และ ยุ ปัจจัยท้ายธาตุได้บ้าง) หมายความว่า บทกิตก์บางศัพท์ที่มีเพศประจำศัพท์แน่นอน มักลงปัจจัยที่เป็นเครื่องกำหนดเพศทางหลักภาษาไว้ เช่น อ, ติ และ ยุ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรข้างต้น ต้องมีรูปสำเร็จเป็นอิตถีลิงค์แน่นอน

[๑๒๗ : ๑๘๒] เต อิตฺถิขฺยา โป.

อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้นที่เป็นชื่อของอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ป

เต อิวณฺณุวณฺณา อ. อิ วัณณะและ อุ วัณณะ ท. เหล่านั้น *อิตฺถิขฺยา* อันเป็นชื่อของอิตถีลิงค์ *โป* ชื่อว่า ป ฯ

เต อิตฺถิขฺยา โปติ อิตฺถิยมิวณฺณุวณฺณานํ ปสญฺญา.

ให้สระ อิ วัณณะและสระ อุ วัณณะในอิตถีลิงค์ชื่อว่า ป ด้วยสูตรว่า เต อิตฺถิขฺยา โป (อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้นที่เป็นชื่อของอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ป)

สระ อิ วัณณะในปุงลิงค์และนปุสกลิงค์ชื่อว่า ฌ

ส่วนสระ อุ วัณณะในปุงลิงค์และนปุสกลิงค์ชื่อว่า ล

แต่ในอิตถีลิงค์สระทั้งสองมีชื่อเรียกอย่างเดียวกันว่า ป เพราะมีวิธีประกอบรูปศัพท์เหมือนกัน โดยแปลง นา, ส, สฺมา, ส และ สฺมึ วิภัตติท้ายสระทั้งสองเป็น ยา ได้รูปว่า รตฺติยา, ยาคุยา เป็นต้น

โยโลปทีฆา.

ลบ โย วิภัตติและทีฆะ

รตฺตี.

[ปฐมา พหูพจน์] รตฺตี

การประกอบรูปศัพท์ รตฺตี

ศัพท์เดิมเป็น รตฺติ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (รตฺติ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (รตฺตฺ ิ + โย)

ให้ อิ ท้าย รตฺติ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป” (รตฺตฺ ิ + โย)

ลบ โย วิภัตติท้าย ป ด้วยสูตรว่า “ฆปโต จ โยนํ โลโป” (รตฺตฺ ิ)

ในที่ โย วิภัตติที่ถูกลบแล้ว ทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ” (รตฺตฺ ี)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (รตฺตฺ ⟶ ี)

สำเร็จรูปเป็น รตฺตี

ปกฺเข รตฺติโย.

ในฝ่าย[อื่น] ได้รูปว่า รตฺติโย

ตถาลปเน.

ในอาลปนะก็เหมือนอย่างนั้น [คือ มีรูปเหมือนปฐมาวิภัตติว่า รตฺติ, รตฺตี รตฺติโย]

รตฺตึ รตฺตี รตฺติโย.

[ทุติยา] รตฺตึ รตฺตี รตฺติโย

เอกวจนสฺส นาทีนํตฺวว.

บทว่า เอกวจนสฺส และ นาทีนํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๒๘ : ๑๘๓] ปโต ยา.

แปลงวิภัตติเอกพจน์มี นา เป็นต้นท้าย ป เป็น ยา

ยา อ. ยา อาเทศ *เอกวจนานํ* แห่งวิภัตติเอกพจน์ ท. *นาทีนํ* อันมี นา เป็นต้น *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปโต* จาก ป *โหติ* ย่อมมี ฯ

ปโต ยาติ นาเทกวจนานํ ยา.

แปลงวิภัตติเอกพจน์มี นา เป็นต้นเป็น ยา ด้วยสูตรว่า ปโต ยา (แปลงวิภัตติเอกพจน์มี นา เป็นต้นท้าย ป เป็น ยา)

รตฺติยา รตฺตีภิ รตฺตีหิ, รตฺติยา รตฺตีนํ, รตฺติยํ รตฺติยา รตฺตีสุ.

[ตติยา-ปัญจมี] รตฺติยา	รตฺตีภิ รตฺตีหิ
[จตุตถี-ฉัฏฐี] รตฺติยา	รตฺตีนํ
[สัตตมี] รตฺติยํ รตฺติยา	รตฺตีสุ

ในปทรูปสิทธิปกรณ์พบรูปพิเศษว่า รตฺโย (ปฐมา-โย), รตฺยา (ปัญจมี-สฺมา), รตฺยํ (สัตตมี-สฺมึ) อีกทั้งยังพบรูปที่ทำรัสสะไม่แน่นอนว่า รตฺติหิ, รตฺติภิ ในตติยาและปัญจมีวิภัตติ และพบรูปว่า รตฺตินํ ในจตุตถีและฉัฏฐีวิภัตติ พร้อมทั้งรูปว่า รตฺติสุ ในสัตตมีวิภัตติ แต่คัมภีร์นี้มิได้กล่าวถึงรูปเหล่านั้นไว้ เพราะมีปรากฏอยู่น้อย

การประกอบรูปศัพท์ รตฺติยา

ศัพท์เดิมเป็น รตฺติ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา” (รตฺติ + นา)

ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป” (รตฺติ + นา)

แปลง นา วิภัตติท้าย ป เป็น ยา ด้วยสูตรว่า “ปโต ยา” (รตฺติ + ยา)

สำเร็จรูปเป็น รตฺติยา

รตฺติ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	**เอกพจน์**	**พหูพจน์**
ปฐมา	รตฺติ	รตฺตี รตฺติโย
อาลปนะ	เห รตฺติ	เห รตฺตี รตฺติโย
ทุติยา	รตฺตึ	รตฺตี รตฺติโย
ตติยา	รตฺติยา	รตฺตีหิ รตฺตีภิ
จตุตถี	รตฺติยา	รตฺตีนํ
ปัญจมี	รตฺติยา	รตฺตีหิ รตฺตีภิ
ฉัฏฐี	รตฺติยา	รตฺตีนํ
สัตตมี	รตฺติยํ รตฺติยา	รตฺตีสุ

อีการันต์ อิตถีลิงค์

นที.

[ปฐมา เอกพจน์] นที (แม่น้ำ)

เสสํ รตฺตีว.

รูปที่เหลือ เหมือน รตฺติ ศัพท์

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปที่ลง โย วิภัตติว่า นชฺโช, นทิโย และรูปที่ลง นา วิภัตติเป็นต้นว่า นชฺชา, นทิยา, นชฺชํ, นทิยํ แต่คัมภีร์นี้มิได้กล่าวถึงรูปเหล่านั้นไว้ เพราะมีใช้น้อยในพระไตรปิฎก

อฌตฺตา รสฺโสว วิเสโส.

ความเป็นรัสสะเท่านั้นเป็นวิธีพิเศษ เพราะไม่ใช่ ฌ

สระ อี ของ นที ศัพท์ และสระ อู ของ ชมฺพู ศัพท์นั้นต้องทำเป็นรัสสะในที่มี โย วิภัตติและเอกพจน์วิภัตติอยู่หลังตามกฎของสูตรว่า อโฌ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ (สระที่มิใช่ ฌ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่เอกพจน์และ โย วิภัตติอยู่หลังได้บ้างนั่นเทียว)

นที สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	**เอกพจน์**	**พหูพจน์**
ปฐมา	นที	นที นทิโย
อาลปนะ	เห นที	เห นที นทิโย
ทุติยา	นทึ	นที นทิโย
ตติยา	นทิยา	นทีหิ นทีภิ
จตุตถี	นทิยา	นทีนํ
ปัญจมี	นทิยา	นทีหิ นทีภิ
ฉัฏฐี	นทิยา	นทีนํ
สัตตมี	นทิยํ นทิยา	นทีสุ

อุการันต์ อิตถีลิงค์

ยาคุ รตฺตีว.

ยาคุ ศัพท์เหมือน รตฺติ ศัพท์

ในปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า ยาคูหิ ยาคูภิ ยาคุหิ ยาคุภิ, ยาคูนํ ยาคุนํ, ยาคูสุ ยาคุสุ โดยมีรูปรัสสะว่า ยาคุหิ ยาคุภิ เป็นต้นเพิ่มมา แต่คัมภีร์นี้มิได้กล่าวถึงรูปรัสสะเหล่านั้นไว้ใน รตฺติ ศัพท์ จึงไม่มีรูปรัสสะดังกล่าวใน รตฺติ ศัพท์ และ ยาคุ ศัพท์ที่แจกตาม รตฺติ ศัพท์นั้น

ยาคุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	**เอกพจน์**	**พหูพจน์**
ปฐมา	ยาคุ	ยาคู ยาคุโย
อาลปนะ	เห นที	เห ยาคู ยาคุโย
ทุติยา	ยาคุํ	ยาคู ยาคุโย
ตติยา	ยาคุยา	ยาคูหิ ยาคูภิ
จตุตถี	ยาคุยา	ยาคูนํ
ปัญจมี	ยาคุยา	ยาคูหิ ยาคูภิ
ฉัฏฐี	ยาคุยา	ยาคูนํ
สัตตมี	ยาคุยํ ยาคุยา	ยาคูสุ

มาตุธีตุทุหิตฺวาทโย ปิเตฺวว.

ศัพท์มี มาตุ (มารดา), ธีตุ (บุตรสาว) และ ทุหิตุ (บุตรสาว) เป็นต้น เหมือน ปิตุ ศัพท์

คำว่า ปิเตฺวว ตัดบทเป็น ปิตุ + อิว ในฉบับสิงหลและฉบับพม่าทุกฉบับ รวมไปถึงพาลาวตารนิสสัยเก่า นิสสัยใหม่ และคัณฐิ พบรูปว่า ปิเตฺวว เหมือนกันหมด แต่ถ้าลบสระหน้าแล้วแปลงสระ อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต (เมื่อสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันถูกลบแล้ว สระหลัง [คือ อิ, อี และ อุ] ย่อมถึงความเป็นสระอสวัณณะ [คือ เอ โอ] ในบางแห่ง) ก็ควรมีรูปว่า ปิเตว ดังนั้นจึงแปลงสระ อิ เป็น เอ โดยไม่ต้องลบสระหน้าก่อนด้วยโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรให้เหลือเพียง กฺวจาสวณฺณํ โดยตัดคำว่า

ลุตฺเต ออกไป ก็จะทำให้สูตรนี้ครอบคลุมการแปลงสระหลังเป็น เอ หรือ โอ ได้โดยไม่ต้องลบสระหน้าก่อน หลังจากนั้นจึงแปลงสระ อุ ของ ปิตุ เป็น ว ต่อไป จึงได้รูปว่า ปิเตฺวว

การแบ่งสูตรในลักษณะนี้เป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่ทำให้สูตรมีขอบเขตกว้างขึ้นกว่าเดิม ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

โยควิภาคโต อิฏฺฐปฺปสิทฺธิ.[๑๐๑] *(โยควิภาคาทิษฺฏสิทฺธิะ.)*

“ความสำเร็จแห่งอรรถที่ปรารถนา ย่อมมีด้วยการแบ่งสูตร”

อูการันต์ อิตถีลิงค์

ชมฺพู นทีว.

ชมฺพู ศัพท์เหมือน นที ศัพท์

ชมฺพุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	**เอกพจน์**	**พหูพจน์**
ปฐมา	ชมฺพู	ชมฺพู ชมฺพโย
อาลปนะ	เห ชมฺพุ	เห ชมฺพู ชมฺพโย
ทุติยา	ชมฺพุํ	ชมฺพู ชมฺพโย
ตติยา	ชมฺพุยา	ชมฺพูหิ ชมฺพูภิ
จตุตถี	ชมฺพุยา	ชมฺพูนํ
ปัญจมี	ชมฺพุยา	ชมฺพูหิ ชมฺพูภิ
ฉัฏฐี	ชมฺพุยา	ชมฺพูนํ
สัตตมี	ชมฺพุยํ ชมฺพุยา	ชมฺพูสุ

สรุปความว่า การันต์ในอิตถีลิงค์ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้มี ๕ การันต์ คือ

๑. อา การันต์ เช่น กญฺญา

๒. อิ การันต์ เช่น รตฺติ

๓. อี การันต์ เช่น นที

๔. อุ การันต์ เช่น มาตุ

๕. อู การันต์ เช่น ชมฺพู

ขอแต่งคาถาสรุปความดังต่อไปนี้

กญฺญา รตฺติ นที ยาคุ มาตา ชมฺพูติเม มตา
อิตฺถิยํ วตฺตมานาว อิจฺเจวํ อิตฺถิสงฺคโห.

“การประมวลนามศัพท์อิตถีลิงค์ มีอย่างนี้ คือ ศัพท์เหล่านี้ที่เป็นไปในอิตถีลิงค์ ได้แก่

กญฺญา (สาวน้อย)	รตฺติ (ราตรี)
นที (แม่น้ำ)	ยาคุ (ข้าวยาคู)
มาตุ (แม่)	ชมฺพู (ต้นหว้า)”

กญฺญ อิติ ฐิเต-

เมื่อตั้ง กญฺญ ศัพท์แล้ว [ท่านพระกัจจายนะได้กล่าวสูตรต่อไปนี้]

ท่านตั้งรูป กญฺญ ไว้ก่อนแล้วจึงลง อา ปัจจัยเพื่อแปลงให้เป็นอิตถีลิงค์

ประโยคข้างต้นไม่มีประธานและไม่มีกริยาคุมพากย์ จึงควรเพิ่มข้อความว่า กจฺจายโน สุตฺตมาห (ท่านพระกัจจายนะได้กล่าวสูตร[ต่อไปนี้]) โดยคล้อยตามคัมภีร์มุคธโพธะ (สูตร ๑๐๑) ที่มีประโยคคล้ายคลึงกันว่า กญฺญ อิติ สฺฐิเต- และมุคธโพธฎีกา (ฉบับสังเขป) อธิบายโดยเพิ่มประโยคว่า ลกฺขณมาห (ได้กล่าวสูตรไว้)

คัมภีร์นี้กล่าวถึงลำดับการันต์ในนามศัพท์ อิตถีลิงค์ก่อน ต่อจากนั้นจึงกล่าวถึงหลักการลงอิตถีปัจจัย ๓ ศัพท์ คือ อา, อี และ อินี ตามลำดับว่า ลง อา ปัจจัยท้าย อ การันต์ในอิตถีลิงค์ ด้วยสูตรว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย, ลง อี ปัจจัยท้าย นท ศัพท์เป็นต้นในอิตถีลิงค์ ด้วยสูตรว่า นทาทิโต วา อี เป็นต้น

[๑๒๙ : ๑๗๖] อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย.

ลง อา ปัจจัยท้ายรูป อ การันต์ในอิตถีลิงค์

อาปจฺจโย อ. อา ปัจจัย *ปโร* เป็นเบื้องหลัง *อโต* จาก อ อักษร *วตฺตมานา* อันเป็นไปอยู่ *อิตฺถิยํ* ในอิตถีลิงค์ *หุตฺวา* เป็น *โหติ* ย่อมลง ฯ

ความหมายตามคำแปลยกศัพท์ข้างต้น คือ ลง อา ปัจจัยให้เป็นเบื้องหลังจาก อ อักษรอันเป็นไปอยู่ในอิตถีลิงค์ ในที่นี้เพิ่มปาฐเสสะว่า ปโร หุตฺวา เข้ามาแปลร่วมกับ อโต (คำว่า ปโร เป็นวิกติกัตตาใน หุตฺวา) ตามคำอธิบายที่กล่าวไว้ในวุตติของปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า อิตฺถิยํ วตฺตมานา อการนฺตโต ลิงฺคมฺหา ปโร อาปจฺจโย โหติ (ลง อา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ อ การันต์ที่เป็นไปในอิตถีลิงค์)

และตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ที่ระบุ ปรา ศัพท์ไว้โดยตรงว่า ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา (ลงปัจจัยท้ายธาตุและนามศัพท์ทั้งหลาย)

แต่อย่างไรก็ตาม นิสสัยพม่าทั่วไปมักเพิ่มปาฐเสสะว่า ปรํ (ในเบื้องหลัง) เข้ามาแปลร่วมกับบท อปาทาน แม้การเพิ่มปาฐเสสะว่า ปรํ จะไม่สอดคล้องกับข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์และคำว่า ปรา ในกัจจายนสูตรก็ไม่ผิดหลักภาษาแต่อย่างใด พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๙๖) ไม่ได้ระบุว่าเพิ่ม ปโร หรือ ปรํ เข้ามา ท่านคงละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ แต่พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๓๐๑) ท่านให้เพิ่ม ปรํ เข้ามาแปลตามนิสสัยพม่าโดยทั่วไป

คำว่า อการนฺตโต (มี อ อักษรอยู่ท้าย) แสดงว่า อโต (ท้าย อ อักษร) ในสูตรเป็นเอกเทสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงส่วนหนึ่ง แต่มุ่งให้หมายถึงกลุ่ม กล่าวคือ คำว่า อโต กล่าวถึงส่วนหนึ่งคือ อ อักษร แต่เจตนาหมายถึงนามศัพท์ที่มี อ อักษรอยู่ท้าย ดังคำว่า สุขํ เสติ (ย่อมนอนเป็นสุข) แม้คำนี้จะกล่าวถึงการนอนก็มุ่งให้หมายถึงอิริยาบถทั้ง ๔ หรือดังคำว่า ภตฺตํ ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคข้าว) คำว่า ภตฺตํ (ข้าว) ก็มิได้หมายถึงข้าวเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงกับข้าวอีกด้วย คำนี้จึงกล่าวถึงบางส่วน คือ ข้าว แต่เจตนาหมายถึงหมู่คือข้าวและกับข้าว

อิตฺถิยํ วตฺตมานา อการนฺตโต อาปจฺจโย โหติ.

ลง อา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ อ การันต์ที่เป็นไปในอิตถีลิงค์

สรโลปปกตฺยาทิ.

วิธีมีการลบสระและการปกติเป็นต้นย่อมมี

กญฺญา.

[ปฐมา เอกพจน์] กญฺญา

ธาตุปจฺจยวิภตฺติวชฺชิตมตฺถวํ ลิงฺคนฺติ วจนโต ปจฺจยนฺตสฺสา ลิงฺคตฺตา ตทฺธิตาทิสุตฺเต จกาเรน นามมิว กเต สฺยาทิ. เอวํ อีอินีสุ.

เมื่อตั้งรูป[ว่า กญฺญา] ให้เหมือนนามด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า ตทฺธิต เป็นต้นแล้ว เพราะรูป [กญฺญา] ซึ่งมีปัจจัยเป็นที่สุดมิได้เป็นนามศัพท์ เนื่องจากได้กล่าวกฎว่า "ศัพท์ที่มีความหมายซึ่งมิใช่ธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ ชื่อว่า ลิงค์ (นามศัพท์)" จึงลง สิ วิภัตติเป็นต้น

อี และ อินี ปัจจัยก็เหมือนอย่างนี้

รูปว่า กญฺญ เป็นกิตก์ที่มาจาก กน ธาตุ (กนฺติมฺหิ = รัก, ใคร่) + ย ปัจจัย เมื่อลง อา อิตถีปัจจัยแล้วมีรูปเป็น กญฺญา ซึ่งมี อา ปัจจัยอยู่ท้าย จึงตั้งเป็นนามด้วยสูตรว่า ตทฺธิต เป็นต้น ไม่ได้ เพราะศัพท์ที่มีปัจจัยอยู่ท้ายไม่เป็นนามศัพท์ ตามกฎว่า ธาตุปจฺจยวิภตฺติวชฺชิตมตฺถวํ ลิงฺคํ (ศัพท์ที่มีความหมายซึ่งมิใช่ธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ ชื่อว่า ลิงค์) ดังนั้นจึงใช้ จ ศัพท์ในสูตรดังกล่าวตั้งให้เป็นนาม อนึ่ง เมื่อตั้งเป็นนามแล้วจึงถือว่าเป็นรูปเดิม (ปกติ) พึงทราบนัยนี้ในรูปเดิมทุกการันต์

คำว่า นามมิว พาลาวตารคัณฐีตัดบทเป็น นาเม + อิว ลง เอ และลง อ เป็นอาคมด้วยสูตรว่า

โลปญฺจ ตตฺราการํ (สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในที่พยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง และลง อ อักษรเป็นอาคม ในที่ลบนั้น) แม้คัมภีร์นี้จะกล่าวถึงการลบสระ โอ ใน โส, สระ อุ ใน นุ และสระ อ ใน ม ของ ชาเนม แต่ก็ยังหมายรวมถึงการลบสระ เอ ได้อีกด้วย แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๗) ก็กล่าวว่า เอโอนม วณฺเณ (ในที่อักษรอยู่หลัง แปลง เอ และ โอ เป็น อ) เช่น ทิสฺวา ยาจกมาคเต = ยาจเก + อาคเต

สรุปความว่า ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ คำว่า นามมิว ให้ลบ เอ ใน เม แล้วลง อ อักษรเป็นอาคม หลังจากนั้นจึงลง ม อาคม ส่วนตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ ให้แปลง เอ ใน เม เป็น อ และลง ม อาคม

อนึ่ง การที่บทว่า นาเม ต้องลงสัตตมีวิภัตติเท่านั้นก็เนื่องจากว่าบทอุปมานะและอุปไมยต้องมีวิภัตติเหมือนกันแน่นอน ดังนั้น คำว่า นามมิว จึงตัดบทเป็น นามํ + อิว ไม่ได้ พึงทราบลักษณะของอุปมานะและอุปไมยตามคำอธิบายในคัมภีร์กัจจายนสาระว่า

สาธมฺมสาธนํ สิทฺธ- มสิทฺธสฺโสปมานกํ
อุปเมยฺยมสิทฺธํ ตํ ทฺวยเมกวิภตฺติกํ.[๑๐๒]

"สิ่งที่รู้จักกันดีแล้ว ซึ่งยังสิ่งที่ไม่เป็นที่รู้จักให้เป็นที่รู้จัก โดยความมีสภาพเหมือนกัน[ด้วยการเปรียบเทียบ] ชื่อว่า อุปมานะ

สิ่งที่ไม่รู้จักกันดี ชื่อว่า อุปไมย [บทอุปมานะและบทอุปไมย]ทั้งสองนั้นต้องมีวิภัตติเดียวกัน"

อุปมานะ คือ คำที่นำมาเปรียบ ส่วน อุปไมย คือ คำที่ถูกเปรียบ เราใช้การเปรียบเทียบเพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจมากขึ้น สิ่งที่นำมาเปรียบนั้นเป็นสิ่งที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว จะช่วยให้เข้าใจสิ่งที่คนอ่านยังไม่เข้าใจ ท่านเรียกบทตั้งว่า **อุปเมยฺย** เพราะเป็นบทที่ถูกเปรียบ บทนี้ไม่เป็นที่รู้จักกันทั่วไป ในคาถานี้จึงใช้คำว่า อสิทฺธสฺส (สิ่งที่ไม่เป็นที่รู้จัก) ส่วนบทที่นำมาเปรียบเรียกว่า **อุปมาน** เป็นบทที่รู้จักกันดีอยู่แล้วทั่วไป คาถานี้จึงใช้คำว่า สิทฺธํ (สิ่งที่รู้จักกันดี)

ตัวอย่างเช่น เกสรสีโห วิย พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าทรงเป็นดั่งไกรสรราชสีห์) ในข้อความนี้ ท่านแสดงความเปรียบเพื่อช่วยให้คนเข้าใจว่า พระพุทธเจ้ามีลักษณะอย่างไร บทว่า พุทฺโธ เป็นบทอุปไมย ส่วนบทที่นำมาเปรียบคือ เกสรสีโห เป็นบทอุปมานะ บทอุปมานะนี้เป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว เมื่อนำมาเปรียบจะช่วยให้เข้าใจว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้มีลักษณะสง่างามองอาจเหมือนกับไกรสรราชสีห์นั้น

ท่านแสดงไว้ในคาถานี้ว่า บทอุปมานะและบทอุปไมยจะต้องมีวิภัตติเดียวกันเสมอ ส่วนลิงค์และพจน์นั้นไม่แน่นอน ถ้าบทอุปมานะเป็นศัพท์ทั่วไป ก็ให้กระจายลิงค์และพจน์เช่นเดียวกับบทอุปไมยนั้น ดังเช่นคำว่า พุทฺธํ วิย ภวนฺตํ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้าเห็นท่านเหมือนดั่งพระพุทธเจ้า) บทอุปมานะ คือ พุทฺธํ เป็น

ปุงลิงค์ เอกพจน์ และลงทุติยาวิภัตติเหมือนบทอุปไมยคือ ภวนฺตํ

ฎีกาใหม่ของกัจจายนสาระแสดงอุทาหรณ์เป็นวิภัตติทั้ง ๗ หมวดดังต่อไปนี้

[ปฐมา] จนฺโท วิย ตวานนํ รุจิรํ โหติ (พระพักตร์ของพระองค์งามดั่งพระจันทร์)

[ทุติยา] พุทฺธํ วิย ภวนฺตํ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้าเห็นท่านเหมือนดั่งพระพุทธเจ้า)

[ตติยา] พุทฺเธน วิย ภวตา ธมฺโม เทสิโต (พระธรรมอันท่านผู้เหมือนดั่งพระพุทธเจ้าแสดงแล้ว)

[จตุตถี] พุทฺธสฺส วิย ภวโต ทานํ ททาติ (ถวายทานแด่ท่านผู้เหมือนดั่งพระพุทธเจ้า)

[ปัญจมี] ปพฺพตา วิย ปาสาทา อวโรหติ (ลงจากปราสาทเหมือนดั่งภูเขา)

[ฉัฏฐี] ปิตุสฺส วิย ปุตฺตสฺส มุขํ โหติ (หน้าของบุตรเหมือนดั่งบิดา)

[สัตตมี] อตฺตโน เคเห วิย รญฺโญ นิเวสเน นิสีทติ (นั่งในราชนิเวศน์เหมือนเรือนของตน)

ถ้าบทอุปมานะเป็นศัพท์ที่มีลิงค์เฉพาะเป็นของตนเองแน่นอนอยู่แล้ว (นิจฺจลิงฺค) ก็ให้กระจายลิงค์เดิมของตนเอง ไม่ต้องกระจายให้อยู่ในรูปเดียวกันกับลิงค์ของบทอุปไมย

ส่วนพจน์นั้นถ้าให้เป็นพจน์เดียวกันได้ก็ดี แต่บางครั้งก็อาจมีพจน์ต่างกันได้ ขึ้นอยู่กับพจน์ของอุปไมยเป็นสำคัญ เช่น

[อุปมาต่างลิงค์] มตฺตมาตงฺโค อิว วนิตา วิหรติ (หญิงสาวอยู่เหมือนช้างตกมัน) บทอุปมานะว่า มาตงฺค เป็นปุงลิงค์เสมอ มีความหมายทั้งช้างตัวผู้และช้างตัวเมีย จึงไม่เปลี่ยนจากปุงลิงค์เป็นอิตถีลิงค์ตามบทอุปไมยคือ วนิตา

[อุปมาต่างพจน์] สีโห วิย อิเม ปุริสา สูรตรา (บุรุษเหล่านี้อาจหาญดั่งราชสีห์)

[อุปมาต่างลิงค์-พจน์] ตุรงฺโค วิย อิมา อิตฺถิโย ธาวนฺติ (สตรีเหล่านี้วิ่งเหมือนม้า)

การศึกษา ๔ คัมภีร์ คือ ไวยากรณ์ อภิธาน (โกสะ) ฉันท์ และอลังการศาสตร์ เป็นพื้นฐานของการศึกษาพระไตรปิฎก จึงมีความสำคัญมาก ดังคาถาประพันธ์ว่า

อเวยฺยากรโณ ตฺวนฺโธ พธิโร โกสวชฺชิโต
สาหิจฺจรหิโต ปงฺคุ มูโค ฉนฺทวิวชฺชิโต.

"ผู้ไม่รู้ไวยากรณ์ เหมือนคนบอด ผู้เว้นจากคัมภีร์โกสะ เหมือนคนหนวก ผู้เว้นจากอลังการศาสตร์ เหมือนคนง่อยเปลี้ย ผู้เว้นจากคัมภีร์ฉันท์ เหมือนคนใบ้"

คาถานี้มาจากคัมภีร์กวิทัปปณนีติ (ปัณฑิตกัณฑ์ คาถา ๓๐) แต่งโดยท่านพระเกลาสะ มีข้อความในบาทที่ ๔ ว่า มูโค ตกฺกวิวชฺชิโต (ผู้เว้นจากตรรกศาสตร์ เหมือนคนใบ้) แต่หลวงพ่อวัดท่ามะโอเปลี่ยน

จากตรรกศาสตร์เป็นคัมภีร์ฉันท์เพื่อให้ครบ ๔ คัมภีร์อันเป็นวิชาพื้นฐานของพระไตรปิฎก ความจริงแล้วในคัมภีร์กวิทัปปณนีติข้างต้น ท่านผู้แต่งกล่าวว่านำมาจากคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสัย ฉบับต่องปอก (หน้า ๗๖) แต่ผู้แปลเข้าใจว่าคัมภีร์ดังกล่าวคงจะนำมาจากตำราสันสกฤตอีกทอดหนึ่ง เพราะท่านอ้างคาถาไว้โดยไม่ได้ระบุว่าเป็นรจนาคาถา คือ คาถาที่ท่านแต่งเอง ดังนั้น จึงเป็นคาถาจากตำราสันสกฤต ขอฝากให้ผู้รู้สืบค้นเพื่อเป็นหลักฐานทางวิชาการต่อไป

เอวํ อชา เอฬกา โกกิลา อสฺสา มูสิกา พลากา มนฺทา ชรา อิจฺจาทิ.

ศัพท์ว่า

อชา (แพะตัวเมีย)	เอฬกา (แกะตัวเมีย)
โกกิลา (นกดุเหว่าตัวเมีย)	อสฺสา (ม้าตัวเมีย)
มูสิกา (หนูตัวเมีย)	พลากา (นกกระยางตัวเมีย)
มนฺทา (ความเชื่องช้า)	ชรา (ความแก่)

ก็เช่นเดียวกัน

ศัพท์ว่า อช เป็นต้นจนถึง พลาก ถ้ากล่าวถึงเพศชาย มีรูปเป็นปุงลิงค์ว่า อโช ฯเลฯ พลาโก ถ้ากล่าวถึงเพศหญิงก็ลง อา อิตถีปัจจัยเป็นรูปว่า อชา เป็นต้น ศัพท์เหล่านั้นกล่าวถึงศัพท์อิตถีลิงค์ที่ระบุถึงเพศหญิงจริงๆ เหมือนกับ กญฺญา ศัพท์ เรียกว่า อรรถลิงค์ คือ มีลิงค์ตามอรรถ ได้แก่ ศัพท์ที่มีเพศคล้อยตามสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง เช่น ปุริโส (บุรุษ), อิตฺถี (สตรี)

ส่วนสองศัพท์หลังว่า มนฺทา และ ชรา เป็นสัททลิงค์ คือ มีลิงค์ตามศัพท์ ได้แก่ ศัพท์ที่มีเพศผิดกับตัวจริง เช่น มาตุคาม (สตรี) เป็นปุงลิงค์ และศัพท์ที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น รุกฺโข (ต้นไม้), นที (แม่น้ำ) ศัพท์ทั้งสองนี้มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ด้วยอำนาจของ อ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า อิตฺถิยมติยโว วา (เมื่อควรกล่าวอิตถีลิงค์ ลง อ, ติ และ ยุ ปัจจัยได้บ้าง) จึงต้องลง อา อิตถีปัจจัยท้ายศัพท์อีกทอดหนึ่ง

ในฎีกาใหม่ (หน้า ๙๖) อธิบายเพิ่มเติมว่า ฆฏ ศัพท์ที่แปลว่า “หม้อ” มีรูปเป็นปุงลิงค์ว่า ฆโฏ และอิตถีลิงค์ว่า ฆฏี โดยลง อี อิตถีปัจจัยตามความปรารถนาของผู้กล่าว ไม่ลง อา ปัจจัยเหมือน มนฺทา, ชรา ที่แสดงคุณลักษณะคือความเชื่องช้าหรือความแก่ อีกทั้งเนื้อความของ ฆฏ ศัพท์ที่เป็นลิงค์ทั้งสองนั้นก็เป็นนปุงสกลิงค์ เพราะไม่มีลักษณะของเพศชายหรือเพศหญิงจริงๆ แต่รูปศัพท์เป็นลิงค์ที่ต่างไปจากนปุงสกลิงค์ ตามนัยนี้คำว่า ฆฏ เป็นสัททลิงค์เท่านั้น

ท่านประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า อิจฺจาทิ จึงเพิ่มวิเสสยะเป็นรูปว่า สทฺโท เข้ามา แต่คำนี้อาจมีรูปเป็นพหูพจน์ว่า อิจฺจาที หรือ อิจฺจาทโย ก็ได้ ขึ้นอยู่กับความต้องการของผู้กล่าวว่าต้องการจะกล่าวเป็นเอกพจน์หรือพหูพจน์ จะเห็นได้ว่า แม้ในพาลาวตารคัณฐิจะมีรูปว่า อิจฺจาทิ ตามฉบับสิงหล แต่ในพาลาวตารนิสสัยใหม่พบรูปว่า อิจฺจาที จึงอาจใช้ได้ทั้งสองแบบ ไม่ผิดไวยากรณ์ ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

สจฺฉนฺทโต วจนปวตฺติ.[๑๐๓]

"ความเป็นไปของศัพท์ย่อมมีได้ตามความปรารถนาของตน"

วตฺติจฺฉานุปุพฺพิกา สทฺทปฺปฏิปตฺติ.[๑๐๔]

"การประกอบรูปศัพท์มีลำดับตามความต้องการของผู้พูด"

วตฺตุอธิปฺปายานุโรธินี สทฺทปฺปวตฺติ.[๑๐๕]

"การประกอบรูปศัพท์มีสภาพคล้อยตามความปรารถนาของผู้พูด"

วตฺติจฺฉานุคโต สทฺทปฺปโยโค.[๑๐๖]

"การประกอบรูปศัพท์คล้อยตามความปรารถนาของผู้พูด"

อิตฺถิยนฺตฺยธิกาโร.

บทว่า อิตฺถิยํ เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๓๐ : ๑๘๗] นทาทิโต วา อี.

ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์นทาทิคณะ และศัพท์อื่นๆ (ที่มิใช่นทาทิคณะ)

อี อ. อี ปัจจัย *ปโร* เป็นเบื้องหลัง *ลิงฺคมฺหา* จากนามศัพท์ *นทาทิโต วา* อันมี นท เป็นต้น ด้วย *วตฺตมานา* อันเป็นไปอยู่ *อิตฺถิยํ* ในอิตถีลิงค์ *หุตฺวา* เป็น *โหติ* ย่อมลง ฯ

ปทรูปสิทธิปกรณ์กำหนดให้บทว่า ปจฺจโย จากคำว่า อาปจฺจโย ในสูตรว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย ติดตามมาสู่สูตรนี้ จึงต้องแปลตามศัพท์ว่า "*ปจฺจโย* อ.ปัจจัย *อี* คือ อี" แต่คัมภีร์นี้มิได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ จึงแปลตามปกติว่า "*อี* อ. อี ปัจจัย" โดยไม่เพิ่ม ปจฺจโย เข้ามาแปล

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่เหมือน จ ศัพท์ที่เรียกว่า อวุตตสมุจจยะ โดยรวบรวมกลุ่มศัพท์ที่มิใช่ นท เป็นต้น กลุ่มศัพท์ที่ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรนี้มี ๒ ประเภท คือ

๑. นทาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์ อ การันต์ที่ลง อี ปัจจัย เช่น นท (นที), อิตฺถ (อิตฺถี), มห (มหี), กุมาร (กุมารี), ตรุณ (ตรุณี) ดังที่กล่าวไว้ในศัพท์แจกตาม นที

๒. อนทาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่มิใช่นทาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์อื่นจาก อ การันต์ อันได้แก่ อุ การันต์ และ โอ การันต์ ซึ่งลง อี ปัจจัย คือ ปุถุ (ปุถวี), โค (คาวี)

อิตฺถิยํ นทาทิโต วา อนทาทิโต วา อี โหติ.

ลง อี ปัจจัยท้าย นท ศัพท์เป็นต้นและศัพท์ที่ไม่ใช่ นท ศัพท์เป็นต้นอันเป็นไปอยู่ในอิตถีลิงค์

อาทิ ศัพท์ใน นทาทิโต มีอรรถว่า ปการะ คือ ประเภทเดียวกัน, ชนิดอย่างเดียวกัน หมายถึงกลุ่มศัพท์ที่ลง อี ปัจจัยเหมือนกันเหล่านั้น

คำแปลภาษาไทย อาทิ ศัพท์ที่หมายความว่า ปการ มักแปลว่า "เป็นต้น" ถ้าหมายความว่า มริยาท (ขอบเขต) ก็แปลว่า "เป็นเบื้องต้น, เป็นหนต้น" แต่คัมภีร์นิสสัยพม่าคือกัจจายนสุตตัตถคัณฐิและพาลาวตารคัณฐิแปลว่า นทาทิโต (จากกลุ่มศัพท์ที่มีศัพท์เหมือนกันคือ นท), อนทาทิโต (จากกลุ่มศัพท์ที่ไม่มีศัพท์เหมือนกันคือ นท) การแปลเช่นนี้แม้ไม่ตรงกับขนบนิยมเมืองไทยก็ถูกต้องตามหลักภาษาเช่นกัน

นที นครี กุมารี พฺราหฺมณี ตรุณี กุกฺกุฏี อิตฺถี อิจฺจาทิ.

เช่น

นที (แม่น้ำ)	นครี (นคร)
กุมารี (นางกุมารี)	พฺราหฺมณี (นางพราหมณี)
ตรุณี (หญิงสาว)	กุกฺกุฏี (แม่ไก่)
อิตฺถี (หญิง)	

ดังนี้เป็นต้น

คำว่า นที มีศัพท์เดิมมาจาก นท ศัพท์ ลง อี อิตถีปัจจัย ศัพท์ว่า นท นี้เป็นปุงลิงค์ที่แสดงความหมายว่า แม่น้ำเล็ก (ขุทฺทิกา อาปคา) ประกอบรูปศัพท์มาจาก นท ธาตุ (อพฺยตฺตสทฺเท = ส่งเสียงไม่ชัดเจน) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า นทตีติ นโท (สิ่งที่ส่งเสียงไม่ชัดเจน ชื่อว่า นทะ) แต่เมื่อลง อี อิตถีปัจจัยแล้วก็แสดงความหมายว่า แม่น้ำใหญ่ (มหานที) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สกฺกตพฺยากรเณสุ นทฺยาทิโก สทฺทคโณ นทีสญฺโญ โหติ. นทีสญฺโญ สทฺทคโณ นิยติตฺถิลิงฺคิโก. นทธาตุนิปฺผนฺเนน นทสทฺเทน ขุทฺทิกา อาปคา วุจฺจติ. นทีสทฺเทน มหานที. ตสฺมา อีปจฺจโย เอตฺถ อญฺญตฺถการโก. อีปจฺจยนฺโต จ นทีสทฺโท นิยติตฺถิลิงฺคิโก. อิตฺถมฺปิ นทีสทฺทาทิโก สทฺทคโณ นิยติตฺถิลิงฺโค โหติ.[๑๐๗]

"ในไวยากรณ์สันสกฤต กลุ่มศัพท์มี นที เป็นต้น มีชื่อว่า นที กลุ่มศัพท์ที่มีชื่อว่า นที เป็นอิตถีลิงค์แน่นอน แม่น้ำเล็กถูกกล่าวไว้ด้วย นท ศัพท์ที่สำเร็จมาจาก นท ธาตุ ส่วนแม่น้ำใหญ่ถูกกล่าวไว้ด้วย นที ศัพท์ ดังนั้น อี ปัจจัยในบทนี้จึงก่อให้เกิดเนื้อความอื่นและ นที ศัพท์ที่มี อี ปัจจัยอยู่ท้ายก็เป็นอิตถีลิงค์แน่นอน โดยประการดังนี้ กลุ่มศัพท์มี นที ศัพท์เป็นต้นเป็นอิตถีลิงค์แน่นอน"

ข้อความที่ นท ศัพท์แสดงความหมายว่า แม่น้ำเล็ก หมายถึง แม่น้ำที่เกิดขึ้นเองไม่ได้ถูกขุดให้ใหญ่ ส่วน นที คือ แม่น้ำใหญ่ที่มีกระแสน้ำไหลเชี่ยวบ้างอ่อนบ้าง

ดังคำอธิบายในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิว่า

นท. ปุ. นท - อจฺ. สินฺธุเภรวโศณาเทา อกฤติเม ชลปวาเห.

นที. สฺตฺรี. นท - อจฺ. นทฺทฺ อิติ นิรฺทฺเทศาตฺ. ฏิตฺตฺวาทฺ งีปฺ. คงฺคายมุนาทิษุ คุรุลฆุชลปฺวาเหษุ.[๑๐๘]

"นท ศัพท์ ปุงลิงค์ นท ธาตุ ลง อจฺ ปัจจัย ย่อมเป็นไปในแม่น้ำที่ไม่ถูกขุดขึ้น มีแม่น้ำสินธุไภรวะ และโศณะ เป็นต้น

นที ศัพท์ อิตถีลิงค์ นท ธาตุ ลง อจฺ ปัจจัย เพราะแสดงว่าเป็น นทฺทฺ ลง งีปฺ ปัจจัย (อี อิตถี-

ปัจจัย) เพราะมี ฏิ อนุพันธ์ ย่อมเป็นไปในแม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหลเชี่ยวบ้างอ่อนบ้าง มีแม่น้ำคงคาและยมุนาเป็นต้น”

การประกอบรูปศัพท์ นที

ศัพท์เดิมเป็น นท

ลง อี ปัจจัยท้าย นท ศัพท์ด้วยสูตรว่า “นทาทิโต วา อี” (นท + อี)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (นทฺ -ะ + อี)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (นทฺ + อี)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (นทฺ ⟶ อี)

สำเร็จรูปเป็น นที

ให้ นที เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ” (นที)

ลง สิ วิภัตติท้าย นที ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (นที + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสีปิ” (นที)

สำเร็จรูปเป็น นที

[๑๓๑ : ๑๘๙] มาตุลาทีนมานตฺตมีกาเร.

สระท้ายของ มาตุล ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็น อาน ในที่ อี อักษร[อยู่หลัง]

อนฺโต อ.ที่สุด *ลิงฺคานํ* ของนามศัพท์ ท. *มาตุลาทีนํ* อันมี มาตุล เป็นต้น *ยาติ* ย่อมถึง *อานตฺตํ* ซึ่งความเป็น อาน *อีกาเร* ในที่ อี อักษร ฯ

มาตุลาทีนมานตฺตมีกาเรติ อีมฺหิ มาตุลาทฺยนฺตสฺส อาโน.

แปลงสระท้ายของ มาตุล ศัพท์เป็นต้นเป็น อาน ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลังด้วยสูตรว่า มาตุลาทีนมานตฺตมีกาเร (สระท้ายของ มาตุล ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็น อาน ในที่ อี อักษร[อยู่หลัง])

มาตุลานีตฺยาทิ.

เช่น มาตุลานี (ป้า, น้าสาว) เป็นต้น

ในปทรูปสิทธิพยาขยาของสิงหลกล่าวว่า อาทิ ศัพท์ใน มาตุลาทีนํ เป็นไปในอรรถว่า ปการะ (ประเภทเดียวกัน) หมายถึง ศัพท์ อ การันต์ที่ลง อี ปัจจัยแล้วแปลง อ เป็น อาน เช่นเดียวกับ มาตุลานี เรียกว่า มาตุลาทิคณะ เช่น อยฺยก (ปู่, ตา), สากิย (เจ้าศากยะ) และ สมณ (นักบวช) ได้รูปว่า อยฺยกานี (ย่า, ยาย), สากิยานี (เจ้าศากยะหญิง), สมณานี (นักบวชหญิง)

ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๒) ให้ลง อานี ปัจจัยด้วยสูตรว่า มาตุลาทิตฺวานี ภริยายํ (ลง อานี ปัจจัยท้าย มาตุล ศัพท์เป็นต้นในภรรยา) เช่น

- อาจริยานี (ภรรยาของอาจารย์) [อาจารย์หญิงมีรูปว่า อาจรินี, อาจริยา]
- ขตฺติยานี, ขตฺติยา (นางกษัตริย์) [พระมเหสีมีรูปว่า ขตฺติยี]

การประกอบรูปศัพท์ มาตุลานี

ศัพท์เดิมเป็น มาตุล

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “นทาทิโต วา อี” (มาตุล + อี)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (มาตุลฺ -ะ + อี)

แปลงสระท้ายเป็น อาน ด้วยสูตรว่า “มาตุลาทีนมานตฺตมีกาเร” (มาตุลฺ -าน + อี)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (มาตุลฺ -านฺ -ะ + อี)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (มาตุลฺ -านฺ + อี)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (มาตุลฺ ⟶ -านฺ ⟶ อี)

สำเร็จรูปเป็น มาตุลานี

ให้ มาตุลานี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ วิภัตติท้าย มาตุลานี ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (มาตุลานี + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ” (มาตุลานี)

สำเร็จรูปเป็น มาตุลานี

อนทาทิโต วา อี. สขี หตฺถี.

ลง อี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่ไม่ใช่ นท เป็นต้นได้บ้าง เช่น สขี (เพื่อนหญิง), หตฺถี

ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงว่า อนทาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่มีสระ อุ หรือสระ โอ อยู่ท้าย แต่ในคัมภีร์นี้มิได้แสดงไว้ ท่านผู้รจนากล่าวตามคำอธิบายในกัจจายนไวยากรณ์ว่าคือรูปว่า สขี ที่มาจาก สข ศัพท์ แปลว่า “เพื่อนชาย” เมื่อลง อี อิตถีปัจจัย ก็แสดงความหมายว่า “เพื่อนหญิง”

นอกจากนั้นแล้ว คำว่า หตฺถี โดยทั่วไปมาจาก หตฺถ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- หตฺโถ อสฺส อตฺถีติ หตฺถี = ผู้มีงวง, ช้างพลาย

ดังคำว่า ทณฺโฑ อสฺส อตฺถีติ ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า) เมื่อต้องการจะกล่าวถึงช้างพังก็ลง อินี ปัจจัยเป็นรูปว่า หตฺถินี (ช้างพัง) อนึ่ง คำว่า หตฺถี นี้พบในกัจจายนไวยากรณ์และคัมภีร์พาลาวตารฉบับสิงหลและฉบับพม่าทุกฉบับ แต่นิสสัยพม่าทุกฉบับได้ปฏิเสธรูปนี้ไว้ว่า เกิดจากการจารใบลานผิดพลาดมาเป็นเวลาช้านาน ส่วนพาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๙๗) ได้กล่าวว่า คำนี้คงจะมาจาก หตฺถ ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์แปลว่า “มือ” เมื่อลง อี อิตถีปัจจัยก็มีรูปว่า หตฺถี และยังกล่าวอีกว่าขอฝากให้ผู้รู้ช่วยพิจารณา

[๑๓๑ : ๑๙๒] ภวโต โภโต.

แปลง ภวนฺต ศัพท์เป็น โภต ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลัง

โภโต อ. โภต อาเทศ *ภวโต* ของ ภวนฺต ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *อีกาเร* ในที่ อี อักษร ฯ

อีมฺหิ ภวนฺตสฺส โภโต โหติ.

การแปลง ภวนฺต ศัพท์เป็น โภต ย่อมมีในที่ อี ปัจจัยอยู่หลัง

คำอธิบายสูตรหรือวุตติข้างต้นอธิบายสูตรนี้ว่า

๑. ให้เพิ่มคำว่า อีกาเร เข้าในแปลในสูตร เพราะคำว่า อีกาเร ติดตามมาจากสูตรว่า นฺตุสฺส ตมีกาเร ท่านจึงอธิบายด้วยคำว่า อีมฺหิ

๒. คำว่า ภวโต ในสูตร มีศัพท์เดิมมาจาก ภวนฺต + ส แสดง นฺต ให้เป็น นฺตุ แล้วแปลง นฺตุ กับ ส เป็น โต ด้วยสูตรว่า โตติตา สสฺมึนาสุ เพราะท่านอธิบายว่า ภวนฺตสฺส

๓. คำว่า โหติ เป็นกริยาคุมพากย์ที่เพิ่มเข้ามาในพากย์นี้ เพราะท่านอธิบายว่า โหติ เข้ามาในท้ายพากย์

โภตี.

[ปฐมา เอกพจน์] โภตี (นางผู้เจริญ)

การประกอบรูปศัพท์ โภตี

ศัพท์เดิมเป็น ภวนฺต

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “นทาทิโต วา อี” (ภวนฺต + อี)

แปลง ภวนฺต เป็น โภต ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลังด้วยสูตรว่า “ภวโต โภโต” (โภต + อี)

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โภตี

ให้ โภตี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ วิภัตติท้าย โภตี ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (โภตี + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสีปิ” (โภตี)

สำเร็จรูปเป็น โภตี

[๑๓๒ : ๑๙๐] ณวณิกเณยฺยณนฺตูหิ.

ลง อี ปัจจัยท้าย ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นฺตุ ในอิตถีลิงค์ได้บ้าง

อี อ. อี ปัจจัย *ปโร* เป็นเบื้องหลัง *ณวณิกเณยฺยณนฺตูหิ* จาก ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นฺตุ ปัจจัย ท. *วตฺตมาเนหิ* อันเป็นไปอยู่ *อิตฺถิยํ* ในอิตถีลิงค์ *หุตฺวา* เป็น *โหติ* ย่อมลง *วา* บ้าง ฯ

ณวณิกเณยฺยณนฺตูหีติ อี.

ลง อี ปัจจัยท้าย ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นฺตุ ในอิตถีลิงค์ได้บ้าง

ฉบับพม่าบางฉบับ เช่น กัจจายนสุตตัตถะ หรือกัจจายนสุตตัตถคัณฐิ มีรูปของสูตรนี้ว่า ณวณิก-เณยฺยณนฺตุหิ โดยไม่ทีฆะสระ อุ ใน ตุ เป็น อู สูตรนี้กล่าวถึงการลง อี อิตถีปัจจัย ท้ายศัพท์ตัทธิตที่ลงตัทธิตปัจจัย ๔ ศัพท์ คือ ณว, ณิก, เณยฺย และ ณ ปัจจัย ด้วยด้วยสูตรดังต่อไปนี้ คือ

๑. ณว ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า ณโวปคฺวาทีหิ (ลง ณว ปัจจัยท้าย อุปคุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

๒. ณิก ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า เยน วา สํสฏฺฐํ ตรติ จรติ วหติ ณิโก (ลง ณิก ปัจจัยท้ายตติยาวิภัตตินั้นในอรรถว่า ระคนแล้ว, ข้ามไป, เที่ยวไป, นำไปด้วยสิ่งใด และอรรถอื่นๆ ได้บ้าง)

๓. เณยฺย ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า เณยฺโย กตฺติกาทีหิ (ลง เณยฺย ปัจจัยท้าย กตฺติกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร)

๔. ณ ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า วา ณปจฺเจ (ลง ณ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในความหมายว่า บุตรได้บ้าง)

มานวี นาวิกี เวนเตยฺยี โคตมี.

เช่น

มานวี (ธิดาของพระมนู, หญิงมนุษย์) นาวิกี (หญิงผู้ข้ามด้วยเรือ),
เวนเตยฺยี (ธิดาของนางวินตา) โคตมี (ธิดาของโคตมะ, นางโคตมี)

คำว่า มานวี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มนุโน อปจฺจํ มานวี = ธิดาของพระมนู ชื่อว่า มานวี

(มนุ ศัพท์ + ณว ปัจจัยในความหมายว่า อปจฺจ (บุตร))

คำว่า นาวิกี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นาวาย ตรตีติ นาวิกี = หญิงผู้ข้ามด้วยเรือ ชื่อว่า นาวิกี

(นาวา ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในความหมายว่า ตรติ <ข้าม>)

คำว่า เวนเตยฺยี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วินตาย อปจฺจํ เวนเตยฺยี = ธิดาของนางวินตา ชื่อว่า เวนเตยยี (วินตา ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัย)

คำว่า โคตมี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โคตมสฺส อปจฺจํ โคตมี = ธิดาของโคตมะ ชื่อว่า โคตมี (โคตม ศัพท์ + ณ ปัจจัย)

การลง อี อิตถีปัจจัยท้าย ณิก ปัจจัยไม่แน่นอน เช่น

๑. คำว่า เถริกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เถเรหิ กตา เถริกา = สังคายนาที่กระทำแล้วโดยพระเถระ ชื่อว่า เถริกา

(เถร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในความหมายว่า กต <กระทำ>)

๒. คำว่า สารีริกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สรีเร สนฺนิธานา สารีริกา = เวทนาที่นับเข้าในร่างกาย ชื่อว่า สารีริกา

(สรีร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในความหมายว่า สนฺนิธาน <นับเข้า>)

บททั้งสองนี้ไม่ลง อี ปัจจัย แต่ลง อา อิตถีปัจจัยแทน ท่านจึงกล่าว วา ศัพท์ ในสูตรนี้เพื่อแสดงความไม่แน่นอน

พาลาวตารฎีกาใหม่กล่าวว่า แม้คัมภีร์นี้จะแสดงถึงรูปทันตชอักษรว่า มานวี แต่ในพระบาลีพบรูปมุทธชอักษรว่า มาณว, มาณวี มากกว่า ที่จริงแล้ว คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีแต่งตามไวยากรณ์สันสกฤต จึงยกตัวอย่างบางรูปมาจากวรรณกรรมสันสกฤต เช่นรูปว่า มานวี ที่สันสกฤตใช้เป็น น ทันตชอักษร แต่ในภาษาบาลีต้องแปลง น เป็น ณ ต่อมา จึงมีรูปว่า มาณว, มาณวี ดังข้อความในฎีกาใหม่นั้นว่า

อิห ปน มาณวมาณวีสทฺทา ปาฬิยํ พหุโส มุทฺธชณการสหิตา ทิสฺสนฺติ. โสปิ สทฺทโวหาโร วิย.[๑๐๙]

“อนึ่ง ในอุทาหรณ์เหล่านี้ศัพท์ว่า มาณว และ มาณวี ที่ประกอบด้วย ณ อักษรมุทธชะพบมากในพระบาลี แม้การพบมากนั้นเป็นเหมือนโวหารของศัพท์”

ข้อความว่า “โวหารของศัพท์” หมายความว่า คำบาลีบางคำใช้เป็นมุทธชอักษรมากกว่าทันตชอักษร ถึงแม้ว่าสันสกฤตจะใช้เป็นทันตชอักษรก็ตาม เช่นคำว่า โจฬ (ผ้า) นิยมใช้มุทธชอักษรมากกว่าทันตชอักษรว่า โจล จึงมีรูปว่า ปริกฺขารโจฬ (ผ้าบริขาร) ดังนั้น คำว่า ปาฬิ จึงควรมีรูปเป็น ฬ มุทธชอักษรตามที่กล่าวไว้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๒๒๘) ว่า ปาโต ฬิ (ลง ฬิ ปัจจัยท้าย ปา ธาตุ) ดูเพิ่มหน้า ๘-๙

[๑๓๓ : ๑๙๑] นฺตุสฺส ตมีกาเร.

แปลง นฺตุ เป็น ต ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลังได้บ้าง

ตํ อ. ต อาเทศ *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *โหติ* ย่อมมี *อีกาเร* ในที่ อี อักษร *วา* บ้าง ฯ

นฺตุสฺส ตมีกาเรติ นฺตุสฺส โต วา.

แปลง นฺตุ เป็น ต ได้บ้างด้วยสูตรว่า นฺตุสฺส ตมีกาเร (แปลง นฺตุ เป็น ต ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลังได้บ้าง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง นฺตุ ของ วนฺตุ และ มนฺตุ ปัจจัยเป็น ต ดังตัวอย่างว่า คุณวตี (หญิงผู้มีคุณธรรม), ธิติมตี (หญิงผู้มีความเพียร), สติมตี (หญิงผู้มีสติ)

ในสูตรท่านใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ตํ ใน ตมีกาเร (ตํ + อีกาเร) แต่ในวุตติใช้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า โต ทั้งนี้เพื่อให้ผู้ศึกษาได้รู้ถึงความหลากหลายของการใช้คำ เพราะคำสามัญทั่วไปที่ไม่ระบุถึงสิ่งที่มีเพศแน่นอนอาจจะใช้เป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ก็ได้ เช่น คำว่า เอกํ หรือ เอโก ที่ไม่ระบุว่าคืออะไร ในรูปวิเคราะห์ว่า เอกญฺจ ทส จ เอกาทส หรือ เอโก จ ทส จ เอกาทส (สิบเอ็ด) จึงอาจใช้เป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ก็ได้

คำว่า ตมีกาเร ให้อ่านแยกกันเป็นสองบทว่า ต-มีกาเร ไม่ควรอ่านแยกเป็น ตมี-กาเร เพราะนิคคหิตที่แปลงเป็น ม หรือ ท ด้วยสูตรว่า มทา สเร เป็นเหมือนเบื้องต้นของบทหลัง จึงอ่านติดกับบทหน้าเป็นรูปว่า ตมี-กาเร ไม่ได้ ดังคัมภีร์สุโพธาลังการ (คาถา ๕๐) กล่าวว่า ยาเทสาทิ ปราทิว (อาเทศมี ย เป็นต้นเป็นดุจพยางค์ต้นของบทหลัง) หมายความว่า คำว่า เอวเมตํ เอตทโวจ ก็ต้องตัดวรรคตอนว่า เอว-เมตํ เอต-ทโวจ จะตัดเป็น เอวเม-ตํ เอตท-โวจ ไม่ได้ เพราะผิดยติ

คุณวตี คุณวนฺตี, ธิติมตี ธิติมนฺตี.

เช่น

คุณวตี คุณวนฺตี (หญิงผู้มีคุณธรรม) ธิติมตี ธิติมนฺตี (หญิงผู้มีความเพียร)

บทว่า คุณวตี เป็นตัวอย่างของการแปลง นฺตุ เป็น ต ด้วยสูตรนี้ ส่วนบทว่า คุณวนฺตี เป็นรูปที่ไม่แน่นอนของ วา ศัพท์ มาจาก คุณวนฺตุ + อี ลบสระ อุ และปกติสระ อี ด้วยสูตรเป็นต้นว่า สรโลโป (การลบสระหน้าย่อมมีในที่ อํ วิภัตติ[อยู่หลัง], ในที่สระหลังที่แปลงมา[อยู่หลัง] และในที่สระหลังที่เป็น

ปัจจัยเป็นต้น[อยู่หลัง] แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง) เพราะ อี อิตถีปัจจัยก็นับเข้าในสระหลังที่เป็นปัจจัยของสูตรนี้

ธิติ ศัพท์ใน ธิติมตี, ธิติมนฺตี พาลาวตารคัณฐิ (หน้า ๓๐๓) แปลเอาไว้ ๒ อย่างว่า "หญิงผู้มีความเพียร" หรือ "หญิงผู้มีความตั้งมั่น" เพราะ ธิติ ศัพท์มีความหมายว่า ความเพียร หรือ ความตั้งมั่น นอกจากนั้น อาจแปลได้อีกว่า "หญิงผู้มีปัญญา" ก็ได้ เพราะ ธิติ ศัพท์ปรากฏในอรรถว่า ปัญญา อีกด้วย ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๕๙) กล่าวว่า ธีรตฺเต ธารเณ ธิติ (ธิติ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ความเป็นผู้ฉลาด [ปัญญา] และการทรงไว้)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๔๗๑) กล่าวถึงการแปลง นฺตุ เป็น ต ด้วยสูตรว่า นฺตุสฺส โต อีกาเร (แปลง นฺตุ เป็น ต ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลัง) จะเห็นได้ว่า ในสูตรข้างต้น ท่านไม่ได้ประกอบ วา ศัพท์ไว้ ตามมตินี้จึงมีรูปที่แปลง นฺตุ เป็น ต แน่นอนว่า คุณวตี เป็นต้น อีกทั้งยังได้ระบุว่า รูปที่เหมือนกับ คุณวนฺตี ที่ไม่แปลง นฺตุ เป็น ต ไม่พบในพระบาลี

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลมีความเห็นว่ารูปที่เหมือนกับ คุณวนฺตี มีใช้ในวรรณกรรมบาลี เช่นคำว่า ภวิสฺสนฺตี (วิภัตติที่จักมี), สนฺตี (มีอยู่) พบในอุทาหรณ์ว่า อสนฺติยา อาปตฺติยา ตุณฺหี ภวิตพฺพํ (เมื่อไม่มีอาบัติพึงนิ่ง) ดังนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๗๒) จึงประกอบ วา ศัพท์ไว้ในสูตรว่า นฺตนฺตูนํ งีมฺหิ โต วา (แปลง นฺต และ นฺตุ ปัจจัยเป็น ต ในที่ งี ปัจจัยอยู่หลังได้บ้าง)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตี

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า "ณวณิกเณยฺยณนฺตูหิ" (คุณวนฺตุ + อี)

ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลัง แปลง นฺตุ เป็น ต ด้วยสูตรว่า "นฺตุสฺส ตมีกาเร" (คุณวต + อี)

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น คุณวตี

ให้ คุณวตี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ" (คุณวตี)

ลง สิ วิภัตติท้าย คุณวตี ศัพท์ ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (คุณวตี + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสีปิ" (คุณวตี)

สำเร็จรูปเป็น คุณวตี

นฺตสฺส นฺตุพฺยปเทโส. มหตี มหนฺตี.

การแสดง นฺต เหมือน นฺตุ ย่อมมี เช่น มหตี มหนฺตี (หญิงผู้ประเสริฐ)

อุทาหรณ์ที่ลง อนฺต ปัจจัย เช่น มหตี ก็อาจใช้สูตรว่า นฺตุ ตมีกาเร ได้ ท่านจึงกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อแสดง นฺต เหมือน นฺตุ โดยใช้สูตรว่า เสเสสุ นฺตุว (นฺต ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้นพึงกำหนดเหมือน นฺตุ ในที่วิภัตติและปัจจัยที่เหลืออยู่หลัง) กล่าวคือ ที่นี้มิได้แสดงการแปลง นฺต เป็น นฺตุ โดยตรง แต่ชี้แนะว่าให้ทำวิธีใน นฺต เหมือน นฺตุ ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า นฺตุสฺส ตมีกาเร โดยแปลง นฺต เป็น ต ด้วยสูตรข้างต้น ดังนั้น จึงมีรูปว่า มหตี ได้

คำว่า พฺยปเทส แปลตามศัพท์ว่า "การกล่าว คือ การชี้แนะ, แสดง" มีรูปวิเคราะห์ในปทรูปสิทธิคัณฐี (สูตร ๑๒๐) ว่า

- พฺยปทิสนํ กถนํ โวหาโร พฺยปเทโส = การกล่าว ชื่อว่า พฺยปเทสะ
  (วิ บทหน้า + อป บทหน้า + ทิส ธาตุ <อุจฺจารเณ = กล่าว> + ณ ปัจจัย)

ส่วนพาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๙๑) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- นฺตุสฺส อิว พฺยปเทโส กรณํ นฺตุพฺยปเทโส = การทำให้เหมือน นฺตุ ชื่อว่า นฺตุพฺยปเทสะ
  (โดย พฺยปเทส แปลว่า "การกระทำ")

นอกจากนั้น ในคัมภีร์ข้างต้น หน้า ๓๐๓ คำว่า นฺตุพฺยปเทโส มีความหมายอีก ๓ อย่าง คือ

๑. การออกเสียงเหมือน นฺตุ ปัจจัย (พฺยปเทส แปลว่า "การออกเสียง")

๒. ชื่อของ นฺตุ ปัจจัย (พฺยปเทส แปลว่า "ชื่อ")

๓. การเป็นไปเหมือน นฺตุ ปัจจัย (พฺยปเทส แปลว่า "การเป็นไป")

การประกอบรูปศัพท์ มหตี

ศัพท์เดิมเป็น มหนฺต

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า "นทาทิโต วา อี" (มหนฺต + อี)

ทำ นฺต ให้เหมือน นฺตุ ด้วยสูตรว่า "เสเสสุ นฺตุว" (มหนฺตุ + อี)

ในที่ อี ปัจจัย แปลง นฺตุ เป็น ต ด้วยสูตรว่า "นฺตุสฺส ตมีกาเร" (มหต + อี)

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น มหตี

ให้ มหตี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ" (มหตี)

ลง สิ วิภัตติท้าย มหตี ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (มหตี + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ" (มหตี)

สำเร็จรูปเป็น มหตี

[๑๓๔ : ๑๙๓] ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี.

ลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ, ภิกฺขุ, ราช และศัพท์อันเป็น อี การันต์และศัพท์อื่นๆ อันเป็นไปในอิตถีลิงค์

อินี อ. อินี ปัจจัย *ปโร* เป็นเบื้องหลัง *ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ วา* จาก ปติ ศัพท์, ภิกฺขุ ศัพท์, ราช ศัพท์ และศัพท์ที่มี อี อักษรเป็นที่สุด ด้วย *วตฺตมาเนหิ* อันเป็นไปอยู่ *อิตฺถิยํ* ในอิตถีลิงค์ *หุตฺวา* เป็น *โหติ* ย่อมลง ฯ

ปตฺยาทีหิ อีการนฺเตหิ จ อิตฺถิยํ อินี โหติ.

ลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ ศัพท์เป็นต้นและศัพท์อันเป็น อี การันต์อันเป็นไปในอิตถีลิงค์

ปติ ศัพท์ในสูตรว่า ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี ไม่ใช่หมายถึง ปติ ศัพท์เท่านั้น แต่เป็น ปติ ศัพท์ที่ประกอบร่วมกับ คห ศัพท์เป็นรูปว่า คหปติ ดังนั้น จึงลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ ศัพท์ล้วนๆ เป็นรูปว่า ปตินี ไม่ได้ ต้องลงท้าย ปติ ศัพท์ที่เป็นบทหลังของสมาสเท่านั้นในรูปว่า คหปติ (เจ้าของเรือน), นรปติ (จอมชน), ภูปติ (จอมปฐพี) และ ภูตปติ (จอมภูต) เป็นต้น จึงมีรูปที่ลง อินี ปัจจัยว่า คหปตานี (นางคหบดี), นรปตานี, ภูปตานี (พระมเหสี), ภูตปตานี (พระนางจอมภูต) การใช้คำย่อในลักษณะนี้เรียกว่า เอกเทสโวหารนัย คือ นัยที่กล่าวไว้เพียงบางส่วน ดังคำว่า เทวทตฺโต ซึ่งเรียกสั้นๆ ว่า ทตฺโต

อินี ปัจจัยลงท้ายสระ ๕ การันต์ คือ

๑. อ การันต์ ลงท้าย ราช ศัพท์เป็นรูปว่า

- ราชินี (พระราชินี)
- อารามิกินี (หญิงเฝ้าสวน)
- อนนฺตรายิกินี (หญิงผู้ไม่มีอันตราย)
- มานุสินี (หญิงมนุษย์)
- ยกฺขินี (นางยักษ์)
- นาคินี (นางนาค)

๒. อิ การันต์ [อิ การันต์เหล่านี้มักลง ติ ปัจจัย] ลงท้าย ปติ ศัพท์เป็นรูปว่า

- คหปตานี (นางคหบดี)
- อหึสารตินี (หญิงผู้รื่นรมย์ในการไม่เบียดเบียน)
- มุฏฺฐสฺสตินี (หญิงผู้ลืมสติ)
- วจฺฉคิทฺธินี (แม่วัวติดลูก)

๓. อี การันต์ ลงท้าย ทณฺฑี ศัพท์เป็นรูปว่า

- ทณฺฑินี (หญิงผู้มีไม้เท้า)
- หตฺถินี (นางช้าง)
- เมธาวินี (นางผู้มีปัญญา)
- ตปสฺสินี (นางผู้มีตบะ)
- ปิยภาณินี (นางผู้กล่าวถ้อยคำอันไพเราะ)

๔. อุ การันต์ ลงท้าย ภิกฺขุ ศัพท์เป็นรูปว่า

- ภิกฺขุนี (นางภิกษุณี) - ขตฺตพนฺธุนี (นางผู้มีกษัตริย์เป็นญาติ)

๕. อู การันต์ ลงท้าย วิทู ศัพท์เป็นรูปว่า

- ปรจิตฺตวิทุนี (หญิงผู้รู้จิตของผู้อื่น) - วิญฺญุนี (หญิงฉลาด)

คำว่า ปติ ในสูตร หมายถึงศัพท์ อิ การันต์, คำว่า ภิกฺขุ หมายถึงศัพท์ อุ การันต์, คำว่า ราช หมายถึงศัพท์ อ การันต์ ส่วน วา ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ รวมรวมการลง อินี ปัจจัยท้าย วิทู และ ยกฺข ศัพท์อีกด้วย เช่น ปรจิตฺตวิทุนี (หญิงผู้รู้จิตของผู้อื่น), ยกฺขินี (นางยักษิณี), สีหินี (ราชสีห์ตัวเมีย)

อนึ่ง โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๒๘) กล่าวไว้ว่า ยกฺขาทิตฺวินี จ (ลง อี และ อินี ปัจจัยท้าย ยกฺข ศัพท์เป็นต้น) ศัพท์ว่า ยกฺข, สีห จึงลง อี และ อินี ปัจจัยเป็นรูปว่า ยกฺขี, ยกฺขินี; สีหี, สีหินี

[๑๓๕ : ๑๙๔] ปติสฺสินิมฺหิ.

สระท้ายของ ปติ ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ อินี ปัจจัยอยู่หลัง

อนฺโต อ.ที่สุด *ปติสฺส* ของ ปติ ศัพท์ *ยาติ* ย่อมถึง *อตฺตํ* ซึ่งความเป็น อ *อินีมฺหิ* ในที่ อินี ปัจจัย ฯ

ปติสฺสินิมฺหีติ ปตฺยนฺตสฺส อตฺเต สรโลปาโท ตุกาเรน โลปาภาโว.

เมื่อแปลงสระท้ายของ ปติ ศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า ปติสฺสินิมฺหิ (สระท้ายของ ปติ ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ อินี ปัจจัยอยู่หลัง) แล้ว ไม่ลบ[สระ]ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า สร-โลโป เป็นต้น

วา ปโร อสรูปาติ อิโลโป ทีโฆ จ.

ลบ อิ อักษรด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา และเป็นทีฆะ

สูตรว่า สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ แปลว่า "การลบสระหน้าย่อมมีในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง, ในที่อักษรหลังที่แปลงมา และในที่อักษรหลังที่เป็นปัจจัยเป็นต้น แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง"

คำว่า ตุ (แต่) บอกความตรงกันข้าม กล่าวคือ เมื่อลบสระหน้าแล้วจึงเป็นปกติสระหลังได้ แต่ถ้ายังไม่ลบสระหน้าก็ทำปกติไม่ได้ ดังนั้น ตุ ศัพท์จึงปฏิเสธการไม่ลบสระหน้า ดังเช่น ภิกฺขุนี เป็นต้น กล่าวคือ ภิกฺขุ + อินี = ไม่ลบสระหน้า แต่ลบสระหลังแทนด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา แล้วจึงทีฆะสระหลังเมื่อลบสระหน้าแล้วด้วยสูตรว่า ปุพฺโพ จ

คหปตานี ภิกฺขุนี ราชินี เมธาวินี ตปสฺสินี ธมฺมจารินี ภยทสฺสาวินี ภุตฺตาวินีตฺยาทิ.

เช่น

คหปตานี (นางคหบดี)	ภิกฺขุนี (นางภิกษุณี)
ราชินี (พระมเหสี)	เมธาวินี (หญิงผู้มีปัญญา)
ตปสฺสินี (หญิงผู้มีตบะ)	ภยทสฺสาวินี (หญิงผู้เห็นภัยโดยปกติ)
ธมฺมจารินี (หญิงผู้ประพฤติธรรมโดยปกติ)	ภุตฺตาวินี (หญิงผู้บริโภคแล้ว)

ดังนี้เป็นต้น

ศัพท์ อี การันต์ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี มิได้หมายถึง อี อัสสัตถิตัทธิต เท่านั้น แต่ยังหมายถึงตัทธิตปัจจัยและกิตก์ปัจจัยทั้งหมดที่มี อี อักษรอยู่ท้าย ดังตัวอย่างที่นำมากล่าวไว้ คือ

[ตัวอย่าง วี ปัจจัย]	เมธาวินี (หญิงผู้มีปัญญา)
[ตัวอย่าง สี ปัจจัย]	ตปสฺสินี (หญิงผู้มีตบะ)
[ตัวอย่าง ณี ปัจจัย]	ธมฺมจารินี (หญิงผู้ประพฤติธรรมโดยปกติ)
[ตัวอย่าง อาวี ปัจจัย]	ภยทสฺสาวินี (หญิงผู้เห็นภัยโดยปกติ)
[ตัวอย่าง ตาวี ปัจจัย]	ภุตฺตาวินี (หญิงผู้บริโภคแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ คหปตานี

ศัพท์เดิมเป็น คหปติ

ลง อินี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี” (คหปติ + อินี)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คหปตฺ ิ + อินี)

ในที่ อินี ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อิ ที่ คหปติ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปติสฺสินีมฺหิ” (คหปตฺ -ะ + อินี)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสรูปา” (คหปตฺ -ะ + นี)

เมื่อลบสระหลังแล้วให้ทีฆะสระหน้าด้วยสูตรว่า “ปุพฺโพ จ” (คหปตฺ -า + นี)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (คหปตฺ ⟶ -า + นี)

สำเร็จรูปเป็น คหปตานี

ให้ คหปตานี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ” (คหปตานี)

ลง สิ วิภัตติท้าย คหปตานี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (คหปตานี + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสีปิ” (คหปตานี)

สำเร็จรูปเป็น คหปตานี

อิตฺถิลิงฺคา.

จบนามศัพท์ อิตถีลิงค์

นปุงสกลิงค์

จิตฺต สิ.

ตั้ง จิตฺต ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

คำว่า จิตฺต สิ แปลยกศัพท์ โดยเพิ่มบทว่า จิตฺต (อิติ ลิงฺเค ฐิเต) สิ โหติ (เมื่อนามศัพท์ว่า จิตฺต ถูกตั้งไว้แล้วลง สิ วิภัตติ) แต่พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๙๙) กล่าวว่า จิตฺตสทฺทโต สิ โหติ (ลง สิ วิภัตติ ท้าย จิตฺต ศัพท์) ตามนัยนี้ให้เพิ่มคำว่า สทฺทโต และ โหติ เข้ามาแปลในพากย์นี้

นปุํสเกหิ อโต นิจฺจํเตฺวว.

บทว่า นปุํสเกหิ, อโต และ นิจฺจํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๓๖ : ๑๙๕] สึ.

แปลง สิ วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์ อ การันต์ เป็น อํ

สิ อ. สิ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *นปุํสเกหิ* จากนปุงสกลิงค์ ท. *อโต* อันเป็น อ อักษร *อํ* เป็น อํ *โหติ* ย่อมเป็น *นิจฺจํ* แน่นอน ฯ

สูตรนี้ตัดบทเป็น สิ + อํ แต่เวลาแปลสูตรต้องแปลศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรก่อนด้วย จึงต้องเพิ่มคำแปลเป็นรูปว่า อโต นปุํสเกหิ (ปรํ) สิ อํ นิจฺจํ (โหติ) โดยเพิ่มบทว่า ปรํ เข้ามาแปลร่วมกับบทว่า นปุํสเกหิ และเพิ่ม โหติ เป็นกริยาคุมพากย์

คำว่า สึ ประกอบรูปศัพท์ขึ้นโดยลบสระ อ ของ อํ ด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา แต่นิคคหิตย่อมย้ายไปประกอบกับสระ อิ ข้างหน้าได้เอง โดยไม่ต้องมีสูตรกำกับ เพราะเป็นพยัญชนะที่ต้องอาศัยสระที่อยู่หน้าเป็นปกติ การที่นิคคหิตย้ายไปหาสระเองเช่นนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่ารุกขสกุณนัย คือ นัยที่เหมือนนกเกาะต้นไม้ ตามที่กล่าวไว้ในสูตร ๙๓

การที่ท่านไม่กล่าวว่า ให้แปลง อ กับ สิ เป็น อํ แล้วสำเร็จเป็นรูปว่า จิตฺตํ ก็เพื่อให้ทราบว่า การแปลง สิ เป็น อํ นี้ มีได้ท้ายนปุงสกลิงค์ อ การันต์เท่านั้น ถ้า สิ วิภัตติอยู่ท้ายปุงลิงค์ อ การันต์ ก็ต้องแปลงเป็น โอ หลังจากนั้นจึงแยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังแล้วจึงลบสระหน้าและปกติสระหลัง ในที่สุดจึงนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลัง สำเร็จเป็นรูปว่า พุทฺโธ หรือ ปุริโส

อการนฺเตหิ นปุํสเกหิ สิสฺส นิจฺจํ อํ โหติ.

แปลง สิ วิภัตติท้ายนามศัพท์นปุงสกลิงค์ อ การันต์ เป็น อํ แน่นอน

จิตฺตํ.

[ปฐมา เอกพจน์] จิตฺตํ

การประกอบรูปศัพท์ จิตฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น จิตฺต

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปจมา" (จิตฺต + สิ)

แปลง สิ ท้ายนปุงสกลิงค์ อ การันต์ เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ" (จิตฺต + อํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (จิตฺตฺ -ะ + อํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (จิตฺตฺ + อํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (จิตฺตฺ ⟶ อํ)

สำเร็จรูปเป็น จิตฺตํ

โยนํ นิ นปุํสเกหิเต̣วว.

สูตรว่า โยนํ นิ นปุํสเกหิ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๓๗ : ๑๙๖] อโต นิจฺจํ.

แปลง โย วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์ เป็น นิ แน่นอน

นิ อ. นิ อาเทศ *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *นปุํสเกหิ* จาก นปุงสกลิงค์ ท. *อโต* อันเป็น อ อักษร *โหติ* ย่อมมี *นิจฺจํ* แน่นอน ฯ

อการนฺเตหิ นปุํสเกหิ โยนํ นิจฺจํ นิ โหติ.

การแปลง โย วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์เป็น นิ ย่อมมีอย่างแน่นอน

บทว่า นิจฺจํ (แน่นอน) ในสูตรมีประโยชน์เพื่อแสดงว่า ต้องแปลง โย เป็น นิ แน่นอน เมื่อมีรูปเป็น นิ แล้ว จึงอาจแปลง นิ ปฐมา เป็น อา และแปลง นิ ทุติยาเป็น เอ ได้ต่อมา สำเร็จเป็นรูปว่า จิตฺตา (ปฐมา พหูพจน์) และ จิตฺตานิ (ทุติยา พหูพจน์) การที่ท่านตั้งกฎเช่นนี้ไว้ ก็เพื่อให้การประกอบรูปศัพท์ของปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์มีความแตกต่างกัน คือ มีการแปลง โย ปฐมาเป็น อา และ โย ทุติยาเป็น เอ ท้ายปุงลิงค์ อ การันต์ และแปลง นิ ปฐมาเป็น อา และ นิ ทุติยาเป็น เอ ท้ายนปุงสกลิงค์ อ การันต์

นิสฺส อา.

แปลง นิ เป็น อา

จิตฺตา.

[ปฐมา พหูพจน์] จิตฺตา

ปกฺเข โยสฺวาทินา ทีฆํ จิตฺตานิ.

ในฝ่าย[อื่น] เมื่อกระทำทีฆะแล้วด้วยสูตรว่า โยสุ เป็นต้น ได้รูปว่า

[ปฐมา พหูพจน์] จิตฺตานิ

การประกอบรูปศัพท์ จิตฺตา

ศัพท์เดิมเป็น จิตฺต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (จิตฺต + โย)
แปลง โย ท้ายนปุงสกลิงค์ อ การันต์เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “อโต นิจฺจํ” (จิตฺต + นิ)
แปลง นิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนีนมาเอ” (จิตฺต + -า)
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (จิตฺตฺ -ะ + -า)
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (จิตฺตฺ + -า)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (จิตฺตฺ ⟶ -า)

สำเร็จรูปเป็น จิตฺตา

การประกอบรูปศัพท์ จิตฺตานิ

ศัพท์เดิมเป็น จิตฺต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (จิตฺต + โย)
แปลง โย ท้ายนปุงสกลิงค์ อ การันต์เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “อโต นิจฺจํ” (จิตฺต + นิ)
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (จิตฺตฺ -ะ + นิ)
ในที่ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ แล้ว ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ” (จิตฺตฺ -า + นิ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (จิตฺตฺ ⟶ -า นิ)

สำเร็จรูปเป็น จิตฺตานิ

คโลเป โภ จิตฺต, จิตฺตา จิตฺตานิ.

เมื่อลบ ค แล้ว ได้รูปว่า

[อาลปนะ] จิตฺต จิตฺตา จิตฺตานิ

จิตฺตํ.

[ทุติยา เอกพจน์] จิตฺตํ

นิสฺส เอ.

แปลง นิ เป็น เอ

จิตฺเต จิตฺตานิ.

[ทุติยา พหูพจน์] จิตฺเต จิตฺตานิ

เสสํ พุทฺโธว.

รูปที่เหลือเหมือน พุทฺธ ศัพท์

นปุงสกลิงค์ อ การันต์ มีรูปพิเศษในปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติเท่านั้น ในวิภัตตินามอื่นมีรูปเหมือน พุทฺธ ศัพท์ที่กล่าวมาแล้วในปุงลิงค์ อ การันต์ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เสสํ พุทฺโธว (รูปที่เหลือเหมือน พุทฺธ ศัพท์)

จิตฺต สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	จิตฺตํ	จิตฺตา จิตฺตานิ
อาลปนะ	โภ จิตฺต	ภวนฺโต จิตฺตา จิตฺตานิ
ทุติยา	จิตฺตํ	จิตฺเต จิตฺตานิ
ตติยา	จิตฺเตน	จิตฺเตหิ จิตฺเตภิ
จตุตถี	จิตฺตสฺส	จิตฺตานํ
ปัญจมี	จิตฺตา จิตฺตมฺหา จิตฺตสฺมา	จิตฺเตหิ จิตฺเตภิ
ฉัฏฐี	จิตฺตสฺส	จิตฺตานํ
สัตตมี	จิตฺเต จิตฺตมฺหิ จิตฺตสฺมึ	จิตฺเตสุ

มน สิ.

ตั้ง มน ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

มนํ.

[ปฐมา เอกพจน์] มนํ

มโนคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี มน ศัพท์เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

- มโนปภุติ คโณ มโนคโณ (กลุ่มศัพท์มี มน เป็นต้น ชื่อว่า มโนคณะ)

(ลบ ปภุติ ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ)

นอกจากนั้น พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๙๕) ยังแสดงรูปวิเคราะห์อีก ๒ ประการ คือ

- มนปฺปธาโน คโณ มโนคโณ = คณะที่มี มน ศัพท์เป็นประธาน

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- มเนน อุปลกฺขิโต คโณ มโนคโณ = คณะที่ถูกกำหนดด้วย มน ศัพท์

(มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส)

ศัพท์ที่แจกตาม มน ศัพท์ที่เรียกว่า มโนคณะ มีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. มีรูปว่า สา, โส, และ สิ ใน นา, ส และ สฺมึ วิภัตติ เช่น มนสา, มนโส, มนสิ, วจสา, วจโส, วจสิ เป็นต้น (ตามมติของคัมภีร์พาลาวตาร ให้แปลง สฺมา เป็น อา ได้รูปว่า มนสา อีกด้วย)

๒. แปลง อํ เป็น โอ ในกรรมของกริยา เช่น ยโส ลทฺธา น มชฺเชยฺย (เมื่อได้ยศแล้วไม่ควรลืมตน) เป็นต้น

๓. แปลง อ เป็น โอ ในท่ามกลางสมาสและตัทธิต เช่น มโนเสฏฺฐา (มีใจเป็นเลิศ), มโนมยา (สำเร็จด้วยใจ), อโยปตฺโต (บาตรเหล็ก) เป็นต้น

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

เย เต นา-ส-สฺมึวิสเย สา-โส-สฺยนฺตา ภวนฺติ จ
สมาสตทฺธิตนฺตตฺเต มชฺโฌการา จ โหนฺติ หิ.
โสการนฺตปโยคา จ กฺริยาโยคมฺหิ ทิสฺสเร
เอวํวิธา จ เต สทฺทา เญยฺยา “มโนคโณ” อิติ.[๑๑๐]

“ศัพท์เหล่าใดมีรูป สา, โส และ สิ อยู่ท้ายในวิสัยแห่ง นา, ส และ สฺมึ วิภัตติ และมี โอ อักษรในท่ามกลางเมื่อมีความเป็นบทสมาสหรือมีตัทธิตปัจจัยอยู่หลัง

ทั้งปรากฏตัวอย่างที่มี โอ อักษรอยู่ท้ายในการประกอบกับกริยา ศัพท์เหล่านั้น ซึ่งมีลักษณะอย่างนี้ พึงทราบว่า มโนคณะ”

ในคัมภีร์ต่างๆ แสดงลิงค์ของมโนคณะไว้ต่างกัน คือ

๑. ปุงลิงค์ พบในปทรูปสิทธิปกรณ์และโมคคัลลานไวยากรณ์

๒. ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ พบในสัททนีติปกรณ์ ท่านผู้แต่งได้อ้างรูปในลิงค์ทั้งสองที่พบในพระบาลีว่า มโน เจ น ปทุสฺสติ (ถ้าใจไม่ปองร้าย), สนฺตํ ตสฺส มนํ โหติ (ใจของเขาสงบ)

๓. นปุงสกลิงค์ พบในพาลาวตาร

ในคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิกล่าวคาถาสรุปในเรื่องนี้ว่า

มโนคณาทิโก วุตฺโต ปุลฺลิงฺเค รูปสิทฺธิยํ
พาลาวตาเร นปุมฺหิ นีติยํ ปุนฺนปุํสเก.[๑๑๑]

“กลุ่มศัพท์มีมโนคณะเป็นต้นในปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวไว้ในปุงลิงค์ ในพาลาวตารกล่าวไว้ในนปุงสกลิงค์ ในสัททนีติปกรณ์กล่าวไว้ในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์”

ข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) มีดังต่อไปนี้

มโนคเณ วุตฺตนโย อิตฺถิลิงฺเค น ลพฺภติ
ปุนฺนปุํสกลิงฺเคสุ ลพฺภเตว ยถารหํ.[๑๑๒]

“นัยที่กล่าวไว้ในมโนคณะ ย่อมไม่ปรากฏในอิตถีลิงค์ แต่ปรากฏตามสมควร ในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์เท่านั้น”

พาลาวตารคัณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๙๖) กล่าวว่า มโนคณะจะเป็นปุงลิงค์หรือเป็นนปุงสกลิงค์ก็ตาม วิเสสนะของศัพท์ดังกล่าวต้องเป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน เช่น

- สุนฺทรํ มโน เอตสฺสาติ สุมโน (ผู้มีใจงาม) <ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส>
- สุกรํ วโจ เอตสฺมินฺติ สุพฺพโจ (ผู้มีถ้อยคำที่บุคคลว่ากล่าวง่าย) <ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส>

จะเห็นได้ว่า แม้ มโน และ วโจ จะมีรูปเป็นปุงลิงค์ ก็ประกอบใช้วิเสสนะเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า สุนฺทรํ และ สุกรํ เพราะวิเสสนะของมโนคณะต้องเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น

ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ได้บัญญัติกฎทั่วไปว่า

มโนคณวิเสสนตฺตา นปุํสกลิงฺเคน นิทฺทิฏฺฐํ.[๑๑๓]

“ศัพท์ถูกแสดงไว้โดยความเป็นนปุงสกลิงค์ เพราะเป็นวิเสสนะของมโนคณะ”

คัมภีร์ข้างต้นนั้นเห็นว่า มโนคณะเป็นนปุงสกลิงค์ตามสภาพภายใน แต่มีรูปภายนอกปรากฏ

เป็นปุงลิงค์บ้าง อิตถีลิงค์บ้าง นปุงสกลิงค์บ้าง ส่วนวิเสสนะของมโนคณะเหล่านั้นมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตามสภาพภายในบ้าง เช่น สุนฺทรํ มโน (ใจงาม) หรือมีรูปเป็นปุงลิงค์ตามรูปภายนอกบ้าง เช่น สพฺโพปิ มโน มโนทฺวารํ นาม (แม้ใจทั้งหมดก็ชื่อว่า มโนทวาร) ถ้ารูปภายนอกของมโนคณะเป็นนปุงสกลิงค์ วิเสสนะจะต้องเป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน เช่น สนฺตํ ตสฺส มนํ โหติ (ใจของเขาสงบ) ข้อนี้เหมือน โค ศัพท์ที่มีสภาพภายในเป็นอิตถีลิงค์ได้บ้างเมื่อระบุถึงวัวตัวเมีย แต่มีรูปภายนอกเป็นปุงลิงค์เท่านั้น (ดู คำอธิบาย โค ศัพท์ใน โอ การันต์ ปุงลิงค์)

กฎทั่วไปที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น ท่านกล่าวตามข้อความในฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคว่า

สมนฺตโต นิคฺคณฺหนวเสน โตทนํ วิชฺฌนํ สนฺนิโตทกํ. มโนคณาทีนํ วิเสสนสฺส นปุํสกลิงฺเคน นิทฺทิฏฺฐตฺตา “วาจาย สนฺนิโตทเกนา”ติ วุตฺตํ. เตนาห “วจนปโตทเกนา”ติ. อถวา “วาจายา”ติ อิทํ “สนฺนิโตทเกนา”ติ เอตฺถ กรณวจนํ ทฏฺฐพฺพํ. “วจนปโตทเกนา”ติ หิ วจเนน ปโตทเกนาติ อตฺโถ.[๑๑๔]

“การทิ่มแทงด้วยการข่มไว้รอบด้าน ชื่อว่า สันนิโตทกะ พระพุทธองค์ตรัสว่า วาจาย สนฺนิ-โตทเกน (ด้วยวาจาทิ่มแทง) เพราะวิเสสนะของมโนคณะเป็นต้นถูกแสดงไว้ด้วยนปุงสกลิงค์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วจนปโตทเกน (ด้วยวาจาทิ่มแทง)

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบคำว่า วาจาย นี้เป็นบทกรณะในบทว่า สนฺนิโตทเกน นี้ ดังจะเห็นได้ว่า คำว่า วจนปโตทเกน แปลว่า ‘ด้วยการทิ่มแทงด้วยวาจา’ ”

ตามคำอธิบายข้างต้นนั้น คำว่า วาจา แม้จะมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ ก็จัดเป็นมโนคณะ และวิเสสนะของมโนคณะก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เพราะถือว่า วิเสสนะของศัพท์เหล่านั้นมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตามสภาพภายใน ดังนั้น คำว่า วาจาย สนฺนิโตทเกน ที่พบในโปฏฐปาทสูตร จึงแปลว่า “ด้วยวาจาทิ่มแทง”

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สนฺนิโตทเกน นี้แปลว่า “ด้วยการทิ่มแทงด้วยวาจา” โดยถือว่า วาจาย เป็นกรณะใน สนฺนิโตทเกน ไม่ใช่วิเสสยะของ สนฺนิโตทเกน ตามนัยแรก (ในคัมภีร์ไวยากรณ์ทั่วไปกล่าวว่า วจ ศัพท์เป็นมโนคณะ แต่ในคัมภีร์ฎีกานี้ใช้เป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า วาจา)

สรุปความว่า คำอธิบายที่กล่าวไว้ในพาลาวตารคัณฐิสอดคล้องกับมติของปทรูปสิทธิปกรณ์และสัททนีติปกรณ์ที่กล่าวไว้ว่า โค ศัพท์เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ อีกทั้งยังกล่าวว่า มโนคณะเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ แต่คำอธิบายที่กล่าวเอาไว้ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่สอดคล้องกับมติของพาลาวตารที่กล่าวไว้ว่า มโนคณะเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น

นา วาเตฺวว.

บทว่า นา และ วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๓๘ : ๙๕] มโนคณาทิโต สฺมึนานมิอา.

แปลง สฺมึ และ นา ท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น เป็น อิ และ อา ได้บ้าง

อิอา อ. อิ และ อา อาเทศ ท. *สฺมึนานํ* แห่ง สฺมึ และ นา วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สทฺทโต* จากศัพท์ *มโนคณาทิโต* อันมีมโนคณะเป็นต้น *โหนฺติ* ย่อมมี ฯ

มนาทิโต สฺมึนานํ อิอา วา โหนฺติ.

แปลง สฺมึ และ นา วิภัตติที่อยู่ท้าย มน ศัพท์เป็นต้นเป็น อิ และ อา ได้บ้าง

คำว่า มโนคณาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มโนคโณ อาทิ ยสฺส โส มโนคณาทิ = ศัพท์ที่มีมโนคณะเป็นต้น ชื่อว่า มโนคณาทิ

อาทิ ศัพท์ในคำว่า มโนคณาทิ ละข้อความว่า พิล (รู, ช่อง), พล (กำลัง), ทม (การฝึก), วาห (เกวียน) ถาม (กำลัง), ชร (โรคไข้), ชรา (ความแก่), ปท (เท้า) และ มุข (ปาก) ที่แปลง นา วิภัตติเป็น อา เป็นต้นตามวิธีของสูตรนี้และสูตรว่า สสฺส โจ ที่จะกล่าวต่อไป เช่น พิลสา (โดยรู), พิลโส (แก่รู), พิลสิ (ในรู) ดังนี้เป็นต้น

[๑๓๙ : ๙๖] ส สเร วาคโม.

ลง ส เป็นอาคมท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น ในที่สระอยู่หลังตามสมควร

อาคโม อ.อาคม *ส* คือ ส *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สทฺทโต* จากศัพท์ *มโนคณาทิโต* อันมีมโนคณะเป็นต้น *สเร* ในที่สระ *วา* ตามสมควร ฯ

วิภตฺยาเทเส สเร ปเร มนาทิโต สาคโม วา โหติ.

ลง ส เป็นอาคมท้าย มน ศัพท์เป็นต้นในที่สระอันเป็นอาเทศของวิภัตติอยู่หลังตามสมควร

คำว่า วิภตฺยาเทเส (อันเป็นอาเทศของวิภัตติ) อธิบาย สเร ว่า เป็นสระที่แปลงมาจากวิภัตติ เช่น สระ อา ที่แปลงมาจาก นา วิภัตติ, สระ โอ ที่แปลงมาจาก ส วิภัตติ และสระ อิ ที่แปลงมาจาก สฺมึ วิภัตติ ไม่ใช่สระที่เป็นวิภัตติจริงๆ คือ อํ ดังนั้น จึงจำแนกบทว่า สเร ได้ว่า

๑. คเหตัพพัตถะ เนื้อความที่ควรถือเอา คือ สระอันเป็นอาเทศของวิภัตติ ได้แก่ สระ อา, โอ และ อิ

๒. นิวัตเตตัพพัตถะ เนื้อความที่ควรห้าม คือ อํ วิภัตติ

๓. อนุญญาตัตถะ เนื้อความที่อนุญาตโดยอ้อม ไม่มีในเรื่องนี้ (อรรถนี้มีได้ตามสมควรเท่านั้น ไม่มีในทุกบท)

บททุกบทในภาษาบาลีอาจจำแนกออกเป็นทั้งคเหตัพพัตถะและนิวัตเตตัพพัตถะได้เสมอ โดยขึ้นอยู่กับเนื้อความตามฐานะที่สมควร ถ้าเป็นฐานะที่ประกอบด้วย เอว ศัพท์ ในคัมภีร์ฎีกามักแสดงเรื่องนี้ไว้โดยตรง

มนสา.

[ตติยา เอกพจน์] มนสา

การประกอบรูปศัพท์ มนสา

ศัพท์เดิมเป็น มน

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา” (มน + นา)

แปลง นา ท้าย มน ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “มโนคณาทิโต สฺมึนานมิอา” (มน + -า)

ในที่สระอยู่หลัง ลง สฺ อาคม ด้วยสูตรว่า “ส สเร วาคโม” (มน + สา)

สำเร็จรูปเป็น มนสา

วา ศัพท์ในสูตรนี้แสดงวิธี ๓ ประการ คือ

๑. นิจจวิธิ พบในบทตัทธิตที่ลง ณิก ปัจจัย คือ รูปว่า มานสิกํ, เจตสิกํ

๒. อนิจจวิธิ พบใน นา, ส และ สฺมึ วิภัตติ คือ รูปว่า มนสา มเนน, มนโส มนสฺส, มนสิ มนสฺมึ (พาลาวตารยังเพิ่มการแปลง สฺมา เป็น อา อีกด้วย จึงมีรูปใน สฺมา เป็น มนสา, มนา, มนมฺหา, มนสฺมา)

๓. อสันตวิธิ พบในปฐมาวิภัตติเป็นต้นที่เหลือจากข้อ ๒ และบทสมาสที่ไม่ลง ส เป็นอาคม คือ รูปว่า มโน มนา มนํ มเน มนอายตนํ

[๑๔๐ : ๙๗] สสฺส โจ.

แปลง ส วิภัตติและวิภัตติอื่นท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น เป็น โอ ได้บ้าง

โอ อ. โอ อาเทศ *สสฺส* จ แห่ง ส วิภัตติ ด้วย *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *สทฺทโต* จากศัพท์ *มโนคณาทิโต* อันมีมโนคณะเป็นต้น *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

มนาทิโต สสฺส โอ โหติ.

แปลง ส วิภัตติท้าย มน ศัพท์เป็นต้นเป็น โอ

จสทฺเทน สฺมาสฺส อา จ.

ด้วย จ ศัพท์แปลง สฺมา เป็น อา อีกด้วย

การที่ท่านพระกัจจายนะไม่รวมสูตรว่า สสฺส โจ เข้าในสูตรว่า มโนคณาทิโต สฺมึนานมิอา เป็นรูปว่า "มโนคณาทิโต สสฺมึนานโมอิอา" คงจะเป็นเพราะว่าทำให้ออกเสียงยาก ท่านจึงตั้งแยกออกเป็น ๒ สูตรดังกล่าว

คัมภีร์นี้กล่าวว่าให้แปลง สฺมา เป็น อา ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ ส่วนปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวตามพยาขยาของสิงหลว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการแปลง อํ ทุติยาวิภัตติเป็น โอ ดังพระบาลีว่า

- เจตสา เจโต ปริจฺจ ชานามิ (เรากำหนดรู้จิตด้วยจิต) [เจโต = เจต + อํ]
- ยโส กิตฺติญฺจ ปปฺโปติ (ย่อมประสบชื่อเสียงและเกียรติยศ) [ยโส = ยส + อํ]
- ยโส ลทฺธา น มชฺเชยฺย (เมื่อได้ยศแล้วไม่ควรลืมตน) [ยโส = ยส + อํ]
- กสฺสปสฺส วโจ สุตฺวา (ฟังคำของฤาษีกัสสปะแล้ว) [วโจ = วจ + อํ]
- อทาเน กุรุเต มโน (ตั้งใจไว้ในการไม่บริจาค) [มโน = มน + อํ]
- ตโป กโรมิ (เราบำเพ็ญตบะ) [ตโป = ตป + อํ]

พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๐๐-๐๑) กล่าวว่า จ ศัพท์ ในสูตรนี้รวบรวมการแปลง สิ และ อํ เป็น โอ จึงมีรูปว่า มโน ในปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติได้ ผู้แปลเห็นด้วยกับคำอธิบายดังกล่าว เพราะสามารถตอบคำถามได้ว่า ในพระบาลีมีรูปปฐมาวิภัตติว่า มโน, วโจ เป็นต้น เหตุใดคัมภีร์นี้จึงกล่าวว่าเป็นนปุงสกลิงค์ ตอบว่าเพราะว่าท่านให้แปลง สิ เป็น โอ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า สสฺส โจ ได้นั้นเอง ส่วนรูปที่แปลง อํ เป็น โอ เป็นรูปพิเศษที่ใช้เฉพาะมโนคณะเท่านั้น นอกจากนั้น ฎีกาใหม่ข้างต้นยังกล่าววิจารณ์

ว่า รูปว่า มนา ที่ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ ไม่มีใช้ในพระบาลี (แต่ในปทมาลาได้กล่าวรูปที่เป็นไปได้ตามปทมาลาโสตะ คือ กระแสของลำดับบท)

มนโส, มนสา.

[จตุตถี เอกพจน์] มนโส

[ปัญจมี เอกพจน์] มนสา

การประกอบรูปศัพท์ มนโส

ศัพท์เดิมเป็น มน

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (มน + ส)

แปลง ส ท้าย มน ศัพท์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “สสฺส โจ” (มน + โอ)

ในที่สระอยู่หลัง ลง ส อาคม ด้วยสูตรว่า “ส สเร วาคโม” (มน + โส)

สำเร็จรูปเป็น มนโส

การประกอบรูปศัพท์ มนสา

ศัพท์เดิมเป็น มน

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี” (มน + สฺมา)

แปลง สฺมา ท้าย มน ศัพท์เป็น อา ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “สสฺส โจ” (มน + -า)

ในที่สระอยู่หลัง ลง สฺ อาคม ด้วยสูตรว่า “ส สเร วาคโม” (มน + สา)

สำเร็จรูปเป็น มนสา

มน สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	มโน	มนา
อาลปนะ	เห มน มนา	ภวนฺโต มนา
ทุติยา	มนํ	มเน
ตติยา	มนสา มเนน	มเนหิ มเนภิ

มน สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
จตุตถี	มนโส มนสฺส	มนานํ
ปัญจมี	มนสา มนา มนสฺมา มนมฺหา	มเนหิ มเนภิ
ฉัฏฐี	มนํ	มนานํ
สัตตมี	มเน มนสฺมึ มนมฺหิ	มเนสุ

เสสํ จิตฺตํว.

รูปที่เหลือเหมือน จิตฺต ศัพท์

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า มโนคณะมีรูปเป็นพยัญชนันตะ (มีพยัญชนะอยู่ท้าย) โดยมี สฺ อยู่ท้ายเป็นรูปว่า มนสฺ, วยสฺ เป็นต้น บาลีจึงมีรูปว่า มนสา, วจสา ตามสันสกฤตที่ลง ฏา วิภัตติ ซึ่งก็คือ อา วิภัตติที่มี ฏฺ เป็นอนุพันธ์ หรือมีรูปว่า มนสิ, วจสิ ตามสันสกฤตที่ลง งิ วิภัตติ ซึ่งก็คือ อิ วิภัตติที่มี งฺ เป็นอนุพันธ์ แต่ในปฐมาวิภัตติ เมื่อลง สิ วิภัตติแล้วให้แปลง สฺ เป็นวิสรรชนีย์ คือ -ะ ได้รูปว่า มนะ และบทสันสกฤตที่มีรูปวิสรรชนีย์อยู่ท้าย ควรมีรูปเป็นสระ โอ ในภาษาบาลี ดังนั้น ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงกล่าวว่าเป็นปุงลิงค์ เพราะปรากฏรูปว่า มโน ตามรูปว่า มนะ ในสันสกฤต แต่พาลาวตารเห็นว่าเป็นนปุงสกลิงค์โดยมุ่งถึงวิเสสนะของมโนคณะที่ใช้เป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น

มนํ สิรํ อุรํ เตชํ รชํ โอชํ วยํ ปยํ
ยสํ ตปํ วจํ เจตํ เอวมาทิ มโนคโณ.

กลุ่มศัพท์เป็นต้นอย่างนี้ว่า

มนํ (ใจ)	สิรํ (ศีรษะ)	อุรํ (อก)
เตชํ (เดช)	รชํ (ธุลี)	โอชํ (สารอาหาร)
วยํ (วัย)	ปยํ (น้ำนม)	ยสํ (ชื่อเสียง, บริวาร)
ตปํ (ตบะ, ข้อประพฤติ)	วจํ (ถ้อยคำ)	เจตํ (จิต)

ชื่อว่า มโนคณะ

นอกจากนั้น ยังมีมโนคณะอีกศัพท์หนึ่ง คือ อมฺภ (น้ำ) มีการแปลงสระ อ เป็น โอ ในท่ามกลางสมาส ได้รูปว่า อมฺโภช (ดอกไม้ที่เกิดในน้ำ, บัว) มีรูปวิเคราะห์ว่า อมฺภสิ ชาตํ อมฺโภชํ (ดอกไม้ที่เกิดในน้ำ ชื่อว่า อัมโภชะ) ดังข้อความในคัมภีร์สุโพธาลังการว่า

มุนินฺทวทนมฺโภช- คพฺภสมฺภวสุนฺทรี
สรณํ ปาณินํ วาณี มยฺหํ ปีณยตํ มนํ.[๑๑๕]

"ขอพระสัทธรรมอันงามบังเกิดในห้องแห่งบงกชคือพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี ซึ่งเป็นที่พึ่งของปราณชาติทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้เอิบอิ่ม"

คำว่า อมฺโภช ที่พบใน มุนินฺทวทนมฺโภช (บงกชคือพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี) สอดคล้องกับรูปสันสกฤตว่า อมฺโภช เช่นเดียวกัน และพบในฉบับพม่าและสิงหล แต่ในฉบับแปลของไทยบางฉบับพบรูปว่า อมฺโพช โดยมีรูปเป็น พ ตติยาอักษร รูปดังกล่าวไม่สอดคล้องกับสันสกฤต และไม่ตรงกับฉบับพม่าและสิงหล อีกทั้งยังปรากฏรูปอื่นของ อมฺภ ศัพท์ เช่น อมฺโภธิ, อมฺโภนิธิ (มหาสมุทร), อมฺโภรุห (ดอกไม้ที่เกิดในน้ำ, บัว), อมฺโภท (ผู้ให้น้ำ)

ส่วนรูปว่า อมฺพุช ประกอบด้วย พ ตติยอักษร แปลว่า "บัว" เหมือนกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อมฺพุสฺมึ ชาตํ อมฺพุชํ = ดอกไม้ที่เกิดในน้ำ ชื่อว่า อัมพุชะ

(อมฺพุ (น้ำ) + ชน ธาตุ (ชนเน = เกิด) + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

สรุปความว่า อมฺภ และ อมฺพุ เป็นคำไวพจน์กันที่มีความหมายว่า "น้ำ"

แต่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิการะบุถึง อมฺพุ ศัพท์ไว้อย่างเดียวในคาถาว่า

อาโป ปโย ชลํ วาริ ปานียํ สลิลํ ทกํ
อณฺโณ นีรํ วนํ วาลํ โตยํ อมฺพุทกญฺจ กํ.[๑๑๖]

น้ำ ๑๕ ศัพท์ = อาป, ปย, ชล, วาริ, ปานีย, สลิล, ทก, อณฺณ, นีร, วน, วาล, โตย, อมฺพุ, อุทก และ ก"

มีข้อสังเกตว่า คำว่า อุทก เมื่อตัด อุ ออกไป ก็ได้รูปว่า ทก และถ้าตัด อุท ออกไป ก็ได้รูปว่า ก จึงมีคำไวพจน์ที่ใกล้เคียงกันว่า อุทก, ทก และ ก เหมือน อคฺคินิ ศัพท์ที่มีได้อีก ๒ อย่าง คือ อคฺคิ และ คินิ ด้วยการลบศัพท์ท้ายหรือศัพท์ต้น

คุณวนฺตุ สิ.

ตั้ง คุณวนฺตุ ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

[๑๔๑ : ๑๙๘] อํ นปุํสเก.

ในนปุงสกลิงค์ แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น อํ ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง

อํ อ. อํ อาเทศ *นฺตุสฺส* แห่ง นฺตุ ปัจจัย *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *ลิงฺคสฺส* ของนามศัพท์ *วตฺตมานสฺส* อันเป็นไปอยู่ *นปุํสเก* ในนปุงสกลิงค์ *โหติ* ย่อมมี *สิมฺหิ* ในที่ สิ วิภัตติ ฯ

อํ นปุํสเกติ สิมฺหิ สวิภตฺติสฺส นฺตุสฺส อํ.

แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น อํ ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า อํ นปุํสเก (ในนปุงสกลิงค์ แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น อํ ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง)

คุณวํ.

[ปฐมา เอกพจน์] คุณวํ

บทว่า คุณวํ มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตามวิเสสยะ คือ กุลํ หรือ จิตฺตํ แปลว่า คุณวํ กุลํ (ตระกูลที่มีคุณ), คุณวํ จิตฺตํ (จิตที่มีคุณ)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวํ

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (คุณวนฺตุ + สิ)
แปลง นฺตุ กับ สิ วิภัตติเป็น อํ ด้วยสูตรว่า “อํ นปุํสเก” (คุณว + อํ)
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คุณวฺ -ะ + อํ)
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (คุณวฺ + อํ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (คุณวฺ ⟶ อํ)

สำเร็จรูปเป็น คุณวํ

นฺตุสฺสตฺเต คุณวนฺตานิ.

เมื่อแปลง นฺตุ ปัจจัยเป็น อ แล้ว ได้รูปว่า คุณวนฺตานิ (ผู้มีคุณทั้งหลาย)

คำว่า นุตุสฺสตฺเต ตัดบทเป็น นุตุสฺส + อตฺเต ให้เพิ่มปาฐเสสะว่า กเต เข้ามาจึงแปลตามศัพท์ได้ว่า นุตุสฺสตฺเต กเต (เมื่อความเป็น อ ของ นฺตุ ปัจจัยถูกกระทำแล้ว) การแปลงสระ อุ ของ นฺตุ เป็น อ ในที่นี้ต้องใช้สูตรว่า นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ (สระท้ายของ นฺตุ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ สุ, นํ, หิ, โย วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ อยู่หลัง)

ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑๙๘) กล่าวถึงรูปพหูพจน์ว่า คุณวนฺติ ไว้อีกด้วยโดยแปลง โย วิภัตติ เป็น อิ ด้วย อนฺต ศัพท์ในสูตรว่า นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ แต่คัมภีร์นี้ไม่กล่าวถึง อนฺต ศัพท์ที่เกินมาในสูตรดังกล่าว จึงมีเพียงรูปว่า คุณวนฺตานิ เท่านั้น

โยโตญฺญํ ปุเมว.

รูปอื่นจาก โย วิภัตติ เหมือนรูปในปุงลิงค์

คำว่า โยโตญฺญํ ตัดบทเป็น โยโต + อญฺญํ

ส่วนคำว่า ปุเมว ตัดบทเป็น ปุเม + อิว นิสสัยพม่าทุกฉบับแปล อญฺญํ ว่า "วิภัตติอื่น" โดยมองหาปาฐเสสะว่า วจนํ ในเมืองไทยมักแปลทับศัพท์ วจนํ ว่า "พจน์" แต่คำนี้อาจแปลว่า "วิภัตติ" ก็ได้ เพราะเป็นคำไวพจน์ของ วิภตฺติ ที่เป็นอิตถีลิงค์

นอกจากนั้น คำว่า วจน ในบางแห่งแปลว่า "ศัพท์, คำ" บ้าง "ความหมาย" บ้าง ตามสมควร นัยแรกมีรูปวิเคราะห์กรณสาธนะว่า

- วุจฺจเต อเนนาติ วจนํ = ศัพท์เครื่องกล่าวเนื้อความ ชื่อว่า วจนะ

ส่วนนัยหลังมีรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะว่า

- วุจฺจเตติ วจนํ = เนื้อความที่ถูกกล่าว ชื่อว่า วจนะ

ดังหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ	ภควาติ วจนมุตฺตมํ
ครุ คารวยุตฺโต โส	ภควา เตน วุจฺจติ.[๑๑๗]

"ศัพท์ว่า ภควา เป็นคำประเสริฐ ศัพท์ว่า ภควา เป็นคำสูงสุด พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นเป็นครูผู้ควรแก่ความเคารพ ฉะนั้นจึงเรียกว่า ภควา" (นัยที่ ๑)

"ความหมายว่า ภควา เป็นความหมายประเสริฐ ความหมายว่า ภควา เป็นความหมายสูงสุด เป็นครูผู้ควรแก่ความเคารพ ฉะนั้นจึงเรียกว่า ภควา" (นัยที่ ๒)

ภควาติ วจนํ เสฏฺฐนฺติ เสฏฺฐวาจกํ วจนํ เสฏฺฐคุณสหจรณโต เสฏฺฐนฺติ วุตฺตํ. อถวา วุจฺจตีติ

วจนํ อตฺโถ, ตสฺมา โย ภควาติ วจเนน วจนีโย อตฺโถ, โส เสฏฺโฐติ อตฺโถ. ภควาติ วจนมุตฺตมนฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.[๑๑๘]

"บาทคาถาว่า ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ (ศัพท์ว่า ภควา เป็นคำประเสริฐ) หมายความว่า ศัพท์ที่แสดงถึงบุคคลอันประเสริฐ ก็กล่าวว่า คำประเสริฐ เพราะประกอบด้วยคุณอันประเสริฐ

อีกอย่างหนึ่งความหมายที่ถูกกล่าว ชื่อว่า วจนะ หมายถึง ความหมาย ดังนั้น จึงหมายความว่า ความหมายที่กล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า ภควา เป็นความหมายประเสริฐ แม้บาทคาถาว่า ภควาติ วจนมุตฺตมํ ก็มีนัยเดียวกัน"

ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

สทฺทนิทฺเทโสว อตฺถนิทฺเทโส. กฺวจิ อตฺถสฺส นิทฺเทโส สทฺทสฺส นิทฺเทโส วิย โปราเณหิ กโต. เสยฺยถิทํ. ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ. วุจฺจตีติ วจนํ, อตฺโถ. ภควาติ อตฺโถ เสฏฺโฐติ อตฺโถ.[๑๑๙]

"การแสดงเนื้อความเป็นเหมือนการแสดงศัพท์ คือ การแสดงเนื้อความในที่บางแห่ง นักไวยากรณ์ทั้งหลายกระทำให้เป็นเหมือนการแสดงศัพท์ ดังเช่น ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ (ความหมายที่กล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า ภควา เป็นความหมายประเสริฐ) คำว่า วจนะ คือ เนื้อความที่ถูกแสดง หมายถึง ความหมาย หมายความว่า ความหมายที่กล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า ภควา เป็นความหมายประเสริฐ"

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนฺตานิ

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (คุณวนฺตุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (คุณวนฺตฺ -ุ + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระ อุ ท้าย นฺตุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า "นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ" (คุณวนฺตฺ -ะ + โย)

แปลง โย ท้ายนปุงสกลิงค์ อ การันต์เป็น นิ ด้วยสูตรว่า "อโต นิจฺจํ" (คุณวนฺตฺ -ะ + นิ)

ในที่ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ แล้ว ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า "โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ" (คุณวนฺตฺ -า + นิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (คุณวนฺตฺ ⟶ -านิ)

สำเร็จรูปเป็น คุณวนฺตานิ

คุณวนฺตุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	คุณวํ	คุณวนฺตานิ
อาลปนะ	โภ คุณวํ คุณว คุณวา	ภวนฺตานิ คุณวนฺตานิ
ทุติยา	คุณวนฺตํ	คุณวนฺตานิ
ตติยา	คุณวตา คุณวนฺเตน	คุณวนฺเตหิ คุณวนฺเตภิ
จตุตถี	คุณวโต คุณวนฺตสฺส	คุณวตํ คุณวนฺตานํ
ปัญจมี	คุณวตา คุณวนฺตา คุณวนฺตมฺหา คุณวนฺตสฺมา	คุณวนฺเตหิ คุณวนฺเตภิ
ฉัฏฐี	คุณวโต คุณวนฺตสฺส	คุณวตํ คุณวนฺตานํ
สัตตมี	คุณวติ คุณวนฺเต คุณวนฺตมฺหิ คุณวนฺตสฺมึ	คุณวนฺเตสุ

เอวํ คจฺฉํ.

ศัพท์ว่า คจฺฉํ (ตระกูลผู้ไปอยู่) ก็เช่นเดียวกัน

บทที่ลง อนฺต ปัจจัย ก็เป็นไปในนปุงสกลิงค์ได้ โดยขึ้นอยู่กับบทวิเสสยะที่กล่าวถึง ในที่นี้ได้รูปว่า คจฺฉํ กุลํ (ตระกูลผู้ไปอยู่) โดยมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตามวิเสสยะว่า กุลํ (ตระกูล)

ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑๙๘) กล่าวถึงรูปเอกพจน์ว่า คจฺฉนฺตํ และรูปพหูพจน์ว่า คจฺฉนฺติ ไว้อีกด้วย แต่คัมภีร์นี้ไม่ได้กล่าวถึงรูปเหล่านั้น จึงมีเพียงรูปในปฐมาวิภัตติว่า คจฺฉํ คจฺฉนฺตานิ เท่านั้น

คจฺฉนฺต สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	คจฺฉํ	คจฺฉนฺตานิ
อาลปนะ	โภ คจฺฉํ คจฺฉ คจฺฉา	ภวนฺตานิ คจฺฉนฺตานิ
ทุติยา	คจฺฉนฺตํ	คจฺฉนฺตานิ
ตติยา	คจฺฉตา คจฺฉนฺเตน	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
จตุตถี	คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
ปัญจมี	คจฺฉตา คจฺฉนฺตา คจฺฉนฺตมฺหา คจฺฉนฺตสฺมา	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
ฉัฏฐี	คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
สัตตมี	คจฺฉติ คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺตมฺหิ คจฺฉนฺตสฺมึ	คจฺฉนฺเตสุ

อฏฺฐิ.

[ปฐมา เอกพจน์] อฏฺฐิ

คำว่า อฏฺฐิ โดยทั่วไปแปลว่า “กระดูก” แต่คำนี้อาจแปลว่า “เมล็ด” ก็ได้ ดังคำว่า อมฺพฏฺฐิ (เมล็ดมะม่วง), ปุนฺนาคฏฺฐิ (เมล็ดบุนนาค) เป็นต้น

วาเตฺวว.

บทว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๔๒ : ๑๙๙] โยนํ นิ นปุํสเกหิ.

แปลง โย วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์เป็น นิ ตามสมควร

นิ อ. นิ อาเทศ *โยนํ* แห่ง โย วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *นปุํสเกหิ* จาก นปุงสกลิงค์ ท. *โหติ* ย่อมมี *วา* ตามสมควร ฯ

โยนํ นิ นปุํสเกหีติ โยนํ นิ วา.

แปลง โย วิภัตติเป็น นิ ตามสมควรด้วยสูตรว่า โยนํ นิ นปุํสเกหิ (แปลง โย วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์เป็น นิ ตามสมควร)

คำว่า นปุํสเกหิ หมายถึง ศัพท์นปุงสกลิงค์ที่เป็น อิ การันต์ และ อุ การันต์เท่านั้น เพราะท่านจะกล่าวถึงการแปลง โย เป็น นิ แน่นอนท้าย อ การันต์ ดังนั้น คำว่า นปุํสเกหิ จึงหมายถึงการันต์อื่นนอกจาก อ การันต์ที่จะกล่าวต่อไปโดย คเหตัพพัตถะ (เนื้อความที่ควรถือเอา) ของ นปุํสเกหิ คือ ศัพท์นปุงสกลิงค์ที่เป็น อิ การันต์ และ อุ การันต์ ส่วนนิวัตเตตัพพัตถะ (เนื้อความที่ควรห้าม) ของบทนี้ คือ ศัพท์นปุงสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า โคพลีพัททนัย คือ นัยที่เหมือนวัวและวัวหนุ่ม กล่าวคือ คำว่า พลีพัททะ กล่าวถึงวัวหนุ่มที่มีกำลัง คำว่า โค ที่กล่าวไว้ก่อนจึงหมายถึงลูกวัว (วจฺฉ), วัวรุ่น (ทมฺม) และวัวแก่ (ชรคฺคว) โดยเว้นวัวหนุ่มที่จะกล่าวต่อไป หรือเป็นสำนวนที่เรียกว่า ปาริเสสนัย คือ นัยที่เหลือจากข้อความที่กล่าวมาแล้ว หรือที่จะกล่าวต่อไป

อฏฺฐีนิ.

[ปฐมา พหูพจน์] อฏฺฐีนิ

การประกอบรูปศัพท์ อฏฺฐีนิ

ศัพท์เดิมเป็น อฏฺฐิ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (อฏฺฐิ + โย)

แปลง โย วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “โยนํ นิ นปุํสเกหิ” (อฏฺฐิ + นิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อฏฺฐฺ ิ + นิ)

ในที่ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ แล้ว ทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ” (อฏฺฐฺ ี + นิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อฏฺฐฺ ⟶ ี นิ)

สำเร็จรูปเป็น อฏฺฐีนิ

ฌตฺตา โยโลเป อฏฺฐี.

เมื่อกระทำการลบ โย วิภัตติแล้ว เพราะเป็น ฌ รูปว่า อฏฺฐี ย่อมสำเร็จ

การประกอบรูปศัพท์ อฏฺฐี

ศัพท์เดิมเป็น อฏฺฐิ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (อฏฺฐิ + โย)

ให้ อิ ชื่อ ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา” (อฏฺฐิ + โย)

ลบ โย วิภัตติท้าย ฌ ด้วยสูตรว่า “ฌปโต จ โยนํ โลโป” (อฏฺฐิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อฏฺฐฺ ิ)

ในที่ โย วิภัตติที่ลบแล้ว ทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ” (อฏฺฐฺ ี)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อฏฺฐฺ ⟶ ิ)

สำเร็จรูปเป็น อฏฺฐี

ตถาลปเน.

ในอาลปนะก็เช่นเดียวกัน

อฏฺฐึ, อฏฺฐีนิ อฏฺฐี.

[ทุติยา] อฏฺฐึ อฏฺฐีนิ อฏฺฐี

เสสํ อคฺคิว.

รูปที่เหลือเหมือน อคฺคิ ศัพท์

อฏฺฐิ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อฏฺฐิ	อฏฺฐี อฏฺฐีนิ
อาลปนะ	เห อฏฺฐิ	เห อฏฺฐี อฏฺฐีนิ
ทุติยา	อฏฺฐึ	อฏฺฐี อฏฺฐีนิ
ตติยา	อฏฺฐินา	อฏฺฐีหิ อฏฺฐีภิ อฏฺฐิหิ อฏฺฐิภิ
จตุตถี	อฏฺฐิโน อฏฺฐิสฺส	อฏฺฐีนํ อฏฺฐินํ
ปัญจมี	อฏฺฐินา อฏฺฐิสฺมา อฏฺฐิมฺหา	อฏฺฐีหิ อฏฺฐีภิ อฏฺฐิหิ อฏฺฐิภิ
ฉัฏฐี	อฏฺฐิโน อฏฺฐิสฺส	อฏฺฐีนํ อฏฺฐินํ
สัตตมี	อฏฺฐิมฺหิ อฏฺฐิสฺมึ	อฏฺฐีสุ อฏฺฐิสุ

ทณฺฑี สิ.

ตั้ง ทณฺฑี ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงตัวอย่าง อี การันต์ นปุงสกลิงค์ว่า สุขการี (ทานที่ให้ผลเป็นสุข) โดย สุขการี ศัพท์เป็นวิเสสนะของบทนปุงสกลิงค์ว่า ทานํ แต่คัมภีร์นี้แสดงตัวอย่างว่า ทณฺฑี โดยหมายถึง กุลํ (ตระกูล)

ที่จริงแล้ว นามศัพท์ อี การันต์ ที่เป็นสมาส ตัทธิต และกิตก์ มีรูปเป็นสามลิงค์ได้ตามสมควร แก่เนื้อความที่ระบุถึง หมายความว่า

- ถ้าหมายถึงบุรุษหรือสิ่งที่เป็นปุงลิงค์ นามศัพท์นั้นก็เป็นปุงลิงค์
- ถ้าหมายถึงสตรีหรือสิ่งที่เป็นอิตถีลิงค์ นามศัพท์นั้นก็เป็นอิตถีลิงค์
- ถ้าหมายถึงตระกูลหรือสิ่งที่เป็นนปุงสกลิงค์ นามศัพท์นั้นก็เป็นนปุงสกลิงค์

ดังตัวอย่างว่า

ปุงลิงค์	:	ทณฺฑี ตปสฺสี (นักบวชชายผู้มีไม้เท้า)
อิตถีลิงค์	:	ทณฺฑินี ตปสฺสินี (นักบวชหญิงผู้มีไม้เท้า)
นปุงสกลิงค์	:	ทณฺฑิ กุลํ (ตระกูลที่มีไม้เท้า)

จะเห็นได้ว่าคำว่า ทณฺฑี เมื่อตั้งรูปวิเคราะห์ที่หมายถึงนักบวชว่า ทณฺโฑ อสฺส ตปสฺสิโน อตฺถีติ ทณฺฑี คำว่า ตปสฺสี หมายถึง นักบวชผู้มีไม้เท้า คือ นักบวชฮินดูในนิกายหนึ่งที่ถือไม้เท้าเป็นประจำ มีไม้เท้าเป็นบริขาร เหมือนกับพวกชฎิลที่มีชฎาและสาแหรกเป็นบริขาร ถ้าหากคำนี้หมายถึงตระกูล ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า ทณฺโฑ อสฺส กุลสฺส อตฺถีติ ทณฺฑิ, กุลํ หมายถึง ตระกูลที่มีไม้เท้า

อฌตฺตา รสฺโส.

เป็นรัสสะ เพราะไม่ใช่ ฌ

สระ อี ใน ทณฺฑี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า อิวณฺณุวณฺณา ฌลา (อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ) และ ฌ หรือ ล ในบทนปุงสกลิงค์ต้องทำรัสสะแน่นอนในที่มีเอกพจน์วิภัตติและ โย วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ ตามกฎที่ท่านกล่าวไว้ในสูตรว่า น สิสฺมิมนปุํสกานิ ดังนั้น จึงต้องทำรัสสะ อี ใน ฑี เป็น อิ ในที่มี สิ วิภัตติอยู่หลัง ได้รูปว่า ทณฺฑิ

ทณฺฑิ.

[ปฐมา เอกพจน์] ทณฺฑิ

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑิ

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (ทณฺฑี + สิ)

ให้ อี ชื่อ ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา” (ทณฺฑี + สิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ทณฺฑฺ ี + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ” (ทณฺฑฺ ิ + สิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ทณฺฑฺ ⟶ ิ + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ” (ทณฺฑิ)

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑิ

โยโตณฺณํ ปุเมว.

รูปอื่นจาก โย วิภัตติ เหมือนรูปในปุงลิงค์

ทณฺฑี สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ทณฺฑิ	ทณฺฑี ทณฺฑีนิ
อาลปนะ	เห ทณฺฑิ	เห ทณฺฑี ทณฺฑีนิ
ทุติยา	ทณฺฑินํ ทณฺฑึ	ทณฺฑี ทณฺฑีนิ
ตติยา	ทณฺฑินา	ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ
จตุตถี	ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑีนํ
ปัญจมี	ทณฺฑินา ทณฺฑิสฺมา ทณฺฑิมฺหา	ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ
ฉัฏฐี	ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑีนํ
สัตตมี	ทณฺฑินิ ทณฺฑิมฺหิ ทณฺฑิสฺมึ	ทณฺฑีสุ

อายุ อฏฺฐิว.

อายุ ศัพท์เหมือน อฏฺฐิ ศัพท์

นามศัพท์ อิ การันต์และ อุ การันต์ของนปุงสกลิงค์ มีวิธีประกอบรูปศัพท์เหมือนกัน คือ

- ลบ สิ ปฐมาวิภัตติด้วยสูตรว่า เสสโต โลปํ คสีปิ
- ลบ โย วิภัตติด้วยสูตรว่า ฌปโต จ โยนํ โลโป และทีฆะสระหน้าด้วยสูตรว่า โยสุ กตนิการ-โลเปสุ ทีฆํ

ดังนั้น จึงมีรูปว่า อายุ เหมือน อฏฺฐิ และมีรูปว่า อายูนิ เหมือน อฏฺฐีนิ

ในที่บางแห่ง อายุ ศัพท์ก็ปรากฏเป็นปุงลิงค์ได้บ้าง ดังข้อความว่า

ปุนรายุ จ เม ลทฺโธ.

"ข้าพระองค์กลับได้อายุเพิ่มขึ้นอีก"

คำว่า อายุ ในพากย์นี้เป็นวุตตกรรมของกริยาคุมพากย์ว่า ลทฺโธ ที่เป็นปุงลิงค์ พบในพระบาลีว่า

อิเธว ติฏฺฐมานสฺส เทวภูตสฺส เม สโต
ปุนรายุ จ เม ลทฺโธ เอวํ ชานาหิ มาริส.[๑๒๐]

เมื่อข้าพระองค์เกิดเป็นเทพดำรงอยู่ในที่นี้ ข้าพระองค์กลับได้อายุเพิ่มขึ้นอีก
ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ขอพระองค์ทรงทราบอย่างนี้เถิด"

นอกจากนั้น อายุ ศัพท์ยังนับเข้าในมโนคณาทิคณะอีกด้วย เพราะมีรูปสำเร็จที่ลง นา วิภัตติเหมือนมโนคณะว่า อายุสา (ด้วยชีวิต) พบในพระบาลีว่า

มาตา ยถา นิยํ ปุตฺต- มายุสา เอกปุตฺตมนุรกฺเข
เอวมฺปิ สพฺพภูเตสุ มานสํ ภาวเย อปริมาณํ.[๑๒๑]

"มารดาถนอมบุตรคนเดียวของตนด้วยชีวิต ฉันใด บุคคลพึงเจริญเมตตาจิต
ไม่มีประมาณในสัตว์ทั้งปวง ฉันนั้น"

อายุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อายุ	อายู อายูนิ

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
อาลปนะ	เห อายุ	เห อายู อายูนิ
ทุติยา	อายุํ	อายู อายูนิ
ตติยา	อายุนา อายุสา	อายูหิ อายูภิ อายุหิ อายุภิ
จตุตถี	อายุโน อายุสฺส	อายูนํ อายุนํ
ปัญจมี	อายุนา อายุมฺหา อายุสฺมา	อายูหิ อายูภิ อายุหิ อายุภิ
ฉัฏฐี	อายุโน อายุสฺส	อายูนํ อายุนํ
สัตตมี	อายุมฺหิ อายุสฺมึ	อายุสุ อายูสุ

สรุปความว่า การันต์ในนปุงสกลิงค์ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้มี ๔ ประเภท คือ

๑. อ การันต์ เช่น จิตฺต, มน, คุณวนฺตุ หรือ คจฺฉนฺต

๒. อิ การันต์ เช่น อฏฺฐิ

๓. อี การันต์ เช่น ทณฺฑี

๔. อุ การันต์ เช่น อายุ

ขอแต่งคาถาสรุปความดังต่อไปนี้

จิตฺตํ มนญฺจ คุณวํ ตโต คจฺฉํ ตถาฏฺฐิ จ
ทณฺฑิ อายูติ จตุธา นปุํสกมฺหิ สงฺคโห.

“การประมวลนามศัพท์ นปุงสกลิงค์ มี ๔ อย่าง ได้แก่

๑. จิตฺต (จิต), มน (จิต)

๒. คุณวนฺตุ (ตระกูลที่มีคุณ), คจฺฉนฺต (ตระกูลที่ไป)

๓. อฏฺฐิ (กระดูก, เมล็ด), ทณฺฑิ (ตระกูลที่มีไม้เท้า)

๔. อายุ (ชีวิต)”

นปุํสกลิงฺคา

จบนามศัพท์นปุงสกลิงค์

ปุงลิงค์และอิตถีลิงค์

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้แสดงวิธีของนามศัพท์ทีละลิงค์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะกล่าวข้อความดังต่อไปนี้ เพื่อแสดงวิธีของนามศัพท์ที่มีลิงค์ผสมกัน ๓ ประเภท คือ

๑. ศัพท์ปุงลิงค์และอิตถีลิงค์

๒. ศัพท์ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์

๓. ศัพท์อิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์

ศัพท์ปุงลิงค์และอิตถีลิงค์แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ศัพท์ที่มีลิงค์ต่างกัน แต่ความหมายเหมือนกัน เช่น ฆฏ (หม้อ), ฆฏี (หม้อ) ทั้งสองศัพท์นี้มีลิงค์ต่างกัน แต่หมายถึงหม้อเหมือนกัน

๒. ศัพท์ที่มีลิงค์ และความหมายต่างกัน เช่น ศัพท์ที่แสดงประเภทของสัตว์สองเท้าและสัตว์สี่เท้า ได้แก่ ขตฺติโย (กษัตริย์) ขตฺติยา (นางกษัตริย์) ทั้งสองศัพท์นี้หมายถึงบุคคลต่างเพศกัน

ปุมิตฺถิลิงฺคา ฆฏ กฏ ยฏฺฐิ มุฏฺฐิ สินฺธุ เรณุปฺปภุตโย ทฺวิปทจตุปฺปทชาติวาจิโน จ.

ศัพท์ที่เป็นทั้งปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ คือ

ฆฏ (หม้อ)	กฏ (เสื่อ)
ยฏฺฐิ (ไม้เท้า)	มุฏฺฐิ (กำมือ)
สินฺธุ (มหาสมุทร, แม่น้ำสินธุ)	เรณุ (ธุลี)

และศัพท์ที่แสดงประเภทของสัตว์สองเท้าและสัตว์สี่เท้า

ยถา ฆโฏ. อีปจฺจเย ฆฏี. เอโส ยฏฺฐิ. เอสา ยฏฺฐิจฺจาทิ.

เช่น

ฆโฏ (หม้อ) เมื่อลง อี ปัจจัยแล้ว ได้รูปว่า ฆฏี (หม้อ)

เอโส ยฏฺฐิ (ไม้เท้านั่น)

เอสา ยฏฺฐิ (ไม้เท้านั่น)

บทว่า ฆโฏ เมื่อลง อี อิตถีปัจจัยก็ปรากฏรูปที่แสดงอิตถีลิงค์ชัดเจนว่า ฆฏี แต่ศัพท์ อิ การันต์ และ อุ การันต์ว่า ยฏฺฐิ มุฏฺฐิ สินฺธุ เรณุ มีรูปเหมือนกันในปุงลิงค์และอิตถีลิงค์เพราะลบ สิ วิภัตติเช่นกัน

ดังนั้น ท่านจึงประกอบใช้ เอต เป็นรูปว่า เอโส ตาม ยฏฺจิ ที่เป็นปุงลิงค์ และรูปว่า เอสา ตาม ยฏฺจิ ที่เป็นอิตถีลิงค์ เพื่อแสดงลิงค์ให้ปรากฏชัด

ทฺวิปทชาติวาจิโน ยถา ขตฺติโย. อาปจฺจเย ขตฺติยา. สมโณ. อีมฺหิ สมณี อิจฺจาทิ.

ศัพท์ที่แสดงประเภทของสัตว์สองเท้า เช่น

ขตฺติโย (กษัตริย์) เมื่อลง อา ปัจจัยแล้วได้รูปว่า ขตฺติยา (นางกษัตริย์, พระมเหสี)

สมโณ (สมณะ) เมื่อลง อี ปัจจัยแล้วได้รูปว่า สมณี (สมณะหญิง)

คำว่า ขตฺติย คือ บุรุษผู้เป็นกษัตริย์ที่ได้รับราชาภิเษกแล้ว ส่วนคำว่า ขตฺติยา คือ สตรีผู้เป็นกษัตริย์ผู้ปกครองประเทศ โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๓๓) มีสูตรย่อยว่า อภริยายํ ขตฺติยา วา (ลง อานี ปัจจัยท้าย ขตฺติย ศัพท์ที่เป็นไปในหญิงผู้ไม่ใช่ภรรยาได้บ้าง) เช่น ขตฺติยานี, ขตฺติยา (นางกษัตริย์) ถ้าเป็นพระชายาก็มีรูปว่า ขตฺติยี โดยลง อี อิตถีปัจจัย เพราะนับเข้าในนทาทิคณะ

คำว่า สมณี ลง อี ปัจจัยท้าย สมณ ศัพท์ ไม่ลง อา อิตถีปัจจัย เพราะถ้าลง อา อิตถีปัจจัยก็อาจสำเร็จเป็นรูปว่า สมณา ทำให้ไม่ทราบว่าเป็นอิตถีลิงค์หรือปุงลิงค์ พหูพจน์ แต่รูปว่า ขตฺติยา เป็นรูปพิเศษที่นิยมใช้เช่นนี้ เหมือนรูปว่า อาจริยา, อาจรินี (อาจารย์หญิง)

จตุปฺปทวาจิโน ยถา คโช. อา- คชา. พฺยคฺโฆ. อีมฺหิ- พฺยคฺฆี อิจฺจาทิ.

ศัพท์ที่แสดงประเภทของสัตว์สี่เท้า เช่น

คโช (ช้างพลาย) เมื่อลง อา ปัจจัยแล้ว ได้รูปว่า คชา (ช้างพัง)

พฺยคฺโฆ (เสือโคร่ง) เมื่อลง อี ปัจจัยแล้ว ได้รูปว่า พฺยคฺฆี (เสือโคร่งตัวเมีย)

การกล่าวถึงศัพท์ที่แสดงประเภทของสัตว์สองเท้าและสัตว์สี่เท้า โดยไม่ได้ระบุถึงสัตว์ที่ไม่มีเท้าและสัตว์ที่มีเท้ามาก ก็เพราะว่าสัตว์สองเท้าและสัตว์สี่เท้าเป็นประธานและปรากฏชัดเจนมากกว่าสัตว์ที่ไม่มีเท้าและสัตว์ที่มีเท้ามากนั้น มีตัวอย่างในเรื่องนี้ว่า

อปทชาติ (ประเภทของสัตว์ที่ไม่มีเท้า) เช่น

- นาโค (นาค)　　นาคี (นางนาค)
- มจฺโฉ (ปลา)　　มจฺฉี (ปลาตัวเมีย)

พหุปฺปทชาติ (ประเภทของสัตว์ที่มีเท้ามาก) เช่น

- ภมโร (แมลงภู่)　　ภมรี (แมลงภู่ตัวเมีย)

- มกฺกฏโก (แมงมุม) มกฺกฏกี (แมงมุมตัวเมีย)
- กกฺกโฏ (ปู) กกฺกฏี (ปูตัวเมีย)
- กกฺกฏโก (ปู) กกฺกฏกี (ปูตัวเมีย)

การกล่าวถึงสิ่งที่เป็นประธานในเรื่องนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปธานนัย คือ นัยที่ระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่น คำว่า ราชา อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชบริพารอื่นๆ อีกด้วย

อีกอย่างหนึ่ง การกล่าวถึงสิ่งที่สูงสุดเป็นหลักนี้เรียกว่า อุกกัฏฐนัย คือ สำนวนที่ระบุถึงบุคคลหรือสภาพที่สูงสุด แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย ดังข้อความในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า

ปฏิสนฺธิยํ ปน สํเสทชานญฺเจว โอปปาติกานญฺจ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายภาววตฺถุทสกสงฺขาตานิ สตฺต ทสกานิ ปาตุภวนฺติ อุกฺกฏฺฐวเสน. โอมกวเสน ปน จกฺขุโสตฆานภาวทสกานิ กทาจิปิ น ลพฺภนฺติ.[๑๒๒]

"ส่วนในปฏิสนธิกาล ทสกะ (หมวด ๑๐) ทั้ง ๗ กลุ่ม คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ ย่อมปรากฏแก่สัตว์ผู้เกิดในที่ชื้นแฉะ และโอปปาติกะเป็นอย่างมาก แต่ในบางครั้ง จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ และภาวทสกะย่อมไม่ปรากฏเป็นอย่างต่ำ"

จะเห็นได้ว่าคำว่า อุกฺกฏฺฐวเสน (เป็นอย่างมาก) แสดงอุกกัฏฐนัยที่กล่าวถึงจำนวนสูงสุดคือการมีทสกะทั้ง ๗ กลุ่ม ส่วนคำว่า โอมกวเสน (เป็นอย่างต่ำ) กล่าวถึงจำนวนต่ำสุดคือการไม่มีทสกะ ๔ กลุ่มในบางคราว

อุทาหรณ์ของอุกกัฏฐนัยอีกอย่างหนึ่งที่พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

วิปสฺสนุปกฺกิเลสา หิ ปฏิเวธปฺปตฺตสฺส อริยสาวกสฺส เจว วิปฺปฏิปนฺนกสฺส จ นิกฺขิตฺตกมฺมฏฺฐานสฺส กุสีตปุคฺคลสฺส นุปฺปชฺชนฺติ. สมฺมาปฏิปนฺนกสฺส ปน ยุตฺตปฺปยุตฺตสฺส อารทฺธวิปสฺสกสฺส กุลปุตฺตสฺส อุปฺปชฺชนฺติเยว.[๑๒๓]

"โดยแท้จริงแล้ว วิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏิเวธแล้ว ผู้ปฏิบัติผิด ผู้ละทิ้งกรรมฐาน และผู้เกียจคร้าน แต่จะเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติชอบ พากเพียรไม่ท้อถอย ผู้เริ่มปรารภวิปัสสนาแล้วเท่านั้น"

คัมภีร์มหาฏีกาของวิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๔๗๒) อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า อริยสาวกสฺส (พระอริยสาวก) เป็นสำนวนทางภาษาที่ระบุถึงสิ่งที่สูงสุดที่เรียกว่า อุกกัฏฐนัย ดังนั้น จึงหมายรวมถึงผู้เจริญวิปัสสนาอย่างมีกำลัง (พลววิปสฺสก) อีกด้วย ไม่ใช่หมายเฉพาะพระอริยสาวกเท่านั้น เพราะผู้เจริญวิปัสสนาอย่างมีกำลังเหล่านั้นปราศจากวิปัสสนูปกิเลสเหมือนพระอริยสาวก ดังนั้น ผู้ที่บรรลุวิปัสสนาญาณตั้งแต่นิพพิทาญาณเป็นต้นไปจึงปราศจากวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้

ตามคำอธิบายข้างต้นนั้น อุกกัฏฐนัย คือ สำนวนที่ระบุถึงบุคคลหรือสภาพที่สูงสุด แต่ก็ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย นอกจากนั้น ยังมีอุกกัฏฐนัยอีกอย่างหนึ่งที่มีความหมายว่า สำนวนที่ระบุถึงบุคคลหรือสภาพที่สูงสุดด้วยการกล่าวโดยสามัญทั่วไป กล่าวคือ เป็นถ้อยคำที่กล่าวโดยสามัญทั่วไป ไม่ได้ระบุถึงสิ่งที่สูงสุด แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่สูงสุดเท่านั้น ดังข้อความในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีว่า

อุปปาโต เนสํ อตฺถีติ โอปปาติกา. อุกฺกํสคติปริจฺเฉทวเสน เจตฺถ วิสิฏฺฐอุปปาโต คหิโต ยถา “อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา”ติ.[๑๒๔]

“โอปปาติกะ คือ เหล่าสัตว์ที่มีการผุดเกิด อนึ่ง ในที่นี้หมายความถึงการผุดเกิดพิเศษ [คือ ผุดเกิดแล้วเติบโตทันที] ด้วยอำนาจของการกำหนดที่สูงสุด เหมือนคำว่า อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา (ควรให้หญิงสาวแก่หนุ่มรูปงาม)”

ในคำว่า อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา (พึงให้สาวน้อยแก่หนุ่มรูปงาม) คำว่า อภิรูปสฺส (หนุ่มรูปงาม) แม้จะเป็นคำกล่าวโดยสามัญทั่วไป ก็ควรหมายถึงหนุ่มรูปงามที่เพียบพร้อมด้วยชาติตระกูลและสมบัติเป็นต้น ไม่ใช่หนุ่มรูปงามโดยทั่วไป ดังคำอธิบายในคัมภีร์มณิสารมัญชูสาว่า

ยถา “อภิรูปสฺส ฯเปฯ ทาตพฺพา”ติ เอตฺถ อุทาหรเณ “อภิรูปสฺสา”ติ เอตฺถ ปเท สติปิ สามญฺญ-วจนตฺเต อุกฺกํสคติปริจฺเฉทวเสน ชาติโภคาทีหิ วิสิฏฺโฐว อภิรูโป คหิโต, ตสฺเสว กญฺญารหตฺตา, น อวิสิฏฺโฐปิ, ตถา อิธาปิ “ปฏิสนฺธิยํ ปนา”ติอาทิวากฺเย เอตฺถ “โอปปาติกานนฺ”ติปเท สติปิ สามญฺญวจนตฺเต อุกฺกํสคติปริจฺเฉทวเสน สภาวกปริปุณฺณายตนภาเวน วิสิฏฺโฐว อุปปาโต คหิโต, ตสฺเสว สตฺตทสกปาตุ-ภาวโต, น อวิสิฏฺโฐปีติ.[๑๒๕]

“ในอุทาหรณ์ว่า อภิรูปสฺส ฯเปฯ ทาตพฺพา นี้แม้มีการกล่าวโดยสามัญทั่วไปในบทว่า อภิรูปสฺส นี้ ก็หมายถึงหนุ่มรูปงามที่พิเศษด้วยชาติตระกูลและสมบัติเป็นต้น ด้วยอำนาจการกำหนดที่สูงสุด เพราะหนุ่มเช่นนั้นจึงควรแก่หญิงสาวทีเดียว ฉันใด แม้ในประโยคว่า ปฏิสนฺธิยํ ปน นี้ แม้มีการกล่าวโดยสามัญทั่วไปในบทว่า โอปปาติกานํ นี้ก็หมายถึงการผุดเกิดที่พิเศษโดยมีอายตนะบริบูรณ์พร้อมทั้งภาวรูป เพราะทสกะ ๗ กลุ่มปรากฏขึ้นแก่การผุดเกิดนั้น ไม่ใช่การผุดเกิดสามัญทั่วไป”

ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์

ปุมนปุํสกลิงฺคา ธมฺม กมฺม พฺรหฺม กุสุม สงฺคม ปทุม อสฺสม วิหาร สรีร สุวณฺณ วณฺณ กหาปณ ภวน ภุวน โยพฺพน ภูสน อาสน สยน โอทน อากาส อุปวาส มาส ทิวส รส ถล ผล รฏฺจ อมฺพุ มธฺวาทโย.

ศัพท์ที่เป็นทั้งปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ เช่น

ธมฺม (ธรรม)	กมฺม (กรรม)	พฺรหฺม (พรหม)
กุสุม (ดอกไม้)	สงฺคม (การพบปะ)	ปทุม (ดอกบัว)
อสฺสม (อาศรม)	วิหาร (วัด)	สรีร (ร่างกาย)
สุวณฺณ (ทอง)	วณฺณ (สี)	กหาปณ (เงินกหาปณะ)
ภวน (โลก)	ภุวน (โลก)	โยพฺพน (ความเป็นหนุ่มสาว)
ภูสน (เครื่องประดับ)	อาสน (ที่นั่ง)	สยน (ที่นอน)
โอทน (ข้าวสุก)	อากาส (ท้องฟ้า)	อุปวาส (การจำศีล)
มาส (เดือน)	ทิวส (วัน)	รส (รส)
ถล (บก)	ผล (ผลไม้)	รฏฺจ (แคว้น)
อมฺพุ (น้ำ)	มธุ (น้ำผึ้ง)	

ดังนี้เป็นต้น

ฎีกาใหม่ และพาลาวตารคัณฐิอธิบายว่า ศัพท์ดังกล่าวข้างต้นเป็นได้ทั้งปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์มีความหมายเหมือนกัน จึงอาจจะประกอบใช้เป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ตามความต้องการของผู้พูดได้ว่า ธมฺโม ธมฺมํ, กมฺโม กมฺมํ ฯลฯ รฏฺโจ รฏฺจํ ส่วนศัพท์ อุ การันต์ที่มีรูปเหมือนกันในปฐมาวิภัตติว่า อมฺพุ, มธุ ให้ประกอบสรรพนามได้ทั้งสองลิงค์ตามศัพท์เหล่านั้นเป็นรูปว่า เอโส อมฺพุ, เอตํ อมฺพุ (น้ำนั่น), เอโส มธุ, เอตํ มธุ (น้ำผึ้งนั่น) เป็นต้น

ส่วนใหญ่ ธมฺม ศัพท์พบในปุงลิงค์มีรูปว่า ธมฺโม แต่ในบางที่ก็พบรูปนปุงสกลิงค์ในบาทคาถาว่า

เอวํ ธมฺมานิ สุตฺวาน วิปฺปสีทนฺติ ปณฺฑิตา.

"ผู้มีปัญญาฟังธรรมอย่างนี้แล้ว ย่อมผ่องใส"

มติของคัมภีร์นี้ถือว่า ธมฺม ศัพท์เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ตามความต้องการของผู้พูด

อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๖๗๒) กล่าวว่า ลิงฺควิภตฺติวจนกาลปุริสกฺขรานํ วิปลฺลาโส (การเปลี่ยนลิงค์ วิภัตติ พจน์ กาล บุรุษ และอักษร ย่อมมีได้) ตามมตินี้เห็นว่า ธมฺม ศัพท์มีรูปเป็นปุงลิงค์แน่นอน แต่ในบางแห่งก็ใช้เป็นนปุงสกลิงค์บ้าง โดยเปลี่ยนการใช้จากปุงลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์ ไม่ใช่เปลี่ยนลิงค์จากปุงลิงค์มาเป็นนปุงสกลิงค์จริงๆ แม้การเปลี่ยนวิภัตติเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน คือ เปลี่ยนวิธีใช้ทั่วไปของวิภัตติเป็นอรรถของวิภัตติอื่น ไม่ใช่การลงวิภัตติหนึ่งแล้วเปลี่ยนเป็นอีกวิภัตติหนึ่งจริงๆ แม้สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

"เอวํ ธมฺมานิ สุตฺวาน, วิปฺปสีทนฺติ ปณฺฑิตา"ติอาทีสุเยว ลิงฺควิปลฺลาโส อิจฺฉิตพฺโพ อนญฺญาเปกฺขกตฺตา วุตฺตธมฺมสทฺทาทีนํ.[๑๒๖]

"พึงปรารถนาการเปลี่ยนลิงค์ในอุทาหรณ์ว่า ธมฺมานิ สุตฺวาน, วิปฺปสีทนฺติ ปณฺฑิตา เป็นต้น เพราะ ธมฺม ศัพท์เป็นต้น ที่กล่าวไว้ไม่มองหาศัพท์อื่น [คือ ไม่ได้เข้าสมาสเป็นพหุพพีหิสมาสที่มองหาศัพท์อื่นและมีลิงค์ทั้งสามตามศัพท์ที่มองหาได้]"

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า พฺรหฺม ศัพท์เป็นได้ทั้งสองลิงค์ แต่มีความหมายต่างกันดังนี้

ปิตามเห ชิเน เสฏฺเฐ พฺราหฺมเณ จ ปิตูสฺวปิ
พฺรหฺมา วุตฺโต ตถา พฺรหฺมํ เวเท ตปสิ วุจฺจเต.[๑๒๗]

"พฺรหฺม ศัพท์กล่าวไว้[ว่า เป็นปุงลิงค์]ในความหมายว่า พรหม, พระชินเจ้า, ผู้ประเสริฐ, พราหมณ์ และบิดามารดา นอกจากนั้น พฺรหฺม ศัพท์กล่าวไว้[ว่าเป็นนปุงสกลิงค์]ในความหมายว่า พระเวท และตบะ (ข้อวัตรเผากิเลส)"

ส่วนคำว่า อุปวาส (การจำศีล) คือ การถือศีลอดอาหารตามพิธีของศาสนาพราหมณ์ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

โย ปาเปหิ อุปาวตฺโต วาโส สทฺธึ คุเณหิ โส
อุปวาโสติ วิญฺเญยฺโย สพฺพโภควิวชฺชิโต.[๑๒๘]

"การอยู่ด้วยคุณทั้งหลาย หลีกเลี่ยงจากบาป งดเว้นจากสมบัติทั้งปวง พึงทราบว่าเป็นอุปวาสะ (การจำศีล)"

อิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์

อิตฺถินปุํสกลิงฺคา นครอจฺจิปฺปมุขา.

ศัพท์ที่เป็นทั้งอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ มี นคร และ อจฺจิ เป็นต้น

ศัพท์ว่า นคร และ อจฺจิ มีรูปเป็นลิงค์ทั้งสอง คือ เป็นอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ จึงปรากฏรูปนปุงสกลิงค์ที่ใช้โดยมากว่า นครํ และปรากฏรูปอิตถีลิงค์ที่ใช้ในบางคราวว่า นครี โดยลง อี อิตถีปัจจัย แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาก็กล่าวถึง นคร ศัพท์เป็นสองลิงค์ในคาถาว่า

ปุรํ นครมิตฺถี วา จานียํ ปุฏเภทนํ
ถิยํ ตุ ราชธานี จ ขนฺธาวาโร ภเวถ จ.[๑๒๙]

"นคร ๔ ศัพท์ = ปุร, นคร เป็นอิตถีลิงค์ได้บ้าง, จานีย และ ปุฏเภทน
เมืองหลวง = ราชธานี เป็นไปในอิตถีลิงค์
ค่าย = ขนฺธาวาร"

นอกจากนั้น อจฺจิ ศัพท์ก็มีรูปเป็นลิงค์ทั้งสองนั้นเช่นเดียวกัน แต่มีรูปเหมือนกันในปฐมาวิภัตติ จึงต้องประกอบสรรพนามที่เป็นวิเสสนะของ อจฺจิ ศัพท์เป็นลิงค์ทั้งสองได้ เช่น ตํ อจฺจิ หรือ สา อจฺจิ (เปลวไฟนั้น) แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาก็กล่าวถึงลิงค์ทั้งสองของ อจฺจิ ศัพท์ว่า

สิขา ชาลจฺจิ จาปุเม.[๑๓๐]

"เปลวไฟ ๓ ศัพท์ = สิขา, ชาลา และ อจฺจิ อันเป็นไปในลิงค์ที่มิใช่ปุงลิงค์ [คือ อิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์]"

ชาลํสูสฺวจฺจิ โน ปุเม.[๑๓๑]

"อจฺจิ ศัพท์ไม่เป็นไปในปุงลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า เปลวไฟ และรัศมี"

ปมุข ศัพท์มีอรรถเหมือน อาทิ ศัพท์ จัดว่าเป็นคำไวพจน์ของ อาทิ, ปภุติ ศัพท์ที่มีความหมายว่า "เป็นต้น"

ดังฎีกาเก่าของพาลาวตารกล่าวว่า

นครอจฺจิปฺปมุขาติ นครอจฺจิอาทโยติ อตฺโถ.[๑๓๒]

"คำว่า นครอจฺจิปฺปมุขา แปลว่า มี นคร และ อจฺจิ เป็นต้น"

อย่างไรก็ตาม ฎีกาเก่าที่นำมาอ้างไว้นี้พบในพาลาวตารนิสสัยใหม่ คาดเดาว่าท่านผู้แต่งนิสสัยใหม่นั้นคงจะนำมาจากฉบับใบลาน เพราะฎีกาเก่าของพาลาวตารฉบับปัจจุบันไม่พบข้อความนี้

แม้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาก็กล่าวว่า

อาโท ปธาเน ปฐมํ ปมุขญฺจ ติลิงฺคิกํ.[๑๓๓]

"ปฐม และ ปมุข ศัพท์ ประกอบในไตรลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า เป็นต้น และประธาน"

สรรพลิงค์

สพฺพลิงฺคา ตฏ ปุฏ ปตฺต มณฺฑล กลสาทโย นามิกตา สพฺพนามานิ จ. ยถา ตโฏ. อีมฺหิ ตฏี. ตฏมิจฺจาทิ.

ศัพท์มี ตฏ (เหว), ปุฏ (ห่อผ้า), ปตฺต (ใบไม้), มณฺฑล (มณฑล, วงกลม) และ กลส (หม้อน้ำ) เป็นต้น, ศัพท์ที่กระทำให้เป็นชื่อ และสรรพนาม ชื่อว่า สรรพลิงค์ (ศัพท์ที่มีลิงค์ทั้งหมด) เช่น ตโฏ (เหว) เมื่อลง อี ปัจจัยแล้ว ได้รูปว่า ตฏี (เหว), ตฏํ (เหว) ดังนี้เป็นต้น

นอกจาก ตฏ ศัพท์แล้ว ศัพท์อื่นๆ ก็มีรูปในไตรลิงค์ว่า ปุโฏ, ปุฏี, ปุฏํ (ห่อผ้า) ปตฺโต, ปตฺตี, ปตฺตํ (ใบไม้), มณฺฑโล, มณฺฑลี, มณฺฑลํ (มณฑล, วงกลม) กลโส, กลสี, กลสํ (หม้อน้ำ)

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๐๕) กล่าวว่า ในฉบับสิงหลบางฉบับพบรูปว่า ปุร ต่อจาก ปุฏ แต่ท่านกล่าวแย้งว่า รูปดังกล่าวไม่ถูกต้อง เพราะ ปุร ศัพท์มีใช้เป็น ๒ ลิงค์ คือ อิตถีลิงค์ได้รูปว่า ปุรี และนปุงสกลิงค์ได้รูปว่า ปุรํ เท่านั้น ไม่พบรูปว่า ปุโร ในภาษาบาลีและสันสกฤต

นามิกตา ยถา เทวทตฺโต. อา. เทวทตฺตา. เทวทตฺตมิจฺจาทิ.

ศัพท์ที่กระทำให้เป็นชื่อ เช่น เทวทตฺโต (นายเทพประทาน) ลง อา ปัจจัย ได้รูปว่า เทวทตฺตา (นางเทพประทาน), เทวทตฺตํ (ทรัพย์เทพประทาน) ดังนี้เป็นต้น

ชื่อว่า เทวทตฺต เป็นนามศัพท์ คือ ศัพท์ที่ระบุชื่อ จึงมีได้ในลิงค์ทั้งสาม เพราะเจ้าของชื่อที่หมายถึงเป็นไปในเพศทั้งสามได้ โดยนปุงสกลิงค์หมายถึง ธนํ (ทรัพย์) เป็นต้น แม้ชื่ออื่นว่า ยญฺญทตฺต (ยัญประทาน), พฺรหฺมทตฺต (พรหมประทาน) เป็นต้น ก็ประกอบได้ในลิงค์ทั้งสามเช่นเดียวกัน

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๒) กล่าวว่า อาทิ ศัพท์ใน อิจฺจาทิ ละข้อความว่า ธนวฑฺโฒ (นายเพิ่มสิน), ธนวฑฺฒา (นางพูนสิน), ธนวฑฺฒํ (ทรัพย์ทวีสิน) และ สิริวฑฺโฒ (นายเพิ่มศรี), สิริวฑฺฒา (นางพูลศรี), สิริวฑฺฒํ (ทรัพย์ทวีศรี)

คนอินเดียมักอธิษฐานขอบุตรจากพระเจ้า เมื่อได้ลูกก็ตั้งชื่อว่า เทวทัต แปลว่า “เทพประทาน” ชื่อนี้เป็นชื่อทั่วไปของชาวอินเดีย คล้ายกับชื่อไทยว่า สมชาย ชื่อพม่าว่า ม่องม่อง หรือชื่ออังกฤษว่า John หรือ James ที่นิยมใช้โดยทั่วไป

คำว่า กลส มีรูปวิเคราะห์ในพาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๒) ว่า

- เกน อุทเกน ลสติ ทิปฺปตีติ กลโส = สิ่งที่รุ่งเรืองด้วยน้ำ ชื่อว่า กลสะ = หม้อน้ำ
  (ก บทหน้า (น้ำ) + ลส ธาตุ (ทิปฺปเน = รุ่งเรือง) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ส่วนอภิธานฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๕๗) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- เกน ชเลน ลิสติ สิลิสฺสตีติ กลโส = สิ่งที่ติดแน่นด้วยน้ำ ชื่อว่า กลสะ
  (ก บทหน้า + ลิส ธาตุ (สิเลสเน = ติดแน่น) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ สระ อิ ใน ลิ เป็น อ)

สรรพนาม

สพฺพ กตร กตม อุภย อิตร อญฺญ อญฺญตร อญฺญตม ปุพฺพ ปร อปร ทกฺขิณ อุตฺตร เอก ย ต เอต อิม อมุ กึ ตุมฺห อมฺห อิติ สพฺพนามานิ.

ศัพท์เหล่านี้ ชื่อว่า สรรพนาม คือ

สพฺพ (ทั้งหมด)	กตร (อันไหน)	กตม (อันไหน)
อุภย (ทั้งสอง)	อิตร (นอกจากนี้)	อญฺญ (อื่น)
อญฺญตร (อันใดอันหนึ่ง)		อญฺญตม (อันใดอันหนึ่ง)
ปุพฺพ (ก่อน)	ปร (หลัง)	อปร (หลัง)
ทกฺขิณ (ข้างขวา)	อุตฺตร (เบื้องบน)	เอก (หนึ่ง)
ย (ใด)	ต (นั้น)	เอต (นี่, นี้)
อิม (นี้)	อมุ (โน้น)	กึ (อะไร)
ตุมฺห (ท่าน)	อมฺห (ข้าพเจ้า)	

คันถรจนาจารย์ได้แสดงนามศัพท์ทีละลิงค์ คือ ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์ พร้อมทั้งนามศัพท์ที่เป็นทวิลิงค์ คือ ปุงลิงค์และอิตถีลิงค์, ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์, และอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ รวมไปถึงนามศัพท์ที่เป็นสรรพลิงค์แล้ว

บัดนี้ ท่านจะแสดงนามศัพท์ที่ใช้แทนปุงลิงค์เป็นต้นนั้น จึงกล่าวถึงสรรพนามต่อจากลิงค์ทั้งสามเหล่านั้น

รูปว่า สพฺพ กตร เป็นต้น เรียกว่า อวิภัตติกนิเทศ คือ ศัพท์ที่แสดงด้วยการไม่ปรากฏวิภัตติ โดยลง สิ แล้วลบไป ทั้งนี้เพื่อให้ปรากฏรูปเดิม

สรรพนามในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี มีจำนวนต่างกันเป็น ๓ มติ คือ

๑. ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๐๐) และสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๔๓๙) : สรรพนาม ๒๗ ศัพท์

๒. คัมภีร์พาลาวตาร : สรรพนาม ๒๒ ศัพท์ (โดยเว้น อธร, อุภ, ทฺวิ, ติ และ จตุ ศัพท์)

๓. โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๙๙) : สรรพนาม ๒๔ ศัพท์ (โดยเว้น อุภ, ทฺวิ, ติ และ จตุ และเพิ่ม ตฺย ซึ่งมีความหมายเหมือน ต ศัพท์)

นอกจากนี้ ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๓๓) กล่าวถึง อิทํ สรรพนาม และคัมภีร์การิกา (คาถา ๒๔๒) กล่าวถึง วิสุ สรรพนามที่เป็นคำไวพจน์ของ สพฺพ ซึ่งพบในคำว่า วิสุกมฺม คำว่า วิสุ นี้มีใช้เป็นรูปว่า วิศฺว ในภาษาสันสกฤต วรรณกรรมบาลีบางแห่งพบเป็น วิสฺส ในรูปว่า วิสฺสกมฺม บ้าง หรือรูปว่า วิสุกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิสุ สพฺพํ กมฺมํ ยสฺสาติ วิสุกมฺโม = ผู้มีการงานทุกอย่าง ชื่อว่า วิสุกัมมะ

หมายถึง ท้าววิสุกรรมผู้ทำการงานรับใช้พระอินทร์

อนึ่ง คำว่า วิสุ พบในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายเป็นรูปว่า วิสุกมฺมเทวปุตฺโต (เทพบุตรวิสุกรรม) แต่พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๓) กล่าวไว้ว่า ควรมีรูปที่ถูกต้องว่า วิสฺส ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับสันสกฤตที่มีรูปสังโยคในคำแรกเป็นรูปว่า วิศฺว และได้แสดงรูปวิเคราะห์ของ วิสฺสกมฺม ว่า

- วิสฺสํ สพฺพํ กมฺมํ กโรติ อภินิปฺผาเทตีติ วิสฺสกมฺโม = เทพบุตรที่ทำงานทั้งหมด ชื่อว่า วิสสกัมมะ

และกล่าวว่า วิสฺส ศัพท์มีความหมาย ๒ ประการ คือ “ทั้งหมด” และ “โลก” ความหมายแรกเป็นสรรพนาม ความหมายหลังเป็นบทนามธรรมดา

ผู้แปลเห็นว่า แม้รูปศัพท์ในภาษาบาลีมักสอดคล้องกับสันสกฤตเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็มีบางคำที่มีมาตราต่างกัน เช่น คำว่า อาวิ (ที่แจ้ง) สันสกฤตใช้เป็น อาวิสฺ ที่มี ๔ มาตรา แต่ในพระไตรปิฎกพบรูปว่า อาวิ ที่มี ๓ มาตรา ในประโยคว่า อาวิ เจว รโห จ (ทั้งในที่แจ้งและที่ลับ) ดังนั้น คำว่า วิสุ จึงไม่ผิด และคำว่า วิสฺส ก็ถูกต้องเช่นเดียวกัน

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๒) แสดงความเห็นว่า ให้เพิ่มสรรพนามอีก ๕ ศัพท์ คือ อธร, อุภ, ทฺวิ, ติ และ จตุ ศัพท์จึงมีสรรพนาม ๒๗ ศัพท์ โดยถือเอาสรรพนาม ๕ ทั้งศัพท์เหล่านั้นด้วยอิติ ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนศัพท์ว่า อาทิ (เป็นต้น) แต่ผู้แปลเห็นว่า ถ้าหากท่านผู้แต่งพาลาวตารต้องการกล่าวถึงศัพท์ดังกล่าว ก็ควรจะระบุโดยตรง ไม่จำเป็นต้องกล่าวโดยอ้อมด้วย อาทิ ศัพท์ที่ละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ ดังนั้น ตามมติของคัมภีร์นี้จึงควรมีสรรพนาม ๒๒ ศัพท์เท่านั้น

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๐๖) อธิบายว่า คำว่า สพฺพนาม มีรูปวิเคราะห์ตามความเห็นของอาจารย์บางท่านว่า

- สพฺเพสํ อิตฺถิปุมนปุํสกานํ นามานิ สพฺพนามานิ = ชื่อของอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ทั้งปวง ชื่อว่า สรรพนาม

แต่ความหมายนี้เกี่ยวเนื่องกับบทที่มี ๓ ลิงค์ เช่น ตฏ, ปุฏ เป็นต้นที่กล่าวไว้ในสรรพลิงค์ ความเห็นของบางอาจารย์ดังกล่าวพบในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๐๐) ท่านจึงเห็นว่าควรมีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺเพสํ สทฺทชาตานํ นามานิ สพฺพนามานิ = ชื่อของหมู่ศัพท์ทั้งปวง ชื่อว่า สรรพนาม

กล่าวคือ เป็นชื่อของหมู่ศัพท์ทั้งหมดที่บุคคลประสงค์เอา อันตั้งอยู่ในความเข้าใจของคนทั่วไป ซึ่งปรากฏโดยความเป็นวิเสสนะ (บทขยาย) เช่น

[ปุงลิงค์] สพฺโพ โลโก (โลกทั้งปวง), สพฺเพ โลกา (โลกทั้งหลายทั้งปวง)

[อิตถีลิงค์] สพฺพา นที (แม่น้ำทั้งปวง), สพฺพา นทิโย (แม่น้ำทั้งหลายทั้งปวง)

[นปุงสกลิงค์] สพฺพํ ธนํ (ทรัพย์ทั้งปวง), สพฺพานิ ธนานิ (ทรัพย์ทั้งหลายทั้งปวง)

ในคำอธิบายข้างต้น คำว่า สรรพนาม มีความหมายว่า “นามที่เนื่องด้วยหมู่ศัพท์ทั้งหมด” คือ เป็นวิเสสนะของศัพท์ทั้งหมดได้ ข้อนี้ต่างกับบทวิเสสนะทั่วไปที่เพียงใช้ขยายคำบางคำตามความเหมาะสมเท่านั้น ไม่อาจใช้ขยายทุกคำในภาษาบาลีได้ เช่น สุกฺก (ขาว) ใช้ขยาย ปฏ (ผ้า) เป็นรูปว่า สุกฺโก ปโฏ (ผ้าขาว) ได้ แต่ไม่อาจใช้ขยาย อาทิจฺจ (พระอาทิตย์) หรือ จนฺท (พระจันทร์) เป็นรูปว่า สุกฺโก อาทิจฺโจ (พระอาทิตย์ขาว), สุกฺโก จนฺโท (พระจันทร์ขาว) ได้

อย่างไรก็ตาม คำว่า สรรพนาม ยังมีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า “นามที่ใช้แทนนาม” คือ เป็นนามที่ใช้แทนชื่ออื่นๆ ได้ทั้งหมด ดังรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๔) ว่า

- สพฺเพสํ สาธารณานิ นามานิ สพฺพนามานิ = ชื่อที่ทั่วไปแก่นามศัพท์ทั้งปวง ชื่อว่า สรรพนาม

รูปวิเคราะห์ข้างต้นสอดคล้องกับข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

ยานิ โหนฺติ ติลิงฺคานิ อนุกูลานิ ยานิ จ
ติลิงฺคานํ วิเสเสน ปทาเนตานิ นามโต.

สพฺพสาธารณกานิ นามานิจฺเจว อตฺถโต
สพฺพนามานิ วุจฺจนฺติ สตฺตวีสติ สงฺขโต.[๑๓๔]

“บทเหล่าใดประกอบด้วยไตรลิงค์ และบทเหล่าใดเกื้อกูลแก่ไตรลิงค์โดยพิเศษ บทเหล่านั้นเรียกโดยชื่อว่า สรรพนาม โดยความหมายว่า ชื่อที่ทั่วไปแก่นามศัพท์ทั้งปวง มี ๒๗ ศัพท์โดยจำนวน”

จะเห็นได้ว่า คำว่า สพฺพสาธารณกานิ นามานิ ในบาทที่ ๑ และที่ ๒ ของคาถาที่ ๒ เป็นคำแสดงรูปวิเคราะห์ของสรรพนามว่า

- สพฺเพสํ สาธารณานิ นามานิ สพฺพนามานิ = ชื่อที่ทั่วไปแก่นามศัพท์ทั้งปวง ชื่อว่า สรรพนาม

ตัวอย่างของสรรพนามที่ใช้แทนนามศัพท์ทั่วไป เช่น ตามปกติสรรพนามมักพบในประโยคที่ ๒ เป็นต้นไปเพื่อกล่าวถึงบุคคลสิ่งของที่กล่าวมาแล้วในประโยคก่อน ทั้งนี้เพื่อย่อคำ เช่น ปุริโส คามํ คจฺฉติ. โส ภิกฺขุํ ปสฺสิตฺวา วนฺทติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน เขาเห็นภิกษุแล้วไหว้) บทว่า โส (บุรุษนั้น, เขา) มาจาก ต สรรพนาม + สิ วิภัตติ คำนี้ใช้แทน ปุริโส ที่ได้กล่าวมาแล้วในประโยคแรก

ถ้าผู้พูดต้องการใช้แทนบุคคลหรือสิ่งของที่เป็นอิตถีลิงค์ก็พึงประกอบสรรพนามที่เป็นอิตถีลิงค์ เช่น กญฺญา คามํ คจฺฉติ. สา ภิกฺขุํ ปสฺสิตฺวา วนฺทติ (สาวน้อยไปสู่หมู่บ้าน เธอเห็นภิกษุแล้วไหว้) บทว่า สา (สาวน้อยนั้น, เธอ) มาจาก ต สรรพนาม + อา อิตถีปัจจัย + สิ วิภัตติ คำนี้ใช้แทน กญฺญา ที่กล่าวมาแล้วในประโยคแรก

ถ้าหากผู้พูดต้องการใช้แทนบุคคลหรือสิ่งของที่เป็นนปุงสกลิงค์ ก็พึงประกอบสรรพนามที่เป็นนปุงสกลิงค์ เช่น ภิกฺขุโน จีวรํ โหติ. ตํ อนฺตรธายติ (จีวรของภิกษุมีอยู่ จีวรนั้นหายไป) บทว่า ตํ (จีวรนั้น) มาจาก ต สรรพนาม + สิ วิภัตติ คำนี้ใช้แทน จีวรํ ที่กล่าวมาแล้วในประโยคแรก

สพฺโพ พุทฺโธว.

สพฺพ ศัพท์ [ปุงลิงค์] เหมือน พุทฺธ ศัพท์

คำว่า สพฺโพ แสดงรูปปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ของ สพฺพ ศัพท์ว่ามีรูปว่า สพฺโพ เหมือน พุทฺโธ ที่กล่าวมาแล้วในปุงลิงค์ อ การันต์ และโดยเหตุที่คัมภีร์นี้ต้องการจะย่อคำ จึงไม่กล่าวว่า ปฐเมกวจโน สพฺพสทฺโท (สพฺพ ศัพท์ที่ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์)

การประกอบรูปศัพท์ สพฺโพ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ตั้ง สพฺพ ชื่อว่า สรรพนาม ด้วยสูตรว่า “ปรสมญฺญา ปโยเค”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (สพฺพ + สิ)

แปลง สิ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “โส” (สพฺพ + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สพฺพฺ -ะ + โอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (สพฺพฺ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สพฺพฺ ⟶ โอ)

สำเร็จรูปเป็น สพฺโพ

อยํ วิเสโส.

มีรูปพิเศษดังนี้

คำว่า อยํ วิเสโส แปลตามศัพท์ว่า “อ.รูปพิเศษนี้ ย่อมมี” หรืออาจแปลตามนิสสัยพม่าที่นิยมแปลอย่างนี้ว่า “*อยํ วกฺขมานกถา* อ.คำที่อันเราจักกล่าวนี้ *วิเสโส* เป็นรูปพิเศษ *โหติ* ย่อมเป็น” ก็ได้เหมือนกัน

โยเตฺวว.

บทว่า โย ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๔๓ : ๒๐๐] สพฺพนามการเต ปจโม.

แปลง โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น เอ

โย อ. โย วิภัตติ *ปจโม* อันเป็นปฐมา *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *สพฺพนามการโต* จาก อ อักษรของสรรพนาม *เอ* เป็น เอ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

คำว่า สพฺพนามการ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺพนามานํ อกาโร สพฺพนามกาโร = อ อักษรของสรรพนาม ชื่อว่า สัพพนามการะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ความจริงรูปว่า สพฺพนามการ ไม่ปรากฏลักษณะของสนธิ ถ้าหากท่านพระกัจจายนะประกอบใช้เป็นรูปว่า สพฺพนามาการ ก็จะทำให้ปรากฏรูปสนธิชัดเจนขึ้น แต่ท่านใช้อย่างนี้คงมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ออกเสียงได้สละสลวย

คำว่า สพฺพนามการเต ตัดบทเป็น สพฺพนาม + อการโต + เอ

คำว่า ปจโม มีรูปเป็นปุงลิงค์ เพราะศัพท์ที่เป็นลิงค์สามัญทั่วไปที่คัมภีร์ไวยากรณ์มิได้ระบุว่าเป็นลิงค์อะไร เช่น ศัพท์แสดงวิภัตติอันได้แก่ สิ โย เป็นต้น หรือศัพท์แสดงธาตุอันได้แก่ คมุ เป็นต้น อาจประกอบใช้เป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ก็ได้ ในที่นี้ท่านประกอบใช้เป็นปุงลิงค์เพื่อให้มีเสียง โอ รับกับคำว่า โย

ท่านกล่าวถึงการแปลง โย ปฐมาวิภัตติเท่านั้นเป็น เอ ก็เพราะว่า โย ทุติยาวิภัตติอาจแปลงเป็น เอ ได้ด้วยสูตรว่า สพฺพโยนีนมาเอ ที่กล่าวมาแล้วในปุงลิงค์

สพฺพาทีนมการโต ปโร ปจโม โย เอตฺตํ ยาติ.

โย ปฐมาวิภัตติท้าย อ อักษรของนามศัพท์มี สพฺพ เป็นต้น ย่อมถึงความเป็น เอ

ในวุตตินี้ท่านไม่ได้อธิบายสูตรตามรูปศัพท์เดิมเป็นรูปว่า สพฺพาทีนมการโต ปโร ปจโม โย เอ โหติ โดยเพิ่ม โหติ เข้ามาเป็นกริยาคุมพากย์ แต่อธิบาย เอ เป็น เอตฺตํ และเพิ่ม ยาติ เข้ามา ไม่ใช่เพื่อแสดงว่า คำว่า เอ รูปเดิมมาจาก เอตฺตํ และต้องเพิ่ม ยาติ เข้ามาแปลในสูตรจริงๆ

ที่จริงแล้ว เป็นเพียงการกล่าวอธิบายในอีกแง่มุมหนึ่งเพื่อให้ผู้เรียนได้เข้าใจการใช้ประโยคในบาลีมากขึ้น กล่าวคือ ความหมายว่า แปลง โย เป็น เอ ในภาษาบาลีมีวิธีแต่ง ๓ อย่าง คือ

๑. โย เอ โหติ โย วิภัตติเป็น เอ ย่อมเป็น

๒. โย เอตฺตํ ยาติ โย วิภัตติย่อมถึงความเป็น เอ

๓. โยสฺส เอตฺตํ โหติ ความเป็น เอ ของ โย วิภัตติย่อมมี

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วา ยฺวปฺปจโมติ สุตฺตโต โยติ อิมํ สุตฺตมนุวตฺตเต. ตสฺมา สพฺพนามการโต ปจโม โย เอ โหตีติ สุตฺตตฺโถ.[๑๓๕]

“บทว่า โย จากสูตรว่า วา ยฺวปฺปจโม ย่อมติดตามมาสู่สูตรนี้ ดังนั้น จึงมีเนื้อความของสูตรว่า แปลง โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น เอ”

สพฺเพ.

[ปฐมา พหูพจน์] สพฺเพ

การประกอบรูปศัพท์ สพฺเพ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจมา” (สพฺพ + โย)

แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น เอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “สพฺพนามการเต ปจโม” (สพฺพ + เ-)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธิจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สพฺพฺ -ะ + เ-)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (สพฺพฺ + เ-)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สพฺพฺ ⟶ เ-)

สำเร็จรูปเป็น สพฺเพ

[๑๔๔ : ๒๐๑] ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ.

การแปลง สฺมา, สฺมึ และจตุตถีวิภัตติเอกพจน์ท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น อา, เอ และ อาย ทั้งสามย่อมไม่มีนั่นเทียวได้บ้าง

อาเทสา อ.อาเทศ ท. *ตโย* สาม *อาเอ* จ คือ อ. อา และ เอ ด้วย *อาย* จ คือ อ. อาย ด้วย *สฺมาสฺมึนํ* จ ของ สฺมา วิภัตติและ สฺมึ วิภัตติ ท. ด้วย *จตุตฺเถกวจนสฺส* จ ของเอกพจน์แห่งจตุตถีวิภัตติ ด้วย *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สพฺพนาเมหิ* จากสรรพนาม ท. *น โหนฺติ เอว* ย่อมไม่มี นั่นเทียว จ บ้าง ฯ

ตโย เนว จ สพฺพนาเมหีติ นิเสธา สสฺมาสฺมึนํ อายอาเอ น โหนฺติ.

การแปลง ส เป็น อาย, สฺมา เป็น อา และ สฺมึ เป็น เอ ย่อมไม่มีเพราะการห้ามด้วยสูตรว่า ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ (การแปลง สฺมา, สฺมึ และจตุตถีวิภัตติเอกพจน์ท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น อา, เอ และ อาย ทั้งสามย่อมไม่มีนั่นเทียวได้บ้าง)

สพฺพสฺส.

[จตุตถี เอกพจน์] สพฺพสฺส

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพสฺส

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (สพฺพ + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส” (สพฺพ + สฺส)

แม้ควรจะแปลง ส เป็น อาย ด้วยสูตรว่า “อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ” แต่ไม่ต้องแปลงเพราะสูตรว่า “ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ” ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น สพฺพสฺส

พระกัจจายนะกล่าวถึงการแปลง สฺมา วิภัตติเป็น อา และ สฺมึ วิภัตติเป็น เอ ท้าย อ การันต์ ปุงลิงค์ ด้วยสูตรว่า สฺมาสฺมึนํ วา และกล่าวถึงการแปลง ส วิภัตติเป็น อาย ท้าย อ การันต์ ปุงลิงค์ ด้วยสูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ แต่รูปดังกล่าวไม่พบในสรรพนาม อ การันต์ ดังนั้น ท่านจึงตั้งสูตรนี้เพื่อห้ามการแปลง สฺมา เป็น อา, สฺมึ เป็น เอ และ ส เป็น อาย ท้ายสรรพนามมี สพฺพ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ จึงไม่มีรูปว่า สพฺเพ (สพฺพ + สฺมึ) สพฺพา (สพฺพ + สฺมา) และ สพฺพาย (สพฺพ + ส) ดังนี้เป็นต้น

นอกจากนั้น คำว่า ตโย เป็นวิเสสนะของ อาเทสา ซึ่งก็คือ อา, เอ และ อาย อาเทศ ส่วนบทอื่นๆ ที่แปลไว้ในสูตร ก็ติดตามมาจากสูตรทั้งสามนั้น

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึง จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า

จคฺคหณํ กตฺถจิ ปฏิเสธนิวตฺตนตฺถํ. เตน ปุพฺพาทีหิ สฺมาสฺมึนํ อาเอ จ โหนฺติ.[๑๓๖]

“จ ศัพท์มีอรรถห้ามการปฏิเสธในบางแห่ง เพราะเหตุนั้น แม้การแปลง สฺมา และ สฺมึ ท้าย ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา และ เอ ย่อมมีได้บ้าง”

ข้อนี้หมายความว่า แม้ว่าสูตรนี้จะห้ามการแปลงเป็น อา เอ และ อาย ท้ายสรรพนามดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ในพระบาลีมีการอาเทศเหล่านั้นบ้างใน ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น ท่านจึงแสดง เอว ศัพท์และ จ ศัพท์ทั้งสองศัพท์ไว้ในสูตรเดียวกัน เอว ศัพท์ที่หน้าที่สันนิฏฐานาวธารณะ คือ ย้ำการปฏิเสธดังกล่าวท้ายสรรพนามส่วนใหญ่ จึงแปลว่า “นั่นเทียว” ส่วน จ ศัพท์ทำหน้าที่นิวัตตาปนวธารณะ คือ ห้ามการปฏิเสธนั้นอีกทอดหนึ่ง หมายถึงอนุญาตการอาเทศเหล่านั้นท้าย ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น จึงแปลว่า “ได้บ้าง”

การแสดง เอว และ จ ศัพท์ในพากย์เดียวนี้ คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๘๔) เรียกว่า นัยจับหอกเรียกสุนัข หมายความว่า เมื่อต้องการจะห้ามสุนัขตัวอื่นไม่ให้มากินข้าว ก็จับหอกขู่ไว้ แล้วเรียกสุนัขตัวโปรดมากิน การจับหอกเหมือน เอว ศัพท์ การเรียกสุนัขเหมือน จ ศัพท์

กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๕๙) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงคำว่า อโต จากสูตรว่า อโตเนน มาไว้ในสูตรนี้แล้วไม่ติดตามไปสู่สูตรต่อไป คำอธิบายเช่นนี้ถือว่าเข้าใจง่าย ไม่ต้องให้ จ ศัพท์ห้ามการปฏิเสธอีกทอดหนึ่ง

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๐๗) กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อันวาจยะ คือ การเชื่อมข้อความท่อนหลัง หมายถึง การรวบรวมการแปลงเป็น อา, เอ และ อาย ได้ในที่บางแห่ง แม้อรรถของ จ ศัพท์ตามมตินี้จะไม่เหมือนกับที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่ก็มีคำอธิบายเหมือนกัน และ จ ศัพท์ก็แปลว่า “บ้าง” เช่นเดียวกัน

ท่านแสดงตัวอย่างไว้ดังนี้

[ตัวอย่าง อา อาเทศ] คือ คำว่า ปุพฺพา ในประโยคว่า ปุพฺพา ปรํ คจฺฉนฺโต (ไปสู่เบื้องหลังจากเบื้องหน้า) และคำว่า สพฺพา ในประโยคว่า สพฺพา จ สวติ (ย่อมไหลจากสถานที่ทั้งปวง)

[ตัวอย่าง เอ อาเทศ] คือ คำว่า เต ในประโยคว่า ตฺยาหํ (เต + อหํ) มนฺเต ปรตฺถทฺโธ (เราเป็นผู้ทะนงตนยิ่งนักในมนต์นั้น) และคำว่า เต และ สพฺเพ ในคาถาว่า

เต จ สพฺเพ อภิกฺกนฺเต สอินฺเท เทเว สพฺรหฺมเก
มารเสนา อภิกฺกามุํ ปสฺส กณฺหสฺส มนฺทิยํ.[๑๓๗]

"อนึ่ง เมื่อเทพทั้งปวงเหล่านั้นพร้อมทั้งพระอินทร์และพรหมมาแล้ว มารและกองทัพก็มา พระศาสดาตรัสว่า ท่านจงดูความโง่เขลาของมารเถิด"

[ตัวอย่าง อาย อาเทศ] คือ คำว่า ยาย ในประโยคว่า

ยาเยว โข ปนตฺถาย อาคจฺเฉยฺยาถ, ตเมว อตฺถํ สาธุกํ มนสิ กเรยฺยาถ.[๑๓๘]

"พวกเธอมาเพื่อประโยชน์อันใด จงทำประโยชน์นั้นไว้ในใจให้ดีเถิด"

นอกจากนั้น ท่านผู้แต่งฎีกาใหม่กล่าวคัดค้านความเห็นของพาลาวตารว่า ข้อความในคัมภีร์นี้ที่จะกล่าวต่อไปในสูตร ๑๕๐ ว่า ปุพฺพปราปเรหิ ตุ สฺมึโน ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺตีติ อนิตฺถิยํ เอ วา (แปลง สฺมึ วิภัตติที่อยู่ท้าย ปุพฺพ, ปร และ อปร เป็น เอ ได้บ้างในที่ไม่ใช่อิตถีลิงค์ย่อมมีได้ด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ) ไม่สมควร โดยให้เหตุผลว่า รูปว่า ปุพฺเพ และ เต เป็นต้นอาจสำเร็จได้ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ นี้ ไม่จำเป็นต้องใช้มหาสูตรว่า ยทนุปปนฺนา เป็นต้นแต่อย่างใด เพราะมหาสูตรนิยมใช้ประกอบรูปศัพท์ที่ไม่มีสูตรสำเร็จเท่านั้น

ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อิธ ปนาจริเยน "ปุพฺพปราปเรหิ ตุ สฺมึโน ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺตีติ อนิตฺถิยํ เอ วา"ติ วุตฺตํ. ตญฺจ วจนํ อนุปโยคํ วิย ทิสฺสติ. กสฺมาติ เจ. "ตโย เนว จ สพฺพนาเมหี"ติ วุตฺตสุตฺตจสทฺเทน ปุพฺเพตฺยาทิกานิ รูปานิ สิชฺฌนฺติ.[๑๓๙]

"อนึ่ง อาจารย์ได้กล่าวไว้ในเรื่องนี้ว่า แปลง สฺมึ วิภัตติที่อยู่ท้าย ปุพฺพ, ปร และ อปร เป็น เอ ได้บ้างในที่ไม่ใช่อิตถีลิงค์ ย่อมมีได้ด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ

แต่คำนั้นย่อมปรากฏเหมือนไม่สมควร ถามว่า เพราะเหตุใด ตอบว่า เพราะรูปว่า ปุพฺเพ, เต เป็นต้นย่อมสำเร็จได้ด้วย จ ศัพท์ในสูตรที่กล่าวไว้ว่า ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ"

อนึ่ง บทว่า เต และ สพฺเพ ที่นำมายกเป็นตัวอย่างไว้ข้างต้น พบในมหาสมัยสูตร มีคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาที่ระบุว่าบทเหล่านั้นลงสัตตมีวิภัตติว่า

เต จ สพฺเพ อภิกฺกนฺเต, สอินฺเท เทเว สพฺรหฺมเกติ เต สพฺเพปิ สกฺกํ เทวราชานํ เชฏฺฐกํ กตฺวา อาคเต เทวกาเย, หาริตมหาพฺรหฺมานํ เชฏฺฐกํ กตฺวา อาคเต พฺรหฺมกาเย จ.[๑๔๐]

"บาทคาถาว่า เต จ สพฺเพ อภิกฺกนฺเต, สอินฺเท เทเว สพฺรหฺมเก (อนึ่ง เมื่อเทพทั้งปวงนั้นพร้อมทั้งพระอินทร์และพรหมมาแล้ว) หมายความว่า เมื่อหมู่เทพทั้งหมดนั้นมาแล้วทำท้าวสักกเทวราชเป็นหัวหน้า และเมื่อหมู่พรหมมาแล้วทำท้าวมหาพรหมชื่อหาริตะเป็นหัวหน้า"

จะเห็นได้ว่า ท่านอธิบาย เทเว ที่เป็นวิเสสยะของ เต และ สพฺเพ เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติว่า

เทวกาเย และตามปกติบทวิเสสนะและบทวิเสสยะต้องมีวิภัตติเสมอกัน ดังนั้น บทว่า เต และ สพฺเพ จึงลง สฺมึ วิภัตติ แล้วจึงอนุญาตให้แปลง สฺมึ เป็น เอ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ โดยแปลง สฺมึ เป็น เอ จริงๆ ด้วยสูตรว่า สฺมาสฺมึนํ วา ตามปกติ

การประกอบรูปศัพท์ สพฺเพ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "โอกาเส สตฺตมี" (สพฺพ + สฺมึ)

แม้ไม่ควรจะแปลง สฺมึ ท้ายสรรพนามเป็น เอ เพราะสูตรว่า ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ ห้ามไว้ ก็อาจแปลงเป็น เอ ได้ เพราะ จ ศัพท์ในสูตรดังกล่าวอนุญาตไว้ในที่บางแห่ง (สพฺพ + สฺมึ)

แปลง สฺมึ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "สฺมาสฺมึนํ วา" (สพฺพ + เอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (สพฺพฺ -ะ + เอ)

ลบสระหน้า และปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (สพฺพฺ + เอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (สพฺพฺ ⟶ เอ)

สำเร็จรูปเป็น สพฺเพ

[๑๔๕ : ๒๐๓] สพฺพโต นํ สํสานํ.

แปลง นํ วิภัตติท้ายสรรพนามทั้งปวงเป็น สํ และ สานํ

นํ อ. นํ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สพฺพนามโต* จากสรรพนาม *สพฺพโต* ทั้งปวง *สํสานํ* เป็น สํ และ สานํ *โหติ* ย่อมเป็น ๆ

คำว่า สพฺพโต เป็นบทอปาทาน ตามหลักภาษาถ้าไม่มีบทที่เกี่ยวข้องกับบทอปาทานโดยตรง คือ ปร (อื่น) ก็ต้องเพิ่มเข้ามาแปล ถ้าเป็นประโยคบาลีทั่วไปมักระบุถึง ปร ศัพท์ไว้โดยตรง แต่ถ้าเป็นสูตรทางไวยากรณ์ ท่านจะละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในสนธิกัณฑ์ สูตรว่า สรา สเร โลปํ และสูตรว่า วา ปโร อสรูปา ดังนั้น จึงควรเพิ่มบทว่า ปรํ หรือ ปโร เข้ามาเป็นวิเสสนะของ นํ แต่ในที่นี้ควรเพิ่มบทนปุงสกลิงค์ว่า ปรํ เพื่อให้มีเสียงนิคคหิตรับกับ นํ ในสูตร

ตามฉบับกัจจายนสูตรที่จัดพิมพ์แล้วในปัจจุบัน คำว่า สํสานํ เป็นบทสมาสที่ติดกันเป็นบทเดียว แต่ตามคำอธิบายในปทสาธนฎีกา บทว่า สํ สานํ ไม่ใช่บทสมาส ต้องลง สิ วิภัตติท้าย สํ และ สานํ แล้วลบ สิ ด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น ดังคัมภีร์ปทสาธนฎีกากล่าวว่า

สํ สานนฺติ ลุตฺตปฐเมกวจนนฺตํ ปทํ. ตโต เอว อาห สํ สานํ โหนฺตีติ.[๑๔๑]

"บทว่า สํ สานํ มีปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ที่ถูกลบแล้วเป็นที่สุด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สํ สานํ โหนฺติ (เป็น สํ และ สานํ)"

ถ้าท่านประสงค์ให้คำว่า สํสานํ เป็นสมาส บทนี้ก็ต้องลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ จึงต้องมีกริยา-คุมพากย์เป็นเอกพจน์ว่า สํสานํ โหติ แต่ในวุตติของปทสาธนะและพาลาวตารพบรูปเป็นพหูพจน์ว่า โหนฺติ ดังนั้น คำว่า สํ สานํ จึงเป็นสมาสไม่ได้ตามความเห็นข้างต้น ต้องเป็นบทสองบทที่ไม่ได้เชื่อมสมาสเท่านั้น

ผู้แปลเข้าใจว่า ฉบับของปทสาธนะในสมัยก่อนคงจะมีรูปที่แยกกันเป็น สํ สานํ ท่านจึงกล่าวว่า ลง สิ ปฐมาวิภัตติทั้งสองบท แต่ถ้าคิดว่าบททั้งสองเชื่อมสมาสตามรูปวิเคราะห์ว่า สํ จ สานํ จ สํสานํ ก็อาจลง โย วิภัตติแล้วลบเสียด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้นได้เช่นเดียวกัน อีกทั้งในทุกฉบับก็มีรูปที่ติดกันว่า สํสานํ บทนี้จึงอาจลง โย วิภัตติได้ถือว่าไม่ผิดหลักภาษา และสอดคล้องกับคำแปลตามนิสสัยพม่าทุกฉบับที่แปลเป็นบทสมาส อีกทั้งพาลาวตารฎีกา (หน้า ๑๐๘) ก็กล่าวว่า สํอาเทโส จ สานํอาเทโส จ (อาเทศคือ สํ และอาเทศคือ สานํ) จึงเป็นการแสดงรูปวิเคราะห์ทวันทสมาสว่า สํ จ สานํ จ สํสานํ เพราะท่านอธิบายด้วย จ ศัพท์ในบททั้งสองนั้น

สพฺพาทิโต นํ อิจฺจสฺส สํสานํ โหนฺติ.

แปลงวิภัตตินี้คือ นํ ท้ายสรรพนามทั้งปวงมี สพฺพ เป็นต้นเป็น สํ และ สานํ

คำว่า สพฺพโต (สรรพนามทั้งปวง) นั้นเป็น สาวเสสสัพพะ คือ สัพพะที่มีส่วนเหลือ จึงยกเว้นสรรพนาม ๕ ศัพท์จากสรรพนาม ๒๗ ศัพท์ที่กล่าวในปทรูปสิทธิปกรณ์ คือ ทฺวิ, ติ, จตุ, ตุมฺห และ อมฺห การยกเว้นศัพท์ดังกล่าวนั้นก็เพราะว่าไม่พบรูปว่า ทฺวีสํ, ทฺวีสานํ เป็นต้น เนื่องด้วยศัพท์เหล่านั้นมีสูตรประกอบรูปศัพท์โดยเฉพาะ กล่าวคือ

- ทฺวินฺนํ = ลง นฺ เป็นอาคมท้าย ทฺวิ เป็นต้น ด้วยสูตรว่า โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ (ลง น เป็นอาคมและอื่นๆ ท้าย ทฺวิ เป็นต้น ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง)

- ติณฺณํ, ติณฺณนฺนํ = แปลง นํ วิภัตติเป็น อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ ท้าย ติ ศัพท์ ด้วยสูตรว่า อิณฺณมณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ (แปลง นํ วิภัตติท้ายสังขยาศัพท์ว่า ติ เป็น อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ)

- ตุมฺหํ, ตุมฺหากํ, อมฺหํ, อมฺหากํ = แปลง นํ วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อํ และ อากํ ด้วยสูตรว่า ตุมฺหมฺเหหิ นมากํ (แปลง นํ วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อากํ และ อํ)

การใช้ สพฺพ ศัพท์ในพระบาลี มี ๒ ประเภท คือ

๑. สาวเสสสัพพะ สัพพะที่มีส่วนเหลือ หมายความว่า มีข้อยกเว้นเป็นกรณีพิเศษในบางแห่ง เช่น สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน (ทุกคนกลัวอาชญา ทุกคนกลัวความตาย) สพฺพ ศัพท์ ในที่นี้ยกเว้นพระอนาคามี, พระอรหันต์, บุรุษอาชาไนย, ช้างอาชาไนย และราชสีห์ จึงมีส่วนเหลือ

๒. อนวเสสสัพพะ สัพพะที่ไม่มีส่วนเหลือ เช่น สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา) สพฺพ ศัพท์ในที่นี้รวมธรรมทุกประการที่เป็นบัญญัติและปรมัตถ์ไว้ จึงไม่มีส่วนเหลือ

อกาโร เอ อิเตฺวว.

บทว่า อกาโร และ เอ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๔๖ : ๒๐๒] สพฺพนามานํ นํมฺหิ จ.

อ อักษรของสรรพนามย่อมถึงความเป็น เอ ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง

อกาโร อ. อ อักษร *สพฺพนามานํ* ของสรรพนาม ท. *เอ* เป็น เอ *โหติ* ย่อมเป็น *นํมฺหิ* ในที่ นํ วิภัตติ ฯ

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือดึง เอ จากสูตรว่า สุหิสฺวกาโร เอ มาไว้ในสูตรนี้จึงไม่แปลว่า "ด้วย"

นํมฺหิ สพฺพาทีนมการสฺส เอ โหติ.

แปลง อ อักษรของสรรพนามมี สพฺพ เป็นต้นเป็น เอ ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงสูตรนี้ก่อนสูตรว่า สพฺพโต นํ สํสานํ แต่คัมภีร์นี้กล่าวไว้ทีหลังสูตรนั้น ความจริงแล้วการแปลง อ ของ สพฺพ เป็นต้นเป็น เอ ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังนี้ ต้องใช้สูตรนี้ก่อน เพราะมี นํ วิภัตติปรากฏอยู่จริงๆ จากนั้นจึงใช้สูตรว่า สพฺพโต นํ สํสานํ ลำดับสูตรของปทรูปสิทธิปกรณ์จึงสอดคล้องกับการประกอบรูปศัพท์มากกว่า แต่ลำดับสูตรที่คัมภีร์นี้กล่าวไว้ก็ไม่ผิด เพราะท่านต้องการแสดงถึง ภูตปุพพคติกนัย แปลว่า "สำนวนที่ใช้เรียกสิ่งที่เคยเป็นมาก่อน" ทั้งนี้ เพราะถือว่า สํ หรือ สานํ แปลงมาจาก นํ วิภัตติ จึงจัดว่าเป็น นํ วิภัตติโดยอ้อม ดังคำว่า สตฺต (สัตว์) มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปาทีสุ สชฺชนฺตีติ สตฺตา (บุคคลเหล่าใดย่อมยึดติดผูกพันในรูปเป็นต้น เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า สัตว์) หมายความว่า ผู้ที่มีความยึดติดผูกพันในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ซึ่งก็คือมโนสัมผัสนั่นเอง ชื่อว่า สัตว์ ดังนั้น คำนี้จึงครอบคลุมเหล่าสัตว์ทั้งหมดที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ เปรต อสุรกาย เทวดา พรหม รวมไปถึงพระอรหันต์อีกด้วย เพราะพระอรหันต์นั้นแม้จะปราศจากความยึดติดผูกพันอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ แล้ว ยังนับเรียกว่าสัตว์ได้ เพราะเคยยึดติดผูกพันในอารมณ์ ๖ มาก่อน เนื่องจากไม่มีผู้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นพระอรหันต์ทันทีหลังถือกำเนิด

สพฺเพสํ สพฺเพสานํ.

[จตุตฺถี พหูพจน์] สพฺเพสํ สพฺเพสานํ

การประกอบรูปศัพท์ สพฺเพสํ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี" (สพฺพ + นํ)

แปลง นํ เป็น สํ ด้วยสูตรว่า "สพฺพโต นํ สํสานํ" (สพฺพ + สํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (สพฺพฺ -ะ + สํ)

ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อ ที่สุดของ สพฺพ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "สพฺพนามานํ นํมฺหิ จ" (สพฺพฺ เ- + สํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (สพฺพฺ ⟶ เ- + สํ)

สำเร็จรูปเป็น สพฺเพสํ

สพฺพ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สพฺโพ	สพฺเพ
อาลปนะ	เห สพฺพ สพฺพา	เห สพฺเพ
ทุติยา	สพฺพํ	สพฺเพ
ตติยา	สพฺเพน	สพฺเพหิ สพฺเพภิ
จตุตถี	สพฺพสฺส	สพฺเพสํ สพฺเพสานํ
ปัญจมี	สพฺพมฺหา สพฺพสฺมา	สพฺเพหิ สพฺเพภิ
ฉัฏฐี	สพฺพสฺส	สพฺเพสํ สพฺเพสานํ
สัตตมี	สพฺพมฺหิ สพฺพสฺมึ	สพฺเพสุ

อิตฺถิยํ อา. สพฺพา กญฺญาว.

ในอิตถีลิงค์ ลง อา ปัจจัย เช่น สพฺพา เหมือน กญฺญา ศัพท์

อยํ วิเสโส.

รูปพิเศษมีดังต่อไปนี้

วาเตฺวว.

บทว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๔๗ : ๒๐๔] ฆปโต สฺมึสานํ สํสา.

แปลง สฺมึ และ ส วิภัตติท้ายสรรพนามทั้งปวงที่ชื่อว่า ฆ และ ป เป็น สํ และ สา ได้บ้าง

สํสา อ. สํ และ สา อาเทศ ท. *สฺมึสานํ* ของ สฺมึ และ ส วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สพฺพนามโต* จากสรรพนาม *สพฺพโต* ทั้งปวง *ฆปโต* อันชื่อว่า ฆ และ ป *โหนฺติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง สฺมึ เป็น สํ และ ส เป็น สา ตามลำดับท้ายสรรพนามทั้งหมดที่ชื่อว่า ฆ และ ป แม้ท่านจะกล่าวว่าเป็นสรรพนามทั้งหมด แต่ก็หมายถึงสรรพนามเพียง ๑๘ ศัพท์ที่ชื่อว่า ฆ และสรรพนาม ๑ ศัพท์ที่ชื่อว่า ป คือ

สรรพนาม ๑๘ ศัพท์ที่ชื่อว่า ฆ = สพฺพ กตร กตม อญฺญ อญฺญตร อญฺญตม ปุพฺพ ปร อปร ทกฺขิณ อุตฺตร อธร ย ต เอต อิม กึ และ เอก

สรรพนาม ๑ ศัพท์ที่ชื่อว่า ป = อมุ

ฆปสญฺญโต สพฺพาทิโต สฺมึสานํ สํสา วา โหนฺติ.

แปลง สฺมึ และ ส ท้ายสรรพนามมี สพฺพ เป็นต้นที่มีชื่อว่า ฆ และ ป เป็น สํ, สา ได้บ้าง

ท่านอธิบาย ฆปโต ในสูตรนี้ โดยเพิ่ม สญฺญา ศัพท์เข้ามาเพื่อให้รู้ว่าคำว่า ฆ และ ป เป็นชื่อทางไวยากรณ์ ไม่ใช่อย่างอื่น

คำว่า ฆปโต ในสูตรแปลว่า “ที่ชื่อว่า ฆ และ ป” ส่วนคำว่า ฆปสญฺญโต ในวุตติ แปลว่า “ที่มีชื่อว่า ฆ และ ป” เพราะ ฆปสญฺญ เป็นพหุพพีหิสมาส และศัพท์ที่มีรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสหรืออัสสัตถิตัทธิตต้องแปลว่า “มี” ร่วมอยู่ในศัพท์ด้วย แม้ในภาษาพม่าก็มีคำแปลตามนัยเดียวกันนี้

คำว่า ฆปสญฺญ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ฆปอิติ สญฺญา อสฺสาติ ฆปสญฺญา = สรรพนามที่มีชื่อว่า ฆ และ ป ชื่อว่า ฆปสัญญะ

วา ศัพท์ติดตามมาจากสูตรว่า ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ จึงแสดงอรรถวิกัปป์ คือ ไม่แน่นอน ดังนั้น การแปลง สฺมึ เป็น สํ และ ส วิภัตติเป็น สา ท้าย อา การันต์ อิตถีลิงค์ที่ชื่อว่า ฆ และท้ายสระ อิ วัณณะและ อุ วัณณะที่ชื่อว่า ป จึงไม่แน่นอน

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๔๖) กล่าวว่า สฺสา วา เตติมามูหิ (แปลง นา วิภัตติเป็นต้น เป็น สฺสา ท้าย ตา, เอตา, อิมา และ อมุ ได้บ้าง) ตามมตินี้ให้แปลงวิภัตติเอกพจน์คือ นา, ส, สฺมา, ส และ สฺมึ เป็น สฺสา ได้บ้าง เช่น

[นา วิภัตติ]	ตสฺสา กตํ	(อันหญิงนั้นกระทำแล้ว)
[ส วิภัตติ]	ตสฺสา ทียเต	(ให้แก่หญิงนั้น)
[สฺมา วิภัตติ]	ตสฺสา นิสฺสฏํ	(หลีกออกแล้วจากหญิงนั้น)
[ส วิภัตติ]	ตสฺสา ปริคฺคโห	(สมบัติของหญิงนั้น)
[สฺมึ วิภัตติ]	ตสฺสา ปติฏฺฐิตํ	(ตั้งอยู่แล้วในหญิงนั้น)

ในพระบาลีมีอุทาหรณ์เหล่านี้ว่า

- ตสฺสา กุมาริกาย สทฺธึ (กับด้วยนางกุมาริกานั้น)
- กสฺสาหํ เกน หายามิ (ดิฉันต่ำกว่าหญิงคนไหนด้วยเหตุอะไร)
- ตสฺสา เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวติ (เสพเมถุนธรรมในหญิงนั้น)

ตัวอย่างที่แปลง นา, สฺมา และ สฺมึ เป็น สา ข้างต้น อาจใช้โยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรให้เหลือสองส่วนว่า ฆปโต สา ในสูตรนี้ หรืออาจใช้มหาสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น เหมือนรูปว่า อิมิสฺสา ตามที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๒๑) ก็ได้

[๑๔๘ : ๒๐๖] สํสาเสฺวกวจเนสุ จ.

ลง ส เป็นอาคมในที่ สํ และ สา เอกพจน์อยู่หลัง

สาคโม อ. อาคม คือ ส *โหติ* ย่อมลง *สํสาสุ* ในที่ สํ และ สา ท. *เอกวจเนสุ* อันเป็นเอกพจน์ ฯ

สํสาเสฺวกวจเนสุ เจติ สาคโม.

ลง ส เป็นอาคมด้วยสูตรว่า สํสาเสฺวกวจเนสุ จ (ลง ส เป็นอาคมในที่ สํ และ สา เอกพจน์อยู่หลัง)

คำว่า สํสาเสฺวกวจเนสุ ตัดบทเป็น สํสาสุ + เอกวจเนสุ และคำว่า สาคโม ติดตามมาจากสูตรว่า สาคโม เส จึงเพิ่มบทว่า สาคโม เป็นประธานในพากย์ และเพิ่ม โหติ เข้ามาเป็นกริยาคุมพากย์ เพราะประโยคที่ไม่มีกริยาคุมพากย์มักเพิ่ม โหติ, อตฺถิ หรือ ภวติ เข้ามาคุมพากย์ บทคุมพากย์เหล่านี้แปลว่า “ย่อมมี, ย่อมเป็น”

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงคำว่า สาคโม จากสูตรว่า สาคโม เส มาไว้ในสูตรนี้

แม้สูตรนี้จะกล่าวถึงการลง ส เป็นอาคมเหมือนสูตรว่า สาคโม เส แต่ท่านพระกัจจายนะไม่ตั้งสูตรรวมเป็นสูตรเดียวกันกับสูตรก่อน เพื่อแสดงให้รู้ว่าสูตรนี้เป็นวิสัยของอิตถีลิงค์ ส่วนสูตรก่อนเป็นวิสัยของปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ท้ายนามนามและสรรพนาม กล่าวคือ การลง ส เป็นอาคมด้วยสูตรนี้ มีได้ท้ายสรรพนามอิตถีลิงค์ที่เป็น อา การันต์ คือ อิมา, เอตา, ยา และ ตา เท่านั้นและ อุ การันต์ คือ อมุ เท่านั้น ส่วนสูตรว่า สาคโม เส กล่าวถึงการลง ส เป็นอาคมในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์

แม้ สํ และ สา จะเป็นรูปเอกพจน์ที่แปลงมาจาก สฺมึ และ ส วิภัตติตามลำดับ ไม่มีรูปพหูพจน์ที่แปลงเป็น สํ และ สา แต่ท่านกล่าววิเสสนะว่า เอกวจเนสุ (อันเป็นเอกพจน์) เพื่อแสดงสิ่งที่มีจริง ไม่ใช่เพื่อห้ามข้อความอื่น กล่าวคือ บทวิเสสนะในภาษาบาลี ๒ ประเภท ดังนี้

๑. ภูตกถนวิเสสนะ บทวิเสสนะที่แสดงสิ่งที่มีจริง เช่น กณฺโห กาโก (กาดำ), เสโต พโก (นกกระยางขาว), กุฏิลตุณฺฑิโล สุโว (นกแก้วมีจะงอยปากงอ) ในบางแห่งใช้เป็น ยถาภูตกถนวิเสสนะ

๒. พยวัจเฉทกวิเสสนะ บทวิเสสนะที่ห้ามสิ่งอื่น เช่น นีโล ปโฏ (ผ้าเขียว), นีลํ ปุปฺผํ (ดอกไม้เขียว)

มีข้อความเกี่ยวกับบทวิเสสนะทั้ง ๒ ประเภทนั้นในคัมภีร์อนุทีปนีว่า

วิเสสนปทํ นาม กตฺถจิ ภูตกถนตฺถาย วา ปยุชฺชติ กณฺโห กาโก, เสโต พโกติ. กตฺถจิ อญฺญ-

นิวตฺตนตฺถาย วา ปยุชฺชติ นีโล ปโฏ, นีลํ ปุปฺผนฺติ. อิธ ปน อญฺญนิวตฺตนตฺถายาติ ทสฺเสตุํ “ทุวิธานิ หิ สจฺจานี”ติอาทิมาห.[๑๔๒]

“ธรรมดาว่าบทวิเสสนะย่อมถูกประกอบไว้เพื่อกล่าวสภาพที่มีจริงในที่บางแห่ง เช่น กณฺโห กาโก (กาดำ) เสโต พโก (นกกระยางขาว) ในบางที่ก็ถูกประกอบไว้เพื่อห้ามข้อความอื่น เช่น นีโล ปโฏ (ผ้าเขียว) นีลํ ปุปฺผํ (ดอกไม้เขียว) แต่บทวิเสสนะในที่นี้ว่า ปรมตฺถ (โดยปรมัตถ์) ประกอบไว้เพื่อห้ามข้อความอื่น [คือโดยสมมุติ]”

[๑๔๙ : ๒๐๕] โฆ รสฺสํ.

ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในที่ สํ สา ซึ่งเป็นเอกพจน์อยู่หลัง

โฆ อ. ฆ *ยาติ* ย่อมถึง *รสฺสํ* ซึ่งความเป็นรัสสะ *สํสาสุ* ในที่ สํ และ สา ท. *เอกวจเนสุ* อันเป็นเอกพจน์ ฯ

คำว่า โฆ (ฆ) ก็คือสระ อา ส่วนคำว่า รสฺสํ (รัสสะ) ก็คือสระ อ แต่ในที่นี้คำว่า รสฺสํ ไม่ใช่สระ อ จริงๆ หากหมายเอาถึงภาวะที่เปลี่ยนจากสระ อา เป็นสระ อ ดังนั้น เพื่อให้คำว่า รสฺสํ หมายถึงภาวะดังกล่าว จึงต้องถือว่าคำนี้มาจาก รสฺสภาว โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- รสฺสสฺส ภาโว รสฺโส = ภาวะของรัสสะ ชื่อว่า รัสสะ (ลบ ภาว ศัพท์ท้ายสมาสเพื่อย่อคำ)

ด้วยเหตุนี้ คำว่า รสฺสํ จึงแปลว่า “ความเป็นรัสสะ” ซึ่งก็คือกิริยาที่เปลี่ยนจากสระ อา เป็นสระ อ หรือทำเสียงยาวให้เป็นเสียงสั้นนั่นเอง

การลบ ภาว ศัพท์ในลักษณะนี้เรียกว่า ภาวโลปะ นอกจากนั้นแล้ว การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภาวปธานะ คือ ศัพท์ที่มีกิริยาเป็นประธาน ซึ่งหมายความว่า ถ้าคำว่า รสฺสํ แปลว่า “รัสสะ” ก็หมายถึง สระ อ แต่ถ้าคำนี้แปลว่า “ความเป็นรัสสะ” ก็หมายถึง กิริยาที่เปลี่ยนจากสระ อา เป็นสระ อ ดังนั้น จึงต้องถือว่า คำว่า รสฺสํ เป็นภาวโลปะหรือภาวปธานะ จึงจะทำให้ได้เนื้อความที่ถูกต้อง พึงทราบนัยนี้ในบททุกบทที่แปลโดยเพิ่มคำว่า “ความเป็น” เข้ามา

เอกวจนสํสาสุ โฆ รสฺสํ ยาติ.

ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในที่ สํ สา ซึ่งเป็นเอกพจน์อยู่หลัง

คำแปลของวุตติแม้เหมือนกับคำแปลสูตร แต่ก็มีความต่างกันที่การใช้คำ คือ ในสูตรไม่มีกริยา-คุมพากย์กล่าวไว้โดยตรง และไม่มีศัพท์ว่า สํสาสุ เอกวจเนสุ ที่ติดตามมาจากสูตรว่า สํสาเสฺวกวจเนสุ จ แต่ในวุตติท่านประกอบกริยาคุมพากย์เพื่อให้ทราบว่า โฆ เป็นประธานของ ยาติ (ย่อมถึง) และ รสฺสํ เป็นกรรมของ ยาติ อีกทั้งแสดงอธิการนัย คือ นัยที่ติดตามมาว่าบทว่า สํสาสุ เอกวจเนสุ ได้ติดตามมาสู่สูตรนี้

สพฺพสฺสา สพฺพาย สพฺพาสํ สพฺพาสานํ, สพฺพสฺสํ สพฺพายํ สพฺพาสุ.

[จตุตถี/ฉัฏฐี]	สพฺพสฺสา สพฺพาย	สพฺพาสํ สพฺพาสานํ
[สัตตมี]	สพฺพสฺสํ สพฺพายํ	สพฺพาสุ

ท่านแสดงเฉพาะจตุตถีวิภัตติเท่านั้น เพราะรูปปัญจมีวิภัตติก็เหมือนกับรูปตติยาวิภัตติ และรูปฉัฏฐีวิภัตติก็เหมือนกับรูปจตุตถีวิภัตตินั้นเอง

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพสฺสา

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง อา ปัจจัยท้าย อ การันต์ในอิตถีลิงค์ด้วยสูตรว่า “อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย” (สพฺพ + อา)

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น สพฺพา

ตั้ง สพฺพา เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ” (สพฺพา)

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ท้าย สพฺพา ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (สพฺพา + ส)

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ” (สพฺพา + ส)

แปลง ส วิภัตติท้าย ฆ เป็น สา ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สฺมึสานํ สํสา” (สพฺพา + สา)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สพฺพฺ -า + สา)

ในที่ สา อยู่หลัง รัสสะ อา ท้าย สพฺพา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “โฆ รสฺสํ” (สพฺพฺ -ะ + สา)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สพฺพฺ ⟶ -ะ + สา)

ลง สฺ อาคมในที่ สา อยู่หลังด้วยสูตรว่า “สํสาเสฺวกวจเนสุ จ” (สพฺพสฺสา)

สำเร็จรูปเป็น สพฺพสฺสา

[๑๕๐ : ๒๐๗] เนตาหิ สฺมิมายยา.

สฺมึ ท้ายสรรพนามที่ชื่อว่า ฆ และ ป เหล่านี้ย่อมไม่เป็น อาย และ ยา ได้บ้าง

สฺมึ อ. สฺมึ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สพฺพนามโต* จากสรรพนาม ท. *เอตาหิ* เหล่านั่น *ฆปโต* ที่ชื่อว่า ฆ และ ป *อายยา* เป็น อาย และ ยา *น โหติ* ย่อมไม่เป็น *วา* บ้าง ฯ

บทว่า สฺมึ ลง สิ ปฐมาวิภัตติแล้วลบเสีย และเพิ่มคำว่า ปโร หรือ ปรํ เข้ามาแปลร่วมกับบทว่า เอตาหิ

สูตรนี้มี ๔ บท คือ น + เอตาหิ + สฺมึ + อายยา เป็นสูตรปฏิเสธสูตร ฆโต นาทีนํ และ ปโต ยา ดังนั้นจึงแปลง นา วิภัตติเป็นต้นท้าย อา การันต์ อิตถีลิงค์ที่ชื่อว่า ฆ เป็น อาย และแปลงวิภัตติเหล่านั้นที่อยู่ท้าย อิ การันต์และ อุ การันต์ อิตถีลิงค์ที่ชื่อว่า ป เป็น ยา ไม่ได้ จึงมีรูปสัตตมีวิภัตติว่า สพฺพสฺสํ, สพฺพายํ และ อมุยํ ไม่มีรูปว่า สพฺพาย และ อมุยา (แต่รูปว่า อมุยา ก็ได้รับอนุญาตไว้ด้วย วา ศัพท์ที่ติดตามมาสู่สูตรนี้)

วา ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ จึงอนุญาตให้แปลง สฺมึ เป็น อาย ได้บ้างในอุทาหรณ์ว่า ทกฺขิณาย (ในทิศใต้) และ อุตฺตราย (ในทิศเหนือ) และศัพท์อื่นๆ เช่น

- ทกฺขิณาย ทิสาย กึ นิมิตฺตํ (อะไรเป็นนิมิตในทิศใต้)
- อุตฺตราย ทิสาย กึ นิมิตฺตํ (อะไรเป็นนิมิตในทิศเหนือ)
- ตาย ปฏิพทฺธจิตฺโต (ผู้มีจิตปฏิพัทธ์แล้วในหญิงนั้น)

เหตุที่ วา ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๗๐) จึงกล่าวสูตรว่า โหนฺเตว (อาเทศเหล่านั้นย่อมมีได้โดยแท้) แล้วจึงแสดงอุทาหรณ์ของการแปลงเป็น อาย และ ยา ว่า

- เอตาย ปติฏฺฐิตํ (ตั้งอยู่แล้วในหญิงนั่น)
- อิมาย ปติฏฺฐิตํ (ตั้งอยู่แล้วในหญิงนี้)
- อมุยา ปติฏฺฐิตํ (ตั้งอยู่แล้วในหญิงโน้น)

ฆปสญฺญาหิ สพฺพาทีหิ สฺมิโน อายยา น โหนฺติ.

สฺมึ ท้ายสรรพนามมี สพฺพ เป็นต้นที่มีชื่อว่า ฆ และ ป ย่อมไม่เป็น อาย และ ยา ได้บ้าง

ท่านอธิบายสูตรข้างต้นไว้ดังนี้

๑. คำว่า ฆปโต ติดตามมาสูตรนี้ เพราะอธิบายด้วยคำว่า ฆปสญฺญาหิ (ที่มีชื่อว่า ฆ และ ป)

๒. คำว่า เอตาหิ เป็นวิเสสนะของ สพฺพนามโต ซึ่งติดตามมาจากสูตรก่อน เพราะอธิบายด้วยคำว่า สพฺพาทีหิ (มี สพฺพ เป็นต้น)

๓. คำว่า สฺมิมายยา (สฺมึ เป็น อาย และ ยา) มีความหมายเหมือนคำว่า สฺมึโน อายยา (อาย และ ยา ของ สฺมึ วิภัตติ) เพราะอธิบายว่า สฺมึโน อายยา

๔. คำว่า น ใน เนตาหิ ใช้ประกอบกับกริยาคุมพากย์ว่า โหนฺติ ที่เพิ่มเข้ามา เพราะอธิบายว่า น โหนฺติ

สพฺพา สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สพฺพา	สพฺพา สพฺพาโย
อาลปนะ	เห สพฺเพ	เห สพฺพา สพฺพาโย
ทุติยา	สพฺพํ	สพฺพา สพฺพาโย
ตติยา	สพฺพาย	สพฺพาหิ สพฺพาภิ
จตุตถี	สพฺพสฺสา สพฺพาย	สพฺพาสํ สพฺพาสานํ
ปัญจมี	สพฺพาย	สพฺพาหิ สพฺพาภิ
ฉัฏฐี	สพฺพสฺสา สพฺพาย	สพฺพาสํ สพฺพาสานํ
สัตตมี	สพฺพสฺสํ สพฺพายํ	สพฺพาสุ

นปุํสเก สพฺพํ สพฺพานิ.

ในนปุงสกลิงค์

เช่น

[ปฐมา] สพฺพํ สพฺพานิ

ตัวอย่างของ สพฺพ ศัพท์ นปุงสกลิงค์ เอกพจน์ คือ สพฺพํ จิตฺตํ (จิตทั้งปวง) หรือ สพฺพํ กุลํ (ตระกูลทั้งปวง) ส่วนตัวอย่างของ สพฺพ ศัพท์ นปุงสกลิงค์ พหูพจน์ คือ สพฺพานิ จิตฺตานิ (จิตทั้งหลายทั้งปวง) หรือ สพฺพานิ กุลานิ (ตระกูลทั้งหลายทั้งปวง)

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพานิ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (สพฺพ + โย)

แปลง โย เป็น นิ ท้าย อ การันต์ ด้วยสูตรว่า "อโต นิจฺจํ" (สพฺพ + นิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (สพฺพฺ -ะ + นิ)

ในที่ นิ อยู่หลัง ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า "โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ" (สพฺพฺ -า + นิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (สพฺพฺ ⟶ -า + นิ)

สำเร็จรูปเป็น สพฺพานิ

เอวํ ทุติยา.

ทุติยาวิภัตติก็เช่นเดียวกัน

สพฺพาทโย นปุํสเก ตติยาทีสุ สกสกปุมสมา.

สรรพนามศัพท์มี สพฺพ เป็นต้น ในนปุงสกลิงค์ เหมือนกับรูปปุงลิงค์ของตนๆ ในตติยาวิภัตติเป็นต้น

สพฺพ ศัพท์ นปุงสกลิงค์ มีรูปต่างกับปุงลิงค์ในปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติทั้งสองหมวดด้วยการมีรูปเป็น อํ และ นิ จึงได้รูปว่า สพฺพํ, สพฺพานิ เหมือนกัน แต่ในตติยาวิภัตติมีรูปเหมือนปุงลิงค์ที่ได้กล่าวมาแล้ว

คำว่า สพฺพาทโย เป็นบทวิเสสนะของปาฐเสสะว่า สพฺพนามสทฺทา (สรรพนามศัพท์) เพราะบทวิเสสนะที่เป็นปุงลิงค์คือ สพฺพาทโย ควรรับกับบทวิเสสยะที่เป็นปุงลิงค์เหมือนกันว่า สพฺพนามสทฺทา แต่นิสสัยพม่าทุกฉบับแปลว่า "บทสรรพนาม" ตามนัยนี้ต้องเพิ่มปาฐเสสะว่า สพฺพนามานิ หรือ สพฺพนาม-ปทานิ แต่คำนี้ไม่รับกับบทปุงลิงค์ว่า สพฺพาทโย ถ้าท่านใช้เป็น สพฺพาทีนิ จึงอาจเพิ่มวิเสสยะเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า สพฺพนามานิ หรือ สพฺพนามปทานิ ได้

สพฺพ สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	**เอกพจน์**	**พหูพจน์**
ปฐมา	สพฺพํ	สพฺพานิ
อาลปนะ	เห สพฺพ	เห สพฺพานิ

วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ทุติยา	สพฺพํ	สพฺพานิ
ตติยา	สพฺเพน	สพฺเพหิ สพฺเพภิ
จตุตถี	สพฺพสฺส	สพฺเพสํ สพฺเพสานํ
ปัญจมี	สพฺพมฺหา สพฺพสฺมา	สพฺเพหิ สพฺเพภิ
ฉัฏฐี	สพฺพสฺส	สพฺเพสํ สพฺเพสานํ
สัตตมี	สพฺพมฺหิ สพฺพสฺมึ	สพฺเพสุ

เอวํ ยสทฺทนฺตา.

สรรพนามศัพท์ที่มี ย ศัพท์อยู่ท้าย ก็เช่นเดียวกัน

สรรพนามศัพท์ตั้งแต่ สพฺพ เป็นต้นไป ๑๔ ศัพท์ คือ กตร กตม อุภย อิตร อญฺญ อญฺญตร อญฺญตม ปุพฺพ ปร อปร ทกฺขิณ อุตฺตร เอก ย แจกตาม สพฺพ ศัพท์ในลิงค์ทั้งสาม

ปุพฺพปราปเรหิ ตุ สฺมิโน ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺตีติ อนิตฺถิยํ เอ วา. ปุพฺเพ ปุพฺพสฺมึ อิจฺจาทิ.

แปลง สฺมึ วิภัตติที่อยู่ท้าย ปุพฺพ, ปร และ อปร เป็น เอ ในที่ไม่ใช่อิตถีลิงค์ได้บ้าง ด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จ ด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้])

พาลาวตารฎีกาใหม่ได้กล่าวแย้งข้อความข้างต้นไว้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในสูตร ๑๔๔

อนึ่ง คัมภีร์นี้เห็นว่า สูตรในกัจจายนไวยากรณ์ ๓ สูตรว่า

๑. ทฺวนฺทฏฺฐา วา (โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ที่ตั้งอยู่ในทวันทสมาสย่อมถึงความเป็น เอ ได้บ้าง)

๒. นาญฺญํ สพฺพนามิกํ (วิธีของสรรพนามอย่างอื่น ท้ายสรรพนามที่ตั้งอยู่ในทวันทสมาสย่อมไม่มี)

๓. พหุพฺพีหิมฺหิ จ (วิธีของสรรพนามอย่างอื่นย่อมไม่มีในพหุพพีหิสมาสได้บ้าง)

มีวิธีใช้น้อยในภาษาบาลี ท่านจึงตัดทิ้งไปมิได้กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ ทั้งนี้เพื่อให้ผู้เรียนไม่สับสนกับกฎไวยากรณ์ที่ใช้น้อย และประหยัดเวลาในการเรียนอีกด้วย

เอกสทฺโท สงฺขฺยาตุลฺยญฺญาสหายตฺโถ.

เอก ศัพท์ แสดงจำนวน (สงฺขฺยา) การไม่มีผู้เสมอเหมือน (อตุลฺย) อื่น (อญฺญ) และไม่มีเพื่อน [ตามลำพัง] (อสหาย)

ในที่นี้ท่านแสดงอรรถของ เอก ศัพท์ไว้ ๔ อย่าง คือ

๑. สังขยา (จำนวน) แปลว่า "หนึ่ง, อย่างเดียว"

- เอโกว โข ภิกฺขเว พฺรหฺมจริยวาสาย (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ขณะเพื่อประพฤติพรหมจรรย์มีขณะเดียวเท่านั้น)

- เอโก หุตฺวา พหุธาปิ โหติ, พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ (คนเดียวแปลงเป็นหลายคน หลายคนแปลงเป็นคนเดียว)

- เอกมฺปิ ชาตึ เทฺวปิ ชาติโย (ระลึกชาติได้ชาติเดียวบ้าง สองชาติบ้าง)

๒. อตุลยะ (การไม่มีผู้เสมอ) แปลว่า "ผู้เดียว"

- เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ (เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพียงผู้เดียว)

- เอกปุคฺคโล โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย (บุคคลผู้เดียวเมื่ออุบัติเกิดในโลก ย่อมอุบัติขึ้นเพื่อประโยชน์สุขแก่พหูชน)

๓. อัญญะ (อื่น) แปลว่า "อื่น"

- เอเก อาจริยา วทนฺติ (อาจารย์ท่านอื่นกล่าวไว้)

๔. อสหายะ (การไม่มีเพื่อน) แปลว่า "ผู้เดียว"

- เอโกว อรญฺญํ ปวิสิตฺวา (เข้าไปสู่ป่าผู้เดียว)

- เอโก จเร มาตงฺครญฺเญว นาโค (พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนช้างมาตังคะเที่ยวไปในป่า)

- เอโก จเร ขคฺควิสาณกปฺโป (พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด)

- เอกสฺส จริตํ เสยฺโย (การเที่ยวไปของผู้เดียวประเสริฐกว่า)

ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๐๘) แสดงว่า อรรถว่า อญฺญ ยังรวมถึงความหมายว่า อญฺญตร (คนใดคนหนึ่ง) อีกด้วย ดังอุทาหรณ์ว่า จรนฺติ เอเก ปริวารฉนฺทา (คนใดคนหนึ่งผู้มีฉันทะในบริวารเที่ยวไปอยู่)

ยทา สงฺขฺยตฺโถ, ตเทกวจโน.

เมื่อใดแสดงอรรถคือจำนวน เมื่อนั้นมีวิภัตติเอกพจน์

เอก ศัพท์ที่แสดงอรรถคือจำนวน กล่าวถึงบุคคลหรือสิ่งของเพียงอย่างเดียว จึงลงวิภัตติฝ่ายเอกพจน์เท่านั้นในลิงค์และวิภัตติทั้งหมด

อญฺญตฺถ สพฺพวจโน จ.

ในอรรถอื่น มีพจน์ทั้งหมดได้ด้วย

เมื่อ เอก ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า อตุลยะ อัญญะ และอสหายะ ก็เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

เอก สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	เอโก
อาลปนะ	เห เอก เอกา
ทุติยา	เอกํ
ตติยา	เอเกน
จตุตถี	เอกสฺส
ปัญจมี	เอกสฺมา เอกมฺหา
ฉัฏฐี	เอกสฺส
สัตตมี	เอกสฺมึ เอกมฺหิ

เอกา สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	เอกา
อาลปนะ	เห เอเก
ทุติยา	เอกํ
ตติยา	เอกาย
จตุตถี	เอกิสฺสา เอกาย
ปัญจมี	เอกาย
ฉัฏฐี	เอกิสฺสา เอกาย
สัตตมี	เอกิสฺสํ เอกาย

เอก สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	เอกํ
อาลปนะ	เห เอก เอกา
ทุติยา	เอกํ
ตติยา	เอเกน
จตุตถี	เอกสฺส
ปัญจมี	เอกสฺมา เอกมฺหา
ฉัฏฐี	เอกสฺส
สัตตมี	เอกสฺมึ เอกมฺหิ

ส่วนปทมาลาของ เอก ศัพท์ในพจน์ทั้งสอง พึงทราบเหมือน สพฺพ ศัพท์

ยาทีนมาลปนํ นตฺถิ.

รูปอาลปนะของ ย ศัพท์เป็นต้นย่อมไม่ปรากฏ

ศัพท์ที่ละไว้คือ สรรพนามทั้งหมดที่กล่าวถัดไปจาก ย ศัพท์ ได้แก่ ต, เอต, อิม, อมุ, กึ, ตุมฺห และ อมฺห

การที่ ย ศัพท์เป็นต้นไม่ลงอาลปนวิภัตติ ก็เพราะว่าไม่มีวิธีใช้เป็นรูปว่า โภ ย (ข้าแต่บุรุษใด) นั่นเอง อนึ่ง ฏีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

ยสทฺทาทีหิ วุจฺจมานานํ อตฺถานํ อภิมุขีกรณสฺสาภาวา อาลปนํ น สิชฺฌติ. ตสฺมา ยาทีนมาลปนํ นตฺถีติ วุตฺตํ. อภิมุขีภูโตว ตุมฺหสทฺเทน วุจฺจติ. อาลปนญฺจ อนภิมุขสฺสาภิมุขีกรณํ. ตสฺมา ตุมฺหสทฺทสฺสาปิ ลิงฺคตฺเถ ปฐมาวิภตฺตึ วินา อญฺญํ อาลปนํ นตฺถิ.[๑๔๓]

"รูปอาลปนะย่อมไม่สำเร็จ เพราะไม่มีการกระทำเฉพาะหน้าถึงเนื้อความที่กล่าวไว้ด้วย ย ศัพท์เป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ยาทีนมาลปนํ นตฺถิ (รูปอาลปนะของ ย ศัพท์เป็นต้นย่อมไม่ปรากฏ)

เนื้อความที่เป็นเฉพาะหน้าเท่านั้น ย่อมถูกกล่าวไว้ด้วย ตุมฺห ศัพท์ และอาลปนะก็เป็นศัพท์ทำเนื้อความที่ไม่อยู่เฉพาะหน้าให้เป็นเฉพาะหน้า ดังนั้น แม้ ตุมฺห ศัพท์จึงไม่มีรูปอาลปนะอื่นยกเว้นปฐมา-วิภัตติในอรรถของนามศัพท์

ย สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โย	เย
ทุติยา	ยํ	เย
ตติยา	เยน	เยหิ เยภิ
จตุตถี	ยสฺส	เยสํ เยสานํ
ปัญจมี	ยมฺหา ยสฺมา	เยหิ เยภิ
ฉัฏฐี	ยสฺส	เยสํ เยสานํ
สัตตมี	ยมฺหิ ยสฺมึ	เยสุ

ยา สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ยา	ยา ยาโย
ทุติยา	ยํ	ยา ยาโย
ตติยา	ยาย	ยาหิ ยาภิ
จตุตถี	ยสฺสา ยาย	ยาสํ ยาสานํ
ปัญจมี	ยาย	ยาหิ ยาภิ
ฉัฏฐี	ยสฺสา ยาย	ยาสํ ยาสานํ
สัตตมี	ยสฺสํ ยายํ	ยาสุ

ย สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ยํ	ยานิ
ทุติยา	ยํ	ยานิ
ตติยา	เยน	เยหิ เยภิ
จตุตถี	ยสฺส	เยสํ เยสานํ

ย สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปัญจมี	ยมฺหา ยสฺมา	เยหิ เยภิ
ฉัฏฐี	ยสฺส	เยสํ เยสานํ
สัตตมี	ยมฺหิ ยสฺมึ	เยสุ

ต สิ.

ตั้ง ต ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

สิมฺหิ สํ อนปุํสกสฺเสเตฺวว.

บทว่า สิมฺหิ, บทว่า สํ และบทว่า อนปุํสกสฺส ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๕๑ : ๒๑๑] เอตเตสํ โต.

ต ของ เอต และ ต ซึ่งมิใช่นปุงสกลิงค์ย่อมถึงความเป็น ส ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง

โต อ. ต อักษร *เอตเตสํ* แห่ง เอต ศัพท์และ ต ศัพท์ ท. *อนปุสกานํ* อันมิใช่นปุงสกลิงค์ *ยาติ* ย่อมถึง *สํ* ซึ่งความเป็น ส *สิมฺหิ* ในที่ สิ วิภัตติ ฯ

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ต ของ เอต ที่เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์เป็น ส ได้รูปปุงลิงค์ว่า เอโส (บุรุษนั่น) และรูปอิตถีลิงค์ว่า เอสา (สตรีนั่น) อีกทั้งให้แปลง ต ของ ต ศัพท์ในลิงค์ทั้งสองนั้นเป็น ส ได้รูปปุงลิงค์ว่า โส (บุรุษนั้น) และรูปอิตถีลิงค์ว่า สา (สตรีนั้น)

ในพระบาลีมีรูปที่แปลง ต เป็น ส ได้บ้างในนปุงสกลิงค์ แต่พระกัจจายนะมิได้กล่าวไว้ เพราะมีใช้น้อย เช่นคำว่า สานิ กมฺมานิ นยนฺติ ทุคฺคตึ (กรรมเหล่านั้นย่อมนำไปสู่ทุคติ) อุทาหรณ์ข้างต้น คำว่า สานิ มีความหมายเหมือน ตานิ แปลง ต เป็น ส ด้วยวินาธิการโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา คือ อนปุํสกสฺส ในสูตรว่า เอตเตสํ โต

นอกจากนั้น ยังมีอุทาหรณ์ที่แปลง ต เป็น ส ในที่มี นํ วิภัตติอยู่หลังในอิตถีลิงค์ได้บ้าง พบในคำว่า สานํ (เวทนานํ) "แห่งเวทนาเหล่านั้น" ของประโยคที่กล่าวถึงเวทนาในขณะเจ็บป่วยว่า

อภิกฺกโม สานํ ปญฺญายติ, โน ปฏิกฺกโม.[๑๔๔]

"การเพิ่มพูนของเวทนาเหล่านั้นย่อมปรากฏ การลดลงย่อมไม่ปรากฏ"

คำว่า สานํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ต ศัพท์ + นํ วิภัตติ แปลง ต เป็น ส ด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา คือ สิมฺหิ ในสูตรว่า เอตเตสํ โต

สิมฺหิ อนปุํสกานํ เอตต อิจฺเจเตสํ ตการสฺส ส โหติ.

แปลง ต อักษรของศัพท์เหล่านี้คือ เอต และ ต ซึ่งมิใช่นปุงสกลิงค์เป็น ส ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง

บทว่า อนปุํสกสฺส ติดตามมาจากสูตรว่า อนปุํสกสฺสายํ สิมฺหิ แต่เปลี่ยนจาก ส วิภัตติ เอกพจน์ เป็น นํ วิภัตติ พหูพจน์ว่า อนปุํสกานํ เพื่อให้เป็นวิเสสนะของวิเสสยะพหูพจน์ คือ เอตเตสํ เพราะศัพท์ที่ติดตามมาจากประโยคหน้าหรือประโยคหลังอาจเปลี่ยนวิภัตติตามมาก็ได้ หรือตัดบางส่วนออกแล้วติดตามมาเพียงคำบางส่วนก็ได้ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในสนธิกัณฑ์

การกล่าวว่า ต ของ เอต ศัพท์ ถือว่าถูกต้อง เพราะ ต เป็นส่วนหนึ่งของ เอต ศัพท์ ดังคำว่า มม สีสํ (ศีรษะของเรา) ส่วนการที่กล่าวว่า ต ของ ต ศัพท์ เป็นการกล่าวถึงสิ่งเดียวกันให้เหมือนเป็นคนละอย่างกัน เพราะใช้วิภัตติ ๒ ศัพท์ คือ ฉัฏฐีวิภัตติ และปฐมาวิภัตติ ข้อนี้ต่างจากคำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) ที่หมายถึงพระราชาและบุตรทีละคน การใช้คำลักษณะนี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งเดียวกันโดยไม่ต่างกัน เรียกว่า อเภโทปจาระ คือ การกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (ในบางแห่ง กล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน หรือกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน) อุทาหรณ์ที่เป็นอเภโทปจาระ เช่น สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แท่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้ก็กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง หรือ ดังเช่น อุทาหรณ์ว่า กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกัน คือ ต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง

โส.

[ปฐมา เอกพจน์] โส

การประกอบรูปศัพท์ โส

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (ต + สิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตฺ -ะ + สิ)

แปลง ต เป็น ส ด้วยสูตรว่า “เอตเตสํ โต” (สฺ -ะ + สิ)

แปลง สิ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “โส” (สฺ -ะ + โอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลัง ด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (สฺ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สฺ ⟶ โอ)

สำเร็จรูปเป็น โส

[๑๕๒ : ๒๑๒] ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ.

แปลง ต ของ ต ศัพท์แห่งสรรพนามทั้งหลายเป็น น ในลิงค์ทั้งปวงได้บ้าง

นตฺตํ อ.ความเป็น น *ตสฺส* แห่ง ต อักษร *สพฺพนามสฺส* ของสรรพนาม *โหติ* ย่อมมี *ลิงฺเคสุ* ในลิงค์ ท. *สพฺพตฺถ* ทั้งปวง *วา* บ้าง ฯ

คำแปลยกศัพท์ของพาลาวตารกับปทรูปสิทธิปกรณ์ต่างกัน โดยที่ปทรูปสิทธิปกรณ์มีคำแปลว่า "*โต* อ. ต อักษร *ตสฺส* แห่ง ต อักษร *สพฺพนามสฺส* ของสรรพนาม *ยาติ* ย่อมถึง *นตฺตํ* ซึ่งความเป็น *น ลิงฺเคสุ* ในลิงค์ ท. *สพฺพตฺถ* ทั้งปวง *วา* บ้าง ฯ"

คำแปลที่ต่างกันนี้ สืบเนื่องจากฎีกาใหม่เพียงอนุญาตให้บทว่า สพฺพนามานํ จากสูตรว่า สพฺพนามานํ นํมฺหิ จ ติดตามมาสู่สูตรนี้ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ยังอนุญาตให้ ต ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า เอตเตสํ โต อีกด้วย ทำให้คำแปลสูตรตามคัมภีร์ทั้งสองต่างกัน แต่มีความหมายอย่างเดียวกัน คือ แปลง ต ของ ต สรรพนามเป็น น ได้บ้างในไตรลิงค์นั่นเอง

คัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๑๗๕) กล่าวว่า แม้ในสูตรก่อนคือสูตรว่า เอตเตสํ โต พระกัจจายนะจะกล่าวถึง ต ศัพท์ไว้แล้ว แต่การกล่าวว่า ตสฺส ซ้ำอีก มีประโยชน์เพื่อห้ามไม่ให้ เอต ศัพท์ติดตามมาสู่สูตรนี้

ติลิงฺเคสุ สพฺพาทีนํ ตการสฺส โน วา โหติ.

แปลง ต อักษรของสรรพนามมี สพฺพ เป็นต้นเป็น น ในไตรลิงค์ได้บ้าง

เน เต.

[ปฐมา พหูพจน์] เน เต

พระไตรปิฎกยังพบรูปที่แปลง ต ของ เอต ศัพท์เป็น น ได้บ้าง จึงมีรูปว่า เอนํ ในที่บางแห่ง แต่รูปดังกล่าวมีใช้น้อย ท่านพระกัจจายนะจึงไม่ได้กล่าวไว้ในสูตรนี้ รูปดังกล่าวอาจแปลง ต เป็น น ด้วยการแบ่งสูตร (โยควิภาคะ) ว่า นตฺตํ ในสูตรนี้ นอกจากนั้นอาจแปลง อิม ศัพท์เป็น เอน ได้อีกด้วย พบในรูปว่า ตเมนํ (ซึ่งบุคคลนั้น)

คำว่า ตเมนํ ตัดบทเป็น ตํ + เอนํ บทว่า เอนํ แปลงมาจาก อิม หรือ เอต ศัพท์ก็ได้ แต่ถ้าประกอบร่วมกับ ตํ ศัพท์ที่อยู่หน้า ให้แปลงมาจาก อิม ศัพท์ เพราะ ต และ เอต ศัพท์มีอรรถคล้ายกันจึงไม่ควรประกอบไว้ร่วมกัน ท่านจึงให้แปลง อิม หรือ เอต เป็น เอน ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์

(ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๙๗) ว่า อิเมตานเมนานฺวาเทเส ทุติยายํ (ในที่กล่าวซ้ำ แปลง อิม หรือ เอต เป็น เอน ในที่ทุติยาวิภัตติอยู่หลัง) ข้อความว่า "ในที่กล่าวซ้ำ" หมายถึง ในที่กล่าวต่อจากประโยคหน้าที่กล่าวมาก่อนแล้ว เช่น

- อิมํ/อิเม ภิกฺขุํ วินยมชฺฌาปย, อโถ **เอนํ/เอเน** ธมฺมมชฺฌาปย (จงยังภิกษุนี้ / ภิกษุเหล่านี้ให้สาธยายวินัย หลังจากนั้น จงยังภิกษุนี้ / ภิกษุเหล่านี้ให้สาธยายธรรม)

- อิมํ/อิเม ภิกฺขุํ วินยํ อชฺฌาเปหิ, อโถ **เอนํ/เอเน** ภิกฺขุํ ธมฺมํ อชฺฌาเปหิ (จงยังภิกษุนี้ / ภิกษุเหล่านี้ให้สาธยายวินัย หลังจากนั้น จงยังภิกษุนี้ / ภิกษุเหล่านี้ให้สาธยายธรรม)

- เอตํ/เอเต ภิกฺขุํ วินยํ อชฺฌาเปหิ, อโถ **เอนํ/เอเน** ภิกฺขุํ ธมฺมํ อชฺฌาเปหิ (จงยังภิกษุนั้น / ภิกษุเหล่านั้นให้สาธยายวินัย หลังจากนั้น จงยังภิกษุนั้น / ภิกษุเหล่านั้นให้สาธยายธรรม)

มีข้อสังเกตว่า การประกอบใช้ ตเมนํ นี้พบโดยมากในพระบาลี ไม่ค่อยพบในคัมภีร์อรรถกถา มีอุทาหรณ์จริงในพระบาลีว่า

อิเธกจฺโจ ปุตฺตทารสฺส เหตุ อธมฺมจารี วิสมจารี อสฺส, ตเมนํ อธมฺมจริยาวิสมจริยาเหตุ นิรยํ นิรยปาลา อุปกฑฺเฒยฺยุํ.[๑๔๕]

"บุคคลบางคนในโลกนี้ประพฤติอธรรม ประพฤติไม่สม่ำเสมอ เพราะบุตรภรรยาเป็นเหตุ นายนิรยบาลพึงฉุดคร่าเขาไปยังนรก เพราะการประพฤติอธรรมและประพฤติไม่สม่ำเสมอเป็นเหตุ"

การประกอบรูปศัพท์ เน

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (ต + โย)

แปลง ต เป็น น ด้วยสูตรว่า "ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ" (น + โย)

แปลง โย ท้าย อ การันต์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "สพฺพนามการเต ปฐโม" (น + เอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (นฺ -ะ + เอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (นฺ + เอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (นฺ ⟶ เอ)

สำเร็จรูปเป็น เน

เสสํ สพฺพสมํ.

รูปที่เหลือเหมือน สพฺพ ศัพท์

นตฺตํว วิเสโส.

ความเป็น น เท่านั้นเป็นรูปพิเศษ

ท่านกล่าวว่า รูปที่แปลง ต เป็น น ด้วยสูตรนี้ เป็นรูปพิเศษในวิภัตติทั้งหมด ดังนั้น จึงมีรูปที่แปลง ต เป็น น ได้บ้าง แต่ไม่มีรูปที่แปลง ต เป็น อ ด้วยสูตรว่า สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ (แปลง ต สรรพนามทั้งศัพท์เป็น อ ในที่ ส, สฺมา, สฺมึ, สํ และ สา อยู่หลังในลิงค์ทั้งปวงได้บ้าง) ข้อนี้แสดงว่า คัมภีร์นี้เห็นว่า รูปที่แปลง ต เป็น อ ด้วยสูตรข้างต้นมีใช้น้อย แต่รูปที่แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรว่า อิมสทฺทสฺส จ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ในลิงค์ทั้งปวงในที่ ส, สฺมา, สฺมึ, สํ และ สา อยู่หลัง) มีใช้มากกว่า แต่อย่างไรก็ตาม เพื่อให้ผู้เรียนท่องจำปทมาลาในแบบเดียวกัน จึงกล่าวถึงปทมาลาตามปทรูปสิทธิปกรณ์ที่แปลง ต เป็น อ อีกด้วย

เอว ศัพท์ในคำว่า นตฺตํว ทำหน้าที่อวธารณะ คือ ห้ามการแปลง ต เป็น อ ด้วยสูตรข้างต้น

ต สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โส	เน เต
ทุติยา	นํ ตํ	เน เต
ตติยา	เนน เตน	เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ
จตุตถี	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสํ เตสํ เนสานํ เตสานํ
ปัญจมี	อสฺมา นสฺมา ตสฺมา นมฺหา ตมฺหา	เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ
ฉัฏฐี	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสํ เตสํ เนสานํ เตสานํ
สัตตมี	อสฺมึ นสฺมึ ตสฺมึ นมฺหิ ตมฺหิ	เนสุ เตสุ

อิตฺถิยํ สา นา นาโย ตา ตาโย อิจฺจาทิ.

ในอิตถีลิงค์ มีรูปเป็นต้นว่า

[ปฐมา เอกพจน์] สา

[ปฐมา พหูพจน์] นา นาโย ตา ตาโย

การประกอบรูปศัพท์ สา

ศัพท์เดิมเป็น ตา

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (ตา + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ต เป็น ส ด้วยสูตรว่า "เอตเตสํ โต" (สา + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสีปิ" (สา)

สำเร็จรูปเป็น สา

วาเตฺวว.

บทว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๕๓ : ๒๑๕] ตโต สสฺส สฺสาย.

แปลง ส วิภัตติท้าย ตา, เอตา และ อิมา ศัพท์เหล่านั้น เป็น สฺสาย ได้บ้าง

สฺสาย อ. สฺสาย อาเทศ *สสฺส* ของ ส วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ตโต ตาเอตา-อิมาโต* จาก ตา เอตา และ อิมา ศัพท์ ท. เหล่านั้น *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

ตาเอตาอิมาหิ สสฺส สฺสาโย วา โหติ.

แปลง ส วิภัตติท้าย ตา, เอตา และ อิมา ศัพท์ เป็น สฺสาย ได้บ้าง

คำว่า ตาเอตาอิมาหิ ในวุตติข้างต้น อธิบายว่า ตโต ศัพท์เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า ตาเอตา-อิมาหิ ดังนั้น การแปลง ส วิภัตติเป็น สฺสาย จึงมีได้ท้าย ตา, เอตา และ อิมา ศัพท์เท่านั้นไม่มีท้ายศัพท์อื่น

อนึ่ง คำว่า ตาเอตาอิมาหิ จัดเป็น อนุวัตตนวุตติ คือ วุตติที่ติดตามมาจากสูตรก่อน เพราะบทว่า เอติมา (เอตา และ อิมา) ติดตามมาจากสูตร ๖๒ ว่า เอติมาสมิ (แปลงสระท้ายของ เอตา และ อิมา และศัพท์อื่นๆ เป็น อิ ในที่ สํ และ สา เอกพจน์อยู่หลัง) และบทว่า ตา ติดตามมาจากสูตร ๖๓ ว่า ตสฺสา วา (แปลงสระท้ายของ ตา ศัพท์เป็น อิ ในที่ สํ และ สา เอกพจน์อยู่หลังได้บ้าง) ดังนั้น บทนี้จึงเป็นอนุวัตตนวุตติที่รวม เอติมา และ ตา เข้าด้วยกัน

แม้พระกัจจายนะจะกล่าวถึง เอตาอิมา ศัพท์ ไว้ก่อน ตา ศัพท์ จึงควรเรียงลำดับก่อนหลังว่า เอตาอิมาตาโต แต่ในวุตติของกัจจายนไวยากรณ์กล่าวถึง ตา ศัพท์ก่อนเป็นรูปว่า ตาเอตาอิมาโต เพราะมุ่งจะกล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ก่อน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปัจจาสันนนัย คือ นัยที่ไม่กล่าวตามลำดับ แต่กล่าวถึงข้อความที่อยู่ใกล้ก่อน

ดังคำอธิบายในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

วุตฺติยมฺปน ตาสทฺทสฺส ปฐมุจฺจารณํ ปจฺจาสตฺตินฺยาเยน กตํ.[๑๔๖]

“ส่วนในวุตติได้กระทำการกล่าวถึง ตา ศัพท์ไว้ก่อนด้วยปัจจาสัตตินัย”

ปจฺจาสตฺตินโยปิ อิเธว สงฺคหิโต. โส ปน ยถากฺกมํ มุญฺจิตฺวา อาสนฺนํ คเหตฺวา วุจฺจติ. ตโต สสฺส สฺสายาติ สุตฺเต ตโต ตาเอตาอิมาโตติ วุตฺติยํ วจนนฺติ.[๑๔๗]

“แม้ปัจจาสัตตินัยก็นับเข้าในเรื่องนี้ อนึ่ง ปัจจาสัตตินัยนั้นบุคคลสละตามลำดับแล้วกล่าวถือเอา

สิ่งที่อยู่ใกล้ ดังการกล่าวในวุตติว่า ตโต ตาเอตาอิมาโต (ท้าย ตา, เอตา และ อิมา ศัพท์เหล่านั้น) ในสูตรว่า ตโต สสฺส สฺสาย ดังนี้แล"

ปัจจาสัตตินัยนี้ยังปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤตอีกด้วย กล่าวคือ ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๓ สูตร ๑๐) กล่าวว่า ยถาสงฺขฺยมนุเทโส สมานํ (ข้อความที่แสดงไว้ในภายหลังของจำนวนที่เสมอกันตามลำดับย่อมมีได้) [มีรูปสันสกฤตว่า ยถาสํขฺยมนุเทศะ สมานามฺ.] หมายความว่า แม้ท่านจะไม่แสดงตามลำดับก่อนหลังตามที่กล่าวไว้ในประโยคต้น แต่ก็แสดงข้อความไว้ครบจำนวนที่กล่าวไว้ข้างหน้า ดังนั้นการแสดงข้อความหลังไว้ก่อนจึงไม่ผิดลำดับ คัมภีร์ตัตวโพธินีซึ่งอธิบายสูตรนั้นได้กล่าวว่า

อนุทิสฺสเต อิติ อนุเทโส. ปจฺฉา อุจฺจาริโต อิจฺจตฺโถ. สมานํ อิติ สมฺพนฺเธ ฉฏฺฐี.[๑๔๘]

(อนุทิศฺยต อิติ อนุเทศะ. ปศฺจาทุจฺจารฺยต อิตฺยรฺถะ. สมานามิติ สํพนฺเธ ฉษฺฐี.)

"ข้อความที่แสดงไว้ในภายหลัง ชื่อว่า อนุเทสะ หมายความว่า ข้อความที่กล่าวไว้ในภายหลัง บทว่า สมานํ ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัมพันธ์"

ในพระบาลีมีอุทาหรณ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพเพ เต กุสลมูลาติ. ตีเณว กุสลมูลานิ. อวเสสา กุสลา ธมฺมา, น กุสลมูลา.[๑๔๙]

"ถามว่า : ธรรมที่เป็นกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ ธรรมทั้งหมดนั้นเป็นกุศลมูลหรือ

ตอบว่า : กุศลมูลมี ๓ อย่างเท่านั้น [คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] ธรรมอื่นจากนั้นเป็นกุศลธรรม มิใช่กุศลมูล"

ในพระบาลีนี้ แม้พระพุทธองค์ควรเฉลยโดยตรัสถึงกุศลธรรมก่อน แต่การกล่าวถึงกุศลมูลที่มีจำนวนน้อยจะทำให้เข้าใจความได้ง่าย จึงตรัสถึงกุศลมูลก่อนแล้วตรัสกุศลธรรมต่อมา พระดำรัสนี้จึงไม่เป็นอปักกมโทษ คือ โทษปราศจากลำดับ

กุสลากุสลํ อพฺยา- กต'มิจฺเจสุ ปจฺฉิมํ
อพฺยากตํ ปากทํ น ปากทํ ปฐมทฺวยํ.[๑๕๐]

"ในบรรดาจิตเหล่านี้คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต อัพยากฤตอย่างหลัง
ไม่ให้ผล แต่จิตสองอย่างต้นให้ผลได้"

คาถานี้ไม่เป็นอปักกมโทษ (โทษปราศจากลำดับ) จะเห็นได้ว่ามีข้อความผิดลำดับ เพราะลำดับกรรมมีอยู่ตอนแรกในอุเทศว่า กุศล อกุศล อัพยากฤต ครั้นในนิเทศขยายความกลับอธิบายอัพยากฤตก่อนแล้วอธิบายกุศลและอกุศลในภายหลัง ดูลักลั่นกัน แต่การแต่งในลักษณะนี้ไม่เป็นอปักกมโทษ เพราะยกเอา

ความพิเศษเฉพาะประการขึ้นมาแสดงเสียก่อน จากนั้นจึงอธิบายข้อความที่ไม่พิเศษต่อมา ทั้งนี้เพื่อความเข้าใจง่าย เช่น อัพยากฤตเป็นเรื่องเดียว และพิเศษกว่าจิตในอุเทศนี้ คือ ไม่ให้ผล ท่านจึงคัดมาอธิบายก่อน จิตอีกสองอย่างคือกุศลและอกุศล ต่างไม่มีอะไรพิเศษกว่ากัน คือให้ผลเหมือนกัน พูดถึงทีหลังก็ได้ จึงไม่เป็นอปักกมโทษ

สํสาเสฺวกวจเนสุ อิ อิเตฺวว.

บทว่า สํสาเสฺวกวจเนสุ และบทว่า อิ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๕๔ : ๒๑๖] ตสฺสา วา.

แปลงสระท้ายของ ตา ศัพท์เป็น อิ ในที่ สํ และ สา เอกพจน์อยู่หลังได้บ้าง

อิ อ. อิ อาเทศ *อนฺตสฺส* ของที่สุด *ตสฺสา* แห่ง ตา ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *สํสาสุ* ในที่ สํ และ สา ท. *เอกวจเนสุ* อันเป็นเอกพจน์ *วา* บ้าง ฯ

เอกวจนสํสาสุ ตาสทฺทสฺส อา อิตฺตํ วา ยาติ.

สระ อา แห่ง ตา ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อิ ในที่ สํ และ สา เอกพจน์อยู่หลังได้บ้าง

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงสระ อา ของ ตา ศัพท์ เป็น อิ ในที่ สํ และ สา เอกพจน์ อยู่หลังได้บ้าง แม้ท่านจะไม่ประกอบ อนฺต ศัพท์ในสูตรไว้โดยตรง ก็ให้เพิ่มเข้ามาแปลร่วมกับ ตสฺสา (ของ ตา ศัพท์) โดยฉัฏฐีวิภัตติใน ตสฺสา มองหา อนฺต ศัพท์เข้ามาแปลร่วมซึ่งเรียกว่า อนฺตาเปกฺข (มองหา อนฺต ศัพท์) ตามที่ได้อธิบายไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๑๖) อย่างไรก็ตาม ในวุตติของสูตรนี้ได้อธิบายเป็นรูปว่า ตาสทฺทสฺส อา อิตฺตํ วา ยาติ (สระ อา ของ ตา ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อิ ได้บ้าง) เพื่อแสดงวิธีประพันธ์บาลีอีกอย่างหนึ่งโดยเพิ่ม ยาติ เข้ามาเป็นกริยาคุมพากย์แทน โหติ (ย่อมมี) ตามนัยแรก

ติสฺสาย ติสฺสา ตสฺสา ตาย ตาสํ ตาสานํ, ติสฺสํ ตสฺสํ ตายํ ตาสุ.

[จตุตฺถี] ติสฺสาย ติสฺสา ตสฺสา ตาย	ตาสํ ตาสานํ
[สตฺตมี] ติสฺสํ ตสฺสํ ตายํ	ตาสุ.

ในรูปว่า ติสฺสาย แปลงสระ อา ของ ตา เป็น อิ ในที่มี สฺสาย อยู่หลัง ความจริงในสูตรกล่าวเพียงว่า “ในที่ สํ และ สา อยู่หลัง” แต่เนื่องจาก สฺสาย มีรูปคล้ายกับ สา จึงปฏิบัติเช่นเดียวกับ สา เพราะ สฺสาย นั้นมีคติเหมือนกัน เนื่องจากเป็นอาเทศของเอกพจน์ อาเทศของวิภัตติ และมี ส อักษรเช่นเดียวกัน

การประกอบรูปศัพท์ ติสฺสาย

ศัพท์เดิมเป็น ตา

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (ตา + ส)

แปลง ส ท้าย ตา ศัพท์เป็น สฺสาย ด้วยสูตรว่า “ตโต สสฺส สฺสาย” (ตา + สฺสาย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตฺ -า + สฺสาย)

ในที่ สฺสาย อยู่หลัง แปลงสระที่สุดของ ตา เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “ตสฺสา วา” (ตฺ ิ + สฺสาย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ตฺ ⟶ ิ + สฺสาย)

สำเร็จรูปเป็น ติสฺสาย

ตา สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สา	นา ตา นาโย ตาโย
ทุติยา	นํ ตํ	นา ตา นาโย ตาโย
ตติยา	นาย ตาย	นาหิ ตาหิ นาภิ ตาภิ
จตุตถี	ติสฺสาย ตสฺสาย อสฺสาย นสฺสาย อสฺสา นสฺสา ติสฺสา ตสฺสา นาย ตาย	นาสํ นาสานํ ตาสํ ตาสานํ
ปัญจมี	นาย ตาย	นาหิ ตาหิ นาภิ ตาภิ
ฉัฏฐี	ติสฺสาย ตสฺสาย อสฺสาย นสฺสาย อสฺสา นสฺสา ติสฺสา ตสฺสา นาย ตาย	นาสํ นาสานํ ตาสํ ตาสานํ
สัตตมี	อสฺสํ นสฺสํ ติสฺสํ ตสฺสํ นายํ ตายํ	นาสุ ตาสุ

นปุํสเก ตํ อิจฺจาทิ.

ในนปุงสกลิงค์ มีรูปว่า ตํ เป็นต้น

ต สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	นํ ตํ	นานิ ตานิ
ทุติยา	นํ ตํ	นานิ ตานิ
ตติยา	เนน เตน	เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ

ต สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
จตุตถี	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสํ เตสํ เนสานํ เตสานํ
ปัญจมี	อสฺมา นสฺมา ตสฺมา นมฺหา ตมฺหา	เนหิ เตหิ เนภิ เตภิ
ฉัฏฐี	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสํ เตสํ เนสานํ เตสานํ
สัตตมี	อสฺมึ นสฺมึ ตสฺมึ นมฺหิ ตมฺหิ	เนสุ เตสุ

เอโส.

[ปฐมา เอกพจน์] เอโส (บุรุษนั่น)

สนามหลวงบาลีไทยบัญญัติการแปล เอต ศัพท์ในการแปลยกศัพท์ว่า "นั่น" ถ้าเป็นการแปลโดยอรรถ ก็อาจแปลว่า "นี้" หรือ "นั้น" ได้ตามความเหมาะสม

เสสํ สพฺพสมํ.

รูปที่เหลือเหมือนกับ สพฺพ ศัพท์

เอต สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	เอโส	เอเต
ทุติยา	เอตํ	เอเต
ตติยา	เอเตน	เอเตหิ เอเตภิ
จตุตถี	เอตสฺส	เอเตสํ เอเตสานํ
ปัญจมี	เอตสฺมา เอตมฺหา	เอเตหิ เอเตภิ
ฉัฏฐี	เอตสฺส	เอเตสํ เอเตสานํ
สัตตมี	เอตสฺมึ เอตมฺหิ	เอเตสุ

อิตฺถิยํ เอสา.

ในอิตถีลิงค์ ได้รูปว่า เอสา (หญิงนั่น)

สํสาเสฺวกวจเนเสฺวเตฺวว.

บทว่า สํสาเสฺวกวจเนสุ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๕๕ : ๒๑๗] เอติมาสมิ.

แปลงสระท้ายของ เอตา และ อิมา เป็น อิ ในที่ สํ และ สา เอกพจน์อยู่หลัง

อนฺโต อ.ที่สุด *เอติมาสํ* ของ เอตา และ อิมา ศัพท์ ท. *อิ* เป็น อิ *โหติ* ย่อมเป็น *สํสาสุ* ในที่ สํ และ สา ท. *เอกวจเนสุ* อันเป็นเอกพจน์ ฯ

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงสระ อา ท้าย เอตา และ อิมา เป็น อิ ในที่ สํ และ สา อยู่หลังจึงมีลักษณะคล้ายกับสูตรว่า ตสฺสา วา แต่เปลี่ยนจาก ตา ศัพท์เป็น เอตา และ อิมา เท่านั้น

โดยเหตุที่ปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตให้ จ ศัพท์ติดตามมาจากสูตรว่า สํสาเสฺวกวจเนสุ จ ดังนั้น จ ศัพท์ดังกล่าวจึงทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ โดยรวบรวมการแปลงสระท้าย อญฺญา และ เอกา ศัพท์เป็นต้นเป็น อิ ในเพราะ สํ และ สา จึงมีรูปเป็น อญฺญิสฺสํ, อญฺญิสฺสา; เอกิสฺสํ, เอกิสฺสา เพราะฉะนั้น คำแปลสูตรตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์จึงต่างจากคัมภีร์นี้ เพราะคัมภีร์นี้ไม่ได้อนุญาตให้ จ ศัพท์ดังกล่าวติดตามมา

เอกวจนสํสาสุ เอตาอิมานมนฺตสฺส อิ โหติ.

แปลงสระท้ายของ เอตา และ อิมา เป็น อิ ในที่ สํ และ สา อันเป็นเอกพจน์อยู่หลัง

แม้คำแปลของวุตติกับสูตรจะคล้ายคลึงกัน แต่คำในสูตรเป็นคำสั้นๆ ไม่สมบูรณ์ เพราะท่านต้องการจะให้เป็นบทท่องจำ จึงอนุญาตให้บทอื่นๆ ติดตามมาจากสูตรก่อน

นอกจากนั้นแล้ว คำว่า เอติมาสมิ ในสูตรให้แปลตามศัพท์โดยเพิ่ม อนฺต ศัพท์เข้ามาแปลว่า เอติมาสํ อนฺโต อิ โหติ (โหติ = ย่อมเป็น) แต่ในวุตติได้ประพันธ์บาลีอีกลักษณะหนึ่งว่า เอตาอิมานมนฺตสฺส อิ โหติ (โหติ = ย่อมมี) ทั้งนี้ เพื่อให้รู้ถึงความหลากหลายในการใช้คำ นอกจากนั้น อาจเขียนบาลีโดยเพิ่ม ยาติ เข้ามาก็ได้ว่า เอตาอิมานมนฺโต อิตฺตํ ยาติ (สระท้ายของ เอตา และ อิมา ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อิ)

เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย เอตาสํ เอตาสานํ, เอติสฺสํ เอตสฺสํ เอตายํ เอตาสุ.

[จตุตฺถี] เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย เอตาสํ เอตาสานํ

[สัตตมี] เอติสฺสํ เอตสฺสํ เอตายํ เอตาสุ

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๗) และพาลาวตารนิสสัยใหม่ (หน้า ๕๘) ได้กล่าวถึงรูปว่า เอตสฺสํ ไว้อีกด้วย แต่ในสูตรว่า เอติมาสมิ ไม่มี วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่วิกัปป์ จึงควรมีรูปเดียวว่า เอติสฺสํ เท่านั้นตามที่พบในปทรูปสิทธิปกรณ์

ความจริงแล้ว ท่านพระกัจจายนะตั้งสูตรนี้แยกกับสูตรว่า ตสฺสา วา ที่แสดงการแปลงสระ อา ของ ตา ศัพท์เป็น อิ เพื่อแสดงว่า การแปลงสระท้ายของ เอตา และ อิมา เป็น อิ มีความแน่นอน แต่การแปลงสระท้ายของ ตา ศัพท์ไม่แน่นอน เพราะท่านประกอบ วา ศัพท์ไว้โดยตรงในสูตรว่า ตสฺสา วา

นอกจากนั้น พาลาวตารคัณฐิข้างต้นกล่าวว่า รูปว่า เอตสฺสํ ให้ทำรัสสะสระ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า โฆ รสฺสํ แต่รูปว่า เอติสฺสํ ให้แปลงสระ อา เป็น อิ ด้วยสูตรว่า เอติมาสมิ แต่ผู้แปลเห็นว่าท่านพระกัจจายนะกล่าวแยกสูตรเป็นสองสูตรที่มี วา ศัพท์และไม่มี วา ศัพท์ จึงน่าจะมีรูปว่า เอติสฺสํ เท่านั้น ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

การประกอบรูปศัพท์ เอติสฺสาย

ศัพท์เดิมเป็น เอตา

ลง ส จตุตฺถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (เอตา + ส)

แปลง ส ท้าย เอตา เป็น สฺสาย ด้วยสูตรว่า “ตโต สสฺส สฺสาย” (เอตา + สฺสาย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (เอตฺ -า + สฺสาย)

ในที่ สฺสาย อยู่หลัง แปลงสระที่สุดของ เอตา เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “เอติมาสมิ” (เอตฺ ิ + สฺสาย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (เอตฺ ⟶ ิ + สฺสาย)

สำเร็จรูปเป็น เอติสฺสาย

เสสํ สพฺพาว.

รูปที่เหลือเหมือน สพฺพา ศัพท์

เอตา สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	เอสา	เอตา เอตาโย
ทุติยา	เอตํ	เอตา เอตาโย
ตติยา	เอตาย	เอตาหิ เอตาภิ
จตุตถี	เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย	เอตาสํ เอตาสานํ
ปัญจมี	เอตาย	เอตาหิ เอตาภิ
ฉัฏฐี	เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย	เอตาสํ เอตาสานํ
สัตตมี	เอติสฺสํ เอตายํ	เอตาสุ

นปุํสเก เอตํ อิจฺจาทิ.

ในนปุงสกลิงค์ ได้รูปว่า เอตํ (ตระกูลนั่น) เป็นต้น

เอต สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	เอตํ	เอตานิ
ทุติยา	เอตํ	เอตานิ
ตติยา	เอเตน	เอเตหิ เอเตภิ
จตุตถี	เอตสฺส	เอเตสํ เอเตสานํ
ปัญจมี	เอตสฺมา เอตมฺหา	เอเตหิ เอเตภิ
ฉัฏฐี	เอตสฺส	เอเตสํ เอเตสานํ
สัตตมี	เอตสฺมึ เอตมฺหิ	เอเตสุ

อิม สิ.

ตั้ง อิม ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

[๑๕๖ : ๒๑๘] อนปุํสกสฺสายํ สิมฺหิ.

แปลง อิม ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ทั้งศัพท์เป็น อยํ ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง

อยํ อ. อยํ อาเทศ *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *อนปุํสกสฺส* ที่มิใช่นปุงสก-ลิงค์ *โหติ* ย่อมมี *สิมฺหิ* ในเพราะ สิ วิภัตติ ฯ

อนปุํสกสฺสายํ สิมฺหีติ อิมสฺส อยํ.

แปลง อิม เป็น อยํ ด้วยสูตรว่า อนปุํสกสฺสายํ สิมฺหิ (แปลง อิม ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ทั้งศัพท์เป็น อยํ ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อยํ ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง อนึ่ง อิม ศัพท์ดังกล่าวต้องไม่ใช่นปุงสกลิงค์ คือ แสดงเนื้อความที่เป็นปุงลิงค์หรืออิตถีลิงค์ เช่น อยํ ปุริโส (บุรุษนี้), อยํ อิตฺถี (สตรีนี้) ถ้าเป็น อิม ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ ต้องแปลง อิม เป็น อิทํ ด้วยสูตรว่า อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเก (แปลง อิม ในนปุงสกลิงค์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็น อิทํ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง) ได้รูปว่า อิทํ จิตฺตํ (จิตนี้) หรือ อิทํ กุลํ (ตระกูลนี้)

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

อยํ อิเม, อิมํ อิเม.

[ปฐมา] อยํ	อิเม
[ทุติยา] อิมํ	อิเม

การประกอบรูปศัพท์ อยํ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (อิม + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อยํ ด้วยสูตรว่า “อนปุํสกสฺสายํ สิมฺหิ” (อยํ + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสีปิ” (อยํ)

สำเร็จรูปเป็น อยํ

[๑๕๗ : ๒๑๙] อนิมิ นามฺหิ จ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อน และ อิมิ นั่นเทียวในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง

อนิมิ อ. อน และ อิมิ อาเทศ ท. *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหนฺติ* จ ย่อมมี นั่นเทียว *นามฺหิ* ในที่ นา วิภัตติ ฯ

อนิมิ นามฺหิ เจติ อิมสฺส อโน อิมิ จ.

แปลง อิม เป็น อน และ อิมิ ด้วยสูตรว่า อนิมิ นามฺหิ จ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อน และ อิมิ นั่นเทียวในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง)

คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๑๗๑) กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ คือห้าม วา ศัพท์ที่อาจตามมาจากสูตรว่า สพฺพสฺสิมสฺเส วา แต่กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ (นามกัณฑ์ที่ ๓ สูตร ๑๒๐) กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่ย้ำความ (สันนิษฐานาวธารณะ) หมายความว่า ย้ำวิธีของสูตรนี้ให้แน่นอน ดังนั้นวิธีของสูตรนี้จึงเป็นนิจจวิธิ ทำให้ไม่มีรูปเป็น อิเมน

คำว่า อนิมิ ตัดบทเป็น อน + อิมิ บทนี้เป็นทวันทสมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อโน จ อิมิ จ อนิมิ.

ลง โย วิภัตติแล้วลบเสีย ด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น ในนิสสัยพม่าทุกฉบับแปลเป็นพหูพจน์ และสอดคล้องกับกริยาคุมพากย์ว่า โหนฺติ ในพาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๑๑)

อเนน อิมินา.

[ตติยา เอกพจน์] อเนน อิมินา

การประกอบรูปศัพท์ อเนน

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา” (อิม + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อน ด้วยสูตรว่า “อนิมิ นามฺหิ จ” (อน + นา)

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน” (อน + เอน)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อนฺ -ะ + เอน)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (อนฺ + เอน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อนฺ ⟶ เอน)

สำเร็จรูปเป็น อเนน

การประกอบรูปศัพท์ อิมินา

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา” (อิม + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิมิ ด้วยสูตรว่า “อนิมิ นามฺหิ จ” (อิมิ + นา)

สำเร็จรูปเป็น อิมินา

[๑๕๘ : ๒๒๐] สพฺพสฺสิมสฺเส วา.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอ ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

เอ อ. เอ อาเทศ *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *สุนํหิสุ* ในที่ สุ นํ และ หิ วิภัตติ ท. *วา* บ้าง ฯ

สพฺพสฺสิมสฺเส วาติ สุนํหิสุ เอ วา.

แปลงเป็น เอ ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้างด้วยสูตรว่า สพฺพสฺสิมสฺเส วา (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอ ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง)

คำว่า สพฺพสฺสิมสฺเส ตัดบทเป็น สพฺพสฺส + อิมสฺส + เอ

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อิม เป็น เอ ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง จึงมีรูปที่แปลงเป็น เอ ไม่แน่นอนด้วยอำนาจของ วา ศัพท์ว่า

[ตติยา/ปัญจมี พหูพจน์] เอหิ อิเมหิ

[จตุตถี/ฉัฏฐี พหูพจน์] เอสํ เอสานํ อิเมสํ อิเมสานํ

[สัตตมี พหูพจน์] เอสุ อิเมสุ

เอหิ อิเมหิ.

[ตติยา พหูพจน์] เอหิ อิเมหิ

การประกอบรูปศัพท์ เอหิ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา” (อิม + หิ)

ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สพฺพสฺสิมสฺเส วา” (เอ + หิ)

สำเร็จรูปเป็น เอหิ

วา สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํเตฺวว.

บทว่า วา และบทว่า สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๕๙ : ๒๒๑] อิมสทฺทสฺส จ.

แปลง อิม เป็น อ ในที่ ส, สฺมา, สฺมึ, สํ และ สา อยู่หลังได้บ้าง

อตฺตํ อ.ความเป็น อ *อิมสทฺทสฺส* ของ อิม ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *สสฺมาสฺมึสํสาสุ* ในที่ ส สฺมา สฺมึ สํ และ สา วิภัตติ ท. *วา* บ้าง ฯ

คำแปลของสูตรนี้ ตามมติของคัมภีร์พาลาวตารต่างกับมติของปทรูปสิทธิปกรณ์เล็กน้อย คือ ปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตให้บทว่า สพฺพสฺส จากสูตรว่า สพฺพสฺสิมสฺเส วา และ สพฺพตฺถ ติดตามมาจากสูตรว่า ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ อีกด้วย ท่านจึงให้แปลสูตรนี้ว่า

"แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ในลิงค์ทั้งปวงในเพราะ ส, สฺมา, สฺมึ, สํ และ สา ได้บ้าง"

และมีคำแปลยกศัพท์ว่า

อตฺตํ อ.ความเป็น อ *อิมสทฺทสฺส* ของ อิม ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *ลิงฺเคสุ* ในลิงค์ ท. *สพฺพตฺถ* ทั้งปวง *สสฺมาสฺมึสํสาสุ* ในเพราะ ส สฺมา สฺมึ สํ และ สา วิภัตติ ท. *วา* บ้าง ฯ

แต่คัมภีร์นี้ต้องการจะย่อความให้สั้นลง จึงไม่ให้บททั้งสองติดตามมาสู่สูตรนี้ ส่งผลให้คำแปลสูตรสั้นขึ้น และท่องจำง่าย

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อิม เป็น อ ในที่ ส, สฺมา, สฺมึ, สํ และ สา อยู่หลัง ได้บ้าง ได้รูปว่า อสฺส, อิมสฺส (แก่บุคคลนี้) เป็นต้น ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๑๑) กล่าวว่า สูตรว่า สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ กล่าวถึงการแปลง ต ศัพท์เป็น อ ในที่ ส วิภัตติเป็นต้นอยู่หลัง ดังนั้น รูปว่า อสฺส จึงอาจแปลง ต หรือ อิม ศัพท์เป็น อ ก็ได้ มีความหมาย ๒ ประการ คือ "แก่บุคคลนั้น" (แปลง ต เป็น อ) หรือ "แก่บุคคลนี้" (แปลง อิม เป็น อ) อย่างไรก็ตาม คัมภีร์นี้มิได้ระบุถึงการแปลง ต เป็น อ ด้วยสูตรดังกล่าว ทำให้เข้าใจว่า การแปลง ต เป็น อ คงมีที่ใช้น้อยในพระบาลี ท่านจึงไม่ได้ระบุไว้

สสฺมาสฺมึสํสาสุ อิมสฺส อตฺตํ วา โหติ.

แปลง อิม เป็น อ ในที่ ส, สฺมา, สฺมึ, สํ และ สา อยู่หลังได้บ้าง

คำแปลของวุตติข้างต้นเหมือนกับคำแปลสูตร แต่คำในสูตรมีเพียงบทการี คือ บทที่ยังไม่สำเร็จ

ได้แก่ อิมสทฺทสฺส ส่วนในวุตติได้นำบทที่ติดตามมาจากสูตรก่อน คือ บทว่า วา จากสูตรว่า สพฺพสฺสิมสฺเส วา และบทว่า สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ มาประกอบเป็นประโยคที่สมบูรณ์ ดังนั้น แม้ว่าคำแปลสูตรกับวุตติจะเหมือนกัน ก็ไม่ผิดหลักภาษา เพราะวุตติก็คือคำอธิบายสูตรนั่นเอง

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ มาไว้ในสูตรนี้ จึงไม่ต้องแปลเหมือนคำแปลของสูตรว่า ปุพฺโพ จ

รูปว่า สํ และ สา เป็นอาเทศของ สฺมึ และ ส วิภัตติ แต่ก็เรียกว่าเป็นวิภัตติได้โดยอ้อม เพราะเป็นรูปสำเร็จของวิภัตติ ดังข้อความกล่าวว่า

จานิวาเทโส.[๑๕๑] *(สฺถานิวทาเทศะ.)*

“อาเทศ (อักษรตัวใหม่ที่เข้ามาแทนที่อักษรเก่า) เป็นเหมือนฐานี”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า อาเทศเป็นเหมือนฐานี คือ สิ่งที่อาศัย ซึ่งในที่นี้หมายถึง วิภัตตินั่นเอง

พาลาวตารคัณฐิกล่าวถึงกฎทั่วไปหรือปริภาสาว่า

ตทาเทโส ตทาเทสีว ภวติ.[๑๕๒]

“อาเทศของศัพท์นั้นเป็นเหมือนอาเทสี (อักษรที่ถูกเปลี่ยนแปลง) ของศัพท์นั้น”

อย่างไรก็ตาม กฎทั่วไปข้างต้นไม่พบในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระ คาดว่าท่านผู้แต่งคงจะนำมาจากไวยากรณ์สันสกฤตเล่มใดเล่มหนึ่ง ขอฝากให้ผู้รู้สืบค้นต่อไป

แม้โมคคัลลานนิสสัยก็กล่าวถึงกฎทั่วไปที่มีรูปคล้ายคลึงกันว่า

ตทาเทสา ตทิว ภวนฺติ.[๑๕๓]

“อาเทศของศัพท์นั้นเป็นเหมือนอาเทสีนั้น”

แม้ท่านพระกัจจายนะจะกล่าวสูตรเป็นรูปว่า สสฺมาสฺมึสฺวตฺตํ โดยไม่กล่าวถึง สํ และ สา ก็หมายรวมถึง สํ และ สา เหล่านั้นได้ เพราะเป็นศัพท์ที่แปลงมาจาก สฺมึ และ ส วิภัตติเช่นเดียวกัน แต่ท่านกล่าวระบุถึงทั้งสองศัพท์ไว้ในที่นี้เพื่อห้ามอาเทศอื่นนอกจาก สํ และ สา ดังนั้น จึงแปลง ต เป็น อ ในที่มีอาเทศอื่นจาก สํ และ สา เหล่านั้นไม่ได้

อสฺส อิมสฺส เอสํ เอสานํ อิเมสํ อิเมสานํ, อสฺมา อิมมฺหา อิมสฺมา เอหิ อิเมหิ, อสฺมึ อิมมฺหิ อิมสฺมึ เอสุ อิเมสุ.

[จตุตถี] อสฺส อิมสฺส เอสํ เอสานํ อิเมสํ อิเมสานํ

[ปัญจมี] อสฺมา อิมมฺหา อิมสฺมา เอหิ อิเมหิ

[สัตตมี] อสฺมึ อิมมฺหิ อิมสฺมึ เอสุ อิเมสุ

การประกอบรูปศัพท์ อสฺส

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (อิม + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อิมสทฺทสฺส จ” (อ + ส)

ลง สฺ อาคมในที่ ส วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สาคโม เส” (อ + สฺส)

สำเร็จรูปเป็น อสฺส

อิม สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อยํ	อิเม
ทุติยา	อิมํ	อิเม
ตติยา	อเนน อิมินา	เอหิ อิเมหิ เอภิ อิเมภิ
จตุตถี	อสฺส อิมสฺส	เอสํ อิเมสํ เอสานํ อิเมสานํ
ปัญจมี	อสฺมา อิมสฺมา อิมมฺหา	เอหิ อิเมหิ เอภิ อิเมภิ
ฉัฏฐี	อสฺส อิมสฺส	เอสํ อิเมสํ เอสานํ อิเมสานํ
สัตตมี	อสฺมึ อิมสฺมึ อิมมฺหิ	เอสุ อิเมสุ

อตฺตปกฺเข-

ในฝ่ายที่แปลงเป็น อ-

[๑๖๐ : ๒๑๔] น ติเมหิ กตากาเรหิ.

การแปลง สฺมา และ สฺมึ ท้าย ต และ อิม ที่กระทำเป็น อ อักษรแล้วเป็น มฺหา และ มฺหิ [ตามลำดับ] ย่อมไม่มี

มฺหามฺหิ อ. มฺหา และ มฺหิ อาเทศ ท. *สฺมาสฺมึนํ* ของ สฺมา วิภัตติและ สฺมึ วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ติเมหิ* จาก ต ศัพท์และ อิม ศัพท์ ท. *กตากาเรหิ* อันมี อ อักษรที่ถูกกระทำแล้ว *น โหนฺติ* ย่อมไม่มี ฯ

น ติเมหิ กตากาเรหีติ สฺมาสฺมึนํ มฺหามฺหิ น สิชฺฌนฺเต.

การแปลง สฺมา เป็น มฺหา และ สฺมึ เป็น มฺหิ ย่อมไม่สำเร็จด้วยสูตรว่า น ติเมหิ กตากาเรหิ (การแปลง สฺมา และ สฺมึ ท้าย ต และ อิม ที่กระทำเป็น อ อักษรแล้วเป็น มฺหา และ มฺหิ [ตามลำดับ] ย่อมไม่มี)

สูตรนี้ห้ามการแปลง สฺมา เป็น มฺหา และ สฺมึ เป็น มฺหิ ท้าย ต ศัพท์ที่แปลงเป็น อ แล้วด้วยสูตรว่า สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ และท้าย อิม ศัพท์ที่แปลงเป็น อ แล้วด้วยสูตรว่า อิมสทฺทสฺส จ จึงได้รูปว่า อสฺมา และ อสฺมึ ของ ต และ อิม ศัพท์ไม่มีรูปว่า อมฺหา และ อมฺหิ การที่ท่านห้ามรูปเหล่านี้ก็เนื่องจากว่าถ้ามีรูปว่า อมฺหา และ อมฺหิ ก็จะซ้ำกับรูปอาขยาตที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + มิ หรือ ม วิภัตติ แปลง มิ เป็น มฺหิ หรือแปลง ม วิภัตติเป็น มฺห และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ ด้วยสูตรว่า อสสฺมา มิมานํ มฺหิมฺหานฺตโลโป จ (แปลง มิ และ ม วิภัตติท้าย อส ธาตุเป็น มฺหิ และ มฺห [ตามลำดับ]ได้บ้าง และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ) ได้รูปว่า อมฺหิ (เราย่อมเป็น) และ อมฺห (เราทั้งหลายย่อมเป็น)

แม้รูปว่า อมฺหา และ อมฺหิ นี้จะถูกห้ามด้วยสูตรนี้ แต่ได้รับอนุญาตไว้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๓๒) ซึ่งกล่าวว่า ฏ สสฺมาสฺมึสฺสายสฺสํสฺสาสํมฺหามฺหิสฺวิมสฺส จ (แปลง อิม และ ต ศัพท์เป็น ฏ [คือ อ ที่มี ฏ เป็นอนุพันธ์] ในที่ ส, สฺมา, สฺมึ, สฺสาย, สฺสํ, สฺสา, สํ, มฺหา และ มฺหิ) เช่น

[อิม ศัพท์] อสฺส อิมสฺส, อสฺมา อิมสฺมา, อสฺมึ อิมสฺมึ

อสฺสาย อิมิสฺสาย, อสฺสํ อิมิสฺสํ, อสฺสา อิมิสฺสา

อาสํ อิมาสํ, อมฺหา อิมมฺหา, อมฺหิ อิมมฺหิ

[ต ศัพท์] อสฺส ตสฺส, อสฺมา ตสฺมา, อสฺมึ ตสฺมึ

อสฺสาย ตสฺสาย, อสฺสํ ตสฺสํ, อสฺสา ตสฺสา

อาสํ ตาสํ, อมฺหา ตมฺหา, อมฺหิ ตมฺหิ

มีข้อสังเกตว่า ท่านพระกัจจายนะอนุญาตให้บทว่า สฺมาสฺมึนํ (แห่ง สฺมา และ สฺมึ) และบทว่า มฺหามฺหิ (เป็น มฺหา และ มฺหิ) จากสูตรว่า สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา (แปลง สฺมา, หิ และ สฺมึ เป็น มฺหา, ภิ และ มฺหิ ได้บ้าง) ตามมาปรากฏในสูตรนี้ โดยเว้นบทว่า หิ และ ภิ เพราะไม่มีการแปลง อิม หรือ ต เป็น อ ในที่มี หิ วิภัตติอยู่หลังนั้นเอง ท่านจึงไม่อนุญาตให้ หิ และ ภิ ศัพท์ติดตามมาด้วย

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

หิวิภตฺติมฺหิ อการาเทสสฺส อภาวา ตสฺส หีนตฺตํ.[๑๕๔]

“การหย่อนไปของ หิ วิภัตตินั้น ย่อมมีเพราะไม่มีการแปลงเป็น อ อักษรในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง”

อนึ่ง การอนุญาตให้ศัพท์ที่ต้องการติดตามไปสู่สูตรต่อไปได้นั้น ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของเนื้อความตามฐานะโอกาส คัมภีร์นยาสะจึงกล่าวว่า

ยํ ยตฺถิจฺฉิตํ, ตตฺถ ตํเยว วตฺตติ.[๑๕๕]

“บทใดถูกปรารถนาแล้วในสูตรใด บทนั้นนั่นแหละย่อมติดตามมาสู่สูตรนั้น”

คำว่า ติม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โต จ อิโม จ ติมา = ต ศัพท์และ อิม ศัพท์)

คำนี้เป็นภูตปุพพคติกนัย คือ สำนวนที่ใช้เรียกสิ่งที่เคยเป็นมาก่อน ทั้งนี้เพราะไม่มี ต และ อิม อยู่จริงๆ มีเพียงรูป อ ที่แปลงมาจาก ต และ อิม ศัพท์แล้วเท่านั้น

คำว่า กตาการ (มี อ อักษรที่ถูกกระทำแล้ว, แปลงเป็น อ อักษรแล้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรียิตฺถาติ กโต (กร ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- อ เอว กาโร อกาโร (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- กโต อกาโร เยสํ เต กตาการา (จตุตถีพหุพพีหิสมาส)

การประกอบรูปศัพท์ อสฺมา

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี” (อิม + สฺมา)

ในที่ สฺมา วิภัตติอยู่หลัง แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อิมสทฺทสฺส จ” (อ + สฺมา)

แม้ควรจะแปลง สฺมา วิภัตติเป็น มฺหา ด้วยสูตรว่า สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะสูตรว่า น ติเมหิ กตากาเรหิ ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น อสฺมา

อิตฺถิยํ อยํ.

ในอิตถีลิงค์ ได้รูปว่า อยํ (หญิงนี้)

เสสํ เอตาว.

รูปที่เหลือเหมือน เอตา ศัพท์

สํสาสฺวตฺตํว วิเสโส.

การแปลงเป็น อ เท่านั้นเป็นรูปพิเศษในที่ สํ และ สา อยู่หลัง

รูปดังกล่าว คือ รูปที่ลง สฺมึ วิภัตติว่า อสฺสํ และมีรูปที่ลง ส วิภัตติว่า อสฺสา

นอกจากนั้นแล้ว ยังมีรูปที่แปลง อิม เป็น อ ในที่ สฺสาย อยู่หลังอีกด้วย เช่น อสฺสาย เพราะถือว่ารูปว่า สฺสาย ก็มีคติเดียวกับ สา เนื่องจากมีรูปคล้ายคลึงกัน

อิมา สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อยํ	อิมา อิมาโย
ทุติยา	อิมํ	อิมา อิมาโย
ตติยา	อิมาย	อิมาหิ อิมาภิ
จตุตถี	อสฺสาย อิมิสฺสาย อสฺสา อิมิสฺสา อิมาย	อิมาสํ อิมาสานํ
ปัญจมี	อิมาย	อิมาหิ อิมาภิ
ฉัฏฐี	อสฺสาย อิมิสฺสาย อสฺสา อิมิสฺสา อิมาย	อิมาสํ อิมาสานํ
สัตตมี	อสฺสํ อิมิสฺสํ อิมิสฺสา อิมายํ	อิมาสุ

นปุํสเก- สวิภตฺติสฺส วาเตฺวว.

ในนปุงสกลิงค์- บทว่า สวิภตฺติสฺส และบทว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๖๑ : ๒๒๒] อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเก.

แปลง อิม ในนปุงสกลิงค์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็น อิทํ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

อิทํ อ. อิทํ อาเทศ *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *วตฺตมานสฺส* อันเป็นไปอยู่ *นปุํสเก* ในนปุงสกลิงค์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *อํสิสุ* ในที่ อํ และ สิ วิภัตติ ท. *วา* บ้าง ฯ

อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเกติ อิมสฺส อิทํ วา.

แปลง อิม เป็น อิทํ ได้บ้างด้วยสูตรว่า อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเก (แปลง อิม ในนปุงสกลิงค์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็น อิทํ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อิม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อิทํ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง จึงมีรูปเอกพจน์ว่า อิทํ ทั้งในปฐมาและทุติยาวิภัตติ นอกจากนั้น ยังมีรูปว่า อิมํ ด้วยอำนาจของ วา ศัพท์อีกด้วย

รูปว่า อิทํ ถือว่าเป็นรูปนปุงสกลิงค์ที่ปรากฏชัดเจน ส่วนรูปว่า อิมํ ไม่ปรากฏชัดเจน เพราะยังคล้ายกับรูปปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ที่ลงทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ ข้อนี้คล้ายกับรูปว่า ตุยฺหํ (แก่ท่าน), มยฺหํ (แก่เรา) ที่ปรากฏในอรรถสัมปทาน แต่ยังลงในอรรถฉัฏฐีได้อีก และรูปว่า ตว (ของท่าน), มม (ของเรา) ที่ปรากฏในอรรถฉัฏฐี แต่ยังลงในอรรถสัมปทานได้อีก ตามหลักวินัยคล้ายกับการที่ภิกษุยืมของสงฆ์ไปใช้ด้วยจิตที่ไม่ซื่อตรง วัตถุดังกล่าวชื่อว่า ภัณฑเทยยะ (ภัณฑไทย, ของที่จะต้องให้คืน) แต่ถ้าภิกษุยืมของสงฆ์ไปใช้ด้วยจิตที่ซื่อตรง ก็ใช้เป็นชื่อว่า คีวา (คอ, เชือกผูกคอ)

กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๒๙) และโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๐๑) กล่าวว่า อิม ศัพท์เป็นศัพท์เดิม จึงแปลง อิม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อิทํ แต่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๐๕) กล่าวว่า อิทสฺสิมํ สิมฺหิ นปุํสเก (แปลง อิทํ ศัพท์กับวิภัตติที่เป็นไปในนปุงสกลิงค์เป็น อิม ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง) โดยถือว่า อิทํ ศัพท์เป็นศัพท์เดิม จึงแปลง อิทํ กับวิภัตติเป็น อิม ได้รูปว่า อิมํ จิตฺตํ ติฏฺฐติ (จิตนี้ย่อมตั้งอยู่) และท่านกล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

กจฺจายเน ตุ อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเกติ อิมสทฺโทเยว ปกติภาเวน วุตฺโต, อิธ ปน อิทํสทฺโทเยว อิทปฺปจฺจยตาติ เอตฺถ อิทนฺติ ปกติยา ทสฺสนโต. ตถา หิ อิเมสํ ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยา, อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา, อิทปฺปจฺจยานํ วา สมูโห อิทปฺปจฺจยตาติ วุตฺตํ. เอตฺถ จ อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตาติ ตาสทฺเทน ปทํ วฑฺฒิตํ, น กิญฺจิ อตฺถนฺตรํ ยถา เทโว เอว เทวตาติ. อิทปฺปจฺจยานํ สมูโห อิทปฺปจฺจยตาติ สมูหตฺถํ ตาสทฺทมาห ยถา ชนานํ สมูโห ชนตาติ. จูฬนิรุตฺติยํ นิรุตฺติปิฏเก จ อิทํสทฺโทเยว ปกติภาเวน วุตฺโต.[๑๕๖]

“ส่วนในกัจจายนไวยากรณ์ได้กล่าว อิม ศัพท์เท่านั้นโดยความเป็นรูปเดิมด้วยสูตรว่า อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเก แต่ในปกรณ์นี้เรากล่าว อิทํ ศัพท์เท่านั้น เพราะพบรูปเดิมว่า อิทํ ในคำว่า อิทปฺปจฺจยตา นี้ กล่าวโดยพิสดารแล้ว เหตุของธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อิทัปปัจจยะ, เหตุของธรรมเหล่านี้นั่นแหละ ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา อีกอย่างหนึ่ง หมู่ของเหตุแห่งธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา

อนึ่ง ในเรื่องนี้บทถูกให้เพิ่มขึ้นด้วย ตา ศัพท์ว่า ‘เหตุของธรรมเหล่านี้นั่นแหละ ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา’ ไม่มีอรรถอื่นอะไรๆ ดังคำว่า เทโว เอว เทวตา (เทพนั่นแหละ ชื่อว่า เทวดา) ส่วนรูปวิเคราะห์ว่า ‘หมู่ของเหตุแห่งธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา’ กล่าวถึง ตา ศัพท์ที่มีอรรถว่า หมู่ ดังคำว่า ชนานํ สมูโห ชนตา (หมู่ชน ชื่อว่า ชนตา) ในคัมภีร์จูฬนิรุตติและนิรุตติปิฎกได้กล่าวถึง อิทํ ไว้โดยความเป็นรูปเดิม”

แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๓๓) ก็กล่าวถึง อิทํ ศัพท์ไว้เป็นรูปเดิมว่า

จสทฺเทน กึสมุฏฺฐานุ-อิทปฺปจฺจยตาทีสุ นิคฺคหีตนฺตสฺสปิ.

“[ให้ปกติ]บทที่มีนิคคหิตเป็นที่สุดในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า กึสมุฏฺฐาน ([ร่างกาย]มีอะไรเป็นเหตุ) และ อิทปฺปจฺจยตา (เหตุของธรรมเหล่านี้) ด้วย จ ศัพท์”

ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์และสัททนีติปกรณ์ รูปว่า อิทํ เป็นรูปเดิม เพราะพบตัวอย่างในสมาสที่ต้องเปลี่ยนเป็นรูปเดิม เช่น ในคำว่า อิทปฺปจฺจยตา (เหตุของธรรมเหล่านี้, หมู่ของธรรมเหล่านี้), อิทมตฺถิกตา (การมีสิ่งนี้เป็นประโยชน์) ถ้า อิม ศัพท์เป็นรูปเดิมก็ควรมีรูปเป็น อิมปฺปจฺจยตา, อิมมตฺถิกตา แต่ไม่ได้เป็นเช่นนั้น ดังนั้น แม้สูตรว่า อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเก จะพบในปทรูปสิทธิปกรณ์อีกด้วย แต่ท่านกล่าวไว้ในนามกัณฑ์ตามกฎของกัจจายนไวยากรณ์ และกล่าวมติของท่านผู้แต่งเองในสมาสกัณฑ์

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในเรื่องนี้ว่า

อยํ หิ อิมสทฺโท ปาฬิยํ อิทปฺปจฺจยตา อิจฺจาทีสุ ปาฏิปทิกวเสน อิทํสทฺโทว ทิสฺสติ. อิมมาทโย ตสฺสาเทสวเสน, อาจริเยหิ ปน อิมสทฺทวเสน จ คหิโต.[๑๕๗]

“ที่จริงแล้ว อิม ศัพท์นี้ย่อมปรากฏว่าเป็น อิทํ ศัพท์เท่านั้นโดยความเป็นปาฏิปทิกะ (นามศัพท์

ที่ไม่สำเร็จมาจากรากศัพท์) ในคำว่า อิทปฺปจฺจยตา เป็นต้น ส่วน อิมํ เป็นต้นย่อมปรากฏโดยเป็นอาเทศของ อิทํ ศัพท์นั้น แต่อาจารย์ทั้งหลายถือเอา อิทํ ศัพท์โดยเนื่องด้วย อิม ศัพท์ (แปลงมาจาก อิม ศัพท์)"

การแปลง อิม เป็น อิทํ ด้วยสูตรนี้ ถือว่า อิม ศัพท์เป็นรูปเดิม โดยกล่าวตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ ไม่จำเป็นต้องแปลง อิทํ เป็น อิม ด้วยมหาสูตรแล้วแปลง อิม เป็น อิทํ อีกรอบหนึ่ง เพราะทำให้ยุ่งยากเสียเวลาประกอบรูปศัพท์

อิทํ อิมํ อิเม อิมานิ.

[ปฐมา] อิทํ อิมํ อิเม อิมานิ

เอวํ ทุติยา.

ทุติยาวิภัตติก็เช่นเดียวกัน

การประกอบรูปศัพท์ อิทํ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (อิม + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อิม ศัพท์กับ สิ วิภัตติเป็น อิทํ ด้วยสูตรว่า "อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเก" (อิทํ)

สำเร็จรูปเป็น อิทํ

อิม สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อิทํ อิมํ	อิมานิ
ทุติยา	อิทํ อิมํ	อิมานิ
ตติยา	อเนน อิมินา	เอหิ อิเมหิ เอภิ อิเมภิ
จตุตถี	อสฺส อิมสฺส	เอสํ อิเมสํ เอสานํ อิเมสานํ
ปัญจมี	อสฺมา อิมสฺมา อิมมฺหา	เอหิ อิเมหิ เอภิ อิเมภิ
ฉัฏฐี	อสฺส อิมสฺส	เอสํ อิเมสํ เอสานํ อิเมสานํ
สัตตมี	อสฺมึ อิมสฺมึ อิมมฺหิ	เอสุ อิเมสุ

อมุ สิ.

ตั้ง อมุ ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

วา อนปุํสกสฺส สิมฺหิเตฺวว.

บทว่า วา, บทว่า อนปุํสกสฺส และบทว่า สิมฺหิ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๖๒ : ๒๒๓] อมุสฺส โม สํ.

ม ของ อมุ ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ ย่อมถึงความเป็น ส ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลังตามสมควร

โม อ. ม อักษร *อมุสฺส* ของ อมุ ศัพท์ *อนปุํสกสฺส* อันมิใช่นปุงสกลิงค์ *ยาติ* ย่อมถึง *สํ* ซึ่งความเป็น ส อักษร *สิมฺหิ* ในที่ สิ วิภัตติ *วา* ตามสมควร ฯ

อมุสฺส โม สนฺติ มสฺส โส วา.

แปลง ม เป็น ส ได้บ้างด้วยสูตรว่า อมุสฺส โม สํ (ม ของ อมุ ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ ย่อมถึงความเป็น ส ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลังตามสมควร)

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

อสุ.

[ปฐมา เอกพจน์] อสุ

การประกอบรูปศัพท์ อสุ

ศัพท์เดิมเป็น อมุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (อมุ + สิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อมฺ ุ + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ม ของ อมุ เป็น ส ด้วยสูตรว่า “อมุสฺส โม สํ” (อสฺ ุ + สิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อสฺ ⟶ ุ + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสีปิ” (อสุ)

สำเร็จรูปเป็น อสุ

[๑๖๓ : ๑๗๘] สพฺพโต โก.

ลง ก เป็นอาคมท้ายสรรพนามทั้งปวงได้บ้าง

โก อ. ก อาคม *ปโร* เป็นเบื้องหลัง *สพฺพนามโต* จากสรรพนาม *สพฺพโต* ทั้งปวง *หุตฺวา* เป็น *โหติ* ย่อมลง ฯ

สพฺพโต โกติ สพฺพนามโต กาคโม.

ลง ก เป็นอาคมท้ายสรรพนามทั้งปวงได้บ้าง

สูตรนี้กล่าวถึงการลง ก เป็นอาคมท้ายสรรพนามทั้งปวงได้บ้าง จึงมีรูปที่ลงอาคมว่า อมุโก และมีรูปที่ไม่ลงอาคมว่า อมุ

คำแปลยกศัพท์ในสูตรว่า "ก อาคม เป็นเบื้องหลังจากสรรพนามทั้งปวง เป็น ย่อมลง" นั้นอาจเข้าใจยากในภาษาไทย แต่ถ้าเคยชินกับสำนวนบาลีไปแล้ว ก็จะเข้าใจได้เอง ความหมายของการใช้ "เป็น" สองครั้ง คือ "ให้เป็น" ประโยคข้างต้นจึงมีความหมายว่า "ลง ก อาคมให้เป็นเบื้องหลังจากสรรพนามทั้งปวง" บทว่า ปโร (เป็นเบื้องหลัง) นี้สัมพันธ์เป็นวิเสสกัตตา (วิกติกัตตา) ในปาฐเสสะว่า หุตฺวา (เป็น) อีกอย่างหนึ่ง อาจเพิ่มปาฐเสสะว่า ปรํ (ในเบื้องหลัง) ก็ได้ ในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตก็มักเพิ่ม ปรํ เป็นปาฐเสสะอยู่เสมอ

กัจจายนไวยากรณ์กล่าวถึงสูตรนี้ว่าให้ลง ก เป็นอาคมในเพราะ สิ วิภัตติ จึงได้รูปว่า สพฺพโก (ทั้งปวง), ยโก (ใด), สโก (นั้น), อมุโก (โน้น) แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ไม่ได้กล่าวถึงนิมิตคือ สิ วิภัตติไว้ จึงมีขอบเขตกว้างกว่า ทำให้มีรูปในอิตถีลิงค์ว่า อสุกา, อมุกา ได้อีกด้วย

อนึ่ง สพฺพ ศัพท์ใน สพฺพโต เป็นสาวเสสสัพพะ คือ สพฺพ ศัพท์ที่มีส่วนเหลือ ดังนั้นจึงไม่ได้หมายถึงสรรพนามทุกศัพท์จริงๆ แต่หมายถึงสรรพนาม ๕ ศัพท์เท่านั้น คือ สพฺพ, ย, ต, อมุ และ เอก ศัพท์ ได้รูปว่า สพฺพโก (ทั้งปวง), ยโก (ใด), สโก (นั้น), อมุโก (โน้น), เอกโก (ผู้เดียว)

กัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงการลง ก เป็นอาคมด้วยสูตรนี้เช่นเดียวกับพาลาวตารที่กล่าวว่า กาคโม (ลง ก อาคม) เพราะถ้าเป็น ก ปัจจัยก็ต้องลงด้วยสูตรในตัทธิต

แต่ฎีกาใหม่กล่าวว่า

"สพฺพโต โก"อิติ สุตฺเตน สพฺพนาเมหิ สกตฺเถ กปฺปจฺจโย.[๑๕๘]

"ลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิตท้ายสรรพนามด้วยสูตรว่า สพฺพโต โก"

ผู้แปลเข้าใจว่า ท่านผู้แต่งฎีกาใหม่คงจะเห็นว่า ท่านพระกัจจายนะผู้แต่งสูตรน่าจะหมายถึง ก

ปัจจัย แต่ท่านผู้แต่งวุตติเข้าใจว่าเป็น ก อาคมจึงอธิบายตามนั้น ทั้งนี้เพราะสูตรนี้เขียนตามข้อความในคัมภีร์กาตันตระ (สูตร ๑๔๑) ว่า อพฺยยสพฺพนามโต สรโต อนฺตฺยา ปุพฺโพ อโก โก (ลง อกฺ และ ก ปัจจัยหน้าสระที่อยู่ท้ายอัพยยศัพท์และสรรพนาม) มีอุทาหรณ์ในคัมภีร์นั้นว่า อุจฺจไกะ อุจฺไจะ (สูง), นีจไกะ นีไจะ (ต่ำ), สรฺวกะ สรฺวะ (คนทั้งปวง), วิศฺวกะ วิศฺวะ (คนทั้งปวง), ยุษฺมกาภิะ ยุษฺมาภิะ (ด้วยท่านทั้งหลาย), อสฺมกาภิะ อสฺมาภิะ (ด้วยเราทั้งหลาย)

โสติ โอ.

แปลง [สิ วิภัตติ]เป็น โอ ด้วยสูตรว่า โส

อมุโก.

[ปฐมา เอกพจน์] อมุโก

คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า อมุโก เท่านั้น ไม่กล่าวถึงรูปว่า อสุโก แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ยังกล่าวถึงรูปว่า อสุโก อีกด้วย โดยแปลง ม เป็น ส ในเพราะ ก ด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา คือ สิมฺหิ (ในที่ สิ วิภัตติ) ในสูตรว่า อมุสฺส โม สํ แต่คัมภีร์นี้กลับเห็นว่ารูปดังกล่าวไม่สำเร็จด้วยสูตรเดิมของกัจจายน-ไวยากรณ์ จึงมิได้เอ่ยถึง

นอกจากนั้น บทสรรพนามที่ลง ก อาคมด้วยสูตรนี้ แจกตามนามศัพท์ อ หรือ อา การันต์ในลิงค์นั้นๆ กล่าวคือ ถ้าเป็นปุงลิงค์ ให้แจกตาม พุทฺธ ศัพท์ ถ้าเป็นอิตถีลิงค์ ให้แจกตาม กญฺญา ศัพท์ ถ้าเป็นนปุงสกลิงค์ ให้แจกตาม จิตฺต ศัพท์ ไม่อาจแจกตามวิธีของสรรพนามได้ เพราะมี ก เป็นอาคมอยู่หลัง ดังคัมภีร์กัจจายนวิโพธกะกล่าวว่า

กาคเม ปน สพฺพนามวิธานํ น ภวติ.[๑๕๙]

“แต่เมื่อลง ก เป็นอาคมแล้ว วิธีของสรรพนามย่อมไม่มี”

การประกอบรูปศัพท์ อมุโก

ศัพท์เดิมเป็น อมุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา (อมุ + สิ)

ลง ก อาคมด้วยสูตรว่า “สพฺพโต โก” (อมุก + สิ)

แปลง สิ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “โส” (อมุก + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อมุกฺ -ะ + โอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (อมุกฺ + โอ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อมุกฺ ⟶ โอ)
สำเร็จรูปเป็น อมุโก

ปกฺเข อมุ อมู อมุโย.

ในฝ่าย[อื่น] ได้รูปว่า

[ปฐมา] อมุ อมู อมุโย

ฝ่ายอื่น คือ ฝ่ายที่ไม่แปลง ม เป็น ส ด้วยสูตรว่า อมุสฺส โม สํ และไม่ลง ก เป็นอาคมด้วยสูตรว่า สพฺพโต โก จึงได้รูปว่า อมุ (บุรุษโน้น)

ปุพฺเพว โยนํ โวกาโร น.

ไม่แปลง โย เป็น โว อักษรเหมือนในรูปก่อน

อมุํ อมู อมุโย.

[ทุติยา] อมุํ อมู อมุโย

เสสํ ภิกฺขูว สพฺพาทิการิยาญฺญตฺร.

รูปที่เหลือยกเว้นวิธีของสรรพนามมี สพฺพ เป็นต้น เหมือน ภิกฺขุ ศัพท์

อมุ ศัพท์ ปุงลิงค์ เป็น อุ การันต์ จึงแจกตาม ภิกฺขุ ศัพท์ แต่มีวิธีของสรรพนามเพิ่มขึ้นมาจากเดิม เช่น การแปลง นํ วิภัตติเป็น สํ และ สานํ ด้วยสูตรว่า สพฺพโต นํ สํสานํ เป็นต้น ท่านจึงกล่าว

อมุ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อสุ	อมู อมุโย
ทุติยา	อมุํ	อมู อมุโย
ตติยา	อมุนา	อมูหิ อมูภิ อมุหิ อมุภิ

อมุ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
จตุตถี	อมุสฺส อทุสฺส	อมูสํ อมูสานํ อมุสํ อมุสานํ
ปัญจมี	อมุสฺมา อมุมฺหา	อมูหิ อมูภิ อมุหิ อมุภิ
ฉัฏฐี	อมุสฺส อทุสฺส	อมูสํ อมูสานํ อมุสํ อมุสานํ
สัตตมี	อมุสฺมึ อมุมฺหิ	อมูสุ อมุสุ

ข้อความข้างต้นเพื่ออธิบายเรื่องนี้

อิตฺถิยํ อสุ.

ในอิตถีลิงค์ ได้รูปว่า อสุ (หญิงโน้น)

เสสํ ยาคุสมํ.

รูปที่เหลือเหมือน ยาคุ ศัพท์

วิเสโสยํ- อมุสฺสา อมุยา อมูสํ อมูสานํ, อมุสฺสํ อมุยํ อมูสุ.

มีรูปพิเศษดังนี้ว่า

[จตุตถี/ฉัฏฐี] อมุสฺสา อมุยา อมูสํ อมูสานํ

[สัตตมี] อมุสฺสํ อมุยํ อมูสุ

การประกอบรูปศัพท์ อมุสฺสา

ศัพท์เดิมเป็น อมุ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ท้าย อมุ ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (อมุ + ส)

ให้ อุ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป” (อมุ + ส)

แปลง ส วิภัตติท้าย ป เป็น สา ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สฺมึสานํ สํสา” (อมุ + สา)

ลง สฺ อาคมในที่ สา อยู่หลังด้วยสูตรว่า “สํสาเสฺวกวจเนสุ จ” (อมุสฺสา)

อมุ สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อสุ	อมู อมุโย
ทุติยา	อมุํ	อมู อมุโย
ตติยา	อมุยา	อมูหิ อมูภิ
จตุตถี	อมุสฺสา อมุยา	อมูสํ อมูสานํ
ปัญจมี	อมุยา	อมูหิ อมูภิ
ฉัฏฐี	อมุสฺสา อมุยา	อมูสํ อมูสานํ
สัตตมี	อมุสฺสํ อมุยํ	อมูสุ

สำเร็จรูปเป็น อมุสฺสา

รูปสัตตมีวิภัตติว่า อมุสฺสํ, อมุยํ อาจจะมีรูปอื่นได้อีกว่า อมุสฺสา และ อมุยา ตามที่กล่าวไว้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ เพราะคัมภีร์นั้นอนุญาตให้แปลง นา, ส, สฺมา, ส และ สฺมึ วิภัตติเป็น สฺสา ได้บ้างด้วยสูตรในปริจเฉทที่ ๒ (สูตร ๔๖) ว่า สฺสา วา เตติมามูหิ (แปลง นา วิภัตติเป็นต้นเป็น สฺสา ท้าย ตา, เอตา, อิมา และ อมุ ได้บ้าง)

นปุํสเก- สวิภตฺติสฺส อํสิสุ นปุํสเกเตฺวว.

ในนปุงสกลิงค์ บทว่า สวิภตฺติสฺส, บทว่า อํสิสุ และบทว่า นปุํสเก ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๖๔ : ๒๒๕] อมุสฺสาทุํ.

แปลง อมุ ศัพท์ในนปุงสกลิงค์กับวิภัตติเป็น อทุํ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่หลัง

อทุํ อ. อทุํ อาเทศ *อมุสฺส* ของ อมุ ศัพท์ *วตฺตมานสฺส* อันเป็นไปอยู่ *นปุํสเก* ในนปุงสกลิงค์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *อํสิสุ* ในที่ อํ และ สิ วิภัตติ ท. ฯ

อมุสฺสาทุนฺติ อทุํ.

แปลงเป็น อทุํ ด้วยสูตรว่า อมุสฺสาทุํ (แปลง อมุ ศัพท์ในนปุงสกลิงค์กับวิภัตติเป็น อทุํ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่หลัง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อมุ ศัพท์ในนปุงสกลิงค์กับวิภัตติเป็น อทุํ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่หลัง จึงได้รูปปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติเหมือนกันว่า อทุํ

โดยทั่วไป อมุ ศัพท์ใช้แสดงอรรถทูระ (ไกล) อันเป็นสิ่งที่ไม่อยู่ต่อหน้า (อปจฺจกฺข) ของผู้พูด เช่น อสุ ปุริโส (บุรุษโน้น) คือ บุรุษที่ไม่ได้อยู่ต่อหน้าของผู้ที่กำลังพูดอยู่ อย่างไรก็ตาม อมุ ศัพท์อาจใช้ในอรรถทูระที่อยู่ต่อหน้าผู้พูด (ปจฺจกฺข) ได้บ้าง ดังประโยคในการสวดอุปสมบทกรรมวาจาว่า

คจฺฉ อมุมฺหิ โอกาเส ติฏฺฐาหิ.[๖๐]

“ท่านจงไปยืนในสถานที่โน้น”

สถานที่ดังกล่าวคือ ที่ห่างออกไปจากหัตถบาสของสงฆ์เท่านั้น ไม่ใช่ที่ห่างออกไปมากจริงๆ

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๘๙) จึงกล่าวว่า ปรสฺมึ อตฺร ตีสฺว'มุ (อมุ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สถานที่อื่น และสถานที่นี้ มีได้ในไตรลิงค์)

คำว่า ปรสฺมึ (สถานที่อื่น) คือ อปัจจักขทูระ (สถานที่ไกลที่ไม่ประจักษ์)

ส่วนคำว่า อตฺร (สถานที่นี้) คือ ปัจจักขทูระ (สถานที่ไกลที่ประจักษ์)

คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ (เล่ม ๑ สูตร ๑๓๐) กล่าวไว้ว่า ให้แปลง อมุ เป็น อทุํ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลังด้วยวินาธิการโยควิภาคะ (การแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา) อันได้แก่ สิมฺหิ และ สวิภตฺติสฺส ในสูตรนี้ จึงอาจแปลง อมุ เท่านั้นเป็น อทุํ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง ได้รูปว่า อทุสฺส พบในคาถาว่า

ทุสฺส เม เขตฺตปาลสฺส รตฺติภตฺตํ อปาภตํ
มํสสูลา จ เทฺว โคธา เอกญฺจ ทธิวารกํ.[๑๖๑]

"ข้าพเจ้าได้นำอาหารกลางคืนของคนเฝ้านาคนโน้นมา คือ เนื้อย่าง ๒ ไม้ เหี้ย ๒ ตัว นมส้ม ๑ หม้อ"

ตตฺถ ทุสฺส เมติ โย เอส มม อวิทูเร เขตฺตปาโล วสติ, ทุสฺส อมุสฺสาติ อตฺโถ.[๑๖๒]

"ในคาถานั้น คำว่า ทุสฺส เม หมายความว่า คนเฝ้านาใดอยู่ในที่ไม่ไกลเรา [ข้าพเจ้าได้นำอาหาร]ของคนเฝ้านาคนโน้นมา"

คำว่า ทุสฺส มาจาก อทุสฺส ลบ อ อักษรเพื่อรักษาคณะฉันท์ อย่างไรก็ดี พาลาวตารนิสสัยใหม่ (หน้า ๖๑) กล่าวว่า ให้แปลง อมุ เป็น ทุ ด้วยมหาสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ

อนึ่ง ในตัวอย่างว่า อทุสฺส ข้างต้น เมื่อลง สฺ เป็นอาคมได้รูปว่า อทุํสฺส แล้ว ให้ลบนิคคหิตในที่มีพยัญชนะสังโยคอยู่หลังด้วยสูตรว่า พฺยญฺชเน จ ตามที่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าว นอกจากนั้น ในคู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ (เล่ม ๑ สูตร ๑๓๐) ยังแสดงความเห็นว่า นิคคหิตนั้นอาจหายไปเองได้โดยไม่จำเป็นต้องลบทิ้งด้วย รุกขสกุณนัย คือ นัยที่เหมือนนกเกาะต้นไม้ เพราะนิคคหิตต้องอาศัยรัสสสระอยู่เสมอ ซึ่งในที่นี้คือสระ อุ ใน ทุ แม้ว่าโดยทั่วไปรุกขสกุณนัยจะเป็นภาวะที่นิคคหิตเคลื่อนไปประกอบกับสระหน้าเองโดยไม่ต้องใช้สูตรเพื่อให้นำไปประกอบ แต่ในที่นี้เป็นการหายไปเองของนิคคหิต ซึ่งจัดเป็นการแยกออกไป นอกเหนือจากการประกอบเข้าหากัน

การประกอบรูปศัพท์ อทุํ

ศัพท์เดิมเป็น อมุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (อมุ + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อมุ ทั้งศัพท์กับ สิ เป็น อทุํ ด้วยสูตรว่า "อมุสฺสาทุํ" (อทุํ)

สำเร็จรูปเป็น อทุํ

อมู อมูนิ.

[ปฐมา พหูพจน์] อมู อมูนิ

เอวํ ทุติยา.

ทุติยาวิภัตติก็เช่นเดียวกัน [คือ มีรูปว่า อทุํ, อมู อมูนิ]

[๑๖๕ : ๒๒๖] เสเสสุ จ.

แปลง กึ ศัพท์เป็น ก ในที่วิภัตติอื่นจาก ว ปัจจัยได้บ้าง

ก อ. ก อาเทศ *กิสฺส* ของ กึ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *วิภตฺติเภเทสุ* ในที่ประเภทของวิภัตติ ท. *เสเสสุ* ที่เหลือ *วโต* จาก ว ปัจจัย จ บ้าง ฯ

เสเสสุ เจติ สพฺพตฺถ กิสฺส โก.

แปลง กึ ศัพท์เป็น ก ในวิภัตติทั้งปวงด้วยสูตรว่า เสเสสุ จ (แปลง กึ ศัพท์เป็น ก ในที่วิภัตติอื่นจาก ว ปัจจัยได้บ้าง)

สูตรหน้าของสูตรนี้ คือสูตรว่า กิสฺส ก เว จ (แปลง กึ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ) ระบุให้แปลง กึ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัย และปัจจัยอื่นๆ มี ถํ และ หํ ปัจจัยเป็นต้น สูตรนี้เป็นสูตรที่เนื่องด้วยสูตรนั้น เพียงแต่เปลี่ยนนิมิตจาก ว ปัจจัยเป็นวิภัตตินามเท่านั้น

เสส ศัพท์ในสูตรนี้ หมายถึง วิภัตติต่างๆ อันมี สิ วิภัตติ เป็นต้น

ส่วนอปาทานของ เสส ศัพท์ คือ ว ปัจจัย ดังนั้น จึงอาจแปลง กึ เป็น ก ในที่มีวิภัตติทุกศัพท์ได้บ้าง

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ แปลว่า “ได้บ้าง” มีความหมายคล้าย วา ศัพท์ที่เป็นวิกัปป์ แสดงความไม่แน่นอนของการแปลง กึ เป็น ก ในที่มี ส และ สฺมึ เช่น ตํ กิสฺส เหตุ (ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร), กิสฺส เทมิ (จะให้แก่ใคร), กิสฺมึ วตฺถุสฺมึ (ในเพราะเรื่องอะไร), กิมฺหิ นุ โข (เพราะอะไรหนอแล) และในที่มี อํ และ สิ วิภัตติในนปุงสกลิงค์ เช่น กึ จิตฺตํ (จิตไหน), กึ กุลํ (ตระกูลไหน) ซึ่งมีรูปเหมือนกันในปฐมาและทุติยาวิภัตติ

โก กา กึ อิจฺจาทิ.

ได้รูปว่า โก [ปุริโส] (บุรุษไหน), กา [อิตฺถี] (สตรีไหน), กึ [จิตฺตํ] (จิตดวงไหน) เป็นต้น

อุทาหรณ์ข้างต้นเป็นตัวอย่างของ กึ ศัพท์ในลิงค์ทั้งสาม แต่ในฉบับพม่าทุกฉบับพบรูปว่า โก กา กํ อิจฺจาทิ ผู้แปลคิดว่า ควรมีรูปว่า โก กา กึ อิจฺจาทิ จึงจะถูกต้อง เพราะในนปุงสกลิงค์ไม่มีรูปปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ว่า กํ

ลิงฺคตฺตเย สพฺพสโม.

มีรูปเหมือน สพฺพ ศัพท์ในไตรลิงค์

กึ ศัพท์เป็นปุจฉาสรรพนามแปลว่า "ใคร, อะไร" แต่ถ้ามี จิ อยู่ท้าย จะมีอรรถเล็กน้อย เช่น โกจิ (บางคน) กล่าวคือคนเพียงไม่กี่คน, กฺวจิ (ในบางแห่ง) คือในที่บางที่ซึ่งมีจำนวนน้อย ส่วน กึ ศัพท์ที่มี ย ศัพท์อยู่เบื้องหน้าและมี จิ อยู่ท้าย มีอรรถว่า "ทั้งหมดทั้งปวง" เช่น โย โกจิ (ใครๆ, ชนทั่วไป) หมายเอา ถึง ชนทั้งหมด โดยมิได้เจาะจงผู้หนึ่งผู้ใด ดังปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า

จินฺโต กา โก จ กึสทฺโท อปฺปกตฺถสฺส วาจโก
ยการยุตฺโต อาทิมฺหิ สกลตฺถสฺส วาจโก
อจินฺโต จ อยาทิ จ ปุจฺฉาวาจกสมฺมโต.[๑๖๓]

"โก กา และ กึ ศัพท์ที่มี จิ อยู่ท้าย แสดงอรรถว่า เล็กน้อย
เมื่อประกอบด้วย ย อักษรในหนต้น แสดงอรรถว่า ทั้งหมด
เมื่อไม่มี จิ อยู่ท้ายและไม่มี ย ในหนต้น ท่านย่อมสมมุติว่าแสดงคำถาม"

จินิปาตนฺโต กึสทฺโท อปฺปกตฺถสฺส วาจโก
ยกาเรนาทิสํยุตฺโต สกลตฺถสฺส วาจโก
กึสทฺโท เกวโล เญยฺโย ปุจฺฉนตฺถสฺส วาจโก.[๑๖๔]

"โก ศัพท์ที่มี จิ นิบาตอยู่ท้าย แสดงอรรถว่า เล็กน้อย
เมื่อประกอบด้วย ย อักษรในหนต้น แสดงอรรถว่า ทั้งหมด
เมื่ออยู่ล้วนๆ [ไม่มี จิ อยู่ท้ายและไม่มี ย ในหนต้น] พึงทราบว่าแสดงอรรถว่า ถาม"

การประกอบรูปศัพท์ โก

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (กึ + สิ)
ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง กึ เป็น ก ด้วยสูตรว่า "เสเสสุ จ" (ก + สิ)
แปลง สิ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า "โส" (ก + โอ)
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (กฺ -ะ + โอ)
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (กฺ + โอ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (กฺ ⟶ + โอ)

สำเร็จรูปเป็น โก

การประกอบรูปศัพท์ กิสฺส

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (กึ + ส)

ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส” (กึ + สฺส)

ในที่พยัญชนะอยู่หลัง ลบนิคคหิตด้วยสูตรว่า “พฺยญฺชเน จ” (กิ + สฺส)

สำเร็จรูปเป็น กิสฺส

กึ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โก	เก
ทุติยา	กํ	เก
ตติยา	เกน	เกหิ เกภิ
จตุตถี	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกสานํ
ปัญจมี	กสฺมา กมฺหา	เกหิ เกภิ
ฉัฏฐี	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกสานํ
สัตตมี	กสฺมึ กิสฺมึ กมฺหิ กิมฺหิ	เกสุ

กึ สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	กา	กา กาโย
ทุติยา	กํ	กา กาโย
ตติยา	กาย	กาหิ กาภิ
จตุตถี	กสฺสา กาย	กาสํ กาสานํ
ปัญจมี	กาย	กาหิ กาภิ
ฉัฏฐี	กสฺสา กาย	กาสํ กาสานํ
สัตตมี	กสฺสํ กายํ	กาสุ

การประกอบรูปศัพท์ กึ

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” (กึ + อํ)

ในที่สระอยู่หลัง ลบนิคคหิตที่ กึ ด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โลปํ” (กิ + อํ)

ให้ อิ ที่ กิ ชื่อ ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

แปลง อํ เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า “อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ”

สำเร็จรูปเป็น กึ

กึ สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	กึ	กานิ
ทุติยา	กึ	กานิ
ตติยา	เกน	เกหิ เกภิ
จตุตถี	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกสานํ
ปัญจมี	กสฺมา กมฺหา	เกหิ เกภิ
ฉัฏฐี	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกสานํ
สัตตมี	กสฺมึ กิสฺมึ กมฺหิ กิมฺหิ	เกสุ

ตุมฺห สิ, อมฺห สิ.

ตั้ง ตุมฺห ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ ตั้ง อมฺห ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

ในบรรดาสรรพนาม ๒๒ ศัพท์ตามมติของคัมภีร์นี้ ศัพท์ว่า ตุมฺห (ท่าน) และ อมฺห (เรา) เป็นศัพท์สุดท้าย ท่านจึงกล่าวข้อความข้างต้น เพื่อแสดงบทเดิมของนามศัพท์ที่ประกอบมาจากศัพท์ทั้งสองเหล่านั้นว่า มีศัพท์เดิมมาจาก ตุมฺห หรือ อมฺห ศัพท์ ลง สิ วิภัตติท้ายนามศัพท์ด้วยสูตรว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา ตามปริภาสาสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย (ลงวิภัตติและอื่นๆ ท้ายนามศัพท์นั้น) หลังจากนั้นจึงมีการผันคำด้วยสูตรต่อไป

สวิภตฺติสฺส ตุมฺหมฺหากนฺตฺยธิกาโร.

ศัพท์ว่า สวิภตฺติสฺส และ ตุมฺหมฺหากํ เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

ผู้แต่งคัมภีร์ประกอบใช้ อธิการ ศัพท์ในพากย์นี้เพื่อแสดงว่า ศัพท์ทั้งสอง คือ สวิภตฺติสฺส และ ตุมฺหมฺหากํ เป็นศัพท์ที่ติดตามมาหลายสูตร กล่าวคือ สวิภตฺติสฺส จากสูตรว่า อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส และ ตุมฺหมฺหากํ จากสูตรว่า ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ ตามมาสู่สูตรหลังจนเกือบจบปริจเฉทที่ ๒ ของนามกัณฑ์

อนึ่ง ประธานของพากย์นี้ คือ บทปุงลิงค์ว่า สทฺโท (ศัพท์) ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับบทปุงลิงค์ที่เป็นวิกติกัตตา (วิเสสกัตตา) ว่า อธิกาโร

[๑๖๖ : ๒๓๒] ตฺวมหํ สิมฺหิ จ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติ เป็น ตฺวํ และ อหํ และอื่นๆ ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง

ตฺวมหํ จ อ. ตฺวํ และ อหํ อาเทศ ท. ด้วย *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *สิมฺหิ* ในที่ สิ วิภัตติ ฯ

สิมฺหิ สวิภตฺตีนํ ตุมฺหมฺหานํ ตฺวํอหํ โหนฺติ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติ เป็น ตฺวํ และ อหํ ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ตุมฺห ศัพท์กับ สิ วิภัตติเป็น ตฺวํ และแปลง อมฺห ศัพท์กับ สิ วิภัตติเป็น อหํ จึงได้รูปว่า ตฺวํ และ อหํ ตามลำดับ

จะเห็นได้ว่า สูตรนี้ไม่มี วา ศัพท์ปรากฏโดยตรง และไม่มี วา ศัพท์ติดตามมาจากสูตรอื่น จึงเป็นการแปลงที่แน่นอน ไม่มีรูปอื่นนอกจาก ตุวํ และ อหํ

คำว่า ตุวํอหํ ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์แล้วลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น ท่านจึงประกอบกริยาคุมพากย์เป็นรูปว่า โหนฺติ เพื่อแสดงความเป็นพหูพจน์ของบทนี้

บทว่า สวิภตฺติสฺส ตามมาสู่สูตรนี้ด้วยการเปลี่ยนพจน์เป็นพหูพจน์ว่า สวิภตฺตีนํ การเปลี่ยนวิภัตติหรือพจน์ตามสมควรนี้สอดคล้องกับกฎทั่วไปที่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม.[๑๖๕]

"การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ"

ฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

"สวิภตฺติสฺสา"ติ วจนมิธ ฐาโนจิตนเยน วจนเภทํ กตฺวา สวิภตฺตีนนฺติ โยเชตพฺพํ.[๑๖๖]

"คำว่า สวิภตฺติสฺส พึงประกอบเป็นรูปว่า สวิภตฺตีนํ โดยทำการเปลี่ยนพจน์ตามฐาโนจิตนัย (นัยที่เหมาะแก่ฐานะ) ในสูตรนี้"

จสทฺเทน ตุมฺหสฺส ตุวํ จ.

ด้วย จ ศัพท์ การแปลง ตุมฺห เป็น ตุวํ ย่อมมี อีกด้วย

การแปลง ตุมฺห เป็น ตุวํ มักใช้ในร้อยกรองเพื่อให้ครบพยางค์ในบาท เช่น

ตุวํ พุทฺโธ ตุวํ สตฺถา ตุวํ โลกาภิภู มุนิ
ตุวํ อนุสเย เฉตฺวา ติณฺโณ ตาเรสิมํ ปชํ.[๑๖๗]

"พระองค์ทรงเป็นผู้รู้ เป็นพระศาสดา เป็นพระมุนีผู้เป็นใหญ่ในโลก ทรงกำจัดอนุสัยได้ ทรงข้ามพ้นแล้วช่วยชาวโลกเหล่านี้ให้ข้ามพ้น"

ในคาถาข้างต้น ถ้าผู้พูดประกอบใช้ ตฺวํ ศัพท์ก็จะทำให้บาทคาถาไม่ครบ ๘ พยางค์ จึงใช้เป็น ตุวํ เพื่อให้ครบพยางค์ในบาทของคาถาที่มี ๘ พยางค์ซึ่งเรียกว่า อนุฏฐุภาฉันท์

ส่วนในร้อยแก้วพบรูปว่า ตุวํ ในกรณีดูหมิ่นเท่านั้น เช่น กฏฺฐสฺส ตุวํ มญฺเญ (ย่อมสำคัญแกว่าเป็นไม้) กลิงฺครสฺส ตุวํ มญฺเญ (ย่อมสำคัญแกว่าเป็นท่อนไม้) นอกจากนั้น ยังพบอุทาหรณ์ในคัมภีร์วิภังค์ว่า ตุวํตุวํ ซึ่งมาจาก ตุวํตุวํวาท (การพูดว่า แกๆ, การพูดขึ้นมึงขึ้นกู) ปรากฏในประโยคว่า

อารกฺขาธิกรณํ ทณฺฑาทาน-สตฺถาทาน-กลห-วิคฺคห-วิวาท-ตุวํตุวํ-เปสุญฺญ-มุสาวาทา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ.[๑๖๘]

"สภาวธรรมที่เป็นบาปอกุศลหลายประการ คือ การถือท่อนไม้ การถือศัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นมึงกู การพูดส่อเสียด การพูดเท็จ ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยการรักษา"

ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตุวํ ตุวนฺติ อคารววจนํ. ตฺวํ ตฺวนฺติ อตฺโถ.[๖๙]

"คำว่า ตุวํ ตุวํ เป็นคำแสดงความไม่เคารพ มีความหมายว่า แกๆ"

ตฺวํ ตุวํ, อหํ.

[ปฐมา เอกพจน์] ตฺวํ ตุวํ (ท่าน), อหํ (เรา)

โย. ตุมฺเห.

ลง โย วิภัตติ ได้รูปว่า ตุมฺเห (ท่านทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ตฺวํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (ตุมฺห + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ สิ เป็น ตฺวํ ด้วยสูตรว่า "ตฺวมหํ สิมฺหิ จ" (ตฺวํ)

สำเร็จรูปเป็น ตฺวํ

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺเห

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (ตุมฺห + โย)

แปลง โย ท้าย ตุมฺห ศัพท์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "สพฺพนามการเต ปฐโม" (ตุมฺห + เอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ตุมฺหฺ ะ + เ-)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (ตุมฺหฺ + เ-)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ตุมฺหฺ ⟶ เ-)

สำเร็จรูปเป็น ตุมฺเห

[๑๖๗ : ๒๓๓] มยํ โยมฺหิ ปจเม.

แปลง อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น มยํ ในที่ โย ปฐมาวิภัตติอยู่หลัง

มยํ อ. มยํ อาเทศ *อมฺหสฺส* ของ อมฺห ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *โยมฺหิ* ในที่ โย วิภัตติ *ปจเม* อันเป็นปฐมา ฯ

มยํ โยมฺหิ ปจเมติ อมฺหสฺส มยํ โหติ.

แปลง อมฺห ศัพท์เป็น มยํ ด้วยสูตรว่า มยํ โยมฺหิ ปจเม (แปลง อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น มยํ ในที่ โย ปฐมาวิภัตติอยู่หลัง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อมฺห ศัพท์กับ โย ปฐมาวิภัตติเป็น มยํ แม้ในพระบาลีรูปทุติยาวิภัตติว่า มยํ มีได้บ้างในอุทาหรณ์ว่า มยํ ปสฺสถ (เห็นพวกท่าน) แต่รูปว่า มยํ ดังกล่าวพบน้อยมาก ท่านพระกัจจายนะจึงกล่าวว่า ปจเม ไว้เพื่อระบุว่าเป็น โย ปฐมาวิภัตติเท่านั้น แต่กฎไวยากรณ์เหมือนแก้มของนักเป่าปี่ที่พองขึ้นบ้าง ยุบลงบ้าง จึงอาจมียกเว้นได้ในที่บางแห่ง

ดังนั้นจึงมีรูปทุติยาวิภัตติ พหูพจน์ว่า มยํ ได้บ้างโดยแปลง อมฺห เป็น มยํ ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือสองส่วนว่า มยํ โยมฺหิ ในสูตรนี้

ในที่บางแห่งแม้จะกล่าวถึงบุคคลคนเดียว ก็อาจประกอบใช้ ตุมฺห และ อมฺห เป็นรูปพหูพจน์ได้ด้วยความเคารพผู้อื่นและนับถือตนเอง ตามสูตรเพิ่มในคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๑๕) ว่า อตฺตนิ คุรูสุ จ กฺวจิ (วิภัตติพหูพจน์ย่อมมีในบางที่ในตนเองและผู้ควรเคารพ) เช่น มยํ คจฺฉาม (เราไป) ตุมฺเห คจฺฉถ (ท่านไป) แต่การใช้เช่นนี้พบน้อยในพระบาลี และพบมากในคัมภีร์อรรถกถา

สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) จึงกล่าวว่า

ครุมฺหิ จตฺตเนกสฺมึ พหุวจนกํ ปน
ปาฬิยํ อปฺปกํ อฏฺจ- กถาฏีกาสุ ตํ พหุํ.[๑๗๐]

"อนึ่ง รูปพหูพจน์ในบุคคลคนเดียวผู้ควรเคารพและตนเอง พบน้อยในพระบาลี รูปดังกล่าวพบมากในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา"

มยํ.

[ปฐมา พหูพจน์] มยํ

การประกอบรูปศัพท์ มยํ

ศัพท์เดิมเป็น อมฺห

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (อมฺห + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง อมฺห ศัพท์กับ โย เป็น มยํ ด้วยสูตรว่า "มยํ โยมฺหิ ปฐเม" (มยํ)

สำเร็จรูปเป็น มยํ

[๑๖๘ : ๒๓๕] ตํมมํมฺหิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตํ และ มํ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง

ตํมํ อ. ตํ และ มํ อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *อํมฺหิ* ในที่ อํ วิภัตติ ฯ

ตํมํมฺหีติ อํมฺหิ ตํมํ โหนฺติ.

แปลงเป็น ตํ และ มํ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า ตํมมํมฺหิ (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตํ และ มํ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง)

คำว่า ตํมมํมฺหิ ตัดบทเป็น ตํอํ + อํมฺหิ

การประกอบรูปศัพท์ ตํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” (ตุมฺห + อํ)

ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ อํ เป็น ตํ ด้วยสูตรว่า “ตํมมํมฺหิ” (ตํ)

สำเร็จรูปเป็น ตํ

[๑๖๙ : ๒๓๔] ตวํมมญฺจ นวา.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตวํ และ มมํ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลังในบางแห่ง)

ตวํมมํ อ. ตวํ และ มมํ อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *อํมฺหิ* ในที่ อํ วิภัตติ *นวา* ในบางแห่ง ฯ

ตวํมมญฺจ นวาติ อํมฺหิ ตวํ มมญฺจ นวา.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น ตวํ และ มมํ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลังในบางแห่ง ด้วยสูตรว่า ตวํมมญฺจ นวา (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตวํ และ มมํ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลังในบางแห่ง)

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า อํมฺหิ มาไว้ในสูตรนี้

บทว่า ตวํมมํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตวํ จ มมํ จ ตวํมมํ (ตวํ และ มมํ ได้รูปว่า ตวํมมํ) ลบ โย วิภัตติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ตวํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” (ตุมฺห + อํ)

ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ อํ เป็น ตวํ ด้วยสูตรว่า “ตวํมมญฺจ นวา” (ตวํ)

สำเร็จรูปเป็น ตวํ

[๑๗๐ : ๒๓๖] ตุมฺหสฺส ตุวํตฺวมฺมฺหิ.

แปลง ตุมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตุวํ และ ตฺวํ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง

ตุวํตฺวํ อ. ตุวํ และ ตฺวํ อาเทศ ท. *ตุมฺหสฺส* ของ ตุมฺห ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *อํมฺหิ* ในที่ อํ วิภัตติ ฯ

ตุมฺหสฺส ตุวํตฺวมฺมฺหีติ ตุมฺหสฺส ตุวํ ตฺวญฺจ.

แปลง ตุมฺห ศัพท์เป็น ตุวํ และ ตฺวํ ด้วยสูตรว่า ตุมฺหสฺส ตุวํตฺวมฺมฺหิ (แปลง ตุมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตุวํ และ ตฺวํ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง)

คำว่า ตุวํตฺวมฺมฺหิ ตัดบทเป็น ตุวํตฺวํ + อํมฺหิ

ตํ ตวํ ตุวํ ตฺวํ, มํ มมํ.

[ทุติยา เอกพจน์] ตํ ตวํ ตุวํ ตฺวํ, มํ มมํ

การประกอบรูปศัพท์ ตุวํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า "กมฺมตฺเถ ทุติยา" (ตุมฺห + อํ)

ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ อํ เป็น ตุวํ ด้วยสูตรว่า "ตุมฺหสฺส ตุวํตฺวมฺมฺหิ" (ตุวํ)

สำเร็จรูปเป็น ตุวํ

อากํเตฺวว.

บทว่า อากํ ย่อมติดตามมา

[๑๗๑ : ๒๓๗] วา ยฺวปฺปโม.

แปลง โย ที่มิใช่ปฐมาวิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อากํ ได้บ้าง

โย อ. โย วิภัตติ *อปฺปโม* อันมิใช่ปฐมา *ปโร* อันเป็นเบื้องหลัง *ตุมฺหมฺเหหิ* จาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท. *อากํ* เป็น อากํ *โหติ* ย่อมเป็น *วา* บ้าง ฯ

วา ยฺวปฺปโมติ ทุติยาโยสฺส อากํ วา.

แปลง โย ทุติยาวิภัตติเป็น อากํ ได้บ้างด้วยสูตรว่า วา ยฺวปฺปโม (แปลง โย ที่มิใช่ปฐมาวิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อากํ ได้บ้าง)

คำว่า ยฺวปฺปโม ตัดบทเป็น โย + อปฺปโม

ตุมฺหากํ ตุมฺเห, อมฺหากํ อมฺเห.

[ทุติยา พหูพจน์] ตุมฺหากํ ตุมฺเห, อมฺหากํ อมฺเห

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺหากํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง โย ทุติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "กมฺมตฺเถ ทุติยา" (ตุมฺห + โย)

แปลง โย วิภัตติท้าย ตุมฺห ศัพท์เป็น อากํ ด้วยสูตรว่า "วา ยฺวปฺปโม" (ตุมฺห + อากํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ตุมฺหฺ -ะ + อากํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (ตุมฺหฺ + อากํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ตุมฺหฺ ⟶ อากํ)

สำเร็จรูปเป็น ตุมฺหากํ

[๑๗๒ : ๒๓๘] นามฺหิ ตยามยา.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตยา และ มยา ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง

ตยามยา อ. ตยา และ มยา อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *นามฺหิ* ในที่ นา วิภัตติ ฯ

นามฺหิ ตยามยาติ นามฺหิ ตยามยา โหนฺติ.

แปลง [ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์]เป็น ตยา และ มยา ในที่ นา วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า นามฺหิ ตยามยา (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตยา และ มยา ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง)

คำว่า ตยามยา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ตยา จ มยา ตยามยา = ตยา และ มยา อาเทศ ชื่อว่า ตยามยา

ลง โย วิภัตติแล้วลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น

[๑๗๓ : ๒๓๙] ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา.

ต อักษรของ ตยา และ ตยิ ย่อมถึงความเป็น ตฺว ได้บ้าง

ตกาโร อ. ต อักษร *ตยาตยีนํ* ของ ตยา และ ตยิ ศัพท์ ท. *ยาติ* ย่อมถึง *ตฺวตฺตํ* ซึ่งความเป็น ตฺว *วา* บ้าง ฯ

ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วาติ ตสฺส โตฺว วา.

แปลง ต เป็น ตฺว ได้บ้างด้วยสูตรว่า ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา (ต อักษรของ ตยา และ ตยิ ย่อมถึงความเป็น ตฺว ได้บ้าง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ต ของ ตยา และ ตยิ เป็น ตฺว ได้บ้าง จัดว่าเป็น อวยวาเทสสูตร คือ สูตรที่แปลงเพียงบางส่วน ดังการแปลง ม ของ อมุ เป็น ส ด้วยสูตรว่า อมุสฺส โม สํ ถ้าพระกัจจายนะต้องการจะให้แปลงทั้งศัพท์ที่เรียกว่า สมุทายาเทสสูตร คือ สูตรแปลงทั้งศัพท์ ก็ควรตั้งสูตรเป็นรูปว่า ตยาตยีนํ ตฺวยาตฺวยิ วา (แปลง ตยา เป็น ตฺวยา และ ตยิ เป็น ตฺวยิ ได้บ้าง) เหมือนสูตรว่า ราชสฺส ราชุ สุนํหิสุ จ ซึ่งอนุญาตให้แปลง ราช ศัพท์เป็น ราชุ ไม่แปลงสระ อ ของ ช เป็น อุ ในรูปดังกล่าว

ตฺวยา ตยา, มยา. ตุมฺเหหิ, อมฺเหหิ.

[ตติยา เอกพจน์] ตฺวยา ตยา, มยา

[ตติยา พหูพจน์] ตุมฺเหหิ, อมฺเหหิ

การประกอบรูปศัพท์ ตฺวยา

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา” (ตุมฺห + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห กับ นา วิภัตติเป็น ตยา ด้วยสูตรว่า “นามฺหิ ตยามยา” (ตยา)

แปลง ต ของ ตยา เป็น ตฺว ด้วยสูตรว่า “ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา” (ตฺวยา)

สำเร็จรูปเป็น ตฺวยา

[๑๗๔ : ๒๔๑] ตวมม เส.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตว และ มม ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง

ตวมม อ. ตว และ มม อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *เส* ในที่ ส วิภัตติ ฯ

ตวมม เสติ เส ตวมม โหนฺติ.

แปลง [ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์]เป็น ตว และ มม ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า ตวมม เส (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตว และ มม ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง)

การประกอบรูปศัพท์ ตว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (ตุมฺห + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห กับ ส วิภัตติเป็น ตว ด้วยสูตรว่า “ตวมม เส” (ตว)

สำเร็จรูปเป็น ตว

[๑๗๕ : ๒๔๒] ตุยฺหํมยฺหญฺจ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตุยฺหํ และ มยฺหํ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง

ตุยฺหํมยฺหํ อ. ตุยฺหํ และ มยฺหํ อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *เส* ในที่ ส วิภัตติ ฯ

ตุยฺหํมยฺหญฺเจติ เส ตุยฺหํ มยฺหญฺจ.

แปลง [ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์]เป็น ตุยฺหํ และ มยฺหํ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า ตุยฺหํมยฺหญฺจ (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตุยฺหํ และ มยฺหํ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง)

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า เส มาไว้ในสูตรนี้

การประกอบรูปศัพท์ ตุยฺหํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (ตุมฺห + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห กับ ส วิภัตติเป็น ตุยฺหํ ด้วยสูตรว่า “ตุยฺหํมยฺหญฺจ” (ตุยฺหํ)

สำเร็จรูปเป็น ตุยฺหํ

[๑๗๖ : ๒๔๐] สสฺสํ.

แปลง ส วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น อํ ได้บ้าง

อํ อ. อํ อาเทศ *สสฺส* ของ ส วิภัตติ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *ตุมฺหมฺเหหิ* จาก ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

สสฺสนฺติ สสฺส อํ วา.

แปลง ส วิภัตติเป็น อํ ได้บ้างด้วยสูตรว่า สสฺสํ (แปลง ส วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น อํ ได้บ้าง)

คำว่า สสฺสํ ตัดบทเป็น สสฺส + อํ

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺหํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (ตุมฺห + ส)

แปลง ส ท้าย ตุมฺห ศัพท์ เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สสฺสํ” (ตุมฺห + อํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตุมฺหฺ -ะ + อํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (ตุมฺหฺ + อํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ตุมฺหฺ ⟶ อํ)

สำเร็จรูปเป็น ตุมฺหํ

[๑๗๗ : ๒๔๓] อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส.

แปลง อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น มมํ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง

มมํ อ. มมํ อาเทศ *อมฺหสฺส* ของ อมฺห ศัพท์ *สวิภตฺติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *เส* ในที่ ส วิภัตติ ฯ

อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เสติ เส อมฺหสฺส มมญฺจ.

แปลง อมฺห ศัพท์เป็น มมํ อีกด้วยในที่ ส วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส (แปลง อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น มมํ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง)

ตว ตุยฺหํ ตุมฺหํ, มม มยฺหํ อมฺหํ มมํ.

[จตุตถี เอกพจน์] ตว ตุยฺหํ ตุมฺหํ, มม มยฺหํ อมฺหํ มมํ

การประกอบรูปศัพท์ มมํ

ศัพท์เดิมเป็น อมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (อมฺห + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง แปลง อมฺห กับ ส วิภัตติเป็น มมํ ด้วยสูตรว่า “อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส” (มมํ)

สำเร็จรูปเป็น มมํ

[๑๗๘ : ๒๔๔] ตุมฺหมฺเหหิ นมากํ.

แปลง นํ วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อากํ

นํ อ. นํ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ตุมฺหมฺเหหิ* จาก ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *อากํ* เป็น อากํ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

ตุมฺหมฺเหหิ นมากนฺติ นํวจนสฺส อากํ.

แปลง นํ วิภัตติเป็น อากํ ด้วยสูตรว่า ตุมฺหมฺเหหิ นมากํ (แปลง นํ วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อากํ)

ปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตให้บทว่า อํ ตามมาจากสูตรว่า สสฺสํ จึงแปลง นํ เป็น อํ ได้อีกด้วย แต่คัมภีร์นี้ไม่ได้ระบุไว้เช่นนั้น จึงไม่มีรูปว่า ตุมฺหํ, อมฺหํ อย่างไรก็ดี พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๓) กล่าวว่า ให้แปลง นํ เป็น อํ ด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า อํ ในสูตรว่า สสฺสํ ก็อาจแปลง นํ เป็น อํ ได้รูปว่า ตุมฺหํ, อมฺหํ ส่วนกัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๑๖๑) เห็นว่าควรแปลง นํ เป็น อํ ด้วยการแบ่งสูตรให้เป็นสองส่วนว่า ตุมฺหมฺเหหิ นํ วิธีนี้ก็เหมาะสมเช่นกัน

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๑๖) กล่าวตามข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า บทว่า อํ ติดตามมาจากสูตรว่า สสฺสํ ดังนั้นจึงแปลง นํ เป็น อํ ด้วยสูตรว่า ตุมฺหมฺเหหิ นมากํ ได้ด้วย คาดว่าในฉบับสิงหลเก่าน่าจะมีรูปว่า ตุมฺหมฺเหหิ นมากนฺติ นํวจนสฺส อากํ อํ จ. ตุมฺหํ ตุมฺหากํ, อมฺหํ อมฺหากํ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

ตุมฺหากํ, อมฺหากํ.

[จตุตถี พหูพจน์] ตุมฺหากํ, อมฺหากํ

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงการแปลง อมฺห เป็น อสฺม ด้วยมหาสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น ได้รูปว่า อสฺมากํ เช่น อสฺมากมภิปตฺถนา (ความปรารถนาของเราทั้งหลาย) ดังข้อความกล่าวว่า

"เตสุ วุทฺธี"ติอาทินา อมฺหสฺส กฺวจิ อสฺมาเทโส.[๑๗๑]

"แปลง อมฺห ศัพท์เป็น อสฺม ในบางแห่ง ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น"

สฺมา นาว.

ให้ สฺมา เหมือน นา วิภัตติ

รูปสำเร็จของ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ที่ลง สฺมา วิภัตติ ก็เหมือนกับรูปสำเร็จที่ลง นา วิภัตติ จึงได้รูปว่า ตฺวยา, ตยา, มยา ตามกฎของสูตรว่า อมฺหตุมฺหนฺตุราชพฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทีหิ สฺมา นาว (สฺมา วิภัตติท้าย อมฺห, ตุมฺห ศัพท์, ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย นฺตุ, ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็นเหมือน นา วิภัตติ)

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺหากํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง นํ จตุตฺถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (ตุมฺห + นํ)

แปลง นํ วิภัตติท้าย ตุมฺห ศัพท์เป็น อากํ ด้วยสูตรว่า “ตุมฺหมฺเหหิ นมากํ” (ตุมฺห + อากํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตุมฺหฺ -ะ + อากํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (ตุมฺหฺ + อากํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ตุมฺหฺ ⟶ อากํ)

สำเร็จรูปเป็น ตุมฺหากํ

[๑๗๙ : ๒๔๕] ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตยิ และ มยิ ในที่ สฺมึ วิภัตติอยู่หลัง

ตยิมยิ อ. ตยิ และ มยิ อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *สฺมึมฺหิ* ในที่ สฺมึ วิภัตติ ฯ

ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยีติ สฺมึมฺหิ ตยิมยิ โหนฺติ.

แปลง [ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์]เป็น ตยิ และ มยิ ในที่ สฺมึ วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตยิ และ มยิ ในที่ สฺมึ วิภัตติอยู่หลัง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ตุมฺห ศัพท์กับ สฺมึ เป็น ตยิ และแปลง อมฺห ศัพท์กับ สฺมึ เป็น มยิ ได้รูปว่า ตยิ และ มยิ ตามลำดับ

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๑๙) กล่าวว่า ศัพท์มี ๒ ประเภท คือ

๑. สัททวาจกะ ศัพท์แสดงถึงศัพท์ คือ ระบุว่าเป็นศัพท์ใดทางภาษา เช่น อิมสฺสายํ อาเทโส โหติ (แปลง อิม ศัพท์เป็น อยํ) คำว่า อิมสฺส ต้องแปลว่า "ของ อิม ศัพท์" ไม่แปลว่า "ของบุรุษนี้" เพราะเป็นศัพท์แสดงถึงศัพท์ ไม่ใช่แสดงถึงความหมาย คือ บุคคลหรือสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่ง ศัพท์ประเภทนี้แจกตามวิธีของนามนาม ตามลิงค์ และการันต์ของตน ไม่อาจใช้วิธีสรรพนามได้ เพราะถือว่าไม่ใช่สรรพนาม

๒. อัตถวาจกะ ศัพท์แสดงถึงความหมาย คือ ระบุว่าเป็นบุคคลหรือของอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น อิมสฺส วจนํ (คำของบุรุษนี้) คำว่า อิมสฺส ต้องแปลว่า "ของบุรุษนี้" ไม่แปลว่า "ของ อิม ศัพท์" เพราะเป็นศัพท์แสดงถึงความหมาย ศัพท์ประเภทนี้แจกตามวิธีของสรรพนาม ไม่อาจใช้วิธีของนามนามได้ เพราะถือว่าเป็นสรรพนาม

ในกรณีเดียวกัน เมื่อกล่าวว่า ตุมฺหสฺส ต้องแปลว่า "ของ ตุมฺห ศัพท์" ถ้ากล่าวว่า ตุยฺหํ ก็ต้องแปลว่า "ของท่าน" อนึ่ง คำว่า ตุมฺหมฺห (ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์) ที่เชื่อมเป็นบทสมาสต้องเป็นสัททวาจกะเท่านั้น เพราะอัตถวาจกะไม่อาจเข้าสมาสเช่นนั้นได้โดยแปลว่า "ท่านและเรา" ดังนั้น คำว่า ตุมฺหมฺห ศัพท์ที่ลง โย วิภัตติ จึงมีรูปว่า ตุมฺหมฺหา เมื่อลง นํ วิภัตติ ก็มีรูปว่า ตุมฺหมฺหานํ ซึ่งแจกตามวิธีของนามนาม ส่วนรูปว่า ตุมฺหมฺหากํ ที่แจกตามวิธีของสรรพนาม ไม่สมควรในเรื่องนี้

แม้ในฉบับสิงหลจะพบรูปว่า ตุมฺหมฺหานํ และ ตุมฺหมฺหากํ ทั้งสองรูป แต่ในฉบับพม่าตั้งแต่สมัย

พุกามเป็นต้นมาพบรูปว่า ตุมฺหมฺหากํ เท่านั้น กล่าวคือรูปศัพท์ที่ประกอบในสูตรบางสูตร เป็นอนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ปลอมที่ใช้แทนศัพท์จริง แต่มีความหมายตามศัพท์โดยแปลทับศัพท์ ไม่ต้องแปลตามอรรถปกติเหมือนในประโยคทั่วไป ดังเช่นคำว่า ราชสฺส ในสูตรว่า ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส ไม่ต้องแปลว่า "ของพระราชา" แต่แปลว่า "ของ ราช ศัพท์" อนุกรณศัพท์ดังกล่าวมี ๒ ประเภท คือ

๑. ปริจจัตตานุกรณะ อนุกรณศัพท์ที่สละรูปเดิม หมายความว่า ประกอบรูปศัพท์ตามปกติด้วยการลงวิภัตติแล้วสำเร็จเป็นบท ไม่ต้องทำการอาเทศเฉพาะตัว เช่น คำว่า ราชสฺส ในสูตรว่า ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส ไม่ใช้เป็น รญฺโญ รญฺโญราชิโน เส หรือ ราชิโน รญฺโญราชิโน เส ทั้งนี้เพื่อให้ปรากฏรูปเดิม หรือเช่นสูตรว่า ส ฉสฺส วา, วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ ซึ่งมีรูปว่า ฉ และ ทฺวิสฺส ตามนามศัพท์ปกติ

๒. อปริจจัตตานุกรณะ อนุกรณศัพท์ที่ไม่สละรูปเดิม หมายความว่า ทำการอาเทศตามนัยทางไวยากรณ์ที่กล่าวไว้เฉพาะศัพท์ เช่น คำว่า ตสฺสา ในสูตรนี้ซึ่งหมายถึง ตา ศัพท์ โดยแปลง ส วิภัตติท้าย ตา ศัพท์เป็น สา ตามวิธีของสรรพนาม โดยไม่ตั้งสูตรเป็นรูปว่า ตสฺส วา หรือเช่นสูตรว่า อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ ซึ่งมีรูปว่า ตีหิ ตามวิธีของสรรพนาม

คำอธิบายเรื่องอนุกรณศัพท์นั้นพบในคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๖๔) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อนุกรณํ หิ ทุวิธํ ปริจฺจตฺตาปริจฺจตฺตวเสน. ตตฺถ อนุการิยํ อุทาหรณํ ปริจฺจชิตฺวา อนเปกฺขิตฺวา วุตฺโต สงฺขฺยาสทฺโท ปริจฺจตฺตานุกรณํ นาม. ยถา ส ฉสฺส วา, วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตูติ อิจฺเจวมาทิ. อนุการิยํ อุทาหรณํ อปริจฺจชิตฺวา อเปกฺขิตฺวา วุตฺโต สงฺขฺยาสทฺโท อปริจฺจตฺตานุกรณํ นาม. ยถา โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จาติ อิจฺเจวมาทิ.[๑๗๒]

"กล่าวโดยพิสดารแล้ว อนุกรณศัพท์มี ๒ ประเภท คือ

๑. ปริจจัตตานุกรณะ คือ สังขยาศัพท์ที่กล่าวไว้โดยสละ คือไม่มองหาอุทาหรณ์ที่ถูกกระทำไว้ เช่น ส ฉสฺส วา, วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ เป็นต้น

๒. อปริจจัตตานุกรณะ คือ สังขยาศัพท์ที่กล่าวไว้โดยไม่สละ คือมองหาอุทาหรณ์ที่ถูกกระทำไว้ เช่น โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จ เป็นต้น"

ดังนั้น รูปว่า ตุมฺหมฺหากํ ตามที่พบในฉบับพม่าจึงสมควรเช่นเดียวกัน เพราะถือป็นปริจจัตตานุกรณะ

แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ก็กล่าวว่า

อตฺถนิทฺเทโสว สทฺทนิทฺเทโส. กฺวจิ สทฺทสฺส นิทฺเทโส อตฺถนิทฺเทโส วิย อกฺขรจินฺตเกหิ กโต, น อธุนา อมฺเหเหว. ยถา "ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยี"ติ.[๑๗๓]

"การแสดงศัพท์เป็นเหมือนการแสดงเนื้อความ คือ การแสดงศัพท์ในที่บางแห่ง นักไวยากรณ์

ทั้งหลายกระทำให้เป็นเหมือนการแสดงเนื้อความ ไม่ใช่พวกเราทำไว้ในบัดนี้ เช่น ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตยิ และ มยิ ในที่ สฺมึ วิภัตติอยู่หลัง)”

ในข้อความข้างต้นแสดงว่ารูปว่า ตุมฺหมฺหากํ มีมาตั้งแต่สมัยที่แต่งสัททนีติปกรณ์ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงเป็นรูปที่น่าเชื่อถือ ไม่ใช่รูปที่เกิดจากการจารใบลานผิดต่อๆ กันเมื่อไม่นานมานี้

เตฺว กเต ตฺวยิ ตยิ มยิ, ตุมฺเหสุ อมฺเหสุ.

เมื่อกระทำการแปลงเป็น ตฺว แล้ว ได้รูปว่า

[สัตตมี] ตฺวยิ ตยิ มยิ ตุมฺเหสุ อมฺเหสุ

การประกอบรูปศัพท์ ตฺวยิ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี” (ตุมฺห + สฺมึ)

ในที่ สฺมึ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห กับ สฺมึ เป็น ตยิ ด้วยสูตรว่า “ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ” (ตยิ)

แปลง ต เป็น ตฺว ด้วยสูตรว่า “ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา” (ตฺวยิ)

สำเร็จรูปเป็น ตฺวยิ

ลิงฺคตฺตเย สมํ.

ในไตรลิงค์มีรูปเสมอกัน

แม้ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์จะเป็นสรรพนามเหมือนกัน แต่มีรูปเสมอกันในไตรลิงค์ ถือว่าเป็นสรรพนามพิเศษที่แตกต่างจากสรรพนามอื่น โดยเหตุที่สรรพนามเหล่านี้มีรูปเสมอกันในไตรลิงค์นั่นเอง ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงกล่าวไว้ในอลิงค์ เพราะถือว่าไม่มีรูปพิเศษในลิงค์ทั้งสาม กล่าวคือ แม้จะใช้แทนปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์ ก็มีรูปเหมือนกัน ดังนั้น คำว่า อหํ (ข้าพเจ้า) จึงระบุถึงผู้ที่เป็นเพศชาย เพศหญิง หรือเพศบัณเฑาะก์ทั้งสามอย่างได้ ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

อิเม ตุมฺหมฺหสทฺทา ลิงฺคตฺตเย สมานา. อิตฺถิปุมนปุสเกสุ วิเสโส น โหติ. ตสฺมา อลิงฺคาติปิ เกจิ.[๑๗๔]

“ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เหล่านี้มีรูปเสมอกันในลิงค์ทั้งสาม ไม่มีรูปพิเศษในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ ดังนั้น บางอาจารย์จึงกล่าวว่าเป็นอลิงค์ได้บ้าง”

นวาเตฺวว.

บทว่า นวา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

บทว่า นวา นั้นจากสูตรว่า ตวํมมญฺจ นวา ติดตามมาสู่สูตรว่า ปทโต ทุติยา เป็นต้น ตามที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์และพาลาวตาร แต่ฎีกาใหม่แสดงความเห็นว่า ปาฐะว่า นวาเตฺวว ผิดพลาดมาจากปาฐะว่า วาเตฺวว (บทว่า วา ย่อมตามมา) กล่าวคือ ตามลำดับสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ว่า

๑๔๔ : ๒๓๔. ตวํมมญฺจ นวา.

๑๔๕ : ๒๓๘. นามฺหิ ตยามยา.

๑๔๖ : ๒๓๖. ตุมฺหสฺส ตุวํตฺว’มํมฺหิ.

๑๔๗ : ๒๔๖. ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺจีสุ โวโน.

๑๔๘ : ๒๔๗. เตเมกวจเนสุ จ.

๑๔๙ : ๒๔๘. น อํมฺหิ.

๑๕๐ : ๒๔๙. วา ตติเย จ.

ถ้า นวา ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตวํมมญฺจ นวา เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ต้องติดตามมาตามลำดับจนถึงสูตรว่า วา ตติเย จ ทำให้ วา ศัพท์ในสูตรนั้นไม่มีประโยชน์เป็นนิรัตถกโทษ หรือต้องโทษที่เรียกว่า ปุนรุตติโทษ (โทษคือการกล่าวซ้ำ) ดังนั้น ท่านผู้แต่งฎีกาใหม่จึงเห็นว่า วา ศัพท์จากสูตรว่า วา ตติเย จ ติดตามย้อนไปสู่สูตรว่า ปทโต ทุติยา เป็นต้นโดยมัณฑูกคตินัย คือ นัยที่มีคติเหมือนกบ กล่าวคือ การตามแบบข้ามสูตรบางสูตรไปข้างหน้าเหมือนกบกระโดด อย่างไรก็ตาม พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๔) กล่าวตัดสินว่าความเห็นของฎีกาใหม่ข้างต้นไม่สมควร ท่านกล่าวไว้เพราะเห็นปาฐะที่ผิดพลาดว่า วาเตฺวว จึงอธิบายไว้เช่นนั้น

ในเรื่องนี้ผู้แปลเห็นด้วยกับคำอธิบายของพาลาวตารคัณฐิ เพราะ นวา ศัพท์ดังกล่าวอาจจะติดตามโดยข้ามสูตรสองสูตรว่า นามฺหิ ตยามยา และ ตุมฺหสฺส ตุวํตฺว’มํมฺหิ ด้วยสีหคตินัย คือ นัยที่มีคติเหมือนราชสีห์ กล่าวคือ นำบทในสูตรที่ยังมาไม่ถึงมาย้อนเติมในสูตรข้างหน้า หรือนำบทจากสูตรข้างหน้าไปเติมในสูตรข้างหลัง โดยกระทำอย่างการดำเนินของราชสีห์ที่เอี้ยวคอแลดูข้างหน้าและข้างหลัง ดังนั้น บทว่า นวา จึงตามมาสู่สองสูตรหลังว่า ปทโต ทุติยา เป็นต้น และ เตเมกวจเนสุ จ ดังจะเห็นได้ว่าในวุตติของสูตรทั้งสองเหล่านั้นในปทรูปสิทธิปกรณ์มี นวา ศัพท์ปรากฏอยู่ แต่ในวุตติของกัจจายนไวยากรณ์มี นวา ศัพท์ในสูตรว่า ปทโต ทุติยา เป็นต้น เท่านั้น ไม่มีในสูตรว่า เตเมกวจเนสุ จ ดังนั้น ท่านผู้แต่งฎีกาใหม่จึงประสงค์จะให้ วา ศัพท์จากสูตรว่า วา ตติเย จ ตามย้อนหลังไปสู่สูตรว่า ปทโต เป็นต้นนั้น โดยเห็นว่า นวา ศัพท์ที่พบในสูตรดังกล่าวควรมีรูปเป็น วา ศัพท์ แต่จารผิดพลาดต่อๆ กันมาเป็น นวา

[๑๘๐ : ๒๔๖] ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺจีสุ โวโน.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ท้ายบทกับวิภัตติเป็น โว และ โน ในที่ทุติยาวิภัตติ จตุตถี-วิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติอยู่หลัง ในบางแห่ง

โวโน อ. โว และ โน อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปทโต* จากบท *โหนฺติ* ย่อมมี *ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺจีสุ* ในที่ทุติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ ท. *นวา* ในบางแห่ง ฯ

ท่านได้แสดงปทมาลาคือลำดับบทของ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็นรูปว่า ตฺวํ, ตุวํ เป็นต้นแล้ว บัดนี้ จะแสดงถึง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ที่แปลงเป็น โว และ โน ตามลำดับ จึงกล่าวสูตรนี้เพื่อแสดงว่า ให้แปลง ตุมฺห ศัพท์กับทุติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ พหูพจน์ เป็น โว และแปลง อมฺห ศัพท์กับทุติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ พหูพจน์ เป็น โน ในที่บางแห่ง

อาเทศทั้ง ๔ ศัพท์เหล่านี้อันได้แก่ เต เม โว โน ได้ชื่อว่า ปทโตประ คือ ศัพท์ที่อยู่ท้ายบท หมายความว่า ต้องประกอบไว้ท้ายบทใดบทหนึ่งในบรรดานาม อาขยาต อุปสรรค และนิบาต จะเห็นได้ว่าในอุทาหรณ์แรก บทว่า โว ประกอบไว้ท้าย รกฺขตุ ดังนี้เป็นต้น แม้สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ก็กล่าวว่า

เต เม โว โนติ รูปานิ ปรานิ ปทโต ยโต
ตโต นามิกปนฺตีสุ น ตุ วุตฺตานิ ตานิ เม.[๑๗๕]

"รูปว่า เต เม โว และ โน อยู่ท้ายบทเสมอ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่กล่าวถึงบทเหล่านั้นไว้ในลำดับของบทนาม"

บทว่า พหุวจเนสุ ไม่มีอยู่ในสูตรและมิใช่ศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรอื่น แต่ในวุตติของสูตรนี้มีคำอธิบายเพิ่มเติมว่า ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺจีพหุวจเนสุ (ในที่ทุติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ อันเป็นพหูพจน์) เพราะท่านพระกัจจายนะจะกล่าวบทว่า เอกวจเนสุ (เอกพจน์) ในสูตรต่อไปว่า เตเมกวจเนสุ จ (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ท้ายบทกับวิภัตติเป็น เต และ เม ในที่จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ ในบางแห่งอีกด้วย) ดังนั้น คำว่า ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺจีสุ (ในที่ทุติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐี-วิภัตติ) จึงหมายถึงพหูพจน์เท่านั้น ดังปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

เอตฺถ จ "เอกวจเนสู"ติ วกฺขมานตฺตา "พหุวจเนสู"ติ ลทฺธํ.[๑๗๖]

"อนึ่ง บทว่า พหุวจเนสุ (พหูพจน์) ย่อมสำเร็จในสูตรนี้ เพราะท่านจะกล่าวบทว่า เอกวจเนสุ (เอกพจน์) ในสูตรต่อไป"

แม้คัมภีร์นยาสะก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

เอตฺถ ปน กิญฺจาปิ ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺจีสูติ อนิยเมตฺวา วุตฺตํ. ตถาปิ เตเมกวจเนสุ จาติ วุตฺตตฺตา ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺจีพหุวจนานิเยว สงฺคณฺหาตีติ ทฏฺฐพฺพํ.[๑๗๗]

“อนึ่ง แม้ท่านพระกัจจายนะกล่าวไม่ระบุว่า ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺจีสุ ในสูตรนี้ แต่พึงทราบว่าท่านหมายเอาทุติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติที่เป็นพหูพจน์เท่านั้น เพราะกล่าวว่า เตเมกวจเนสุ จ”

การใช้คำในลักษณะนี้มีชื่อเรียกว่า

๑. อวุตตสิทธินัย การสำเร็จแห่งข้อความโดยไม่กล่าวไว้โดยตรง เช่น ชื่อว่า อ วรรค แม้พระกัจจายนะจะไม่ตั้งสูตรที่กล่าวถึง อ วรรคไว้โดยตรงว่า ยาทโย อวคฺคา (ย เป็นต้นชื่อว่า อ วรรค) แต่ชื่อนี้ก็รู้ได้โดยไม่กล่าวไว้โดยตรง เพราะท่านตั้งชื่ออักษร ๒๕ เสียงว่าเป็นวรรค (กลุ่มอักษรตามฐาน) ด้วยสูตรว่า วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา แล้ว ดังนั้น อักษร ๘ เสียงมี ย เป็นต้นจึงชื่อว่า อ วรรค (อักษรไม่ใช่กลุ่ม)

๒. ปาริเสสนัย วิธีที่เหลือจากข้อความที่กล่าวมาแล้วหรือจะกล่าวต่อไป เช่น คำว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา (สภาพธรรมทั้งหลายมีใจเป็นใหญ่) แม้คำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) จะเป็นคำกลางๆ หมายถึง ส่วนรวมคือนามขันธ์ ๔ แต่ในที่นี้หมายเอานามขันธ์ ๓ นอกจากวิญญาณขันธ์ที่กล่าวมาไว้ในคำว่า มโน

๓. อัตถาปันนนัย วิธีที่เข้าถึงเนื้อความโดยอ้อม ในบางแห่งเรียกว่า อัตถาปัตตินัย เช่น ปีโน เทวทตฺโต ทิวา น ภุญฺชติ (เทวทัตอ้วนไม่กินในยามเที่ยง) ข้อนี้หมายความว่า เทวทัตไม่กินยามเที่ยง แต่เป็นคนอ้วน จึงเป็นที่รู้กันโดยอ้อมว่าเขากินอาหารในยามวิกาล อีกอุทาหรณ์หนึ่งคือ ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (หน้า ๕๑) กล่าวถึงคำว่า วฏฺฏํ (วัฏฏะ) แต่มณิสารมัญชูสาอธิบายว่า ติวฏฺฏภูตํ ธมฺมชาตํ, ภวจกฺกํ วา (ธรรมชาติหรือวนเวียนภพที่เป็นวัฏฏะ ๓) โดย ติ ศัพท์ใน ติวฏฺฏ ท่านประกอบไว้ด้วยอัตถาปันนนัย หรือลบ ติ ศัพท์เป็นอาทิโลปสมาส ดังข้อความว่า

อตฺถาปนฺนวเสน วา อาทิโลปวเสน วา ติคฺคหณํ วุตฺตํ.[๑๗๘]

“ติ ศัพท์ถูกกล่าวไว้ด้วยวิธีที่เข้าถึงเนื้อความโดยอ้อม หรือด้วยอำนาจแห่งการลบศัพท์หน้า”

๔. พยติเรกนัย วิธีตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวไว้แล้ว เช่น ชื่อว่า อ วรรค ดังที่กล่าวไว้ในอวุตตสิทธินัย

อตฺถโชตกา วณฺณา ปทํ.

อักษรที่แสดงความหมายได้ ชื่อว่า บท

ท่านอธิบายบทของคำว่า ปทโต (ท้ายบท) ว่าอักษรที่แสดงความหมายได้ชื่อว่า บท หมายความว่า อักษรที่ประชุมรวมกันเป็นพยางค์แสดงความหมายอย่างใดอย่างหนึ่งได้ จัดว่าเป็นบทในภาษาบาลี ในบางบทมีเพียงพยางค์เดียว ประกอบด้วยสระเสียงเดียว เช่น อุ (ขึ้น, นอก) และ โอ (พระพรหม) หรือประกอบด้วยสระกับพยัญชนะ เช่น สา (นั้น), มา (พระจันทร์) และ โค (วัว) [ดูเรื่องบท หน้า ๘๖]

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๔) กล่าวว่า การแปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น เต, เม, โว และ โน ตามสูตรว่า ปทโต ทุติยา เป็นต้นนั้น ต้องอยู่ท้ายบท ๓ ประเภท คือ บทนาม บทอาขยาต และบทนิบาตเท่านั้น ไม่แปลงเป็น โว เป็นต้นท้ายบทอุปสรรค ตัวอย่างของการแปลงท้ายบทนิบาตมีไม่มากนัก เช่น มา โน อชฺช วิกนฺตึสุ (ในวันนี้เขาอย่าเชือดพวกเรา) เป็นต้น ซึ่งแปลงเป็น โน ท้าย มา นิบาต

ฏีกาใหม่ (หน้า ๑๑๗) กล่าวว่า การแปลงเหล่านั้นมีได้ท้ายบททั้ง ๔ ประเภท คือ

๑. บทนาม เช่น

- สตฺถา เม ภนฺเต ภควา, สาวโกหมสฺมิ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดาของข้าพระองค์ ข้าพระองค์เป็นสาวก)
- สตฺถา โน โหตุ ตุวํ มหามุเน (ข้าแต่พระมหามุนี ขอพระองค์โปรดเป็นศาสดาของข้าพระองค์ทั้งหลาย)

๒. บทอาขยาต เช่น

- ททาหิ เม คามวรานิ ปญฺจ (ท่านจงให้บ้านส่วยห้าหมู่บ้านแก่เรา)
- ททามิ เต คามวรานิ ปญฺจ (เราจะให้บ้านส่วยห้าหมู่บ้านแก่ท่าน)
- เทถ เม อาวุโส อนุทูตํ (ผู้มีอายุ ท่านจงให้อนุทูตแก่เรา)
- คจฺฉถ โว สาริปุตฺตา (สารีบุตรทั้งหลาย พวกเธอจงไปเถิด)

๓. บทนิบาต เช่น

- เอวญฺหิ โว ภิกฺขเว สิกฺขิตพฺพํ (ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงปฏิบัติอย่างนี้แล)
- เอวํ เม สุตํ (ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้)

๔. บทอุปสรรค เช่น

- เอวมฺปิ เม โน (ความเห็นของเราไม่เป็นอย่างนี้)
- ตถาปิ เม โน (ความเห็นของเราไม่เป็นอย่างนั้น)
- อญฺญถาปิ เม โน (ความเห็นของเราไม่เป็นอย่างอื่น)
- โนติปิ เม โน (ความเห็นของเราไม่เป็นว่าหามิได้)

นอกจากนั้นแล้ว ในฏีกาใหม่ข้างต้นยังอธิบายว่า ถ้าถือว่า อปิ ใน เอวมฺปิ เป็นต้นเป็นนิบาต ก็จัดว่าเป็นการแปลงท้ายบทนิบาต ไม่ใช่แปลงท้ายอุปสรรค ดังข้อความว่า

อปิจ ปาณินีเย พฺยากรเณ “ปาทโย กฺริยาโยเค อุปสคฺคสญฺญา จ คติสญฺญา จ โหนฺติ, อญฺญตฺร ปาทโยปิ นิปาตสญฺญา โหนฺตี”ติ วุตฺตํ. ยสฺมา เอวมฺปิ เม โน, ตถาปิ เม โน อิจฺจาทีสุ อปิสทฺโท นิปาโต, ตสฺมา นิปาตโต ปรํ ตุมฺหมฺหสทฺทานํ โวโนตฺยาทโย อาเทสา โหนฺติปิ, โน อุปสคฺคโตติ จ ญายติ.[๑๗๙]

“อีกอย่างหนึ่ง ในปาณินิไวยากรณ์กล่าวว่า ‘ป เป็นต้น ชื่อว่า อุปสรรคและคติ ในที่ประกอบกับกริยา แต่ในที่อื่น[ซึ่งประกอบกับนาม] แม้ ป เป็นต้นก็มีชื่อว่า นิบาต’ โดยเหตุที่ อปิ ศัพท์ใน เอวมฺปิ เม โน, ตถาปิ เม โน เป็นต้นเป็นนิบาต ดังนั้น จึงทราบว่าแปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น โว และ โน เป็นต้นท้ายนิบาตได้ด้วย แต่ไม่แปลงท้ายอุปสรรค”

ในปาณินิไวยากรณ์ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๕๘-๖๐) พบสูตรที่กล่าวถึงอุปสรรคว่า

- ปาทโย <*ปฺราทยะ*> (ป ศัพท์เป็นต้นเมื่อไม่แสดงสิ่งต่างๆ ชื่อว่า นิบาต)

- อุปสคฺคา กฺริยาโยเค <*อุปสรฺคา กฺริยาโยเค*> (เมื่อมีการประกอบกับกริยา ป ศัพท์เป็นต้นชื่อว่า อุปสรรค)

- คติ จ <*คติศฺจ*> (ป ศัพท์เป็นต้นชื่อว่า อุปสรรค และคติ เมื่อมีการประกอบกับกริยา)

ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีพหุวจเนสุ ปเรสุ ปทสฺมา ปเรสํ สวิภตฺตีนํ ตุมฺหมฺหานํ โวโนการา นวา โหนฺติ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ที่อยู่ท้ายบทกับวิภัตติเป็น โว และ โน อักษรในที่ทุติยา-วิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติที่เป็นพหูพจน์ อันเป็นเบื้องหลังในบางแห่ง

รกฺขตุ โว. ปสฺสตุ โน. ททาติ โว. ททาหิ โน. สตฺถา โว. สตฺถา โน.

[ทุติยา พหูพจน์] รกฺขตุ โว (โปรดคุ้มครองพวกท่าน)

[ทุติยา พหูพจน์] ปสฺสตุ โน (จงเห็นพวกเรา)

[จตุตถี พหูพจน์] ททาติ โว (ย่อมให้แก่พวกท่าน)

[จตุตถี พหูพจน์] ททาติ โน (ย่อมให้แก่พวกเรา)

[ฉัฏฐี พหูพจน์] สตฺถา โว (ศาสดาของพวกท่าน)

[ฉัฏฐี พหูพจน์] สตฺถา โน (ศาสดาของพวกเรา)

การประกอบรูปศัพท์ โว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง โย ทุติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” (ตุมฺห + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ โย วิภัตติเป็น โว ด้วยสูตรว่า “ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โวโน” (โว)

สำเร็จรูปเป็น โว

นวาติ กึ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า นวา (ในบางแห่ง)

เอโส อมฺหากํ สตฺถา.

บทว่า นวา (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธในอุทาหรณ์ว่า เอโส อมฺหากํ สตฺถา (ท่านผู้นี้เป็นศาสดาของเราทั้งหลาย)

แม้ อมฺหากํ จะอยู่ท้ายบทว่า เอโส ก็ไม่ต้องแปลง อมฺห ศัพท์กับ นํ วิภัตติเป็น โน ด้วยสูตรนี้ เพราะ นวา ศัพท์ห้ามไว้ว่าไม่ต้องทำในทุกแห่ง แต่ให้แปลงได้ในที่บางแห่ง

การประกอบรูปศัพท์ อมฺหากํ

ศัพท์เดิมเป็น อมฺห

ลง โย ทุติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” (อมฺห + โย)

แม้ควรจะแปลง อมฺห ศัพท์กับ นํ วิภัตติเป็น โน ด้วยสูตรว่า ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โวโน ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ นวา ศัพท์ที่ติดตามมาสู่สูตรนี้ห้ามไว้

แปลง โย วิภัตติท้าย อมฺห ศัพท์เป็น อากํ ด้วยสูตรว่า “วา ยฺวปฺปจโม” (อมฺห + อากํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธติมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อมฺหฺ -ะ + อากํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (อมฺหฺ + อากํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (อมฺหฺ ⟶ อากํ)

สำเร็จรูปเป็น อมฺหากํ

ปทโตตฺยธิกาโร.

ศัพท์ว่า ปทโต เป็นศัพท์ตามมา

[๑๘๑ : ๒๔๗] เตเมกวจเนสุ จ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ท้ายบทกับวิภัตติเป็น เต และ เม ในที่จตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ ในบางแห่ง)

เตเม อ. เต และ เม อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปทโต* จากบท *โหนฺติ* ย่อมมี *จตุตฺถี-ฉฏฺฐีสุ* ในที่จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ ท. *เอกวจเนสุ* อันเป็นเอกพจน์ *นวา* ในบางแห่ง ฯ

เตเมกวจเนสุ เจติ จตุตฺถีฉฏฺเจกวจเนสุ เตเม โหนฺติ.

แปลง [ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์]เป็น เต และ เม ในที่จตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ ด้วยสูตรว่า เตเมกวจเนสุ จ (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ท้ายบทกับวิภัตติเป็น เต และ เม ในที่จตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ ในบางแห่ง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ตุมฺห ศัพท์กับจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ เป็น เต และแปลง อมฺห ศัพท์กับจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ เป็น เม

แม้คำว่า เอกวจเนสุ จะเป็นคำกลางๆ ที่ไม่ได้ระบุถึงวิภัตติไหน และวิภัตติทั้งสามคือ ทุติยา-วิภัตติ จตุตถีวิภัติ และฉัฏฐีวิภัตติอาจตามมาจากสูตรว่า ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โวโน ก็ได้

แต่คำว่า ทุติยา ไม่อาจตามมา มีเพียงคำว่า จตุตฺถีฉฏฺฐีสุ ตามมาได้เท่านั้น เพราะสูตรว่า น อํมฺหิ (ไม่แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น เต และ เม ในที่ อํ วิภัตติ) ห้ามไว้ การถือเอาเนื้อความในลักษณะเช่นนี้สอดคล้องกับกฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในคู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ (เล่ม ๑ สูตร ๑๔๘) ว่า

สทฺทนฺตรสนฺนิธาเนน วา อญฺญตฺถาโปหเนน วา สทฺโท อตฺถํ วทติ.[๑๘๐]

“ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความด้วยการอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น หรือด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น”

กฎข้อนี้ไม่พบในไวยากรณ์สันสกฤต แต่เป็นข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกาว่า

สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทตีติ “เกสา”ติ วุตฺเต “อเกสา น โหนฺตี”ติ อยมตฺโถ วิญฺญายติ.[๑๘๑]

“ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น เมื่อกล่าวว่า เกสา (ผม) บุคคลย่อมรู้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่ผมหามิได้”

อถวา สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ, ตสฺมา “สุตนฺ”ติ เอตสฺส อสุตํ น โหตีติ อยมตฺโถ ลพฺภตีติ สนฺธาย “อสฺสวนภาวปฏิกฺเขปโต”ติ วุตฺตํ.[๑๘๒]

“อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความ โดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น จึงหมายความว่า คำว่า สุตํ นี้ได้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่สดับมาแล้วหามิได้ จึงกล่าวว่า อสฺสวนภาวปฏิกฺเขปโต (โดยห้ามการไม่ได้สดับ)”

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า นวา มาไว้ในสูตรนี้

ททามิ เต, ททาหิ เม, อิทํ เต, อยํ เม.

[จตุตถี เอกพจน์] ททามิ เต (ข้าพเจ้าให้แก่ท่าน), ททาหิ เม (ท่านให้แก่ข้าพเจ้า)

[ฉัฏฐี เอกพจน์] อิทํ เต (ประเทศนี้ของท่าน), อยํ เม (บุคคลนี้[เป็นบุตร]ของเรา)

การประกอบรูปศัพท์ เต

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (ตุมฺห + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ ส วิภัตติเป็น เต ด้วยสูตรว่า “เตเมกวจเนสุ จ” (เต)

สำเร็จรูปเป็น เต

[๑๘๒ : ๒๔๘] น อํมฺหิ.

ไม่แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น เต และ เม ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง

เตเม อ. เต และ เม อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปทโต* จากบท *น โหนฺติ* ย่อมไม่มี *อํมฺหิ* ในที่ อํ วิภัตติ ฯ

น อํมฺหีติ อํมฺหิ นิเสโธ.

การห้ามย่อมมีได้ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า น อํมฺหิ (ไม่แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น เต และ เม ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง)

ปสฺเสถ ตํ. อชินิ มํ.

[ทุติยา เอกพจน์] ปสฺเสถ ตํ (ขอจงเห็นท่าน)

[ทุติยา เอกพจน์] อชินิ มํ (ชนะเราแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ ตํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” (ตุมฺห + อํ)

ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง ไม่แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ อํ วิภัตติเป็น เต เพราะสูตรว่า “น อํมฺหิ” ห้ามไว้ (ตุมฺห + อํ)

ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห กับ อํ วิภัตติเป็น ตํ ด้วยสูตรว่า “ตํมมํมฺหิ” (ตํ)

สำเร็จรูปเป็น ตํ

[๑๘๓ : ๒๔๙] วา ตติเย จ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น เต และ เม ในที่ตติยาวิภัตติ เอกพจน์อยู่หลังได้บ้าง

เตเม อ. เต และ เม อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปทโต* จากบท *โหนฺติ* ย่อมมี *ตติเย* ในที่ตติยาวิภัตติ *เอกวจเน* อันเป็นเอกพจน์ *วา* บ้าง ฯ

วา ตติเย เจติ ตติเยกวจเน เตเม วา โหนฺติ.

แปลง [ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์]เป็น เต และ เม ในที่ตติยาวิภัตติ เอกพจน์อยู่หลังได้บ้างด้วยสูตรว่า วา ตติเย จ (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น เต และ เม ในที่ตติยาวิภัตติ เอกพจน์อยู่หลังได้บ้าง)

คำว่า เอกวจเน ติดตามมาสู่สูตรนี้ ทำให้สูตรนี้เกี่ยวกับการแปลงตติยาวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้น ดังนั้น จึงแปลง ตุมฺห กับ นา เป็น เต และแปลง อมฺห กับ นา เป็น เม ในที่มี นา วิภัตติอยู่หลัง ได้รูปว่า เต, เม ตามลำดับ

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า เตเม มาไว้ในสูตรนี้

กตํ เต ตยา วา. กตํ เม มยา วา.

[ตติยา เอกพจน์] กตํ เต หรือ ตยา ([กรรม]อันท่านกระทำแล้ว)

[ตติยา เอกพจน์] กตํ เม หรือ มยา ([กรรม]อันเรากระทำแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ เต

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา” (ตุมฺห + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ นา วิภัตติเป็น เต ด้วยสูตรว่า “วา ตติเย จ” (เต)

สำเร็จรูปเป็น เต

[๑๘๔ : ๒๕๐] พหุวจเนสุ โวโน.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น โว และ โน ในที่ตติยาวิภัตติพหูพจน์อยู่หลังได้บ้าง

โวโน อ. โว และ โน อาเทศ ท. *ตุมฺหมฺหากํ* ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *ปทโต* จากบท *โหนฺติ* ย่อมมี *ตติเย* ในที่ตติยาวิภัตติ *พหุวจเนสุ* อันเป็นพหูพจน์ *วา* บ้าง ฯ

พหุวจเนสุ โวโนติ ตติยาพหุวจเนสุ โวโน โหนฺติ.

แปลง [ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์]เป็น โว และ โน ในที่ตติยาวิภัตติ พหูพจน์อยู่หลัง ด้วยสูตรว่า พหุวจเนสุ โวโน (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น โว และ โน ในที่ตติยาวิภัตติพหูพจน์อยู่หลังได้บ้าง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ตุมฺห ศัพท์กับ หิ วิภัตติเป็น โว และแปลง อมฺห ศัพท์กับ หิ วิภัตติเป็น โน ในที่มี หิ ตติยาวิภัตติพหูพจน์อยู่หลัง ได้รูปว่า โว, โน ตามลำดับ

พหุวจเนน ปฐเม โยมฺหิ จ.

แปลง [ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์]เป็น โว และ โน ในที่ โย ปฐมาวิภัตติด้วย พหุวจน ศัพท์

ตามปกติถ้าเป็นตติยาวิภัตติพหูพจน์ คือ หิ ก็มีวิภัตติเพียงศัพท์เดียว จึงควรประกอบบาลีเป็นรูปว่า พหุวจเน ไม่มีความจำเป็นต้องใช้รูปพหูพจน์ว่า พหุวจเนสุ แต่ในสูตรท่านใช้รูปพหูพจน์ คัมภีร์นี้จึงอธิบายว่าการแสดงไว้ด้วย พหุวจน ศัพท์ที่เกินมาในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อรวบรวมปฐมาวิภัตติอีกด้วย ดังนั้น จึงแปลง ตุมฺห กับ โย เป็น โว และแปลง อมฺห กับ โย เป็น โน ได้รูปว่า โว (ท่านทั้งหลาย), โน (เราทั้งหลาย) ตามลำดับ

โดยทั่วไปการประกอบพหูพจน์ในศัพท์ที่แสดงเนื้อความอย่างเดียว นิยมใช้ในฐานะ ๒ อย่าง คือ

๑. ศัพท์เกิน : ท่านต้องการจะแสดงข้อความพิเศษเพิ่มเติมไปจากเนื้อหาในสูตร จึงประกอบใช้ศัพท์เกินเพื่อแสดงอรรถที่เกินมาจากเดิม เช่น คำว่า พหุวจเนสุ ในสูตรนี้

๒. วจนวิปัลลาส : ท่านใช้เป็นรูปพหูพจน์เพื่อให้คำสละสลวยเท่านั้น ไม่มีข้อความพิเศษเพิ่มขึ้นใดๆ เช่น คำว่า เสสุ (ในเพราะ ส ปัจจัย) ในสูตรว่า ตโต ปามานานํ วามํ เสสุ (แปลง ปา ธาตุและ มาน ธาตุท้ายอัพภาสนั้นเป็น วา และ มํ ในเพราะ ส ปัจจัย[ตามลำดับ])

กตํ โว. กตํ โน. คามํ โว คจฺเฉยฺยาถ. คามํ โน คจฺเฉยฺยาม.

[ตติยา พหูพจน์] กตํ โว ([กรรม]อันท่านทั้งหลายกระทำแล้ว)

[ตติยา พหูพจน์] กตํ โน ([กรรม]อันเราทั้งหลายกระทำแล้ว)

[ปฐมา พหูพจน์] คามํ โว คจฺเฉยฺยาถ (ท่านทั้งหลายพึงไปสู่หมู่บ้าน)

[ปฐมา พหูพจน์] คามํ โน คจฺเฉยฺยาม (เราทั้งหลายพึงไปสู่หมู่บ้าน)

การประกอบรูปศัพท์ โว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา” (ตุมฺห + หิ)

ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ หิ วิภัตติเป็น โว ด้วยสูตรว่า “พหุวจเนสุ โวโน” (โว)

สำเร็จรูปเป็น โว

การประกอบรูปศัพท์ โว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (ตุมฺห + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ โย วิภัตติเป็น โว ด้วยการแสดง พหุวจน ศัพท์ในสูตรว่า “พหุวจเนสุ โวโน” (โว)

สำเร็จรูปเป็น โว

สรุปความว่า ตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ ท่านอนุญาตให้แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น โว และ โน ได้ในวิภัตติ ๕ หมวด คือ

๑. โย ปฐมาวิภัตติ ใช้ด้วยการแสดงเป็นพหูพจน์ในคำว่า พหุวจเนสุ ของสูตรว่า พหุวจเนสุ โวโน

๒. โย ทุติยาวิภัตติ ใช้ด้วยสูตรว่า ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โวโน

๓. หิ ตติยาวิภัตติ ใช้ด้วยสูตรว่า พหุวจเนสุ โวโน

๔. นํ จตุตถีวิภัตติ ใช้ด้วยสูตรว่า ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โวโน

๕. นํ ฉัฏฐีวิภัตติ ใช้ด้วยสูตรว่า ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โวโน

คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์กล่าวสรุปความในเรื่องนี้เป็นคาถาว่า

ปจฺจตฺเต อุปโยคมฺหิ กรเณ สมฺปทานิเย
สามิมฺหิ จ นิปาตมฺหิ เต โวโน ฉสุ ทิสฺสเร.[๑๘๓]

"โว และ โน เหล่านั้นย่อมปรากฏในอรรถ ๖ ประการ คือ ปฐมาวิภัตติ ทุติยา-วิภัตติ ตติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ ฉัฏฐีวิภัตติ และนิบาต"

อรรถของ โว และ โน เหล่านี้ ท่านผู้แต่งนำมาจากสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๔๘๙-๙๐) แต่สัททนีติปกรณ์ได้ประพันธ์แยกเป็นสองคาถา คัมภีร์นี้จึงนำมาแต่งรวมกันเป็นคาถาเดียว อรรถนิบาตของ โว ศัพท์ เป็นปทปูรณะที่ทำบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ พบในพระบาลีว่า

เย หิ โว อริยา ปริสุทฺธา กายกมฺมนฺตา.[๑๘๔]
"กายกรรมอันประเสริฐหมดจดเหล่าใด"

ส่วนอรรถปฏิเสธ พบในพระบาลีว่า

สุภาสิตญฺเญว ภาเสยฺย, โน จ ทุพฺภาสิตํ ภเณ.[๑๘๕]
"บุคคลพึงกล่าวคำที่พูดดีเท่านั้น ไม่พึงกล่าวคำที่พูดไม่ดี"

หรือ อรรถนิบาตของ โน ศัพท์ เป็นปทปูรณะ คือ ทำบทให้เต็ม พบในพระบาลีว่า

น โน สภายํ น กโรนฺติ กิญฺจิ.[๑๘๖]
"พวกเขาไม่ทำอะไรในที่ประชุมหามิได้"

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๒๐) กล่าวสรุปความไว้หลายประเด็น ดังนี้

๑. กัจจายนไวยากรณ์ไม่ได้ตั้งสูตรในการตั้งชื่อสรรพนามไว้ แต่ท่านรวมเอาด้วยสูตรว่า ปร-สมญฺญา ปโยเค คัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๒๗) กล่าวว่า สพฺพาทีนิ สพฺพนามานิ (สพฺพ ศัพท์เป็นต้น ชื่อว่า สรรพนาม) <มีรูปสันสกฤตว่า *สรฺวาทีนิ สรฺวนามานิ*>

๒. มุคธโพธไวยากรณ์ (สูตร ๘๖) กล่าวถึงสรรพนาม ๓๕ ศัพท์ แต่สรรพนาม ๓ ศัพท์ คือ สม, สิม และ เนม ไม่พบในภาษาบาลี อนึ่ง สม ศัพท์ที่มีความหมายว่า "ไม่เสมอกัน" เป็นต้นเท่านั้นจึงกล่าวไว้ในสรรพนาม ไม่ใช่เป็นไปในความหมายอื่น (สรรพนาม ๓๕ ศัพท์เหล่านั้น คือ

สรฺพฺพ, วิศฺว, อุภ, อุภย, ภวตฺ, ตฺวตฺ, ตฺว,
เอก, สม, สิม, เนม, อนฺย, อนฺยตร, อิตร,
ฑตร, ฑตม, ตยทฺ, ตทฺ, ยทฺ, เอตทฺ, อิทมฺ,
อทสฺ, กิมฺ, ทฺวิ, อสฺมทฺ, ยุษฺมทฺ, ปูรฺวว, ปร,
อวร, ทกฺษิณ, อุตฺตร, อปร, อธร, อนฺตร, สฺว

กล่าวไว้ด้วยสูตรว่า สรฺพฺพ วิศฺว อุภ อุภย ภวตฺ ตฺวตฺ ตฺไวก สม สิม เนมาะ, อนฺยานฺยตเรตร ฑตร ฑตมาะ, ตยทฺ ตทฺ ยทฺ เอตทิทมทะ กิมฺ ทฺวยสฺมทฺ ยุษฺมทะ, ปูรฺวว, ปราวร ทกฺษิโณตฺตราปรา-ธรานฺตรสฺวาะ สฺตริะ (สรฺพฺพ ฯเปฯ สฺว ชื่อว่า สรรพนาม)

๓. วิสฺส ศัพท์ที่กล่าวไว้ในมุคธโพธะ แสดงความหมายว่า "ทั้งหมด" แต่ในภาษาบาลีพบรูปที่เข้าสมาสว่า วิสฺสกมฺมุนา เทวปุตฺเตน (เทพบุตรชื่อว่าวิสุกรรม) เท่านั้น ไม่พบรูปที่ไม่เข้าสมาสกับบทหลัง ดังนั้น ท่านพระโมคคัลลานะจึงไม่กล่าวถึงรูปว่า วิสฺส ไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา

๔. ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๓๔) กล่าวว่า

ปุพฺพปราวรทกฺขิณุตฺตราปราธรานิ วิภาสา สพฺพนามานิ (ปุพฺพ, อปร, อวร, ทกฺขิณ, อุตฺตร, ปร และ อธร ชื่อว่าสรรพนามได้บ้าง)

มีรูปสันสกฤตว่า ปูรฺวปราวรทกฺษิโณตฺตราปราธรานิ วฺยวสฺถายามสํชฺญายามฺ แต่ในข้อความข้างต้นควรปริวรรตเป็นบาลีว่า ปุพฺพปราวรทกฺขิณุตฺตราปราธรานิ ววตฺถายมสญฺญายํ (ในที่ไม่แสดงชื่ออันกำหนด[ด้วยสถานที่และกาลเวลา] ปุพฺพ, อปร, อวร, ทกฺขิณ, อุตฺตร, ปร และ อธร ชื่อว่า สรรพนาม)

๕. ส ศัพท์ที่มีความหมายว่า "ของตน" (สกิย) ชื่อว่า สรรพนามได้บ้าง

๖. สรรพนามทั้งหลายมีวิธีของสรรพนามในทวันทสมาสได้บ้าง (ดูสูตร ทฺวนฺทฏฺฐา วา)

ตุมฺห สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ตฺวํ ตุวํ	ตุมฺเห โว
ทุติยา	ตฺวํ ตํ ตุวํ ตวํ	ตุมฺหากํ ตุมฺเห โว
ตติยา	ตฺวยา ตยา เต	ตุมฺเหหิ ตุมฺเหภิ โว
จตุตถี	ตุมฺหํ ตว ตุยฺหํ เต	ตุมฺหํ ตุมฺหากํ โว
ปัญจมี	ตยา	ตุมฺเหหิ ตุมฺเหภิ
ฉัฏฐี	ตุมฺหํ ตว ตุยฺหํ เต	ตุมฺหํ ตุมฺหากํ โว
สัตตมี	ตฺวยิ ตยิ	ตุมฺเหสุ

อมฺห สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อหํ	มยํ อมฺเห โน
ทุติยา	มมํ มํ	อมฺหากํ อมฺเห โน
ตติยา	มยา เม	อมฺเหหิ อมฺเหภิ โน
จตุตถี	อมฺหํ มม มยฺหํ มมํ เม	อมฺหํ อมฺหากํ อสฺมากํ โน
ปัญจมี	มยา	อมฺเหหิ อมฺเหภิ
ฉัฏฐี	อมฺหํ มม มยฺหํ มมํ เม	อมฺหํ อมฺหากํ อสฺมากํ โน
สัตตมี	มยิ	อมฺเหสุ

ลำดับบทตามปทมาลาที่แจกไว้ข้างต้น กล่าวตามลำดับรูปที่พบในปทรูปสิทธิปกรณ์ ทั้งนี้เพื่อให้นักศึกษาท่องจำปทมาลาเป็นแนวเดียวกันทั้งหมด จึงจะสะดวกแก่การท่องจำ

สังขยา

สงฺขฺยา วุจฺจเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวศัพท์แสดงจำนวน

ปทรูปสิทธิปกรณ์กำหนด ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ไว้ในอลิงคนาม แปลว่า “นามที่ไม่ปรากฏเพศ” หมายถึง นามที่มีรูปไม่แตกต่างกันในเพศทั้ง ๓ กล่าวคือ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ที่มีรูปว่า ตฺวํ (ท่าน) อหํ (เรา) ใช้ได้กับบุรุษ สตรี รวมทั้งบัณเฑาะก์ทั้งหมด ไม่มีรูปแตกต่างกันในสามลิงค์ ศัพท์ทั้งสองนี้จึงเป็น อลิงค์ ข้อนี้คล้ายกับบทอาขยาต เช่น คจฺฉติ (ย่อมไป) ซึ่งคัมภีร์ไวยากรณ์กล่าวว่าไม่มีลิงค์สาม (อติลิงฺคํ) แต่ถ้าประกอบด้วยประธานโดยตรงก็จะต้องมีลิงค์ประจำศัพท์ตามบุคคลสิ่งของที่ผู้พูดสื่อถึง เช่น ในคำว่า ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไป), อิตฺถี คจฺฉติ (สตรีไป), จิตฺตํ คจฺฉติ (จิตซัดส่ายไป) นั้น คำว่า คจฺฉติ เป็นปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์ตามลำดับ ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกาว่า

ตตฺถ หิ เอก ทฺวิ ติ จตุ ฯเปฯ ทสาติ อิทํ อลิงฺคํ นาม. เอโก เทฺว ตโย จตฺตาโร ฯเปฯ ทสาติ อิทํ สามญฺญลิงฺคํ นาม. อิมินา นเยน “อติลิงฺคํ ทฺวิวจนํ, ตทาขฺยาตนฺติ วุจฺจตี”ตฺยาทีสุปิ ทฏฺฐพฺพํ. เตน ปุริโส คจฺฉติ, อิตฺถี คจฺฉติ, จิตฺตํ คจฺฉตีตฺยาทีสุ คจฺฉติสทฺทสฺส ตํตํลิงฺควิเสสวจนตา คจฺฉตีตฺยาทีสุ สามญฺญลิงฺค-วจนตา จ ทฏฺฐพฺพา.[๑๘๗]

“กล่าวโดยพิสดารแล้ว ในเรื่องนั้น คำว่า เอก ทฺวิ ติ จตุ ฯเปฯ ทส นี้ชื่อว่า อลิงค์ คำว่า เอโก เทฺว ตโย จตฺตาโร ฯเปฯ ทส นี้ชื่อว่า สามัญญลิงค์ ตามนัยนี้พึงทราบแม้ในบาทคาถาว่า

อติลิงฺคํ ทฺวิวจนํ ตทาขฺยาตนฺติ วุจฺจติ

‘บทที่ไม่มีลิงค์ ๓ มี ๒ พจน์ บทนั้นเรียกว่า อาขยาต’

ดังนั้น คจฺฉติ ศัพท์ในประโยคว่า ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไป), อิตฺถี คจฺฉติ (สตรีไป), จิตฺตํ คจฺฉติ (จิตซัดส่ายไป) ควรทราบว่ามีลิงค์นั้นๆ และมีพจน์ที่ระบุเอาไว้ ส่วน คจฺฉติ ศัพท์ เป็นต้น[ที่ไม่ประกอบด้วยประธาน] มีลิงค์และพจน์สามัญทั่วไป”

อย่างไรก็ตาม พาลาวตารนับ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เข้าไว้ในสรรพนามตามปกติ เพราะเห็นว่า แม้ศัพท์เหล่านั้นจะไม่มีรูปต่างกันตามลิงค์ทางไวยากรณ์ แต่ก็มีลิงค์ประจำตามปกติ เช่น ถ้าผู้พูดเป็นบุรุษ ใช้เป็น อหํ บทว่า อหํ นี้เป็นปุงลิงค์ ดังนี้เป็นต้น

นอกจากนั้น คัมภีร์นี้ยังเพิ่มศัพท์แสดงจำนวนที่เรียกว่า สังขยาวาจกศัพท์ ไว้ท้ายสรรพนาม เพราะ เอก ศัพท์เป็นสรรพนาม และเป็นทั้งศัพท์แสดงจำนวน ท่านจึงกล่าวถึง เอก ศัพท์ไว้ในที่นี้ อีกทั้งยัง

กล่าวถึง ทฺวิ ศัพท์เป็นต้นไว้ต่อจาก เอก ศัพท์ เพราะเป็นศัพท์แสดงจำนวนเหมือนกัน อนึ่ง เอก ศัพท์ที่แสดงจำนวน (สังขยา) นับเข้าในสังขยาและสรรพนามทั้งสองอย่าง แต่เมื่อแสดงอรรถอื่น คือ การไม่มีผู้เสมอเหมือน (อตุลฺย) อื่น (อญฺญ) และไม่มีเพื่อน [ตามลำพัง] (อสหาย) นับเข้าในสรรพนามธรรมดา ไม่นับเข้าในสังขยา

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า ทฺวิ, ติ และ จตุ ศัพท์ นับเป็นสรรพนาม แต่คัมภีร์นี้นับ เอก ศัพท์ไว้อย่างเดียว ผู้แปลเข้าใจว่า คัมภีร์นี้คงจะเห็นว่า เอก ศัพท์นิยมใช้เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนาม แต่ ทฺวิ ศัพท์เป็นต้น มักจะประกอบวิเสสยะไว้โดยตรง จึงไม่นับว่าเป็นสรรพนาม แม้ในที่บางแห่งอาจเพิ่มวิเสสยะมาจากประโยคก่อน ก็เป็นการติดตามมาจากประโยคก่อนด้วยอธิการนัย ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงไม่นับทั้งสามศัพท์เหล่านั้นเข้าในสรรพนาม

คำว่า สงฺขฺยา (จำนวน) หมายถึง สงฺขฺยาวาจก (ศัพท์แสดงจำนวน) การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภโทปจาระ คือ การกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (ในบางที่กล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน หรือกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน) ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน เช่น คุโฬ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) คำว่า คุโฬ (น้ำอ้อย) หมายถึง เสลดที่เกิดจากน้ำอ้อย ไม่ใช่เสลด คือ น้ำอ้อยจริงๆ จึงเป็นคำที่กล่าวถึงเสลดกับน้ำอ้อยที่ต่างกันให้เหมือนกัน คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๗) กล่าวว่า

“พาลาวตารสิงหลนิสสัยเก่ากล่าวว่าคำนี้เป็นอเภโทปจาระแต่บางคัมภีร์กล่าวว่าเป็นการณูปจาระ”

ผู้แปลพบว่าคำว่า คุโฬ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ไม่ใช่การณูปจาระ แต่เป็นผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวโดยอ้อมด้วยการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังคำว่า ติปุสํ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโฬ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล (ดู อภิธัมมาวตาร ฉบับแปลและอธิบาย ข้อ ๗๗๐)

เอกสทฺโท สพฺพนาเมสุ วุตฺโต.

เอก ศัพท์กล่าวไว้แล้วในสรรพนามทั้งหลาย

ท่านกล่าวว่าได้แสดง เอก ศัพท์ไว้ ทั้งความหมายและการประกอบรูปศัพท์ในสรรพนามแล้ว จึงไม่กล่าวซ้ำอีกในที่นี้

ทฺวาทโย อฏฺฐารสนฺตา พหุวจนนฺตา.

ศัพท์มี ทฺวิ เป็นต้น อฏฺฐารส เป็นที่สุด มีวิภัตติเป็นพหูพจน์อยู่ท้าย

ศัพท์เหล่านี้แสดงจำนวนมาก จึงประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์ตามปริภาสาในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

พหุมฺหิ วตฺตพฺเพ พหุวจนํ.[๑๘๘]

"เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหูพจน์"

ปริภาสาหรือกฎทั่วไปดังกล่าว พบในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๒๑) ว่า พหูสุ พหุวจนํ *(พหูษุ พหูวจนมฺ.)* (เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหูพจน์)

สนามหลวงบาลีไทยถือว่า สังขยาศัพท์มี เอก และ ทฺวิ เป็นต้น เมื่อประกอบวิภัตติแล้วเป็นรูปว่า เอโก, เอกํ หรือ เทฺว ต้องเพิ่มวิเสสยะเข้ามาแปลร่วมเป็นรูปว่า เอโก ปุคฺคโล (บุคคลหนึ่ง), เอโก ชโน (ชนคนหนึ่ง), เอกํ กุลํ (ตระกูลหนึ่ง) หรือ เทฺว ปุคฺคลา (บุคคลสองคน), เทฺว ชนา (ชนสองคน), เทฺว กุลานิ (ตระกูลสองตระกูล) เป็นต้น ความจริงแล้วบทสังขยาเหล่านี้อาจเพิ่มวิเสสยะมาประกอบร่วม หรือไม่เพิ่มเข้ามาก็ได้ ถ้าต้องการจะระบุถึงจำนวนอย่างเดียว โดยไม่ระบุว่าคืออะไร ก็ไม่จำเป็นต้องนำวิเสสยะมาแปลร่วม เช่น ในรูปวิเคราะห์ว่า

- เอโก จ ทส จ เอกาทส (หนึ่งกับสิบ ชื่อว่า สิบเอ็ด <๑๑>)
- เอกญฺจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งกับสิบ ชื่อว่า สิบเอ็ด <๑๑>)
- เทฺว จ ทส จ ทฺวาทส (สองกับสิบ ชื่อว่า สิบสอง <๑๒>)
- ทฺวีหิ อธิกา ทส ทฺวาทส (สิบเพิ่มอีกสอง ชื่อว่า สิบสอง <๑๒>)

สังขยาศัพท์เหล่านี้ถือว่ากล่าวข้อความสามัญทั่วไปที่ไม่ระบุว่าคืออะไร (สามญฺญวาจก) ต้องประกอบใช้เป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์เท่านั้น เพราะลิงค์ทั้งสองเป็นลิงค์สามัญทั่วไปที่ใช้ในฐานะที่ไม่ระบุว่าคืออะไร

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพบอุทาหรณ์ของเรื่องนี้ว่า

ตโตเนน "ปุนปฺปุนํ สญฺจรนฺตี"ติ ญตฺวา อนฺโต จ พหิ จ อคเหตฺวา ทฺวารปฺปตฺตํ ทฺวารปฺปตฺตํ-เยว คเหตฺวา "เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ฉ. เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ฉ สตฺต ฯเปฯ อฏฺฐ, นว, ทสา"ติ สีฆํ สีฆํ คเณตพฺพเมว.[๑๘๙]

"ต่อแต่นั้นเธอทราบว่าลมเดินถี่ขึ้นแล้ว ไม่พึงกำหนดเอาทั้งข้างในทั้งข้างนอก กำหนดเอาเฉพาะที่ถึงทวารเท่านั้น แล้วนับเร็วๆ ว่า ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖, ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ฯลฯ ๘ ๙ ๑๐"

จะเห็นได้ว่าท่านประกอบใช้บทปุงลิงค์ว่า เอโก แล้วประกอบใช้บทนปุงสกลิงค์ว่า ตีณิ จตฺตาริ เพื่อแสดงลิงค์สามัญทั่วไป ถ้าท่านต้องการจะให้หมายถึงลมหายใจคือ วาโย ก็ต้องประกอบใช้ปุงลิงค์เท่านั้นเป็นรูปว่า ตโย จตฺตาโร แต่รูปดังกล่าวไม่มีในที่นี้ จึงทราบได้ว่าท่านประกอบใช้ลิงค์สามัญทั่วไปในประโยคเดียวกัน

สวิภตฺติสฺส อิตฺถิปุมนปุ๊สกสงฺขฺยนฺติ จาธิกาโร.

ศัพท์ว่า สวิภตฺติสฺส และ อิตฺถิปุมนปุ๊สกสงฺขฺยํ เป็นศัพท์ตามมา

[๑๘๕ : ๒๒๘] โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จ.

แปลง ทฺวิ ศัพท์ที่แสดงอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับวิภัตติ เป็น เทฺว และอื่นๆ ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง

เทฺว จ อ. เทฺว อาเทศ ด้วย *ทฺวินฺนํ* ของ ทฺวิ ศัพท์ *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *อิตฺถิปุมนปุสกสงฺขฺยานํ* อันนับเข้าในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ *โหติ* ย่อมมี *โยสุ* ในเพราะ โย วิภัตติ ท.ฯ

โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว เจติ ทฺวิสฺส เทฺว โหติ.

แปลง ทฺวิ เป็น เทฺว ด้วยสูตรว่า โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จ (แปลง ทฺวิ ศัพท์ที่แสดงอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับวิภัตติ เป็น เทฺว และอื่นๆ ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง)

เทฺว จ อ. เทฺว อาเทศ ด้วย *ทฺวินฺนํ* ของ ทฺวิ ศัพท์ *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *อิตฺถิปุมนปุสกสงฺขฺยานํ* อันนับเข้าในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ *โหติ* ย่อมมี *โยสุ* ในเพราะ โย วิภัตติ ท.ฯ

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ทฺวิ ศัพท์กับ โย ปฐมาและทุติยาวิภัตติเป็น เทฺว จึงได้รูปว่า เทฺว ในวิภัตติทั้งสองนั้น

คำว่า อิตฺถิปุมนปุสกสงฺขฺย (อันนับเข้าในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์) ท่านให้ติดตามมาสู่สูตรนี้เพื่อแสดงว่า แม้สังขยาศัพท์มี ทฺวิ เป็นต้นไป จะไม่มีรูปต่างกันในลิงค์ทั้งสาม แต่เป็นศัพท์ที่มีลิงค์เฉพาะตนตามความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง เช่น

[ปุงลิงค์] เทฺว ธมฺมา (ธรรมสองประการ)

[อิตถีลิงค์] เทฺว อิตฺถิโย (หญิงสองคน)

[นปุงสกลิงค์] เทฺว รูปานิ (รูปสองอย่าง)

เทฺว, เทฺว, ทฺวีภิ ทฺวีหิ.

[ปฐมา] เทฺว

[ทุติยา] เทฺว

[ตติยา/ปัญจมี] ทฺวีภิ ทฺวีหิ

การประกอบรูปศัพท์ เทฺว

ศัพท์เดิมเป็น ทฺวิ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (ทฺวิ + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง ทฺวิ กับ โย เป็น เทฺว ด้วยสูตรว่า “โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จ” (เทฺว)

สำเร็จรูปเป็น เทฺว

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการแปลง ทฺวิ ศัพท์เป็น ทุเว ได้รูปว่า ทุเว และแปลง ทฺวิ ศัพท์เป็น ทุวิ ในเพราะ นํ วิภัตติ ได้รูปว่า ทุวินฺนํ

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวไว้ในสูตรนี้อีกว่า

พหุวจนุจฺจารณํ ทฺวิสทฺทโต พหุวจนเมว โหตีติ ญาปนตฺถํ.[๑๙๐]

“การกล่าวพหูพจน์มีประโยชน์เพื่อให้รู้ว่าลงวิภัตติพหูพจน์เท่านั้นท้าย ทฺวิ ศัพท์”

หมายความว่า การแสดงเป็นรูปพหูพจน์ว่า ทฺวินฺนํ มีประโยชน์เพื่อแสดงการประกอบพหูพจน์ไว้ท้าย ทฺวิ ศัพท์เท่านั้น แต่ผู้แปลเห็นว่า ถ้าหากเป็นเช่นนั้น แล้วเหตุใดท่านพระกัจจายนะจึงประกอบวิภัตติเอกพจน์ท้าย ทฺวิสฺส ในสูตรว่า วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ ที่จริงแล้ว การเขียนสูตรขึ้นอยู่กับความปรารถนาของท่านผู้แต่ง ถ้าท่านผู้แต่งเขียนไว้ไม่ผิดหลักภาษาก็ถือว่าถูกต้อง ดังนั้น การประกอบใช้เป็น ทฺวินฺนํ จึงจัดเป็นอปริจจัตตานุกรณะ คือ อนุกรณศัพท์ที่ไม่สละรูปเดิม เพราะประกอบใช้เป็นพหูพจน์ตามปกติ ส่วนการประกอบใช้เป็น ทฺวิสฺส จัดเป็นปริจจัตตานุกรณะ คือ อนุกรณศัพท์ที่สละรูปเดิม

อนึ่ง คัมภีร์ปริภาเสนทุเสขระกล่าวว่า

สุตฺเต ลิงฺควจน'มตนฺตํ.[๑๙๑] (*สูตฺเร ลิงฺควจนมตนฺตฺรมฺ.*)

“ลิงค์และพจน์ในสูตรไม่เป็นหลักสำคัญ”

ข้อนี้หมายความว่า ท่านผู้แต่งอาจแต่งสูตรโดยใช้เป็นปริจจัตตานุกรณะหรืออปริจัตตานุกรณะได้ตามปรารถนา เพราะความเป็นไปของศัพท์ขึ้นอยู่กับความปรารถนาของผู้กล่าว

[๑๘๖ : ๒๒๙] โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ.

ลง น เป็นอาคมและอื่นๆ ท้าย ทฺวิ เป็นเบื้องต้นในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง

โน จ อ. น อาคม ด้วย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สงฺขฺยาโต* จากสังขยาศัพท์ *ทฺวาทิโต* อันมี ทฺวิ เป็นเบื้องต้น *นํมฺหิ* ในที่ นํ วิภัตติ ฯ

คำว่า ทฺวาทิโต ตัดบทเป็น ทฺวิ + อาทิโต

นํมฺหิ ทฺวาทิโต นการาคโม โหติ.

ลง น เป็นอาคมท้าย ทฺวิ ศัพท์เป็นเบื้องต้นในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ รวบรวมการลง สฺสํ เป็นอาคมท้าย ติ และ จตุ ศัพท์ในอิตถีลิงค์ในเพราะ นํ วิภัตติ เช่น ติสฺสนฺนํ, จตสฺสนฺนํ

อาทิ ศัพท์ใน ทฺวาทิโต ทำหน้าที่มริยาทะ (ขอบเขต) หมายถึง สังขยาศัพท์ตั้งแต่ ติ เป็นต้นไปจนถึง อฏฺฐารส ได้รูปว่า อฏฺฐารสนฺนํ เป็นต้น ส่วนสังขยาศัพท์ที่มีจำนวนมากกว่านั้นไม่อาจลง นฺ เป็นอาคมในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังได้ จึงไม่มีรูปว่า นวทสนฺนํ (๑๙), วีสนฺนํ (๒๐), วีสตินฺนํ (๒๐) เป็นต้น

ทฺวินฺนํ, ทฺวีสุ.

[จตุตถี/ฉัฏฐี] ทฺวินฺนํ

[สัตตมี] ทฺวีสุ

การประกอบรูปศัพท์ ทฺวินฺนํ

ศัพท์เดิมเป็น ทฺวิ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี" (ทฺวิ + นํ)

ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง ลง นฺ อาคมด้วยสูตรว่า "โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ" (ทฺวินฺนํ)

สำเร็จรูปเป็น ทฺวินฺนํ

ลิงฺคตฺตเย สมํ.

ในไตรลิงค์มีรูปเสมอกัน

ทฺวิ สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	เทฺว ทุเว
ทุติยา	เทฺว ทุเว
ตติยา	ทฺวีหิ ทฺวีภิ
จตุตถี	ทฺวินฺนํ ทุวินฺนํ
ปัญจมี	ทฺวีหิ ทฺวีภิ
ฉัฏฐี	ทฺวินฺนํ ทุวินฺนํ
สัตตมี	ทฺวีสุ

[๑๘๗ : ๒๓๐] ติจตุนฺนํ ติสฺโสจตสฺโสตโยจตฺตาโรตีณิจตฺตาริ.

แปลง ติ และ จตุ ศัพท์กับวิภัตติเป็น ติสฺโส, จตสฺโส, ตโย, จตฺตาโร, ตีณิ และ จตฺตาริ ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง

ติสฺโสจตสฺโสตโยจตฺตาโรตีณิจตฺตาริ อ. ติสฺโส, จตสฺโส, ตโย, จตฺตาโร, ตีณิ และ จตฺตาริ อาเทศ ท. *ติจตุนฺนํ* ของ ติ และ จตุ ศัพท์ ท. *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมมี *โยสุ* ในที่ โย วิภัตติ ท. ๆ

โยสุ อิตฺถิปุมนปุํสเกสุ สวิภตฺตีนํ ติจตุนฺนํ ติสฺโสจตสฺโสอาทโย โหนฺติ.

แปลง ติ และ จตุ ศัพท์กับวิภัตติในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์เป็น ติสฺโส และ จตสฺโส เป็นต้นในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง

ตโย, ตโย, ตีภิ ตีหิ, ตินฺนํ.

[ปฐมา] ตโย

[ทุติยา] ตโย

[ตติยา] ตีภิ ตีหิ

[จตุตถี/ฉัฏฐี] ตินฺนํ

รูปว่า ตินฺนํ พบเพียงคัมภีร์นี้เท่านั้นไม่พบในคัมภีร์อื่น ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า ติณฺณํ และ ติณฺณนฺนํ เท่านั้นโดยแปลง นํ วิภัตติท้ายสังขยาศัพท์ว่า ติ เป็น อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ ด้วยสูตรว่า อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ และรูปทั้งสองนี้ก็พบในพระไตรปิฎกและอรรถกถาโดยทั่วไป

คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ (เล่ม ๑ สูตร ๖๗) กล่าวว่า สูตรว่า อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ อยู่หลังจากสูตรนี้ จึงถือว่าสูตรหลังมีกำลังมากกว่าสูตรก่อนตามกฎทั่วไปว่า ปุพฺพวิธิโต ปรวิธิ พลวา (วิธีของสูตรหลังมีกำลังกว่าวิธีของสูตรหน้า) และวิธีของสูตรที่มีขอบเขตแคบกว่าก็มีกำลังมากกว่าวิธีของสูตรที่มีขอบเขตกว้าง ตามกฎทั่วไปว่า สาวกาสวิธิโต ตุ, พลี นิรวกาสโก (วิธีที่มีขอบเขตแคบมีกำลังกว่าวิธีที่มีขอบเขตกว้าง) จะเห็นได้ว่า สูตรว่า อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ เกี่ยวกับ ติ ศัพท์เท่านั้น ในขณะที่สูตรว่า โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ เกี่ยวกับสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ทฺวิ จนถึง อฏฺฐารส ดังนั้นแม้รูปว่า ตินฺนํ จะไม่นิยมใช้เหมือนรูปว่า ติณฺณํ คัมภีร์นี้ก็แสดงไว้เพราะตกไปในกระแสลำดับบท

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเห็นว่า คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า ตินฺนํ ไว้ เพราะ ติ ศัพท์หมายรวมใน อาทิ ศัพท์ของ ทฺวาทิโต จึงต้องลง นฺ เป็นอาคมท้าย ติ ศัพท์ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ถือว่า อาทิ ศัพท์ใน ทฺวาทิโต ไม่นับ ติ ศัพท์ไว้ เพียงนับตั้งแต่ จตุ ศัพท์เป็นต้นไปจนถึง อฏฺฐารส ท่านจึงไม่กล่าวถึงรูปว่า ตินฺนํ ไว้ ที่จริงแล้ว อาทิ ศัพท์ในสูตรต่างๆ อาจข้ามศัพท์ที่ไม่ต้องการแล้วหมายเอาเฉพาะศัพท์บางศัพท์ ที่เกี่ยวข้องได้ โดยไม่จำเป็นต้องถือเอาตามลำดับศัพท์ ดังเช่น อาทิ ศัพท์ในคำว่า อฏฺฐาทิโต ของสูตรว่า อฏฺฐาทิโต จ หมายเอาสังขยาที่มีจำนวนต่ำลงมา คือ ปญฺจ และ สตฺต โดยเว้น ฉ (ดู ปทรูปสิทธิมัญชรี สูตร ๔๑๒)

อนึ่ง กฎทั่วไปที่กล่าวว่า สาวกาสวิธิโต ตุ, พลี นิรวกาสโก (วิธีที่มีขอบเขตแคบมีกำลังกว่าวิธี ที่มีขอบเขตกว้าง) เป็นกึ่งคาถาพบในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๑๒) ในคัมภีร์มุคธโพธะมีข้อความ เต็มว่า

สาวกาสวิธิโต ตุ   พลี นิรวกาสโก
กสฺสจิ ภินฺนการฺยสฺส   ปฐมํ ปรโต ตถา
สมฺภเว วิสโย ยสฺส   ส วิธิ สาวกาสโก.

อาโท หิ วิสโย ยสฺส   ปรโต น หิ สมฺภเว
ส ปณฺฑิตคเณหุตฺโต   วิธิ นิรวกาสโก.[๑๙๒]

(สาวกาศวิธิภฺยะ สฺยาตฺ   พลี นิรวกาศกะ
กสฺยจิทฺภินฺนการฺยยสฺย   ปฺรถมํ ปรตสฺตถา
สมฺภเวตฺ วิษโย ยสฺย   ส วิธิะ สาวกาศกะ.

อาเทา หิ วิษโย ยสฺย   ปรโต น หิ สมฺภเวตฺ
ส ปณฺฑิตคไณรุกฺโต   วิธิรฺนิรวกาศกะ.)

“วิธีที่มีขอบเขตแคบมีกำลังกว่าวิธีที่มีขอบเขตกว้าง วิสัยของวิธีใดที่มีการิยะ ต่างกันอย่างใดอย่างหนึ่งพึงมีได้อย่างนั้นในสูตรหลังก่อน วิธีนั้นชื่อว่า สาวกาสกะ”

[เช่น สูตรว่า อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ <สูตร ๘๗> อยู่หลังสูตรว่า โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ <สูตร ๖๗>]

วิสัยของวิธีใดพึงมีได้ในสูตรต้น ไม่มีในสูตรหลัง หมู่บัณฑิตกล่าววิธีนั้นว่า ชื่อว่า นิรวกาสะ”

[เช่น สูตรว่า โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ อยู่ก่อนสูตรว่า อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ]

การประกอบรูปศัพท์ ตโย

ศัพท์เดิมเป็น ติ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (ติ + โย)

แปลง ติ กับ โย เป็น ตโย ด้วยสูตรว่า "ติจตุนฺนํ ติสฺโสจตสฺโสตโยจตฺตาโรตีณิจตฺตาริ" (ตโย)

สำเร็จรูปเป็น ตโย

[๑๘๘ : ๒๓๑] อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ.

แปลง นํ วิภัตติท้ายสังขยาศัพท์ว่า ติ เป็น อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ

นํ อ. นํ วิภัตติ *ปรํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สงฺขฺยาหิ* จากสังขยาศัพท์ ท. *ตีหิ* คือ ติ ศัพท์ *อิณฺณมิณฺณนฺนํ* เป็น อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหีติ ติสทฺทโต นํ อิจฺจสฺส อิณฺณํ อิณฺณนฺนญฺจ.

แปลงวิภัตตินี้คือ นํ ท้าย ติ ศัพท์เป็น อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ ด้วยสูตรว่า อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ (แปลง นํ วิภัตติท้ายสังขยาศัพท์ว่า ติ เป็น อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ)

ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ, ตีสุ.

[จตุตถี/ฉัฏฐี] ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ

[สัตตมี] ตีสุ

การประกอบรูปศัพท์ ติณฺณํ

ศัพท์เดิมเป็น ติ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี" (ติ + นํ)

แปลง นํ วิภัตติท้าย ติ ศัพท์เป็น อิณฺณํ ด้วยสูตรว่า "อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ" (ติ + อิณฺณํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ตฺ ิ + อิณฺณํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ" (ตฺ + อิณฺณํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ตฺ ⟶ อิณฺณํ)

สำเร็จรูปเป็น ติณฺณํ

ติ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	ตโย
ทุติยา	ตโย
ตติยา	ตีหิ ตีภิ
จตุตถี	ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ

ติ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปัญจมี	ตีหิ ตีภิ
ฉัฏฐี	ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ
สัตตมี	ตีสุ

อิตฺถิยํ ติสฺโส, ติสฺโส, ตีภิ ตีหิ.

ในอิตถีลิงค์ ได้รูปว่า

[ปฐมา] ติสฺโส

[ทุติยา] ติสฺโส

[ตติยา/ปัญจมี] ตีภิ ตีหิ

โน จาโท จกาเรน นํมฺหิ สุสํอาคโม.

ลง สุสํ เป็นอาคมในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โน จ เป็นต้น (โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ = ลง น เป็นอาคมและอื่นๆ ท้าย ทฺวิ เป็นเบื้องต้นในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง)

วคฺคนฺเต ติสฺสนฺนํ, ตีสุ.

เมื่อกระทำเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคแล้ว ได้รูปว่า

[จตุตถี/ฉัฏฐี] ติสฺสนฺนํ

[สัตตมี] ตีสุ

การประกอบรูปศัพท์ ติสฺสนฺนํ

ศัพท์เดิมเป็น ติ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (ติ + นํ)

ลง สุสํ อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ” (ติ สุสํ + นํ)

แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคด้วยสูตรว่า “วคฺคนฺตํ วา วคฺเค” (ติ สุสนฺ + นํ)

สำเร็จรูปเป็น ติสฺสนฺนํ

ติ สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	ติสฺโส
ทุติยา	ติสฺโส
ตติยา	ตีหิ ตีภิ
จตุตถี	ติสฺสนฺนํ
ปัญจมี	ตีหิ ตีภิ
ฉัฏฐี	ติสฺสนฺนํ
สัตตมี	ตีสุ

นปุํสเก ตีณิ, ตีณิ, ตีภิ ตีหิ.

ในนปุงสกลิงค์ ได้รูปว่า

[ปฐมา] ตีณิ

[ทุติยา] ตีณิ

[ตติยา] ตีภิ ตีหิ

ติ สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	ตีณิ
ทุติยา	ตีณิ
ตติยา	ตีหิ ตีภิ
จตุตถี	ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ
ปัญจมี	ตีหิ ตีภิ
ฉัฏฐี	ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ
สัตตมี	ตีสุ

จตฺตาโร.

[ปฐมา] จตฺตาโร

[๗๘ : ๓๑] โอ สเร จ.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์ และศัพท์อื่นๆ ในสมาส เป็น อว และสระอื่นๆ ในที่สระหลังอยู่หลัง

โอ จ อ. โอ อักษร ด้วย *เอตสฺส สทฺทสฺส* แห่งศัพท์นั่น *โคอิติ* คือ โค *อโว* จ เป็น อว อาเทศ ด้วย *สมาเส* ในสมาส *สเร* ในที่สระ ฯ

โอ สเร เจตีห จกาเรน โยสุ อุสฺส อุโร.

แปลง อุ เป็น อุร ในที่ โย วิภัตติอยู่หลังด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โอ สเร จ (แปลง โอ ของ โค ศัพท์ และศัพท์อื่นๆ ในสมาส เป็น อว และสระอื่นๆ ในที่สระหลังอยู่หลัง) นี้

สูตรว่า โอ สเร จ เป็นวิธิสูตร อาเทสวิธิ คือ แปลง โอ ของ โค ศัพท์ในสมาส เป็น อวฺ เช่น โค + อชินํ แยกพยัญชนะหน้า คือ คฺ ออกจากสระ โอ, แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อวฺ ด้วยสูตรนี้, ทีฆะสระหลัง คือ อ ของ อชินํ เป็น อา ในที่พยัญชนะอยู่หลัง จากนั้นนำ วฺ ไปประกอบกับสระ อา ของ อาชินํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ควาชินํ

คัมภีร์นี้ไม่ได้กล่าวถึงสูตรว่า โอ สเร จ ไว้ เพราะถือว่าวิธีของสูตรนั้นมีใช้น้อย แต่กล่าวถึง จ ศัพท์ไว้เพื่อให้แปลง อุ ของ จตุ เป็น อุร ด้วย จ ศัพท์ได้ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า ให้แปลงสระ อุ ของ ปสุ เป็น อวฺ และแปลงสระ อู ของ ภู เป็น อุวฺ ได้รูปว่า ปสโว (ปสุ + โย = โอ) และ ภุวิ (ภู + สฺมึ = อิ)

ตโต โยนโม ตูตีห ตุกาเรน โยนํ โอ.

แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตุ (แปลง โย ท้าย อาร นั้น และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ) นี้

จตุโร.

[ปฐมา] จตุโร

คัมภีร์กล่าวว่าให้แปลงสระ อุ ของ จตุ เป็น อุรฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โอ สเร จ แล้วจึงแปลง โย วิภัตติเป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตุ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์เห็นว่า ให้แปลง โย วิภัตติเป็น โอ ก่อน แล้วจึงลง รฺ เป็นอาคมด้วยสูตรว่า ยวมทนตรลา จาคมา

การประกอบรูปศัพท์ จตุโร

ศัพท์เดิมเป็น จตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา” (จตุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (จตฺ ุ + โย)

แปลงสระ อุ ของ จตุ เป็น อุรฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โอ สเร จ” (จตฺ ุ รฺ + โย)

แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ” (จตฺ ุ รฺ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (จตฺ ⟶ ุ รฺ ⟶ โอ)

สำเร็จรูปเป็น จตุโร

เอวํ ทุติยา.

ทุติยาวิภัตติก็เช่นเดียวกัน [คือ ได้รูปว่า จตฺตาโร, จตุโร]

จตูภิ จตูหิ, จตุนฺนํ, จตูสุ.

[ตติยา/ปัญจมี] จตูภิ จตูหิ

[จตุตถี/ฉัฏฐี] จตุนฺนํ

[สัตตมี] จตูสุ

ปทรูปสิทธิปกรณ์ยังกล่าวถึงรูปว่า จตุพฺภิ ไว้อีกด้วย โดยซ้อนเป็น ภ เป็น พฺภ รูปดังกล่าวพบในคาถาเท่านั้น เช่น ในรัตนสูตรมีข้อความว่า จตุพฺภิ วาเตหิ อสมฺปกมฺปิโย (ไม่ไหวติงด้วยแรงลมทั้งสี่ด้าน) แต่คัมภีร์นี้ไม่ได้กล่าวถึงรูปนี้ไว้เพราะมีใช้น้อย อย่างไรก็ตาม เพื่อให้นักศึกษาท่องจำปทมาลาเป็นแนวเดียวกัน จึงนำรูปนี้มาเพิ่มไว้ในปทมาลา

จตุ สทฺทปทมาลา (ปุงลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	จตฺตาโร จตุโร

วิภัตติ	พหูพจน์
ทุติยา	จตฺตาโร จตุโร
ตติยา	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
จตุตถี	จตุนฺนํ
ปัญจมี	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
ฉัฏฐี	จตุนฺนํ
สัตตมี	จตูสุ

อิตฺถิยํ จตสฺโส, จตสฺโส, จตูภิ จตูหิ.

ในอิตถีลิงค์ ได้รูปว่า

[ปฐมา] จตสฺโส

[ทุติยา] จตสฺโส

[ตติยา/ปัญจมี] จตูภิ จตูหิ

ปุพฺเพว สฺสํอาคโม.

ลง สฺสํ เป็นอาคมเหมือนในรูปก่อนทีเดียว

ยทาทินา อุสฺส อตฺตํ.

แปลง อุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้น

คัมภีร์นี้อนุญาตให้แปลง อุ เป็น อ ด้วยมหาสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้])

ส่วนปทรูปสิทธิปกรณ์ใช้มหาสูตรที่นิยมใช้ในสนธิกัณฑ์และนามกัณฑ์ว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคม-วิการวิปรีตาเทสา จ (การพฤทธิ์ การลบ การลงอาคม การวิการะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้ายในบางแห่ง)

จตสฺสนฺนํ, จตูสุ.

[จตุตถี/ฉัฏฐี] จตสฺสนฺนํ

[สัตตมี] จตูสุ

นอกจากรูปว่า จตสฺสนฺนํ แล้ว อาจมีรูปว่า จตุนฺนํ อีกด้วย ดังข้อความในคัมภีร์สีลักขันธวรรค โสณทัณฑสูตรว่า

สมโณ ขลุ โภ โคตโม จตุนฺนํ ปริสานํ สกฺกโต ครุกโต มานิโต ปูชิโต อปจิโต.[๑๙๓]

"ท่านพระสมณะโคดมเป็นที่สักการะเคารพนับถือบูชานอบน้อมของบริษัท ๔ โดยแท้"

จากข้อความข้างต้น เห็นได้ว่า รูปว่า จตุนฺนํ เป็นวิเสสนะของบทอิตถีลิงค์ว่า ปริสานํ จึงควรมีรูปว่า จตุนฺนํ อีกด้วย แต่ท่านไม่ได้กล่าวถึงรูปนี้ไว้ เพราะมีใช้น้อย

การประกอบรูปศัพท์ จตสฺสนฺนํ

ศัพท์เดิมเป็น จตุ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "สมฺปทาเน จตุตฺถี" (จตุ + นํ)

ลง สฺสํ อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ" (จตุ สฺสํ + นํ)

แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคด้วยสูตรว่า "วคฺคนฺตํ วา วคฺเค" (จตุ สฺสนฺ + นํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (จตฺ ุ สฺสนฺ + นํ)

แปลง อุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า "ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ" (จตฺ -ะ สฺสนฺ + นํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (จตฺ ⟶ -ะ สฺสนฺ + นํ)

สำเร็จรูปเป็น จตสฺสนฺนํ

จตุ สทฺทปทมาลา (อิตถีลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	จตสฺโส
ทุติยา	จตสฺโส
ตติยา	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
จตุตถี	จตสฺสนฺนํ
ปัญจมี	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
ฉัฏฐี	จตสฺสนฺนํ
สัตตมี	จตูสุ

นปุํสเก จตฺตาริ, จตฺตาริ.

ในนปุงสกลิงค์ ได้รูปว่า

[ปฐมา] จตฺตาริ

[ทุติยา] จตฺตาริ

จตุ สทฺทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	จตฺตาริ
ทุติยา	จตฺตาริ
ตติยา	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
จตุตถี	จตุนฺนํ
ปัญจมี	จตูหิ จตูภิ จตุพฺภิ
ฉัฏฐี	จตุนฺนํ
สัตตมี	จตูสุ

[๑๘๙ : ๒๕๑] ปญฺจาทีนมกาโร.

แปลงสระท้ายของ ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นที่แสดงอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับวิภัตติเป็น อ อักษร ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง

อนฺโต อ.ที่สุด *สงฺขฺยานํ* ของสังขยาศัพท์ ท. *ปญฺจาทีนํ* อันมี ปญฺจ เป็นต้น *อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขฺยานํ* อันนับเข้าในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ *สวิภตฺตีนํ* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *อกาโร* เป็น อ อักษร *โหติ* ย่อมเป็น *โยสุ* ในที่ โย วิภัตติ ท. ฯ

ปญฺจาทีนมกาโรติ โยสุ สวิภตฺติสฺส ปญฺจาทฺยนฺตสฺส อตฺตํ.

แปลงสระท้ายของ ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นกับวิภัตติเป็น อ อักษร ในที่ โย วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า ปญฺจาทีนมกาโร (แปลงสระท้ายของ ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นที่แสดงอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับวิภัตติเป็น อ อักษร ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงสระท้ายของ ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นกับวิภัตติเป็น อ อักษรในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง ได้รูปว่า ปญฺจ (ปญฺจ + โย) ในปฐมาและทุติยาวิภัตติ

ตามปกติท้าย ปญฺจ ก็เป็น อ อยู่แล้วการที่ท่านให้แปลง อ เป็น อ นี้ก็เพื่อป้องกันการแปลง โย วิภัตติเป็น อา และ เอ ด้วยสูตรว่า สพฺพโยนีนมาเอ นั่นเอง และทำให้ โย วิภัตติรวมกับสระ อ ท้ายศัพท์ ข้อความนี้กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์และสุตตนิเทศ

อย่างไรก็ตาม คำว่า อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขฺยํ (นับเข้าในอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์) ติดตามมาสู่สูตรนี้ สูตรนี้จึงห้ามวิธีของอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์อีกด้วย

- ห้ามวิธีของนปุงสกลิงค์ อันได้แก่ การแปลง นิ เป็น อา และ เอ ตามลำดับด้วยสูตรว่า สพฺพ-โยนีนมาเอ
- ห้ามวิธีของอิตถีลิงค์ อันได้แก่ การลบ โย วิภัตติท้าย ฆ และ ป ด้วยสูตรว่า ฆปโต จ โยนํ โลโป

อาทิ ศัพท์ใน ปญฺจาทีนํ มีความหมายว่า ปการะ คือ ประเภทเดียวกัน หมายถึง สังขยาศัพท์ที่ทำวิธีของสูตรนี้เหมือนกัน ได้แก่ ฉ (๖) เป็นต้นไปจนถึง อฏฺฐารส (๑๘) ดังคัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวว่า

อาทิสทฺเทน อฏฺฐารสนฺตา สงฺขฺยา คเหตพฺพา.[๑๙๔]

“ด้วย อาทิ ศัพท์พึงถือเอาสังขยาศัพท์มี อฏฺฐารส เป็นต้น”

ปญฺจ, ปญฺจ.

เช่น

[ปฐมา] ปญฺจ

[ทุติยา] ปญฺจ

การประกอบรูปศัพท์ ปญฺจ

ศัพท์เดิมเป็น ปญฺจ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา" (ปญฺจ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ปญฺจฺ -ะ + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง อ ท้าย ปญฺจ กับ โย วิภัตติเป็น อ ด้วยสูตรว่า "ปญฺจาทีนมกาโร" (ปญฺจฺ -ะ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ปญฺจฺ ⟶ -ะ)

สำเร็จรูปเป็น ปญฺจ

[๑๙๐ : ๒๕๒] ปญฺจาทีนมตฺตํ.

สระท้ายของสังขยามี ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็น อ ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติอยู่หลัง

อนฺโต อ.ที่สุด *สงฺขฺยานํ* ของสังขยาศัพท์ ท. *ปญฺจาทีนํ* อันมี ปญฺจ เป็นต้น *ยาติ* ย่อมถึง *อตฺตํ* ซึ่งความเป็น อ *สุนํหิสุ* ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ ท. ฯ

ปญฺจาทีนมตฺตนฺติ สุนํหิสุ ปญฺจาทฺยนฺตสฺส อตฺตํ.

แปลงสระท้ายของสังขยามี ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นเป็น อ ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า ปญฺจาทีนมตฺตํ (สระท้ายของสังขยามี ปญฺจ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็น อ ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติอยู่หลัง)

แม้ไม่มี อนฺต ศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรก่อน แต่ท่านอาจเพิ่ม อนฺต ศัพท์เข้ามาได้ การใช้ฉัฏฐีวิภัตติในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อนฺตาเปกฺข คือ มองหา อนฺต ศัพท์มาสัมพันธ์ด้วย หมายความว่า ให้เพิ่ม อนฺต ศัพท์เข้ามาแปลได้โดยไม่จำเป็นต้องกล่าวไว้ เหมือนบทที่ลงปัญจมีวิภัตติซึ่งอาจเพิ่ม ปร ศัพท์ (อยู่ท้าย) เข้ามาได้เช่นเดียวกัน

เอทีฆานมปวาโทยํ.

วิธีนี้เป็นสูตรห้ามการแปลง อ เป็น เอ และการทีฆะ

การแปลง อ เป็น อ ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตตินี้ มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลง อ เป็น เอ ในที่ สุ และ หิ วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า สุหิสฺวกาโร เอ และห้ามการทีฆะ อ เป็น อา ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า สุนํหิสุ จ

ข้อความข้างต้นนำมาจากปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่ท่านเปลี่ยนจากคำว่า เอตฺตทีฆาปวาโทยํ เป็น เอทีฆานมปวาโทยํ (เอทีฆานํ + อปวาโท + อยํ) นอกจากนั้น อาจแต่งบาลีเป็นรูปว่า เอทีฆตฺตาปวาโทยํ หรือ เอทีฆตฺตานมปวาโทยํ ก็ได้ เพราะในภาษาบาลี ภาวตัทธิตปัจจัย คือ ปัจจัยที่แสดงภาวตัทธิต อาจประกอบไว้โดยตรงเป็นรูปว่า เอตฺต, ทีฆตฺต หรือลบไปก็ได้ ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) กล่าวว่า โลโป (การลบปัจจัยย่อมมีได้)

แม้สูตรว่า ปญฺจาทีนมกาโร จะกล่าวถึงการแปลงสระท้ายเป็น อ แล้ว ท่านพระกัจจายนะกล่าว

สูตรว่า ปญฺจาทีนมตฺตํ อีกโดยไม่รวมไว้เป็นสูตรเดียวกันเพื่อแสดงวิธีที่ต่างกัน สูตรว่า ปญฺจาทีนมกาโร กล่าวถึงการแปลงสระท้ายกับวิภัตติที่เป็นนิมิตตะ แต่สูตรว่า ปญฺจาทีนมตฺตํ นั้นกล่าวถึงการแปลงสระท้ายเท่านั้น โดยไม่มีนิมิตตะร่วมด้วย

ปญฺจหิ, ปญฺจนฺนํ, ปญฺจสุ.

[ตติยา/ปัญจมี] ปญฺจหิ

[จตุตถี/ฉัฏฐี] ปญฺจนฺนํ

[สัตตมี] ปญฺจสุ

ลิงฺคตฺตเย สมํ.

ในไตรลิงค์มีรูปเหมือนกัน

การประกอบรูปศัพท์ ปญฺจนฺนํ

ศัพท์เดิมเป็น ปญฺจ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถี” (ปญฺจ + นํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปญฺจฺ -ะ + นํ)

ในที่ นํ วิภัตติอยู่ท้าย แปลงสระ อ ท้าย ปญฺจ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญฺจาทีนมตฺตํ” (ปญฺจฺ -ะ + นํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ปญฺจฺ ⟶ -ะ นํ)

ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง ลง นฺ อาคมด้วยสูตรว่า “โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ” (ปญฺจนฺนํ)

สำเร็จรูปเป็น ปญฺจนฺนํ

ปญฺจ สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	เอกพจน์
ปฐมา	ปญฺจ
ทุติยา	ปญฺจ
ตติยา	ปญฺจหิ ปญฺจภิ
จตุตถี	ปญฺจนฺนํ
ปัญจมี	ปญฺจหิ ปญฺจภิ
ฉัฏฐี	ปญฺจนฺนํ
สัตตมี	ปญฺจสุ

เอวํ ฉสตฺตอฏฺจนวทสาทโย อฏฺจารสนฺตา.

ศัพท์ว่า ฉ, สตฺต, อฏฺจ, นว และ ทส เป็นต้น มี อฏฺจารส เป็นที่สุด พึงกระจายเหมือนอย่างนี้

สังขยาศัพท์เหล่านี้มีรูปในวิภัตติ ๗ เหมือน ปญฺจ ศัพท์ คือ

ฉ (๖)	สตฺต (๗)	อฏฺจ (๘)
นว (๙)	ทส (๑๐)	เอกาทส, เอการส (๑๑)
ทฺวาทส, พารส (๑๒)	เตรส (๑๓)	จุทฺทส, โจทฺทส, จตุทฺทส (๑๔)
ปนฺนรส, ปณฺณรส, ปญฺจทส (๑๕)	โสฬส (๑๖)	สตฺตรส (๑๗)
อฏฺจารส (๑๘)		

ส่วนสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ๑๙ เป็นต้น บาลีใช้เป็น เอกูนวีสติ (๒๐ หย่อน ๑) แจกเหมือน วีสติ ศัพท์เพราะมี วีสติ อยู่ท้ายเหมือนกัน ไม่ใช่เป็น นวาทส (๑๙)

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๒๓-๒๔) อธิบายเพิ่มเติมว่า ฉ ศัพท์มีรูปพิเศษที่ซ้อน ส เป็น สฺส ในที่ สุ วิภัตติอยู่หลังด้วยมหาสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ พบในคาถาและจุณณิยะบางแห่ง เช่น ในเหมวตสูตร มีข้อความว่า

ฉสฺสุ โลโก สมุปฺปนฺโน ฉสฺสุ กุพฺพติ สนฺถวํ
ฉนฺนเมว อุปาทาย ฉสฺสุ โลโก วิหญฺญติ.[๑๙๕]

"เมื่ออายตนะ ๖ เกิดขึ้น สัตว์โลกจึงเกิดขึ้น สัตว์โลกย่อมยินดีในอายตนะ ๖
สัตว์โลกยึดถืออายตนะ ๖ นั่นแล ย่อมเดือดร้อนเพราะอายตนะ ๖"

นอกจากนั้น ท่านยังอ้างข้อความจากเทวตาสังยุตต์ว่า ฉสฺสุ อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ อายตเนสุ (ในอายตนะภายในและภายนอก ๖) อย่างไรก็ตาม ข้อความข้างต้นไม่พบในเทวตาสังยุตต์ อีกทั้งท่านยังกล่าวว่าในฉบับใบลานของไทยเป็นต้นพบรูปว่า ฉสฺสุ

ในฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ ใช้เป็นรูปว่า ฉสุ ทั้งหมด

สรุปความว่าตามมติของคัมภีร์นี้ สังขยาศัพท์ทั้งหลาย เอก ศัพท์เป็นสรรพนามเท่านั้น ส่วน ทฺวิ, ติ และ จตุ แม้จะเป็นสรรพนามตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่คัมภีร์นี้ก็ถือเอาว่าเป็นสังขยาศัพท์ ไม่ใช่สรรพนาม ลิงค์และพจน์ของ เอก ศัพท์เป็นต้น พึงทราบดังนี้

- เอก มีรูปต่างกันในไตรลิงค์ + เอกพจน์
- ทฺวิ มีรูปเหมือนกันในไตรลิงค์ + พหูพจน์

- ติ มีรูปต่างกันในไตรลิงค์ + พหูพจน์
- จตุ มีรูปต่างกันในไตรลิงค์ + พหูพจน์
- ปญฺจ ฯเปฯ อฏฺฐารส มีรูปเหมือนกันในไตรลิงค์ + พหูพจน์

วีสตฺยาทโย อานวุติยา อิตฺถิลิงฺเคกวจนนฺตา.

ศัพท์ว่า วีสติ (๒๐) เป็นต้นจนถึง นวุติ (๙๐) เป็นศัพท์อิตถีลิงค์และลงท้ายด้วยเอกพจน์

คำว่า อิตฺถิลิงฺเคกวจนนฺตา ตัดบทเป็น อิตฺถิลิงฺคา (มีอิตถีลิงค์) + เอกวจนนฺตา (มีเอกพจน์เป็นที่สุด)

คำว่า นวุติ (๙๐) นี้ หมายความไปจนถึง อฏฺฐนวุติ (๙๘) ที่มี นวุติ ศัพท์อยู่ท้าย แต่ความหมาย ๙๙ บาลีใช้เป็น เอกูนสตํ (ร้อยหย่อนหนึ่ง) แจกตาม สตํ

คำว่า วีสติ (๒๐) เป็นต้นนั้น แม้จะมีความหมายเป็นพหูพจน์ แต่ในภาษาบาลีและสันสกฤตประกอบใช้เป็นเอกพจน์เท่านั้นโดยมุ่งหมายถึงเนื้อความที่เป็นกลุ่ม เพราะ ๒๐ ก็คือ ๑๐ สองกลุ่ม และ ๓๐ ก็คือ ๑๐ สามกลุ่ม อย่างไรก็ตาม บทวิเสสยะของ วีสติ เป็นต้นนั้นต้องลงท้ายด้วยพหูพจน์เท่านั้น เช่น

[ปุงลิงค์] วีสติ ปุริสา (บุรุษ ๒๐ คน)
[อิตถีลิงค์] วีสติ รตฺติโย (ราตรี ๒๐ คืน)
[นปุงสกลิงค์] วีสติ จิตฺตานิ (จิต ๒๐ ดวง)

ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายจากฎีกาใหม่ (หน้า ๑๒๔) นอกจากนั้น ผู้แปลเข้าใจว่า ติ อาคมที่ลงท้าย วีส ศัพท์ด้วยสูตรว่า ติ จ (ลง ติ อาคมในที่สุดของสังขยาศัพท์ตามสมควร) เป็นการบังคับให้เป็นอิตถีลิงค์ ข้อนี้คล้ายกับบทกิตก์ที่ลง ติ ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิตฺถิยมติยโว วา (เมื่อควรกล่าวอิตถีลิงค์ลง อ, ติ และ ยุ ปัจจัยได้บ้าง) แม้แสดงความหมายที่เป็นกิริยาอาการอันเป็นภาวสาธนะก็ต้องประกอบใช้เป็นอิตถีลิงค์เท่านั้น เช่น คติ (การไป), รติ (ความยินดี) เป็นต้น

วีสติ รตฺติว.

วีสติ ศัพท์ พึงกระจายเหมือน รตฺติ ศัพท์

ในประโยคหน้าได้แสดงลิงค์และพจน์ของ วีสติ ศัพท์แล้ว บัดนี้ กล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงวิธีกระจายรูปศัพท์ว่า วีสติ ศัพท์แจกตาม รตฺติ ศัพท์

อนึ่ง นอกจากรูปว่า วีสติ (ลง ติ ท้าย วีส) แล้ว ยังมีรูปว่า วีสํ (ทส + โย, ทส = วี โย = อีสํ), วีสา (ลง อา อิตถีปัจจัย) อีกด้วย

วีสติ สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	**เอกพจน์**
ปฐมา	วีสติ
อาลปนะ	วีสติ
ทุติยา	วีสตึ
ตติยา	วีสติยา
จตุตถี	วีสติยา
ปัญจมี	วีสติยา
ฉัฏฐี	วีสติยา
สัตตมี	วีสติยา วีสติยํ

วีสา สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	**เอกพจน์**
ปฐมา	วีสํ
อาลปนะ	วีสํ
ทุติยา	วีสํ
ตติยา	วีสาย
จตุตถี	วีสาย
ปัญจมี	วีสาย
ฉัฏฐี	วีสาย
สัตตมี	วีสาย วีสายํ

เอวํ ตึสติ.

ตึสติ ก็เช่นเดียวกัน

แม้ ตึสติ ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย ติ อาคม ก็เช่นเดียวกันคือแจกตาม รตฺติ ศัพท์ แต่ศัพท์ต่อไปนี้ไม่ลง ติ อาคมแล้ว จึงไม่แจกตาม รตฺติ ศัพท์ เพราะ ติ อาคมต้องลงท้าย วีส และ ตึส เท่านั้น

อนึ่ง นอกจากรูปว่า ตึสติ (ลง ติ ท้าย ตึส) แล้ว ยังมีรูปว่า ตึสํ (ทส + โย, ทส = ติ โย = อีสํ), ตึสา (ลง อา อิตถีปัจจัย) อีกด้วย เช่น ข้อความในพรหมชาลสูตร ว่า วีสมฺปิ ชาติโย, ตึสมฺปิ ชาติโย, จตฺตาลีสมฺปิ ชาติโย, ปญฺญาสมฺปิ ชาติโย (๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง)

นอกเหนือจากนั้น ในสามัญญผลสูตรพบรูปที่ลงทุติยาวิภัตติว่า วีเส, ตึเส ในประโยคว่า วีเส นิคณฺรสเต (นิครนถ์สองพัน) เป็นต้นทั้งที่ความจริงรูปเหล่านี้เป็น อา การันต์ อิตถีลิงค์ ตามกฎไวยากรณ์ทั่วไป ผู้แต่งพาลาวตารฎีกาใหม่เห็นว่า รูปว่า วีเส, ตึเส มีการแปลง โย วิภัตติเป็น เอ แต่ไม่ใช่ภาษามคธที่ถูกต้อง เพียงเป็นภาษามาคธีที่คล้ายคลึงกับภาษามคธเท่านั้น

จตฺตาลีสํปญฺญาสํสทฺเทหิ ปราสํ สพฺพาสํ วิภตฺตีนํ สพฺพาสมาโทตีห อาทิสทฺเทน โลโป.

ลบวิภัตติทั้งหมดที่อยู่ท้าย จตฺตาลีสํ และ ปญฺญาสํ ศัพท์ ด้วย อาทิ ศัพท์ในสูตรว่า สพฺพาส (ลบวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั่นเทียว) เป็นต้นนี้

บทว่า จตฺตาลีสํ (๔๐) และ ปญฺญาสํ (๕๐) มีนิคคหิตอยู่ท้าย จึงลบวิภัตติเอกพจน์ทั้งหมดด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น บทเหล่านี้ลงท้ายด้วยเอกพจน์เท่านั้นตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในประโยคหน้า อนึ่ง การที่บทเหล่านี้มีนิคคหิตอยู่ท้าย ก็เพราะว่าแปลง จตุ ศัพท์เป็น จตฺตาร (ต่อมาจึงแปลง ร เป็น ล), ปญฺจ เป็น ปญฺญา และแปลง โย เป็น อีสํ ด้วยสูตรว่า คณเน ทสสฺส ทฺวิติจตุปญฺจฉสตฺตอฏฺฐนวกานํ วีติจตฺตารปญฺญาฉสตฺตาสนวา โยสุ โยนญฺจีสมาสํจิริตีตุติ (ในการนับจำนวน แปลง ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐ และ ๙๐ เป็น วี, ติ, จตฺตาร, ปญฺญา, ฉ, สตฺต, อส และ นว ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง[ตามลำดับ] และแปลง โย วิภัตติ เป็น อีสํ, อาสํ, จิ, ริ, ติ, อีติ และ อุติ)

สฏฺฐิ วีสตีว.

ศัพท์ว่า สฏฺฐิ (๖๐) พึงกระจายเหมือน วีสติ ศัพท์

ฎีกาใหม่กล่าวว่ารูปว่า สฏฺฐึ ก็มีได้เหมือนกัน โดยลงนิคคหิตเป็นอาคมด้วยสูตรว่า นิคฺคหีตญฺจ ดังคำว่า จกฺขุํ อุทปาทิ (จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว) เป็นต้น

เอวํ สตฺตติ อสีติ นวุติ.

ศัพท์ว่า สตฺตติ (๗๐) อสีติ (๘๐) และ นวุติ (๙๐) ก็เช่นเดียวกัน

สตํ นปุํสกเมกวจนนฺตํ.

บทว่า สตํ (ร้อย) เป็นนปุงสกลิงค์ ลงท้ายด้วยเอกพจน์

เอวํ สหสฺสาทิ.

ศัพท์ว่า สหสฺส (พัน) เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

คำว่า สตํ, สหสฺสํ แม้จะกล่าวถึงจำนวนมาก ก็นิยมใช้เป็นเอกพจน์ และเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น โดยคล้อยตามวิธีใช้ในพระไตรปิฎกตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน

นอกจาก สหสฺส ศัพท์แล้ว จำนวนถัดจากนี้ คือ นิยุต, ทสสหสฺส (หมื่น), ลกฺข, สตสหสฺส (แสน) และ ทสสตสหสฺส (ล้าน) ก็เป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์เท่านั้น ท่านละไว้ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า สหสฺสาทิ (ศัพท์ว่า สหสฺส เป็นต้น)

โกฏิ วีสตีว.

ศัพท์ว่า โกฏิ (โกฏิ) พึงกระจายเหมือน วีสติ ศัพท์

โกฏิ ศัพท์ที่มีความหมายว่า สิบล้าน เป็นเอกพจน์ อิตถีลิงค์เหมือน วีสติ ศัพท์

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ไม่ได้เอ่ยถึงสูตรว่า คณเน เป็นต้นเพื่อการประกอบรูปศัพท์ วีสติ เป็นต้นไว้ในนามกัณฑ์และตัทธิตกัณฑ์ เพราะท่านคงเห็นว่าศัพท์เหล่านี้เป็นสัญญาศัพท์ที่ปรากฏในโลกโดยความเป็นรุฬหินาม ไม่ต้องแยกรากศัพท์และทำตัวรูปแต่อย่างใด

ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์และปทสาธนฎีกาว่า

เกจิ วีสติอาทโยปิ นิปฺผาเทนฺติ. เต ปนิธ โลกปฺปสิทฺธา สญฺญาสทฺทาเยวาติ น นิปฺผาทียนฺเต.[๑๙๖]

“อาจารย์บางท่านย่อมให้สำเร็จสังขยาศัพท์มี วีสติ เป็นต้น แต่สังขยาศัพท์เหล่านั้นเป็นเพียงสัญญาศัพท์ที่ปรากฏในโลก ดังนั้น เราจึงมิได้ให้สำเร็จในคัมภีร์นี้”

กจฺจายเนน วีสติอาทโยปิ อเนกายาเสน นิปฺผาทิตา. เต ปนิธ โลกปฺปสิทฺธา สญฺญาสทฺทาเยวาติ น นิปฺผาทียนฺเต. ยถา โกฏิอาทโย สกนาเมหิ สญฺญาสทฺทา.[๑๙๗]

“ท่านพระกัจจายนะให้สำเร็จสังขยาศัพท์มี วีสติ เป็นต้น ด้วยความเพียรเป็นอันมาก แต่สังขยา-ศัพท์เหล่านั้นเป็นเพียงสัญญาศัพท์ที่ปรากฏในโลก

ดังนั้น เราจึงมิได้ให้สำเร็จในคัมภีร์นี้ เหมือนสัญญาศัพท์มี โกฏิ เป็นต้น ที่ให้สำเร็จด้วยชื่อของตน”

ที่จริงแล้ว รูปว่า โกฏิ เป็นต้นเป็นสังขยาศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ ท่านพระกัจจายนะกล่าวถึง

รูปนี้ไว้ในสูตรว่า สกนาเมหิ แต่โมคคัลลานไวยากรณ์เห็นว่าแม้รูปว่า วีสติ เป็นต้นก็แยกรากศัพท์ไม่ได้เหมือน โกฏิ ศัพท์เป็นต้นนั้น สรุปความลิงค์และพจน์ของสังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอก ถึง โกฏิ ดังนี้

จำนวน	สังขยาศัพท์	ลิงค์	พจน์
๑ (หนึ่ง)	เอก	ไตรลิงค์	เอกพจน์
๒ (สอง)	ทฺวิ	อลิงค์	พหูพจน์
๓ (สาม)	ติ	ไตรลิงค์	พหูพจน์
๔ (สี่)	จตุ	ไตรลิงค์	พหูพจน์
๕ (ห้า)	ปญฺจ	อลิงค์	พหูพจน์
๖ (หก)	ฉ	อลิงค์	พหูพจน์
๗ (เจ็ด)	สตฺต	อลิงค์	พหูพจน์
๘ (แปด)	อฏฺฐ	อลิงค์	พหูพจน์
๙ (เก้า)	นว	อลิงค์	พหูพจน์
๑๐ (สิบ)	ทส	อลิงค์	พหูพจน์
ยี่สิบ	วีสติ วีสํ วีสา	อิตถีลิงค์	เอกพจน์
สามสิบ	ตึสติ ตึส ตึสา	อิตถีลิงค์	เอกพจน์
สี่สิบ	จตฺตาลีสํ	อิตถีลิงค์	เอกพจน์
ห้าสิบ	ปญฺญาสํ	อิตถีลิงค์	เอกพจน์
หกสิบ	สฏฺฐิ	อิตถีลิงค์	เอกพจน์
เจ็ดสิบ	สตฺตติ	อิตถีลิงค์	เอกพจน์
แปดสิบ	อสีติ	อิตถีลิงค์	เอกพจน์
เก้าสิบ	นวุติ	อิตถีลิงค์	เอกพจน์
ร้อย	สต	นปุงสกลิงค์	พจน์ทั้ง ๒
พัน	สหสฺส	นปุงสกลิงค์	พจน์ทั้ง ๒
หมื่น	ทสสหสฺส	นปุงสกลิงค์	พจน์ทั้ง ๒
แสน	สตสหสฺส	นปุงสกลิงค์	พจน์ทั้ง ๒
ล้าน	ทสสตสหสฺส	นปุงสกลิงค์	พจน์ทั้ง ๒
โกฏิ	โกฏิ	อิตถีลิงค์	เอกพจน์

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๖๖) ประพันธ์คาถาแสดงลิงค์ของสังขยาศัพท์ในภาษาบาลีว่า

ทฺวาทโย อฏฺฐารสนฺตา ติลิงฺคา พหุวาจกา
วีสตฺยาทินวุตฺยนฺตา อิตฺถิลิงฺเคกวาจกา.

สตาที อสงฺเขฺยยฺยนฺตา นปุํสกา ทฺวิวาจกา
โกฏิตฺตย'มกฺโขภิณี อิตฺถิลิงฺคา ทฺวิวาจกา.[๑๙๘]

"๑. สังขยาศัพท์มี ทฺวิ เป็นต้น อฏฺฐารส อยู่ท้าย เป็นลิงค์ทั้ง ๓ แสดงพหูพจน์

๒. สังขยาศัพท์มี วีสติ เป็นต้น นวุติ อยู่ท้าย เป็นอิตถีลิงค์ แสดงเอกพจน์

๓. สังขยาศัพท์มี สต เป็นต้นมี อสงฺเขฺยยฺย อยู่ท้าย เป็นนปุงสกลิงค์ แสดงพจน์ทั้ง ๒

๔. โกฏิ ศัพท์ทั้งสาม [โกฏิ ปโกฏิ และ โกฏิปฺปโกฏิ] และ อกฺโขภิณี เป็นอิตถีลิงค์ แสดงพจน์ทั้ง ๒"

ราสิเภเท ตุ สพฺพตฺถ พหุวจนมฺปิ.

แต่ในการจำแนกหมู่ แม้พหูพจน์ย่อมมีในสังขยาศัพท์ทั้งปวง[ที่เป็นเอกพจน์มี วีสติ เป็นต้น]

คำว่า ราสิเภเท แปลตามศัพท์ว่า "ครั้นเมื่อประเภทของหมู่" และเพิ่มปาฐเสสะว่า วตฺตพฺเพ (อันท่านพึงกล่าว) หรือ สติ (มีอยู่) เข้ามาแปลร่วมกัน

ตุ ศัพท์ทำหน้าที่วิเสสโชตกะ (แสดงความพิเศษ) หมายความว่า แม้สังขยาศัพท์ที่เป็นเอกพจน์แน่นอนก็อาจใช้เป็นพหูพจน์ได้เมื่อมีหมู่หลายกลุ่ม

ยถา เทฺว วีสติโย พุทฺธทนฺตา. ติสฺโส วีสติโย ทินฆฏิกา.

เช่น

เทฺว วีสติโย พุทฺธทนฺตา (พระทนต์ของพระพุทธเจ้า ๔๐ ซี่)

ติสฺโส วีสติโย ทินฆฏิกา (ชั่วโมงแห่งวัน ๖๐ ชั่วโมง)

เอวมญฺญตฺร.

ในสังขยาศัพท์อื่นก็เช่นเดียวกัน

ถ้าใช้โดยทั่วๆ ไป สังขยาที่เป็นเอกพจน์แน่นอน คือ วีสติ เป็นต้นไปถึง สตํ, สหสฺสํ อาจใช้เป็นรูปพหูพจน์ได้ ในกรณีที่กล่าวแยกหมู่มากกว่าหนึ่งหมู่ เช่น

- เทฺว วีสติโย (๔๐) คือ ๒๐ สองครั้ง คำนี้มีความหมายเหมือน จตฺตาลีสํ (๔๐) ถ้าไม่ต้องการกล่าวถึงการจำแนกหมู่ ก็ใช้เป็นสังขยาศัพท์ตามปกติว่า จตฺตาลีสํ พุทฺธทนฺตา
- ติสฺโส วีสติโย (๖๐) คือ ๒๐ สามครั้ง คำนี้มีความหมายเหมือน สฏฺฐิ (๖๐) ถ้าไม่ต้องการกล่าวถึงการจำแนกหมู่ ก็ใช้เป็นสังขยาศัพท์ตามปกติว่า สฏฺฐิ ทินฆฏิกา
- เทฺว สตานิ (๒๐๐) คือ ๑๐๐ สองครั้ง
- เทฺว สหสฺสานิ (๒,๐๐๐) คือ ๑,๐๐๐ สองครั้ง

สังขยาดังกล่าวชื่อว่า คุณิตสังขยา (สังขยาคูณ) โดยปกติภาษาบาลีมักนิยมใช้มิสสกสังขยา คือ สังขยาผสม เช่น เอกาทส (๑๑) คือ ๑ + ๑๐ ซึ่งบาลีตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เอกญฺจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งกับสิบ) หรือ เอเกน อธิกา ทส เอกาทส (สิบเพิ่มอีกหนึ่ง) แต่ในที่นี้กล่าวถึงคุณิตสังขยาดังกล่าว สังขยาทั้งสองประการนี้ใช้มากที่สุดในภาษาบาลี

นอกจากนั้นยังมีสังขยาอื่น คือ สัมพันธสังขยา สังเกตสังขยา และอเนกสังขยา ใช้เฉพาะแห่งเท่านั้น จึงไม่ขอกล่าวไว้ในเรื่องนี้ (ดู ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๓ สูตร ๔๐๖)

อนึ่ง ในคำว่า ติสฺโส วีสติโย ทินฆฏิกา อาจใช้เป็นรูปว่า เทฺว ตึสติโย ทินฆฏิกา ก็ได้ แม้คำว่า อสีติ อนุพฺยญฺชนานิ (พระอนุพยัญชนะ ๘๐) ก็อาจจะใช้เป็นรูปว่า เทฺว จตฺตาลีสติโย อนุพฺยญฺชนานิ หรือ จตสฺโส วีสติโย อนุพฺยญฺชนานิ ก็ได้ ส่วนคำว่า อสีติ มหาสาวกา (พระมหาสาวก ๘๐) ก็อาจใช้เป็นรูปว่า เทฺว จตฺตาลีสติโย มหาสาวกา หรือ จตสฺโส วีสติโย มหาสาวกา ก็ได้

คำว่า ฆฏิกา มีคำไวพจน์อยู่อีก ๖ ศัพท์ คือ ฆฏี, ฆฑี, ฆฑิกา, นาฑี, นาฑิกา และ ทณฺฑ กล่าวไว้ในอภิธานนิสสัยใหม่ (ฉบับวัดตองปอก คำอธิบายคาถา ๗๔) นอกจากนั้น เวลา ๖๐ ชั่วโมงที่กล่าวไว้ในเรื่องนี้ พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

ฆฏิกา สฏฺฐฺยโหรตฺโต ปกฺโข เต ทส ปญฺจ จ
เต ตุ ปุพฺพาปรา สุกฺก- กาฬา มาโส ตุ เต ทุเว.[๑๙๙]

"๖๐ ชั่วโมง เป็นวันคืนหนึ่ง
วันคืนเหล่านั้น ๑๕ วันคืน ชื่อว่า ปักษ์
ปักษ์เหล่านั้นที่มีก่อน ชื่อว่า สุกกปักษ์ (ข้างขึ้น) ที่มีภายหลัง ชื่อว่า กาฬปักษ์ (ข้างแรม)
ปักษ์เหล่านั้น ๒ ปักษ์ ชื่อว่า มาสะ (เดือน)"

เวลาในสมัยก่อนทั้งในอินเดีย พม่า และไทย ก่อนจะนิยมใช้เวลาสากลเหมือนในปัจจุบัน ถือว่าวันหนึ่งมี ๖๐ ชั่วโมง โดยแบ่งเป็น ๖ ยาม แต่ละยามมี ๑๐ ชั่วโมง กลางวันมี ๓ ยาม หรือ ๓๐ ชั่วโมง กลางคืนมี ๓ ยาม หรือ ๓๐ ชั่วโมง จึงรวมเป็น ๖๐ ชั่วโมง

ในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา กล่าวถึงยาม ๖ ยามในกลางวันและกลางคืน (ยามมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปหาระ) โดยเฉพาะยามกลางคืนเรียกว่า ปฐมยาม มัชฌิมยาม ปัจฉิมยาม บ้าง หรือ ปุริมยาม มัชฌิมยาม ปัจฉิมยาม บ้าง หรือ ปุริมยาม ทุติยยาม ตติยยาม บ้างตามสมควร

คำว่า ยาม มีความหมายว่า ส่วน คือ ส่วนหนึ่งในหกส่วน

คัมภีร์ณวาทิโมคคัลลานจำแนกยามไว้เป็น ๖ ยาม หรือ ๘ ยามโดยกล่าวว่า

ยาตีติ ยาโม. ทินสฺส ฉฏฺโฐ ภาโค, อฏฺฐโม วา.[๒๐๐]

“ส่วนที่ดำเนินไป ชื่อว่า ยาม คือ ส่วนที่ ๖ หรือส่วนที่ ๘ ของวัน”

ถ้าจำแนกเป็น ๖ ยาม นับแต่ละยามมี ๑๐ ชั่วโมงตามเวลายุคเก่า หรือมียามละ ๔ ชั่วโมงตามเวลาในปัจจุบัน ถ้าจำแนกเป็น ๘ ยาม นับแต่ละยามมี ๗ ชั่วโมงครึ่งตามเวลายุคเก่า หรือมียามละ ๓ ชั่วโมงตามเวลาในปัจจุบัน อนึ่ง การจำแนกยามเป็น ๘ ยามตามอีกมติหนึ่งนี้ พบในคัมภีร์เหล่านี้ คือ

- ศัพทกัลปทรุมะ กล่าวว่า

ทิวารตฺตีนํ จตุตฺถภาเคกภาโค.[๒๐๑] *(ทิวาราตฺรโยศฺจตุรฺถภาไคกภาคะ)*

“ส่วนหนึ่งอันเป็นส่วนที่ ๔ ของทิวาราตรี”

- กัจจายนสารฎีกาใหม่ กล่าวว่า

ตตฺถ อตีตรตฺติยา อติกฺกนฺตาย นิสฺสยสมฺพนฺธิปจฺฉิโม ปริจฺเฉทวเสน ยายนฺโต คมนฺโต ปวตฺตนฺโต ยาโม, จตุตฺโถ ภาโค ปหาโร.[๒๐๒]

“ยามท้ายของราตรีที่ล่วงแล้ว คือ ยามที่เกี่ยวเนื่องอันเป็นที่อาศัยของราตรีที่ผ่านไปแล้ว ชื่อว่า ยาม เพราะดำเนินไปด้วยการกำหนด[เวลา] หมายถึง ปหาระอันเป็นส่วนที่ ๔”

- โลกนิติ กล่าวว่า

จตุยามํ ตุ ยาจโก.[๒๐๓]

“ยาจกนอน ๔ ยาม”

ในสมัยก่อน ชาวพม่ามีอุปกรณ์กำหนดเวลาโดยการใช้น้ำเป็นเครื่องกำหนด คือ ตั้งหม้อน้ำใหญ่ไว้ให้นิ่ง แล้วนำหม้อใบเล็กที่เจาะรูเท่ารูเข็มไปวางไว้ในหม้อน้ำใหญ่ เมื่อหม้อใบเล็กนั้นมีน้ำเข้าเต็มแล้วจมน้ำครั้งหนึ่งก็ถือว่าเป็น ๑ ชั่วโมง เจ้าหน้าที่จะตีฆ้อง ๑ ครั้งเป็นสัญญาณ และเมื่อหม้อใบเล็กจมน้ำ

๑๐ ครั้ง ก็ถือว่าเป็น ๑ ยาม จะตีกลองเป็นสัญญาณ ๑ ครั้ง และเมื่อตีกลองครบ ๖๐ ครั้งก็ถือเป็นวันหนึ่ง คัมภีร์อภิธานนิสสัยใหม่ (ฉบับปคุกกู คำอธิบายคาถา ๗๔) นำกาพย์พม่าที่กล่าวถึงเรื่องนี้มาแสดงว่า

"ตั้งหม้อน้ำทองแดง ๑๖ กหาปณะ มีปากกว้าง ๙ นิ้ว สูง ๗ นิ้ว แล้วนำหม้อใบเล็กที่เจาะรูเท่าเส้นผม ๑๖ เส้นของเด็กหญิงอายุ ๑๒ ขวบ เมื่อหม้อใบเล็กจมน้ำ ๑ ครั้ง ถือเป็น ๑ ชั่วโมง เมื่อจม ๑๐ ครั้งให้ตีกลอง"

ประเทศไทยในสมัยก่อนนิยมใช้นาฬิกาแดด, นาฬิกาทราย และนาฬิกาน้ำ พบในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ (หน้า ๔๔๐) ว่า

"นาฬิกาแดด น. นาฬิกาชนิดหนึ่ง อาศัยเงาไม้หรือเงาแผ่นโลหะเป็นต้นที่ปรากฏบนหน้าปัด

นาฬิกาทราย น. อุปกรณ์ที่ใช้สำหรับวัดเวลา ประกอบด้วยกระเปาะแก้ว ๒ กระเปาะที่มีรูเล็กๆ ทะลุถึงกัน ข้างในบรรจุทรายที่จะไหลจากกระเปาะหนึ่งไปยังอีกกระเปาะหนึ่งได้หมดพอดีในเวลาที่กำหนดไว้

นาฬิกาน้ำ น. อุปกรณ์ที่ใช้สำหรับวัดเวลาโดยอาศัยการหยดหรือการไหลของน้ำที่มีปริมาณตามที่กำหนดไว้"

นอกจากนั้น สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑๕ หน้า ๙๖๖๐ ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

"เชื่อกันว่า ชาวอียิปต์ได้ริเริ่มประดิษฐ์นาฬิกาแดด โดยสังเกตจากเงาของแสงแดด ในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกันนี้ ยังมีนาฬิกาทรายและนาฬิกาน้ำที่อาศัยอัตราการไหลของทรายและน้ำผ่านรูรั่วบอกเวลา ต่อมาจึงมีการประดิษฐ์นาฬิกาที่มีกลไกแทน แต่ต้นตอของนาฬิกาแบบนี้ ยังไม่เป็นที่ทราบชัด นาฬิกาชนิดที่อาศัยตัวจักรและฟันเฟือง และเก่าแก่มาก ยังคงเก็บรักษาอยู่ที่โบสถ์ซอลส์เบอรี (Salisbury Cathedral) ประเทศอังกฤษ"

คำว่า ฆฏิกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ฆเฏน ญาปฺยา ฆฏี, ฆฏี เอว ฆฏิกา = ชั่วโมงที่บุคคลพึงให้รู้ด้วยหม้อน้ำนั่นแหละ ชื่อว่า ฆฏิกา (ฆฏี ศัพท์ <ฆฏ ศัพท์ + อ ปัจจัยในความหมายว่า พึงให้รู้ + อี อิตถีปัจจัย> + ก สกัตถปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

หรือ

- ฆฏยติ วิหิตการิยกรณายาติ ฆฏิกา = ชั่วโมงที่ยังบุคคลให้พยายามเพื่อทำผลที่ตระเตรียมไว้ ชื่อว่า ฆฏิกา (ฆฏ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณฺวุ ปัจจัย)

คัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิกล่าวถึงเรื่องนี้โดยนำข้อความมาจากคัมภีร์ชโยติวิทาภรณะ (คัมภีร์ดาราศาสตร์ชื่อวิทาภรณะ) ว่า

ฆฏิกา. ถี. คุรุกฺขรานมุทิตํ จ สฏฺจิยา, ปลํ ปลานํ ฆฏิกา กิเรกา อิติ โชติพฺพิทาภรโณตฺเต สฏฺจิปลสรีรเก ทณฺฑรูเป กาเล. ฆฏยติ วิหิตการิยกรณาย, ฆฏ + เณ, ณฺวุ, ทณฺฑทฺวยรูเป มุหุตฺตสรีรเก กาเล, อปฺโป ฆโฏ กนฺ, สฺวปฺเป ฆเฏ. อิวตฺเถ กนฺ, นิตมฺเพ น.[๒๐๔]

(ฆฏิกา. สฺตรี. คุรฺววกฺษราณามุทิตํ จ ฉฏฺจฺยา, ปลํ ปลานํ ฆฏิกา กิไรเกติ โชฺยติรฺวิทาภรโณกฺเต ฉษฺจิปลาตฺมเก ทณฺฑรูเป กาเล, ฆฏยติ วิหิตการฺยยกรณาย, ฆฏ - ณิจฺ - ณฺวุลฺ, ทณฺฑทฺวยรูเป มุหุรฺตฺตาตฺมเก กาเล, อลฺโป ฆฏะ กนฺ, สฺวลฺเป ฆเฏ. อิวารฺเถ กนฺ, นิตมฺเพ น.)

“ฆฏิกา อิตถีลิงค์ ย่อมเป็นไป :-

- ในเวลาที่มีสภาพ คือ ชั่วโมง อันมี ๖๐ ชั่วโมงเป็นจำนวนสูงสุดซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์ชโยติวิทาภรณะว่า คุรุกฺขรานมุทิตํ จ สฏฺจิยา, ปลํ ปลานํ ฆฏิกา กิเรกา (ชั่วโมงหนึ่งใน ๖๐ ชั่วโมงอันเป็นจำนวนสูงสุดที่ปรากฏแล้ว เป็นฆฏิกาหนึ่ง) มีรูปวิเคราะห์ว่า ฆฏยติ วิหิตการิยกรณาย (ชั่วโมงที่ยังบุคคลให้พยายามเพื่อทำผลที่ตระเตรียมไว้ ชื่อว่า ฆฏิกา) ฆฏ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณฺวุ ปัจจัย
- ในเวลาที่มีสภาพ คือ มุหุตตะ (ครู่หนึ่ง) ซึ่งมีจำนวน ๒ ชั่วโมง
- ในหม้อเล็ก มีรูปวิเคราะห์ว่า อปฺโป ฆโฏ ฆฏิกา (หม้อเล็ก ชื่อว่า ฆฏิกา) ลง กนฺ ปัจจัย หรือลง กนฺ ปัจจัยในอรรถของ อิว ศัพท์
- ในตะโพก เป็นนปุงสกลิงค์”

เอเสโส เอตนฺติปฺ- ปสิทฺธิ โลกสฺส โหติ ยตฺถตฺเถสุ
ถีปุมนปุํสกานิตฺ- ยุจฺจนฺเต ตานิมานิ โลเกนตฺถา.

“ความปรากฏแก่ชาวโลกว่า เอสา (หญิงนั่น) เอโส (บุรุษนั่น) เอตํ (บัณเฑาะก์นั่น) มีอยู่ในอรรถเหล่าใด ชาวโลกย่อมกล่าวอรรถเหล่านั้นว่าเป็นอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์”

คำว่า ตานิมานิ เป็นวิเสสนะของ อตฺถา แต่เป็นลิงควิปัลลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า เต อิเม ตามบทปุงลิงค์ว่า อตฺถา ก็กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ตานิ อิมานิ เพื่อรักษาคณะฉันท์

คาถาข้างต้นเป็นคาถามาตราพฤติ ประเภทคีติคาถา มีข้อความเหมือนกับปทรูปสิทธิปกรณ์ที่แต่งเป็นปัฐยาอริยาว่า

เอเสโส เอตมิติ จ ปสิทฺธิ อตฺเถสุ เยสุ โลกสฺส
ถีปุนฺนปุํสกานิติ วุจฺจนฺเต ตานิ นามานิ.[๒๐๕]

"ความปรากฏขึ้นแก่ชาวโลกว่า เอสา เอโส เอตํ มีอยู่ในอรรถเหล่าใด นามเหล่านั้นที่ปรากฏในอรรถเหล่านั้น ชาวโลกย่อมกล่าวว่าเป็นอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์"

คาถานี้แสดงสัททลิงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ หมายความว่า การกำหนดลิงค์ต่างๆ นั้น แรกทีเดียวกำหนดจากสรรพนามก่อน ศัพท์ที่ประกอบกับสรรพนามปุงลิงค์ก็ให้ประกอบเป็นปุงลิงค์ เช่น เอโส รุกฺโข (ต้นไม้นี้) ศัพท์ที่ประกอบกับสรรพนามอิตถีลิงค์ก็ประกอบเป็นอิตถีลิงค์ เช่น เอสา มาลา (พวงดอกไม้นี้) ศัพท์ที่ประกอบกับสรรพนามนปุงสกลิงค์ก็ประกอบเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น เอตํ ธนํ (ทรัพย์นี้)

ตามปกติการสังเกตลิงค์นั้นให้ดูที่ความหมาย ถ้าเป็นศัพท์กล่าวถึงเพศชาย ก็เป็นปุงลิงค์ เช่น ปุริโส ถ้าเป็นศัพท์กล่าวถึงเพศหญิง ก็เป็นอิตถีลิงค์ เช่น กญฺญา แต่มีศัพท์อีกเป็นจำนวนมากที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตซึ่งไม่มีเพศเหมือนสิ่งที่มีชีวิต ในกรณีเช่นนี้ท่านบัญญัติเป็นเพศโดยศัพท์ ด้วยการคล้อยตามบทสรรพนามในเพศทั้งสามว่า เอสา เอโส เอตํ (คำนี้เป็นอุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด จึงอาจหมายถึง ต สรรพนามเป็นต้นได้อีกด้วย) หมายความว่า ตอนแรกชาวโลกยังมิได้บัญญัติคำเรียกไว้ จึงใช้สรรพนามไปก่อน ต่อมาเมื่อบัญญัติศัพท์แล้วก็ประกอบศัพท์เป็นเพศทั้ง ๓ ตามสรรพนามที่บัญญัติไว้ในคราวแรก

คำอธิบายนี้กล่าวตามข้อความในคัมภีร์กาตันตระว่า

ถีปุนปุํสกานิ โลกลิงฺคานุสาสนคมฺยานิ.[๒๐๖] *(สฺตฺรีปุนปุํสกานิ โลกลิงฺคานุศาสน คมฺยานิ.)*

"อิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ พึงทราบตามชาวโลกและคัมภีร์แสดงลิงค์"

อนึ่ง คาถาที่กล่าวตามไวยากรณ์สันสกฤตนี้ไม่มีอุปการะมากนัก เพราะอนุชนรุ่นหลังไม่อาจรู้ได้ว่าบทไหนใช้ประกอบกับ เอสา เอโส และ เอตํ อย่างไรก็ตาม คาถานี้มีประโยชน์ในการแสดงลิงค์ของสิ่งที่ไม่มีชีวิตซึ่งไม่อาจกำหนดลิงค์ด้วยกิตก์ปัจจัยที่มีลิงค์แน่นอน

พม่ามีคำพังเพยว่า "ในวินัยมีสีมา ในสัททามีลิงค์" หมายความว่า เรื่องสีมาเป็นเรื่องยากที่สุดในวินัย ส่วนเรื่องลิงค์เป็นเรื่องยากที่สุดในไวยากรณ์ เพราะต้องท่องจำคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาให้ได้ แล้วต้องพยายามนำคำศัพท์จากคัมภีร์นั้นมาใช้ให้เป็นอีกด้วย โดยเฉพาะคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาต้องใช้เวลาท่องราว ๒ ปี แล้วทบทวนทุกๆ วันอีก ๓ ปี รวม ๕ ปี จึงจะจำได้ชัดเจนและสามารถนำไปใช้จริงในการอ่านวรรณกรรมบาลีได้

อลิงค์

อลิงฺคา วุจฺจนฺเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวอลิงค์นาม

ท่านแสดงเรื่องสังขยาศัพท์ไว้แล้ว บัดนี้ จะได้กล่าวถึงศัพท์ที่ลง โต ปัจจัยเป็นต้นซึ่งใช้แทนวิภัตตินาม และเป็นอลิงคนาม แปลว่า "นามที่ไม่ปรากฏเพศ" หมายถึง นามที่มีรูปไม่แตกต่างกันในเพศทั้ง ๓ ที่จริงแล้ว ปทรูปสิทธิปกรณ์นับ ตุมฺห, อมฺห และสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปญฺจ เป็นต้น ไปถึง อฏฺฐารส เป็น อลิงคนาม แต่คัมภีร์นี้นับ ตุมฺห, อมฺห รวมถึง เอก ศัพท์ เป็นสรรพนาม และนับสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ทฺวิ เป็นต้นไปจนถึง อฏฺฐารส ว่าเป็นสังขยาศัพท์ นอกจากนั้น ท่านนับบทที่ลงท้ายด้วย โต ปัจจัยเป็นต้น ๑๕ ศัพท์ว่าเป็นอลิงคนาม รวมไปถึงอุปสรรคและนิบาตก็เป็นอลิงคนามเช่นเดียวกัน ฎีกาใหม่ยังกล่าวว่า บทที่ลง โต ปัจจัยเป็นต้นนี้มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า นามนิบาต คือ นิบาตที่เป็นนาม นอกจากนั้น บทเหล่านั้นยังได้ชื่อว่า อัพยยะ คือ บทที่ไม่เปลี่ยนแปลงตามลิงค์ พจน์ และวิภัตติอีกด้วย

คำว่า อลิงฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ ลิงฺคํ เยสนฺติ อลิงฺคานิ = อลิงค์ คือ นามที่ไม่มีเพศ

ความจริงแล้วเพศทางไวยากรณ์จะต้องมีประจำทุกศัพท์ เพราะถ้าไม่มีเพศก็ไม่อาจลงวิภัตติท้ายนามศัพท์ได้ ดังนั้น นามที่ไม่มีเพศ จึงหมายถึงนามที่ไม่ปรากฏเพศอย่างชัดเจน

ดังคัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวว่า

อลิงฺคญฺเจ กถํ ตมฺหา สมฺภวนฺติ วิภตฺติโย
ลิงฺครูปนฺตราภาวา อลิงฺคํ ลิงฺคมพฺรวุํ.[๒๐๗]

"ถามว่า หากเป็นอลิงค์จะลงวิภัตติท้ายอลิงค์นั้นได้อย่างไร [เพราะวิภัตติลงท้ายนามศัพท์ด้วยสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย]

ตอบว่า ท่านเรียกนามศัพท์ว่า อลิงค์ เพราะไม่มีรูปต่างกันในลิงค์[ทั้งสาม]"

ปัจจัย ๑๕ ศัพท์ คือ โต ตฺร ถ เป็นต้น ที่จะกล่าวไว้ในเรื่องนี้ นำมาใช้แทนวิภัตตินามต่างๆ กล่าวคือ โต ปัจจัยใช้แทนตติยาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ ส่วนปัจจัยอื่นจากนี้ใช้แทนสัตตมีวิภัตติ จึงเรียกว่า วิภตฺติปฺปจฺจย (ปัจจัยที่เป็นวิภัตติ) เพราะลงในอรรถของวิภัตติและได้รับการตั้งชื่อเป็นวิภัตติ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิภตฺติภูตา ปจฺจยา วิภตฺติปฺปจฺจยา = ปัจจัยที่เป็นวิภัตติ ชื่อว่า วิภัตติปัจจัย

[๑๙๑ : ๒๖๐] กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ.

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติ ในบางแห่ง

โต อ. โต ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปญฺจมฺยตฺเถ* ในอรรถของปัญจมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ๆ

ลิงฺคโต ปญฺจมฺยตฺเถ กฺวจิ โตปจฺจโย โหติ.

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติท้ายนามศัพท์ในบางแห่ง

ในวุตติของสูตรนี้มีคำแปลไม่ต่างจากสูตรมากนัก แต่ถ้าสังเกตให้ดีๆ จะพบว่าท่านอธิบายสูตรหลายอย่าง ดังนี้

๑. คำว่า โต ในสูตร คือ โต ปัจจัย ไม่ใช่ ต ปัจจัย เพราะท่านอธิบายว่า โตปจฺจโย (โต ปัจจัย)

๒. คำว่า ปญฺจมฺยตฺเถ ในวุตติอยู่หลัง โตปจฺจโย จึงแสดงว่า ตามหลักภาษาบาลีทั่วไป บทนี้ต้องเรียงไว้ก่อน โต ในสูตร แม้ว่าคำแปลในภาษาไทยจะแปลไว้ทีหลังก็ตาม แต่ชาวมคธเข้าใจอาธาระก่อนที่จะเข้าใจกริยาคุมพากย์ เช่น เอกํ สมยํ ภควา พาราณสิยํ วิหรติ (ในสมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ เมืองพาราณสี)

๓. คำว่า โหติ เป็นบทกริยาคุมพากย์ที่เพิ่มเข้ามาเป็นปาฐเสสะในที่นี้

๔. คำว่า ลิงฺคโต เป็นปักขิปนวุตติ คือ วุตติที่เพิ่มเข้ามาในสูตรเหมือน โหติ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่าลง โต ปัจจัยท้ายนามศัพท์ ไม่ใช่ลงหน้านามศัพท์ ทั้งนี้ตามกฎของสูตรว่า ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา (ลงปัจจัยท้ายธาตุและนามศัพท์ทั้งหลาย)

[๑๙๒ : ๒๖๑] ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย.

ปัจจัยทั้งหลายมี โต ปัจจัยเป็นต้นมีชื่อว่า วิภัตติ

ปจฺจยา อ.ปัจจัย ท. *ตฺวาทโย* อันมี โต เป็นต้น *วิภตฺติสญฺญาโย* มีชื่อว่า วิภัตติ *โหนฺติ* ย่อมเป็น ฯ

ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโยติ โตปภุติทานฺยนฺตานํ วิภตฺติสญฺญา.

ตั้งปัจจัยที่มี โต ปัจจัยเป็นเบื้องต้น มี ทานิ ปัจจัยเป็นที่สุดให้ชื่อวิภัตติด้วยสูตรว่า ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย (ปัจจัยทั้งหลายมี โต ปัจจัยเป็นต้นมีชื่อว่า วิภัตติ)

สูตรนี้กล่าวถึงการตั้งชื่อปัจจัย ๑๕ ศัพท์ตั้งแต่ โต ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ (ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติ ในบางแห่ง) จนถึง ทานิ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า ตมฺหา ทานิ จ (ลง ทานิ และ ทา ปัจจัยท้าย ต ศัพท์ ในความหมายว่า กาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง) ให้ชื่อว่า วิภัตติ ดังนั้น บทที่ลงปัจจัยดังกล่าวจึงไม่ต้องลงวิภัตตินามอีก

อาทิ ศัพท์ใน ตฺวาทิ ใช้ในความหมายว่า ปการะ คือ ประเภทอย่างเดียวกัน หมายถึง ปัจจัยที่เป็นอัพยยะเหมือนกัน ปัจจัยดังกล่าวมี ๑๕ ศัพท์ ท่านระบุ โต ปัจจัยไว้ใน ตฺวาทิ แล้ว อาทิ ศัพท์จึงหมายถึงอัพยยปัจจัยที่เหลือ ๑๔ ศัพท์ ปัจจัยทั้งหมด ๑๕ ศัพท์นั้นพบคาถาสรุปความในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ว่า

สพฺพาทิโต โต ตฺร ถ ธิ ว หึ หํ ห ธ หิญฺจนํ
ทา ทาจนํ ทานิ รหิ ธุนาติ ทส ปญฺจ จ.[๒๐๘]

"ปัจจัยที่ใช้เป็นวิภัตติซึ่งลงท้าย สพฺพ ศัพท์เป็นต้น มี ๑๕ ศัพท์ คือ โต, ตฺร, ถ, ธิ, ว, หึ, หํ, ห, ธ, หิญฺจนํ, ทา, ทาจนํ, ทานิ, รหิ และ ธุนา"

ปัจจัย ๑๕ ศัพท์เหล่านี้เป็นจำนวนนับที่ไม่ซ้ำกัน ถ้านับจำนวนที่ซ้ำกันก็มี ๑๖ ศัพท์ คือ หึ ปัจจัยลงท้าย ย ศัพท์ ด้วยสูตรว่า ยโต หึ และ หึ ปัจจัยลงท้าย กึ ศัพท์ด้วยสูตรว่า หึหํหิญฺจนํ ดังนั้น พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๙) จึงกล่าวว่า ปัจจัยเหล่านี้มี ๑๖ ศัพท์ เพราะการนับจำนวนที่ซ้ำกันนั้นเอง

นอกจากนี้ ยังมีอัพยยตัทธิตปัจจัยอื่น เช่น ถา และ ถํ เป็นต้น ที่ลงในอรรถว่า ปการะ และปรากฏในตัทธิตกัณฑ์ แต่พระกัจจายนะมิได้กล่าวถึง โต ปัจจัยเป็นต้นไว้ในตัทธิตกัณฑ์ เพียงกล่าวไว้

ในนามกัณฑ์ ปริจเฉทที่ ๔ และ ๕ ก็เพราะว่าบทที่ลง โต ปัจจัยเป็นต้นดังกล่าวตั้งชื่อเป็นวิภัตติเท่านั้น ไม่ต้องตั้งเป็นนาม แต่บทที่ลง ถา และ ถํ ปัจจัยเป็นต้น ต้องตั้งเป็นนามแล้วลงวิภัตตินามตามปกติ

ตสฺมา ตทนฺตานมฺปิ วิภตฺยนฺตตฺตา ปทตฺตํ สิทฺธนฺติ น ปุน วิภตฺติ.

เพราะเหตุนั้น ความเป็นบทจึงสำเร็จได้ เพราะศัพท์ที่มีปัจจัยเหล่านั้นเป็นที่สุดมีวิภัตติอยู่ท้าย ดังนั้น จึงไม่ลงวิภัตติอีก

ปัจจัยเหล่านั้นซึ่งได้รับการตั้งชื่อวิภัตติด้วยสูตรนี้ ทำหน้าที่เป็นวิภัตติ ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องลงวิภัตติอีก เพราะบทดังกล่าวเหมือนบทนามมี ปุริโส เป็นต้นที่ลงวิภัตตินามแล้ว สมจริงดังข้อความว่า วิภตฺยนฺตํ ปทํ (ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้ายชื่อว่า บท) ที่กล่าวในสูตรว่า ปรสมญฺญา ปโยเค (เมื่อมีการประกอบใช้ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็พึงประกอบได้)

โจรสฺมา โจรโต.

ในความหมายว่า “จากโจร” ได้รูปว่า โจรโต

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๓๒๒) เพิ่มปาฐเสสะเข้ามาแปลเป็นรูปว่า โจรสฺมาติ อตฺเถ โจรโตติ รูปํ โหติ (รูปว่า โจรโต ย่อมมีได้ในความหมายว่า จากโจร) แม้คัมภีร์นี้จะกล่าวถึงอรรถเอกพจน์ของ โต ปัจจัยเท่านั้น แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ยังแสดงอรรถเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่างอีกด้วย ดังข้อความกล่าวว่า “ปุริสสฺมา ปุริเสหิ วา”ติ อตฺเถ (ในความหมายว่า “จากบุรุษ” หรือว่า “จากบุรุษทั้งหลาย”) ฎีกาใหม่ได้นำอุทาหรณ์ของเอกพจน์และพหูพจน์มาแสดงว่า

[เอกพจน์] ราโค จ โทโส จ อิโตนิทานา (ราคะและโทสะมีเหตุจาก....นี้)

[พหูพจน์] ราชโต วา ทุรุตฺตสฺส, โจรโต ปีฬิตสฺส วา (คำกล่าวไม่ดีจากพระราชาทั้งหลาย หรือการเบียดเบียนจากโจรทั้งหลาย)

ผู้แปลเข้าใจว่า ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้คงจะกล่าวตามรูปศัพท์ที่ปรากฏใช้จริงในพระไตรปิฎก เพราะในพระไตรปิฎกพบรูปศัพท์ที่เป็นเอกพจน์เท่านั้นประกอบร่วมกับบทที่ลง โต ปัจจัยเป็นต้น เช่น อิธ โลเก (ในโลกนี้) แต่ในปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวตามความหมายที่ศัพท์สามารถสื่อถึงว่าสามารถเป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่าง แม้สัททนีติปกรณ์ (สูตร ๔๙๒) ก็กล่าวว่า ตฺวาทโย เอกพวฺหตฺเถสุ วิภตฺติสญฺญา (โต ปัจจัยเป็นต้น มีชื่อว่า วิภัตติ ในอรรถอย่างหนึ่งและอรรถอันมาก)

นอกจากนั้น บทที่ลง โต ปัจจัยเป็นต้นแม้จะมีอรรถเหมือนวิภัตตินาม ก็มีวิธีใช้ต่างกับบทที่ลงวิภัตตินามเล็กน้อย คือ บทดังกล่าวไม่นิยมประกอบวิเสสยะไว้โดยตรง เช่น อิโต (จากที่นี้) ไม่นิยมใช้เป็น อิโต ฐานโต ซึ่งต่างจากคำว่า อิมสฺมา ฐานโต ที่นิยมประกอบวิเสสยะไว้โดยตรง แต่ก็มีข้อยกเว้นในศัพท์เฉพาะบางแห่ง เช่น อิธ โลเก เป็นต้น

ในที่บางแห่งอาจลง โต ปัจจัยซ้อนบทที่ลงปัญจมีวิภัตติแล้วอีกด้วย พบในคาถาว่า

- ปพฺพตาโต วา รุกฺขาโต ปติโต นโร (ชนตกจากภูเขาหรือต้นไม้)
- สนฺถวาโต ภยํ ชาตํ (ภัยจากความคุ้นเคยย่อมเกิดขึ้น)

จะเห็นได้ว่าในอุทาหรณ์ว่า ปพฺพตาโต, รุกฺขาโต และ สนฺถวาโต ลง โต ปัจจัยท้ายบทที่ลงปัญจมีวิภัตติแล้ว คือ ปพฺพตา, รุกฺขา และ สนฺถวา

การประกอบรูปศัพท์ โจรโต

ศัพท์เดิมเป็น โจร

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ” (โจรโต)

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (โจรโต)

สำเร็จรูปเป็น โจรโต

เอวํ ปิติโต มาติโต.

รูปว่า ปิติโต (จากบิดา), มาติโต (จากมารดา) ก็เช่นเดียวกัน

เอตฺถ ปิตาทีนมสิมฺหีตฺยตฺราสิมฺหิคฺคหเณน โตมฺหิ ปิตาทีนํ อุสฺส อิ.

ในอุทาหรณ์ทั้งสองนี้ แปลงสระ อุ ของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อิ ในที่ โต วิภัตติอยู่หลังด้วย อสิมฺหิ ศัพท์ในสูตรว่า ปิตาทีนมสิมฺหิ (อาร ของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่วิภัตติอันมิใช่ สิ อยู่หลัง) นี้

ความจริงบทว่า อสิมฺหิ ไม่จำเป็นต้องใส่เข้ามาอีก เพราะสูตร อญฺเญสฺวารตฺตํ ก็ระบุอยู่แล้วว่ามิใช่ สิ วิภัตติ การที่ท่านใส่เข้ามาอีกแสดงว่ามีความหมายเพิ่มเข้ามาอีก นั่นคือ หมายถึง การรัสสะในที่ โต ปัจจัยอยู่หลังด้วย

ในปทรูปสิทธิปกรณ์ได้แสดงอุทาหรณ์อื่นอีกว่า

- ภาติโต (จากพี่ชาย/น้องชาย)
- ธีติโต (จากลูกสาว)

- ปิติปกฺโข (ญาติฝ่ายบิดา)　　- มาติปกฺโข (ญาติฝ่ายมารดา)

ดังนั้น แม้ในบทสมาสที่มี ปกฺข ศัพท์อยู่ข้างหลัง ก็สามารถแปลงสระ อุ ของ ปิตุ และ มาตุ เป็นต้น เป็น อิ ได้เช่นเดียวกัน

อนึ่ง ศัพท์เหล่านี้กล่าวถึงบิดามารดาและญาติพี่น้องเท่านั้น ไม่ได้เกี่ยวกับศัพท์อื่นนอกจากนี้

การประกอบรูปศัพท์ ปิติโต

ศัพท์เดิมเป็น ปิตุ

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีด้วยสูตรว่า "กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ" (ปิตุ + โต)

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย" (ปิตุ + โต)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (ปิตฺ ุ + โต)

แปลง อุ ท้าย ปิตุ เป็น อิ ด้วย อสิมฺหิ ศัพท์ที่เกินมาในสูตรว่า "ปิตาทีนมสิมฺหิ" (ปิตฺ ิ + โต)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" (ปิตฺ ⟶ ิ + โต)

สำเร็จรูปเป็น ปิติโต

[๑๙๓ : ๒๖๕] อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิ นั่นเทียวในที่ ถํ, ทานิ, ห, โต และ ธ ปัจจัยอยู่หลัง

อิ อ. อิ อาเทศ *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* จ ย่อมมี นั่นเทียว *ถํทานิหโตเธสุ* ในที่ ถํ, ทานิ, ห, โต และ ธ ปัจจัย ท. ๆ

คัมภีร์นยาสะกล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ ประเภทสันนิฏฐานาวธารณะ คือ ย้ำความเหมือน จ ศัพท์ในสูตรว่า อโฌ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ แปลว่า “นั่นเทียว” โดยประกอบ จ ศัพท์ไว้ท้ายกิริยาคุมพากย์คือ โหติ ตามคำแปลที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๒๓๓)

ส่วนปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึง สพฺพ ศัพท์มาไว้ในสูตรนี้ ตามความเห็นนี้ จ ศัพท์ไม่ต้องแปล เพราะถือว่าทำหน้าที่ดึงศัพท์จากสูตรก่อนมาไว้ในสูตรนี้และไม่อาจติดตามไปสู่สูตรต่อไปได้

ถํอาทีสุ ปเรสุ อิมสฺส อิ โหติ.

แปลง อิม เป็น อิ ในที่ ถํ ปัจจัยเป็นต้นที่อยู่เบื้องหลัง

อิโต.

เช่น

อิโต (จากที่นี้)

การประกอบรูปศัพท์ อิโต

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมยตฺเถ” (อิม + โต)

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (อิม + โต)

ในที่ โต ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ” (อิ + โต)

สำเร็จรูปเป็น อิโต

[๑๙๔ : ๒๖๓] สพฺพสฺเสตสฺสากาโร วา.

แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในที่ โต และ ถ ปัจจัยอยู่หลังได้บ้าง

อกาโร อ. อ อักษร *เอตสฺส* ของ เอต ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *โตเถสุ* ในที่ โต และ ถ ปัจจัย ท. *วา* บ้าง ฯ

สพฺพสฺเสตสฺสากาโร วาติ โตเถเสฺวตสฺส อตฺตํ วา.

แปลง เอต เป็น อ อักษร ในที่ โต และ ถ ปัจจัยอยู่หลัง ได้บ้าง ด้วยสูตรว่า สพฺพสฺเสตสฺสากาโร วา (แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในที่ โต และ ถ ปัจจัยอยู่หลังได้บ้าง)

อกาโร อ. อ อักษร *เอตสฺส* ของ เอต ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *โตเถสุ* ในที่ โต และ ถ ปัจจัย ท. *วา* บ้าง ฯ

อโต เอตฺโต วา.

เช่น

อโต หรือ เอตฺโต (จากที่นั่น)

ปกฺเข สรโลปาทินา อการโลโป.

ในฝ่าย[อื่น] ลบ อ อักษรด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้น

คำว่า อโต เป็นอุทาหรณ์ของการแปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรนี้ ส่วนคำว่า เอตฺโต เป็นอุทาหรณ์ที่ไม่แน่นอนซึ่งแสดงไว้ด้วย วา ศัพท์

คัมภีร์นี้เห็นว่า รูปว่า เอตฺโต ลบ อ อักษรด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้น โดยผู้แต่งกล่าวตามความเห็นของคัมภีร์นยาสะที่กล่าวว่าสูตร สรโลโป เป็นต้นนั้น อาจลบสระหน้าได้แม้จะมีพยัญชนะอยู่หลัง ตามความเห็นนี้สูตรว่า เอ โตเถสุ จ ที่กล่าวถึงการแปลง เอต เป็น เอ ในที่ โต และ ถ อยู่หลัง จึงไม่มีประโยชน์ เพราะเมื่อลบสระ อ ใน ต ก็สำเร็จรูปเป็น เอตฺโต และ เอตฺถ ได้เลย โดยไม่จำเป็นต้องแปลง เอต เป็น เอ แล้วจึงซ้อน ตฺ อีกครั้งหนึ่ง ด้วยเหตุนี้คัมภีร์พาลาวตารจึงไม่มีสูตรว่า เอ โตเถสุ จ ในเรื่องนี้

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์เห็นว่า การลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้นนั้น ต้องมีสระหลังเป็นนิมิตแน่นอน ตามความเห็นนี้คำว่า เอตฺโต และ เอตฺถ จึงต้องแปลง เอต เป็น เอ แล้วจึงซ้อน ตฺ ต่อมา

การประกอบรูปศัพท์ อโต

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ” (เอต + โต)

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (เอต + โต)

ในที่ โต ปัจจัยอยู่หลัง แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สพฺพสฺเสตสฺสากาโร วา” (อ + โต)

สำเร็จรูปเป็น อโต

การประกอบรูปศัพท์ เอตฺโต

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ” (เอต + โต)

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (เอต + โต)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (เอตฺ -ะ + โต)

ในที่ โต ปัจจัยอยู่หลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (เอตฺ + โต)

สำเร็จรูปเป็น เอตฺโต

[๑๙๕ : ๒๖๒] ตฺรโตเถสุ จ.

แปลง กึ เป็น กุ ในที่ ตฺร, โต และ ถ ปัจจัยอยู่หลัง

กุ อ. กุ อาเทศ *กิสฺส* ของ กึ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *ตฺรโตเถสุ* ในที่ ตฺร, โต และ ถ ปัจจัย ท.

ตฺรโตเถสุ เจติ กิสฺส กุ.

แปลง กึ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า ตฺรโตเถสุ จ (แปลง กึ เป็น กุ ในที่ ตฺร, โต และ ถ ปัจจัยอยู่หลัง)

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึง กุ ศัพท์จากสูตรว่า กุ หึหึสุ จ มาไว้ในสูตรนี้

กุโต.

เช่น

กุโต (จากที่ไหน)

การประกอบรูปศัพท์ กุโต

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ” (กึ + โต)

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (กึ + โต)

ในที่ โต ปัจจัยอยู่หลัง แปลง กึ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า “ตฺรโตเถสุ จ” (กุ + โต)

สำเร็จรูปเป็น กุโต

กฺวจิ โตติ สุตฺตทฺวิธากรเณน สตฺตมฺยตฺเถ จ โต โหติ.

ลง โต ปัจจัยในอรรถของสัตตมีวิภัตติด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า กฺวจิ โต อีกด้วย

อาทิสฺมึ อาทิโต.

เช่น

ในความหมายว่า ในเบื้องแรก ได้รูปว่า อาทิโต

การแบ่งสูตรเป็นสองส่วน คือ การตัดส่วนที่ไม่ต้องการออกไป ดังสูตรว่า กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ

เมื่อตัดส่วนว่า ปญฺจมฺยตฺเถ ออกเหลือเพียงข้อความว่า กฺวจิ โต จึงไม่ระบุว่าลงในอรรถของปัญจมีวิภัตติ และเมื่อนำคำว่า กฺวจิ โต มาประกอบร่วมกับ สตฺตมิยา ในสูตรว่า ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ จึงสำเร็จข้อความว่า ลง โต ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติอีกด้วย

การแบ่งสูตรในลักษณะนี้เป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่ทำให้สูตรมีขอบเขตกว้างขึ้นกว่าเดิม ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

โยควิภาคโต อิฏฺฐปฺปสิทฺธิ.[๒๐๙] *(โยควิภาคาทิษฺฏสิทฺธิะ.)*

"ความสำเร็จแห่งอรรถที่ปรารถนา ย่อมมีด้วยการแบ่งสูตร"

[๑๙๖ : ๒๖๗] ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ.

ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยท้ายสรรพนามในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ตฺรถ อ. ตฺร และ ถ ปัจจัย ท. *ปรา* เป็นเบื้องหลัง *สพฺพนาเมหิ* จากสรรพนาม ท. *หุตฺวา* เป็น *โหนฺติ* ย่อมลง *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหีติ สตฺตมฺยตฺเถ ตฺรถปจฺจยา โหนฺติ.

ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยในอรรถของสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ (ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยท้ายสรรพนามในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

คำว่า ตฺรถ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตฺร จ ถ จ ตฺรถ (ตฺรถ คือ ตฺร และ ถ ปัจจัย) ลง โย วิภัตติแล้ว ลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น

ปทรูปสิทธิปกรณ์เพิ่มปาฐเสสะว่า ปรา (หุตฺวา) เข้ามาแปลร่วมกับ สพฺพนาเมหิ แต่ฎีกาใหม่ เพิ่มปาฐเสสะว่า ปรํ ทั้งสองนัยมีคำแปลคล้ายคลึงกัน คือ

๑. ถ้าเพิ่ม ปรา (หุตฺวา) ก็แปลว่า "ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยให้เป็นเบื้องหลังจากสรรพนาม" เพราะ ปรา ใช้เป็นวิกติกัตตา (วิเสสกัตตา)

๒. ถ้าเพิ่ม ปรํ ก็แปลว่า "ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยในเบื้องหลังจากสรรพนาม" เพราะ ปรํ เป็นบทที่ลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี

สพฺพสฺมึ สพฺพตฺร สพฺพตฺถ. ทฺวิตฺตํ.

เช่น

สพฺพตฺร และ สพฺพตฺถ ซึ่งใช้ในความหมายว่า "ในที่ทั้งปวง" ซ้อนพยัญชนะ[ในรูปว่า สพฺพตฺถ]

ด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า ตฺรถ สพฺพนาเมหิ โดยเว้น สตฺตมิยา จึงลง ตฺร และ ถ ปัจจัยท้ายสรรพนามในอรรถลิงคัตถะเป็นต้นได้ ตัวอย่างที่ใช้มาก เช่น

[อรรถลิงคัตถะ]

ปณฺฑิโต ภิกฺขเว อานนฺโท. มหาปญฺโญ ภิกฺขเว อานนฺโท, ยตฺร หิ นาม มยา สงฺขิตฺเตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรน อตฺถํ อาชานิสฺสติ.[๒๑๐]

"ภิกษุทั้งหลาย อานนท์เป็นบัณฑิต ภิกษุทั้งหลาย อานนท์ มีปัญญามาก ที่เข้าใจความหมายอันเรากล่าวย่อๆ ได้อย่างพิสดาร"

ยตฺร หิ นามาติ โย นาม.[๒๑๑]

"คำว่า ยตฺร หิ นาม แปลว่า พระอานนท์ใด"

นาม ศัพท์เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า ปสํสา = ชมเชย และลงภวิสสันตีวิภัตติในอดีตกาลในที่ประกอบด้วย ยตฺร หิ นาม

[อรรถปัญจมี]

จกฺขุภูตา วต ภิกฺขเว สาวกา วิหรนฺติ. ญาณภูตา วต ภิกฺขเว สาวกา วิหรนฺติ, ยตฺร หิ นาม สาวโก เอวรูปํ ญสฺสติ วา ทกฺขติ วา สกฺขึ วา กริสฺสติ.[๒๑๒]

"ภิกษุทั้งหลาย สาวกทั้งหลายที่มีจักษุญาณก็ยังมีอยู่ เพราะสาวกที่รู้ที่เห็นนี้เป็นพยานได้"

ยตฺร หิ นามาติ เอตฺถ ยตฺราติ การณวจนํ.[๒๑๓]

"คำว่า ยตฺร ในคำว่า ยตฺร หิ นาม นี้ เป็นคำแสดงเหตุ"

[อรรถฉัฏฐี]

ตตฺริทํ ปมาณํ.[๒๑๔]

"ขนาดของกุฏินั้นมีดังนี้"

ตตฺริทํ ปมาณนฺติ ตสฺสา กุฏิยา อิทํ ปมาณํ.[๒๑๕]

"คำว่า ตตฺริทํ ปมาณํ แปลว่า ขนาดของกุฏินั้นมีดังนี้"

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ประพันธ์คาถาที่ประมวลอรรถของ ตฺร ปัจจัยว่า

ลิงฺคตฺเถ กตฺตุกมฺเมสุ อปาทาเน จ สามินิ
อาธาเร เจว เต โหนฺติ อุภเย ตฺร-ถปจฺจยา.[๒๑๖]

"ตฺร และ ถ ปัจจัยทั้งสองเหล่านั้นย่อมมีได้ในเนื้อความแห่งนามศัพท์ กัตตา กรรม อปาทาน ฉัฏฐี และอาธาระ"

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพตฺร

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า "ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ" (สพฺพ + ตฺร)

ให้ ตฺร ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย" (สพฺพ + ตฺร)

สำเร็จรูปเป็น สพฺพตฺร

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพตฺถ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ถ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า "ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ" (สพฺพ + ถ)

ให้ ถ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย" (สพฺพ + ถ)

ซ้อน ตฺ เป็น ตฺถ ด้วยสูตรว่า "วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา" (สพฺพตฺถ)

สำเร็จรูปเป็น สพฺพตฺถ

การประกอบรูปศัพท์ด้วยการซ้อน ตฺ ด้วยสูตรว่า วคฺเค เป็นต้น ดังที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้น กล่าวตามข้อความในฎีกาใหม่ว่า

เถ ปเร "วคฺเค โฆสาโฆสานนฺ"ตฺยาทินา สุตฺเตน ตกาโร ทฺวิตฺตํ ยาติ. ตทา สพฺพตฺเถติ สิชฺฌติ.[๒๑๗]

"ในที่ ถ ปัจจัยอยู่หลัง ต อักษรย่อมถึงการซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรว่ วคฺเค โฆสาโฆสานํ เป็นต้น ในกาลนั้น รูปว่า สพฺพตฺถ ย่อมสำเร็จ"

เอวํ อตฺร อตฺถ.

รูปว่า อตฺร, อตฺถ (ในสถานที่นี้) ก็เช่นเดียวกัน

[๑๙๗ : ๒๖๗] เตฺร นิจฺจํ.

แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในที่ ตฺร ปัจจัยอยู่หลังแน่นอน

อกาโร อ. อ อักษร *เอตสฺส* ของ เอต ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *เตฺร* ในที่ ตฺร ปัจจัย *นิจฺจํ* แน่นอน ฯ

เอตฺถ เตฺร นิจฺจนฺติ ปุพฺเพ เอตสฺส อ.

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ แปลง เอต ศัพท์เป็น อ อักษรในบทแรกด้วยสูตรว่า เตฺร นิจฺจํ (แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในที่ ตฺร ปัจจัยอยู่หลังแน่นอน)

อุทาหรณ์ว่า อตฺร ให้แปลง เอต เป็น อ ในที่ ตฺร ปัจจัยอยู่หลังด้วยสูตรว่า เตฺร นิจฺจํ ส่วนอุทาหรณ์ว่า อตฺถ ให้แปลง เอต เป็น อ ในที่ ถ ปัจจัยอยู่หลังด้วยสูตรว่า สพฺพสฺเสตสฺสากาโร วา และอุทาหรณ์ว่า เอตฺถ ให้แปลง เอต เป็น เอ ในที่ ถ ปัจจัยอยู่หลังด้วยสูตรว่า เอ โตเถสุ จ

การประกอบรูปศัพท์ อตฺร

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ” (เอต + ตฺร)

ให้ ตฺร ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (เอต + ตฺร)

ในที่ ตฺร ปัจจัยอยู่หลัง แปลง เอต เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เตฺร นิจฺจํ” (อ + ตฺร)

สำเร็จรูปเป็น อตฺร

การประกอบรูปศัพท์ อตฺถ

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง ถ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ” (เอต + ถ)

ให้ ถ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (เอต + ถ)

ในที่ ถ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง เอต เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สพฺพสฺเสตสฺสากาโร วา” (อ + ถ)

ซ้อน ตฺ เป็น ตฺถ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา” (อตฺถ)

สำเร็จรูปเป็น อตฺถ

กุตฺร กุตฺถ.

เช่น

กุตฺร, กุตฺถ (ในที่ไหน)

ท่านแสดงการลงวิภัตติปัจจัยท้าย เอต ศัพท์แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า กุตฺร, กุตฺถ เพื่อแสดงการลงวิภัตติปัจจัยท้าย กึ ศัพท์

การประกอบรูปศัพท์ กุตฺร

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ” (กึ + ตฺร)

ให้ ตฺร ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (กึ + ตฺร)

ในที่ ตฺร ปัจจัยอยู่หลัง แปลง กึ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า “ตฺรโตเถสุ จ” (กุ + ตฺร)

สำเร็จรูปเป็น กุตฺร

การประกอบรูปศัพท์ กุตฺถ

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง ถ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ” (กึ + ถ)

ให้ ถ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (กึ + ถ)

ในที่ ถ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง กึ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า “ตฺรโตเถสุ จ” (กุ + ถ)

ซ้อน ตฺ เป็น ตฺถ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา” (กุตฺถ)

สำเร็จรูปเป็น กุตฺถ

[๒๒๙ : ๒๒๖] เสเสสุ จ.

แปลง กึ ศัพท์เป็น ก ในที่วิภัตติและปัจจัยอื่น จาก ว ปัจจัยได้บ้าง

ก อ. ก อาเทศ *กิสฺส* ของ กึ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *วิภตฺติปฺปจฺจเยสุ* ในที่วิภัตติและปัจจัย ท. *เสเสสุ* ที่เหลือ *วโต* จาก ว ปัจจัย จ บ้าง ฯ

เสเสสุ เจติ กาเทเส กตฺถ.

เมื่อแปลงเป็น ก ด้วยสูตรว่า เสเสสุ จ (แปลง กึ ศัพท์เป็น ก ในที่วิภัตติและปัจจัยอื่น จาก ว ปัจจัยได้บ้าง) รูปว่า กตฺถ ย่อมสำเร็จ

สูตรหน้าของสูตรนี้ คือสูตรว่า กิสฺส ก เว จ (แปลง กึ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ) ระบุให้แปลง กึ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ คือ ถํ, หํ, ถ, ทา และ รหิ ปัจจัย สูตรนี้เป็นสูตรที่เนื่องด้วยสูตรนั้น

ความหมายของสูตรนี้ตามคำอธิบายในปทรูปสิทธิปกรณ์ต่างกับกัจจายนไวยากรณ์ กล่าวคือ

กัจจายนไวยากรณ์ เห็นว่า

- สูตรว่า กิสฺส ก เว จ กล่าวถึงการแปลง กึ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัยอยู่หลัง เช่น กฺว (ในที่ไหน)
- จ ศัพท์ในสูตรนั้นทำหน้าที่รวบรวมวิภัตตินามมี สิ วิภัตติเป็นต้น และปัจจัย ๕ ศัพท์ คือ ถํ, หํ, ถ, ทา และ รหิ ปัจจัย จึงแปลง กึ เป็น ก ในที่วิภัตตินามอยู่หลัง เช่น โก (ใคร) เป็นต้น และแปลงเป็น ก ได้ในที่ปัจจัยเหล่านั้นอยู่หลัง เช่น กถํ (อย่างไร), กหํ (ในที่ไหน), กตฺถ (ในที่ไหน), กทา (ในกาลไร) และ กรหิ (ในกาลไร)

ปทรูปสิทธิปกรณ์ เห็นว่า

- สูตรว่า กิสฺส ก เว จ กล่าวถึงการแปลง กึ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัยอยู่หลัง เช่น กฺว (ในที่ไหน)
- จ ศัพท์ในสูตรนั้นทำหน้าที่รวบรวมปัจจัย ๕ ศัพท์ คือ ถํ, หํ, ถ, ทา และ รหิ ปัจจัย จึงแปลง กึ เป็น ก ในที่ปัจจัยเหล่านั้นอยู่หลัง เช่น กถํ (อย่างไร), กหํ (ในที่ไหน), กตฺถ (ในที่ไหน), กทา (ในกาลไร) และ กรหิ (ในกาลไหน)

ตามคำอธิบายของปทรูปสิทธิปกรณ์ สูตรว่า เสเสสุ จ กล่าวถึงการแปลง กึ เป็น ก ในเพราะวิภัตติเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับปัจจัย คำว่า เสเสสุ จึงแปลว่า “ในที่วิภัตติอื่นจาก ว ปัจจัย” โดย เสส ศัพท์ในสูตรนี้หมายถึงวิภัตติอื่นจาก ว ปัจจัยเท่านั้น มิได้หมายถึงปัจจัยอื่นๆ เช่น ถํ เป็นต้น ทั้งนี้เพราะมีสูตรที่กล่าวถึงปัจจัยต่างๆ ไว้แล้ว นั่นคือสูตรว่า กิสฺส ก เว จ ซึ่ง จ ศัพท์ในสูตรนั้นทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ จึงรวมความถึงปัจจัยต่างๆ ดังกล่าว

ตามคำอธิบายในกัจจายนไวยากรณ์ ท่านถือว่าสูตรนี้เป็นวิธีทำซ้ำวิธีที่มีอยู่แล้ว เป็นนิยมสูตร กล่าวคือ ในวุตติของสูตรว่า กิสฺส ก เว จ ท่านแสดงความหมายของ จ ศัพท์ในสูตรนั้นว่า จคฺคหเณน อวปจฺจเย ปเรปิ โก จ โหติ (แปลงเป็น ก ได้บ้างแม้ในที่ไม่ใช่ ว ปัจจัยอยู่หลังด้วย จ ศัพท์) ในพากย์นี้ คำว่า อวปจฺจเย (ในที่ไม่ใช่ ว ปัจจัย) อาจจะหมายถึงเฉพาะปัจจัยที่เหลือจาก ว ปัจจัยเท่านั้น ท่านจึงกล่าวสูตรว่า เสเสสุ จ เพื่อแสดงว่า คำว่า อวปจฺจเย หมายถึง วิภัตติและปัจจัยที่ไม่ใช่ ว ปัจจัย ข้อนี้เหมือนสูตรว่า น สิสฺมิมนปุํสกานิ (นามศัพท์มิใช่นปุงสกลิงค์ ย่อมไม่ถึงความเป็นรัสสะในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง) ซึ่งกล่าวซ้ำอีกเพื่อกำหนด อปิ ศัพท์ในสูตรว่า อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ (สระที่มิใช่ ฆ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่เอกพจน์และ โย วิภัตติอยู่หลังได้บ้างนั่นเทียว)

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวตารนี้กล่าวตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ จึงแสดงการประกอบรูปศัพท์ กฺว ด้วยสูตรว่า เสเสสุ จ ผู้แปลคิดว่ามติของปทรูปสิทธิปกรณ์เข้าใจง่ายกว่า เพราะกล่าวถึงการแปลง กึ เป็น ก ในเพราะ ว ปัจจัยด้วยสูตรเดิมว่า กิสฺส ก เว จ และกล่าวถึงการแปลงเป็น ก ในเพราะปัจจัยอื่นด้วย จ ศัพท์ในสูตรนั้น ส่วนสูตรว่า เสเสสุ จ ก็แสดงการแปลงได้ในเพราะวิภัตตินามเบื้องหลัง ท่านผู้แต่งปทรูปสิทธิปกรณ์คงจะเข้าใจว่า ท่านผู้แต่งสูตรและวุตติของกัจจายนไวยากรณ์เป็นคนละรูปกัน จึงอธิบายตามที่ท่านเข้าใจ ไม่อธิบายตามวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ นอกจากนั้น ถ้าสูตรนี้เป็นนิยมสูตรเหมือน น สิสฺมิมนปุํสกานิ ก็ไม่ควรนำมาใช้ประกอบรูปศัพท์ เพราะนิยมสูตรเป็นสูตรกำหนดวิธีของสูตรอื่น ไม่ใช่วิธิสูตรที่สามารถนำมาประกอบรูปศัพท์ได้ ดังนั้น ผู้แปลจึงเห็นว่า คำอธิบายที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์สมควรกว่า

อนึ่ง กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๒๒๙) กล่าววิจารณ์ว่า ถ้าท่านพระกัจจายนะกล่าวสูตรนี้ต่อจากสูตรว่า กิสฺส ก เว จ โดยไม่มีสูตรว่า กุ หึหํสุ จ คั่นอยู่ก็จะทำให้เข้าใจง่ายขึ้น เพราะสูตรนี้เนื่องด้วยสูตร กิสฺส ก เว จ ไม่เกี่ยวกับสูตรว่า กุ หึหํสุ จ

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ แปลว่า “ได้บ้าง” มีความหมายคล้าย วา ศัพท์ที่เป็นวิกัปป์ แสดงความไม่แน่นอนของการแปลง กึ เป็น ก ในที่ ส และ สฺมึ วิภัตติอยู่หลังในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ เช่น กสฺส กิสฺส, กสฺมึ กิสฺมึ กิมฺหิ อีกทั้งในที่ อํ และ สิ วิภัตติในนปุงสกลิงค์ เช่น กึ

การประกอบรูปศัพท์ กตฺถ

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง ถ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ” (กึ + ถ)

ให้ ถ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (กึ + ถ)

ในที่ ถ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง กึ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “เสเสสุ จ” (ก + ถ) ซ้อน ตฺ เป็น ตฺถ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา”

สำเร็จรูปเป็น กตฺถ

[๑๙๘ : ๒๖๙] กิสฺมา โว.

ลง ว ปัจจัยท้าย กึ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

โว อ. ว ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *กิสฺมา* จาก กึ ศัพท์ *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

กิสฺมา โวติ วปจฺจโย.

ลง ว ปัจจัยด้วยสูตรว่า กิสฺมา โว (ลง ว ปัจจัยท้าย กึ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

ในสูตรนี้กล่าวถึงการลง ว ปัจจัยท้าย กึ ศัพท์ ได้รูปว่า กฺว (ในที่ไหน) ส่วนในสูตรต่อมา คือ สูตรว่า หึหํหิญฺจนํ กล่าวถึงการลงปัจจัย ๓ ศัพท์ คือ หึ, หํ และ หิญฺจนํ ท้าย กึ ศัพท์ ได้รูปว่า กุหึ, กุหํ, กุหิญฺจนํ (ในที่ไหน) ท่านพระกัจจายนะกล่าวถึงปัจจัย ๔ ศัพท์ข้างต้นนี้ เพราะปรากฏใช้มาก แต่ในพระบาลียังมีปัจจัยอีกหลายศัพท์ที่ลงท้าย กึ ศัพท์ คือ

[หิญฺจิ ปัจจัย]	กุหิญฺจิ (ในที่ไหน)
[รหาจินํ ปัจจัย]	กรหาจินํ (ในกาลไหน)
[รหาจนํ ปัจจัย]	กรหาจนํ (ในกาลไหน)
[รหานํ ปัจจัย]	กรหานํ (ในกาลไหน)

รูปแรกมีใช้มากในพระบาลี ส่วนสามรูปหลังมีใช้น้อย ปัจจัยทั้ง ๔ ศัพท์เหล่านี้ลงด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า กิสฺมา ในสูตรนี้

บทว่า กิสฺมา ลบนิคคหิตใน กึ ศัพท์ ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

กิสฺมาติ นิคฺคหีตโลปํ กตฺวา วุตฺตํ.[๒๑๘]

“บทว่า กิสฺมา กล่าวไว้โดยกระทำการลบนิคคหิต”

[๑๙๙ : ๒๗๐] กิสฺส ก เว จ.

แปลง กึ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ อยู่หลัง

ก อ. ก อาเทศ *กิสฺส* ของ กึ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *เว* จ ในที่ ว ปัจจัย ด้วย ฯ

กิสฺส ก เว เจติ โก.

แปลง [กึ] เป็น ก ด้วยสูตรว่า กิสฺส ก เว จ (แปลง กึ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ อยู่หลัง)

กการาการโลโป.

ลบ อ อักษรใน ก อักษร

ปทรูปสิทธิปกรณ์ระบุว่าให้ลบสระ อ ของ ก อักษรในเพราะ ว ปัจจัยด้วยมหาสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น แต่ฎีกาใหม่กล่าวว่าให้ลบด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้น เพราะคัมภีร์นยาสะอนุญาตให้ลบสระหน้าได้ในที่มีพยัญชนะอยู่หลัง ดังรูปว่า เอตฺโต ที่กล่าวมาแล้วในสูตร ๑๙๔

กฺว.

เช่น

กฺว (ในที่ไหน)

การประกอบรูปศัพท์ กฺว

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง ว ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กิสฺมา โว” (กึ + ว)

ให้ ว ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (กึ + ว)

ในที่ ว ปัจจัยอยู่หลัง แปลง กึ เป็น ก ด้วยสูตรว่า “กิสฺส ก เว จ” (ก + ว)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (กฺ -ะ + ว)

ในที่ ว ปัจจัยอยู่หลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิ” เป็นต้น (กฺ + ว)

สำเร็จรูปเป็น กฺว

[๒๐๐ : ๒๗๑] หึหํหิญฺจนํ.

ลง หึ, หํ และ หิญฺจนํ ท้าย กึ ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

หึหํหิญฺจนํ อ. หึ, หํ และ หิญฺจนํ ปัจจัย ท. *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *กิสฺมา* จาก กึ ศัพท์ *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

หึหํหิญฺจนนฺติ กิสฺมา หึอาทิปจฺจยา.

ลง หึ ปัจจัยเป็นต้นท้าย กึ ศัพท์ด้วยสูตรว่า หึหํหิญฺจนํ (ลง หึ, หํ และ หิญฺจนํ ท้าย กึ ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

คำว่า หึหํหิญฺจนํ ลง โย วิภัตติแล้วลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- หึ จ หํ จ หิญฺจนํ จ หึหํหิญฺจนํ = หึ, หํ และ หิญฺจนํ ปัจจัย ได้รูปว่า หึหํหิญฺจนํ

บางคัมภีร์กล่าวถึง จนํ นิบาตไว้ ตามความเห็นนี้ถือว่าประกอบ จนํ นิบาตท้าย กุหึ ศัพท์ จึงไม่มี หิญฺจนํ ปัจจัย

[๒๐๑ : ๒๗๒] กุ หึหํสุ จ.

แปลง กึ เป็น กุ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติในที่ หึ และ หํ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ อยู่หลัง

กุ อ. กุ อาเทศ *กิสฺส* ของ กึ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *หึหํสุ* จ ในที่ หึ และ หํ ปัจจัย ท. ด้วย ฯ

กุ หึหํสุ เจติ กิสฺส กุ.

แปลง กึ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า กุ หึหํสุ จ (แปลง กึ เป็น กุ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติในที่ หึ และ หํ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ อยู่หลัง)

จกาเรน หิญฺจนํทาจนํสุ จ.

ด้วย จ ศัพท์ แปลงเป็น กุ ได้ในที่ หิญฺจนํ และ ทาจนํ ปัจจัยอยู่หลังด้วย

คัมภีร์นี้กล่าวว่า จ ศัพท์รวบรวมปัจจัย ๒ ศัพท์ คือ หิญฺจนํ และ ทาจนํ ปัจจัย

แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ได้ประกอบ อาทิ ศัพท์ไว้ด้วยในคำว่า จคฺคหเณน หิญฺจนํทาจนมิจฺจาทีสุปิ ([การแปลง กึ เป็น กุ] แม้ในเพราะปัจจัยเป็นต้นว่า หิญฺจนํ และ ทาจนํ ย่อมมีด้วย จ ศัพท์) ดังนั้น จึงอาจแปลง กึ เป็น กุ ในที่ ทา ปัจจัยอยู่หลัง เช่น ตํ กุทาสฺสุ ภวิสฺสติ (การออกบวชนั้นจักมีในกาลไหน) ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้

ในที่นี้คำว่า กุทาสฺสุ ตัดบทเป็น กุทา + อสฺสุ

คำว่า อสฺสุ เป็นนิบาตที่ไม่มีความหมายใดๆ

คำว่า กุทา ดังกล่าวพบในคาถาว่า

กทาหํ สตฺตาหสมฺเมเฆ โอวฏฺโฐ อลฺลจีวโร
ปิณฺฑิกาย คมิสฺสามิ ตํ กุทาสฺสุ ภวิสฺสติ.[๒๑๙]

“เมื่อไร เมื่อมีฝนตกพรำตลอด ๗ วัน เราจึงมีจีวรเปียกชุ่มเที่ยวไปบิณฑบาต การออกบวชนั้นจักสำเร็จได้เมื่อไรหนอ”

กุหึ กุหํ กุหิญฺจนํ.

เช่น

กุหึ กุหํ กุหิญฺจนํ (ในที่ไหน)

การประกอบรูปศัพท์ กุหึ

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง หึ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า "หึหํหิญฺจนํ" (กึ + หึ)

ให้ หึ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย" (กึ + หึ)

ในที่ หึ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง กึ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า "กุ หึหํสุ จ" (กุ + หึ)

สำเร็จรูปเป็น กุหึ

[๒๐๒ : ๒๗๓] ตมฺหา จ.

ลง หึ และ หํ ปัจจัยเท่านั้นท้าย ต ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

หึหํ จ อ. หึ และ หํ ปัจจัย ท. นั่นเทียว *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง ตมฺหา จาก ต ศัพท์ *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

ตมฺหา เจติ หึหํ.

ลง หึ และ หํ ปัจจัยด้วยสูตรว่า ตมฺหา จ (ลง หึ และ หํ ปัจจัยเท่านั้นท้าย ต ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ คือ ห้ามการติดตามมาสู่สูตรนี้ของ หิญฺจนํ ศัพท์ ดังนั้น จึงไม่มีรูปที่ลง หิญฺจนํ ปัจจัยท้าย ต ศัพท์เป็นรูปว่า ตหิญฺจนํ

ตหึ ตหํ.

เช่น

ตหึ ตหํ (ในที่นั้น)

การประกอบรูปศัพท์ ตหึ

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง หึ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตมฺหา จ” (ต + หึ)

ให้ หึ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (ต + หึ)

สำเร็จรูปเป็น ตหึ

[๒๐๓ : ๒๗๕] ยโต หึ.

ลง หึ ปัจจัยท้าย ย ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

หึ อ. หึ ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ยโต* จาก ย ศัพท์ *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

ยโต หินฺติ หึ.

ลง หึ ปัจจัยด้วยสูตรว่า ยโต หึ (ลง หึ ปัจจัยท้าย ย ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

ยหึ.

เช่น

ยหึ	(ในที่ใด)

การประกอบรูปศัพท์ ยหึ

ศัพท์เดิมเป็น ย

ลง หึ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ยโต หึ” (ย + หึ)

ให้ หึ ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (ย + หึ)

สำเร็จรูปเป็น ยหึ

[๒๐๔ : ๒๗๔] อิมสฺมา หธา จ.

ลง ห และ ธ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ เท่านั้นในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

หธา อ. ห และ ธ ปัจจัย ท. *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *อิมสฺมา* จ จาก อิม ศัพท์นั่นเทียว *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

อิมสฺมา หธา เจติ หธา.

ลง ห และ ธ ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิมสฺมา หธา จ (ลง ห และ ธ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์เท่านั้นในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

จ ศัพท์ทำหน้าที่นิวัตตาปนาวธารณะ คือ ห้ามเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในที่นี้ได้ห้ามการลง ห และ ธ ปัจจัยท้ายศัพท์อื่นจาก อิม ศัพท์ อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปอรรถอวธารณะดังกล่าวของ เอว ศัพท์มี ๓ ประการ ในที่นี้จำแนกเป็น

๑. คเหตัพพัตถะ เนื้อความที่ควรถือเอา คือ การลง ห และ ธ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ ได้รูปว่า อิห, อิธ (ในที่นี้)

๒. นิวัตเตตัพพัตถะ เนื้อความที่ควรห้าม คือ การลง ห และ ธ ปัจจัยท้ายศัพท์อื่นจาก อิม ศัพท์ จึงไม่มีรูปอื่นจากรูปทั้งสองนั้น

๓. อนุญญาตัตถะ เนื้อความที่อนุญาตโดยอ้อม คือ การลง โต, ทานิ และ ธุนา ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ ได้รูปว่า อิโต (แต่ที่นี้), อิทานิ, อธุนา (ในกาลนี้)

อนึ่ง เอว ศัพท์ที่พบในความหมายว่า ตัดสิน (อวธารณ) แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สันนิฏฐานาวธารณะ (ตัดสินด้วยการย้ำความ) แปลว่า “นั่นเทียว, นั่นเอง” ต้องประกอบไว้ท้ายบทกริยาเท่านั้น เพื่อย้ำความของกริยาที่ประกอบร่วม

๒. นิวัตตาปนาวธารณะ (ตัดสินด้วยการห้าม) แปลว่า “เท่านั้น” มักประกอบไว้ท้ายบทนามเป็นส่วนใหญ่ จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๒.๑ ห้ามคุณลักษณะ เช่น ติสฺโส ธนุธโร เอว (นายติสสะทรงศิลปะธนูเท่านั้น) เอว ศัพท์ประกอบท้ายศัพท์แสดงคุณลักษณะ คือ ธนุธโร (ทรงศิลปะธนู) จึงห้ามคุณลักษณะคือการทรงศิลปะอื่นจากธนู อันมีศิลปะการขี่ช้าง เป็นต้น

๒.๒ ห้ามทัพพะ เช่น กาโล เอว ธนุธโร (นายกาละเท่านั้นทรงศิลปะธนู) เอว ศัพท์ประกอบท้ายศัพท์แสดงทัพพคือ กาโล (นายกาละ) จึงห้ามทัพพะคือบุคคลอื่นนอกจากนายกาละ

๒.๓ ห้ามกิริยา เช่น อตฺเถว กาโก เสโตปิ (กาเผือกก็มีได้เท่านั้น) เอว ศัพท์ประกอบท้ายกริยาศัพท์คือ อตฺถิ (มี) จึงห้ามกิริยาความไม่มีแห่งกาเผือก

ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีว่า

คุณทพฺพกิริยานํ วา พฺยวจฺเฉทวสา ติธา
ติสฺโส ธนุธโร เอว กาโล เอว ธนุธโร
อตฺเถว กาโก เสโตปิ อิทํ เตสํ นิทสฺสนํ.[๒๒๐]

"อีกนัยหนึ่ง เอว ศัพท์มี ๓ ประเภท ด้วยการห้ามคุณลักษณะ, ทัพพะ หรือกิริยา เช่น ติสฺโส ธนุธโร เอว (นายติสสะทรงศิลปะธนูเท่านั้น), กาโล เอว ธนุธโร (นายกาละเท่านั้นทรงศิลปะธนู) และ อตฺเถว กาโก เสโตปิ (แม้กาเผือกก็มีได้เท่านั้น) ทั้งหมดนี้เป็นตัวอย่างของ เอว ศัพท์เหล่านั้น"

นอกเหนือจากนั้น เอว ศัพท์ที่ประกอบท้ายบทนามเพื่อห้ามคุณลักษณะเป็นต้นนั้น อาจจะแสดงความหมาย ๓ ประการ (ในบางที่ไม่มีความหมายสุดท้าย) คือ

๑. คเหตัพพัตถะ เนื้อความที่ควรถือเอา เช่น เอว ศัพท์ในประโยคว่า ติสฺโส ธนุธโร เอว กล่าวย้ำคุณลักษณะคือการทรงศิลปะธนู หรือ เอว ศัพท์ในประโยคว่า กาโล เอว ธนุธโร ย้ำทัพพะคือ นายกาละ

๒. นิวัตเตตัพพัตถะ เนื้อความที่ควรห้าม เช่น เอว ศัพท์ในประโยคว่า ติสฺโส ธนุธโร เอว ห้ามคุณลักษณะคือการทรงศิลปะอื่นจากธนู อันมีศิลปะการขี่ช้าง เป็นต้น หรือ เอว ศัพท์ในประโยคว่า กาโล เอว ธนุธโร ห้ามทัพพะคือบุคคลอื่นจากนายกาละ

๓. อนุญญาตัตถะ เนื้อความที่อนุญาตโดยอ้อม เช่น เอว ศัพท์ในประโยคว่า ติสฺโส ธนุธโร เอว อนุญาตบุคคลอื่นนอกจากติสสะว่าเป็นผู้ทรงศิลปะธนูได้ หรือ เอว ศัพท์ในประโยคว่า กาโล เอว ธนุธโร อนุญาตว่านายกาละเป็นผู้ทรงศิลปะอย่างอื่นได้อีกด้วย

อิห อิธ.

เช่น

อิห อิธ (ในที่นี้)

การประกอบรูปศัพท์ อิห

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ห ปัจจัยด้วยสูตรว่า “อิมสฺมา หธา จ” (อิม + ห)

ให้ ห ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (อิม + ห)

ในที่ ห ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อิม เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ” (อิ + ห)

สำเร็จรูปเป็น อิห

[๒๐๕ : ๒๗๘] สพฺพโต ธิ.

ลง ธิ ปัจจัยท้าย สพฺพ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ธิ อ. ธิ ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สพฺพโต* จาก สพฺพ ศัพท์ *อตฺเถ* ใน อรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

สพฺพโต ธีติ ธิ.

ลง ธิ ปัจจัยด้วยสูตรว่า สพฺพโต ธิ (ลง ธิ ปัจจัยท้าย สพฺพ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

สพฺพธิ.

เช่น สพฺพธิ (ในที่ทั้งปวง)

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพธิ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ธิ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพโต ธิ” (สพฺพ + ธิ)

ให้ ธิ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (สพฺพ + ธิ)

สำเร็จรูปเป็น สพฺพธิ

ธิ ปัจจัยและปัจจัยอื่นที่จะกล่าวต่อไปด้วยสูตรว่า กิสฺมา โว (ลง ว ปัจจัยท้าย กึ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง) เป็นต้น มักลงในเอกพจน์ ไม่เหมือนกับ โต ปัจจัยที่ลงในเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่าง จะเห็นได้ว่า ในการแสดงอรรถของ โต ปัจจัย ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๖๐) ได้กล่าวว่า “ปุริสสฺมา ปุริเสหิ วา”ติ อตฺเถ (ในความหมายว่า “จากบุรุษ” หรือว่า “จากบุรุษทั้งหลาย”) แต่ในที่ลง ธิ ปัจจัย ท่านกล่าวว่า สพฺพสฺมินฺติ อตฺเถ (ในความหมายว่า ในที่ทั้งปวง) โดยไม่กล่าวว่า สพฺพสฺมึ สพฺเพสูติ วา อตฺเถ (ในความหมายว่า ในที่ทั้งปวง หรือว่า ในที่ทั้งปวงทั้งหลาย) ด้วยเหตุนี้ จึงลง ธิ ปัจจัยในเอกพจน์เท่านั้น

อนึ่ง ในพระบาลีมีรูปว่า วิปฺปมุตฺโตสิ สพฺพธิ (พระองค์ทรงหลุดพ้นแล้วจากธรรมทั้งปวง) บทว่า สพฺพธิ เป็นอปาทานเมื่อประกอบกับ มุจ ธาตุใน วิปฺปมุตฺโต จึงลง ธิ ปัจจัยด้วยการแบ่งสูตรที่เว้นศัพท์ตามมา คือ ศัพท์ว่า สตฺตมิยา ในสูตรว่า สพฺพโต ธิ

กาเลตฺยธิกาโร.

ศัพท์ว่า กาเล เป็นศัพท์ตามมา

ท่านพระกัจจายนะกล่าวอธิการสูตร (สูตรที่ติดตามมาในสูตรต่อไป) ว่า กาเล (ในความหมายว่า กาล) เพื่อให้วิภัตติปัจจัยมี ทา และ ทาจนํ เป็นต้นที่กล่าวไว้ในสูตรว่า กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ เป็นต้น เป็นปัจจัยที่ลงในกาลสัตตมี คือ สัตตมีที่เนื่องด้วยกาล เช่น กทา, กุทาจนํ (ในกาลไหน) เป็นต้น ไม่ใช่ปัจจัยที่ลงในอรรถสัตตมีตามปกติเหมือน โต ปัจจัยเป็นต้น

[๒๐๖ : ๒๗๖] กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ.

ลง ทา และ ทาจนํ ท้าย กึ, สพฺพ, อญฺญ, เอก, ย และ กุ ศัพท์ ในความหมายว่ากาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

ทาทาจนํ อ. ทา และ ทาจนํ ปัจจัย ท. *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *กึสพฺพญฺเญกยกุหิ* จาก กึ, สพฺพ, อญฺญ, เอก, ย และ กุ ศัพท์ ท. *กาเล* ในกาล *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนนฺติ กึอาทิโต ทา ทาจนํ จ.

ลง ทา และ ทาจนํ ท้าย กึ ศัพท์เป็นต้นด้วยสูตรว่า กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ (ลง ทา และ ทาจนํ ท้าย กึ, สพฺพ, อญฺญ, เอก, ย และ กุ ศัพท์ ในความหมายว่ากาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

แม้ท่านพระกัจจายนะจะกล่าวว่าให้ลง ทาจนํ ปัจจัยท้าย กุ ศัพท์ แต่ในความจริงแล้วการลง ทาจนํ ปัจจัยนี้จะลงท้าย กุ ศัพท์ไม่ได้ จะต้องลงท้าย กึ ศัพท์ที่จะแปลงเป็น กุ จึงจะชอบด้วยเหตุผล ข้อความข้างต้นจึงเป็นคำกล่าวโดยสังเขปเท่านั้น หาใช่หมายถึงการแปลง กึ เป็น กุ ก่อนจะลง ทาจนํ ปัจจัย

ดังคำอธิบายในฏีกาใหม่ว่า

กึสพฺพอญฺญเอกยอิติ อิเมหิ สพฺพนาเมหิ ทาปจฺจโย กาลตฺเถ โหติ. กุอาเทสภาวิโต กึสทฺทโต- เยว ทาจนํปจฺจโย โหติ กาเล สตฺตมฺยตฺเถติ อตฺโถ เวทิตพฺโพ.[๒๒๑]

“พึงทราบข้อความว่า ลง ทา ปัจจัยท้ายสรรพนามว่า กึ, สพฺพ, อญฺญ, เอก และ ย เหล่านี้ ในความหมายว่ากาล และลง ทาจนํ ปัจจัยท้าย กึ ศัพท์เท่านั้นที่จักมีการแปลงเป็น กุ ในความหมายว่ากาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ”

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึง กุ ศัพท์อันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึง กึ ศัพท์อันเป็นเหตุ

ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒๗๖) อธิบาย กุ ศัพท์ในสูตรไว้ว่า การกล่าว กุ ศัพท์อีกในเมื่อกล่าว กึ ศัพท์ไว้แล้ว มีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นนิปาตนะของ กุ ศัพท์ และแสดงการลง ทาจนํ ปัจจัยท้าย กุ ศัพท์ (กึ ศัพท์ที่จะแปลงเป็น กุ) เท่านั้น ดังข้อความว่า

“กินฺ”ติ วตฺวา ปุน “กุ”อิติ วจนํ กุติ นิปาตนทสฺสนตฺถํ, ทาจนญฺจ กุ อิจฺเจตสฺมา เอว ภวตีติ ทสฺสนตฺถํ.[๒๒๒]

“การกล่าวว่า กึ แล้วกล่าวว่า กุ อีก มีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นนิปาตนะของ กุ ศัพท์ และการลง ทาจนํ ปัจจัยย่อมมีได้ท้าย กุ ศัพท์ เท่านั้น”

คำว่า นิปาตน คือ การประกอบรูปศัพท์ด้วยคำในสูตรนั้นๆ เป็นวิธีพิเศษที่ไม่ใช้สูตรอื่นๆ หรือมหาสูตร แต่อนุญาตให้คำในสูตรสามารถนำมาใช้ประกอบรูปศัพท์ได้ ซึ่งในที่นี้เป็นการแปลง กึ เป็น กุ ด้วย กุ นิปาตนะในสูตรนี้

ข้อความว่า “และการลง ทาจนํ ปัจจัยย่อมมีได้ท้าย กุ ศัพท์ เท่านั้น” ระบุถึงการลง ทาจนํ ท้าย กุ ศัพท์ด้วยการกล่าวซ้ำข้อความที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งก็คือ กึ ในคำว่า กึสพฺพญฺเญกย นั่นเอง การกล่าวซ้ำข้อความที่ได้กล่าวมาแล้วนี้มีประโยชน์เพื่อกำหนดให้แน่นอน หรือเพื่อแสดงอรรถอื่น ซึ่งในที่นี้เป็นการกำหนดการลง ทาจนํ ปัจจัยว่าลงท้าย กึ ศัพท์ที่จะแปลงเป็น กุ เท่านั้น ไม่ลงท้าย สพฺพ ศัพท์เป็นต้น ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

สิทฺเธ สตฺยารมฺโภ นิยมาย วา โหติ อตฺถนฺตรวิญฺญาปนาย วา.[๒๒๓]

“เมื่อความสำเร็จมีอยู่ การปรารภอีกย่อมมีเพื่อความแน่นอน หรือเพื่อแสดงให้รู้อรรถอื่น”

สิทฺเธ สตฺยารมฺโภ นิยมาย วา โหติ ญาปกาย วา.[๒๒๔]

“เมื่อความสำเร็จมีอยู่ การปรารภอีกย่อมมีเพื่อความแน่นอน หรือเพื่อแสดงให้รู้[อรรถอื่น]”

กฎข้างต้นอาศัยข้อความจากคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระ (ข้อ ๓๐) ว่า สิทฺเธ สตฺยารมฺโภ นิยมาย สฺยาตฺ ตามนัยนี้ควรเปลี่ยนเป็นบาลีว่า สิทฺเธ สตฺยารมฺโภ นิยมาย สิยา (เมื่อความสำเร็จมีอยู่ การปรารภอีกพึงมีเพื่อความแน่นอน)

สทฺทาธิกา อตฺถาธิโก โหติ.[๒๒๕]

“อรรถที่เกินมาย่อมมีได้เพราะศัพท์เกินมา”

ปกติ เหสาจริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺถนฺตรวิญฺญาปนํ.[๒๒๖]

“โดยแท้จริงแล้ว การแสดงให้รู้อรรถอื่นด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบุรพาจารย์ทั้งหลาย”

ปกติ เหสาจริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อากาเรน อธิปฺปายวิญฺญาปนํ.[๒๒๗]

“โดยแท้จริงแล้ว การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบุรพาจารย์ทั้งหลาย”

ปกติ เหสาจริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺตโน อธิปฺปายวิญฺญาปนํ.[๒๒๘]

“การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายของตนด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบุรพาจารย์ทั้งหลาย”

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามความเห็นของปทรูปสิทธิปกรณ์และฎีกา แต่ฎีกาใหม่กลับเห็นว่า ให้แปลง กึ เป็น กุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กุ หึหํสุ จ โดยไม่จำเป็นต้องใช้ กุ นิปาตนะในสูตรนี้ เพราะ จ ศัพท์ในสูตรดังกล่าวอนุญาตการแปลง กึ เป็น กุ ได้ในที่มี หิญฺจนํ ปัจจัยเป็นต้นอยู่หลัง นอกจากนั้นท่านเห็นว่า การลง ทา ปัจจัยมีได้ท้าย กึ, สพฺพ, อญฺญ, เอก และ ย ศัพท์ ส่วนการลง ทาจนํ ปัจจัยมีได้ท้าย กึ ศัพท์ที่จะแปลงเป็น กุ ตามรูปวิเคราะห์ทวันทสมาสที่แยกออกเป็น ๒ ส่วน คือ

- กึ จ สพฺโพ จ อญฺโญ จ เอโก จ โย จ กึสพฺพญฺเญกยา = กึ, สพฺพ, อญฺญ, เอก และ ย ศัพท์
- กึสพฺพญฺเญกยา จ กุ จ กึสพฺพญฺเญกยกู = กึ, สพฺพ, อญฺญ, เอก, ย และ กุ ศัพท์

เมื่อแยกรูปวิเคราะห์เป็น ๒ ส่วนเช่นนี้แล้ว จึงลง ทา ปัจจัยท้าย ๕ ศัพท์แรก และลง ทาจนํ ปัจจัยท้าย กึ ศัพท์สุดท้ายตามยถากกมนัย คือ นัยที่กล่าวไว้ตามลำดับ ความเห็นนี้จึงไม่เหมือนกับปทรูปสิทธิปกรณ์และฎีกาที่แสดงรูปวิเคราะห์อย่างเดียวว่า

- กึ จ สพฺโพ จ อญฺโญ จ เอโก จ โย จ กุ จ กึสพฺพญฺเญกยกู

และระบุถึงการลง ทาจนํ ด้วย กุ ศัพท์ที่กล่าวซ้ำอีก

สรุปความว่า ความเห็นของปทรูปสิทธิปกรณ์และฎีกาเป็นการกล่าวไว้โดยอ้อม ส่วนความเห็นของฎีกาใหม่เป็นความเห็นที่กล่าวโดยตรง โดยแยกรูปวิเคราะห์ออกเป็นสองส่วนเท่านั้น

กสฺมึ กาเล กทา กุทาจนํ.

เช่น กทา กุทาจนํ ซึ่งใช้ในความหมายว่า “ในกาลไหน”

การประกอบรูปศัพท์ กทา

ศัพท์เดิมเป็น กึ

ลง ทา ปัจจัยด้วยสูตรว่า “กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ” (กึ + ทา)
ให้ ทา ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (กึ + ทา)
ในที่ ทา ปัจจัยอยู่หลัง แปลง กึ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “กิสฺส ก เว จ” (ก + ทา)

สำเร็จรูปเป็น กทา

[๒๐๗ : ๒๗๗] สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา.

แปลง สพฺพ เป็น ส ในที่ ทา ปัจจัยอยู่หลังได้บ้าง

โส อ. ส อาเทศ *สพฺพสฺส* ของ สพฺพ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *ทามฺหิ* ในที่ ทา ปัจจัย *วา* บ้าง ฯ

สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วาติ สพฺพสฺส โส วา.

แปลง สพฺพ เป็น ส ได้บ้างด้วยสูตรว่า สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา (แปลง สพฺพ เป็น ส ในที่ ทา ปัจจัยอยู่หลังได้บ้าง)

สทา สพฺพทา.

เช่น

สทา สพฺพทา (ในกาลทุกเมื่อ)

การประกอบรูปศัพท์ สทา

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ทา ปัจจัยด้วยสูตรว่า "กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ" (สพฺพ + ทา)

ให้ ทา ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย" (สพฺพ + ทา)

ในที่ ทา ปัจจัยอยู่หลัง แปลง สพฺพ เป็น ส ด้วยสูตรว่า "สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา" (ส + ทา)

สำเร็จรูปเป็น สทา

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพทา

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ทา ปัจจัยด้วยสูตรว่า "กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ" (สพฺพ + ทา)

ให้ ทา ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย" (สพฺพ + ทา)

แม้ควรจะแปลง สพฺพ เป็น ส ด้วยสูตรว่า "สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา" ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ วา ศัพท์ในสูตรนี้ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น สพฺพทา

[๒๐๘ : ๒๗๘] ตมฺหา ทานิ จ.

ลง ทานิ และ ทา ปัจจัยท้าย ต ศัพท์ ในความหมายว่า กาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ทานิ จ อ. ทานิ ปัจจัย ด้วย *ทา* จ อ. ทา ปัจจัย ด้วย *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ตมฺหา* จาก ต ศัพท์ *กาเล* ในกาล *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

ตมฺหา ทานิ เจติ ทานิ ทา จ.

ลง ทานิ และ ทา ปัจจัยด้วยสูตรว่า ตมฺหา ทานิ จ (ลง ทานิ และ ทา ปัจจัยท้าย ต ศัพท์ ในความหมายว่า กาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒๗๘) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึง ทา ปัจจัยจากสูตรว่า กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ มาไว้ในสูตรนี้

ตทานิ ตทา.

เช่น

ตทานิ ตทา (ในกาลนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ ตทานิ

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง ทานิ ปัจจัยท้าย ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ตมฺหา ทานิ จ" (ต + ทานิ)

ให้ ทานิ ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย" (ต + ทานิ)

สำเร็จรูปเป็น ตทานิ

ยทาทินา อิมสทฺทา สมานาปเรหิ จ ยถาสงฺขฺยํ ชฺชชฺชุปจฺจยา.

ลง ชฺช และ ชฺชุ ปัจจัยตามลำดับจำนวนท้าย อิม ศัพท์, สมาน ศัพท์ และ อปร ศัพท์ ด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้น (คือ ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ)

คำว่า ยถาสงฺขฺยํ (ตามลำดับจำนวน) หมายความว่า ลง ชฺช ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ และลง ชฺชุ ปัจจัยท้าย สมาน ศัพท์ และ อปร ศัพท์ ดังนั้น จึงไม่มีรูปว่า อชฺชุ, สชฺช และ อปรชฺช

อิมสมานานํ อสา จ.

และแปลง อิม เป็น อ, สมาน เป็น ส

อชฺช สชฺชุ อปรชฺชุ.

เช่น

อชฺช	(ในวันนี้)
สชฺชุ	(ในกาลที่เสมอกัน, ทันที)
อปรชฺชุ	(ในวันอื่นอีก)

คำว่า อชฺช มีความหมายว่า อิมสฺมึ กาเล (ในกาลนี้ คือ บัดนี้ หรือวันนี้)

คำว่า สชฺชุ มีความหมายว่า สมาเน กาเล (ในกาลที่เสมอกัน, ทันที)

คำว่า อปรชฺชุ มีความหมายว่า อปรสฺมึ กาเล (ในกาลอื่นอีก คือ ในกาลต่อไป หรือในวันอื่น)

คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปทั้งสามศัพท์นี้ไว้ในนามกัณฑ์ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวไว้ในอัพยยตัทธิต จึงมีวิธีประกอบรูปศัพท์ที่ยาวกว่า เพราะต้องตั้งรูปวิเคราะห์และลบวิภัตตินามเป็นต้นตามวิธีของตัทธิต

การลง ชฺช และ ชฺชุ ปัจจัยท้าย อิม, สมาน และ อปร ศัพท์ดังกล่าวนี้ ท่านผู้แต่งได้นำมาจากปทรูปสิทธิปกรณ์ที่ประพันธ์เป็นคาถาว่า

อิมสฺมา ชฺช สิยา กาเล สมานาปรโต ชฺชุ จ
อิมสทฺทสฺส’กาโร จ สมานสฺส จ โส สิยา.[๒๒๙]

“ลง ชฺช ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ในกาลเวลา
ลง ชฺชุ ปัจจัยท้าย สมาน ศัพท์ และ อปร ศัพท์
แปลง อิม ศัพท์เป็น อ อักษร
และแปลง สมาน ศัพท์เป็น ส”

การประกอบรูปศัพท์ อชฺช

ศัพท์เดิมเป็น อิม ศัพท์

ลง ชฺช ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ในอรรถกาลด้วยสูตรว่า “ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ” (อิม + ชฺช)

แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ” (อ + ชฺช)

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อชฺช ศัพท์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี” (อชฺช + สฺมึ)

ลบ สฺมึ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ” (อชฺช)

สำเร็จรูปเป็น อชฺช

[๒๐๙ : ๒๗๙] อิมสฺมา รหิธุนาทานิ จ.

ลง รหิ, ธุนา และ ทานิ ปัจจัย ท้าย อิม ศัพท์ในความหมายว่า กาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

รหิธุนาทานิ อ. รหิ, ธุนา และ ทานิ ปัจจัย ท. *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *อิมสฺมา* จาก อิม ศัพท์ *กาเล* ในกาล *อตฺเถ* ในอรรถ *สตฺตมิยา* ของสัตตมีวิภัตติ *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

อิมสฺมา รหิธุนาทานิ เจติ รหฺยาทิปจฺจยา.

ลง รหิ ปัจจัยเป็นต้นด้วยสูตรว่า อิมสฺมา รหิธุนาทานิ จ (ลง รหิ, ธุนา และ ทานิ ปัจจัย ท้าย อิม ศัพท์ในความหมายว่า กาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปว่า อิมสฺมา รหิธุนาทานิ จ ฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปเป็น อิมสฺมา รหิธุนา จ ผู้แปลคิดว่าปาฐะหลังถูกต้อง เพราะ ทานิ ปัจจัยอาจตามมาจากสูตรว่า ตมฺหา ทานิ จ ที่อยู่หน้าสูตรนี้ เหมือน ทา ปัจจัยที่ตามมาในสูตร ตมฺหา ทานิ จ จากสูตรก่อนว่า กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ จะเห็นได้ว่าสูตรทั้งสามสูตร คือ กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ, ตมฺหา ทานิ จ และ อิมสฺมา รหิธุนา จ อยู่ติดกัน ข้อความจากสูตรก่อนจึงตามมาในสูตรต่อไปได้ ดังนั้น ปาฐะหลังจึงสมควรกว่า แม้ปทรูปสิทธิฎีกาก็กล่าวว่า

รหิ จ ธุนา จ รหิธุนา. จสทฺโท ทานิปจฺจยสมฺปิณฺฑนตฺโถ.[๒๓๐]

“รหิ ปัจจัย และ ธุนา ปัจจัย ชื่อว่า รหิธุนา จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อรวบรวม ทานิ ปัจจัย”

ในวุตติของสูตรนี้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ มีข้อความว่า รหิธุนาทานิอิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ (ลงปัจจัยเหล่านี้คือ รหิ, ธุนา และ ทานิ) ท่านกล่าวถึง ทานิ ปัจจัยในที่นี้โดยหมายถึง จ ศัพท์ได้รวบรวม ทานิ ปัจจัยไว้แล้ว ถ้าหากสูตรนี้มีรูปเป็น อิมสฺมา รหิธุนาทานิ จ ศัพท์ว่า จ ก็จะไม่มีประโยชน์แต่อย่างใด อนึ่ง ปทรูปสิทธิปกรณ์มิได้แสดงอรรถของ จ ศัพท์ไว้ในทุกสูตร อรรถของ จ ศัพท์นั้นจะพบในฎีกาของปทรูปสิทธิปกรณ์บ้าง ในคัมภีร์นยาสะบ้าง

แม้คัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๒๒) ก็กล่าวถึง ทานิ ปัจจัยว่า อิทโม รฺหฺยธุนาทานีมฺ (ลง รฺหิ, อธุนา และ ทานีมฺ ปัจจัยท้าย อิทมฺ ศัพท์) แต่คัมภีร์นั้นไม่มี จ ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ จึงไม่ควรมี ทานิ ปัจจัยโดยตรงในกัจจายนสูตร

อย่างไรก็ตาม รูปว่า อิมสฺมา รหิธุนาทานิ จ เป็นกัจจายนสูตรที่ท่องจำกันติดปากมานานแล้ว อีกทั้งฉบับพม่าและฉบับสิงหลก็พบรูปเช่นนี้ แม้ฎีกาใหม่ของพาลาวตารก็กล่าวถึงการลงปัจจัย ๓ ศัพท์ ด้วยสูตรนี้ว่า

"อิมสฺมา รหิธุนาทานิ เจ"ติ สุตฺเตน กาเล สตฺตมฺยตฺเถ อิมสทฺทโต ปรํ รหิธุนาทานิ อิติ ตโย ปจฺจยา โหนฺติ.[๒๓๑]

"ลงปัจจัย ๓ ศัพท์ คือ รหิ, ธุนา และ ทานิ ปัจจัย ในเบื้องหลังจาก อิม ศัพท์ในความหมาย ว่า กาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า อิมสฺมา รหิธุนาทานิ จ"

ดังนั้น ตามปาฐะนี้ถือว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า สตฺตมิยา และ กาเล มาไว้ ในสูตรนี้ และไม่ให้ติดตามไปสู่สูตรต่อไป เมื่อเป็นอย่างนี้ก็ถือว่าสมควรเช่นเดียวกัน ดังที่ได้กล่าวไว้ใน กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ (สูตร ๒๑๘)

อนึ่ง แม้ความเห็นนี้จะไม่สอดคล้องกันกับข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์และฎีกา ก็สมเหตุสมผล เพราะเราไม่อาจทราบว่าท่านพระกัจจายนะประสงค์จะแต่งสูตรว่า อิมสฺมา รหิธุนา จ หรือ อิมสฺมา รหิ- ธุนาทานิ จ โดยทั่วไป คันถรจนาจารย์มักอธิบายความตามปาฐะที่ท่านพบในสมัยนั้นๆ ดังนั้น เมื่อท่าน ผู้แต่งปทรูปสิทธิปกรณ์พบรูปว่า อิมสฺมา รหิธุนา จ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ หรือ ๑๔ จึงกล่าวไว้ตาม ปาฐะที่ท่านพบในสมัยนั้น ข้อนี้เหมือนคำว่า ทุกฺขสมุทโย และ ทุกฺขนิโรโธ ในธัมมจักกัปปวัตนสูตร ที่พบ เป็นรูปว่า ทุกฺขสมุทยํ และ ทุกฺขนิโรธํ ในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค (เล่ม ๑ หน้า ๖๐) และอรรถกถา ของอนาคตวงศ์ (ฉบับพม่า หน้า ๑๖๖) แต่ในฎีกาของวิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๒๑๘, ๔๙๖) ระบุถึงรูปว่า ทุกฺขสมุทโย ตามที่ปรากฏในฉบับไทยและฉบับสิงหล แม้ว่าทั้งสองรูปจะไม่ผิดหลักภาษา แต่รูปว่า ทุกฺข- สมุทโย และ ทุกฺขนิโรโธ น่าจะสมควรกว่า เพราะสอดคล้องกับบทอิตถีลิงค์ในประโยคต่อมาว่า ทุกฺขนิโรธ- คามินีปฏิปทา ซึ่งไม่ใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิปทํ

[๒๑๐ : ๒๘๐] เอต รหิมฺหิ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอต ในที่ รหิ ปัจจัยอยู่หลัง

เอต อ. เอต อาเทศ *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *สพฺพสฺส* ทั้งศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *รหิมฺหิ* ในที่ รหิ ปัจจัย ฯ

เอต รหิมฺหีติ อิมสฺส เอโต.

แปลง อิม เป็น เอต ด้วยสูตรว่า เอต รหิมฺหิ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอต ในที่ รหิ ปัจจัยอยู่หลัง)

เอตรหิ.

เช่น

เอตรหิ (ในกาลนี้, บัดนี้)

ท่านพระกัจจายนะกล่าวถึงการแปลง อิม เป็น เอต ด้วยสูตรนี้ ทั้งๆ ที่ เอต ศัพท์อาจแปลว่า "นี้" ได้ในภาษาไทยเหมือน อิม ศัพท์ ที่จริงแล้ว เอต ศัพท์น่าจะแปลว่า "นั้น" เพราะเป็นศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ใกล้ (สมีปวาจก) ไม่ได้แสดงความหมายว่า ใกล้ที่สุด (อจฺจนฺตสมีป) หรือแสดงความหมายว่า ไกล (ทูร) มีข้อสังเกตว่า ไทยนิยมแปล เอต ว่า "นั่น" แต่ความหมายดังกล่าวพบในภาษาไทยเท่านั้น ในภาษาอังกฤษใช้ อิม เป็น This (นี้) และ เอต กับ ต ศัพท์เป็น That (นั้น) แม้ในภาษาพม่า ความหมายว่า "นี้" ใช้เป็น "อี" ส่วนความหมายว่า "นั้น" ใช้เป็น "โถ่" ไม่มีความหมายว่า "นั่น" ในภาษาพม่าและภาษาอังกฤษ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

การประกอบรูปศัพท์ เอตรหิ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง รหิ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า "อิมสฺมา รหิธุนาทานิ จ" (อิม + รหิ)

ให้ รหิ ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย" (อิม + รหิ)

ในที่ รหิ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อิม ศัพท์เป็น เอต ด้วยสูตรว่า "เอต รหิมฺหิ" (เอต + รหิ)

สำเร็จรูปเป็น เอตรหิ

[๒๑๑ : ๒๘๑] อ ธุนามฺหิ จ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ อีกด้วย ในที่ ธุนา ปัจจัยอยู่หลัง

อ จ อ. อ อาเทศ อีกด้วย *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *ธุนามฺหิ* ในที่ ธุนา ปัจจัย ฯ

อ ธุนามฺหิ เจติ อิมสฺส อ.

แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรว่า อ ธุนามฺหิ จ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ อีกด้วย ในที่ ธุนา ปัจจัยอยู่หลัง)

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อเปกขา คือ มองหาการแปลง อิม เป็น อิ ที่กล่าวไว้แล้วในสูตรก่อนจากสูตรนี้ คือสูตรว่า อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ หมายความว่า ไม่เพียงแปลง อิม เป็น อิ ในที่ ถํ ปัจจัยเป็นต้น อยู่หลังด้วยสูตรดังกล่าว แต่ยังแปลงเป็น อ ในที่ ธุนา ปัจจัยอยู่หลังได้อีกด้วย

ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

อ ธุนามฺหิ จาติ เอตฺถ จคฺคหณํ ปุพฺเพ วุตฺตอิการาเทสาเปกฺขนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.[๒๓๒]

"จ ศัพท์ในสูตรว่า อ ธุนามฺหิ จ นี้ พึงทราบว่ามองหาการอาเทศเป็น อิ อักษรซึ่งกล่าวไว้ในสูตรก่อน"

อนึ่ง การใช้ จ ศัพท์ลักษณะนี้ไม่เป็นที่นิยมในกัจจายนไวยากรณ์ แต่พบมากในคัมภีร์กาตันตระ ส่วนคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๒๓๔) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สันนิฏฐานาวธารณะ เพราะย้ำการแปลง อิม เป็น อ แน่นอนในที่ รหิ ปัจจัยอยู่หลัง จึงไม่มีรูปว่า อิมรหิ ตามนัยนี้ควรแปล จ ศัพท์ไว้ร่วมกับกริยาคุมพากย์ว่า โหติ เป็นรูปว่า

"*อ* อ. อ อาเทศ *อิมสฺส* ของ อิม ศัพท์ *โหติ* จ ย่อมมี นั่นเทียว *ธุนามฺหิ* ในที่ ธุนา ปัจจัย ฯ"

อธุนา อิทานิ.

เช่น

อธุนา (ในกาลนี้)

อิทานิ (ในกาลนี้)

การประกอบรูปศัพท์ อธุนา

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ธุนา ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อิมสฺมา รหิธุนาทานิ จ” (อิม + ธุนา)

ให้ ธุนา ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (อิม + ธุนา)

ในที่ ธุนา ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อิม ศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อ ธุนามฺหิ จ” (อ + ธุนา)

สำเร็จรูปเป็น อธุนา

การประกอบรูปศัพท์ อิทานิ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ทานิ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อิมสฺมา รหิธุนาทานิ จ” (อิม + ทานิ)

ให้ ทานิ ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (อิม + ทานิ)

ในที่ ทานิ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อิม ศัพท์เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ” (อิ + ทานิ)

สำเร็จรูปเป็น อิทานิ

โลปีเตฺวว.

บทว่า โลปํ ย่อมติดตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๒๑๒ : ๒๘๒] สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ.

ลบวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั่นเทียว

โลโป อ.การลบ *วิภตฺตีนํ* แห่งวิภัตติ ท. *สพฺพาสํ* ทั้งปวง *ปราสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *สทฺเทหิ* จากศัพท์ ท. *อาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ* อันมี อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้น *โหติ* จ ย่อมมี นั่นเทียว ฯ

คำว่า สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ ตัดบทเป็น สพฺพาสํ + อาวุโส + อุปสคฺคนิปาต + อาทีหิ จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะที่เรียกว่า สันนิฏฐานาวธารณะ คือ ย้ำความ

เอเตหิ ปรา สพฺพา วิภตฺตี ลุปฺยนฺเต.

ลบวิภัตติทั้งหมดท้ายศัพท์เหล่านั้น

ตฺวํ อาวุโส ตุมฺเห อาวุโส.

เช่น

[เอกพจน์] ตฺวํ อาวุโส (ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท่าน[จงไป])

[พหูพจน์] ตุมฺเห อาวุโส (ข้าแต่ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย[จงไป])

สูตรนี้กล่าวถึงการลบวิภัตติทั้งหมดท้ายอุปสรรคและท้ายนิบาต โดยกล่าวตามข้อความในคัมภีร์สันสกฤตเหล่านี้ คือ

- ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๘๒) กล่าวว่า

  อพฺยยา อาวิภตฺตีนํ <อวฺยยาทาปฺสุปะ> (ลบ อา อิตถีปัจจัยและวิภัตตินามท้ายอัพยยศัพท์)
- คัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๑๐) กล่าวว่า

  อพฺยยา จ <อวฺยยาจฺจ> (ลบวิภัตติท้ายอัพยยศัพท์ด้วย)
- คัมภีร์มุคธโพธะ (สูตร ๒๔๖) กล่าวว่า

อพฺยยา โลโป วิภตฺติยา <วฺยาลฺลุกฺ กฺเตะ> (ลบวิภัตติที่อยู่ท้ายอัพยยศัพท์)

ในคำว่า ตฺวํ อาวุโส คำว่า อาวุโส เป็นตัวอย่างเอกพจน์ เพราะประกอบใช้กับรูปประธานที่เป็นเอกพจน์ว่า ตฺวํ ส่วนคำว่า ตุมฺเห อาวุโส เป็นตัวอย่างพหูพจน์ เพราะประกอบใช้รูปประธานที่เป็นพหูพจน์ว่า ตุมฺเห บทประธานทั้งสองบทนี้เนื่องด้วยกริยาคุมพากย์ที่เป็นเอกพจน์ว่า คจฺฉ และ คจฺฉถ ตามลำดับ

แม้ อาวุโส ศัพท์จะเป็นนิบาตเช่นเดียวกัน แต่เป็นนิบาตพิเศษที่ใช้ได้ทั้งสองฝ่ายคือทั้งฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์ เช่น ตฺวํ อาวุโส คจฺฉ (ผู้มีอายุ ท่านจงไป) ตุมฺเห อาวุโส คจฺฉถ (ผู้มีอายุทั้งหลายพวกท่านจงไป) ดังนั้น แม้ อาวุโส จะนับเข้าในนิบาตก็กล่าวไว้ต่างหากอีก ดังปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

เอตฺถ จ อาวุโสติมสฺส วิสุํ คหณํ สสงฺขยตฺตทีปนตฺถนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.[๒๓๓]

"อนึ่ง พึงทราบว่า การถือเอาบทว่า อาวุโส นี้ต่างหากในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นไปกับด้วยพจน์"

ท่านกล่าว อาทิ ศัพท์เพื่อหมายเอาบทตัทธิตที่ลง โส ปัจจัยท้าย สุตฺต และ ปท เป็นต้น เช่น สุตฺตโส (โดยพระพุทธพจน์) ปทโส (โดยส่วน) ตามจะกล่าวไว้ในสูตรว่า วิภาเค ธา จ (ดู สูตร ๔๒๐)

ดังปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

อาทิสทฺเทน กฺวจิ สุตฺตปทาทีหิ จ.[๒๓๔]

"และลบวิภัตติทั้งปวงท้ายศัพท์ว่า สุตฺต และ ปท เป็นต้นในบางแห่งด้วย อาทิ ศัพท์"

แม้สัญญาศัพท์ที่แสดงจำนวน เช่น จตฺตาลีสํ (๔๐), ปญฺญาสํ (๕๐) เป็นต้น ก็รวมไว้ด้วย อาทิ ศัพท์ในสูตรนี้ ดังที่คัมภีร์นี้กล่าวไว้ในสูตร ๑๙๐

อนึ่ง ฎีกาใหม่ได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

อิธ อาทิสทฺเทน กตฺถจิ สุตฺเตสฺวาคตสทฺเทหิปิ วิภตฺตี ลุปฺยนฺเต.[๒๓๕]

"ลบวิภัตติท้ายศัพท์ที่ปรากฏในสูตรบางแห่งด้วย อาทิ ศัพท์ในสูตรนี้อีกด้วย"

ข้อนี้หมายความว่า ศัพท์ที่ไม่ปรากฏวิภัตติโดยลงวิภัตติแล้วลบไป เช่น

- โคณ ศัพท์ ในสูตรว่า โคณ นํมฺหิ วา.
- นา และ เอน ศัพท์ ในสูตรว่า อโต เนน
- หึหํหิญฺจนํ ศัพท์ ในสูตรว่า หึหํหิญฺจนํ
- สุมิโน ศัพท์ ซึ่งลบ ส วิภัตติเป็นรูปว่า สุมึ ในสูตรว่า เนตาหิ สุมิมายยา

เป็นต้น ดังคำอธิบายในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

โคโณ นํมฺหิ วาติ วตฺตพฺเพ เสสโต โลปํ คสิปีตฺยธิกิจฺจ สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ เจติ

เอตฺถ อาทิคฺคหเณน วิภตฺติโลปํ กตฺวา วา โลปญฺจ ตตฺรากาโรติ สนฺธึ กตฺวา วา เอวํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.[๒๓๖]

"เมื่อควรกล่าวว่า โคโณ นฺมฺหิ วา โปรดทราบว่ากล่าวไว้อย่างนี้ โดยทำการลบวิภัตติด้วย อาทิ ศัพท์ในสูตรว่า สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ นี้ เพราะอาศัยสูตรว่า เสสโต โลปํ คสีปิ หรือโดยทำสนธิด้วยสูตรว่า โลปญฺจ ตตฺรากาโร"

เอตฺถ จ สฺมิโน อายยาติ วตฺตพฺเพ สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ เจติ เอตฺถ อาทิคฺคหเณน วิภตฺติโลปํ กตฺวา เอวํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.[๒๓๗]

"อนึ่ง เมื่อควรกล่าวว่า สฺมิโน อายยา ในสูตรนี้ โปรดทราบว่ากล่าวไว้อย่างนี้ โดยทำการลบวิภัตติด้วย อาทิ ศัพท์ในสูตรว่า สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ นี้"

การประกอบรูปศัพท์ อาวุโส

ศัพท์เดิมเป็น อาวุโส

ลง สิ วิภัตติท้าย อาวุโส ศัพท์ด้วยสูตรว่า "อาลปเน จ" (อาวุโส + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ" (อาวุโส + สิ)

สำเร็จรูปเป็น อาวุโส

การประกอบรูปศัพท์ อาวุโส

ศัพท์เดิมเป็น อาวุโส

ลง โย วิภัตติท้าย อาวุโส ศัพท์ด้วยสูตรว่า "อาลปเน จ" (อาวุโส + โย)

ลบ โย วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ" (อาวุโส + โย)

สำเร็จรูปเป็น อาวุโส

อุปสรรคและนิบาต

อุปสคฺคนิปาตา วุจฺจนฺเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวอุปสรรคและนิบาต

ท่านแสดงเรื่องบทนามที่ลงวิภัตตินามอันจำแนกเป็น ๓ คือ ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ นปุงสกลิงค์ และนามศัพท์ที่ไม่ปรากฏเพศทางไวยากรณ์ที่เรียกว่า อลิงค์ แล้ว บัดนี้ จะกล่าวถึงอุปสรรคและนิบาต เพราะเป็นบทที่ลงวิภัตตินามเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อให้สำเร็จความเป็นบท เนื่องจากบทที่ลงวิภัตติแล้วเท่านั้นจึงจะประกอบใช้ในพากย์ได้ ถ้ายังไม่ลงวิภัตติก็นับว่าเป็นศัพท์ ไม่อาจนำไปประกอบในพากย์ได้

ดังปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑๑) กล่าวว่า วิภตฺยนฺตํ ปทํ (ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย ชื่อว่า บท)

ตามความเห็นของไวยากรณ์สันสกฤต อุปสรรคและนิบาตทุกศัพท์ต้องลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้น แต่ตามอุทาหรณ์ที่พบในพระไตรปิฎกและอรรถกถา อาจลงวิภัตติทุกหมวดทั้งสองพจน์ได้ท้ายอุปสรรคและนิบาตตามสมควร

ป ปรา นิ นี อุ ทุ สํ วิ อว อนุ ปริ อธิ อภิ ปติ สุ อา อติ อปิ อป อุป เอเต วีสตฺยุปสคฺคา.

ศัพท์เหล่านี้ ๒๐ ศัพท์ คือ

ป	ปรา	นิ	นี	อุ	ทุ	สํ	วิ	อว	อนุ
ปริ	อธิ	อภิ	ปติ	สุ	อา	อติ	อปิ	อป	อุป

ชื่อว่า อุปสรรค

ในที่นี้ท่านแสดงอุปสรรค ๒๐ ศัพท์ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๓๑) กล่าวถึง นิ อุปสรรคเท่านั้น ไม่มี นี อุปสรรค เพราะถือว่าอาจแปลง อิ เป็น อี ได้ และเพิ่ม โอ อุปสรรคขึ้นอีกศัพท์หนึ่ง ส่วนกัจจายนไวยากรณ์แสดงการแปลง อว เป็น โอ จึงไม่มี โอ อุปสรรค นอกจากนั้น ไวยากรณ์สันสกฤตบางคัมภีร์ยังกล่าวถึงอุปสรรค ๒๒ ศัพท์บ้าง ๒๔ ศัพท์บ้าง ๒๕ ศัพท์บ้าง

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๑) แสดงความเห็นว่า มติของโมคคัลลานไวยากรณ์สมควรกว่ามติของกัจจายนไวยากรณ์ เพราะอาจจะทีฆะสระ อิ ใน นิ เป็น อี ได้ในอุทาหรณ์ว่า นีวรณ เป็นต้น ถ้าอุปสรรคมีรูปต่างกันเพียงด้วยสระเสียงสั้นหรือเสียงยาว เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ควรมี ทู อุปสรรคในรูปว่า

ทูรมํ (รื่นรมย์ได้ยาก), มี สู อุปสรรคในรูปว่า สูรเตน (ผู้รื่นรมย์ดี) และมี ปา อุปสรรคในรูปว่า ปาวจนํ (ปาพจน์) แต่ความจริงแล้วรูปดังกล่าวเป็นการทีฆะสระ อุ ใน ทุ, สุ และ ป เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ มติของโมคคัลลานไวยากรณ์จึงสมควรกว่า ส่วนนิบาตนั้นมีแสดงไว้ในไวยากรณ์บาลี ๒๑๗ ศัพท์ตามที่ประกอบใช้มากในพระบาลีและอรรถกถา ดังกัจจายนเภทฎีกาใหม่กล่าวว่า

สรูปํ ปน อุปลกฺขณวเสน วา ปธานวเสน วา ทฺวิสตสตฺตรส นิปาตาติ อาจริยา วทนฺติ.[๒๓๘]

“อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายกล่าวจำนวนว่าเป็นนิบาต ๒๑๗ ศัพท์ โดยเนื่องด้วยอุปลักขณนัย (การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด) หรือโดยเนื่องด้วยปธานนัย (การแสดงเฉพาะสิ่งที่เป็นประธาน)”

คำว่า อุปสคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุเปจฺจ อตฺถํ สชฺเชนฺตีติ อุปสคฺคา = อุปสรรค คือ ศัพท์ที่อยู่ใกล้นามและกริยาแล้วปรุงแต่งเนื้อความ (อุป บทหน้า + สชฺช ธาตุ (สชฺชเน = ปรุงแต่ง) + ณ ปัจจัย)

หมายความว่า อุปสรรคเป็นบทที่ประกอบไว้หน้านามและกริยาเท่านั้น แล้วปรุงแต่งเนื้อความของนามและกริยาให้พิเศษออกไป ดังเช่น ปชานาติ (รู้โดยประการต่างๆ), สุสีโล (ผู้มีศีลดี) หรือปรุงแต่งเนื้อความโดยคล้อยตามเนื้อความเดิมเพื่อประดับบท เช่น สํวิชฺชติ (มีอยู่) หรือปรุงแต่งเนื้อความโดยห้ามเนื้อความเดิม เช่น ปราเชติ (ย่อมแพ้)

อนึ่ง ถ้าไม่ประกอบอุปสรรคเหล่านั้นไว้หน้าบทนามและกริยา ก็จัดเป็นนิบาต ไม่ใช่อุปสรรค ดังเช่นอุปสรรคที่ได้ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ ก็จัดเป็นนิบาตเช่นกัน ตามคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อุปสคฺคสทฺทา กฺริยานามปุพฺพโยเค อสติ นิปาตสทฺทาติ วทนฺติ.[๒๓๙]

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เมื่อไม่มีการประกอบไว้หน้ากริยาและนาม ศัพท์อุปสรรคก็เป็นศัพท์นิบาต”

อุปสรรคนั้นแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ธาตวัตถพาธกะ อุปสรรคที่ทำให้กลับความหมายของธาตุเป็นตรงข้าม

- อาคจฺฉติ (ย่อมมา) โดยกลับความหมายเดิมจาก คจฺฉติ (ย่อมไป)
- ปราชยติ (ย่อมแพ้) โดยกลับความหมายเดิมจาก ชยติ (ย่อมชนะ)

๒. ธาตวัตถานุวัตตกะ อุปสรรคที่คล้อยตามเนื้อความของธาตุ หมายถึง ไม่มีความหมายพิเศษอะไร ใส่มาแล้วเหมือนไม่ได้ใส่

- นิสีทติ (ย่อมนั่ง)
- ปติฏฺฐาติ (ย่อมตั้งอยู่)

๓. ธาตวัตถวิเสสกะ อุปสรรคที่ขยายเนื้อความของธาตุให้ต่างออกไป แต่ไม่ถึงกับตรงข้าม

- อุคฺคจฺฉติ (ย่อมขึ้น)
- อนุภวติ (ย่อมเสวย)
- วิมุตฺติ (ความหลุดพ้นโดยพิเศษ)

คัมภีร์คันถาภรณะแสดงอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ว่า

ชิโนภิภวเต โลกํ อาหารํ ปริภุญฺชติ
อุคฺคโต สูริโย เจวํ สิทฺธํ ตํลกฺขณํ กมา.[๒๔๐]

"ลักษณะของอุปสรรคนั้นปรากฏตามลำดับอย่างนี้ คือ ชิโน โลกํ อภิภวเต (พระชินเจ้าย่อมครอบงำโลก), อาหารํ ปริภุญฺชติ (เขาย่อมบริโภคอาหาร), อุคฺคโต สูริโย (ดวงอาทิตย์ขึ้นแล้ว)"

บทว่า อภิภวเต (ย่อมครอบงำ) สำเร็จมาจาก อภิ บทหน้า + ภู ธาตุ + อ ปัจจัย + เต วิภัตติ ภู ธาตุมีอรรถว่า "ความมี, ความเป็น" ตามที่คัมภีร์ธาตุกล่าวว่า ภู สตฺตายํ (ภู ธาตุเป็นไปในความมี, ความเป็น) ส่วน ภู ธาตุที่มี อภิ อยู่หน้ามีอรรถว่า "ครอบงำ" (อภิภวน) อรรถใหม่นี้แตกต่างจากอรรถเดิมโดยสิ้นเชิง เพราะ อภิ อุปสรรคเปลี่ยนแปลงความหมายของธาตุเดิมที่ใช้อยู่ทั่วไป ดังนั้น อภิ อุปสรรคในบทว่า อภิภวเต จึงเป็น *ธาตวัตถพาธกะ*

บทว่า ปริภุญฺชติ (ย่อมบริโภค) สำเร็จมาจาก ปริ บทหน้า + ภุชฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ ภุชฺ ธาตุมีอรรถว่า "รักษาและบริโภค" ตามที่คัมภีร์ธาตุกล่าวว่า ภุช ปาลนพฺยวหาเรสุ (ภุช ธาตุเป็นไปในอรรถว่ารักษาและบริโภค) แม้ ภุช ธาตุที่มี ปริ อยู่หน้าก็มีอรรถเดิมคือการบริโภค ดังนั้น ปริ อุปสรรคในบทว่า ปริภุญฺชติ จึงเป็น *ธาตวัตถานุวัตตกะ*

บทว่า อุคฺคโต (ขึ้นแล้ว) สำเร็จมาจาก อุ บทหน้า + คมุ ธาตุ + ต ปัจจัย คมุ ธาตุมีอรรถว่า "ไป" ตามที่คัมภีร์ธาตุกล่าวว่า คมุ คติมฺหิ (คมุ ธาตุเป็นไปในการไป) ส่วน คมุ ที่มี อุ อยู่หน้ามีอรรถว่าการขึ้น อรรถใหม่นี้ไม่แตกต่างจากอรรถเดิมมากนัก เพราะความจริงการขึ้นก็คือการไปสู่เบื้องบนนั่นเอง จัดว่า อุ อุปสรรคทำความหมายของธาตุให้ต่างจากเดิม แต่ไม่ตรงกันข้ามเหมือนธาตวัตถพาธกะ ดังนั้น อุ อุปสรรคในบทว่า อุคฺคโต จึงเป็น *ธาตวัตถวิเสสกะ*

จ น ว วา มา หิ ธิ จิ กุ ตุ นุ เจ เร เห เสฺว เว โว โข โน โต ยํ นํ ตํ กึ,

หนฺท กิร เอว กีว ยาว ตาว ตว วถ อถ องฺค อิงฺฆ ตคฺฆ อาม นาม นูน ปุน ปน อาห สห มุสา สกฺกา ลพฺภา เหฏฺฐา อารา ทูรา ทิวา นวา วินา นานา อทฺธา มุธา มิจฺฉา

ปจฺฉา อาวิ สกฺขิ สจฺจิ สจฺฉิ พหิ ยทิ อิติ กินฺติ อตฺถิ โสตฺถิ ขลุ นนุ กิมุ อสฺสุ ยคฺเฆ สเจ หเว สุเว อเร ปุเร นโม ติโร อโธ อโถ อโห รโห หิยฺโย ภิยฺโย อนฺโต ปาโต สุทํ กลฺลํ เอวํ ธุวํ อลํ หลํ สยํ สายํ สมํ สามํ กามํ ปารํ โอรํ จิรํ หุรํ อหํ สหํ อุจฺจํ นีจํ สกึ สทฺธึ,

อถวา อนฺตรา อารกา พาหิรา พหิทฺธา ยาวตา ตาวตา สมนฺตา สามนฺตา อามนฺตา สมฺมุขา ปรมฺมุขา จรหิ ตรหิ สมฺปติ อายติ อุปริ ยาวเท ตาวเท ติริยํ สณิกํ สสกฺกํ,

เอตฺตาวตา ปรมฺมุขา กิตฺตาวตา เอตรหิ อญฺญทตฺถุ เสยฺยถิทํ,

อปฺเปวนาม,

ภิยฺโยโสมตฺตาย อิจฺจาทโย นิปาตา.

นิบาต มีศัพท์เป็นต้นว่า

- จ ศัพท์　ฯเปฯ　กึ ศัพท์　(นิบาต ๑ พยางค์)
- หนฺท ศัพท์　ฯเปฯ　สทฺธึ ศัพท์　(นิบาต ๒ พยางค์)
- อถวา ศัพท์　ฯเปฯ　สสกฺกํ ศัพท์　(นิบาต ๓ พยางค์)
- เอตฺตาวตา ศัพท์　ฯเปฯ　เสยฺยถิทํ ศัพท์　(นิบาต ๔ พยางค์)
- อปฺเปวนาม ศัพท์ (นิบาต ๕ พยางค์)
- ภิยฺโยโสมตฺตาย (นิบาต ๖ พยางค์)

ท่านแสดงนิบาต ๑๓๙ ศัพท์ ตามลำดับการันต์ โดยจำแนกเป็นนิบาตหนึ่งพยางค์ถึงนิบาต ๖ พยางค์ ดังนี้

๑. นิบาตหนึ่งพยางค์ จำแนกเป็น :-

- อการันต์ ๓ ศัพท์ คือ จ (และ) น (ไม่) ว (เทียว)
- อาการันต์ ๒ ศัพท์ คือ วา (บ้าง) มา (อย่า)
- อิการันต์ ๓ ศัพท์ คือ หิ (จริงอยู่) ธิ (น่ารังเกียจ) จิ (บางอย่าง)
- อุการันต์ ๓ ศัพท์ คือ กุ (ชั่ว) ตุ (ส่วน, แต่) นุ (หรือ)
- เอการันต์ ๕ ศัพท์ คือ เจ (หากว่า) เร (เว้ย) เห (เฮ้ย, ท่านผู้เจริญ) เสฺว (วันพรุ่ง) เว (โดยแท้)
- โอการันต์ ๔ ศัพท์ คือ โว (แล) โข (แล) โน (แล) โต (แล)
- นิคคหิตการันต์ ๔ ศัพท์ คือ ยํ (แล) นํ (แล) ตํ (แล) กึ (อะไร)

ยํ, ตํ และ นํ เป็นนิบาตในอรรถปทปูรณะ จึงแปลว่า “แล” ตามสนามหลวงบาลีไทย แต่พม่าไม่นิยมแปลนิบาตประเภทนี้ เพราะถือว่าทำให้บทออกเสียงได้สะดวก ไม่มีความหมายใดๆ

๒. นิบาตสองพยางค์ จำแนกเป็น :-

- อการันต์ ๑๙ ศัพท์ คือ หนฺท (เอาเถิด) กิร (ได้ยินว่า) เอว (นั่นเทียว) กีว (เพียงไร) ยาว (เพียงใด) ตาว (เพียงนั้น) ตว (แล) วถ (หลังจากนั้น, นอกจากนั้น) อถ (หลังจากนั้น, นอกจากนั้น) องฺค (เชิญเถิด) อิงฺฆ (เชิญเถิด) ตคฺฆ (เอาเถิด) อาม (ครับ) นาม (ชื่อว่า) นูน (แน่แท้) ปุน (อีก) ปน (ส่วน, แต่) อาห (ย่อมกล่าว) สห (กับ)

- อาการันต์ ๑๔ ศัพท์ คือ มุสา (เท็จ) สกฺกา (อาจ) ลพฺภา (ได้) เหฏฺฐา (เบื้องล่าง) อารา (ไกล) ทูรา (ไกล) ทิวา (กลางวัน) นวา (บางแห่ง) วินา (เว้น) นานา (ต่างๆ) อทฺธา (แน่แท้) มุธา (เปล่า) มิจฺฉา (ผิด) ปจฺฉา (ภายหลัง)

- อิการันต์ ๑๐ ศัพท์ คือ อาวิ (ต่อหน้า) สกฺขิ (ต่อหน้า) สจฺจิ (จริงแท้) สจฺฉิ (แจ้ง) พหิ (ภายนอก) ยทิ (ผิว่า) อิติ (อย่างนี้) กินฺติ (อย่างไร) อตฺถิ (มีอยู่) โสตฺถิ (ความสวัสดี)

- อุการันต์ ๔ ศัพท์ คือ ขลุ (ได้ยินว่า) นนุ (มิใช่หรือ) กิมุ (อะไร) อสฺสุ (แล)

คำว่า อสฺสุ เป็นนิบาตในอรรถปทปูรณะ คือ ทำบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ พบในคำว่า ตํ กุทาสฺสุ ภวิสฺสติ (การออกบวชนั้นจักมีในกาลไหน)

- เอการันต์ ๖ ศัพท์ คือ ยคฺเฆ (ขอเดชะ, ท่านผู้เจริญ) สเจ (ถ้าว่า) หเว (แน่แท้) สุเว (วันพรุ่ง) อเร (เว้ย) ปุเร (ในกาลก่อน)

- โอการันต์ ๑๐ ศัพท์ คือ นโม (ขอนอบน้อม) ติโร (ภายนอก) อโธ (เบื้องล่าง) อโถ (หลังจากนั้น) อโห (โอหนอ) รโห (ที่ลับ) หิยฺโย (วันวาน) ภิยฺโย (ยิ่ง) อนฺโต (ภายใน) ปาโต (เช้า)

- นิคคหิตการันต์ ๒๑ ศัพท์ คือ สุทํ (ได้ยินว่า) กลฺลํ (ในเวลาอันสมควร) เอวํ (อย่างนี้) ธุวํ (เที่ยงแท้) อลํ (พอละ, สมควร) หลํ (พอละ) สยํ (เอง) สายํ (ในเวลาเย็น) สมํ (สม่ำเสมอ) สามํ (เอง) กามํ (แม้ก็จริง) ปารํ (ฝั่งโน้น) โอรํ (ฝั่งนี้) จิรํ (ตลอดกาลนาน) หุรํ (ในโลกอื่น) อหํ (แล) สหํ (แล) อุจฺจํ (ที่สูง) นีจํ (ที่ต่ำ) สกึ (ครั้งเดียว) สทฺธึ (กับ)

๓. นิบาตสามพยางค์ จำแนกเป็น :-

- อาการันต์ ๑๒ ศัพท์ คือ อถวา (อีกอย่างหนึ่ง) อนฺตรา (ในระหว่าง) อารกา (ที่ไกล) พาหิรา (ภายนอก) พหิทฺธา (ภายนอก) ยาวตา (เพียงใด) ตาวตา (เพียงนั้น) สมนฺตา (โดยรอบ) สามนฺตา (โดยรอบ) อามนฺตา (ครับ) สมฺมุขา (ต่อหน้า) ปรมฺมุขา (ลับหลัง)

- อิการันต์ ๕ ศัพท์ คือ จรหิ (แล) ตรหิ (แล) สมฺปติ (เดี๋ยวนี้) อายติ (ต่อไป) อุปริ (เบื้องบน)

- เอการันต์ ๒ ศัพท์ คือ ยาวเท (เพียงใด) ตาวเท (เพียงนั้น)
- นิคคหิตการันต์ ๓ ศัพท์ คือ ติริยํ (ขวาง) สณิกํ (ช้า) สสกฺกํ (แน่แท้)

๔. นิบาตสี่พยางค์ จำแนกเป็น :-

- อาการันต์ ๓ ศัพท์ คือ เอตฺตาวตา (เพียงเท่านี้) ปรมฺมุขา (ลับหลัง) กิตฺตาวตา (เพียงไร)
- อิการันต์ ๑ ศัพท์ คือ เอตรหิ (ในกาลนี้)
- อุการันต์ ๑ ศัพท์ คือ อญฺญทตฺถุ (แน่แท้)
- นิคคหิตการันต์ ๑ ศัพท์ คือ เสยฺยถิทํ (คืออะไร)

๕. นิบาตห้าพยางค์ มี ๑ ศัพท์ คือ อปฺเปวนาม (ไฉนหนอ)

๖. นิบาตหกพยางค์ มี ๑ ศัพท์ คือ ภิยฺโยโสมตฺตาย (ยิ่งกว่าประมาณ)

นิบาต คือ อายติ ควรเป็นนิบาต อิ การันต์ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้และปทรูปสิทธิปกรณ์ ส่วนรูปว่า อายตึ ที่พบในพระไตรปิฎกนั้นให้ลงนิคคหิตเป็นอาคมด้วยสูตรว่า นิคฺคหีตญฺจ (ลงนิคคหิตเป็นอาคม ในที่สระหรือพยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง) แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาก็กล่าวถึงรูปว่า อายติ เช่นกัน แต่ถือว่าเป็นบทนาม ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อาคามิกาเล ทีฆตฺเต ปภาเว จ มตายติ.[๒๔๑]

"อายติ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า กาลที่จะมาถึง (อนาคตกาล), ความยาว และอานุภาพ"

อีกอย่างหนึ่ง อาจถือว่าเป็น อายตึ นิบาตก็ได้ ดังที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา หน้า ๔๕๙) แต่ในปกรณ์ดังกล่าวได้แสดง อายติ นิบาตไว้อีกด้วยในหน้า ๕๑๗

บทว่า อายติ และ อายตึ มีใช้ทั้งสองรูป ข้อนี้คล้ายกับรูปว่า อุตฺตริ และ อุตฺตรึ ซึ่งมีใช้ทั้งสองรูป ถ้าถือว่ามีรูปเดิมว่า อุตฺตริ เมื่อลงนิคคหิตเป็นอาคมแล้วก็ได้รูปว่า อุตฺตรึ หรือถ้าถือว่ามีรูปเดิมว่า อุตฺตรึ เมื่อลบนิคคหิตท้ายศัพท์แล้วก็ได้รูปว่า อุตฺตริ ปทานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า (เล่ม ๔ ภาค ๑ หน้า ๗๙๗) แสดงความเห็นในเรื่องนี้ว่า

"รูปว่า อุตฺตริ และ อุตฺตรึ มีใช้ทั้งสองแบบ แต่รูปว่า อุตฺตรึ มีหลักฐานแน่นแฟ้นกว่า เพราะสันสกฤตมีรูปว่า อุตฺตรินฺ และในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๕) ได้กล่าวถึงรูปสนธิว่า อุตฺตริมฺปิ ที่มาจาก อุตฺตรึ + อปิ โดยลบสระ อ ที่อยู่ท้ายนิคคหิต"

คำว่า เสยฺยถิทํ พบในฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับสิงหล แต่ในพระไตรปิฎกฉบับไทยใช้เป็นรูปว่า เสยฺยถีทํ ที่จริงแล้วในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๒) สัททนีติปกรณ์ (หน้า ๔๕๒) และพาลาวตาร (หน้า ๔๒) พบรูปว่า เสยฺยถิทํ ทั้งสิ้น จึงควรมีรูปว่า เสยฺยถิทํ

คำว่า อถวา เป็นนิบาต ๓ พยางค์ จึงควรมีรูปติดกันเหมือนฉบับไทย แม้สันสกฤตก็มีรูปที่ติดกันเป็นศัพท์เดียว เพราะถือว่าเป็นนิบาตตัวเดียวกัน แต่ฉบับฉัฏฐสังคีติใช้แยกกันเป็น อถ วา

คำว่า อปฺเปวนาม เป็นนิบาต ๕ พยางค์ จึงควรมีรูปติดกันเหมือนฉบับไทย แต่ฉบับฉัฏฐสังคีติใช้แยกกันเป็น อปฺเปว นาม

คำว่า ภิยฺโยโสมตฺตาย เป็นนิบาต ๖ พยางค์ จึงควรมีรูปติดกัน แต่กัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย ไว้แยกกัน โดยลง สฺมา วิภัตติท้าย มตฺต ศัพท์ในที่ประกอบด้วย ภิยฺย ศัพท์ด้วยสูตรว่า สิลาฆ เป็นต้น ตามนัยนี้แปลว่า "ยิ่งกว่าประมาณ" แม้พาลาวตารจะไม่ได้แสดงความหมายของ ภิยฺโยโสมตฺตาย ไว้ ก็ควรมีคำแปลเหมือนกัน

นิบาต ๑๓๙ ศัพท์เหล่านี้ กล่าวไว้ตามจำนวนที่ใช้เป็นส่วนมาก แต่ความจริงนิบาตมีจำนวนมากนับไม่ถ้วน แต่ละศัพท์ก็มีอรรถมากเป็นอเนก ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

อุปสคฺคา นิปาตา จ ปจฺจยา จ อิเม ตโย
เนเกเนกตฺถวิสยา อิติ เนรุตฺติกาพฺรวุํ.[๒๔๒]

"นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า 'อุปสรรค นิบาต และปัจจัย ทั้ง ๓ ศัพท์เหล่านี้ มีมาก และมีวิสัยแห่งอรรถมาก'"

ธาตโว ปจฺจยา เจว อุปสคฺคนิปาตกา
อเนกตฺถาว เต ปฏิ- สมฺภิทาญาณโคจรา.[๒๔๓]

"ธาตุ ปัจจัย อุปสรรค และนิบาต ศัพท์เหล่านั้นมีอรรถมาก เป็นวิสัยของปฏิสัมภิทาญาณ"

อุปสคฺคา นิปาตา จ ธาตโว ปจฺจยา จิเม
เนเกเนกตฺถวิสยา อิติ เนรุตฺติกาพฺรวุํ.[๒๔๔]

"นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า อุปสรรค นิบาต ธาตุ และปัจจัยเหล่านี้มีมาก และมีวิสัยแห่งอรรถมาก"

สทิสา เย ติลิงฺเคสุ สพฺพาสุ จ วิภตฺติสุ
วจเนสุ จ สพฺเพสุ เต นิปาตาติ กิตฺติตา.

"ศัพท์เหล่าใดเหมือนกันในลิงค์ทั้งสาม ในวิภัตติทั้งปวง และในพจน์ทั้งปวง ศัพท์เหล่านั้นเรียกว่า นิบาต"

นิบาตมีจำนวนมากไม่จำกัด เหมือนธาตุและปัจจัยที่ไม่อาจนับจำนวนแน่นอนได้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวคาถานี้ไว้เพื่อแสดงความเป็นบทนิบาตโดยลักษณะทั่วไปว่า บทที่มีรูปเหมือนกันในลิงค์ ๓ วิภัตติ ๗ หมวด และพจน์ ๒ ชื่อว่า นิบาต แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์ก็กล่าวถึงลักษณะของนิบาตว่า

มุตฺตํ ปทตฺตยา ตสฺมา นิปตตฺยนฺตรนฺตรา
เนปาติกนฺติ ตํ วุตฺตํ ยํ อพฺยยสลกฺขณํ.[๒๔๕]

"บทใดมีลักษณะของตนเองไม่เปลี่ยนแปลงรูป พ้นแล้วจากบททั้งสามนั้น [นาม อาขยาต และอุปสรรค] ย่อมลงในระหว่างๆ บทนั้นเรียกว่า นิบาต"

คำว่า นิปาต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปทานํ อาทิมชฺฌาวสาเนสุ นิปตนฺตีติ นิปาตา = ศัพท์ตกไปในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของบท ชื่อว่า นิบาต (นิ บทหน้า + ปต ธาตุ (ปตเน = ตกไป) + ณ ปัจจัย)

ตัวอย่าง เช่น

- มา ศัพท์ที่อยู่ต้นบท : มา อกาสิ (อย่ากระทำ)
- จ ศัพท์ที่อยู่กลางบทและท้ายบท : สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ (สมณะและพราหมณ์)

ยถา อุจฺจํ รุกฺโข ลตา ฆรํ วา.

อุจฺจํ รุกฺโข โภ รุกฺข รุกฺขํ รุกฺเขน รุกฺขสฺส รุกฺขสฺมา รุกฺเข วา อิจฺจาทิ. อุจฺจํ รุกฺโข รุกฺขา วา อิจฺจาทิ.

เช่น

[ปุงลิงค์]	อุจฺจํ รุกฺโข	(ต้นไม้สูง)
[อิตถีลิงค์]	อุจฺจํ ลตา	(เถาวัลย์สูง)
[นปุงสกลิงค์]	อุจฺจํ ฆรํ	(เรือนสูง)
[ปฐมา]	อุจฺจํ รุกฺโข	(ต้นไม้สูง)
[อาลปนะ]	โภ อุจฺจํ รุกฺข	(แน่ะต้นไม้สูงผู้เจริญ)
[ทุติยา]	อุจฺจํ รุกฺขํ	(สู่ต้นไม้สูง)
[ตติยา]	อุจฺจํ รุกฺเขน	(ด้วยต้นไม้สูง)
[จตุตถี/ฉัฏฐี]	อุจฺจํ รุกฺขสฺส	(แก่/แห่งต้นไม้สูง)

[ปัญจมี]	อุจฺจํ รุกฺขสฺมา	(จากต้นไม้สูง)
[สัตตมี]	อุจฺจํ รุกฺเข	(ในต้นไม้สูง)
[เอกพจน์]	อุจฺจํ รุกฺโข	(ต้นไม้สูง)
[พหูพจน์]	อุจฺจํ รุกฺขา	(ต้นไม้ทั้งหลายสูง)

ดังนี้เป็นต้น

เอวํ ลตา ฆรานิ.

ลตา (เถาวัลย์ทั้งหลาย) และ ฆรานิ (เรือนทั้งหลาย) ก็เช่นเดียวกัน [ในตัวอย่างว่า อุจฺจํ ลตา (เถาวัลย์ทั้งหลายสูง), อุจฺจํ ฆรานิ (เรือนทั้งหลายสูง)

ท่านแสดงตัวอย่างของลิงค์ ๓ วิภัตติ ๗ หมวด และพจน์ทั้งสองของศัพท์ว่า รุกฺข, ลตา และ ฆร ที่ประกอบกับ อุจฺจํ นิบาต จะเห็นได้ว่า บทว่า อุจฺจํ แม้ประกอบกับศัพท์ทั้งสามนั้น ก็ไม่เปลี่ยนเป็นรูปว่า อุจฺโจ, อุจฺจา และ อุจฺจํ หรือ อุจฺโจ, อุจฺจ, อุจฺจํ, อุจฺเจน เป็นต้น เพราะเป็นนิบาตนั่นเอง

สรุปความว่า อุปสรรคและนิบาตได้ชื่อว่า อัพยยะ คือ ศัพท์ที่ไม่เปลี่ยนแปลงตามลิงค์ พจน์ และวิภัตติ ตามหลักฐานกล่าวว่า

สทิสํ ตีสุ ลิงฺเคสุ สพฺพาสุ จ วิภตฺติสุ
วจเนสุ จ สพฺเพสุ ยํ น พฺเยติ ตทพฺยยํ.[๒๔๖]

“บทใดเหมือนกันย่อมไม่เปลี่ยนแปลงในลิงค์ทั้งสาม ในวิภัตติทั้งปวง และในพจน์ทั้งปวง บทนั้นชื่อว่า อัพยยะ”

ข้อความข้างต้นนำมาจากคัมภีร์สิทธานตเกามุที ซึ่งมีรูปคล้ายคลึงกับคำบาลีทั้งหมดว่า

สทฤศํ ตฺริษุ ลิงฺเคษุ สรฺวาสุ จ วิภกฺติษุ
วจเนษุ จ สรฺเวษุ ยนฺน วฺเยติ ตทวฺยยมฺ.

นอกจากอุปสรรคและนิบาตแล้วยังมีอัพยยศัพท์อีกหลายอย่าง คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๒๘๘) กล่าวถึงอัพยยศัพท์ ๖ ประเภท คือ

๑. อุปสรรค เช่น ป, ปรา เป็นต้น
๒. นิบาต เช่น จ, วา เป็นต้น
๓. บทที่มีปัจจัยที่เป็นวิภัตติอยู่ท้าย เช่น โจรโต เป็นต้น

๔. อัพยยีภาวสมาส เช่น อุปนครํ เป็นต้น

๕. อัพยยตัทธิต เช่น ยถา, ตถา เป็นต้น

๖. บทกิตก์ที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้าย เช่น กตฺวา, กาตุน เป็นต้น

ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวถึงอัพยยศัพท์ ๖ ประเภทเป็นคาถาว่า

อุปสคฺโค นิปาโต จา- พฺยยา สมาสตทฺธิตา
ตฺวาทิ วิภตฺติปจฺจยา อพฺยยา ฉพฺพิธา สิยุํ.[๒๔๗]

"อัพยยศัพท์มี ๖ ประเภท คือ อุปสรรค นิบาต สมาสที่เป็นอัพยยะ (อัพยยีภาวสมาส) ตัทธิตที่เป็นอัพยยะ (อัพยยตัทธิต) บทที่ลง ตฺวา ปัจจัยเป็นต้น และบทที่ลงปัจจัยอันเป็นวิภัตติ[มี โต ปัจจัยเป็นต้น]"

อุภเยสุ วิภตฺยตฺต- กฺริยเทสสมยทิสาคุณตฺเถหิ
สพฺพาปิ ยถาโยคํ วิภตฺติโยณฺเณหิ ตุปฺปฐมา.

"ในบรรดาอุปสรรคและนิบาตทั้งสอง วิภัตติทั้งหมดย่อมจะลงท้ายอุปสรรคและนิบาตที่มีความหมายว่า วิภัตติ, ตนเอง, กิริยา, สถานที่, กาลเวลา, ทิศ และคุณลักษณะตามสมควร

ส่วนปฐมาวิภัตติย่อมลงท้ายอุปสรรคและนิบาตอื่น"

ท่านแสดงลักษณะทั่วไปของบทนิบาตทั้งหมดด้วยประโยคหน้าแล้ว บัดนี้ ประสงค์จะกล่าวถึงการลงวิภัตติท้ายอุปสรรคและนิบาต จึงกล่าวคาถานี้เพื่อแสดงว่า

๑. ลงวิภัตติทั้งหมดท้ายอุปสรรคและนิบาตที่มีความหมายว่า วิภัตติ, ตนเอง, กิริยา, สถานที่, กาลเวลา, ทิศ และคุณลักษณะตามสมควรแก่เนื้อความนั้นๆ

๒. ลงปฐมาวิภัตติท้ายอุปสรรคและนิบาตที่มีอรรถอื่นจากวิภัตติเป็นต้น ๖ ประการข้างต้น

คำว่า วิภตฺยตฺต ตัดบทเป็น วิภตฺติ + อตฺต

คำว่า วิภตฺติโยณฺเณหิ ตัดบทเป็น วิภตฺติโย + อณฺเณหิ

คำว่า วิภตฺยตฺตกฺริยเทสสมยทิสาคุณตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิภตฺติ จ อตฺตา จ กฺริยํ จ เทโส จ สมโย จ ทิสา จ คุโณ จ วิภตฺยตฺตกฺริยเทสสมยทิสาคุณา.
(อสมาหารทวันทสมาส)

- วิภตฺยตฺตกฺริยเทสสมยทิสาคุณา อตฺถา เยสํ เต วิภตฺยตฺตกฺริยเทสสมยทิสาคุณตฺถา.

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

คาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติ ประเภทอริยาคาถา ประกอบด้วยคณะ ๗ และอันตครุ วิสมบาท คือ บาทที่ ๑ และที่ ๓ มี ๓ คณะๆ ละ ๔ มาตรา ส่วนสมบาทคือบาทที่ ๒ และที่ ๔ มี ๕ คณะๆ ละ ๔ มาตรา และมีอันตครุท้ายบาท

ตํ ยถา. อธิอนฺโตสทฺเทหิ สตฺตมี. สยํสทฺทา ตติยา ฉฏฺฐี จ. นโมสทฺทา ปฐมา ทุติยา จ. ปารํสทฺทา สตฺตมี. ทิวาสทฺทา ปฐมา ทุติยา สตฺตมี จ. เหฏฺฐาสทฺทา สตฺตมี. อุจฺจํสทฺทา สพฺพาปิ.

เช่น :-

- สัตตมีวิภัตติย่อมลงท้าย อธิ และ อนฺโต ศัพท์
- ตติยาและฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงท้าย สยํ ศัพท์
- ปฐมาและทุติยาวิภัตติย่อมลงท้าย นโม ศัพท์
- สัตตมีวิภัตติย่อมลงท้าย ปารํ ศัพท์
- ปฐมา ทุติยา และสัตตมีวิภัตติย่อมลงท้าย ทิวา ศัพท์
- สัตตมีวิภัตติย่อมลงท้าย เหฏฺฐา ศัพท์
- วิภัตติทั้งหมดย่อมลงท้าย อุจฺจํ ศัพท์

[ตัวอย่างวิภัตติ]

สัตตมีวิภัตติย่อมลงท้าย อธิ และ อนฺโต ศัพท์ เช่น

- อธิตฺถิ (ในสตรี) = อิตฺถีสูติ อธิตฺถิ (อธิ ศัพท์ลงในอรรถสัตตมีวิภัตติท้าย อิตฺถี ศัพท์)
- อธิกุมาริ (ในนางกุมารี) = กุมารีสูติ อธิกุมาริ (อธิ ศัพท์ลงในอรรถสัตตมีวิภัตติท้าย กุมารี ศัพท์)
- อนฺโตนครํ (ในนคร) = นครสฺมินฺติ อนฺโตนครํ (อนฺโต ศัพท์ลงในอรรถสัตตมีวิภัตติท้าย นคร ศัพท์)
- อนฺโตปาสาทํ (ในปราสาท) = ปาสาทสฺมินฺติ อนฺโตปาสาทํ (อนฺโต ศัพท์ลงในอรรถสัตตมี-วิภัตติท้าย ปาสาท ศัพท์)

คัมภีร์ไวยากรณ์บางคัมภีร์กล่าวว่า อธิ ศัพท์ใน อธิตฺถิ, อธิกุมาริ ใช้ในความหมายว่า อธิกิจฺจ ปวตฺตติ (เป็นไปอาศัย) จึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ ปวตฺตตีติ อธิตฺถิ (คำพูดใดย่อมเป็นไปอาศัยในสตรี เหตุนั้น คำพูดนั้นชื่อว่า อธิตถิ) และบางคัมภีร์ก็กล่าวว่า อนฺโต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ภายใน จึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า นครสฺส อนฺโต อนฺโตนครํ (ภายในแห่งนคร ชื่อว่า อันโตนคระ), ปาสาทสฺส อนฺโต อนฺโตปาสาทํ (ภายในแห่งปราสาท ชื่อว่า อันโตปาสาทะ) แต่คัมภีร์นี้เห็นว่า อุปสรรคคือ อธิ และนิบาต คือ อนฺโต เป็นไปในอรรถวิภัตติ จึงมีรูปวิเคราะห์ต่างกับปทรูปสิทธิปกรณ์

[ตัวอย่างตนเอง]

ตติยาและฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงท้าย สยํ ศัพท์ เช่น

- สยํ กตํ สุขทุกฺขํ (สุขและทุกข์อันตนเองกระทำแล้ว)
- สยมฺปภา (แสงสว่างของตน)
- สยํ ภวตีติ สยมฺภู (ผู้เป็นเอง ชื่อว่า สยัมภู)

[ลงปฐมาวิภัตติเพิ่มอีกวิภัตติหนึ่งตามที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่]

[ตัวอย่างกิริยา]

ปฐมาและทุติยาวิภัตติย่อมลงท้าย นโม ศัพท์

- นมตฺถุ พุทฺธานํ (ความนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้าทั้งหลายจงมี)
- นโม กโรหิ นาคสฺส (จงทำความนอบน้อมแก่พระอรหันต์)

[ตัวอย่างสถานที่]

สัตตมีวิภัตติย่อมลงท้าย ปารํ ศัพท์

- ปารํ ติฏฺฐติ (ย่อมยืนอยู่ในฝั่งโน้น), ปารํ จรติ (ย่อมเที่ยวไปในฝั่งโน้น)
- โสตฺถินา ปารํ คจฺเฉยฺย (พึงไปสู่ฝั่งโน้นโดยสวัสดี)

[ลงทุติยาวิภัตติเพิ่มอีกวิภัตติหนึ่งตามที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่]

[ตัวอย่างกาลเวลา]

ปฐมา ทุติยา และสัตตมีวิภัตติย่อมลงท้าย ทิวา ศัพท์

- ทิวาติ มญฺญมาโน (บุคคลสำคัญว่าเป็นกลางวัน)
- ทิวากโร (ผู้ทำกลางวัน, ดวงอาทิตย์)
- ทิวา ตปติ อาทิจฺโจ (ดวงอาทิตย์ย่อมรุ่งโรจน์ในเวลากลางวัน)

[ตัวอย่างทิศ]

สัตตมีวิภัตติย่อมลงท้าย เหฏฺฐา ศัพท์

- เหฏฺฐา อุทกาวนิปริยนฺตํ (ในเบื้องล่างถึงน้ำและแผ่นดิน)
- ทาสกมฺมกรา เหฏฺฐา (ทาสและกรรมกรชื่อว่า ทิศเบื้องล่าง)

[ลงปฐมาวิภัตติเพิ่มอีกวิภัตติหนึ่งตามที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่]

[ตัวอย่างคุณลักษณะ]

วิภัตติทั้งหมดย่อมลงท้าย อุจฺจํ ศัพท์

- อุจฺจํ รุกฺโข (ต้นไม้สูง)

ปสทฺทา จ จสทฺทา จ ปฐมา. เหสทฺทา อาลปเน ปฐมา. ตถาญฺเญหิปิ.

ปฐมาวิภัตติย่อมลงท้าย ป ศัพท์, จ ศัพท์ และลงท้าย เห ศัพท์ในอาลปนะ

เช่นเดียวกันนี้ ปฐมาวิภัตติย่อมลงท้ายอุปสรรคและนิบาตอื่นอีกด้วย

ตัวอย่างของอุปสรรคและนิบาตที่ไม่มีอรรถว่า วิภัตติ เป็นต้น คือ ป ศัพท์, จ ศัพท์ และ เห ศัพท์ เช่น

- ปกฺกโม (การหลีกไป)
- สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ (พระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะ)
- เห พุทฺธ (ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้เจริญ)

อุทาหรณ์ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงตัวอย่างโดยสังเขปเท่านั้น ยังหมายเอาถึงอุปสรรคและนิบาตอื่นที่มีอรรถเหมือนกันอีกด้วย เช่น แม้นิบาตว่า สามํ และอุปสรรคว่า สํ เป็นต้น ก็ถือเอาได้ด้วย สยํ ศัพท์ หรือนิบาตว่า เช, เร เป็นต้น ก็ถือเอาได้ด้วย เห ศัพท์

อนึ่ง สาเหตุที่ท่านอนุญาตให้ลงปฐมาวิภัตติท้ายอุปสรรคเท่านั้น ก็เพราะว่าอุปสรรคเหล่านั้นไม่มีความแตกต่างกันโดยพจน์ จึงลงเอกพจน์ซึ่งเป็นพจน์โดยสามัญ ทั้งไม่มีความแตกต่างกันโดยวิภัตติ จึงลงปฐมาวิภัตติซึ่งเป็นวิภัตติสามัญ ซึ่งมิได้ระบุถึงความเป็นกรรมเป็นต้นเหมือนทุติยาวิภัตติ ฯลฯ เช่น ปหาโร (การตี) อุปสรรคคือ ป มิได้ระบุความเป็นเอกพจน์หรือพหูพจน์ จึงลงวิภัตติเอกพจน์โดยสามัญ ทั้งมิได้เน้นความเป็นกรรมเป็นต้น จึงลงปฐมาวิภัตติโดยสามัญ เนื่องจากปฐมาวิภัตติเป็นวิภัตติโดยสามัญและเอกพจน์ก็เป็นพจน์โดยสามัญ เหมือนปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ที่เป็นลิงค์โดยสามัญ

คำอธิบายข้างต้นนี้กล่าวตามข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

ตตฺถ อุปสคฺคานํ นามาขฺยาตวิเสสกตฺตา ลิงฺคสญฺญายํ อนิยเมน สฺยาทิมฺหิ สมฺปตฺเต เตสํ สงฺขฺยากมฺมาทิเภทาภาวา เตหิ ปฐเมกวจนเมว ภวติ.[๒๔๘]

“ในบรรดาศัพท์เหล่านั้น เมื่อชื่อนามศัพท์มีอยู่เพราะอุปสรรคทำหน้าที่ขยายความนามศัพท์และอาขยาตศัพท์ ครั้นวิภัตติมี สิ เป็นต้นปรากฏพร้อมแล้วโดยมิได้กำหนดแน่นอน ลง ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้นท้ายอุปสรรคเหล่านั้น เพราะอุปสรรคเหล่านั้นไม่มีความแตกต่างโดยพจน์และการกมีกรรมเป็นต้น”

ในคัมภีร์ปทสาธนฎีกากล่าวว่า

อสงฺเขฺยหิ สพฺพาสนฺติ ญาปกา เอเตหิ อสงฺเขฺยหิ สฺยาทโย อุปฺปชฺชมานา เตสมสงฺขฺยานํ สงฺขฺยากมฺมาทิโน อภาวา เอกาเนกตฺเถสุ “กมฺเม ทุติยา”อิจฺจาทินิยมสฺส อปฺปวตฺตีติ สามญฺเญน อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺร ปทตฺตมตฺตํ ผลนฺติ ปจมาย เอกวจนมุปฺปชฺชติ.[๒๔๙]

“วิภัตติมี สิ [ปฐมาวิภัตติ] เป็นต้น เมื่อลงท้ายอัพยยศัพท์เหล่านั้น ย่อมลงได้โดยสามัญทั่วไปเพราะอัพยยศัพท์เหล่านั้นไม่มีกำหนด[กรรมเป็นต้น] ในเนื้อความอย่างเดียวหรือหลายอย่างด้วยสูตรว่า กมฺเม ทุติยา เป็นต้น เนื่องด้วยไม่มีพจน์และการกมีกรรมเป็นต้น ความเป็นบทเท่านั้นเป็นผลในการลงปฐมาวิภัตติดังกล่าว ฉะนั้นจึงลงปฐมาวิภัตติ”

แต่อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายอรรถของอุปสรรคเป็นวิภัตติอื่นจากปฐมาวิภัตติได้บ้าง ดังข้อความในคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า

ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อุเปเตน กมฺมุนา อาทินฺนา ผลภาเวน คหิตา.[๒๕๐]

“ธรรมที่ถูกกรรมซึ่งเกิดร่วมกับตัณหาและทิฏฐิถือเอาแล้วโดยความเป็นผล”

คำว่า อุเปเตน แสดงอรรถของ อุป ใน อุปาทินฺน ว่า อุป อุปสรรคมีอรรถว่า อุเปต (ประกอบ) และลงตติยาวิภัตติท้าย อุป แล้วจึงลบเสียในภายหลัง ด้วยเหตุนี้ สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) จึงอนุญาตให้ลงวิภัตติทั้งหมดท้ายอุปสรรคแล้วลบทิ้งเสียโดยกล่าวว่า

ปกาเรน ชานนา ปชานนาติ ตติเยกวจนสฺส โลโป. อุทฺธํ ขิตฺตานิ อุกฺขิตฺตานิ. อนฺโต ขิตฺตานิ ปกฺขิตฺตานิ. สตฺตมิยา เอกวจนสฺส โลโป. อิมินา นเยน วิตฺถาโร กาตพฺโพ.[๒๕๑]

“การลบตติยาวิภัตติ เอกพจน์ ย่อมมีในอุทาหรณ์ว่า การรู้โดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปชานนา สิ่งที่ถูกโยนขึ้นไปข้างบน เรียกว่า อุกขิตตะ สิ่งที่ถูกใส่ไว้ข้างใน เรียกว่า ปักขิตตะ ลบเอกพจน์ของสัตตมีวิภัตติ บัณฑิตพึงกระทำความพิสดารโดยนัยนี้”

อุปสคฺคา สพฺเพปิ สทฺทนฺตเรน สห ปยุชฺชนฺเต. นิปาตา ตุ เกจิ วิสุมฺปิ.

อุปสรรคทั้งหมดย่อมถูกประกอบร่วมกับศัพท์อื่น ส่วนนิบาตบางศัพท์ถูกประกอบไว้แยกกันบ้าง

ยถา ปหาโร ปหรติ, สา จ โส จ ภาสติ วา กโรติ วา โสตฺถิตฺยาทิ.

เช่น

ปหาโร (การตี, การทำร้าย) [ตัวอย่าง ป อุปสรรคหน้านาม]

ปหรติ (ย่อมตี, ย่อมทำร้าย) [ตัวอย่าง ป อุปสรรคหน้ากริยา]

สา จ โส จ (สตรีนั้น และบุรุษนั้น) [ตัวอย่าง จ นิบาตที่อยู่ร่วมกับบทอื่น]

ภาสติ วา กโรติ วา (ย่อมพูดหรือทำ) [ตัวอย่าง วา นิบาตที่อยู่ร่วมกับบทอื่น]

โสตฺถิ (ความสวัสดี) [ตัวอย่างนิบาตที่ประกอบไว้โดยเฉพาะ]

ท่านแสดงการลงวิภัตติท้ายอุปสรรคและนิบาตไว้แล้ว บัดนี้ จะกล่าวถึงการประกอบใช้อุปสรรคและนิบาตในพากย์ จึงกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงว่าอุปสรรคทั้งหมดย่อมถูกประกอบร่วมกับศัพท์อื่นแน่นอน เช่น ปหาโร เป็นต้น

อนึ่ง ตัวอย่างว่า ปหาโร, ปหรณํ, ปราภโว เป็นต้นเป็นตัวอย่างของอุปสรรคที่ประกอบร่วมกับบทกิตก์ ส่วนในตัวอย่างว่า ปราเชติ เป็นตัวอย่างของอุปสรรคที่ประกอบร่วมกับบทอาขยาต นอกจากนั้น อุปสรรคยังประกอบร่วมกับบทนามในอัพยยีภาวสมาสอีกด้วย เช่น นครสฺส สมีปํ อุปนครํ (ที่ใกล้แห่งนครชื่อว่า อุปนคระ) ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๓๙) กล่าวว่า บางคัมภีร์เห็นว่าอุปสรรคดังกล่าวไม่ประกอบกับกริยา จึงจัดเป็นนิบาต

อย่างไรก็ตาม อุปสรรค ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อภิ และ อนุ ซึ่งได้ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ (อุปสรรคและนิบาตที่ประกอบไว้โดดๆ ไม่เข้าสมาสกับบทนามหรือกริยา) อาจประกอบไว้หน้าบทหรือท้ายบทก็ได้ ส่วนอุปสรรคอีก ๑๖ ศัพท์อื่นพึงประกอบไว้หน้าบทเท่านั้น ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวว่า

ปติปริมนฺวภีติ จตุโร โอปสคฺคิกา

อาทิมฺหิปิ ปทานํ เว อนฺเตปิ จ ปวตฺตเร.

เสสา โสฬส สพฺเพปิ อาทิมฺหิเยว วตฺตเร

เนว กทาจิ เต อนฺเต อิติ นีตึ มเน กเร.[๒๕๒]

“บัณฑิตพึงใส่ใจระเบียบนี้ว่า อุปสรรค ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อนุ และ อภิ ย่อมเป็นไปในเบื้องต้นและที่สุดของบททั้งหลายโดยแท้ ส่วนอุปสรรค ๑๖ ศัพท์ทั้งหมดอื่นย่อมเป็นไปในเบื้องต้นเท่านั้น ย่อมไม่เป็นไปในที่สุดในกาลใดๆ”

คำว่า วิสุมฺปิ (แยกกันบ้าง) หมายความว่า นิบาตอาจถูกประกอบไว้โดยเฉพาะแยกกับบทอื่น

เพราะเป็นศัพท์ที่ตกไปในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของบทได้ตามรูปวิเคราะห์ของนิบาตที่กล่าวมาแล้วว่า ปทานํ อาทิมชฺฌาวสาเนสุ นิปตนฺตีติ นิปาตา (ศัพท์ตกไปในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของบท ชื่อว่านิบาต) ดังนั้น นิบาตจึงถูกประกอบไว้แยกกับบทอื่นก็ได้ ร่วมกับบทอื่นก็ได้ เพราะ ปิ ศัพท์ใน วิสุมฺปิ ทำหน้าที่รวบรวมการประกอบไว้แยกกันโดยตรง และยังรวบรวมการประกอบร่วมกับบทอื่นโดยอ้อม ดังเช่นคำว่า สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ คจฺฉนฺติ (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะย่อมไป) ในพากย์นี้ จ ศัพท์ใน สาริปุตฺโต จ รวบรวมพระสารีบุตรโดยตรง และรวบรวมพระโมคคัลลานะโดยอ้อม เพราะเมื่อกล่าวว่า "พระสารีบุตรด้วย" ก็สื่อให้ผู้ฟังเข้าใจว่าต้องมีบุคคลอื่นที่นอกจากพระสารีบุตรที่ทำกิริยาไปร่วมกัน ส่วน จ ศัพท์ใน โมคฺคลฺลาโน จ รวบรวมพระโมคคัลลานะโดยตรง และรวบรวมพระสารีบุตรโดยอ้อม เพราะเมื่อกล่าวว่า "พระโมคคัลลานะด้วย" ก็สื่อให้ผู้ฟังเข้าใจว่า ต้องมีบุคคลอื่นที่นอกจากพระโมคคัลลานะที่ทำกิริยาไปร่วมกัน

นามศัพท์ ๔ ประเภท

เอเกกลิงฺคํ ทฺวิลิงฺคํ ติลิงฺคํ จาปฺยลิงฺคิกํ.
จตุเธติ นามํ นามํ นมตฺยตฺถนฺติ กิตฺติตํ.

"นามศัพท์มี ๔ ประเภท คือ

๑. เอเกกลิงค์ นามศัพท์ที่มีลิงค์เดียว [เช่น พุทฺโธ เป็นต้น]

๒. ทวิลิงค์ นามศัพท์ที่มี ๒ ลิงค์ [เช่น ฆโฏ เป็นต้น]

๓. ติลิงค์ นามศัพท์ที่มี ๓ ลิงค์ [เช่น นโฏ เป็นต้น]

๔. อลิงคิกะ นามศัพท์ที่ไม่มีลิงค์ [คือ ศัพท์ที่มีปัจจัยที่เป็นวิภัตติอยู่ท้าย อุปสรรค และนิบาต]

บทใดย่อมน้อมไปสู่ความหมาย เหตุนั้นบทนั้นเรียกว่า นาม"

คำว่า นามํ นมตฺยตฺถนฺติ กิตฺติตํ (บทใดย่อมน้อมไปสู่ความหมาย เหตุนั้นบทนั้นเรียกว่า นาม) แสดงรูปวิเคราะห์ของ นาม ว่า อตฺถํ นมตีติ นามํ หมายความว่า เมื่อผู้พูดเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็คิดถึงศัพท์ที่แสดงถึงสิ่งนั้นๆ ศัพท์จึงน้อมไปสู่ความหมาย

คำว่า เอเกกลิงฺค เป็นต้นมีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอเกกํ ลิงฺคํ อสฺสาติ เอเกกลิงฺคํ (ฉฏฺฐีพหุพฺพีหิสมาส)

- เทฺว ลิงฺคานิ อสฺสาติ ทฺวิลิงฺคํ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- ตีณิ ลิงฺคานิ อสฺสาติ ติลิงฺคํ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- นตฺถิ ลิงฺคํ อสฺสาติ อลิงฺคํ (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)
- อลิงฺคเมว อลิงฺคิกํ (อลิงฺค ศัพท์ + อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

นามิกํ

จบนามกัณฑ์

เชิงอรรถ

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
	สนธิกัณฑ์		
๑	อภิธาน. คาถา ๙๒๓	๒๐	กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๔
๒	ขุ.ธ. ๒๕/๑๐๙/๓๖	๒๑	คู่มือกัจจายนไวยากรณ์ เล่ม ๑ สูตร ๔
๓	อภิธาน. คาถา ๙๙๖	๒๒	การิกา คาถา ๙๔
๔	ม.ม.ฏีกา ๒/๒๓๒	๒๓	วิ.จู. ๗/๒๔๙/๖
๕	องฺ.เอกก.ฏีกา ๒/๓๓	๒๔	วิ.จู.อ. ๓/๓๐๔
๖	ม.มู. ๑๒/๒๐๕/๑๗๖	๒๕	กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๔
๗	สารสฺวตีกณฺฐาภรณ ปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๙	๒๖	กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๕
๘	รูป.ฏีกา คำอธิบายสูตร ๒	๒๗	โมคฺ. ๑.๔
๙	รูป.ฏีกา คำอธิบายสูตร ๓๒๐	๒๘	กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๖
๑๐	กจฺจายนวณฺณนา คำอธิบายสูตร ๒	๒๙	นฺยาส สูตร ๖
๑๑	รูป. สูตร ๑๕	๓๐	กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๗
๑๒	มุคฺธ.ฏีกา. คำอธิบายสูตร ๒๙, ๓๙, ๑๓๘,	๓๑	วินย.ฏีกา ๒/๘๐
	๔๒๒	๓๒	การิกา คาถา ๑๐๑
๑๓	มหาภาษฺย. อัธยายะ ๑ ปาทะ ๓ สูตร ๙	๓๓	พา. หน้า ๑๐๖
๑๔	กงฺขา. หน้า ๑๗๑-๗๒	๓๔	วิ.ป.อ. ๓/๕๕๒
๑๕	กงฺขา.อภินวฏีกา หน้า ๒๗๐	๓๕	ขุทฺท. คาถา ๓๘๒
๑๖	สุตฺตนิทฺเทส สูตร ๓	๓๖	ขุทฺท.อภินวฏีกา คำอธิบายคาถา ๓๘๒
๑๗	กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๒	๓๗	ขุททสิกขานิสสัย หน้า ๑๖๗
๑๘	นฺยาส สูตร ๔๘	๓๘	วิสุทฺธิ. ๑/๑๗
๑๙	มุคฺธ.ฏีกา คำอธิบายสูตร ๒๕	๓๙	วิสุทฺธิ. ๑/๓๑

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๔๐	วิสุทฺธิ. ๑/๑๒
๔๑	ขุ.ขุ. ๒๕/๓/๔
๔๒	วิ.มหา.อ. ๑/๓๕๙-๖๐
๔๓	โมคฺ.ปญฺจิกาฏีกา ๑/๘
๔๔	ธา.สงฺคห คาถา ๑๙
๔๕	กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๑๒
๔๖	สุตฺตนิทฺเทส สูตร ๑๒
๔๗	กจฺ.สาร. คาถา ๔๓
๔๘	ขุ.ธ. ๒๕/๒๖/๒๐
๔๙	นีติ.สุตฺต. สูตร ๘
๕๐	กงฺขา. หน้า ๑๕๙
๕๑	นิรุตฺติ. สูตร ๒๘
๕๒	สุตฺตนิทฺเทส สูตร ๗๕
๕๓	ม.มู. ๑๒/๓๐/๑๗
๕๔	ม.มู.อ. ๑/๑๐๑
๕๕	สํ.นิ. ๑๖/๒๔/๓๔
๕๖	สํ.นิ.อ. ๒/๖๕
๕๗	กจฺ.วณฺณนา สูตร ๑๔
๕๘	รูป.ฏีกา คำอธิบายสูตร ๖๐
๕๙	ที.สี.อ. ๑/๒๖
๖๐	สารตฺถ.ฏีกา ๑/๔๑๑
๖๑	พา.ปุราณฏีกา หน้า ๓๕
๖๒	โมคฺ.ปญฺจิกา. ๑/๓๕
๖๓	พา.อภินวฏีกา หน้า ๓๖
๖๔	รูป. สูตร ๔๑
๖๕	ปทรูปสิทธิคัณฐิ สูตร ๔๗
๖๖	อภิธาน. คาถา ๓๔๖
๖๗	วิ.ม.อ. ๓/๒๓
๖๘	สุโพธา.อภินวฏีกา. คำอธิบายคาถา ๑๘๗ ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๑๑๓
๖๙	นิรุตฺติเภทสงฺคห คาถา ๕๙
๗๐	มุคฺธ.ฏีกา คำอธิบายสูตร ๒๘๐
๗๑	นฺยาส สูตร ๔๑
๗๒	นีติ.สุตฺต. สูตร ๑๖๐
๗๓	โมคฺ. ๒.๓๒
๗๔	นิรุตฺติ. สูตร ๕๑
๗๕	โมคฺ.ปญฺจิกา ๑/๓๒
๗๖	อภิธาน. คาถา ๗๗๖
๗๗	วิ.ม.อ. ๓/๒๓
๗๘	อภิธาน. คาถา ๕๔๖-๔๗
๗๙	ฉนฺโทมญฺชรี ปริจเฉทที่ ๔ คาถา ๗
๘๐	นีติ.สุตฺต. สูตร ๑๕๗
๘๑	สํ.ส. ๑๕/๖๐/๔๓
๘๒	สํ.ส. ๑๕/๖๐/๔๓
๘๓	สํ.ส.อ. ๑/๙๑
๘๔	สํ.ส.ฏีกา ๑/๑๓๙

นามกัณฑ์

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑	ขุ.พุทฺธ. ๓๓/๒๕.๔๔๑
๒	นีติ.ปท. หน้า ๑๐๔
๓	นีติ.สุตฺต. หน้า ๑
๔	การิกา คาถา ๕๕
๕	สารตฺถ.ฏีกา ๑/๒๘๖, สี.อภินวฏีกา ๑/๒๑
๖	พา.อภินวฏีกา หน้า ๕๓
๗	กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๕๓
๘	พาลาวตารคัณฐิ ๑/๕๕

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๙	ชาลินี. คาถา ๙๓	๓๕	อเนกตฺถวคฺค คาถา ๗๐๘
๑๐	อภิ.สงฺ.อนุฎีกา ๑/๑๑๐	๓๖	กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๖๒๐
๑๑	รูป. สูตร ๖๒	๓๗	ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา สูตร ๓๒๓
๑๒	รูป. สูตร ๖๒	๓๘	มธุ.ฎีกา ๑/๑๖๕
๑๓	รูป. สูตร ๓๙๒	๓๙	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๒๖๖
๑๔	โมคฺ.ปญฺจิกาฎีกา ๓/๑๒	๔๐	นีติ.ปท. หน้า ๒๑๖
๑๕	พา.อภินวฎีกา หน้า ๖๗	๔๑	กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๑๐๙
๑๖	เภทจินฺตา. คาถา ๒๖	๔๒	นีติ.ปท. หน้า ๒๒๔
๑๗	นีติ.ปท. หน้า ๓๕	๔๓	ขุ.อป. ๓๓/๒๕๙/๓๒๖
๑๘	นีติ.ปท. หน้า ๔๑๗	๔๔	นีติ.ปท. หน้า ๒๑๓
๑๙	มุคฺธ.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๒๕	๔๕	พา.อภินวฎีกา หน้า ๗๖
๒๐	โมคฺ.ปญฺจิกาฎีกา หน้า ๑๖	๔๖	พาลาวโพธน ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๗
๒๑	กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๑๒	๔๗	ปทสาธน หน้า ๗๒
๒๒	นฺยาส สูตร ๒๓๓	๔๘	รูป.ฎีกา สูตร ๓๒๙
๒๓	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๒๕๓	๔๙	มุคฺธ.ฎีกา. คำอธิบายสูตร ๒๕
๒๔	พา. หน้า ๕๘	๕๐	นฺยาส สูตร ๑๘๙
๒๕	ปทสาธน สูตร ๓๐๕	๕๑	นยมุขทีปนี คาถา ๔๑
๒๖	พา.อภินวฎีกา หน้า ๗๑	๕๒	พา.อภินวฎีกา หน้า ๗๙
๒๗	สํ.มหา. ๑๖/๑๙๕/๗๒	๕๒	พา.อภินวฎีกา หน้า ๘๐
๒๘	ขุ.ชา. ๒๗/๒๑๖-๑๗/๓๕๔	๕๔	ชาลินี. คาถา ๓
๒๙	พา.อภินวฎีกา หน้า ๗๒	๕๕	นิรุตฺติ. สูตร ๖๒
๓๐	ม.มู. ๑๒/๒๒๖/๑๙๑	๕๖	นีติ.ปท. หน้า ๒๕๑
๓๑	ม.มู.อ. ๒/๕	๕๗	นีติ.ปท. หน้า ๒๕๗
๓๒	วิ.มหา. ๒/๖๐/๑๓๘	๕๘	วิโพธก. สูตร ๑๓๘
๓๓	ขุ.ธ.อ. ๑/๑๓๔	๕๙	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๑๐๕
๓๔	ศพฺทสฺโตมมหานิธิ หน้า ๕๑๓	๖๐	ขุ.ชา.อ. ๓/๕๙
	ศพฺทกลฺปทฺรุม เล่ม ๕ หน้า ๕๔๗	๖๑	นีติ.ปท. หน้า ๒๙๙
	วาจสฺปตฺย เล่ม ๖ หน้า ๕๔๓๔	๖๒	วิ.ภิกฺขุนี. ๓/๑๐๒๔/๑๕๓

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๖๓	ที.สี. ๙/๔๒๕/๑๘๖
๖๔	สํ.ส. ๑๕/๑๗๓/๑๖๙, องฺ.เอกก. ๒๑/๒๑/๒๕
๖๕	นีติ.ปท. หน้า ๓๐๕-๖
๖๖	นีติ.สุตฺต. สูตร ๒๕๔
๖๗	นิรุตฺติ. สูตร ๑๗๐
๖๘	ขุ.สุ. ๒๕/๖๗๓/๔๖๖
๖๙	ขุ.สุ.อ. ๒/๓๑๐
๗๐	ขุ.สุ. ๒๕/๖๗๕/๔๖๗
๗๑	ขุ.สุ.อ. ๒/๓๑๑
๗๒	วิภาวินี. หน้า ๑๖๘
๗๓	ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๑๗๘-๗๙
๗๔	กจฺ.วณฺณนา สูตร ๒๑๙
๗๕	กจฺ.วณฺณนา สูตร ๒๑๙
๗๖	กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ สูตร ๑๖๘
๗๗	อภิธาน. คาถา ๙๗๙
๗๘	นฺยาส คำอธิบายสูตร ๒
๗๙	พา.อภินวฏีกา หน้า ๘๗
๘๐	สารตฺถ.ฏีกา ๓/๑๖๒
๘๑	โมคฺ.ปญฺจิกาฏีกา ๒/๓๖
๘๒	นีติ.ปท. หน้า ๔๒
๘๓	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๑๒๘
๘๔	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๑๒๐
๘๕	นฺยาส สูตร ๑๑๙, ๒๑๒
๘๖	นีติ.ปท. หน้า ๒๔๔
๘๗	ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๑๗
๘๘	พา.อภินวฏีกา หน้า ๘๗
๘๙	มุคฺธ.ฏีกา. อธิบายสูตร ๒๕
๙๐	กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๒๐๐
๙๑	นีติ.ปท. ๓๙๖
๙๒	นีติ.ธาตุ. หน้า ๔๙๔
๙๓	กจฺ. สูตร ๘๑
๙๔	พา.อภินวฏีกา หน้า ๙๔
๙๕	รูป.ฏีกา สูตร ๑๗๒
	อิตถีลิงค์
๙๖	อภิธาน.ฏีกา คำอธิบายคาถา ๒๓๑
๙๗	อภิธาน. คาถา. ๑๑๔
๙๘	รูป. สูตร ๑๕
๙๙	พา.อภินวฏีกา หน้า ๖๕
๑๐๐	วิ.ม.อ. ๑/๑๓๘
๑๐๑	ปริภาเษนฺทุเศขร ข้อ ๑๒๓
๑๐๒	กจฺ.สาร. คาถา ๙
๑๐๓	รูป.ฏีกา คำอธิบายสูตร ๓๘๖
๑๐๔	รูป. สูตร ๖๕
๑๐๕	อภิ.สงฺ.อนุฏีกา ๑/๑๑๐
๑๐๖	ปรมตฺถ.ฏีกา หน้า ๘
๑๐๗	พา.อภินวฏีกา หน้า ๙๗
๑๐๘	ศพฺทสฺโตมมหานิธิ หน้า ๒๓๖
๑๐๙	พา.อภินวฏีกา หน้า ๙๘
	นปุงสกลิงค์
๑๑๐	นีติ.ปท. หน้า ๑๙๓
๑๑๑	พาลาวตารคัณฐิ เล่ม ๑ หน้า ๙๔
๑๑๒	นีติ.ปท. ๑๙๗
๑๑๓	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๙๗
๑๑๔	ที.สี.อภินวฏีกา ๒/๔๘๙
๑๑๕	สุโพธา. คาถา ๑

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๑๖	อภิธาน. คาถา ๖๖๑
๑๑๗	วิ.ม.อ. ๑/๑๑๕
๑๑๘	สารตฺถ.ฏีกา ๑/๓๗๐-๑
๑๑๙	นีติ.สุตฺต. ๔๘๙
๑๒๐	ที.มหา. ๑๐/๓๖๙/๒๕๓
๑๒๑	ขุ.ขุ. ๒๕/๗/๑๔
๑๒๒	สงฺคห. หน้า ๔๑
๑๒๓	วิสุทฺธิ. ๒/๓๐๔-๐๕
๑๒๔	วิภาวินี. หน้า ๒๘๕
๑๒๕	มณิสาร.ฏีกา ๒/๑๗๔
๑๒๖	นีติ.ปท. หน้า ๓๗๖
๑๒๗	อภิธาน. ๘๑๒
๑๒๘	อภิธาน. คาถา ๔๓๒
๑๒๙	อภิธาน. คาถา ๑๙๘
๑๓๐	อภิธาน. คาถา ๓๔
๑๓๑	อภิธาน. คาถา. ๑๑๐๒
๑๓๒	พา.ปุราณฏีกา หน้า ๑๓๓
๑๓๓	อภิธาน. คาถา ๙๓๒
	สรรพนาม
๑๓๔	นีติ.ปท. หน้า ๔๓๙
๑๓๕	พา.อภินวฏีกา หน้า ๑๐๗
๑๓๖	รูป. สูตร ๒๐๑
๑๓๗	ที.มหา. ๑๐/๓๔๒/๒๓๐
๑๓๘	ที.สี. ๙/๒๖๓/๙๐
๑๓๙	พา.อภินวฏีกา หน้า ๑๐๘
๑๔๐	ที.ม.อ. ๒/๓๐๘
๑๔๑	ปทสาธนฏีกา คำอธิบายสูตร ๑๙๐
๑๔๒	อนุทีปนี หน้า ๓๔
๑๔๓	พา.อภินวฏีกา หน้า ๑๐๙
๑๔๔	ม.อุ. ๑๓/๔๕๐/๔๔๓
๑๔๕	ม.ม. ๑๓/๔๔๗/๔๓๗
๑๔๖	นฺยาส คำอธิบายสูตร ๖๕
๑๔๗	ชาลินี.ฏีกา คำอธิบายคาถา ๔๗
๑๔๘	ตตฺวโพธินี สูตร ๑๑๘
๑๔๙	อภิ.ย. ๓๘/๕๐/๖
๑๕๐	สุโพธา. คาถา ๑๐๒
๑๕๑	มุคฺธ.ฏีกา คำอธิบายสูตร ๑๒๒ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๑๙
๑๕๒	พาลาวตารคัณฐิ หน้า ๑๐๗
๑๕๓	โมคคัลลานนิสสัย เล่ม ๑ สูตร ๑๔, โมคคัลลานนิสสัย เล่ม ๒ สูตร ๑๓๒
๑๕๔	พา.อภินวฏีกา หน้า ๑๑๑
๑๕๕	นฺยาส สูตร ๒๕
๑๕๖	นีติ.ปท. หน้า ๔๕๙
๑๕๗	พา.อภินวฏีกา หน้า ๑๑๒
๑๕๘	พา.อภินวฏีกา หน้า ๑๑๒
๑๕๙	วิโพธก. สูตร ๑๗๘
๑๖๐	วิ.มหา. ๔/๑๒๖/๑๓๖
๑๖๑	ขุ.ชา. ๒๖/๑๐๔/๖๒
๑๖๒	ขุ.ชา.อ. ๔/๒๓๕
๑๖๓	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๒๒๖
๑๖๔	พาลาวตารคัณฐิ ๑/๑๑๑
๑๖๕	รูป.สูตร ๑๕
๑๖๖	พา.อภินวฏีกา หน้า ๑๑๕
๑๖๗	ม.ม. ๑๓/๔๐๐/๓๘๗

ลำดับ หนังสืออ้างอิง	ลำดับ หนังสืออ้างอิง
๑๖๘ อภิ.วิ. ๓๕/๙๖๓/๓๕๖	๑๙๖ โมคฺ. ๓.๙๖
๑๖๙ อภิ.วิ.อ. ๒/๕๕๗	๑๙๗ ปทสาธนฎีกา คำอธิบายสูตร ๑๓๗
๑๗๐ นีติ.ปท. หน้า ๓๕	๑๙๘ กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๕๖๖
๑๗๑ รูป. สูตร ๒๔๔	๑๙๙ อภิธาน. คาถา ๗๔
๑๗๒ สุตฺตนิทฺเทส สูตร ๑๓๒	๒๐๐ ณฺวาทิ. สูตร ๑๓๖
๑๗๓ นีติ.สุตฺต. สูตร ๔๙๐	๒๐๑ ศพฺทกลฺปทฺรุม เล่ม ๔ หน้า ๔๐
๑๗๔ พา.อภินวฎีกา หน้า ๑๑๖	๒๐๒ กจฺจายนสารอภินวฎีกา คำอธิบายคาถา ๒๔
๑๗๕ นีติ.ปท. หน้า ๔๘๑	๒๐๓ โลกนีติ คาถา ๑๑๒
๑๗๖ รูป. สูตร ๒๔๖	๒๐๔ ศพฺทสฺโตมมหานิธิ หน้า ๑๖๔
๑๗๗ นฺยาส คำอธิบายสูตร ๑๔๗	๒๐๕ รูป. สูตร ๒๓๑
๑๗๘ มณิสาร.ฎีกา ๒/๓๑๔	๒๐๖ กาตนฺตฺร. ๒/๒๕๕
๑๗๙ พา.อภินวฎีกา หน้า ๑๑๙	**อลิงค์**
๑๘๐ คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ เล่ม ๑ สูตร ๑๔๘	๒๐๗ สุตฺตนิทฺเทส สูตร ๕๓
๑๘๑ วิสุทฺธิ.ฎีกา ๑/๓๕๘	๒๐๘ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๒๖๗
๑๘๒ ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๑๘๐	๒๐๙ ปริภาเษนฺทุเสขร ข้อ ๑๒๓
๑๘๓ คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ เล่ม ๑ สูตร ๒๔๐	๒๑๐ วิ.ม. ๕/๓๔๕/๑๕๕-๕๖
๑๘๔ ม.มู. ๑๒/๓๕/๒๓	๒๑๑ วิ.ม.อ. ๓/๒๑๗
๑๘๕ สํ.ส. ๑๕/๑๑๓/๒๒๘	๒๑๒ วิ.มหา. ๑/๒๒๘/๑๖๐
๑๘๖ นีติ.ปท. หน้า ๔๘๙	๒๑๓ วิ.มหา.อ. ๑/๕๕๑
๑๘๗ อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๔๗๓	๒๑๔ วิ.มหา. ๑/๓๔๘/๓๖๓
๑๘๘ รูป. สูตร ๖๙	๒๑๕ กงฺขา. หน้า ๑๖๒
๑๘๙ วิสุทฺธิ. ๑.๓๐๔	๒๑๖ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๒๖๖
๑๙๐ รูป. สูตร ๒๒๘	๒๑๗ พา.อภินวฎีกา หน้า ๑๒๘
๑๙๑ ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๗๔	๒๑๘ รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๒๖๙
๑๙๒ มุคฺธ.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๑	๒๑๙ ขุ.ชา. ๒๘/๒๓๕/๑๕๐
๑๙๓ ที.สี. ๙/๓๐๔/๑๑๕	๒๒๐ ชาลินี. คาถา ๑๘
๑๙๔ สุตฺตนิทฺเทส สูตร ๑๓๔	๒๒๑ พา.อภินวฎีกา หน้า ๑๓๐
๑๙๕ ขุ.สุ. ๒๕/๑๗๑/๓๖๗	

ลำดับ หนังสืออ้างอิง	ลำดับ หนังสืออ้างอิง
๒๒๒ รูป.ฏีกา คำอธิบายสูตร ๒๗๖	**อุปสรรคและนิบาต**
๒๒๓ นฺยาส สูตร ๒๔๕	๒๓๘ กจฺจายนเภทอภินวฏีกา หน้า ๑๑๑
๒๒๔ นฺยาส สูตร ๘๓	๒๓๙ พา.อภินวฏีกา หน้า ๑๓๖
๒๒๕ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๑๒๘	๒๔๐ คนฺถา. คาถา ๘๐
๒๒๖ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๑๒๐	๒๔๑ อภิธาน. คาถา ๘๗๕
๒๒๗ นฺยาส สูตร ๑๑๙, ๒๑๒	๒๔๒ รูป. สูตร ๒๘๒
๒๒๘ นีติ.ปท. หน้า ๒๔๔	๒๔๓ นิรุตฺติ. สูตร ๒๘๘
๒๒๙ รูป. สูตร ๔๒๓	๒๔๔ กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๒๒๑
๒๓๐ รูป.ฏีกา คำอธิบายสูตร ๒๗๙	๒๔๕ รูป. สูตร ๒๘๒
๒๓๑ พา.อภินวฏีกา หน้า ๑๓๐	๒๔๖ นีติ.ปท. หน้า ๔๙๕
๒๓๒ รูป.ฏีกา คำอธิบายสูตร ๒๘๑	๒๔๗ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๖๒
๒๓๓ รูป. สูตร ๒๘๒	๒๔๘ รูป. สูตร ๒๘๒
๒๓๔ รูป. สูตร ๒๘๒	๒๔๙ ปทสาธนฏีกา คำอธิบายสูตร ๒๕๘
๒๓๕ พา.อภินวฏีกา หน้า ๑๓๑	๒๕๐ อภิ.สงฺ.อ. ๑.๙๐
๒๓๖ นฺยาส สูตร ๘๐	๒๕๑ นีติ.สุตฺต. หน้า ๔๔๘
๒๓๗ นฺยาส สูตร ๘๐	๒๕๒ นีติ.สุตฺต. หน้า ๔๔๔

ดรรชนี

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

เกลาสะ, พระ. **กวิทัปปณนีติ.** ย่างกุ้ง : กรมการศาสนา, ๒๕๒๕.

โกสัลละ, พระ. **มหารูปสิทธินิสสัย [ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่].** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตี, ๒๕๐๘.

____________. **วิสุทธาโยงกัจจายนสุตตัตถฎีกา [กัจจายนสุตตัตถฎีกา].** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๖.

คันธสาระ, พระ. **กัจจายนสารมัญชรี.** กรุงเทพฯ: ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

____________. **วุตโตทยมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕.

____________. **สุโพธาลังการมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

คิริศจันทรวิทยารัตนะ. “มุคธโพธสังเกฺษปฎีกา” ใน **มุคธโพธวยากรณะ.** กัลกัตตา: โรงพิมพ์คิริศ-วิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

จตุรังคพล, มหาอำมาตย์. **อภิธานัปปทีปิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

จักกปาละ, พระ. **พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

____________. อภิธานัปปทีปิกานิสสัยใหม่. มันดเลย์ : โรงพิมพ์เมียรม่าร์ตารา, ๒๔๙๘.

จันทรโกมิน. **จานทรวยากรณะ.** ปูนา: โรงพิมพ์เอม, ๒๔๙๖.

ชนกาภิวงศ์, พระ. **รูปสิทธิภาสาฎีกา [ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา].** อมรปูระ: โรงพิมพ์นิวบาม่า, ๒๕๔๐.

ชญาเนนทรสรัสวดี. “ตัตตวโพธินี” ใน **สิทธานตเกามุที.** เดลฮี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

ญาณธชะ, พระ. **นิรุตติทีปนี.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

____________. **ปรมัตถทีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๐.

____________. **ประมวลถามตอบของแลดีสยาดอ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มหินทะ, ม.ป.ป.

ตันเปียน, อำมาตย์. **นยาสัปปทีปิกา.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กวิมยัดมัน. ๒๔๕๖.

ตารานาถะ. **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

____________, **วาจัสปัตยะ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

____________, **อาศุโพธวยากรณะ.** พาราณสี: โรงพิมพ์ภารตียวิทยาสังสถาน, ๒๕๓๕.

ตริโลจนทาสะ, “กาตันตรวฤตติปัญชิกา” ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ทาฐานาคะ, พระ. **นิรุตติสารมัญชูสา.** ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ทุรคสิงหะ, “กาตันตรวฤตติ” ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

____________, “กาตันตรฎีกา” ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ธรรมกิตติ, พระ. **พาลาวตาร.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธัมมานันทะ, พระ. **เนตติหารัตถทีปนี อุปจาร และ นย.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

นันทวังสะ, พระ. **คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์.** มันดเลย์ : วัดปัตตมยา, ๒๕๕๑.

นาเคศภัฏฏะ, **ปริภาเษนทุเสขระ.** พาราณสี: โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

ปตัญชลิ. **วยากรณมหาภาษยะ.** ปูนา: โรงพิมพ์ภันดาร์การ์ อินสทิทุท, ๒๕๒๘.

ปิยทัสสีและอื่นๆ, **ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา สัมพันธจินตา สัมพันธจินตาฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตารนิสสัย ๗ คัมภีร์.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ธนวตี, ๒๕๑๐.

พาลาวตารนิสสัย. มันดเลย์ : โรงพิมพ์ธนวดี, ๒๕๑๐.

พุทธัปปิยะ, พระ. **ปทรูปสิทธิ**. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

____________. **ปทรูปสิทธิฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๙.

ภัฏโฏชิ ทิกษิต. **สิทธานตเกามุที.** เดลฮี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

มหานาคิตะ, พระ. “สัททสารัตถชาลินี” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗..

มหากสฺสป, พระ. **พาลาวโพธนะ.** มองลำไย : วัดต่องปอก, ๒๕๓๐.

เมธาวี, พระ. **กัจจายนคุฬหัตถทีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต, ๒๔๙๙.

โมคคัลลาน, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

____________. “อภิธานัปปทีปิกา” ใน **ปญฺจมูลคนฺถ.** กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ยสะ, พระ. “กัจจายนสาระ” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒.** พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คพับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.

ราชาราธานตเทวะ. **ศัพทกัลปทรุมะ.** นิวเดลฮี: โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

วชิรพุทธิ, พระ. **นยาสะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๖.

วามนะและชยาทิตยะ. **กาศิกา.** พาราณสี: โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

วาสุเทพ. “พาลมโนรมา” ใน **ไวยากรณสิทธานตเกามุที.** ดิลลี: โรงพิมพ์โมติลาน พนารสีทาส, ๒๕๐๔.

วิสุทธาจาระ, พระ. **ธาตวัตถสังคหปาฐ.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ย่างกุ้งมันดเลย์ปิฏกัตสาอุตไส, ม.ป.ป.

____________. **วิสุทธาโยง กัจจายนสุตตัตถะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวตี. ๒๕๐๕.เ

เวฬุวันสยาดอ, พระ พาลาวตารนิสสัยใหม่. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปิฏกัต, ๒๕๐๑.

โวปเทวะ. **มุคธโพธวยากรณะ.** กัลกัตตา: โรงพิมพ์คิริศวิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

ศรววรรมัน. **กาตันตรวยากรณะ.** นิวเดลฮี: โรงพิมพ์ซีลัมเปอร์, ๒๕๓๑.

สังฆรักขิตะและอื่นๆ, พระ. **สุโพธาลังการฎีกา.** ย่างกุ้ง:กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐.

สังฆรักขิตะ. พระ. **โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต, ๒๔๙๘.

สัทธัมมโชติปาละ, พระ. **สุตตนิเทศ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต, ๒๔๗๘.

สัทธรรมสิริ, พระ. “สัททัตถเภทจินตา” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

สีลานันทะ, พระ. **ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๓.

____________. **คำอธิบายฐาน กรณ์ และปยตนะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มาจูรี, ๒๕๔๑.

เสนาปติ, พระ. “การิกา” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

อมรสิงหะ และอัคคธัมมะ. **อมรโกษ และอมรารถประกาศิกา ภาษาฎีกา**. ฉบับโรเนียว, ๒๔๘๒.

อริยวังสะ, พระ. **มณิสารมัญชูสา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๒.

อัคคธัมมะ, พระ. **กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปัญญาพลปิฏกัต. ๒๕๑๗.

____________. **โมคคัลลานนิสสัย.** มันดเลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

____________. **โมคคัลลานปัญจิกาฎีกานิสสัย.** มันดเลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๗.

อัคควังสะ, พระ. **สัททนีตีปกรณ์**, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อุกกังสะ, พระ. **รูปสิทธิคัณฐิ [ปทรูปสิทธิคัณฐิ].** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๕.

อุกกังสะ, พระ. **รูปสิทธิคัณฐิ [ปทรูปสิทธิคัณฐิ].** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๕.

อุกกังสาจาระ, พระ. **สะปเยกัน สัททาจีนิสยะเตต [กัจจานัตถทีปนี].** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมัณไท-ปิฏกัต. ๒๕๐๔.

รายนามผู้ร่วมบริจาค

จัดพิมพ์หนังสือพาลาวตารมัญชรี เล่ม ๑

รายนามผู้บริจาค ๒๐๐,๐๐๐ บาท

คุณรัชนีวรรณ อุทัยศรี

รายนามผู้บริจาค ๑๐๐,๐๐๐ บาท

คุณชลิตา สมจิตต์

รายนามผู้บริจาค ๕๐,๐๐๐ บาท

คุณชิน - คุณสุนีย์ เรืองจินดา และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๓๐,๐๐๐ บาท

พล.ท.นรวีร์ - คุณเสริมสุข - คุณนรัชชา - คุณจิตพัต ปัทมสถาน

คุณสุกาญจนา ลิมปิสวัสดิ์

รายนามผู้บริจาค ๑๐,๐๐๐ บาท

คุณหญิงจินตนา ตันติเวชกุล

รศ.ดร. พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ

พ.อ. อณุศิษย์ พรหมมาตย์

อาจารย์ชมนาถ เชาวน์กิตติโภณ

คุณชวนชื่น บุญเสรฐ

คุณอรุณ รัตนกูล

คุณพ่อสมชัย - คุณแม่วรรณี - คุณกันต์กนิษฐ์ จงยิ่งยศ

รายนามผู้บริจาค ๕,๐๐๐ บาท

ดร.รอม - คุณกุลภัทรา หิรัญพฤกษ์

คุณสิเรียม ภักดีดำรงฤทธิ์

คุณอุดมพร สิรสุทธิ

รายนามผู้บริจาค ๓,๐๐๐ บาท

อาจารย์เสรี อาจสาคร

คุณมยุรี เจริญ

คุณสุรเกียรติ - คุณปาริชาต - คุณพัชรพร เกษมสุวรรณ

รายนามผู้บริจาค ๒,๐๐๐ บาท

ผอ.เบญจวรรณ ไกรวุฒินันท์

คุณกุลชลี พจน์ชัยจงดี

คุณบุษกร สิงคารวณิช

คุณปรัยวันท์ สถิรกุล

คุณอมรา ภาสุรกุล

คุณอักษรา ศิลป์สุข

รายนามผู้บริจาค ๑,๕๐๐ บาท

คุณวลีรัตน์ พิมพ์สำอางค์ และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๑,๐๐๐ บาท

คุณพิทูริณี ยุกตนันทน์

คุณภู - คุณภาคย์ ปัญจพงษ์

คุณศรีสมร ไชยศิลป์

คุณสมภพ สงวนพานิ

คุณวิเชียร - คุณพิมพา อาภามงคล

คุณอรวรรณ คนซื่อ

คุณกฤตย-คุณสุดา เลาห์ขจร และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๕๙๙ บาท

คุณเดี่ยว - คุณจุรีย์พร อูปแก้ว

รายนามผู้บริจาค ๕๐๐ บาท

พระมหาสุรศักดิ์ ธนปาโล

พ.ท.หญิง มารศรี พิบูลย์ฤกษ์

คุณขวัญเรือน สุขประเสริฐ

คุณนรีนุช มีโพธิ์สม

คุณบังอร อรรถเวทยวรวุฒิ

คุณเบญจางค์ เตียงพิทักษ์

คุณประณุดา ศิวิวงศ์

คุณประพิม คังคายะ

คุณวิทยา ประเสริฐนุกูลผล

คุณศุภร พันธ์วัฒนสกุล

คุณสมชาย กาญจนสันติกุล และครอบครัว

คุณสุภาภรณ์ อภิชัยเสถียรโชติ

คุณอมรรัตน์ ซื่อยิ่งกาญจน์

รายนามผู้บริจาค ๓๐๐ บาท

คุณรัตนา ตรีรัตน์ดิลกกุล

คุณพรรณี มณีบุตร

รายนามผู้บริจาค ๒๐๐ บาท

คุณฉันทพล แสงธีรกิจ

คุณศิวพร เกียรติไพบูลย์และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๑๕๐ บาท

คุณชนธัญ จารุกุรุพินท์ และครอบครัว - คุณปรากิต - นางสุนี ประดิษฐ์พงศ์ชัย

รายนามผู้บริจาค ๑๐๐ บาท

คุณณัฐชยา นาคนิวม และครอบครัว

คุณสรีพร แซ่โค้ว

ขอขอบพระคุณและอนุโมทนาในกุศลจิตของทุกๆ ท่าน
หากชื่อ-นามสกุล และจำนวนเงินบริจาคของท่านขาดตกบกพร่องประการใด
คณะผู้จัดทำกราบขออภัยมา ณ ที่นี้ด้วย

อานิสงส์ในการสร้างพระคัมภีร์

แม้พระเจ้าอชาตศัตรูจะทรงกระทำปิตุฆาตซึ่งจัดว่าเป็นอนันตริยกรรมประการหนึ่งที่ส่งผลให้ตกนรกอเวจีหลายกัปนับไม่ถ้วน แต่พระองค์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ปฐมสังคายนา ณ ถ้ำสัตตบรรณคูหา กรุงราชคฤห์ ผลานิสงส์จากการอุปถัมภ์ครั้งนี้ส่งผลให้พระองค์พ้นจากนรกอเวจีเพียงตกนรกโลหกุมภีซึ่งเป็นนรกขุมเล็กเป็นเวลา ๖ หมื่นปี แล้วจะตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

เห็นได้ว่าการสร้างคัมภีร์มีอานิสงส์มาก ผู้ที่ทำบาปมากจะได้รับผลบาปลดน้อยลง ผู้ที่ทำบุญไว้น้อยจะได้ขึ้นสวรรค์ชั้นสูง ผู้ที่ทำบุญมากอยู่แล้วจะประสบแต่ความสุขความเจริญในที่ขณะท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ ดังสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) กล่าวไว้ว่า

“การต่ออายุพระธรรมคัมภีร์อานิสงส์มากมายเชียวนา คนตกนรกลึกจะได้มาขุมตื้น คนตกนรกขุมตื้นจะได้ขึ้นมาบนสวรรค์ คนขึ้นสวรรค์ชั้นแรกก็จะขึ้นสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไป ชีวิตในสังสารวัฏจะไม่มีตกต่ำจนกว่าจะเข้าถึงแดนศิวโมกข์ จริงๆ นะจำไว้”

ท่านผู้มีจิตศรัทธาที่ประสงค์จะร่วมทำบุญบริจาคเพื่ออุปถัมภ์โครงการฯ สามารถทำได้โดยโอนเข้าบัญชี ดังนี้

๑. วัดท่ามะโอ (กองทุนแปลคัมภีร์พุทธศาสน์)
ธนาคารทหารไทย สาขาลำปาง บัญชีออมทรัพย์
เลขที่บัญชี 328 - 2 - 61701 - 2

๒. พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร (เพื่อกองทุนแปลคัมภีร์พุทธศาสน์)
ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด (มหาชน) สาขาลาดหญ้า บัญชีออมทรัพย์
เลขที่บัญชี 012 - 2 - 62179 - 0

๓. พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร (พิมพ์หนังสือ)
ธนาคารทหารไทย สาขาลาดหญ้า บัญชีออมทรัพย์
เลขที่บัญชี 033 - 2 - 34443 - 1

แล้วส่งสลิปการโอนเงิน พร้อมรายชื่อและที่อยู่ หรือเบอร์โทรศัพท์ของท่านมาที่

พระคันธสาราภิวงศ์ ๓๗ วัดท่ามะโอ ต.เวียงเหนือ อ.เมือง จ.ลำปาง ๕๒๐๐๐

โทร. ๐๕๔-๒๒๘๘๑๙ หรือที่ อีเมล์ : Email. Tamaoh24@Gmail.com

สำหรับท่านเจ้าภาพที่ร่วมบริจาคเกิน ๕๐,๐๐๐ บาทขึ้นไป ขอให้ส่งรูปถ่ายของท่านหรือครอบครัวให้แก่ทางวัดท่ามะโอด้วย ทั้งนี้ เพื่อจะได้นำรูปถ่ายดังกล่าวมาเป็นอนุสรณ์แห่งธนาคารบุญในฐานะเจ้าภาพสร้างพระคัมภีร์เมื่อจัดพิมพ์เป็นเล่มเรียบร้อยแล้ว ฯ
